PONTICA

XLVI



MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA
2013

PONTICA

XLVI

2013

MUZEUL DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANŢA

PONTICA

Anuar al Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
Annuaire du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie Constanţa

Colegiul de redacţie/ Collège de rédaction **:**
ALEXANDRU AVRAM (Le Mans)
ALEXANDRU BARNEA (Bucureşti)
MARIA BĂRBULESCU (Constanţa)
MANFRED OPPERMANN (Halle/Sa.)
ŞERBAN PAPACOSTEA (Bucureşti)
ALEXANDRU SUCEVEANU

Redactor şef/ Rédacteur en chef:
LIVIA BUZOIANU (Constanţa)

Comitetul de redacţie:
CONSTANTIN CHERA (Constanţa)
GABRIEL CUSTUREA (Constanţa)
VALENTINA VOINEA (Constanţa)

Secretar de redacţie/ Sécrétaire de rédaction:
IRINA NASTASI (Constanţa)

Informatică editorială/ Informatique éditoriale:
ADA-ADINA MARCU (Constanţa)
VASILICA PODARIU (Constanţa)

Manuscrisele, cărţile propuse la schimb şi toată corespondenţa vor fi adresate redacţiei: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Piaţa Ovidiu nr. 12, 900745, Constanţa, România, Tel./Fax. 0040-241-618763; e-mail: irina.nastasi@ gmail.com

Les manuscris, les livres et les revues proposés en échange, ainsi que toute correspondance seront adressés à la Rédaction: Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie, 12 Place d'Ovide, 900745, Constantza, Roumanie, Tél./Fax 0040-241-618763;
e-mail: irina.nastasi@gmail.com.

PONTICA ediţie online/ PONTICA en-ligne edition : www.revistapontica.wordpress.com

ISSN 1013-4247
ISSN (online/en-ligne) **2247 – 9341**
ISBN 973-7951-29-8

SUMAR
SOMMAIRE
CONTENTS

HISTORICA ET ARCHAEOLOGICA

PETRE ROMAN
Culturi arheologice cu numele Cernavodă (I, III, II)
Zu den archäologischen Kulturen, die den Namen „Cernavodă" tragen (I, III, II)..... 9

DIMITAR ČERNAKOV
A Tell Near the Village of Bazovets, Rousse District (Archaeological Excavations in 2012)..... 15

CONSTANTIN BĂJENARU
Contextes céramiques de Tomis. (I). Un ensemble de la fin du II^e - début du III^e s. ap. J.-C...... 41

OCTAVIAN MITROI
Noi descoperiri din necropolele romane ale Tomisului (2012-2013)
Recent Discoveries in the Roman Necropoleis of Tomis (2012-2013).....…….. 111

LAURENȚIU RADU, CORINA IORGUȘ
Morminte romane de inhumație descoperite la Nuntași și General Scărișoreanu (jud. Constanța)
Roman Inhumation Tombs Discovered in Nuntași and General Scărișoreanu (Constanța County)..... 129

COSTEL CHIRIAC, GEORGE NUȚU
An Amor Statuette from Noviodunum..... 145

DOREL PARASCHIV, GEORGE NUȚU, GEORGICĂ COSTEA
Alimentarea cu apă în epoca romană în zona localității Niculițel (jud. Tulcea)
L'alimentation en eau à l'époque romaine dans la zone de la localité Niculițel (dép. de Tulcea)..... 155
MIHAI SEVERUS IONESCU, ȘTEFAN EMILIAN GAMUREAC, FILICA DRĂGHICI
The Edifice A 9 from the Roman-Byzantine Town Tropaeum Traiani.....…... 173
ȘTEFAN EMILIAN GAMUREAC
Note on Two Pottery Findings from Tropaeum Traiani..... 217
CRISTIAN OLARIU, MIHAI SEVERUS IONESCU, ȘTEFAN EMILIAN GAMUREAC
The Archaeological Excavation and Field Survey of Ispanaru and the Surrounding Area (Constanța county)..... 225
ZENO KARL PINTER
O spadă medievală transilvăneană în colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța
A Medieval Transylvanian Sword in the Collection of the National History and Archaeology Museum Constanța..... 241
SIMONA MARIA CURSARU HERLEA
10th-11th Centuries Amphorae from Capidava..... 251
CRISTINA PARASCHIV-TALMAȚCHI, GABRIEL TALMAȚCHI
Comerțul la gurile Dunării în secolele IX-XII. Un stadiu al cercetărilor
Trade at the Danube Mouths During the 9th-12th Centuries. A Stage of Research..... 263

EPIGRAPHICA

ALEXANDRU AVRAM
Notes épigraphiques (III)..... 295
LIVIA BUZOIANU, MARIA BĂRBULESCU
Epigramă greacă inedită din Tomis
Unpublished Greek Epigram from Tomis..... 311
VICTOR COJOCARU
Statui sau portrete ca măsură de cinstire în inscripțiile onorifice din arealul pontic. Observații preliminare
Die Ausführung von Standbildern oder Porträts von Honoranden in Ehreninschriften aus dem pontischen Raum. Vorläufige Bemerkungen.. 323
ADRIANA PANAITE
Protective Deities of Roman Roads in Moesia Inferior..... 343

CHRISTIANITAS

NELU ZUGRAVU
O "neutralitate religioasă" a breviatorilor latini târzii?
Una neutralità religiosa degli epitomatori tardoantichi? 357
IONUȚ HOLUBEANU
A participat Sfântul Theotim I de Tomis la sinodul de la Ad Quercum din 403 p. Chr.?
Did Saint Theotim I of Tomis Participate at the Ad Quercum Synod in 403 AD? 403
RADU ȘTEFAN VERGATTI
Vicina și mitropolia Țării Românești
Vicina and the Metropolitanate of Wallachia 419

DISCIPLINAE AUXILIARES

FLORIN SCURTU
Despre insula Peuce, Halmyris și traseul drumului militar roman dintre Noviodunum și Callatis
On the Island Peuce, Halmyris and Layout of the Roman Military Road between Noviodunum and Callatis 443
ANDREI DORIAN SOFICARU
Antropological Data for the Human Skeleton from Baba Cave 459

NOMISMATA

GABRIEL TALMAȚCHI, CLAUDIU MUNTEANU
Monede din spațiul pontic aflate în colecția numismatică a Muzeului Național Brukenthal (secolele IV a. Chr.-III p. Chr.)
Coins from the Pontic Space in the Numismatics Collection of the Brukenthal National Museum (4th cent. BC-3rd cent. AD) 479
GABRIEL CUSTUREA, LUCIAN ADAMESCU
Noi descoperiri de monede bizantine în Dobrogea (secolele IX-XIII)
New Byzantine Coins Discoveries in Dobruja (9th-13th Centuries) 491

GHEORGHE MĂNUCU-ADAMEȘTEANU
Cronica descoperirilor monetare din județul Tulcea (XI). Secolele IX-XIII
Chronicle of Monetary Discoveries in Tulcea County (XI). 9th-13th Centuries..... 515

RECENZIE
COMPTE RENDU

Ursula Kunnert, *Bürger unter sich: Phylen in den Städten des kaiserzeitlichen Ostens, Basel, 2012 (Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft 39), 380 p.*
(Victor COJOCARU)……..... 529

IN MEMORIAM

Pro memoria: Alexandru Suceveanu și Constanța (Maria BĂRBULESCU)..... 537
Nubar Hampartumian (4 dec. 1927 - 17 nov. 2013) (Irina NASTASI)..... 541

Intrări de carte în biblioteca M.I.N.A.C. (2013)
New Books Entries in MINAC Library (2013) (Georgeta HAŞOTTI)…… 545

Lista abrevierilor
Abréviations..... 557

HISTORICA ET ARCHAEOLOGICA

CULTURI ARHEOLOGICE CU NUMELE CERNAVODĂ (I, III, II)

Petre ROMAN[*]

Schlüsselwörter: *Eponyme Siedlungen, Befestigung, Keramik, Gumelnița, Cucuteni C.*

Cuvinte cheie: *așezările eponime, fortificații, ceramică, cultura Gumelnița, cultura Cucuteni tip "C".*

Zusammenfassung: *Mittels dieser Darlegung, befassen wir uns erneut mit den Entdeckungen, welche den Namen dreier Kulturen gaben.*

In Cernavodă, im westlichen Teil der Stadt, auf einer Oberfläche, die die Umgebung überragte, von den Einheimischen "Dealul Sofia/Sofia Hügel" genant, wurden zwei Ansiedlungen entdeckt und erforscht: die erste auf dem westlichen Hang des Sofia Hügels, abgeriegelt in Richtung Osten durch mehrere Abwehrgräben, wurde der Cernavodă I-Kultur zugeordnet. Dieses ist der sog. ***Sektor a.***

Die zweite, auf der Sofia Hügelkuppe liegend, bewies eine langlebige Dauer und wurde auf seiner Nordseite von einem Körpergräberfeld abgegrenzt. Diese Siedlung gehört der Cernavodă III – Kultur an. Dieser Sektor wurde ***c*** *getauft, während sein nördlicher Teil, wo die Gräber zu finden waren, den Buchstaben* ***d*** *bekam.*

Südlich vom Sofia Hügel, in einem Tal östlich vom Gumelnița-Tell liegend, der von C. Schuchhardt, P. Träger und I. Nestor erforscht wurde, ist eine weitere Siedlung, die der Cernavodă II – Kultur zugeordnet wurde, entdeckt worden. Dieses ist der Sektor ***b.***

Rezumat: *Prin foarte succinta prezentare, revenim asupra descoperirilor care au dat numele la trei culturi deosebite.*

La Cernavodă, în partea vestică a orașului, la confluența Văii Carasu cu Dunărea, pe un teren care domină împrejurimile, numit "Dealul Sofia", s-au descoperit și investigat două așezări: una pe pantele vestice ale dealului Sofia, protejată spre est de șanțuri succesive de apărare, a fost atribuită culturii Cernavodă I. Acesta este sectorul ***a.***

A doua ocupă platoul dealului Sofia, are o locuire îndelungată, iar pe latura nordică prezintă morminte de inhumație. Așezarea, situată pe platou, aparține culturii Cernavodă III. Sectorul se numește ***c,*** *iar zona marginal nordică, cu morminte, sectorul* ***d****.*

Spre sud de Dealul Sofia, într-o depresiune de la est de tell-ul gumelnițean cercetat

[*] Petre Roman: Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", București.

de C. Schuchhardt, P. Träger și I. Nestor, s-a descoperit o altă așezare, atribuită culturii Cernavodă II. Acesta este sectorul ***b.***

Precum se știe, trei sunt culturile preistorice care au primit numele spațiului de la confluența Văii Carasu cu Dunărea.

Le enunțăm în succesiunea cronologică asupra căreia s-a convenit în literatura de specialitate: Cernavodă I, Cernavodă III, Cernavodă II.

Cele trei așezări au amplasamente diferite fără relații stratigrafice între ele.

În 1924, C. Schuchhardt a publicat în Prähistorische Zeitschrift[1] rezultatele săpăturilor arheologice efectuate în 1917 în tell-ul gumelnițean de la Cernavodă.

Figurează acolo o ridicare topo și o fotografie[2]. După 5 ani, A. Langsdorff și I. Nestor reveneau cu Cernavodă în literatură[3] referindu-se la materialele descoperite în tell-ul gumelnițean. În 1936, I. Nestor a făcut noi săpături în tell-ul cercetat de Schuchhardt dar și pe marginea terasei vestice a Dealului Sofia ("alte Burg" la Schuchhartdt, "Cetatea Veche" la I. Nestor)[4].

După 1954, despre Cernavodă s-a comentat mult în literatură[5], dar publicarea – dacă nu completă cel puțin mai detaliată, rămâne o speranță de viitor pentru mai tinerii colegi. Dintre participanții direcți la săpăturile de la Cernavodă îi enumerăm, în primul rând, pe cei dispăruți: D. Berciu, Seb. Morintz, Olga Necrasov, Dardu Nicolaescu-Plopșor, Nicolae Harțuche, Emil Moscalu.

Cu preocupări postpreistorice diferite, au mai fost prezenți: P. Diaconu, Lucian Chițescu, Tamino Cantacuzino și alții.

Cel care scrie rândurile de față a fost implicat, luni de zile, timp de patru campanii (1956 – 1959) în cele trei așezări integrate ulterior celor trei culturi cu numele de Cernavodă.

Din păcate, în urma unor neînțelegeri cu prof. D. Berciu, ultimul raport de săpături, la a cărui redactare am participat substanțial, a fost retras de la tipar. El cuprindea date foarte utile asupra cercetărilor întreprinse în așezările Cernavodă I și III de pe dealul Sofia. Unele lucruri esențiale: poziția așezărilor în teren, tipul de situri, succesiunea și încadrarea au fost totuși clarificate. Surprinde deci când, în literatura mai recentă, apar relatări inexacte ce poduc confuzii. Ele se referă, în primul rând, la poziția în spațiu și la tipul celor trei așezări.

Și acum, despre așezările culturilor Cernavodă de la Cernavodă.

La vestul confluenței Văii Carasu cu Dunărea era un bot de terasă, dominant, numit de localnici "Dealul Sofia" și de Carl Schuchhardt "die alte Burg". Partea vestică, dinspre Dunăre, a fost distrusă de excavațiile pentru canalul Dunăre – Marea Neagră iar partea sudică de construcția fabricii de ciment.

La partea vestică, dinspre Dunăre, s-au păstrat mici segmente în care s-au aflat locuințe suprapuse, tăiate în mal și terasate la bază, separate de restul dealului printr-o fortificare realizată fie într-o viroagă naturală, fie prin secționare, acolo unde natura nu mai intervenise.

---

[1] SCHUCHHARDT 1924, 9 ff.

[2] *Ibidem*, fig. 1 – 4.

[3] LANGSDORFF, NESTOR 1929, p. 200 ff.

[4] NESTOR 1937, p. 1 ff.

[5] Vezi indicațiile bibliografice concentrate în lucrarea lui MORINTZ 2007, 130 ff.

Trei sunt acțiunile de fortificare. Primele două corespund unei perioade când locuințele se aflau undeva mai jos, pe pantă. A urmat o perioadă de liniște când terenul pentru locuințe a fost amenajat în apropierea celor două șanțuri succesive. Locuirea a fost de durată (14 construcții și reconstrucții repetate) și a dus la astuparea părții inferioare a virogii și a zonei fortificate. Nu un tell s-a format acolo – nu cunoaștem să existe tell-uri pe pante – ci umplerea scobiturii din mal.

La un moment dat, un timp de neliniște i-a determinat pe locuitori să reamenajeze fortificarea și să-și mute undeva mai jos, pe pantă, locuințele. Zona fortificată a fost din nou umplută cu depuneri arheologice, semnificative dar nu cu resturi de construcții.

Acesta este spațiul care, grafic, a primit denumirea de Sectorul **a**[6] și corespunde culturii Cernavodă I, cu mai multe subdiviziuni: Ia, Ib, Ic (ultima transformată la un moment dat în Cernavodă II de perioadă Usatovo). Zona nu are nicio legătură cu noțiunea de tell și cu cultura Gumelnița, cu atât mai mult ca o continuare (cronologică, da!) a acesteia[7].

Spre est de această pantă, se întinde un platou care, spre nord, a primit denumirea de Sectorul **c** iar spre fabrica de ciment din Valea Carasu de Sector **d**. În ambele sectoare (**c** și **d**) sunt resturile așezării Cernavodă III; în sectorul **d** existând și morminte de inhumație la baza stratului de cultură. Cele două morminte descoperite de I. Nestor în 1936[8] erau situate pe marginea platoului vestic, spre Dunăre, în sectorul **a**, la nord de așezarea Cernavodă I.

La nord de Dealul Sofia, este o zonă depresionară , o "căldare" mărginită de Dunăre spre vest și de terase înalte spre nord și est.

*

La piciorul pantei nord-vestice a Dealului Sofia, au fost resturi ale unei așezări Hamangia, iar mai departe spre sud, pe malul Dunării, se găsea tell-ul gumelnițean cercetat de Schuchhardt și Nestor.

În apropierea acestuia, spre est, pe terenul plat din "căldare" am găsit și sondat un segment dintr-o așezare care a intrat în literatură mai întâi ca fază, apoi ca o cultură distinctă, Cernavodă II[9]. Când am ajuns la Cernavodă zona fusese distrusă: atât tell-ul gumelnițean cât și cea mai mare parte a așezării Cernavodă II. Deoarece resturi sporadice Cernavodă II au apărut pe tell iar resturi gumelnițene, în rămășițele așezării Cernavodă II, rezultă că distanța dintre cele două obiective a fost foarte mică.

*

[6] ROMAN 2001, Abb. 2.

[7] Infirmăm și relatările prof. D. Berciu (*Din istoria Dobrogei*, partea I-a, 1966, p. 47) după care fortificațiile gumelnițene sunt continuate de cele cernavodene pe panta vestică a Dealului Sofia: pe Dealul Sofia eu nu am găsit sau văzut niciun fragment ceramic gumelnițean.

[8] Vezi nota 4, fig. 5 – 11.

[9] BERCIU, MORINTZ, ROMAN 1973, p. 373 – 405.

Cele trei așezări aparțin la trei culturi distincte, fiecare cu evoluții de durată, origini și arii de răspândire diferite. Noi judecăm resturile arheologice și trebuie să gândim în concordanță cu ce avem la dispoziție. Altfel, în afara acestui cadru, emitem simple speculații.

*

Ceramica este materialul arheologic care s-a păstrat cel mai numeros. Este o situație de fapt. Ea a stat la baza definirii unor manifestări numite culturi. Trebuie să judecăm de ce în cadrul unei "culturi" ea apare într-un anumit fel (tehnic, forme, ornamente) și se deosebește evident de alta contemporană și chiar vecină, pe care o atribuim altei culturi. Ceramica trebuie studiată nemijlocit, prin propriile simțuri. Nu putem face aprecieri și enunțuri că ea nu reprezintă un criteriu dacă, numărând fragmentele publicate, ajungem la cifre de câteva zeci sau sute pentru o cultură. Și aceasta în situația în care cel care se hazardează în aprecieri, n-a avut în mână nici măcar un singur fragment din ceramica culturii pe care o discută. Cel care n-a putut publica decât câteva zeci de fragmente poate a trecut prin mâinile proprii - mii, zeci de mii sau chiar sute de mii de cioburi de pe spații mai mici sau chiar continentale. Așadar imaginea acestuia din urmă este mai credibilă, iar primul trebuie să și studieze direct, ani în șir, materialul asupra căruia nu ezită să îi dedice pagini nesfârșite.

*

Așezarea culturii numite Cernavodă I de la Cernavodă face parte dintr-o manifestare culturală cu o evoluție îndelungată, o arie mare de răspândire și cu o origine diferită de a culturii anterioare pe a cărei arie se suprapune. Cele mai vechi forme de manifestare nu ne sunt cunoscute. Vor fi existat la Cernavodă pe panta distrusă de excavații, vor fi fost în alte părți (dar nu cred că la Hârșova), poate în sudul ținutului dintre Prut și Nistru. La Cartal-Orlovka, spre exemplu, au ieșit la iveală fragmente ceramice tipice pentru Cernavodă I tot astfel, cum am avut surpriza să constat prin contact direct, că materialul de uz comun de la Usatova nu este de factură Cucuteni C ci Cernavodă I.

Este greu de imaginat că ceramica specifică Cernavodă I – aceea cu scoică în pastă – are vreo legătură cu cea gumelnițeană anterioară. Tot atât de evidentă ne apare însă și preluarea, prin asimilare, a tehnicii de lucru gumelnițene (din sudul arealului cernavodean) și cucuteniene (în nordul arealului).

Dacă acestei activități le adăugăm pe cele economice, spirituale și altele perceptibile arheologic, este greu de neadmis și o relație etnică între creație și creatori.

Cât de mare este spațiul afectat rezultă din indiciile existente de la Marea Neagră în est la porțile de Fier și Kosovo în vest; de la Carpați în nord până la Egee și golful Samsun în sud. Consecințele în spațiul balcanic și al Dunării de Mijloc au fost enunțate. Domeniul este vast și poate constitui o temă de cercetare pentru câteva generații.

*

Cultura Cernavodă III este o alta care a primit numele unei așezări din această localitate (Dealul Sofia, sectoarele **c** și **d**). Așezarea acesteia ocupa platoul Dealului Sofia, are un strat gros de cultură (dovadă a unei stabilități îndelungate) care, spre nord acoperea și un segment al unui cimitir de inhumație.

La descoperirea acesteia nu se bănuia că ea se integrează unui fenomen de uniformizare culturală, nu unitate – cum greșit au înțeles unii cititori – clar în domeniul ceramicii de pe întinse spații europene: de la Marea Neagră la Bodensee, din Transilvania până departe la sud de Balcani și foarte probabil, chiar nord-vestul Anatoliei[10].

Elemente de ritual și rit funerar dar și alte detalii, arată totuși clar că această uniformizare nu este egală cu o unitate culturală. Și totuși, vor trebui investigate cauzele care au dus la această șocantă exprimare, la dimensiuni nemaiîntâlnite anterior. Cu toate că acest fenomen, ar putea reprezenta cronologic nu o orizontală ci o diagonală, el constituie totuși un excelent reper de referință pentru cronologia relativă.

*

A treia așezare care a dat denumirea unei culturi Cernavodă este fosta Gumelnița D, Folteşti II. Necunoașterea detaliilor a dat naștere, în puține cazuri, este drept (spre exemplu Koprivec de către Lolita Nikolova)[11], la confundarea unor descoperiri de acest gen cu cele Cernavodă III[12]. Deosebirile sunt însă esențiale și confuziile inacceptabile.

Descoperirile de la Cernavodă au permis definirea unei noi culturi care se dovedește și extinsă în spațiu și extrem de importantă pentru geneza bronzului timpuriu.

Direcția mișcării etnice pare de la nord la sud, difuziunea culturală fiind inversă: dinspre sud spre nord.

O componentă Cernavodă II am constatat atât în Ezero și Ezerovo dar și în sud-estul Transilvaniei și, surprinzător, la Dăbâca.

Cernavodă II se dovedește a fi un fenomen esențial pentru explicarea procesului de constituire a ceea ce numim, apoi, epoca timpurie a bronzului.

*

Deci, în afara neoliticului, mult mai târziu a epocii fierului, Cernavodă ne oferă trei denumiri, trei fenomene, trei repere de raportare în planul preistoriei.

---

[10] Vezi vol. simpozionului "*Cernavodă III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau*", București 2001.

[11] NIKOLOVA 1999, fig. 8, 1-2.

[12] NIKOLOVA 1996, fig. 8.

BIBLIOGRAFIE

BERCIU 1966 – D. Berciu, *Geți și greci la Dunărea de Jos*, în: *Din istoria Dobrogei*, partea I-a, *Băștinașii*, București, 1966, p. 47.

BERCIU, MORINTZ, ROMAN 1973 - D. Berciu, Seb. Morintz, P. Roman, *Cultura Cernavodă II. Așezarea din sectorul **b** de la Cernavodă*, SCIV 24 (1973), 3, p. 373 – 405.

LANGSDORFF, NESTOR 1929 – A. Langsdorff, J. Nestor, *Nachtrag zu Cernavodă*, PZ, 20 (1929).

MORINTZ 2007 – A. Morintz, *Forme de habitat ale eneoliticului final și perioadei de tranziție la Dunărea de Jos*, Târgoviște 2007.

NESTOR 1937 – I. Nestor *Cercetări preistorice la Cernavoda*, AnDob 18 (1937).

NIKOLOVA 1996 - Lolita Nikolova, *Settlements and Ceramic: The Experience of Early Bronze Age Bulgaria* in: Report of Prehistoric Research Projects, vol. 2, Sofia 1996.

NIKOLOVA 1999 - Lolita Nikolova, *The Balkan in Later Prehistory*, BAR International Series 791, 1999.

ROMAN 2001 – P. Roman, *Unpublizierte Daten über die Siedlung der Cernavodă I – Kultur* in: *Cernavodă, Lux Orientis, Archäologie zwischen Asien und Europa, Festschrift für Harald Hauptmann zum 65 Geburstag*, 2001, Abb. 2.

SCHUCHHARDT 1924 - C. Schuchhardt, *Cernavoda, eine Steinzeitsiedlung in Thrakien*, PZ 15 (1924).

A TELL NEAR THE VILLAGE OF BAZOVETS, ROUSSE DISTRICT (ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN 2012)

Dimitar ČERNAKOV*

Cuvinte cheie: *tellul Bazovetz, chalcolitic, Boian, stratigrafie, ceramică, construcție, structură.*

Keywords: *Bazovetz tell, chalcolithic, Boian, stratigraphy, ceramics, building, structure.*

Rezumat: *Tell-ul este situat în Bulgaria de nord-est, la 2,5 km sud-est de satul Bazovets, în zona "Adata", aproximativ lângă râul Baniski Lom. Are forma unui trunchi de con cu următoarele parametre: 1. Suprafață – 3,9 ari; 2. Diametrul maxim – 77 m; 3. Circumferința la bază – 225 m; 4. Înălțime – 3 m.*

Vestigiile culturale deranjate (în terenul agricol) din zona sitului se află până la o adâncime de 0,35 m. De la aceasta în jos straturile sunt păstrate. Suprafața totală cercetată în campanie este de 115 m². Au fost identificate două orizonturi de construcție. La marginea tell-ului au fost descoperite vestigiile a două clădiri și o parte distrusă a unui sistem de fortificație.

Orizont de construcții I

Începe imediat sub stratul terenului agricol și ajunge la o adâncime de 0 m față de punctul de reper central. Este compus din sediment de argilă maroniu-verzuie și este marcat de vestigiile a două clădiri și o vatră distrusă, probabil făcând parte din interiorul unei clădiri demolate. Materialele sunt tipice pentru epoca Chalcoliticului Mijlociu și culturile Boian IV - Spanțov.

Clădirea No. 1

Prima construcție avea o structură de nuiele cu pari, acoperită pe ambele părți cu lut. Avea la bază o formă de trapez, cu dimensiuni de 7,20/5,50 m; latura mai scurtă era orientată NE-SV. Intrarea era dinspre partea mai lungă din SE. Casa a fost distrusă de un incendiu de scurtă durată. Latura estică a construcției este orientată SE-NV, fiind marcată de 5 găuri pentru pari, aproximativ aliniați. Zidul de vest este orientat NV-SE și este marcat de alte 5 găuri. Zidul de sud are orientarea E-V și este marcat de 6 găuri pentru pari. Construcția încă nu a fost complet cercetată; cantitatea de material

* Dimitar Černakov: Archaeology Department Regional Museum of History – Rousse 3 Batenberg sq. BG – 7000 Rousse; e-mail: dpristensis@yahoo.co.uk.

arheologic este redusă.

Clădirea No. 2

O a doua clădire a fost adăugată pe latura de nord a clădirii precedente; dimensiunile ei nu pot fi determinate în această fază, deoarece conturul ei iese în afara marginilor zonei cercetate (5/5 m). Construcția cu aceeași structură ca și prima, avea două nivele. Orizontul de distrugere este compus din 6 straturi. Straturile 1-3 marchează rămășițele celui de-al doilea nivel, iar straturile 4-6 ale celui dintâi nivel. Construcția este alunecată spre SE. Situația stratigrafică din colțul de SV al careului arată că nivelul ei este situat la 0,30 m sub nivelul Clădirii 1. Potrivit ipotezei noastre Clădirea 2 era plasată pe panta descendentă a suprafeței tell-ului și astfel partea de SE a fost "nivelată" prin plasarea de cherestea sub fundațiile ei. Astfel, cele două nivele ale clădirii au fost aduse la orizontală. Câteva vase sparte și alte fragmente ceramice au fost descoperite la baza nivelului al doilea. Cantitatea de ceramică este însemnată, fiind evidențiate fragmente cu decor canelat și grafitat. Clădirea a fost distrusă de un incendiu puternic, iar dovada pentru aceasta este cantitatea de tencuială de culoare roșie-portocalie, cu urme ale împletiturii de nuiele și pari, lemnul carbonizat și petele de cenușă. După prăbușirea clădirii și arderea lemnului de dedesubt, ea s-a "scufundat" în teren. Construcția a fost deranjată de două intervenții ulterioare – un șanț și o groapă.

Cercetarea celor două clădiri nu este încheiată și va fi reluată.

Orizont de construcții II.

Al doilea orizont de construcții urmează imediat sub nivelul clădirilor, iar cercetarea lui completă nu este finalizată. Este marcat de o structură distrusă din piatră (o fortificație?) și de o podea lutuită, probabil o clădire. Materialele sunt tipice pentru epoca Chalcoliticului Timpuriu și culturile Boian III - Vidra.

Structura din piatră (fortificație?)

La marginea de SE a așezării a fost descoperită o latură a unei fortificații distruse, cu o lungime de 14 m și o lățime de 3 m. Este construită din blocuri nefasonate de diferite dimensiuni și forme, fără liant. A fost localizată în zona neprotejată de râu a așezării. Acest zid este mai timpuriu decât cele două clădiri; Clădirea No. 2 acoperă parțial aglomerarea de pietre, iar în privința cronologiei, aceasta se raportează la prima perioadă a evoluției așezării. În apropierea ei au fost descoperite bile din piatră, topoare din piatră și os, vârfuri de săgeată.

În tell au fost de asemenea găsite obiecte din ceramică, os, cochilii de midii – figurine antropomorfe și zoomorfe, unelte, podoabe și artefacte de cult.

Abstract: *The tell is located in northeastern Bulgaria, 2.5 km southeast of Bazovets village in the "Adata" area, approximately next to the Baniski Lom river. It has the shape of a truncated cone with the following parameters: 1. Area - 3.9 dca; 2. Widest diameter - 77 m; 3. Circumference at the base - 225 m; 4. Height - 3 m.*

The disturbed cultural remains (fallow land) on the site are continuing down to a depth of 0.35 m. From that point downwards the layers are preserved. The total research area for the season is 115 sq. m. Two construction horizons have been identified. The remains of 2 buildings and part of a destroyed fortification system in the periphery of the tell was discovered.

I. Construction horizon

It begins immediately under the fallow-land layers and reaches a depth of 0 m from the central benchmark. It is composed of brown-green clay sediment and is marked by the

destructions of 2 buildings and a destroyed furnace, probably part of the interior of a demolished building. The materials are typical for the Middle Chalcolithic Age and the Boian IV Spanţov cultures.

Building No. 1

The first building had a stake-wicker construction, coated with clay on both sides. It had a trapezium shape at the basis with sizes of 7.20/5.50 m, directed with its shorter sides northwest-southeast. The entrance was from the southeastern longer side. The house was destroyed by a short-lasting fire. The eastern side of the building is directed southeast-northwest, marked by 5 holes of stakes, approximately in a row. The western wall is directed northwest-southeast by 5 holes. The southern wall has an east-west direction and is marked by 6 holes for stakes. The building has not yet been entirely examined; the concentration of archaeological materials in it is low.

Building №2

A second building has been attached on the northern side of the previous building; its sizes cannot be determined at this stage, since its outlines are going outside the borders of the excavated area (5/5 m). The building was similar to the first one, except it was a two-floored one. One can note 6 destruction layers. Layers 1-3 are marking the destructions of the second floor, and layers 4-6 - of the first floor. The building has a southeastern displacement. The stratigraphic situation in the southwestern corner of the square is located 0.30 m underneath the level of Building 1. Our working hypothesis is that Building 2 was located on a slanting slope of the tell surface and thus its southeastern side has been "leveled" through placing timber underneath its foundations. Thus the two levels of the buildings have been leveled. Several broken vessels and pottery finds have been discovered on the ground of the second floor. The pottery quantity is high, fragments with channeled and graphite decoration were revealed. The building has been destroyed by a severe fire, and the proof for this is the number of coatings with orange-red color, with marks of a stake-wicker construction, carbonized timber and spots of ash. After the buildings collapse and the burning of the timber underneath it, it has "sunk" into the terrain. The building has been disturbed by 2 subsequent diggings – a trench and a pit.

The research on the two buildings is not finished and is forthcoming.

II. Construction horizon

The second construction horizon starts immediately under the level of the buildings and its complete research is to be implemented. It is marked by a destroyed stone structure (a fortification?) and tamped floor, probably pertaining to a building. The materials are typical for the Early Chalcolithic Age and the Boian III - Vidra cultures.

Stone structure (fortification?)

In the southeastern periphery of the settlement a line of a destroyed fortification with a length of 14 m and a width of 3 m was discovered. It has been made of unprocessed blocks of various sizes and shapes, with no joint. It has been located at the part of the settlement not protected by the river. The wall is earlier than the two buildings; Building No. 2 partially covers the stone piling and in terms of chronology probably refers to the initial period of the settlement development. Battle belongings have been discovered in its proximity - stone balls, bone and stone axes, arrowheads.

Finds of pottery, bone, stone, mussel shells - anthropomorphous and zoomorphous figures, tools for everyday needs, adornments and items with cult functions were also found in the tell.

The tell is located in north-eastern Bulgaria, 50 km to South-West of Rousse town **(Fig. 1)** and 4 km to South-East of Bazovets village, in "Adata" area, on the left riverbank of the contemporary Baniski Lom river course **(Fig. 2)**. An earth dike has been constructed between the tell and the river. It has the shape of a truncated cone with the following parameters: area – 3.9 dca; largest diameter – 77 m; circumference at the basis – 225 m; height – 3 m **(Fig. 3)**.

The site is located within cultivated agricultural terrains and its surface is cultivated annually, including that more than once it has been trenched. As a result the uppermost layers of the site have been violated and its parameters have decreased in time. According to preliminary information from the museum funds and from local residents the size of the tell in the recent past has been significantly larger. The site has been visited a number of times by archaeologists from Rousse Regional Museum of History and destructions of scattered structures (dwellings, furnaces, etc.) have been noted, as well as fragments of pottery, flints, stones. The materials gathered up to that moment can be referred to the Early Chalcolithic culture Boian-Vidra. According to information from colleagues-archaeologists, who have worked at the Rousse Regional Museum of History, during the 1990s on the surface of the tell mainly Late Chalcolithic Age materials have been discovered, which are now missing[1]. The explanation for this is probably due to the scattered upper cultural layers.

The archaeological excavations of the tell took place in July 2012 with the author of the current article as scientific director of the excavations. The main aim of the research was to determine whether the preserved visible ground parts of the tell have been violated due to tillage.

The excavation area was chosen to be in the southwestern periphery of the site, on 35 m to the west of the central benchmark **(Fig. 4)**. In order for the field work to be made easier, an auxiliary benchmark was chosen at 0.35 m to the west of the central benchmark, with a displacement of +0.85 m from it. Displacement of the auxiliary benchmark and level of the road next to the dike (the lowest point of the tell): - 1.53 m, + 2.17 m in the lower section. Displacement of the central benchmark – the highest point of the tell: +1.76 m. Displacement of the auxiliary benchmark – highest point of the tell: +0.91 m. The studied area falls into squares П 10, О 10, Н 10, М 10 and Н 11, during the season it is 115 sq. m. Two construction horizons are registered, preceded by the uppermost violated layer (fallow land). The remains of 2 buildings were discovered and a part of a destroyed stone structure (fortification?) in the periphery of the tell (Fig. 5).

Stratigraphy (**Fig. 6)**: 1. A stripe of black ash, immediately under the fallow land with a thickness of 0.05 m; 2. Marked level by two buildings. Probably both layers are marking the beginning and the end of the last preserved horizon of the site; 3. Destroyed stone structure – it belongs to the 2nd preserved horizon and maybe before it **(Fig. 5)**.

Surface and fallow land

The violated cultural remains (fallow land) over the site are continuing down to a depth of 0.35 m from the surface. From that point downwards the layers are

[1] I'd like to express my gratitude to my colleague Volodya Popov for the presented information.

preserved. The sedimentation has a dark-brown color with a decreased thickness. The pottery is low in quantity. A number of stones with different sizes and shapes were found in the most eastern periphery of the tell on its surface. Part of them were thrown out of the tell immediately next to the dike, resulting from the cultivation of the terrain. This is possibly a destroyed fortification or another structure.

I. Construction horizon

It begins immediately under the fallow land layer and reaches a depth of 0 m from the central benchmark. The layer is marked by the destructions of 2 buildings and a destroyed furnace, probably a part of the interior of a destroyed building **(Fig. 5)**.

The western profiles of squares M 10, H 10, O 10 and П 10 are shaping a central control profile of the excavation. Stratigraphy of the first horizon: 1. A thin stripe of black ash; 2. Destructions of Buildings 1 and 2; 3. Floor level of grey-green tamped clay in square O 10 (probably of Building No. 3). All three habitation levels are lying over a layer of brown-green sedimentation with a number of mixtures with coals. They are probably marking the last preserved horizon at a depth of 0.85 m from the auxiliary benchmark or to 0 m from the central benchmark. The second horizon begins at a depth of 0.85 m from the auxiliary benchmark, or from 0 m from the central benchmark, and the lower border has not been reached. The excavated earth in square M 10 in Building No. 2 has the same color and structure of the filler, which is indicative that it is later than Building No. 2, but is probably belonging to the same horizon. An argument for this conclusion is also the fact that the pottery in the trench and the pit has the same characteristic features, like inside the one in Building No. 2.

Building No. 1 **(Fig. 5)**

It falls inside squares O 10, H 10 and H 11. Its destructions were found at a depth between + 0.54 m and + 0.20 from the central benchmark. The building has a stake-wicker structure, coated with clay on both sides. It has a trapezium shape at the basis with sizes of 7.20/5.50 m, directed according to its shorter sides northwest-southeast. The entrance was from the southeastern long side. The building has been destroyed by a short-lasting fire. The destructions are composed of two layers from the top to the bottom as follows **(Fig. 7)**: 1. Yellow-green clay sedimentation, very sandy and crumbly; 2. Coatings (floor and wall) of brown and grey-green color, some of them with polished facial sides, others have traces of yellow-green paint. One of these coatings has larger size than the rest – 0.50/0.30 m; it has a displacement towards southeast and certainly marks the walking level of the construction. In some places there are contemporary violations of the ancient remains, and as a result, in separate sections the two layers have a diverse sequence. 2 trenches were discovered at the southeastern end of square H 10 (violations of the cultural layer), probably as a result of a later digging with excavation machinery. A spot of carbonized timber and coal was found in the southwestern corner of the square. The eastern wall of the building is directed from southeast to northwest, marked by 5 stake holes, approximately in a row. They have an approximate diameter of 0.08 m, the first 3 are at a distance of

0.40 m from one another, the 4th is 1 m away, and the 5th is at a distance of 1.70 m. The depth of the holes is 0.18-0.20 m, diameter 0.10-0.15 m. Distances: 1-2 – 0.62 m; 2-3 – 0.30 m; 3-4 – 0.90 m; 4-5 – 0.60 m. The southern wall of the construction has an east-west orientation and is marked by 6 stake holes:

- the first one is at a distance of 1 m from the western profile, diameter of 0.23 m, reached depth – 0.15 m;
- the second one is at a distance of 0.73 m from the first, diameter of 0.18 m, depth of 0.15 m;
- the third is at a distance of 0.89 m from the previous, diameter of 0.30 m, depth of 0.16 m;
- the fourth one is at a distance of 0.88 m from the previous, diameter of 0.11 m, depth of 0.10 m;
- the fifth is at a distance of 0.73 m from the previous, diameter of 0.15 m, depth of 0.10 m;
- the sixth one is at a distance of 0.75 m from the previous, diameter of 0.16 m, depth of 0.10 m. Between the southern row of holes and the destructions of the building there is a spot with approximate sizes of 3.50/2.20 m, with no destructions in it. It is probably some kind of an antechamber or a penthouse to the building **(Fig. 15)**.

The building has not entirely been studied; the concentration of archaeological materials in it is low. The pottery in squares H 10 and H 11 is in low quantities, and the bones are with increased quantity.

Building No.2 **(Fig. 5)**

On the northern side of this building a second one has been attached, its sizes cannot be determined at this stage, since its outlines are going outside the borders of the studied area (5/5 m) in sq. M 10. The destructions of the building are at a depth from +0.40 m to 0 m from the central benchmark. The filler around the destructions is composed of brown-green clay earth with mixture of small coal pieces, as it becomes clear from the central western profile. The building had the same construction as the first one, but has been two-storied. The destructions are composed of six layers from top to bottom as follows:

1. Highly burnt, orange-red color coatings, over the larger part of them there are marks from fence stakes with an average thickness of 0.30 m. Some of the coatings have oval or irregular shape, dark-grey or black interior and tile-red exterior parts; it is possible that they were adobe burnt. In the northern corner of the square the coatings have fallen at an angle in southeastern direction;
2. Thin line of grey-green ash;
3. Floor level of tamped burnt, brown-red color clay, with a displacement in southeastern direction, with at least two coating stages. A ceramic bracelet **(Fig. 13/2)** and a flat ceramic item with a rectangular shape, with 4 longitudinal and 3 transverse round openings **(Fig. 13/*1*)** were discovered over it. Fragmented vessels with biconical-cylindrical shape and graphite decoration in negative **(Fig. 9/*3-5*)** were found to the east of them. Fragments of more than one tile-red color vessels, secondarily burnt by the fire were discovered over the level in the northwestern corner of the square. The vessels were standing on the floor;
4. Brown color burnt coatings with and average volume of 0.30 m;

5. A level of grey-green tamped clay;

6. Layer of carbonized timber and ash, with clear traces of burnt beams in place.

Layers 1-3 are marking the destructions of the second floor, and layers 4-6 – of the first one. The building has a displacement in southeastern direction. Stratigraphically, the situation in the southwestern corner of the square is located 0.30 m under the level of the building. 1. Our working hypothesis is that Building No. 2 has been located over a slanting slope from the surface of the tell, thus on its southeastern side it has been "leveled" by using timber beams underneath its foundations. This is how the two levels of the buildings have been equalized **(Fig. 15)**. Several broken vessels and pottery shards were discovered on the level of the second floor. The pottery has an increased quantity, fragments with grooves and drawn with graphite decoration were revealed. The building has been destroyed by a severe fire, the proof for which are the number of coatings with orange-red color, with marks of stake-wicker construction, carbonized timber and spots of ashes. After the collapse of the construction and the burning of the wooden beams underneath it, the building has "sunk" into the terrain. The building is violated by two subsequent diggings:

Trench **(Fig. 5)** – Through the building in north-south direction there is a violation from a later digging (a trench?) with a width of 0.60 m in square M 10. The trench continues around Building No. 1 in square H 10, where it widens. Its total registered length is 9.40 m. Its bottom has not been reached. The filler is of brown-green clay earth. The sedimentation contains mixtures of small coal pieces. Samples from the coal were taken for analysis. A stone piling was revealed in the southern part of the square, inside the stripe, and a horn was discovered next to it. A concentration of animal bones and pottery was found in the southwestern part of the trench at a depth of +0.15 - +0.25 m. A number of coal pieces were found, as well as a part of smoldered timber. Probably the section of yellow-brown (green downwards) clay earth is a later fill, with leveling purposes or for the foundations of a later building. Samples from the timber were taken for analysis.

Pit No. 1 **(Fig. 5)** – A pit which violates the destructions of Building No. 2 was registered in the northeastern corner of square M 10. The pit is later than the building. In its uppermost part it has a diameter of 1.05 m along the east-west axis, and 0.85 m along the north-south axis. Beginning of the pit - +0.10 m, bottom - -0.73 m, registered depth – 0.83 m. The bottom of the pit is coated with grey-green color clay; a single stone was discovered over it, with sizes of 0.17/0.14 m. The pit has probably been a waste one. Its fill consists of brown-green clay sediment and a small number of ceramic vessels fragments (one of them has a decoration with white paint at the part under the rim), bones and coatings, two pieces of grey-green color coatings decorated with red over the facial part (red ocher?). The pit has an oval cross-section. The pottery in the pit is typical for the Middle Chalcolithic Age.

Destroyed furnace No. 1 (destroyed Building? No. 3) **(Fig. 5)**. Beige-green color coatings of a destroyed furnace were found in square П 10, in the northeastern corner, at a depth of +0.04 m. A single stone was found over its destructions. In

the northwestern section a layer of white ash was revealed, probably a continuation of the one revealed earlier in the square with the destroyed furnace. In this part the concentration of bones is high. To the north of it, at a depth of +0.08 m a section of tamped green clay was registered in square O 10, with burnt coatings over it. It is probably a destroyed building with a furnace, for which it is unclear whether it has been outside or inside the building.

The ceramic complex **(Fig. 8, 9)** is characterized by channeled surface, negative graphite, placed on the upper part of the vessels **(Fig. 9)**, and rarely by Kerbschnitt decoration in negative **(Fig. 8/*7,9*)**, more often with barbotine **(Fig. 8/*10, 11*)**, very rarely with pinned stripe **(Fig. 8/*4*)** or incised decoration **(Fig. 8/*3, 5*)**. As color, it is from beige-brown to black, with a very well smoothed or polished surface, especially at the thin-walled pottery; the shapes are bicylindrical, biconical or complex-composed, rarely there are vessels with hollow chair met **(Fig. 8/7)**, such with spouts **(Fig. 8/6)**, notches on the rim edge **(Fig. 8/2)**, etc. Over the inner part of a small group of the vessels there is applied red paint **(Fig. 9/*2, 4*)**. The pottery finds direct analogies with the similar one from the Rousse tell, XVII and XVI construction horizons[2], Ovcharovo tell, V-VII construction horizons[3], Polyanitsa tell, layer II[4], Radingrad tell, II-III construction horizons[5], the prehistoric settlement near the village of Cherven, Bey chiflik area, I and II horizons[6], Orlovets - Erendzhik[7], I – II construction horizons, the Emen cave[8], etc. As a result of the field surveys conducted along the downstream of Yantra river, materials from the villages of Borovo and Volovo, Rousse region, are also known[9]. Similar materials were also discovered on the territory of present-day Romania in the Radovanu tell[10], Spanţov tell[11], Tangâru tell[12], etc. The applied comparisons allow for the I. construction horizon of the Bazovets tell to be referred to the final of the Boian culture, Spanţov phase[13].

The pottery in Building No. 2 is similar to the one in Building No. 1; probably the two buildings are synchronous. Their purpose at that moment remains unclear. The observations are preliminary and will be more precise after the processing of the materials.

II. Construction horizon

The second horizon begins immediately under the level of the buildings **(Fig. 6)**, and its total research is to be implemented. It is marked by a destroyed stone

[2] POPOV 1996, p. 219-231; POPOV 1998, p. 190-191.

[3] TODOROVA *et alii* 1983, Fig. 37–59.

[4] TODOROVA 1986, p. 105, Fig. 28.

[5] IVANOV, Fig. 34 – 39.

[6] IVANOV, ČERNAKOV 2007, p. 146 – 150.

[7] I'd like to express my gratitude towards my colleague P. Leshtakov for the presented opportunity to study the materials.

[8] ELENSKI 2002, p. 23, Fig. VIII: 4,5, 7, 8, 9; Fig. VI: 6, 7.

[9] KRAUSS 2006, Taf. 39: 1, 5; Taf. 40: 1, 2, 3.

[10] COMŞA 1974, p. 116, Fig. 35, 117, Fig. 36.

[11] MORINTZ, PREDA 1959, p. 164, Fig. 1, 2.

[12] BERCIU 1961, p. 393, Fig. 180, 395, Fig. 181.

[13] The chronological system of the Boian culture, implemented by E. Comşa, is applied.

structure (fortification?) and tamped floor, most likely of a building **(Fig. 5)**.

Destroyed stone structure (fortification system?) **(Fig. 5)**.

A stripe of destroyed fortification with a length of 14 m and a width of 3 m was revealed in the southeastern periphery of the settlement. It is made of unprocessed stone blocks of different sizes and shapes, with no joint. It falls conditionally along the diagonals of squares O 10 and H 11. It has been located along the part of the settlement not protected by the river **(Fig. 4)**. According to information from local residents up to the 1960s the river bed of Baniski Lom has been located to the west of the tell, and after that it has been moved to the east of it. In the southwestern corner of O 10 there are 20 pieces of stones, some of which are one over another and again with no joint. In the middle part the stripe continues through 14 stones. In the southeastern corner of the square there are 3 stones, one of which has a greater size and a prolonged shape. A level of stone piling with irregular shape is registered in the northeastern part of the square. It is located under the destructions of Building No. 1 and is therefore earlier than it. The stones in a row are giving the outline of a destroyed building – probably a fortification. The sedimentation has normal thickness and brown-green color. The pottery is in low quantity on account of the bones. From a depth of -0.25 m the pottery is in increased quantity. A fragmented axe-hammer was revealed, made of grey-beige rock. In the northwestern corner of square H 11 there are 19 pieces of stone with irregular shape. They are one next to another, at one place they are arranged in a semi-arch. The largest stone has the sizes of 0.40/0.25 m. In the central part there are 17 stone pieces, 2 of them have a flat shape and one over another, the upper has sizes of 0.30/0.25 m. The largest stone is in the central part of the square, it has a relatively flat surface and irregular shape, sizes of 0.34/ 0.36 m. In the northwestern corner there is 1 piece of stone with sizes of 0.20/ 0.30 m, again flat with a prolonged shape. In proximity to the northern profile there is a spot of bricked layer with sizes of 0.70/0.65 m, to the south of it a stone with flat shape and sizes of 0.25/0.26 m and approximately square shape. An increased concentration of pottery and bones, 3 fragmented bone battle axes were found in the stone structure section.

The stones are arranged one next to another in 3 places in square O 10; in 2 places the same situation is observed in square H 11. The stone structure has been narrower than 3 m for certain, but after its collapse the stones have been spread aside. The circumstance that Building No. 1 partially steps over the stone piling **(Fig. 7)** is an argument to think that the settlement has grown aside in a later stage of the Middle Chalcolithic Age, overcoming the old fortification system.

The wall is earlier than the two buildings and probably chronologically refers to the initial development period of the settlement. Battle belongings were discovered in proximity to it – stone balls, bone and stone axes, arrowheads.

The situations are an evidence for the impetuous events that took place here at the beginning of the 5th millennium BC. The population arriving in the region of present-day northeastern Bulgaria during the Early Chalcolithic Age has been forced to construct the first for the age fortification facilities with the aim of protection from hostile attacks from the local population. Reasons for the

migrations and warfare for the new territories has probably been the better natural-climatic, hydrographic and soil conditions, which have been the main precondition for practicing the most important occupation, related to the feeding of the population – agriculture.

Tamped floor **(Fig. 5)** – 2 spots from a level of tamped grey-green clay, the largest of which has sizes of 1.70/0.35 m along the north-south axis were registered at a depth of -0.30, -0.40 m in square O 10.

The ceramic complex **(Fig. 10, 11, 12)** is characterized by channeled surface **(Fig. 10/*2, 3*; 11/*3*)**, by positive graphite and Kerbschnitt decoration, rarely in negative **(Fig. 12, Fig. 11/*1, 2, 4, 5*)**, incrusted with white or red paint, by color from beige-brown to black, incised **(Fig. 10/*4*)** or combinations of the indicated. The pottery has a very well smoothed or polished surface especially at the thin-walled, in color it is predominantly dark-grey and black; there are also nuances of brown and red, the shapes are bicylindrical, cylindrical-conical and biconical, mainly opened on the outside (referring to the thin-walled vessels); there are also vessels on a hollow chair **(Fig. 11/*5*)**, etc. Parallels are known from the discovered settlements at the village of Tabachka – Pashalom, the village of Batin, the village of Borovo, the village of Karan Varbovka[14], the rock shelters at the village of Shtraklevo[15], the Vodna-Tamno rock complex near the village of Tabachka[16], the village of Pepelina[17], the tells at the village of Petko Karavelovo, the village of Dzhulyunitsa[18], the Polyanitsa tell, layer I[19], Ovcharovo tell, I-IV construction horizons[20], tell No. 4 near the village of Kosharna[21], the tells in Romania at Tangâru[22], Spanţov[23], Bogata[24], etc. The second construction horizon of the Bazovets tell allows to be referred to the Boian-Vidra culture, based on the ceramic complex.

Pottery finds, bone, stone, mussel shells – anthropomorphous and zoomorphous figures **(Fig. 14)**, tools for everyday needs, adornment and items with cult functions **(Fig. 13)** were also discovered in the tell. Of interest are 4 anthropomorphous figures, all of them fragmented, with incised grooves, filled with white paint decoration. Probably the decoration is a marker for clothes and embroidery on them **(Fig. 14/*1-4*)**. The zoomorphous figures are 4, of which 3 are representing larger ruminants **(Fig. 14/*5-7*)**, and on one of them is an animal from the Canidae (dogs) family **(Fig. 14/*8*)**. A flat ceramic item with 3 transverse openings and 4 longitudinal holes **(Fig. 13/*1*)**, a ceramic bracelet discovered right

[14] The materials are kept at the funds of the Rousse Regional Museum of History

[15] POPOV 1992, p. 23, 26, 27.

[16] ČERNAKOV 2008, p. 159 – 167.

[17] POPOV 1996, p. 93.

[18] The materials are kept at the funds of the Veliko Tarnovo Regional Museum of History. I'd like to express my gratitude towards the colleagues St. Chohadzhiev, N. Elenski and P. Leshtakov for the presented opportunity to study the materials.

[19] TODOROVA 1986, p. 103, Drawing 26, 104, Drawing 27.

[20] TODOROVA 1983, T 33-36.

[21] ČERNAKOV *et alii* 2012, p. 9, 14).

[22] BERCIU 1961, p. 385-390.

[23] MORINTZ, PREDA 1959, p. 164, Fig. 3-6.

[24] COMŞA 1959, p. 119, Fig. 3:1,4, 7, 5, 6, 9, 10.

next to the previous item, an item with a conic shape and an extension at one of the ends **(Fig. 13/4)**, a wall fragment of a ceramic vessel with relief-plastic application in the shape of the letter "T" **(Fig. 13/3)**, etc. are items with unknown functions (cult).

The continuation of the archaeological excavations on the site is to come.

BIBLIOGRAPHY

ELENSKI 2002 - Н. Еленски. *Принос към проучванията на енеолитната епоха в басейна на река Янтра*, Известия на исторически музей – Кюстендил. 7 (2002).

IVANOV - Т. Иванов. Радинград. Селищна могила и некропол.ОИМ – Разград.

IVANOV, ČERNAKOV 2007 - *Д.* Иванов, *Д.* Чернаков, *Праисторическо и средновековно селище с некропол в местността «Бей Чифлик» край с. Червен, Русенско*, Известия на Регионален исторически музей – Русе 11 (2007), p. 140 – 162.

POPOV 1992 - В. Попов, *Култура Боян на юг от Дунава*, Археология 3-4 (1992), p. 20- 28.

POPOV 1996 - В. Попов, *Периодизация и хронология на неолитните и халколитните култури от поречието на р. Русенски Лом*, Русе, 1996.

TODOROVA *et alii* 1983 - Х. Тодорова, В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев, Овчарово, Разкопки и проучвания, IX, София, 1983.

TODOROVA 1986 - Х. Тодорова, *Каменно-медната епоха в България*, София, 1986.

ČERNAKOV 2008 - *Д.* Чернаков, *Раннохалколитна керамика от скален комплекс Водна-Тъмно, община Иваново, Русенска област*, Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства, София, 2008, p. 159 – 167.

ČERNAKOV *et alii* 2012 - *Д.* Чернаков, А. Каменаров, М. Попова, М. Гюрова, Я. Бояджиев, *Л.* Нинов, Б. Гайдарска, *Дж.* Чапман, Е. Блейк, Б. Атанасов, К. Митов, С. Цойнер, *Селищна могила и некропол до село Кошарна*, Археологически проучвания 2006 - 2010 г. Русе, 2012.

BERCIU 1961 - D. Berciu, *Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucureşti, 1961.

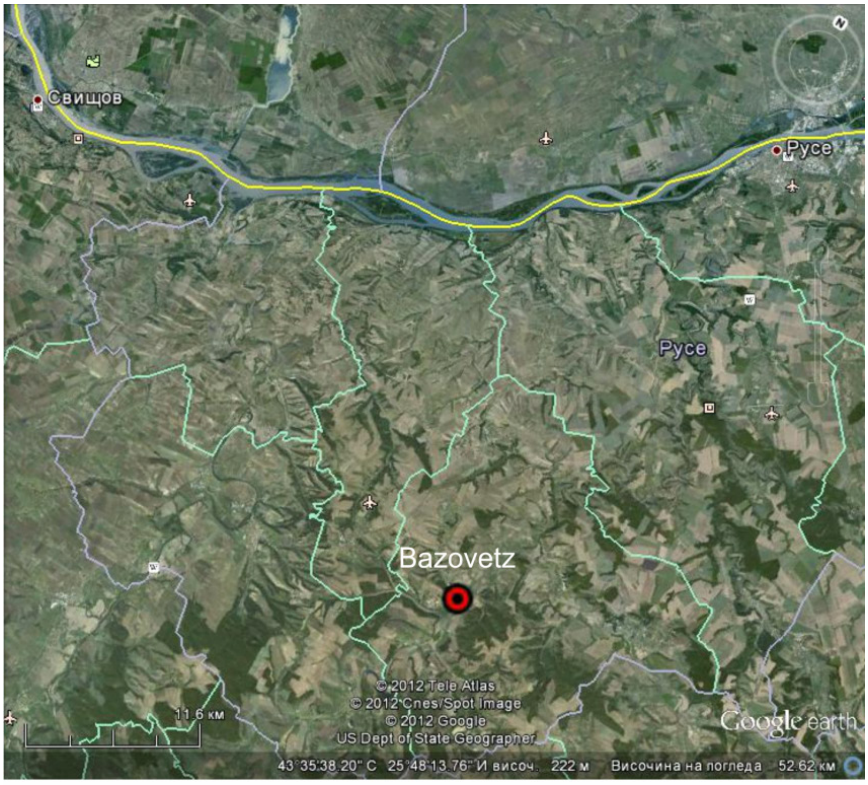
COMŞA 1959 - E. Comşa, *Săpături de salvare la Bogata şi Boian*, Materiale 5 (1959), p. 115 – 125.

COMŞA 1974 - E. Comşa, *Istoria comunităţilor culturii Boian*, Bucureşti, 1974.

KRAUB 2006 - Raiko Krauβ, *Prähistorische Besiedlung am Unterlauf der Jantra vor dem Hintergrund der Kulturgeschichte Nordbulgariens*, Rahden/ Westf. 2006.

MORINTZ, PREDA 1959 - S. Morintz şi C. Preda, *Săpăturile de la Spanţov*, Materiale 5 (1959), p. 163 – 173.

POPOV 1998 - *The Ruse Tell Site Since James Gaul (Stratigraphy and Chronology)*, in: M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann (Hrsg.), *James Harvey Gaul in memoriam*, vol. 1, Sofia 1998, p. 183-196.



1



2

Fig. 1 - 1. Map with the location of the site; 2. Bazovets tell, a view from west.

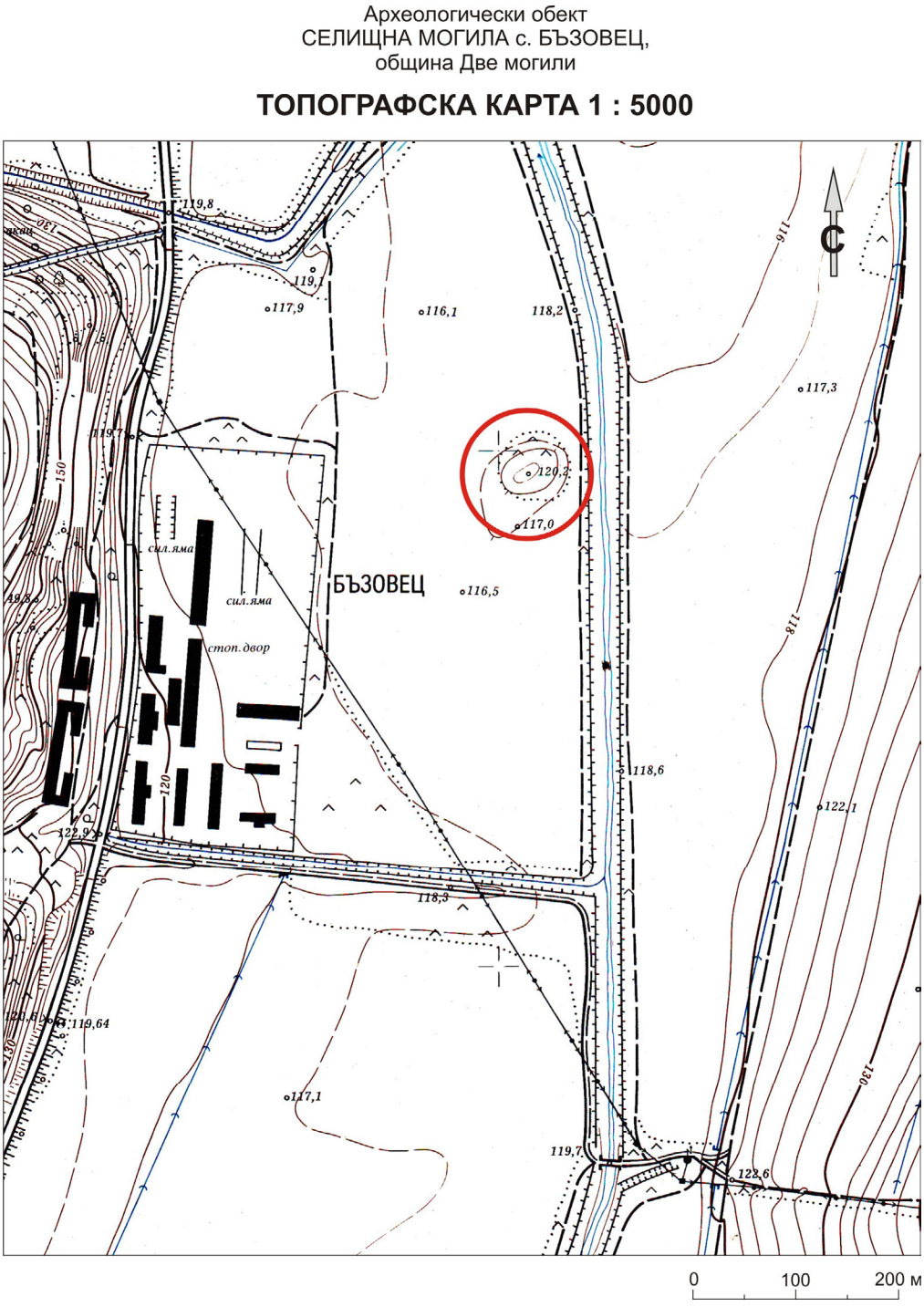


Fig. 2 - Bazovets tell, topographic map 1:5000.

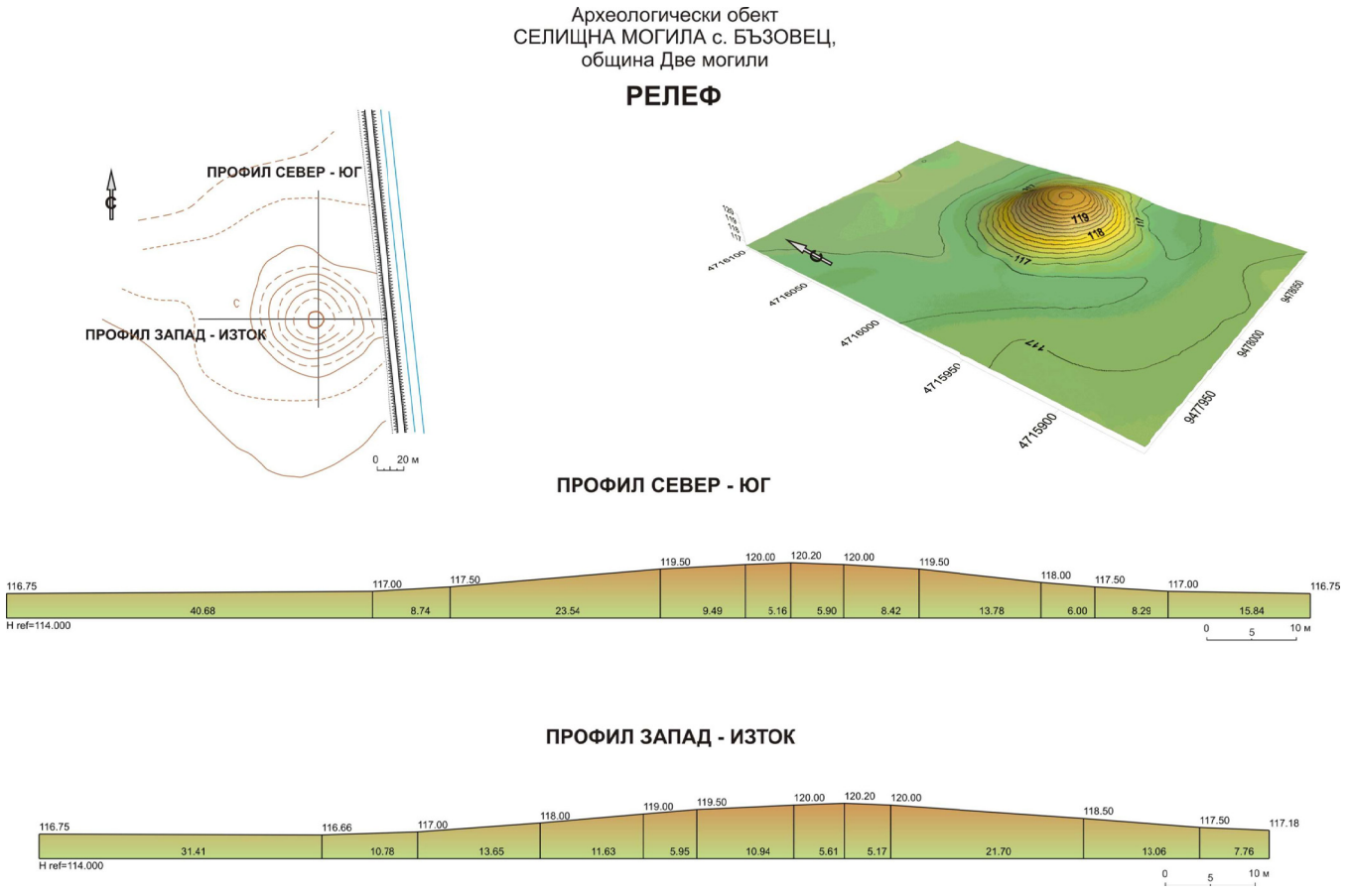


Fig.3 - Bazovets tell. Relief (author: Engineer Atanas Kamenarov).

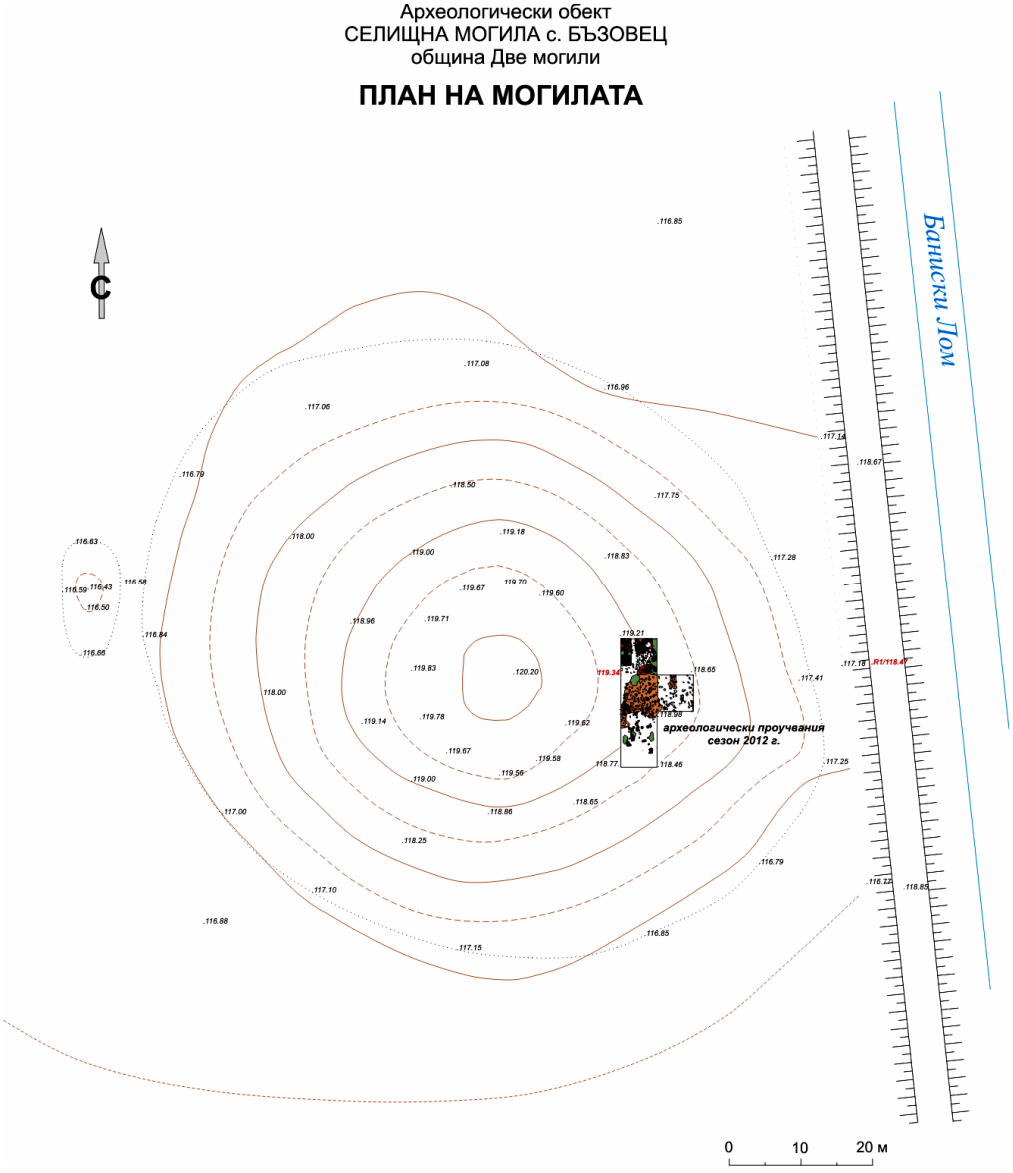


Fig. 4 - Bazovets tell. Geodesic plan of the tell and the 2012 excavations (author: Engineer Atanas Kamenarov).

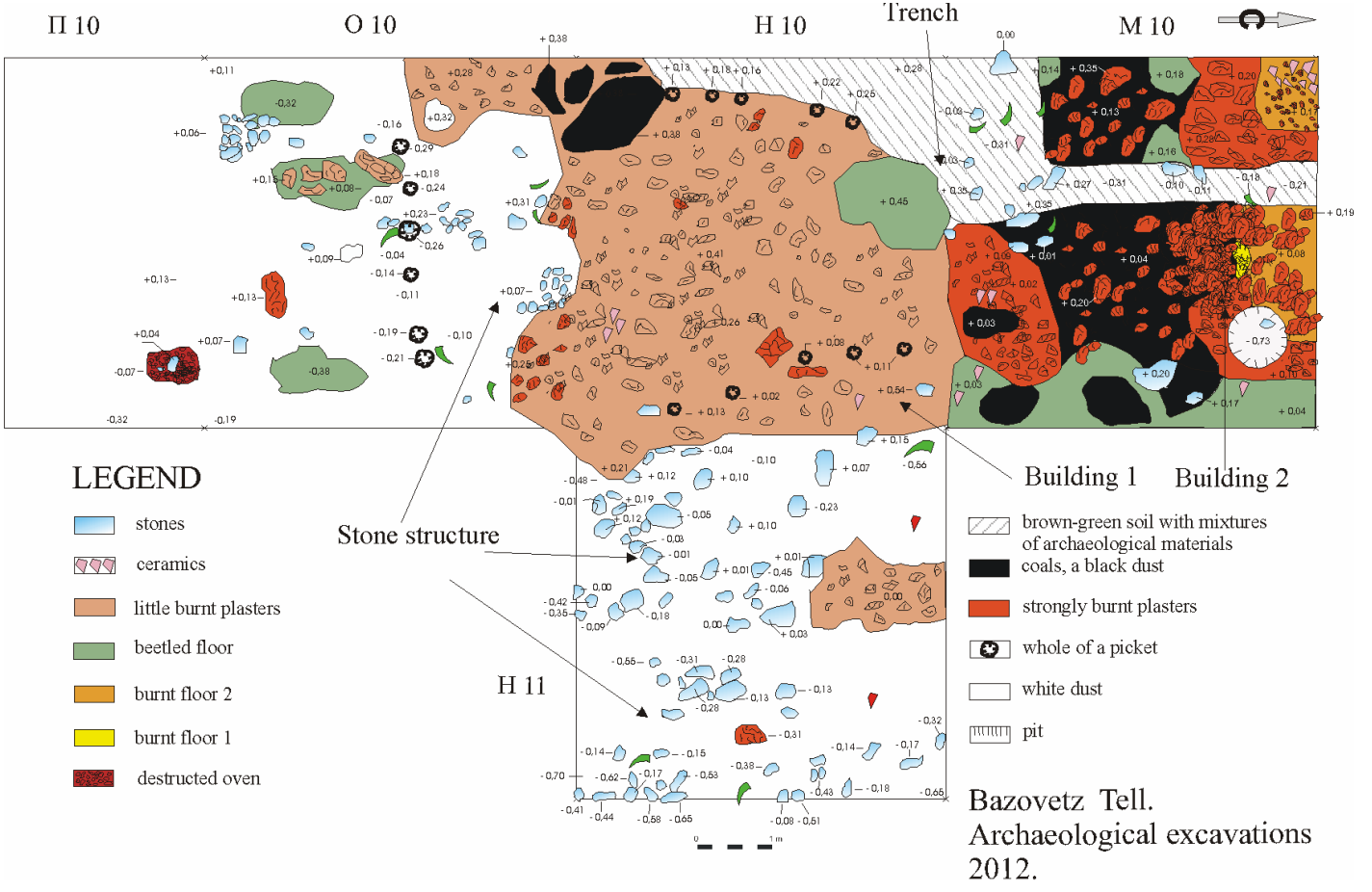


Fig. 5 - Bazovets tell. Excavations plan.

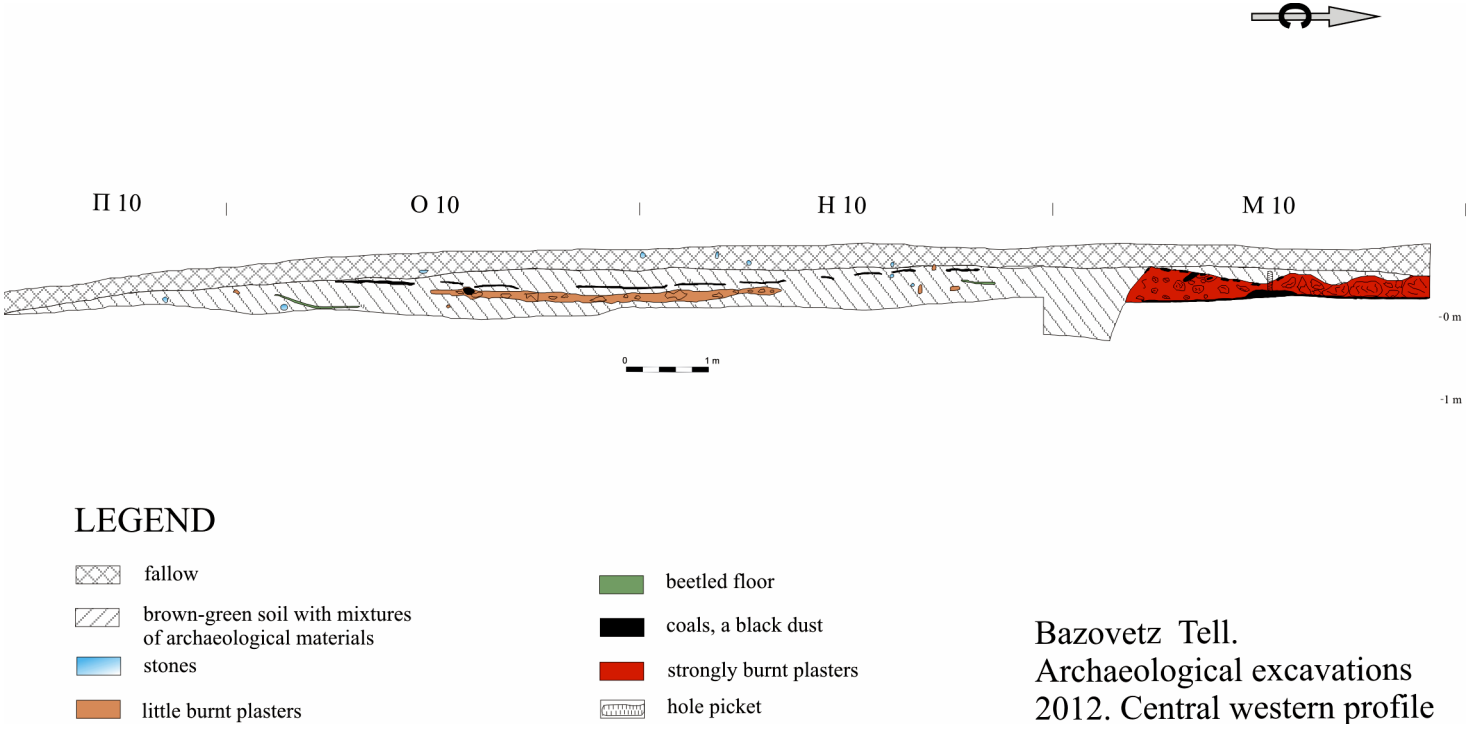


Fig. 6 - Bazovets tell. Central western profile.

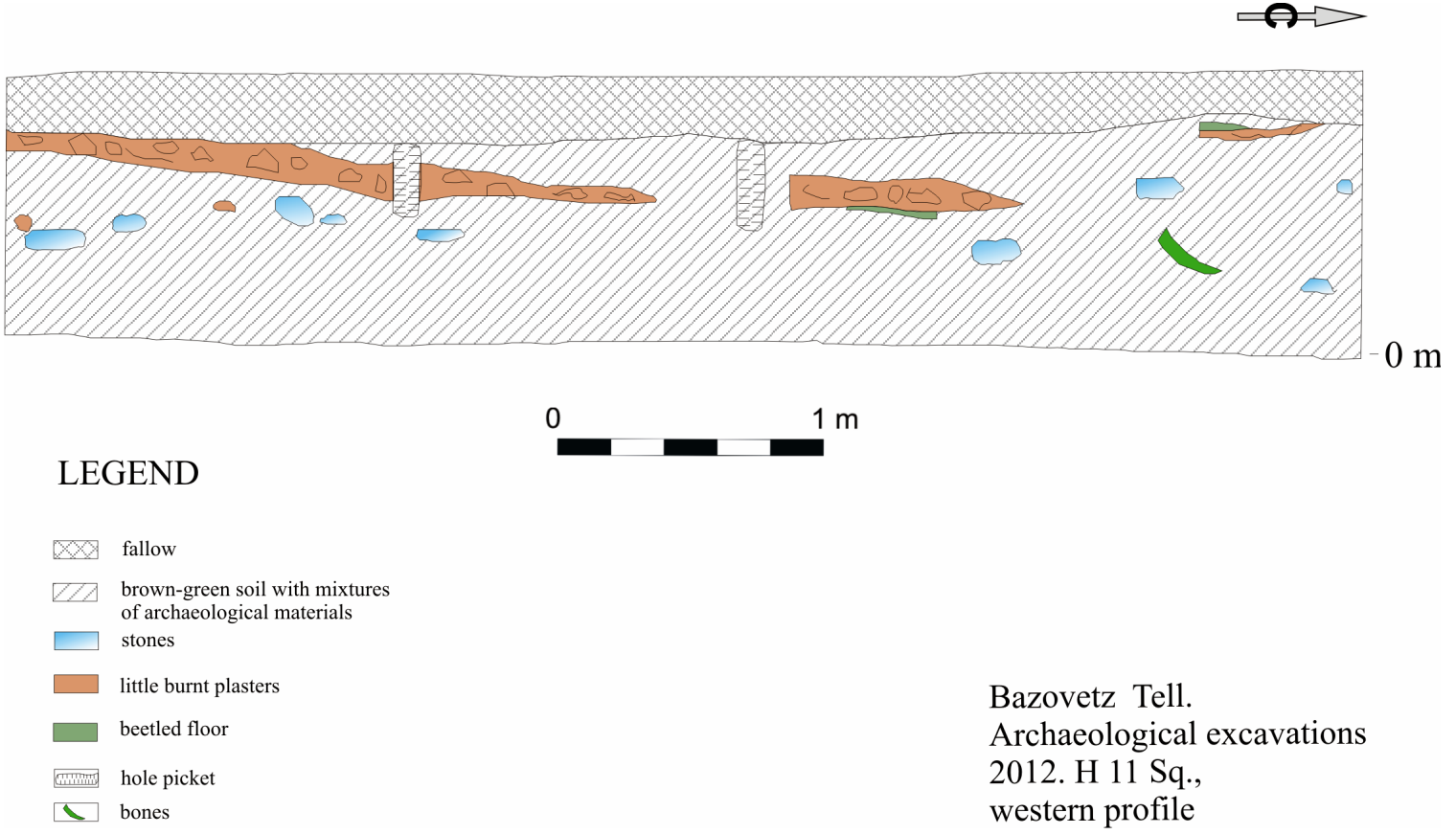


Fig. 7 - Bazovets tell. Square H 11, western profile.

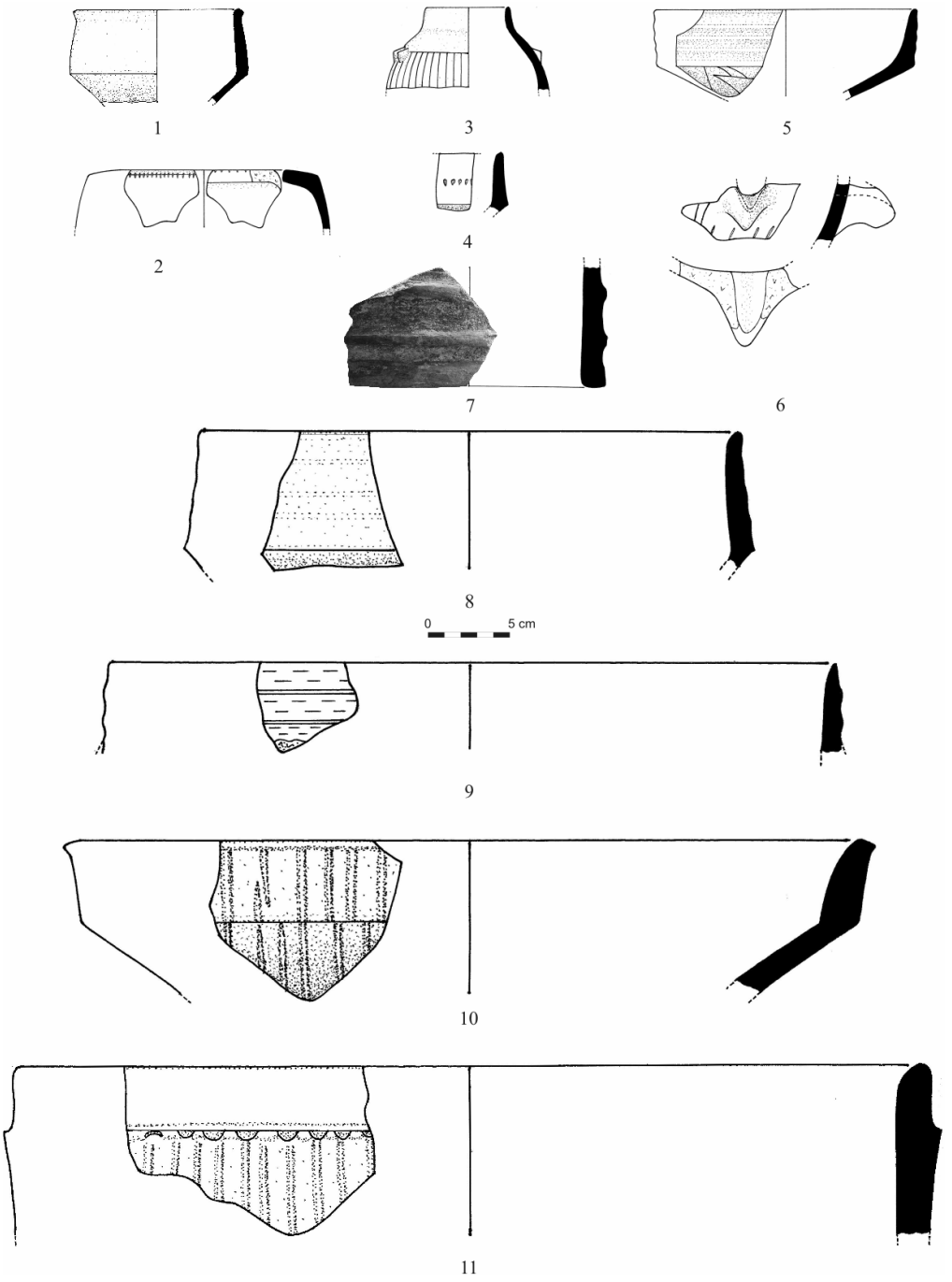


Fig. 8 - Bazovets tell. Ceramic vessels, shapes. I. construction horizon.

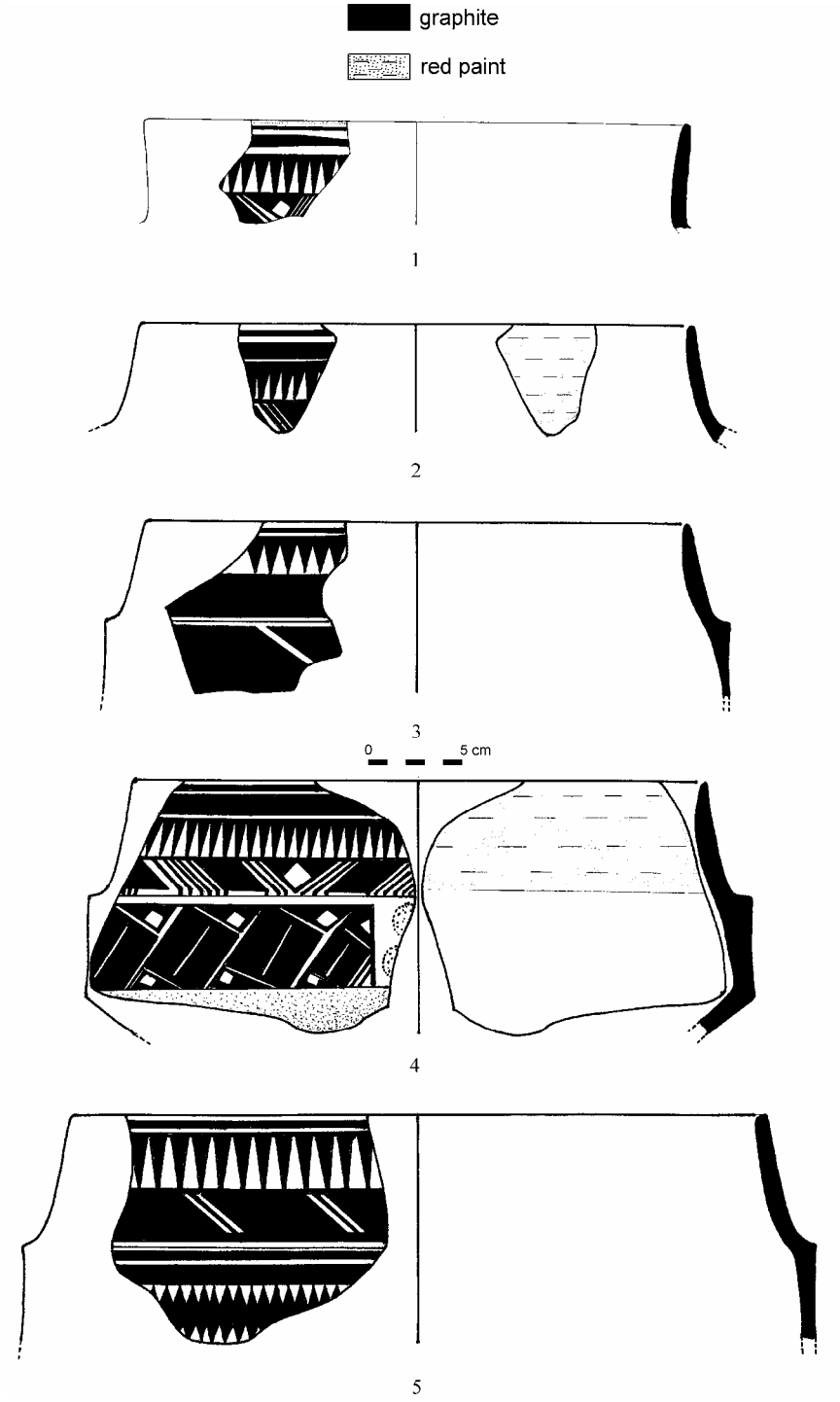


Fig. 9 - Bazovets tell. Ceramic vessels, shapes. I. construction horizon.

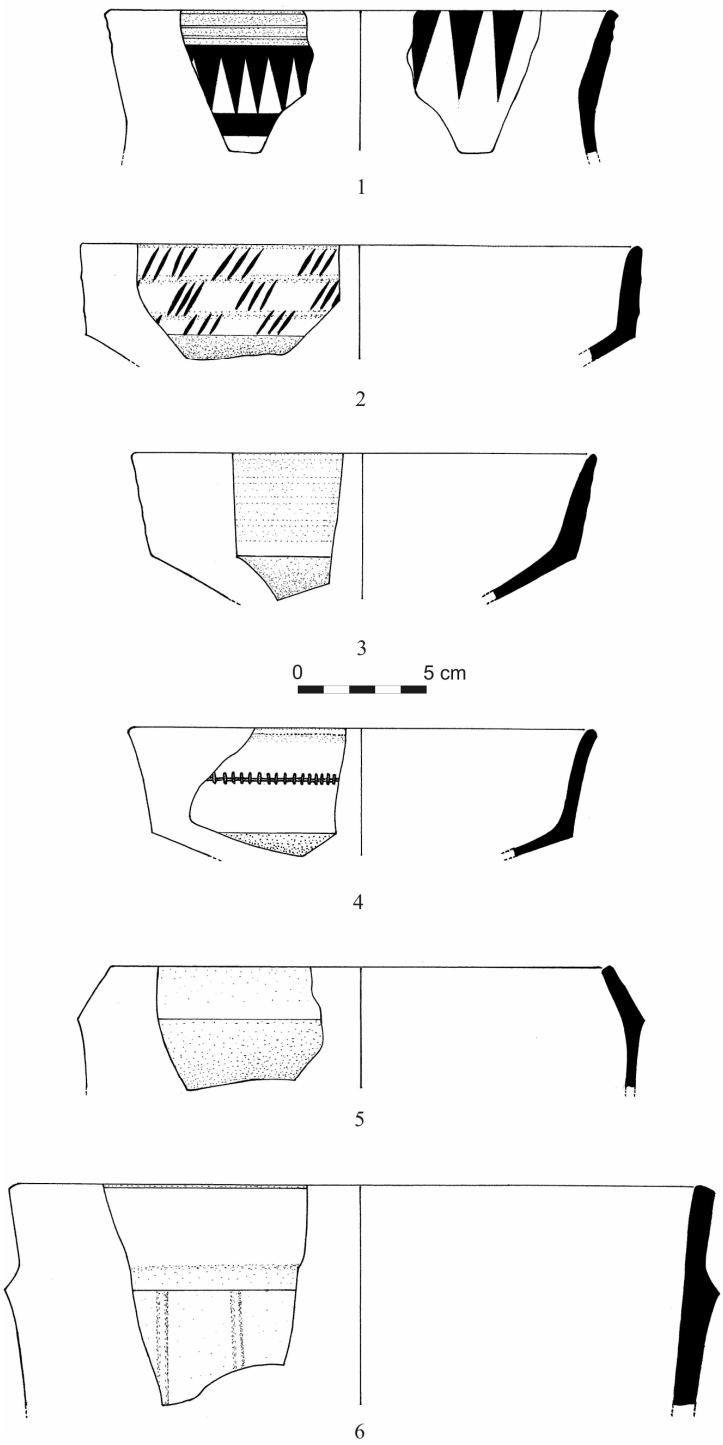


Fig. 10 - Ceramic vessels, shapes. II. construction horizon.

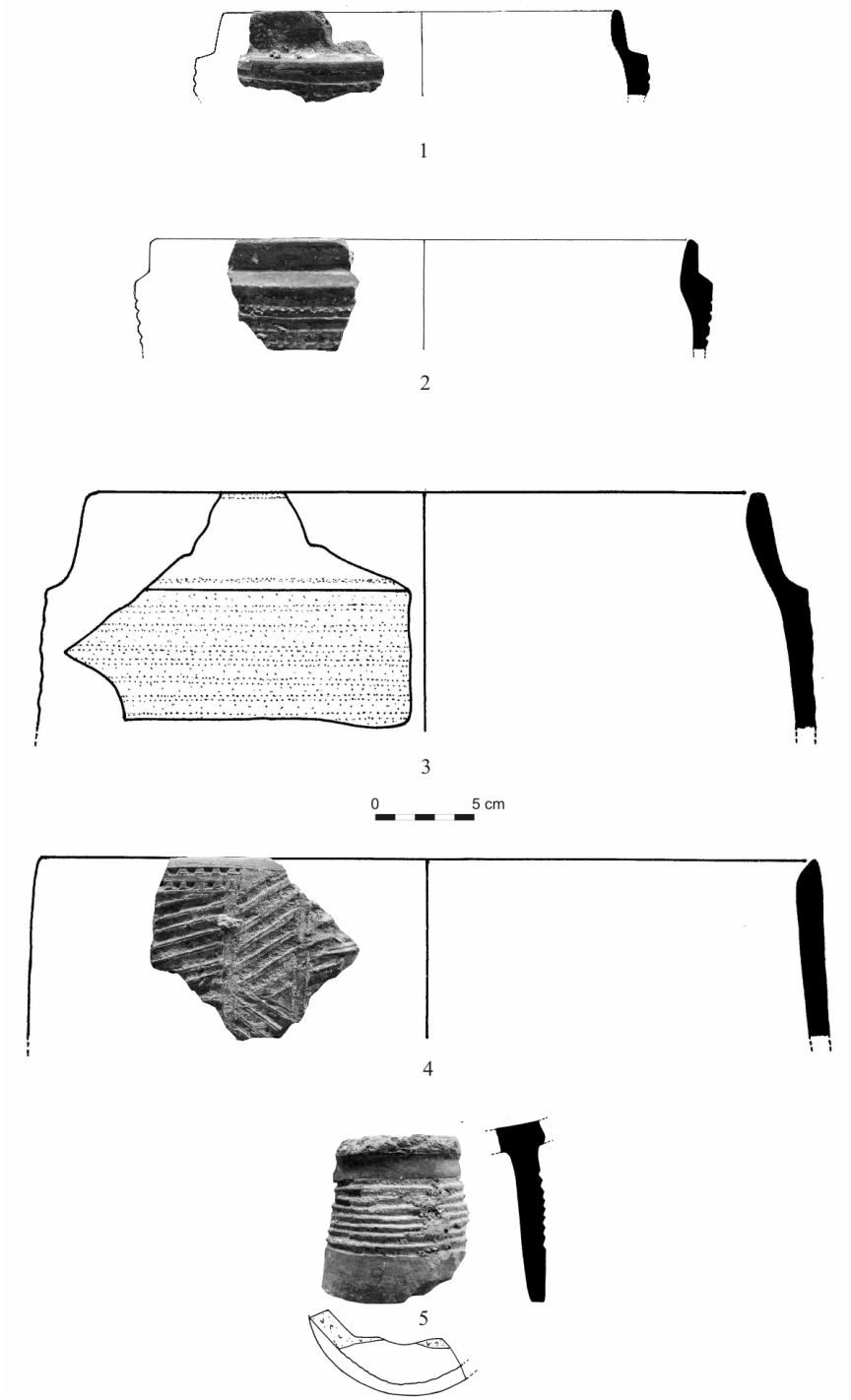


Fig. 11 - Ceramic vessels, shapes. II. construction horizon.

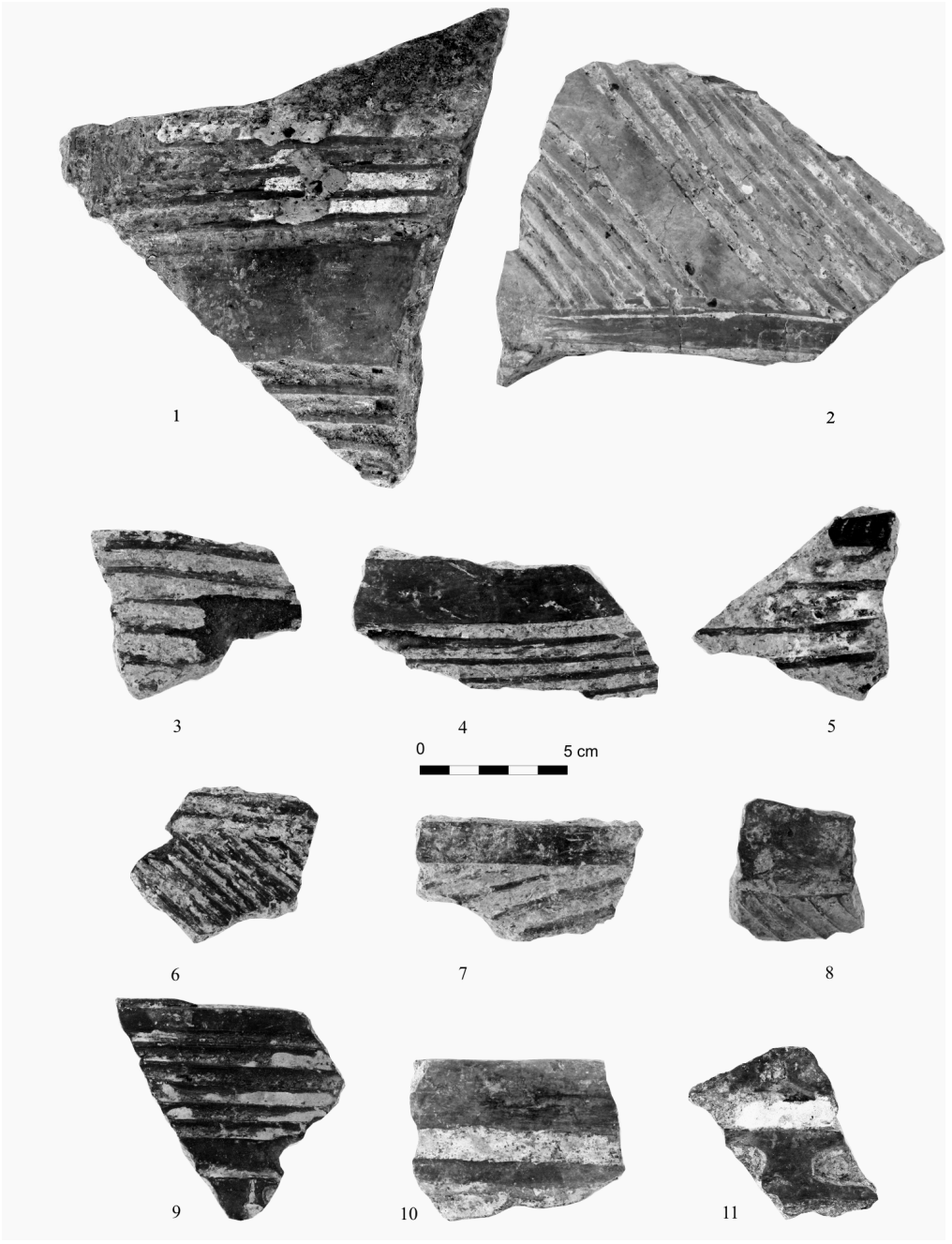


Fig. 12 - Bazovets tell. Ceramic vessels, fragments. II. construction horizon.

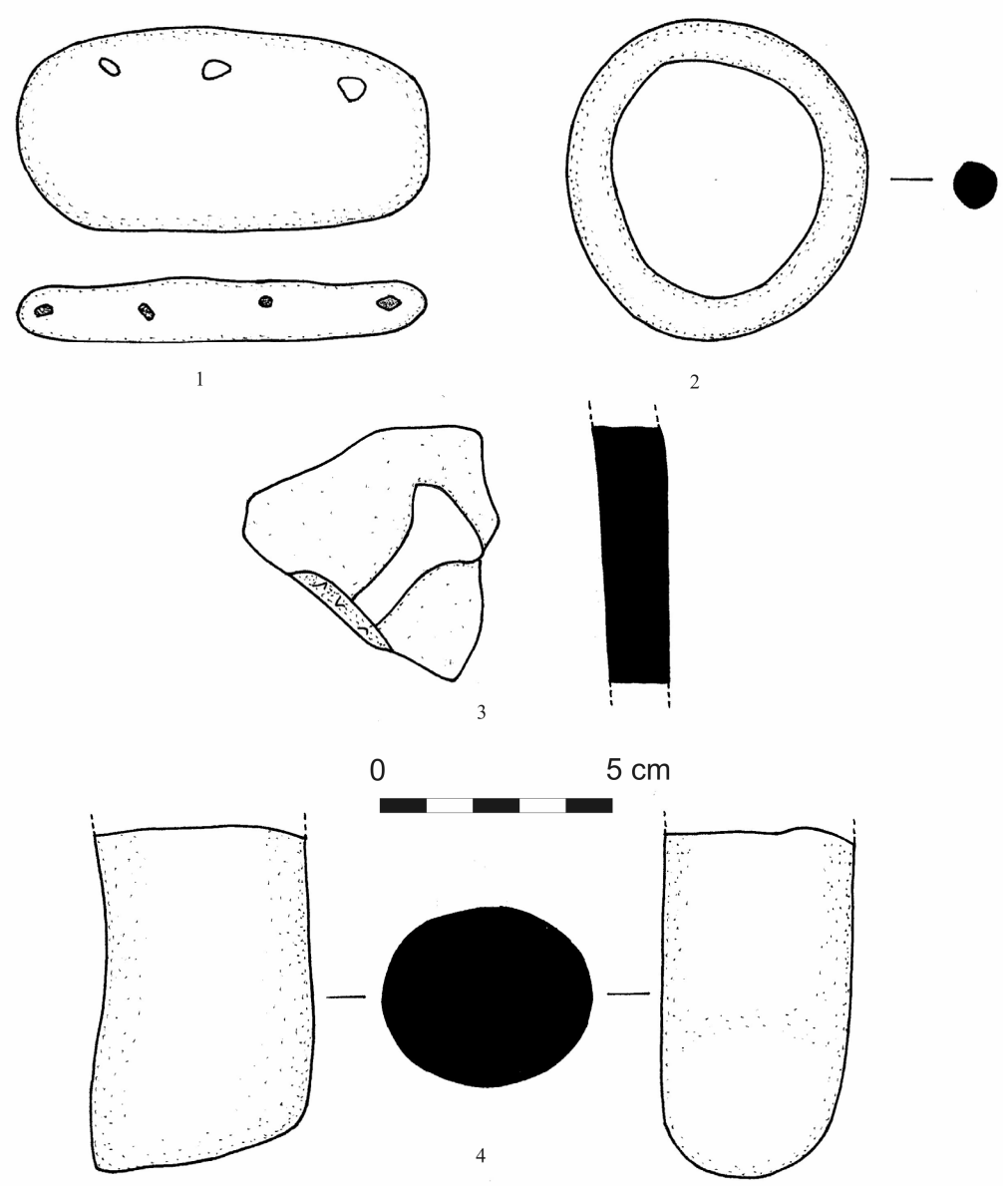


Fig. 13 - Bazovets tell. Plastics 1-4. I. construction horizon; 5. II. horizon.

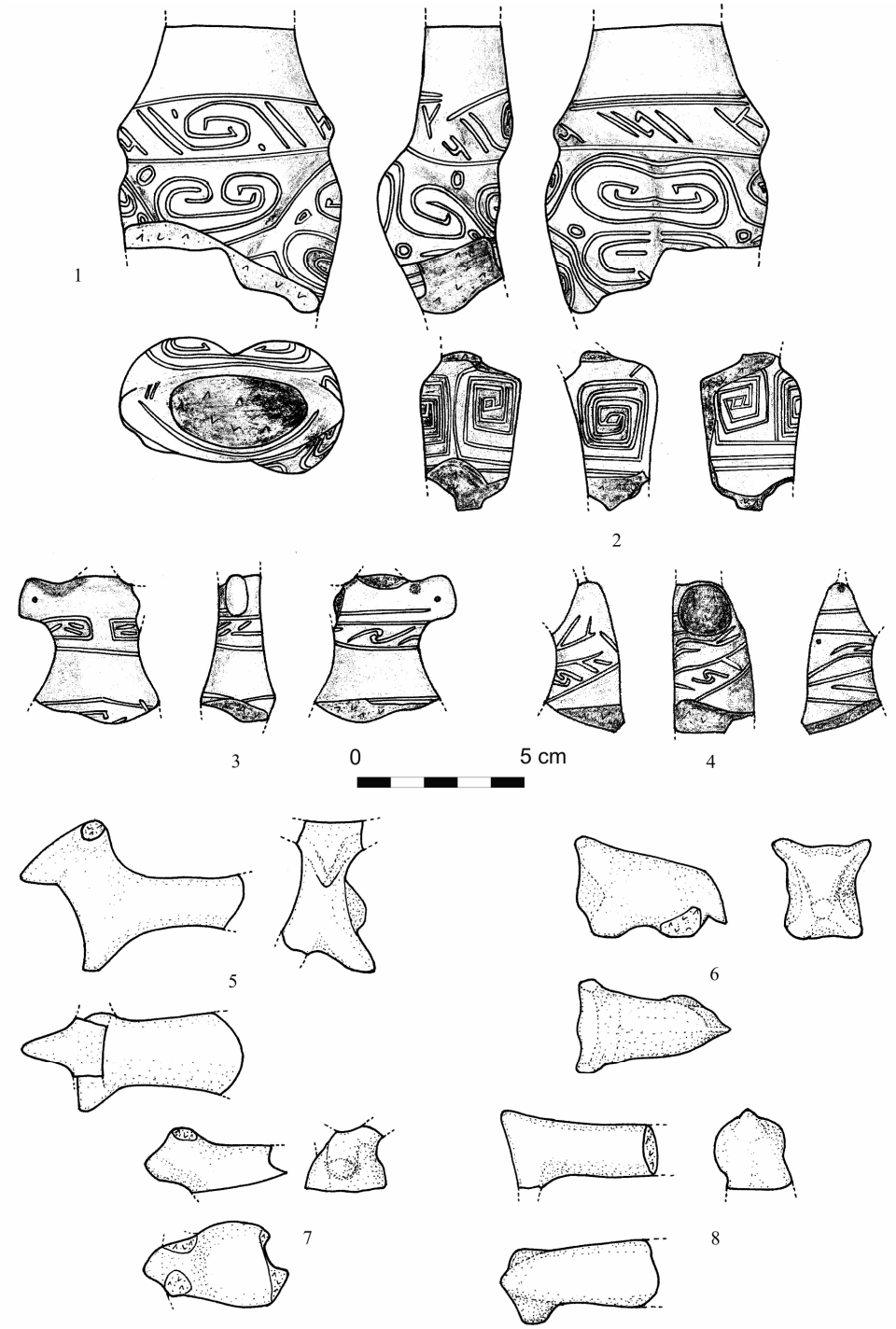


Fig. 14 - Bazovets tell. Plastics. 1, 2, 8 – I. construction horizon; 3, 5, 6 – II. horizon; 4, 7 - with no stratigraphic data.

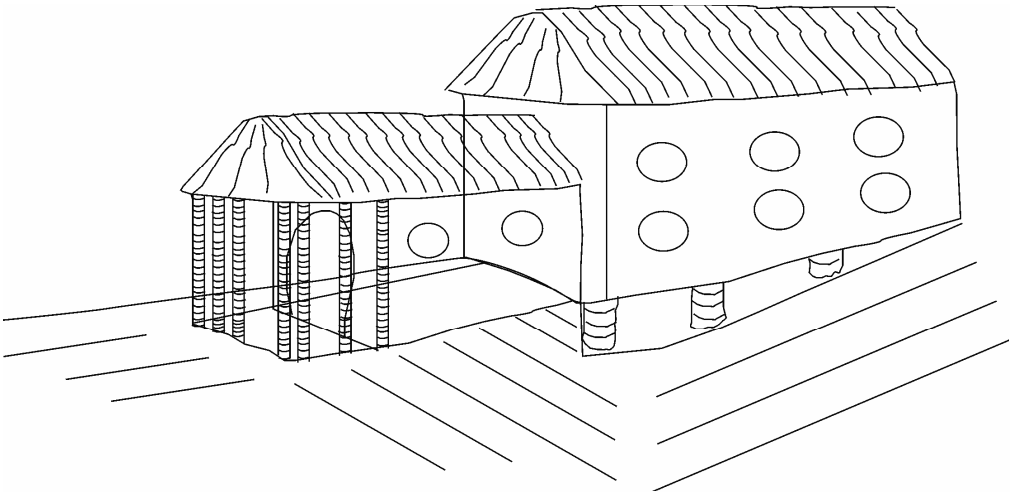


Fig. 15 - Bazovets tell. I. construction horizon. A Building No. 1 and a building No. 2, reconstruction.

CONTEXTES CERAMIQUES DE TOMIS. (I). UN ENSEMBLE DE LA FIN DU II^{e} –DEBUT DU III^{e} s. ap. J.-C.

Constantin BĂJENARU[*]

Cuvinte-cheie: *Tomis, ceramică romană.*
Keywords: *Tomis, Roman pottery.*

Rezumat: *Autorul prezintă un depozit de ceramică romană descoperit în anul 1998 cu prilejul săpăturilor de salvare efectuate pe str. Sulmona, nr. 22, pe locul actualului sediu SPIT Constanța (fostul sediu al Băncii Turco-Române). Ansamblul este foarte consistent și ilustrează forme ceramice care își găsesc analogii în special în contexte pontice și mediteraneene databile la sfârșitul sec. II – începutul sec. III p.Chr. Ceramica fină de tip terra sigillata este reprezentată de produse cu deccor în tipar (imitații de vase de argint) și de unele forme ESC (Çandarli) și pontice. Un lot numeros este constituit de ceramica cu angobă roșie, de productie locală sau vest-pontică. Ceramica de bucătărie este reprezentată de importuri din arealul egeean și de unele forme produse în atelierele locale. De asemenea, o serie de amfore și lămpi, cu analogii în contexte bine datate, constituie puncte importante de reper pentru cronologia ansamblului.*

Abstract: *The author presents a Roman pottery deposit found during rescue excavations made in 1998 on Sulmona Street, no. 22, on the site of the present headquarters of SPIT Constanta (the former Turkish-Romanian Bank). The assembly is very consistent and illustrates pottery shapes with close analogies especially in Black Sea and Mediterranean contexts dating from the end of the 2nd - beginning of the 3rd c. AD. Terra sigillata is represented by products with moulded decoration (imitations of silver vessels) and some ESC (Çandarli) and Pontic forms. A large group is composed of red slip pottery of local or Western Pontic production. Cooking wares are represented by Aegean imports and some forms produced in local workshops. A number of amphoras and lamps, with parallels in securely dated contexts, are important points of reference for the chronology of this deposit.*

[*] Constantin Băjenaru: Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constanța; e-mail: cosbajenaru@gmail.com.

La présente contribution est la première d'une série qui se propose d'introduire dans le circuit scientifique des ensembles céramiques tomitaines consistants, datables dès le I^er^ siècle et vers le début du VII^e^ s. ap. J.-C. Une série de fouilles de sauvegarde effectuées dans l'intervalle 1998-2008 dans la zone péninsulaire de Constanța[1] ont permis l'enregistrement de quelques contextes stratigraphiques bien délimités, qui peuvent constituer des points d'appui importants pour l'étude de la céramique d'époque romaine et romaine tardive de Tomis[2].

Le présent lot, qu'on identifiera sous l'abréviation T-99-BTR-1 (Tomis-1999-Banque Turque-Roumaine-contexte 1), a été récupéré pendant les fouilles effectuées au carrefour des rues Mircea cel Bătrân et Sulmona, occasionnées par la construction du siège de l'ancienne Banque Turque-Roumaine (rue Sulmona, no. 22, à l'heure actuelle l'immeuble appartient au Service Public des Impôts et Taxes de Constanța). Quoique la stratigraphie antique a été sérieusement boulversé par les interventions modernes, la fouille a enregistré quelques séquences stratigraphiques moins dérangées, tel que celles de la section S III, où on a distingué plusieurs couches de nivellement à l'intérieur d'une maison du IV^e^-V^e^ siècles. À l'extérieur de cette maison les constructions modernes ont détruit les dépôts de la période romaine tardive, jusque près d'un niveau probablement datable du III^e^ siècle. Ce niveau est constitué d'un fort tassement avec de l'argile et des coquillages, qui couvre intégralement le couche riche en matériel céramique qui constitue l'objet de l'étude présente.

L'ensemble est constitué par 159 pièces céramiques (en représentant seulement les pièces entières, les exemplaires restituées, les lèvres et les bases), qui peuvent être départagées en six catégories: céramique sigillée, céramique en pâte fine ou semifine à engobe rouge, céramique culinaire, céramique commune et utilitaire, amphores et lampes. On presénte aussi deux terre-cuites et quelques fragments de verre.

Céramique sigillée

Imitations des vases d'argent (n^os^. 1-2)

Les deux fragments d'assiettes avec le décor à matrice qui imite la vaisselle en argent sont des matériaux plutôt rares dans l'Empire. Des recherches récentes confirment l'appartenance de quelques-uns de ceux-ci à la série C de sigillées africaines et leur production dans un atelier du centre de la Tunisie[3]. Des

[1] Les fouilles effectuées sur l'emplacement des actuels sièges du Tribunal Civil („Judecătorie", 1998), Service Public des Impôts et Taxes de Constanța – l'ancienne Banque Turque-Roumaine („BTR", 1999), La Chambre des Notaires Publics („Camera Notarilor", 2004), l'Office de Cadastre et Publicité Immobilière („OCPI", 2008).

[2] Il n'y a jusqu'au présent aucune étude complète concernant la céramique d'époque romaine et romaine tardive de Tomis. Les connaissances se résument à quelques articles publiés par C. Scorpan et A. Rădulescu, à une série de matériaux mis en circulation par Gh. Papuc, M. Bărbulescu, A. Opaiț et aux pièces en provenant des nécropoles publiées par V. Barbu, M. Bucovală, C. Chera, V. Lungu et autres.

[3] MACKENSEN, SCHNEIDER 2006, p. 175, 185 (production C1, l'atelier de Sidi Marzouk Tounsi).

productions confirmées d'être d'origine africaine sont quelques fragments d'Ostie, Berenice et Éphèse[4]. Pourtant, les fragments découverts à Tomis ne sont pas d'origine africaine, mais plutôt des productions est-méditerranéennes ou peut-être même de la zone de la mer Noire[5].

Telles imitations en céramique des vases d'argent sont connues dans le milieu occidental. Auprès des bien-connus fragments découverts à Rome[6] et d'une série d'exemplaires conservés dans des collections muséales[7], dignes de signaler sont les nombreux exemplaires de production „medio-adriatica" découverts à Sarsina[8]. Une assiette ovale, avec un décor très proche à celui de notre exemplaire **nº. 1**, est conservé dans les collections du Musée National d'Athènes et il paraît qu'il provienne du territoire de la Macédoine[9]. Ainsi, il n'est pas exlus qu'une partie des fragments récemment publiés d'Athènes, considerés par J.W. Hayes d'être africains, soient en fait produits dans d'autres zones de l'Empire. Très importants en ce qui concerne la datation de ces fragments sont les contextes athéniens, qui démontrent la diffusion de ceux-ci dès la seconde moitié du IIe siècle[10]. Une série de fragments découverts à Sebastopolis, dans l'est de la mer Noire[11], vient compléter le tableau de la diffusion de ces produits.

Pour les vases d'argent[12] qui sont à la base des imitations céramiques ou en bronze[13], on signale ici aussi une assiette découverte à Neapolis Scythica en Crimée[14], avec un décor semblable à nos fragments.

---

[4] **Ostie**: TOYNBEE 1957, p. 19, n. 2, pl. V/2; *Atlante I*, p. 142-143, tav. LXXI/1, 5; **Berenice**: KENRICK 1985, p. 347, 349, B 614, fig. 64, pl. 23 ("Hayes Form 24 or related"); **Éphèse**: LADSTÄTTER 1998 (forme Hayes 44, voir le contexte dans LADSTÄTTER 2010, p. 575, B-K 393, Taf. 220, 232 ,"1. Viertel 3. Jh."). Cf. MACKENSEN 2005, p. 178-180; MACKENSEN, SCHNEIDER 2006, p. 185.

[5] Suggestion poliment offerte par le prof. Michael Mackensen, auquel je remercie.

[6] Voir par exemple les fragments des assiettes rectangulaires découvertes à *Domus Aurea* (TOYNBEE 1957, p. 18-19, pl. I/1-4, 7; II, III/1-7 = *Atlante I*, p. 142, tav. LXX, CXXXIX;), mais aussi celles ovales (SALOMONSON 1969, p. 12-13, Abb. 16, 17 = *Atlante I*, p. 143, tav. LXXI/2-3) ou rondes (DREXEL 1909, p. 191, 197, nos. 41, 72, Taf. IX/4-5 = FRANKEN 1997, p. 32, A1, A2, Abb. 1-2).

[7] WALTERS 1908, p. 67-68, M 108, pl. XIV (British Museum, "Lezoux fabric"); TOYNBEE 1957, p. 19, n. 2, pl. V/1 (Musée National de Copenhague).

[8] STOPPIONI 2008, p. 725 et suiv., tav. I/1, 5-9, II/1-5, 7, IV/1, VIII/9, fig. 1, 2. Cf. FRANKEN 1997, p. 34, A9, Abb. 3.

[9] FRANKEN 1997, p. 34, B1, Abb. 4.

[10] HAYES 2008, p. 74, 218-219, nos. 963-972, fig. 31, pl. 50 ("forerunners of form 42"). Des exemplaires dans des contextes sûrs du IIe siècle: nos. 964 et 966 („mid- to late 2nd century"), no. 969 („mid-2nd century").

[11] VORONOV 1980, p. 80-81, fig. 20/9-12.

[12] Cf. DREXEL 1909, p. 185 et suiv., nos. 9, 12, 15, 30, Taf. VII/1,2, VIII/1, 2, IX/1, 2 (la plupart découvertes en Gaule; voir particulièrement no. 30, Taf. IX/1, avec des animaux en repos, iconographie présente sur la pièce no. 1 de notre dépôt).

[13] Voir par exemple une assiette découverte dans le fort de Niederbieber (DREXEL 1909, p. 189-190, no. 34, Taf. IX/2. Cf. LADSTÄTTER 1998, p. 203-204, fig. 6, 7).

[14] KROPOTKIN 1970, p. 87, fig. 81/1,2. Le vase conserve aussi une inscription en grec qui mentionne le proprietaire (*Gepaipyris*). Voir récemment TREISTER 2013, avec une étude

Forme HAYES 2008, nos. 963-968

1. Assiette ovale, fragment. L.p.** 10 cm; Ht. 1,8 cm. MINAC, Inv. 42.683. Pâte rouge-orangée, particules blanches, vernis orange sur toute la surface, brillant plutôt à l'intérieur. Décor à matrice (masque, bouclier?, des animaux en repos, arbre).

Forme SALOMONSON 1969, Abb. 16, 17 = Atlante I, Tav. LXXI / 2-3

2. Bol ou assiette?, fragment. L.p. 6,7 cm. MINAC, Inv. 41.498. Pâte orange claire, à teinte rose à la surface, rares particules blanches, vernis orange sur toute la surface, brillant, tacheté (aspect marbré). Decor à matrice en deux registres (gladiateur? et panthère en course dans le registre supérieur, griffon et d'autres animaux en course en celui inférieur).

Eastern Sigillata C („Çandarli Ware") (nos. 3-8)

Les sigillées microasiatiques produits dans les ateliers de Çandarli sont présentes dans le dépôt tomitaine avec les formes Hayes 2 (**nos. 3-4**) et Hayes L19/H3 (**nos. 5-7**), qui font partie de la série typologique spécifique des IIe-IIIe siècles, presque standardisé[15]. Les deux formes sont fréquemment rencontrées dans des contextes de la deuxième moitié du IIe s. et du IIIe s., tel qu'on peut observer dans les dépôts publiés de la région égéenne[16]. Les importations de céramique ESC sont présentes dans tout le bassin de la mer Noire[17] et pénètrent assez fréquemment à l'intérieur de la province de Mésie Inférieure, en étant attestée par exemple à Troesmis[18].

No. 8 s'encadre dans le type Loeschcke 26b (cf. HAYES 1985, forma L26B) et il pourrait être un produit d'un atelier périphérique. La pâte contient beaucoup de mica et le vernis qui est d'une qualité inférieure (appliqué plus à l'intérieur et qui se détache aisement) rappelle les produits Eastern Sigillata B. Des exemplaires qui ne font pas partie de la matrice traditionnelle apparaissent souvent dans les

détaillée sur ce vase (daté de la seconde moitié du IIe s.) et un catalogue utile des assiettes à masques et scènes dionysiaques trouvées dans diverses collections.

** Les abréviations utilisées: D. – Diamètre; D.b. – Diamètre de la base; D.emb. – Diamètre d'embouchure; D.m. – Diamètre maximal; Ht. – Hauteur; Ht.est. – Hauteur estimée; Ht.p. – Hauteur préservée; L. – Longueur; L.p. – Longueur préservée.

[15] HAYES 1972, p. 316-322, formes 1-5. Cf. HAYES 1985, p. 77-78.

[16] **Knossos** (contextes de la seconde moitié du IIe et du IIIe s): HAYES 1983, p. 104, 118, nos. 10-13, fig. 2 (forme H2) et nos. 26-31, fig. 3 (forme H3); SACKETT 1992, p. 244, R2/6, pl. 185 et p. 251, U/21, pl. 191 (forme H2), p. 243, R1/1, pl. 184/1 (forme H3), p. 251, U/24, pl. 191 (forme H3 miniaturale); **Thasos**: ABADIE-REYNAL, SODINI 1992, p. 13-15, CF3, CF7, CF10, fig. 1 (formes L19/H3 et H3), CF19, CF23, fig. 2 (forme H2); **Athènes**: HAYES 2008, p. 201, nos. 793-796, fig. 25 (formes L19/H3 et H3), no. 802, fig. 25 (forme H2, "context of late 2nd to early 3rd century"); **Éphèse**: LADSTÄTTER 2010, p. 192, 263-264, A-K 772, 777 (forme H2), A-K 769-771 (forme H3), Taf. 106 (contexte „um 230 n.Chr.") et aussi p. 583, B-K 473, Taf. 226 (forme H3, "3. Viertel 3. Jh. n.Chr.").

[17] Voir les découvertes de la région nord-pontique à **Myrmekion** (KNIPOVIČ 1952, p. 303-305, types 13(M) et 17(M), fig. 3/4,5 et 5/2,3), **Tanaïs** (ARSEN'EVA 1985, p. 79 et suiv., fig. 3), **Zavetnoe-Alma Kermen** (KÜHNELT 2008, p. 236, form S-7, Nr. 249). Dans la zone ouest-pontique mieux connues sont les découvertes d'**Histria** (SUCEVEANU 2000, p. 60-62, type XVI, pl. 22).

[18] OPAIȚ 1980b, p. 336, 339, 357-358, nos. 48-51, 69, pl. X/1-4, XIV/5.

fouilles de la zone égéenne[19]. Des profils très ressemblants, mais confectionnés dans la bonne tradition des ateliers de Çandarli, apparaissent surtout dans des contextes de IIe siècle à Éphèse[20] et Tropaeum Traiani[21].

HAYES 1985, forme H2

3. Bol, fragment. D.emb. 22 cm. Pâte beige-rosée, mica, vernis marron-rougeâtre, plus épais à l'intérieur qu'à l'extérieur.

4. Bol, fragment partie inférieure. D.f. 9,6 cm. Pâte rose, mica, vernis rouge de bonne qualité. Marque de "trépied de cuisson" à l'intérieur.

HAYES 1985, forme L19

5. Bol, deux fragments, profil restitué. D.emb. 15 cm; D.b. 5,6 cm; Ht.est. 3,4 cm. Pâte rose, mica, vernis rouge-marron.

HAYES 1985, forme L19/H3

6. Bol, fragment. D.emb. 19 cm. Pâte rose-jaunâtre, mica, vernis marron, plus épais à l'intérieur qu'à l'extérieur.

HAYES 1985, forme H3

7. Bol en miniature, fragment. D.emb. 7,5 cm. Pâte rose, mica, vernis rouge, épais à l'intérieur, mauvaise qualité à l'extérieur.

HAYES 1985, forme L26B

8. Bol, fragment. D.emb. 29 cm. Pâte beige-jaunâtre (à noyau rose), mica en abondance et particules blanches. Vernis orange à l'intérieur et sur le rebord, très endommagé. À l'extérieur des traces vagues de vernis, avec faible adhérence.

Sigillées pontiques (nos. 9-11)

Le dépôt contient aussi une série de pièces qui sont probablement de provenance pontique, donc plus proches à la catégorie classique de sigillées pontiques[22]. Aux trois pièces traitées ici on pourrait ajouter autres deux coupes inclues dans la catégorie de la céramique à parois fines (voir *infra* nos. 58-59).

L'assiette **no. 9** représente probablement une variante miniaturale d'un type produit dans la zone nord-pontique, en étant très proche du point de vue formel aux exemplaires de plus grandes dimensiones découverts dans la nécropole de Zavetnoe (Alma-Kermen)[23], mais aussi à Myrmekion[24] ou dans le *villa* de Bliznetsy

[19] Cf. à **Knossos** une imitation du type Hayes 2: SACKETT 1992, p. 243, R1/10, pl. 184 (contexte R1, fin du IIe s., „surface stained blotchy purple, perhaps from burning").

[20] LADSTÄTTER 2005, p. 239, 309, K 427, Taf. 176 (context BII/1 „frühes 2.Jh."); LADSTÄTTER 2008, p. 99, 109-110, TS 105-106, Taf. 280-281 (fin du Ier – IIe s.).

[21] BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 180, N II 2.1, fig. 143/2.1 (IIe s.).

[22] Dans les derniéres décennies, le degré de connaissance de cette catégorie a augmenté, surtout grâce aux recherches de l'espace nord-pontique. Voir particulièrement les typologies récentes basées sur les découvertes des nécropoles scythes tardives du sud-ouest de Crimée – Zavetnoe (Alma-Kermen) (KÜHNELT 2008) et Belbek (ŽURAVLEV 2010).

[23] KÜHNELT 2008, p. 143-145, 255, Form T2-b, Nr. 319, 321 (produit „PS I", seconde moitié du IIe – début du IIIe s.; cf. no. 321 en contexte ZAJTSEV *et al.* 2007, p. 260, M 324, fig. 29/6); voir aussi no. 320 (produit „PS III" avec estampille, dans une tombe datée de la seconde moitié du Ier – début du IIe s).

[24] KNIPOVIČ 1952, p. 308, type 22(M), fig. 5/8 (Ier s. ap. J-C.).

du territoire de Chersonèse[25]. Une forme miniaturale ressemblante, mais avec un décor à la roulette à l'intérieur, apparait dans la nécropole de Belbek, dans une tombe datée de la première moitié du IIe siècle[26].

No. 10 est une assiette fabriquée d'une pâte micacée, forme proche à une série d'assiettes pontiques, généralement décorées à la roulette. Des formes apparentées apparaissent dans les contextes funéraires de la seconde moitié du IIe – début du IIIe s. à Zavetnoe (Alma-Kermen)[27] et à Belbek[28]. Un exemplaire de Nicopolis ad Istrum, probablement de la même catégorie, est apparu dans un contexte daté de 170-250 ap. J.Chr.[29]. À Histria est connue une série d'assiettes avec presque la même forme, mais sans décor et avec une „pâte poreuse, vernis rouge de qualité mediocre"[30]. On n'exclut pas une production locale (ouest-pontique?, Histrienne?) pour cet exemplaire.

Pour le bol **no. 11** qui s'individualise par la pâte à contenu élevé de mica et le vernis rouge-orangé brillant, l'analogie la plus proche se trouve à Histria, malheureusement dans un contexte stratigraphique confus de la zone „Temple"[31]. En outre, dans la région nord-pontique il y a aussi une forme proche (généralement de dimensions plus réduites), tel qu'on peut voir dans les découvertes du poste militaire de Kazatskaja[32], d'Olbia[33], mais aussi dans les nécropoles de Crimée[34].

KÜHNELT 2008, Form T-2b

9. Assiette miniaturale, fragmentaire, profil presque complet. D.emb. 17 cm; D.b. 5,9 cm; Ht. 2,4 cm. MINAC, Inv. 42.657. Pâte jaunâtre avec beaucoup de mica. Vernis rouge-orangé à l'extérieur et sur le rebord, marron à l'intérieur, brillant aux réflexes métalliques (cuisson différentiée). Le vernis ne couvre pas la base du vase à l'extérieur. Bande circulaire incisée à l'intérieur.

KÜHNELT 2008, Form T-2c / ŽURAVLEV 2010, forme 6.3? (variante ouest-pontique?)

10. Assiette, fragmentaire, profil restitué. D.emb. 28 cm; D.b. 9 cm; Ht. 3,8 cm. Pâte marron foncé, micacée, particules blanches, vernis rouge à faible adhérence

[25] KLENINA 2004, p. 45, no. 124, fig. 12.

[26] ŽURAVLEV 2010, p. 50-51, 139, forme 7.2, no. 138, pl. 21.

[27] KÜHNELT 2008, p. 143-145, 255-256, Form T-2c, Nr. 322-323 (produits „PS I"; le contexte du no. 323: ZAJTSEV *et al.* 2007, p. 255-256, M 311, fig. 19/21).

[28] Cf. ŽURAVLEV 2010, p. 49-50, forme 6.3, nos. 131-133, pl. 20. À observer pourtant que cette variante, avec un accentué aplatissage sous lèvre à l'extérieur, semble être spécifique à la zone criméenne, en étant rencontrée surtout dans des contextes du IIIe s. Voir aussi TRUFANOV 2010, p. 173-175, M 825, fig. 21/1 (nécropole Ust'-Alma, moitié du IIIe s.).

[29] FALKNER 1999, p. 166, no. 359, pl. 9.19.

[30] SUCEVEANU 2000, p. 54-55, type XIV A, nos. 8-9, 15, pl. 18-19.

[31] SUCEVEANU 2000, p. 46, no. 8, pl. 13. L'encadrement dans le même type (XI B) avec nos. 7 et 9-12 est problematique, les analogies sont forcées.

[32] NESSEL' 2011, p. 119, fig. 3/7-9 (pâte marron-orange, vernis orange, d.emb. 16,5 - 28 cm).

[33] Exemplaires de petites dimensions (d.emb. 11-16 cm) à KRAPIVINA 1993, p. 108, "miski" type 4g, fig. 46/6, 7 (IIe-IIIe s.).

[34] **"Sovhoz-10"-Chersonèse**: STRŽELECKIJ *et al.* 2003-2004, p. 85, no. 21, tabl. XV; **Čatyr-Dag**: ŠAROV 2007, p. 87, fig. 13/11 (d.emb. 15,5 cm); **Ust'-Alma** (TRUFANOV 2010, p. 154, M 633, fig. 6/1, d.emb. 15,2 cm, la première moitié du IIIe s.).

(émoussé), intégralement appliqué à l'intérieur. Décor à trois bandes circulaires réalisées à roulette.

SUCEVEANU 2000, pl. 13/8

11. Bol, deux fragments, profil restitué. D.emb. 22 cm; D.b. 9 cm; Ht. est. 6,4 cm. Pâte brique claire, avec beaucoup de mica, vernis orange d'une très bonne qualité, légèrement brillant, intégralement appliqué à l'intérieur et seulement sur la moitié supérieure à l'extérieur (où il a une couleur un peu plus foncée, rouge-orangé).

Céramique à engobe rouge (n^os^. 12-47)

La plupart du matériel de cet ensemble est constituée par la production locale de céramique de la province Mésie Inférieure, premièrement par les ateliers locaux tomitains. Certaines particularités stylistiques rencontrées sur les types de vases découverts dans la zone ouest-pontique et au Bas-Danube (par example le type d'écuelle à lèvre cannelée n^os^. 25-31 plus en bas), mais aussi quelques caractéristiques de la pâte (inclusions du mica, particules fréquentes de calcaire blanche, des trous restés après la cuisson de la matière organique) ou de la manière d'application de l'engobe supposent l'existence de quelques ateliers locaux, ouest-pontiques. Pour une petite partie du répertoire des formes locales un centre de production clairement attesté est Durostorum[35].

De l'analyse de la texture de la pâte et de la manière d'application de l'engobe il résulte que les pièces du dépôt tomitain peuvent se départager en deux catégories au moins: des exemplaires en pâte de couleur brique (à diverses nuances, en fonction de la température de cuisson) et des pièces réalisées d'une pâte marron claire en la fente et beige-jaunâtre ou beige-marron à la surface, un peu plus molle et avec plus de mica dans la composition. Les différences parmi les deux catégories sont saisissables par la qualité de l'engobe et par la manière d'application de celui-ci: les exemplaires en pâte brique ont un engobe rouge mat de bonne qualité, tandis que ceux en pâte marron sont souvent couverts d'un engobe de qualité inférieure, faiblement adhérent. Des éventuelles analyses des pâtes pourraient préciser dans quelle mesure ces différences indiquent des centres de production divers ou seulement des différences de cuisson dans le même atelier.

Aux formes ouvertes on observe une particularité d'application de l'engobe: les vases plus petits, avec le diamètre de l'ouverture au-dessous de 18-19 cm, sont entiérement couverts à l'intérieur, à différence de ceux grands qui ne sont pas couverts que dans la partie supérieure. Pour les deux catégories, l'extérieur est couvert seulement dans la partie supérieure et il présente des coulures vers la partie inférieure. Les formes fermées sont enduites à l'engobe en général seulement dans la moitié supérieure de la surface extérieure et elle pénétre très peu à l'intérieur sous le rebord (aux coulures obligatoires). La manière d'application de l'engobe continue une ancienne tradition hellénistique et se rencontre en presque tous les sites d'époque romaine des régions égéenne,

[35] MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 2004.

pontique ou balkanique[36].

Du point de vue des formes on constate la perpétuation de la tradition hellénistique (surtout dans le cas des écuelles profondes), l'imitation de quelques formes de sigillées pontiques (plats, bols, *skyphoi*), mais aussi des formes communes telles que les cratères, les pots et les cruches. À la même catégorie appartient une série de pièces qui ont été inclues dans la catégorie particulière "parois fines" (voir plus en bas n^os^. 55-57).

Formes ouvertes

Plats, bols, *skyphoi*. Les plats **n^os^. 12-15** constituent des versions enduites à l'engobe du plus répandu type de sigillée pontique - la forme Hayes I[37]. Les exemplaires du dépôt tomitain pourraient être produits en grande partie dans les ateliers locaux (apparaissent également des exemplaires en pâte brique, mais aussi en pâte marron claire, et quelques-uns – cf. n^o^. 13 – ont la pâte identique à d'autres formes – cf. n^os^. 16 et 56). De nombreux exemples se retrouvent dans la céramique locale d'Histria[38] ou de Nicopolis ad Istrum[39]. Une variante du type précédent, assez répandue en Dobroudja, est l'exemplaire à grandes dimensions **n^o^. 16**, plus proche à la forme d'un bol, avec la partie supérieure de la lèvre arrondie et aisement tirée vers l'intérieur. À Tomis cette variante devient majoritaire dans des contextes du III^e^ siècle[40] et, avec quelques modifications, elle continue pendant le IV^e^ siècle. La forme est attestée à Histria[41] et elle pourrait être inspirée par la forme populaire Hayes 3 des ateliers de Çandarli.

Deux exemplaires reconstitués (**n^os^. 17-18**) appartiennent à un type qui imite une variante du prototype Hayes 5 de sigillées pontiques[42]. Même si les sigillées pontiques de bonne facture sont toujours plus rares après la moitié du II^e^ siècle, il est évident que la forme se conserve dans les produits régionaux (locaux) à

[36] Voir par example la céramique locale de Hadrianopolis en Paphlagonie (LAFLI, KAN ŞAHIN 2012, p. 52). La même manière de "dipping" aussi pour les produits des ateliers balkaniques (territoire de Nicopolis ad Istrum): SULTOV 1985, p. 55-56; FALKNER 1999, p. 74 ("ware 8").

[37] HAYES 1985, p. 93, forma I, Tav. XXII/6-10, XXIII/1. Cf. KÜHNELT 2008, Form T-1a-V; ŽURAVLEV 2010, forma 4.2, pl. 18-19.

[38] SUCEVEANU 2000, p. 64-67, type XVII A, nos. 8-15, 18-19, pl. 23-24. Le matériel publié par l'auteur sous le type XVII doit être traité avec précaution car il contient aussi des exemples évidentes des sigilées pontiques.

[39] FALKNER 1999, p. 76, 182, nos. 479-481, 486-487, 489, pl. 9.25, 9.26 ("suggested dates c. 125-225", "there seems to be a definite fall-off in numbers after 250 at the latest").

[40] Matériel inédit des fouilles „Judecătorie" (1998).

[41] SUCEVEANU 1982, p. 102 et suiv., „Thermes II"- phase I B, no. 6, pl. 6, phase I C, no. 7, pl. 8 (II^e^ - première moitié du III^e^ s.). Cf. SUCEVEANU 2000, p. 71 et suiv., type XVIII A, nos. 9-11, 14, 19, pl. 26, 27 (encore une fois précaution aux pièces groupées par l'auteur dans ce type XVIII, qui sont extrêmement diverses comme origine).

[42] HAYES 1985, p. 94, forme V, tav. XXIII/6. Cf. KÜHNELT 2008, p. 111-113, Form N-1a (contextes c. 75-150 ap. J.-C.); ŽURAVLEV 2010, p. 60-61, forme 30 (très fréquent dans la deuxième moitié du I^er^ – première moitié du II^e^ s.).

engobe rouge de la seconde moitié du IIe et du IIIe s. (même le IVe s.), aussi dans la région nordique[43], que dans la partie occidentale du bassin pontique, tel que les découvertes de Tomis[44] et d'Histria[45] le démontrent.

Deux pièces fragmentaires (**nos. 19-20**) représentent un type de *skyphos* produit dans de diverses centres balkaniques et pontiques. Mieux connues sont celles qui appartiennent aux ateliers de Hotnica et Pavlikeni, dans la région de Nicopolis ad Istrum, qui utilisent surtout la technique de la décoration en barbotine[46]. Deux pièces non-décorées ont été découvertes dans une tombe près de Serdica[47]. Le décor excisé apparaît sur quelques pièces découvertes à Kabyle en Thrace[48], mais aussi à Tanais[49] ou à Pompeiopolis en Paphlagonie[50]. En Dobroudja des découvertes semblables sont connues à Histria[51]; à Tomis elles apparaissent dans des contextes funéraires datables dans la seconde moitié du IIe s. et au IIIe s.[52]. Les fragments de notre dépôt sont probablement des produits locaux ouest-pontiques, probablement même tomitains.

Les bols **nos. 21-22** représentent des imitations d'un type plus rare de sigillées pontiques, probablement produits dans la région nord-ouest ou ouest-pontique à la fin du Ier et dans la première moitié du IIe s., tel que les découvertes d'Histria et Olbia le montrent, mais aussi quelques importations de la zone égéenne [53]. Les imitations locales (qui illustrent en fait le renoncement à la production de sigillées

[43] Voir par exemple une imitation locale nord-pontique, probablement plus ancienne, à KÜHNELT 2008, p. 112, 221, no. 194 („Ende 1. Jh.(?)"). Toujours des produits non-sigilés sont probablement les exemplaires découverts à **Myrmekion** (KNIPOVIČ 1952, p. 303, type 12(M), fig. 3/3), **Ilurat** (SILANT'EVA 1958, p. 292, nos. 19, 20, fig. 6/3,5, exemplaires du IIe s., et p. 299, no. 37, fig. 14/1, IIIe s.), **Chersonèse-„Sovhoz 10"** (STRŽELECKIJ *et al.* 2003-2004, p. 79-82, tabl. XII/13-30, IIe-IVe s.) et **Panticapaeum** (TOLSTIKOV *et al.* 2005, p. 346, fig. 10/8-11, moitié du IIIe s). ŽURAVLEV 2010, p. 61 rémarque à juste titre la tendance d'augmenter en volume et en groississement les parois pour sa variante 30.3. Cette variante contient aussi deux pièces datées de la seconde moitié du IIe – début du IIIe s. (nos. 207-208, pl. 28), qui démontrent, je crois, la dégénération de la forme ou, plutôt, des imitations.

[44] RĂDULESCU 1975, p. 352, type 18, pl. XVI/1.

[45] SUCEVEANU 2000, p. 73-74, type XVIII B, nos. 22, 24-25, pl. 27 (exemplaires entiers). Cf. ALEXANDRESCU 1966, p. 210, T VIII,1, pl. 100 (IIe s.).

[46] SULTOV 1985, p. 77-78, type 6, T. XXXVI/5 – non décorée, et type 8a, T. XXXVII/4 – à barbotine.

[47] PISAROVA 1995, p. 25, fig. 15, 17-18 (deuxième moitié du IIe s.).

[48] DIMITROVA 1982, p. 125 et suiv., Tabl. X, XII.

[49] ARSEN'EVA 1985, p. 79, fig. 2/13.

[50] Voir particulièrement ZHURAVLEV 2011, p. 151, pl. 6/6, 7.

[51] SUCEVEANU 2000, p. 86-87, type XXIII A, nos. 10, 11, pl. 33 (sans décor), no. 14, pl. 34 (décoré).

[52] BUCOVALĂ, PAȘCA 1988-1989, p. 145, pl. 11/d (IIIe s.); BUCOVALĂ, PAȘCA 1991, p. 216, M10, nos. 3-4 (sans décor) et p. 220, M 21, nos. 4-5 (à décor), pl. III, XVII (seconde moitié du IIe s.).

[53] **Histria**: SUCEVEANU 1982, p. 100, „Thermes II"- phase I A, no. 21, pl. 5; SUCEVEANU 2000, p. 17-18, type IV, nos. 3, 8, pl. 2; **Olbia**: KRAPIVINA 1993, p. 108, "miski" type 7b, fig. 46/20 (et aussi les formes apparentées 6b, 7a et 7c, fig. 46/13, 16, 21-22); **Knossos**: SACKETT 1992, p. 224, T1, no. 11, pl. 169/11 („Trajanic"), p. 232, D3, no. 2, pl. 173/2 („Hadrianic").

traditionelles) sont connues à Histria[54] et à Tomis sont présentes dans des contextes funéraires de la seconde moitié du II^e - première moitié du III^e s. ap. J.-C.[55].

SUCEVEANU 2000, type XVII A, n^os. 8-15, 18-19

12. Plat, fragment. D.emb. 22 cm. Pâte brique, mica, particules blanches (calcaire), oxyde de fer, petits trous provenant de la matière organique cuite. Engobe rouge-orangé, appliqué seulement sur la partie supérieure (intérieur et extérieur).

13. Plat, fragmentaire. D.emb. 20 cm. Pâte marron clair (beige-rosé à la surface intérieure), mica, inclusions blanches (calcaire), trous (pâte identique à n^os. 16 et 56). Engobe rouge dans la partie supérieure (intérieur et extérieur), légèrement décoloré en marron par endroits, des coulures à l'extérieur.

14. Plat, fragmentaire, restauré. D.emb. 16 cm; D.b. 5 cm; Ht. 4,8 cm. MINAC, Inv. 42.654. Pâte brique, mica, rares particules blanches. Engobe rouge clair mat, intégralement appliqué à l'intérieur et seulement sur la lèvre à l'extérieur, où il a aussi une teinte plus foncée causée par la décoloration.

15. Plat, fragmentaire. D.emb. 15,5 cm. Pâte marron, mica, particules blanches, rares oxydes de fer, de nombreux trous. Engobe rouge mat aux réflexes marron-noirâtres, appliqué intégralement à l'intérieur et seulement dans la moitié supérieure à l'extérieur.

- Non-catalogué: fragments d'un exemplaire (D.emb. 16 cm), pâte marron claire, engobe rouge aux réflexes marron.

SUCEVEANU 2000, type XVIII A, n^os. 9-11, 14, 19

16. Bol, fragment. D.emb. 27 cm. Pâte marron (rose-beige à la surface intérieure), mica, particules blanches (calcaire), trous (pâte identique à nos. 13 et 56). Engobe rouge-orangé à teinte brillante, décoloré marron à l'intérieur et sous le rebord à l'extérieur, appliqué seulement en la partie supérieure (intérieur-extérieur).

RĂDULESCU 1975, type 18 / SUCEVEANU 2000, type XVIII B, nos. 22, 24-25

17. Bol, fragmentaire, restauré. D.emb. 12 cm; D.b. 4,6 cm; Ht.6,5 cm. MINAC, Inv. 42.644. Rainure sur la lèvre à l'extérieur. Pâte beige-marron clair, mica, particules blanches (calcaire), trous laissés par des matières organiques cuites. Engobe rouge aux réflexes marron, appliqué intégralement à l'intérieur et dans la partie supérieure à l'extérieur, avec coulures.

18. Bol, fragment. D.emb. 12 cm. Deux rainures sur le lèvre à l'extérieur. MINAC, Inv. 42.645. Pâte beige-marron clair, mica, particules blanches, rares oxydes de fer, trous provenants des matériaux organiques. Engobe rouge aux réflexes marron, excepté la partie inférieure de l'extérieur, sur laquelle on observe seulement quelques coulures.

BUCOVALĂ, PAŞCA 1991, M 21, n^os. 4-5

19. Skyphos, fragmentaire. D.emb. 11,8 cm. MINAC, Inv. 42.655. Pâte marron clair (beige-jaunâtre à la surface), mica, rares particules blanches (calcaire). Engobe marron de mauvaise qualité, appliqué à l'extérieur et seulement sous le rebord à l'intérieur. Décor excisé.

---

[54] SUCEVEANU 2000, p. 18, type IV, no. 9, pl. 2.

[55] BARBU 1961, p. 216, T 129, fig. 20/1 (associé à une lampe Loeschke VIII / Iconomu XX identique à notre pièce **n^o. 123** *infra*); BĂJENARU, DOBRINESCU 2008, p. 192, M 9, no. 1, pl. 5a.

20. Skyphos, fragment. D.emb. 11 cm. MINAC, Inv. 42.656. Pâte marron clair en fente, beige à la surface, mica, rares particules de calcaire blanche. Engobe rouge-orangé à l'extérieur et sous le rebord à l'intérieur (aux réflexes marron causées par la décoloration), avec des coulures. Décor excisé.

BARBU 1961, T 129, fig. 20/1 / BĂJENARU, DOBRINESCU 2008, M9, nº.1

21. Bol, fragmentaire, profil presque entier. D.emb. 15,5 cm; D.b. 4,6 cm; Ht. 5,8 cm. Rainure incisée à l'intérieur de la lèvre, lui correspond à l'extérieur une légère constriction. Pâte brique, mica, particules blanches (calcaire), oxyde de fer, nombreux trous laissés par les particules organiques. Engobe rouge mat appliqué integralement à l'intérieur et partiellement à l'extérieur sous le rebord. De faibles traces de coulure de l'engobe à l'extérieur.

22. Bol, fragmentaire, restauré. D.emb. 18,2 cm; D.b. 4,8 cm; Ht. 6,1 cm. MINAC, Inv. 42.653. Rainure à l'intérieur du rebord. Pâte brique, mica, particules de calcaire blanche, oxyde de fer, trous laissés par des particules organiques. Engobe rouge-orangé mat, appliqué intégralement à l'intérieur et seulement sur la lèvre à l'extérieur, aux coulures habituelles sur les parois du vase.

Écuelles. Deux pièces fragmentaires (**nos. 23-24**) démontrent la continuité de la fabrication d'une forme classique d'écuelle à la panse tronconique et lèvre tirée vers l'intérieur, qui perpétuent la tradition hellénistique[56]. Près des bols qui imitent la forme Hayes I de sigillées pontiques (voir plus en haut, nos. 12-15), il y a un des plus répandus types de vases pontiques. Dans ce cas aussi, on doit faire une distinction parmi les matériaux qui peuvent être considérés sigillées et d'autres qui ne sont que des imitations fabriquées dans les divers ateliers locaux. Dans le cas de ce type, on pourrait dire plutôt qu'on a à faire avec un processus inverse: la forme classique hellénistique, produite à grande échelle dans l'époque romaine aussi, est assumée aussi dans le répertoire des formes de sigillées pontiques. L'observation est valable surtout pour des produits du Ier–IIe s. qui sont couverts avec du vernis de bonne qualité, pareil aux formes pontiques classiques. Ainsi, on croit qu'une partie des exemplaires publiés des nécropoles nord-pontiques peuvent être considérés pas absolument sigillées, sinon des continuatrices de la tradition hellénistique de céramique à engobe rouge. Un exemple dans ce sens serait la production du territoire de Chersonèse[57], mais aussi de la région bosporane[58] ou d'Olbia et de son territoire[59].

Par conséquent, les pièces du dépôt tomitain sont des produits locaux, la pâte et l'enduit en ayant des caractéristiques identiques à la plupart des exemplaires de la catégorie de la céramique à engobe rouge. La plupart des matériaux publiés d'Histria[60] sont de la même facture (probablement des produits locaux) sans

[56] BUCOVALĂ 1969, p. 302-306, fig. 6-10.

[57] Voir premièrement KÜHNELT 2008, p. 118-121, Form S-1, Nr. 212-227 (majoritaire „PS IV", production locale chersonèsienne) et ŽURAVLEV 2010, p. 54-56, formes 14.4-14.7, 17.1.1, 17.1.2, nos. 157-160, 165-170, pl. 23, 24, IX (beaucoup d'exemplaires sont datés à la fin du IIe – première moitié du IIIe s.). Cf. ZUBAR' 1982, p. 66, fig. 40/1-3; STRŽELECKIJ *et al.* 2003-2004, p. 83-85, tabl. XIV/8-30 (avec des pièces qui continuent jusqu'au IVe s.).

[58] SILANT'EVA 1958, p. 293, fig. 8/3 (Ilurat, IIe s.).

[59] KRAPIVINA 1993, p. 107-108, „miski" type 1a-c, fig. 45/1-16; KLENINA 2004, p. 39-42, 62, „miski" type 1, nos. 85-96, 98-102, 107-113, fig. 9-10.

[60] SUCEVEANU 2000, type VI A, p. 29 et suiv. , nos. 2-31, pl. 6-8. Cf. SUCEVEANU

aucun lien avec la catégorie des sigillées. Ils sont rencontrés aussi dans des contextes funéraires, autant dans les villes ouest-pontiques et dans leur territoires, que dans d'autres zones de l'intérieur de la province de Mésie Inférieure[61].

Les écuelles (et un petit bol) à rainure sur le rebord (**nos. 25-31**) représente la plus nombreuse catégorie dans le dépôt (15 pièces), avec une série d'exemplaires restitués. Il s'agit en effet d'une variante du type antérieur, développée particulièrement dans les régions de l'est de la province de Mésie Inférieure, sous l'influence de la tradition hellénistique. Les découvertes de Dobroudja[62] sont plus nombreuses, en étant attesté aussi un centre de production à Durostorum[63]. C'est sûr qu'on doit prendre en considération comme centre de production aussi Tomis[64], une preuve en étant la fréquence du type dans ce dépôt. Il est important à préciser que dans les ensembles tomitains de la deuxième moitié du III^{e} s.[65] cette variante n'est plus rencontrée, fait signalé aussi par les découvertes d'Histria, où elle apparaît dans les niveaux de la fin du I^{er} et de II^{e} s.[66]. Des pièces réalisées d'une manière semblable aparaissent aussi en Thrace, à Ivajlovgrad[67].

SUCEVEANU 2000, type VI A

23. Écuelle, fragment. D.emb. 28 cm. Pâte rouge-brique, mica, particules blanches de calcaire, rare oxyde de fer, trous causés par le matériel organique. Engobe rouge appliqué seulement dans la partie supérieure vers le rebord, à l'intérieur et à l'extérieur. Décoloration noir-gris à l'extérieur (y compris la partie pas couverte de l'engobe).

24. Écuelle, fragmentaire, profil restitué. D.emb. 20,5 cm; D.b. 8 cm; Ht. 9,5 cm. La lèvre est aisément aplatie dans la partie extérieure. Pâte brique, mica, particules blanches (calcaire). Engobe rouge sur presque ¾ du vase, dans la partie supérieure (intérieur et extérieur). Rebord aisément décoloré en marron.

RĂDULESCU 1975, type 19 / SUCEVEANU 2000, type VI B, n^{os}. 32-46 / MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 2004, types C1a2, C1b2

25. Écuelle, fragmentaire, restauré. Rainure sur le rebord. D.emb. 27,5 cm; D.b. 9,5

1982, p. 100, „Thermes II"- phase I A, nos. 27, pl. 5 (sigillée, fin du I^{er} – début du II^{e} s.), p. 105, „Thermes II"- phase I C, nos. 11-13, 16, pl. 8 (non-sigillée, fin du II^{e} - premiére moitié du III^{e} s.).

[61] Exemplaires de petites dimensions du I^{er} – II^{e} s. ont été découverts dans les tombes tumulaires de Pecineaga, sur le territoire de Callatis (IRIMIA 1987, p. 112, fig. 2/5) et de Velikovo, dans la Dobroudja du Sud (TORBATOV 2000, p. 34, no. 4, Tabl. II/2).

[62] Voir par exemplee les pièces découvertes dans les établissements ruraux de Hârșova (BOUNEGRU *et al.* 1989, p. 279, fig. 6/1, 3-4, 6, fin du I^{er} – II^{e} s.) et Sarichioi (BAUMANN 1995, p. 204, pl. XVI/1 (G21), XVIII/10 (L1), II^{e} s.).

[63] MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 2004, p. 105 et suiv., types C1a2 et C1b2, pl. VII/1-7 (première moitié du II^{e} s.). Voir aussi MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 1985, p. 75-76, fosse G1, pl. 3/21 (seconde moitié du II^{e} – première moitié du III^{e} s.); MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 1988-1989, p. 89, 91, fosse G8, no. 16, fig. 1/16 (fin du II^{e} s.).

[64] Exemplaires entiers des inventaires funéraires: RĂDULESCU 1975, p. 352, type 19, pl. XVII/1; BĂJENARU, DOBRINESCU 2008, p. 193, M 7, no. 1, pl. 6b (II^{e} s.).

[65] Fouilles „Judecătorie 1998"(inédites).

[66] SUCEVEANU 2000, p. 32-34, type VI B, nos. 32-46, pl. 9. Cf. SUCEVEANU 1982,"Thermes II"- phase I A, p. 100, nos. 24-25, 28, 30, 31, pl. 5 et phase I B, p. 103, nos. 11-12, pl. 6 (contextes de la fin du I^{er} – II^{e} s.).

[67] KABAKČIEVA 1986, p. 11, bols type I, var. 4, nos. 62-65, Tabl. 4/63,65.

cm; Ht. 12,5 cm. MINAC, Inv. 42.652. Pâte brique, mica, rares particules blanches (calcaire), trous. Engobe rouge, appliquée dans la partie supérieure (intérieur-extérieur), aisément décoloré marron-rougeâtre sur le rebord à l'extérieur. Coulures d'engobe sur la panse.

26. Écuelle, fragment. Rainure sur le rebord. D.emb. 26 cm. Pâte brique, mica, particules blanches (calcaire) abondantes, trous. Engobe rouge à teinte orange par endroits, appliqué dans la partie supérieure (intérieur et extérieur).

27. Écuelle, fragmentaire, profil entier. Rainure sur le rebord. D.emb. 22 cm; D.b. 7,2 cm; Ht. 8,8 cm. Pâte brique, mica, rares particules blanches, trous. Engobe rouge dans la partie supérieure vers le rebord (intérieur-extérieur).

28. Bol, fragmentaire. Rainure sur le rebord. D.emb. 15 cm. Pâte brique, mica, particules blanches de calcaire, trous. Engobe rouge, appliqué intégralement à l'intérieur et seulement sur la partie supérieure à l'extérieur (où on observe par endroits la décoloration marron et noire).

29. Écuelle, fragmentaire. Rainure sur le rebord. D.emb. 28 cm. Pâte marron clair en fente, beige-jaunâtre à la surface, micacée, particules blanches de calcaire, trous. Engobe rouge dans la partie supérieure (intérieur et extérieur).

30. Écuelle, fragmentaire, profil restitué. Rainure sur le rebord. D.emb. 26,5 cm; D.b. 8,6 cm. Pâte et engobe identique au no. 29. Traces de „double-dipping".

31. Écuelle, fragmentaire. Rainure sur le rebord. D.emb. 23 cm. Pâte marron clair en fente, beige-marron à la surface, micacée, particules blanches, trous. Engobe rouge-marron (à décoloration noire) dans la partie supérieure, intérieur et extérieur (y compris la décoloration grise d'une partie de la panse pas couverte par l'engobe). Il y a des coulures massives d'engobe sur la panse. Pâte similaire au cratère no. 37, cruches no. 42 et 45 et petit broc no. 57.

- Non-catalogués: fragments de 8 exemplaires: six pièces à pâte brique similaire au nos. 25-28 (D.emb. 27 cm, 26 cm, 23 cm, 22,5 cm, 22 cm et 19,5 cm), un fragment (D.emb. 21 cm), de la même pâte beige-jaunâtre avec celle de nos. 29-30 et une autre (D.emb. 27 cm), pâte marron, micacée, idéntique au no. 31.

Cratères. N^os. 32-35 montre un type de cratère qui s'individualise par la lèvre triangulaire et par les cannelures de la partie du diamètre maximal. Les produits de la région de Nicopolis ad Istrum ou ceux des ateliers danubiens (Durostorum, Troesmis) ont des caractéristiques morphologiques divers[68]. Les analogies les plus proches se trouvent à Histria[69], ce qui indique qu'on a à faire avec un produit local ouest-pontique, probablement tomitain[70]. Très semblable, mais avec la partie inférieure entièrement cannelée, est un exemplaire de moyennes dimensions découvert dans la nécropole tumulaire de Velikovo[71]. La manière d'exécution de la base permet la distinction parmi les exemplaires de grande capacité (**n^o. 32**, à la base annulaire qui assure une meilleure stabilité du vase) et celles moyennes (**n^o. 33**, avec la base identique à celle de quelques types de cruches)[72].

[68] Cf. FALKNER 1999, p. 206-209, nos. 686-702, fig. 9.35; MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 2004, p. 97-99, types A1a1-a3, pl. IV/1-4; OPAIȚ 1980b, p. 333, 354, no. 28, pl. VI/2 (moitié du II^e s.).

[69] SUCEVEANU 1982, p. 107, „Thermes II"- phase I C, nos. 45, 50, pl. 9 (= SUCEVEANU 2000, p. 139-140, type XLII D, nos. 22-23, pl. 66), contexte du II^e – première moitié du III^e s.

[70] Beaucoup d'exemplaires, entiers ou fragmentaires dans les dépôts MINAC. Cf. SCORPAN 1976, p. 173, pl. XXVII/1-3.

[71] VASILČIN 1990, p. 41, no. 1, pl. I/12 („mogila" II, fin du II^e – début du III^e s.).

[72] En outre, il y a de nombreuses variantes en miniature, rencontrées dans les

Les possibles cratères **nos. 36-37,** réalisés des mêmes deux types de pâtes que les précédents, s'individualisent très clairement par la lèvre plate et cannelée et par le ressaut de la panse, au-dessous de la lèvre. Les plus proches parallèles peuvent se faire avec un exemplaire fragmentaire découvert à Revărsarea (territoire de Noviodunum)[73]. Des formes proches peuvent être considérées aussi les exemplaires découverts dans des contextes funéraires sur le territoire de Dobroudja[74]. Assez fréquent à Histria (sur les niveaux du IIe s.)[75] c'est un cratère „hybride", avec la lèvre semblable à nos cratères nos. 32-35, mais avec la panse fortement profilée tel que nos. 36-37.

Formes rares. Nos. 38 et 39 sont des formes moins connues, pour lesquelles on n'a pas trouvé des analogies édifiantes. Selon la texture des pâtes, on peut supposer que **no. 38** (pâte micacée) est un import[76] et le **no. 39** (pâte avec inclusions blanches calcaires) un produit des ateliers locaux ouest-pontiques ou de l'est de la Mésie Inférieure.

CRATÈRES (cf. SUCEVEANU 2000, type XLII D, nos. 22-23)

32. Cratère, fragmentaire, profil restitué hypothétique. D.emb. 27 cm; D.b. 11,4 cm; H.est. 37 cm. Pâte brique (dans la partie de la base il y a une cuisson pas uniforme: intérieur brique, extérieur beige), mica, particules blanches (calcaire). Engobe rouge à l'extérieur (massivement décoloré en marron foncé-noirâtre) et seulement sous le rebord à l'intérieur. Des coulures d'engobe à l'extérieur jusque près de la base.

33. Cratère, fragmentaire, profil restitué. D.emb. 18,5 cm; D.m. 19,3 cm; D.b. 8,3 cm; H.est. 26 cm. MINAC Inv. 42.642. Pâte brique, mica, particules blanches (calcaire), trous causés par le matériel organique cuit. Engobe rouge dans la partie supérieure à l'extérieur et sous le rebord à l'intérieur, aux coulures.

34. Cratère, fragmentaire. D.emb. 19,6 cm. Pâte brique, rares inclusions de mica et calcaire. Engobe rouge-marron à l'extérieur (décoloré marron foncé) et sous le rebord à l'intérieur, aux coulures.

35. Cratère, fragmentaire. D.emb. 20,5 cm. Pâte rouge-brique, de nombreuses inclusions blanches (calcaire). Engobe de la même couleur, de mauvaise qualité.

- Non-catalogués: fragments de deux exemplaires: D.emb. 19 cm (pâte brique, engobe rouge), D.emb. 20 cm (pâte beige-marron clair, micacée, engobe rouge de mauvaise qualité).

CRATÈRES ? – production locale

36. Cratère (?), fragment, conserve la trace d'une anse. D.emb. 18,6 cm. Pâte brique clair, mica, particules de calcaire. Engobe rouge, partiellement décoloré en noir

---

inventaires funéraires aussi: RĂDULESCU 1975, p. 333, pl. II/1-1a (Ier s. ap. J.-C.); BUCOVALĂ, PAŞCA 1991, p. 215-217, M10, pl. IX, XVII.

[73] BAUMANN 1995, p. 236-237, Gr. 4, pl. XVII/3, contexte probable de la fin du Ier – début du IIe s.

[74] BABEŞ 1971, p. 29-30, M32, fig. 4/4 (Enisala, IIe s.); IRIMIA 1987, p. 127, fig. 4/7, 7/8 (Independenţa, IIIe s.).

[75] SUCEVEANU 1982, p. 103, „Thermes II"- phase I A, no. 53, pl. 6, phase I B, nos. 18-19, pl. 7 (= SUCEVEANU 2000, p. 139-140, type XLII D, nos. 19, 24, 25, pl. 66), contextes de la fin du Ier – IIe s.

[76] Même si par le décor excisé on peut faire des rapprochements au *skyphoi* **nos. 19, 20** (voir *supra*), la pâte est totalement différente à ceux-ci. Peut être une forme exceptionnelle, de toute manière avec des dimensions assez importantes, comparables au cratère local **no. 32**.

sur la lèvre.

37. Cratère (?), fragment. D.emb. 17 cm. Pâte beige-marron clair, micacée. Engobe rouge-marron de mauvaise qualité (conservé seulement à l'intérieur, sous le rebord). Pâte similaire au nos. 31, 42, 45, 57.

CRATÈRE (?) - import

38. Cratère (?), fragment partie inférieure. Ht.p. 13 cm. Pâte brique-marron clair, micacée, particules noires. Engobe rouge mat à l'extérieur. Décor excisé (alvéoles) et à la roulette dans la partie inférieure.

POT – production inconnu

39. Pot, fragmentaire. D.emb. 16,4 cm; D.m. 20 cm. Pâte beige, mica, particules blanches (calcaire). Engobe rouge-orangé aux réflexes marron, faible adhérence, aspect marbré, appliquée à l'extérieur et seulement sous le rebord à l'intérieur.

Formes fermées (cruches et *oenochoe*)

La manière de modelage de la levrè rapproche les exemplaires **nos. 40 et 41**, même si les dimensions sont diverses et un d'eux présente deux anses. Un fragment d'Histria[77] pourrait représenter une variante plus ancienne de ce type (avec la partie supérieure du rebord plate). En n'ayant pas conservé la panse de la pièce no. 41, on ne peut pas dire en quelle mésure la forme pourrait être rapprochée à celle d'un produit chersonèsien de la nécropole de Zavetnoe (Alma Kermen)[78].

Par la forme de la lèvre et du col les exemplaires **nos. 42 et 43** semblent appartenir au même type, même si les pâtes sont diverses (la pâte micacée du no. 42 est identique à celle de l'écuelle no. 31, cratère no. 37 et cruche no. 45). Un fragment du col semblable au **no. 42** (deux cannelures sur col) apparaît dans une contexte du IIe s. à Histria[79]. Il est fort probable qu'un exemplaire tout entier découvert dans une tombe à Callatis[80] appartient à ce type.

No. 44, fabriqué de la même pâte brique avec celle de la majorité de la céramique locale, pourrait être une version ouest-pontique d'une forme bien représentée dans le IIe s. dans la région nord-pontique[81]. Une forme apparentée apparaît aussi en Thrace, à Ivajlovgrad[82].

Les cruches **nos. 45-46,** avec une anneau ("colerette") sur le col, sont très répandues sur le territoire de la Mésie Inférieure, en étant bien représentées y compris dans les inventaires funéraires. Près de nombreuses découvertes

[77] SUCEVEANU 1982, 95, „Thermes I"- phase I A, no. 28, pl. 1 (= SUCEVEANU 2000, 145, type XLV A, no. 6, pl. 68), dans une contexte du Ier – début du IIe s.

[78] KÜHNELT 2008, 77, 181, Form K-2c, Nr. 42 (production locale „PS IV", datée „2./3. Viertel 2. Jh.").

[79] SUCEVEANU 1982, 104, „Thermes II"- phase I B, no. 34, pl. 7 (= SUCEVEANU 2000, 145, type XLV A, no. 8, pl. 68).

[80] BÂRLĂDEANU-ZAVATIN 1977, 136, M9, no. 3, pl. IV/2 (malheureusement illustré seulement par photo, on ne connaît pas la forme de la lèvre).

[81] KÜHNELT 2008, 76-77, 179-180, Form K-2a, Nr. 37-40; ŽURAVLEV 2010, 81-82, cruches forme 18.1, nos. 397-405, pl. 50-51.

[82] KABAKČIEVA 1986, 19, 75, no. 260, fig. 17, pl. 19.

d'Histria[83], le type est attesté à Beroe[84] et Tropaeum Traiani[85]. Dans la région nord-pontique il y a des formes apparentées, très rarement avec cannelures, datées surtout dans le II^e siècle[86]. Quoique la publication des autres contextes bien délimités soit encore nécessaire, on peut supposer une évolution avec le temps de ce type, éventuellement les produits non-cannelés et plus élancés en pouvant être plus anciens[87].

Dans notre ensemble on conserve encore un fragment (**n^o. 47**) d'une forme d'*oenochoe* souvent rencontrée dans les inventaires funéraires. À Tomis, dans le dépôt MINAC il y a de nombreux exemplaires, mais très peu d'eux sont publiés[88]. Autres exemples sont connus à Histria[89], Noviodunum[90] et Chersonèse[91].

SUCEVEANU 2000, type XLV A, n^o. 6 (?)

40. Cruche à deux anses, fragment. D.emb. 7,4 cm. Pâte brique claire, dure, particules blanches, oxyde de fer. Engobe rouge à l'extérieur et sous le rebord à l'intérieur, avec des coulures.

41. Cruche à une anse, fragment. D.emb. 8,4 cm. Pâte brique claire, dure, mica, particules blanches. Engobe rouge-orangé à l'extérieur et sous le rebord à l'intérieur, avec des coulures.

SUCEVEANU 2000, type XLV A, n^o. 8

42. Cruche à une anse, fragment. D.emb. 7,5 cm. Pâte beige-marron clair, micacée, nombreuses particules blanches de calcaire, trous. Engobe marron à faible adhérence. Pâte similaire au nos. 31, 37, 45, 57.

43. Cruche à une anse, fragment. D.emb. 6,9 cm. Pâte brique, dure, mica, particules de calcaire. Engobe rouge-orangé aux réflexes marron, appliqué à l'extérieur et sous le rebord à l'intérieur, avec des coulures.

Forme apparentée à KÜHNELT 2008, Form K-2a / ŽURAVLEV 2010, cruches type 18.1.

44. Cruche à une anse, fragmentaire. D.emb. 6,6 cm; D.m. 19,5 cm. MINAC, Inv. 42.643. Pâte brique, mica, particules blanches de calcaire, trous. Engobe rouge à l'extérieur sur la moitié supérieure (avec des coulures dans la partie inférieure) et à l'intérieur sous le rebord.

COJA 1974, fig. 2/1,2 (= SUCEVEANU 2000, type XLV B, n^os. 11-12)

45. Cruche à une anse, fragmentaire, profil restitué. D.emb. 4,3 cm; D.m. 14 cm; D.b.

---

[83] SUCEVEANU 2000, 146-149, type XLV B, nos. 11-35, pl. 68-69. Cf. les exemplaires entiers à COJA 1974, 38-39, fig. 2/1,2, pl. 1/1,2, fin du II^e – début du III^e s.

[84] PETRE 1987, 16, E.154, no. 1, pl. 22 / fig. 31d, associé à un petit broc "a collarino".

[85] PANAITESCU 1976, 209, M II, no. 2, fig. 6/2 (ave une monnaie d'Elagabale); BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, 184, N III 4(1), fig. 152 (dérnier quart du II^e – première moitié du III^e s.).

[86] KÜHNELT 2008, p. 93-94, 203-205, Form K-10, Nr. 127, 128, 130 (pâte „PS IV", chersonèsienne); ŽURAVLEV 2010, p. 79, 162, cruches forme 11.1, nos. 383-384, pl. 48. Voir aussi à Chersonèse (STOJANOV 2011, Tabl. V/14).

[87] Auprès des exemplaires nord-pontiques cités dans la note antérieure, voir aussi un autre de Tomis à RĂDULESCU 1975, pl. X/3.

[88] BUCOVALĂ, PAȘCA 1988-1989, p. 146, pl. 12/c (II^e s.)

[89] ALEXANDRESCU 1966, p. 222, M XXVII[3],1, pl. 82 (= SUCEVEANU 2000, p. 155, type XLVII, no. 5, pl. 73), II^e-III^e s.

[90] SIMION 1984, p. 85, pl. XIII/4, 6.

[91] STOJANOV 2011, Tabl. V/20.

5,3 cm; Ht.est. 20 cm. Pâte beige-marron clair, micacée, particules blanches. Engobe marron à faible adhérence, sur ¾ de la surface extérieure. La même pâte avec le no. 31, 37, 42, 57.

46. Cruche à une anse, fragment. D.emb. 4,2 cm. Pâte brique, mica, particules de calcaire, oxyde de fer. Engobe rouge aux réflexes marron.

ALEXANDRESCU 1966, T XXVII³, 1

47. Oenochoe, fragment. D.emb. 7,5 cm. Pâte fine rouge-brique, engobe marron foncé. Traces de cuisson secondaire.

- Non-catalogué: fragment d'un exemplaire, aux dimensions de l'ouverture un peu plus grandes.

Cruches à embouchure trilobée – production de Thrace egéenne (nos. 48-50)

Au moins huit exemplaires de notre dépôt (ici trois illustrés) appartiennent à un type de cruche moins connue dans les publications et très souvent confondue avec le type égéen de cruche à embouchure trilobée[92], bien qu'elle présente une série d'éléments morphologiques divers de celui-ci: la lèvre est aplatie, le col cannelé avec des ressauts pointus, l'anse est presque rectangulaire en section et cannelée, la panse est ovoïdale, sans cannelures extérieures spécifiques au type égéen. Selon ce qu'on observe aux exemplaires entiers le fond est à bouton, pareille au type égéen, mais avec un diamètre de la base plus grand. L'aspect général de la pâte et surtout la technique de la cuisson différenciée de l'extérieur sont identiques à ceux de petits brocs "a collarino" plus en bas, inclus dans la catégorie des parois fines (**nos. 51-53**). Ainsi, on croit pouvoir apprécier comme sûre leur production dans la même région postulée pour les derniers: la zone du nord-est du bassin égéen. On peut supposer que ces ateliers produisent en grand nombre un service de vaisselle à boire, formé par cette cruche (une sorte de bouilloire[93]) et de petits brocs „a collarino".

Quelques exemplaires entiers découverts à Corinthe[94], dans la nécropole de Zavetnoe (Alma-Kermen)[95] et à Tomis[96], mais aussi des fragments apparus dans de divers contextes dans la région égéenne[97] ou de la Méditerranée Occidentale[98] semblent représenter des prototypes de cette forme, apparue dans la deuxième moitié du Ier s. ap. J.-C. La variante ancienne semble s'individualiser par le col haut et les dimensions plus petites (en ce qui concerne le diamètre maximal de la panse, mais aussi la hauteur totale du vase). De ce que, jusqu'à présent, a été

[92] Voir plus en bas **no. 66** (HAYES 1983, „trefoil-mouthed jugs, type 1").

[93] On assume le terme utilisé par LONG *et al.* 2009, p. 591.

[94] HAYES 1973, p. 466, no. 235, pl. 79/d (contexte c. 55-70); WARNER-SLANE 1990, p. 100, 102-104, no. 214, fig. 25 ("middle to third quarter of the 1st c.").

[95] KÜHNELT 2008, p. 99-100, 208, Form O-3, Nr. 143-144, Taf. 8 (Ier s. ap. J.-C.), cf. KÜHNELT 2007, p. 144-145, Nr. 28-29. Les analyses petrographiques effectuées sur un des exemplaires démontrent une origine non-pontique, probablement égéenne.

[96] STOIAN 1962, fig. 2 gauche en bas.

[97] TEKKÖK et al. 2001, p. 358, no. 109, pl. 10 (Troia/Ilion, contexte „early Hadrianic").

[98] LONG *et al.* 2009, p. 591, fig. 21/109, découvert dans le port fluvial d'Arles, „zone 2, 70-90 ap.J.-C." (confondu avec le type égéen) .

publié il semble que cette variante ancienne est moins exposée à la cuisson différenciée. En outre des imitations[99] sont connues.

Probablement pendant le IIe siècle la panse reste bombée, mais augmente la capacité et le col diminue. Dans la zone du littoral thrace on avait publié plusieurs fragments de Troia/Ilion[100] et d'Abdère[101]. D'autres sont apparus à Corinthe[102], à Kommos en Crète[103], mais aussi dans la Méditerranée Occidentale, à Toulon[104]. La forme est connue dans les régions ouest et nord-ouest-pontiques à Tomis[105], Histria[106] et Olbia[107]. En outre, elle apparait dans la ferme de Horia (le territoire de la cité de Troesmis)[108].

RĂDULESCU 1975, pl. VIII/2-2a / WARNER-SLANE 1990, nos. 215-216

48. Cruche à embouchure trilobée, fragmentaire. D.emb. 7,2/5,6 cm; D.m. 18,4 cm; Ht.p. 17 cm. Pâte brique, mica, particules blanches. Extérieur cuit gris, aux portions importantes presque vitrifiées, de couleur marron-noirâtre.

49. Cruche à embouchure trilobée, fragment. D.emb. 7,3/5,4 cm. Pâte brique, mica, particules blanches. Extérieur cuit gris.

50. Cruche à embouchure trilobée, fragment. D.emb. 6,8/5,1 cm. La même manière de fabrication que le précédent.

- Non-catalogués: fragments de 5 exemplaires, quelques-uns de la même couleur de la pâte, des autres à pâte cuite jusqu'au gris; la plupart présente des traces de vitrification à l'extérieur et quelques-uns ont à l'intérieur un sédiment blanchâtre (sédiments calcaires?).

Céramique à parois fines (nos. 51-59)

Une catégorie céramique différentement traitée dans les études céramologiques est celle de la vaisselle à parois fines. Bien qu'elle ne soit pas de la même qualité que les produits occidentaux (spéciellement nord-italiques) du Ier s. av. J.-C. – Ier s. ap. J.-C., une série de petits brocs fabriqués dans les ateliers est-méditerranéens ou pontiques continue la tradition de ceux-ci.

Les plus nombreux dans le dépôt tomitain sont les petits brocs „a collarino" (**nos. 51-53**). En se basant sur la fréquence de ce type dans le nord-est du bassin égéen, surtout à Troia et Ainos, J.W. Hayes suggère une possible origine sur le littoral thrace. Ces produits s'individualisent aussi par la manière de cuisson

[99] SUCEVEANU 2000, p. 155, type XLVII, no. 4, pl. 73; KÜHNELT 2008, p. 207, Form O-2, Nr. 140-142, Taf. 7.

[100] TEKKÖK-BIÇKEN 1996, p. 122, F32, fig. 88 (contexte c. 150-250).

[101] MALAMIDOU 2005, p. 68, no. 1617, fig. 105 (confondu avec le type égéen); KALLINTZI, CHRYSSAPHI 2010, p. 391-392, fig. 3f (IIe – IIIe s.).

[102] WARNER-SLANE 1990, p. 100, 104, nos. 215, 216, fig. 25 (IIe – IIIe s.).

[103] HAYES 2000, p. 317, no. 32, pl. 4.65/32 (considéré du Ier s., mais contexte incertain).

[104] PASQUALINI 1998, p. 296-298, fig. 258/10.

[105] RĂDULESCU 1975, p. 341, type 10, pl. VIII/2-2a (MINAC, inv. 2560). De nombreux exemplaires dans les dépotoirs du IIIe s. au „Tribunal Civil 1998" (inédites).

[106] SUCEVEANU 1982, p. 116, „Thermes II"- phase II A-B, no. 17, pl. 15 (= SUCEVEANU 2000, p. 155-156, type XLVII, no. 8, pl. 73), seconde moitié du IIIe s. ?

[107] KRAPIVINA 1993, p. 103, "oinochoe" type 1, fig. 37/1,2 (IIe-IIIe s.).

[108] BAUMANN 1983, p. 178-179, fig. 65/4. La description de la pâte ("argile rose-jeunâtre, glaçure rouge-tern sur ¾ du corps") n'exclue pas une imitation.

différenciée de la surface extérieure, quelques-uns en arrivant à un aspect presque vitrifiée[109]. Le même procédé est rencontré aux cruches à embouchure trilobée precisées plus en haut. Les pièces du dépôt tomitain appartiennent à la variante à panse globulaire, plus anciennes[110]. Les découvertes sont nombreuses dans les régions égéennes et pontiques, y compris avec imitations locales à grande échelle[111]. Les découvertes de Dobroudja sont autant nombreuses, en étant un des récipients rencontrés souvent dans les inventaires funéraires[112].

N°. 54 est un fragment d'un petit broc produit dans la région de Phocée, qui apparaît dans l'agora d'Athènes surtout dans les contextes du IIe siècle[113]. Pareil au type précédent, il est fréquemment rencontré dans des contextes funéraires de Dobroudja[114].

Autres cinq exemplaires (trois illustrés, **nos. 55-57**) s'encadrent dans la catégorie de la céramique fine locale à engobe rouge et semblent imiter la forme de broc phocéenne précisée plus en haut. Du point de vue des dimensions, dans notre dépôt apparaissent des formes aux dimensions au delà de la moyenne (no. 55) ou miniaturales (nos. 56, 57). On connaît encore des exemples de Tomis dans des contextes funéraires[115]. Des formes miniaturales apparaissent dans les contextes "um 230 n.Chr." à Éphèse[116], mais aussi à Troesmis dans les contextes de la fin du IIe siècle[117].

Deux exemplaires fragmentaires (**nos. 58, 59**) appartiennent à un type de coupe à deux anses qui apparaît dans le répertoire des sigillées pontiques de la nécropole de Belbek dans des contextes datés surtout à la fin du Ier - premières trois quarts du IIe s., en étant inspirée probablement par les produits italiques "pareti sottili"[118]. Le type apparaît fréquemment dans les niveaux romains des sites nord-pontiques[119].

---

[109] HAYES 2008, p. 101.

[110] HAYES 2008, p. 102: „the form appears to become progressively taller and more slender; painted examples should be late".

[111] Voir les nombreuses références bibliographiques à HAYES 2008, p. 102-103, notes 67-70. Voir aussi KALLINTZI, CHRYSSAPHI 2010, p. 391, type 1, fig. 3a (**Abdère**, IIe-IIIe s.), LADSTÄTTER 2010, p. 265, A-K 793, Taf. 107 (**Éphèse**, contexte "um 230 n.Chr.").

[112] **Tomis**: RĂDULESCU 1975, p. 338, type 7, pl. V/1-3; **Histria**: ALEXANDRESCU 1966, p. 208, T XXIV,7, pl. 99 (IIe s.); SUCEVEANU 2000, p. 99 et suiv., type XXXII C, nos. 32-59, pl. 43, 44 (y compris avec des imitations locales).

[113] HAYES 2008, p. 102, nos. 1597-1601, avec bibliographie ("with a terminal date perhaps ca. AD 200"). Voir pourtant de nombreux exemples à **Éphèse** dans des contextes datés "um 230 n.Chr." (LADSTÄTTER 2010, p. 256, A-K 682, Taf. 101, 127; 259, A-K 724-726, Taf. 104; 266, A-K 798-802, Taf. 108).

[114] **Tomis**: BARBU 1961, p. 211, T 33, fig. 6/4 (avec monnaie d'Antonin le Pieux); **Noviodunum**: SIMION 1984, p. 86, pl. XVI/1,2; **Babadag**: VASILIU, PARASCHIV 1999, p. 253, 255, M 1, no. 2, pl. 4/2 (IIe s.).

[115] RĂDULESCU 1975, p. 334-336, type 5, pl. III/1-3; BĂJENARU, DOBRINESCU 2008, p. 191, M 5, no. 1, pl. 4 (IIe s.).

[116] LADSTÄTTER 2010, p. 256, A-K 684, Taf. 101 et p. 266, A-K 804, Taf. 108.

[117] OPAIȚ 1980b, p. 336, 355, 357, no. 43, pl. VIII/7.

[118] ŽURAVLEV 2010, p. 61-62, 146-147, forme 31, nos. 209-222, pl. 28, 29, avec bibliographie. Voir particulièrement nos. 212, 214, 217, 221, avec décor à la roulette, datés dans les premières trois quarts du IIe s.

[119] **Olbia**: KNIPOWITSCH 1929, p. 41, Typus 36, Taf. III/36; **Kozyrka (territoire**

HAYES 2008, nos. 1602- 1608 ("mugs of collarino type, Thracian?")

51. Petit broc, fragmentaire, restauré. Lèvre et anses absentes. "Collarino" préservé. D.m. 9,5 cm; D.b. 4,2 cm; Ht.p. 8,2 cm. MINAC, Inv. 42.649. Pâte brique clair, particules blanches, rares traces de mica. L'extérieur (excepté la base) cuit gris et en grande partie il a un aspect presque vitrifiée de couleur marron.

52. Petit broc, fragmentaire. "Collarino" sous le rebord. D.emb. 6,6 cm; D.m. 9,7 cm. MINAC, Inv. 42.647. Pâte marron clair, micacée, rares particules de calcaire. Extérieur beige-gris.

53. Petit broc, profil complet, restauré. Anses absentes. "Collarino" sous le rebord. D.emb. 7,2 cm; D.m. 10 cm; D.b. 3,3 cm; Ht. 9,4 cm. MINAC, Inv. 42.651 (restauré de manière défectueuse, les dimensions actuelles légèrement différentes de la réalité). Pâte marron clair, micacée. Extérieur partiellement décoloré en gris.

- Non-catalogués: fragments de trois exemplaires: une partie supérieure (MINAC, inv. 42.648, D.emb. 6,9 cm, pâte rouge-brique, extérieur marron-gri) et deux bases (D.b. 3,6 cm, pâte beige, micacée; D.b. 3,4 cm, pâte marron foncé, nombreuses particules blanches, extérieur semi-vitrifiée).

HAYES 2008, nos. 1597-1601 ("mugs with bulging/bell-shaped mouth, Phocaean")

54. Petit broc. D.emb. 8 cm. Pâte beige-brique clair, mica, rares particules blanches. Engobe orange claire (appliquée à l'extérieur et seulement sous le rebord à l'intérieur).

RĂDULESCU 1975, type 5 et similis (production locale à engobe rouge)

55. Broc, fragment partie supérieure à une anse. D.emb. 7,6 cm; D.m. 10,8 cm. Pâte beige-brique clair, mica, particules de calcaire (quelques-unes aux grandes dimensions). Engobe rouge-orangé à l'extérieur et sous le rebord à l'intérieur (avec des coulures).

56. Petit broc (miniaturale), fragmentaire, Lèvre et anses absentes. D.m. 4,8 cm; D.b. 2,4 cm; Ht.p. 5,7 cm. MINAC, Inv. 42.650. Pâte marron-rougeâtre en fente, rosé à la surface, mica, nombreuses particules blanches de calcaire, trous causés par le matériel organique cuit. Engobe rouge-orangé sur ¾ de la surface extérieure et seulement sous le rebord à l'intérieur (avec des coulures).

57. Petit broc (miniaturale). D.m. 4 cm; D.b. 1,8 cm. Pâte beige clair, mica, rares particules de calcaire. De l'engobe de la partie supérieure de la surface extérieure est conservée seulement une bande écoulée vers la base, de couleur gris-noirâtre. La même pâte que aux nos. 31, 37, 42, 45.

- Non-catalogués: fragments de deux exemplaires: une lèvre (D.emb. 7,2 cm, pâte rouge-brique, engobe rouge) et une base du type miniaturale (D.b. 2,3 cm, pâte marron clair).

ŽURAVLEV 2010, forme 31 (production pontique)

58. Coupe, fragmentaire. Anses cassées. D.m. 12,2 cm. Pâte brique clair, au milieu gris (la surface intérieure à teinte rosée), rares inclusions de mica et particules blanches, trous résultés de la cuisson des matériaux organiques. Engobe marron-rougeâtre à l'extérieur et sous le rebord à l'intérieur, avec de coulures. Décor à la roulette.

---

olbien): BURAKOV 1976, p. 110-111, „gorshki" type 2, tabl. X/2, 3 (IIe s.); **Myrmekion**: KNIPOVIČ 1952, p. 304-305, type 16(M), fig. 5/1 (fin du Ier - IIe s.); **Nymphaion**: ČISTOV, DOMZALSKI 2001, p. 115, fig. 21/3 („habitation layer", IIe-IIIe s.).

59. Coupe, fragment. Anses absentes. D.emb. 9,2 cm; D.m. 11,8 cm. Pâte marron-brique, mica, rares particules blanches, trous. Engobe rouge-orangé dans la partie supérieure (intérieur-extérieur), avec des coulures. Faible décor à la roulette dans la partie du diamètre maximal.

Céramique culinaire

Production égéenne (nos. 60-67)

La catégorie de la céramique culinaire presque standardisée produite dans les régions égéennes connaît une diffusion appréciable, en étant exportée en grande mesure. J'ai préféré utiliser la typologie réalisée par J.W. Hayes pour la vaisselle découverte à Knossos, qui distingue quatre types de pots, trois types de casseroles, un type de cruche à embouchure trilobée et un type de couvercle[120].

Pots type 1 (**nos. 60-61**). Un type de pot à lévre rectangulaire, moins rencontré dans les contextes égéo-meditéranéens et moins encore dans la province de Mésie Inférieure. Il semble être une variante ancienne, preuve en étant les ensembles du Ier-IIe s. où il apparaît[121].

Pots type 2 (nos. 62-63). Il s'agit de la forme la plus répandue, tel que les nombreuses découvertes le prouvent dans le bassin égéen[122], mais aussi quelques contextes bien datés de la Méditerranée Occidentale[123]. En Dobroudja il est présent à Histria[124] et à Troesmis[125]. Le type est exporté au nord de la mer Noire jusqu'à Tanaïs[126]. On doit observer que le fragment **no. 63** est en effet une variante

[120] HAYES 1983, p. 105-106, où on observe aussi l'existence de deux centres de production au moins, desquels le plus important est la région de Phocée. Un autre centre est postulé dans l'Attique ou dans les Îles égéennes, d'après quelques analyses pétrographiques (cf. ISTENIČ, SCHNEIDER 2000, p. 343).

[121] **Knossos**: HAYES 1983, p. 105, 122, nos. 56-57, fig. 5 (IIe s.); **Corinthe**: WARNER-SLANE 1990, p. 75, 81, no. 174, fig. 18 (ici on suppose la même origine avec les cruches à embouchure trilobée nos. 48-50 plus en haut); **Éphèse**: LADSTÄTTER 2005, p. 322, K 569, Taf. 183, 217 (moitié du IIe s.).

[122] **Athènes**: ROBINSON 1959, p. 42, G 193, pl. 7 (IIe s., voir pourtant HAYES 1983, p. 105, n. 19, qui propose une nouvelle datation de l'ensemble G-III, "probably Hadrianic, c. 120-150"), p. 56, J 55-56, pl. 11, 72 („middle of 2nd to early 3rd c."), p. 67, K 92, pl. 14 („middle of 3rd c."); **Knossos**: HAYES 1983, p. 105-106, 122, nos. 58-64, fig. 5, 6 (IIe - première moitié du IIIe s.); SACKETT 1992, p. 233, D3/13 et p. 237, D4/32, pl. 174/13, 177/32 („early to mid-2nd c. AD - Hadrianic"), p. 243, R1/7, pl. 184/7 („mid to late 2nd c."); **Corinthe**: WILLIAMS, ZERVOS 1985, p. 64-65, nos. 28, 29, pl. 12 ("building 5", phase de la seconde moitié du IIe s.); **Milet**: PÜLZ 1985, p. 91, Nr. 67, Abb. 14 (contexte au matériel spécifique de la fin du IIe – début du IIIe s., daté largement "erste Hälfte des 3. Jhs."); PÜLZ 1986, p. 16-17, Nr. 43, Abb. 8, Taf. 4/4 ("1.Hälfte bzw. das frühe 2. Jh."); **Troia/Ilion**: TEKKÖK-BIÇKEN 1996, p. 96-97, 108, D 49, fig. 62 (Group D, "fill 1", "probable Hadrianic"); **Éphèse**: LADSTÄTTER 2005, p. 323, K 570, Taf. 183 (moitié du IIe s.); LADSTÄTTER 2010, p. 257-258, A-K 700-704, Taf. 102; 260, A-K 736, Taf. 104 ("um 230 n.Chr."); **Magnésie du Méandre**:. VAPUR 2011, p. 163-164, nos. 61-67, fig. 7 (IIe-IIIe s.).

[123] L'épave **Ouest-Embiez 1**: BERNARD *et al.* 2007, p. 210-211, fig. 19 b, c (fin du IIe – début du IIIe s.).

[124] SUCEVEANU 2000, p. 127, type XXXIX B, no. 23, pl. 57 et 29, 34, pl. 58 et aussi une imitation locale - no. 26, pl. 57.

[125] OPAIȚ 1980b, p. 330, 348, no. 3, pl. I/7.

[126] ARSEN'EVA, NAUMENKO 1993 [1994], p. 76, fig. 24/2,3, 25/1 (IIe-IIIe s.).

de petites dimensions du type Hayes 2, pour lequel on voit deux exemplaires entiers à Éphèse (III^e s.) [127] et un autre dans l'épave Ouest-Embiez 1 (fin du II^e – début du III^e s.)[128].

Casseroles type 2 (n^os. 64-65). Une des plus populaires formes de casserole, connue dans la majorité des sites d'époque romaine impériale du bassin est-méditerranéen, est représentée aussi dans le dépôt tomitain. Les découvertes du bassin égéen sont riches[129]; le vase est fréquemment rencontré dans les régions pontiques[130] et en Mésie Inférieure[131], où il est aussi imité à grande échelle (voir *infra* **n^o. 68**).

Cruche type 1 (n^o. 66). Ce type égéen d'*oenochoe*, à panse cannelée et base concave à bouton, est fréquemment associé aux pots et aux casseroles précisés en haut, la pâte et la manière de cuisson en étant identiques. Les découvertes sont nombreuses dans le bassin égéen [132], mais aussi en Occident[133]. Les cruches de ce type arrivent fréquemment aussi dans le bassin de la mer Noire[134].

Couvercle type 1 (n^o. 67). Le set culinaire égéen est conclu par les couvercles utilisés avec les pots et les casseroles précisés plus en haut. Les parallèles sont extrêment nombreuses, on souvient ici seulement quelques découvertes de la région de production[135], mais aussi des preuves de l'export dans la mer

---

[127] LADSTÄTTER 2005, p. 345, K 795, Taf. 198 (D.emb. 12 cm, contexte du troisième quart du III^e s.) et p. 357, K 911, Taf. 206 (D.emb. 12 cm, contexte Z/19, "gemisched").

[128] BERNARD *et al*. 2007, p. 210-211, EMB 0080, fig. 19a (D.emb. 12,7 cm).

[129] **Athènes**: ROBINSON 1959, p. 42, G 194-195, pl. 7 (c. 120-150, pour la chronologie voir *supra* n. 122), p. 56, J 57, pl. 11, 72 („middle of 2^nd to early 3^rd c."), p. 67, K 93, pl. 14 („middle of 3^rd c."); **Knossos**: HAYES 1983, p. 106, 122, nos. 81-89, fig. 7 (II^e - première moitié du III^e s.); SACKETT 1992, p. 233, D3/12 pl. 174/12 („early to mid-2^nd c. AD - Hadrianic"), p. 243, R1/4 et p. 245, R2/16, pl. 184/4, 185/16 („mid to late 2^nd c."), p. 248, S1/14, pl. 188/14 („Severan, early 3^rd c."); **Milet**: PÜLZ 1985, p. 91, Nr. 68, Abb. 16 ("erste Hälfte des 3. Jhs."); **Éphèse**: LADSTÄTTER 2010, p. 274, A-K 903-908, Taf. 114 ("um 230 n.Chr.").

[130] **Histria**: ALEXANDRESCU 1966, p. 208, T XXIV,8, pl. 99 (II^e s.); SUCEVEANU 2000, p. 89, type XXIV, nos. 1-5, pl. 35; **Olbia (territoire)**: KLENINA 2004, p. 75-76, nos. 258-271, fig. 28; **Tanaïs**: ARSEN'EVA, NAUMENKO 1993 [1994], p. 76, fig. 24/1.

[131] Voir les découvertes de **Troesmis** (OPAIȚ 1980b, p. 330, 351, no. 15, pl. III/2, contexte de la fin du II^e s.) et dans le milieu rural à **Niculițel** (BAUMANN 1983, p. 169, no. 2, XXXIV/5).

[132] **Athènes**: ROBINSON 1959, p. 42, G 188, pl. 7 (c. 120-150, voir *supra* n. 122), p. 68, K 106, pl. 14 („middle of 3^rd c."), p. 93, M 101, pl. 23, 73 („early 3^rd c."); **Knossos**: HAYES 1983, p. 105-107, nos. 76-77, fig. 6 ("main destruction deposit", fin du II^e – première moitié du III^e s.); SACKETT 1992, p. 230, D1/9, pl. 172/9 („early to mid-2^nd c. AD - Hadrianic"); **Milet**: PÜLZ 1985, p. 88, Nr. 56, Abb. 8 (contexte au matériel spécifique pour la fin du II^e – début du III^e s., daté plus large "erste Hälfte des 3. Jhs."); **Éphèse**: LADSTÄTTER 2005, p. 335, K 697, Taf. 191 (première moitié du III^e s.?); LADSTÄTTER 2010, p. 192, 272, A-K 882-883, Taf. 112 („um 230 n.Chr.").

[133] ISTENIČ, SCHNEIDER 2000, fig. 3/3; BERNARD *et al*. 2007, p. 211-212, fig. 19/d (fin du II^e - début du III^e s.).

[134] Voir par exemple les découvertes faites dans le territoire d'**Olbia** (KLENINA 2004, p. 66-67, nos. 253-256, fig. 27) et à **Tanaïs** (ARSEN'EVA, NAUMENKO 1993 [1994], p. 76, fig. 22/4).

[135] **Knossos**: SACKETT 1992, p. 237, D4/25, D4/26, pl. 176/25, 26 („early to mid-2^nd c. AD - Hadrianic"), p. 248, S1/12, pl. 188/12 („Severan, early 3^rd c."); **Milet**: PÜLZ 1985, p. 92, Nr. 76, Abb. 15 ("erste Hälfte des 3. Jhs.").

Noire[136]. Pareil aux autres types, il est fréquemment imité par les ateliers locaux[137].

HAYES 1983, Cooking-pots type 1, n^os. 56-57

60. Pot, fragment. D.emb. 20 cm. Pâte brique clair, mica, rares particules blanches. Surface extérieure cuit gris. Traces de cuisson secondaire.

61. Pot, fragmentaire. D.emb. 18,8 cm. MINAC, Inv. 42.663. Pâte beige-marron, mica, rares particules blanches. Surface extérieure et une partie à l'intérieur sous le rebord cuit gris. Traces de cuisson secondaire.

HAYES 1983, Cooking-pots type 2, n^os. 58-64 / ROBINSON 1959, G 193, J 55-56, K 92

62. Pot, fragmentaire. D.emb. 20 cm. MINAC, Inv. 42.641. Pâte beige-marron clair, mica, particules noires. Surface extérieure cuite gris. Cuisson secondaire.

63. Pot, fragment. D.emb. 11,5 cm. Pâte marron clair, mica, quelques particules blanches et noires. La surface extérieure cuite gris. Cuisson secondaire.

- Non-catalogué: fragments de quatre exemplaires (D.emb. 21 cm et D.emb. 17,5 cm, pâte marron-brique; D.emb. 20,5 cm et D.emb. 19,5 cm, pâte beige-marron clair).

HAYES 1983, Casseroles type 2, n^os. 81-89 / ROBINSON 1959, G 194-195, J 57, K 93

64. Casserole, fragmentaire. D.emb. 18,8 cm. MINAC, Inv. 42.664. Pâte beige-marron, mica, particules noires, trous. Surface extérieure marron clair. Cuisson secondaire.

65. Casserole, fragmentaire. D.emb. 20,8 cm. Pâte beige, mica, particules noires, trous. Surface extérieure marron. Cuisson secondaire.

HAYES 1983, Trefoil-mouthed jugs, type 1 / ROBINSON 1959, G 188, K 106, M 101

66. Cruche à embouchure trilobée, fragment de base concave à bouton. D.b. 5,6 cm. Pâte marron, mica, rares particules blanches. Surface extérieure cuite gris.

HAYES 1983, Lids type 1 / ROBINSON 1959, G 196, K 86

67. Couvercle, fragmentaire, restauré. D. 17,2 cm; Ht. 5,4 cm. MINAC, Inv. 42.640. Pâte marron, extérieur cuit gris. Cuisson secondaire.

Production indéterminée (pontiques?, provinciales?)

Une série de pièces à fréquence réduite dans notre dépôt sont encadrées plus difficilement à quelque zone spécifique de production. Chacune présente des traits différents du point de vue de la fabrication, qui peuvent indiquer de diverses origines, soit pontiques, soit de l'intérieur de la province de Mésie Inférieure.

N^o. 68 est une imitation du type Hayes 2 de casserole égéene (voir *supra* n^os. 64-65), probablement produite dans un atelier ouest-pontique. Du point de vue de la forme, on peut le comparer à un exemplaire d'Éphèse[138]. **N^o. 69** est fabriqué d'une pâte semi-fine et s'individualise par une collerette sous le rebord[139]. **N^o. 70** est un type de pot au rebord en saillie et au seuil pour le

[136] ARSEN'EVA, NAUMENKO 1993 [1994], p. 76, fig. 25/3.

[137] Cf. HAYES 1983, p. 122, no. 75, fig. 6 („local ware").

[138] LADSTÄTTER 2010, p. 258, A-K 710, Taf. 103 (contexte „um 230 n.Chr.").

[139] Comparer à un exemplaire de pot d'**Éphèse**: LADSTÄTTER 2010, p. 254, A-K 660, Taf. 100 (contexte "um 230 n.Chr.").

couvercle bien marqué, rencontré dans différents centres méditerrannéens[140] ou pontiques[141]. Il est fabriqué d'une pâte caolinitique et pourrait provenir des ateliers provinciaux mésiennes[142]. **Nº. 71** se remarque par la pellicule fine d'engobe faible adhérente, qui après cuisson a eu un aspect gris à l'extérieur et marron à l'intérieur. Des rapprochements seulement formaux peuvent être faits avec quelques exemplaires d'une date plus récente de Knossos[143].

Nº. 72 est un pot au rebord évasé qui semble s'apparenter à un type de pot connu des découvertes d'Histria[144], Tropaeum Traiani[145] et la région d'Olbia[146]. Notre pièce est de petite capacité et confectionnée d'une pâte de meilleure qualité que les exemplaires habituelles (qui contiennent beaucoup de calcaire et des bouts de coquillages). La modalité d'application des anses est différente, ici celles-ci sont disposées sous la lèvre.

68. Casserole, fragment. D.emb. 23,6 cm. Pâte rouge-brique (à noyau gris sur quelques portions), grumeleuse, mica, particules blanches, cailloux. Engobe gris à l'extérieur et à l'intérieur.
69. Pot, fragment. D.emb. 24 cm. Pâte semifine beige-brique, dure, mica, particules noires et très rares blanches, trous.
70. Pot, fragment. D.emb. 16,4 cm. Pâte semifine de couleur beige en fente, beige-gris à la surface (cuisson secondaire?), caolinitique, mica, nombreuses particules noires, très rarement petites cailloux.
71. Pot, fragment. D.emb. 16,8 cm. Pâte rouge-brique, poreuse, rares inclusions de mica, rares particules blanches, cailloux. Engobe gris à l'extérieur, marron à l'intérieur (avec des portions exfoliées).
72. Pot, fragmentaire, partie supérieure avec anse. D.emb. 14,5 cm. Pâte marron-brique en fente, beige-gris à la surface, grumeleuse, mica, particules blanches et noires, oxyde de fer, rares inclusions de cailloux. Cuisson secondaire.

Production locale ouest-pontique

Pots. La plupart des pièces du dépôt (10 ex.) sont certainement des produits locaux, la preuve en étant la pâte identique avec laquelle la plupart des exemplaires sont confectionnés: grumeleuse, couleur brique ou marron clair, avec des inclusions de mica et particules blanches. Quelques pièces contiennent une proportion plus grande de mica en composition et une couleur plus foncée (marron foncé), possibles produits de quelques ateliers périferiques. Les plus proches analogies se trouvent à Histria et semblent constituer des types standard

[140] SACKETT 1992, p. 253, U/78c, pl. 194 (Knossos, „upper levels").
[141] KLENINA 2004, p. 74, no. 249, fig. 27.
[142] Très proche à un exemplaire découvert à Arrubium, dans un contexte de la moitié du IIe s. (PARASCHIV 2004, p. 145, no. 12, pl. III). Voir aussi une variante d'Histria à SUCEVEANU 2000, p. 121, type XXXVII B, no. 10, pl. 53 (= SUCEVEANU 1982, p. 116, „Thermes II"- phase II A-B, no. 13, pl. 15: "pâte impure, de couleur brique"). Le contexte histrien est mélangé et il n'as pas une valeur chronologique sûre.
[143] SACKETT 1992, p. 202, C1/105, pl. 148 (Ier s. ap. J.-C., „Claudian destruction", extérieur cuit gris).
[144] SUCEVEANU 2000, p. 123, type XXXVIII, nos. 10-11.
[145] BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 184, N III 5.3, fig. 152.
[146] KLENINA 2004, p. 73, nos. 239-242, fig. 26.

produits par les ateliers des villes ouest-pontiques.

Les plus fréquentes sont les pots à panse cannelée et lèvre rectangulaire en section et aplatie dans la partie supérieure (**nos. 73-79**). On observe quelques variations dans la manière d'exécution de la lèvre (voir par exemple no. 79) et la fabrication de récipients de capacités différentes. Type bien représenté à Histria[147], quelques fragments sont connus aussi à Olbia[148]. Un type pas très différent à celui précédent, duquel se différentie par la lèvre arrondie, est représenté par le fragment **no. 80**, qui se trouve toujours parmi les découvertes d'Histria[149]. **No. 81** est un type plus rare, fabriqué dans la même pâte prédominante que les précédents, pour lequel on n'a pas pour l'instant des analogies, excepté le matériel inédit d'Ulmetum[150]. Quelques rapprochements seulement du point de vue de la forme peuvent se faire avec un type de pot qui apparaît parmi les découvertes de Kozyrka, dans le territoire d'Olbia[151].

SUCEVEANU 2000, type XL A

73. Pot, fragmentaire. D.emb. 18,2 cm. Pâte brique, grumeleuse, mica, particules blanches, rares cailloux.

74. Pot, fragment avec anse. D.emb. 24 cm. Pâte brique, grumeleuse, noyau gris, mica, particules blanches, rares inclusions des cailloux et cristaux de quartz.

75. Pot, fragment. D.emb. 14,2 cm. Pâte brique grumeleuse, noyau gris, mica, particules blanches, rares inclusions de cailloux. Traces de cuisson secondaire.

76. Pot, fragment avec anse. D.emb. 11 cm. Pâte brique, grumeleuse, mica, particules blanches, rares inclusions de cailloux. Traces de cuisson secondaire.

77. Pot, fragmentaire, partie supérieure et fond, profil hypothétique. D.emb. 14,5 cm; D.b. 9 cm; Ht. est. 16 cm. Pâte marron foncé, grumeleuse, micacée, particules blanches de calcaire, rares cailloux, quelques trous résultés de la cuisson des matériaux organiques. Cuisson secondaire.

78. Pot, fragments. D.emb. 10,5 cm. Pâte marron foncé, grumeleuse, micacée, particules blanches, rares cailloux. Cuisson secondaire.

- Non-catalogué: fragments de quatre exemplaires, desquels deux en pâte brique (D.emb. 15 cm, D.emb. 17,5 cm) et autres deux en pâte marron micacée (D.emb. 18 cm, D.emb. 15,5 cm).

SUCEVEANU 2000, type XL B

79. Pot, fragment. D.emb. 14 cm. Pâte brique grumeleuse, mica, particules blanches, rares inclusions de cailloux. Traces de cuisson secondaire.

SUCEVEANU 2000, type XXXV

80. Pot, fragment. D.emb. 18 cm. Pâte brique, grumeleuse, noyau gris dans la zone de la lèvre, mica, particules blanches, rares inclusions de cailloux.

---

[147] SUCEVEANU 2000, p. 129 et suiv., type XL, variantes A et B, nos. 1-27, pl. 60-62 (mais aussi les exemplaires classées sous le type XXXVII, nos. 3-4, 7-9, 12, pl. 52-53). La typologie histrienne nécesite au futur quelques corrections.

[148] KRAPIVINA 1993, p. 102, "gorshki" type 2g, fig. 34/7-8.

[149] SUCEVEANU 2000, p. 113 et suiv., type XXXV, pl. 48-50.

[150] Recherches de terrain sur l'emplacement de l'ancienne *vicus*. Rapport préliminaire à paraître en 2014.

[151] BURAKOV 1976, p. 82, "gorshki" type 3, tabl. V/4-5 (deuxième moitié du IIe – première moitié du IIIe s.).

TYPE INÉDIT

81. Pot, fragment. D.emb. 12,5 cm. Pâte marron clair, grumeleuse, mica, cailloux.

Bols cannelés. De nombreux exemplaires dans le dépôt tomitain (**nos. 82-86**) appartiennent à un type de bol qui peut être produit dans les villes ouest-pontiques (on trouve un argument dans les nombreuses découvertes d'Histria[152]). On doit remarquer que sur le rebord de la plupart des produits tomitains on avait appliqué une bande en argile aux impressions alvéolaires, technique rencontrée aussi sur quelques fragments d'Histria[153]. Les grands exemplaires de Tomis sont enduits à l'engobe rouge-marron. Probablement du même type sont quelques exemplaires de Troia/Ilion[154]. Une manière semblable d'application de la bande aux alvéoles s'observe sur un plat à cuire découvert dans le sanctuaire dédié à *Heros Auloneites* à Kepia, au nord de la Grèce[155], mais aussi sur une assiette d'Athènes[156].

SUCEVEANU 2000, type XIII

82. Bol, fragment. D.emb. 35,5 cm. Pâte marron, grumeleuse, mica, cailloux. Engobe marron-rougeâtre clair à l'intérieur et à l'extérieur. Cuisson secondaire.

83. Bol, fragmentaire. D.emb. 31 cm. Pâte rouge-brique, grumeleuse, mica, cailloux. Engobe rouge-marron à l'intérieur et à l'extérieur. Cuisson secondaire. Bande aux six impressions alvéolaires appliquée sur la lèvre.

84. Bol, fragment. D.emb. 27 cm. Pâte marron foncé (teinte gris causée par la forte cuisson secondaire), grumeleuse, mica, cailloux. On conserve une fragment à deux alvéoles de la bande appliquée sur la lèvre.

85. Bol, fragmentaire. D.emb. 23 cm. Pâte marron-brique, mica abondante, cailloux. Cuisson secondaire. Bande aux cinq impressions alvéolaires appliquée sur la lèvre.

86. Bol, fragment. D.emb. 22 cm. Pâte marron-rougeâtre en fente, beige-marron à surface, noyau gris (cuisson incomplète), mica, cailloux. Cuisson secondaire. Bande aux quatre impressions alvéolaires appliquée sur la lèvre.

Assiettes et plats à cuire. La lèvre du fragment **no. 87** est modelée de manière identique à celle d'un plat à cuire (avec un très grand diamètre, 42 cm) connu à Histria dans un contexte du IIe s.[157] et à celle d'un autre plat avec de moyennes dimensions, découvert à Fântânele, dans le territoire histrien[158]. Très proche est

[152] SUCEVEANU 2000, p. 50-52, type XIII, pl. 16-17.

[153] SUCEVEANU 1982, p. 94, „Thermes I"- phase I A, no. 9, pl. 1 (inclue arbitrairement dans le type XXVII à SUCEVEANU 2000, p. 94, no. 6, pl. 37). Voir aussi un bol de Fântânele, dans le territoire rural histrien: ANGELESCU 1998, p. 227, no. 93, pl. XI (noyau Sud, niveau N I, daté du IIe s.).

[154] TEKKÖK-BIÇKEN 1996, p. 105-106, D34, D35, fig. 60 ("fabric hard, beige, with fine gold mica dust, fine lime particles; inside and over the lip red-slipped"), découverts dans le contexte "D, fill 2 – mid third c.", mais l'auteur pense qu'elles soient plus anciennes, "first quarter of the second century" (cf. p. 97).

[155] MALAMIDOU 2005, p. 65, no. 1439, fig. 96.

[156] ROBINSON 1959, J 22 (voir *infra* n. 160).

[157] SUCEVEANU 2000, p. 94, type XXVII, no. 3, pl. 37 (= SUCEVEANU 1982, p. 96, „Thermes I"- phase I B, no. 2, pl. 2), contexte du IIe s.

[158] ANGELESCU 1998, p. 222, no. 36, pl. VIII (le niveau N II du noyau Nord, datant de la première moitié du IIIe s.).

aussi un fragment de Troia/Ilion[159]. La possibilité d'un import de la zone nord-égéenne ne peut pas être exclue. **Nº. 88** est probablement une variante ouest-pontique d'un type d'assiette produit dans de divers centres égéo-méditerranéens ou pontiques. La forme est présente à Histria[160] et pourrait être inspirée par un type rencontré dans l'agora d'Athènes[161]. **Nos. 89-90** sont des productions locales ou pontiques d'un type de vase traditionnel rencontré dans la céramique de cuisine romaine, avec des origines dans la céramique „à vernis rouge pompéien"[162]. Il est digne à remarquer que les exemplaires de Tomis ne sont pas enduits à l'engobe et qu'ils sont modelés d'une pâte grossière à beaucoup de particules noires (pyroxène?). On trouve les plus proches analogies toujours à Histria[163].

SUCEVEANU 2000, type XXVII, nº. 3

87. Bol ou plat?, fragment. D.emb. 26 cm. Pâte marron-rougeâtre en fente, beige foncé à la surface, grumeleuse, micacée, inclusions de cailloux.

SUCEVEANU 2000, type XXVIII, nos. 1, 3

88. Assiette, fragmentaire. D.emb. 30 cm. Pâte marron, grumeleuse, noyau gris, mica en abondance, cailloux. Cuisson secondaire à l'extérieur.

SUCEVEANU 2000, type XXVI, nº. 6 / type XXX, nº. 3

89. Plat, fragment. D.emb. 39 cm. Pâte marron, grossière, noyau gris sur quelques portions, mica, cailloux et particules noires (pyroxène?) en abondance. Cuisson secondaire à l'extérieur.

90. Plat, fragmentaire, profil restitué. D.emb. 34 cm; Ht. 6,4 cm. Pâte marron, grossière, mica, abondantes inclusions de cailloux et particules noires (pyroxène?). Cuisson secondaire à l'extérieur.

Céramique commune et utilitaire

Bols aux cannelures (nos. 91-92). C'est un type à diffusion restreinte dans la zone ouest-pontique et la partie orientale de la province de Mésie Inférieure. Il est attesté à Histria[164] et à Troesmis[165]. Dans les dépôts tomitains du IIIe s. il est très

[159] TEKKÖK-BIÇKEN 1996, p. 106, D39, fig. 60: "fabric buff, gritty with black volcanic flakes and silvery mica inclusions, self slip", contexte - group D, "fill 1", c. 50-125 ap. J.-C.).

[160] SUCEVEANU 2000, p. 95-96, type XXVIII, nos. 1, 3, pl. 38 (= SUCEVEANU 1982, p. 110, „Thermes II"- phase I B-C, no. 21-22, pl. 11), IIe-IIIe s.

[161] ROBINSON 1959, p. 53, J 22, pl. 72 („early 3rd c.", avec une bande appliquée dans la même manière à nos bols **nos. 82-86**) et p. 67, K 89-91, pl. 14, 72 („middle of 3rd c.").

[162] Cf. GOUDINEAU 1970, p. 168, forme 34, pl. III. Forme très repandue dans les régions orientales, voir ROBINSON 1959, p. 42, G 191, pl. 72 (IIe s., mais voir HAYES 1983, p. 105, n. 19, qui propose une nouvelle datation de l'ensemble G-III, "probably Hadrianic, c. 120-150") et p. 87, M34, pl. 70 („late 1st and first half of the 2nd c.").

[163] SUCEVEANU 2000, p. 92, type XXVI, no. 6, pl. 36. Pour la variante à rainure sous le rebord (**nº. 90)** voir aussi SUCEVEANU 1982, p. 106, „Thermes II"- phase I C, no. 25, pl. 9 (= SUCEVEANU 2000, p. 90, type XXX, no. 3, pl. 40), dans un contexte du dernier quart du IIe – première moitié du IIIe s.

[164] SUCEVEANU 2000, p. 42-43, type X, nos. 7-15, pl. 12.

[165] OPAIȚ 1980b, p. 336, 358, no. 63, pl. XIII/7 (contexte du IIe s.).

bien représenté[166]. L'existence de plusieurs ateliers provinciaux qui produisaient ce type de bol est prouvée par les deux types de pâtes desquelles les fragments plus en bas en sont confectionnés (des pâtes identiques à celles de la majorité des produits locaux à engobe rouge). Un argument dans ce sens est offert aussi par les produits d'Histria, qui, à la différence de notre exemplaires, sont en la plupart enduites à l'engobe rouge dans la partie supérieure. Le type représente une rareté à Éphèse[167] (probablement une importation?).

SUCEVEANU 2000, type X, nos. 7-15

91. Bol aux cannelures, fragment de la partie supérieure. D.emb. 19 cm. Pâte beige-jaunâtre, micacée, nombreuses particules blanches de calcaire.

92. Bol aux cannelures, fragment de la base. D.b. 7 cm. Pâte brique clair, dure, mica, particules blanches de calcaire, trous causés par le matériel organique cuit.

- Non-catalogué: fragments de deux exemplaires: une lèvre (D.emb. 20 cm, pâte beige-jaunâtre) et une base (D.b. 6,8 cm, pâte rouge-brique).

***Turibula/Thymiateria* (nos. 93-95).** Des vases à destination spécialement de culte ou funéraire. Les pièces du dépôt tomitain s'individualisent dans la masse des découvertes des régions balkaniques et danubiennes par la manière de réalisation de la lèvre et du pied, mais aussi par le décor à la roulette, en étant probablement des produits locaux, ouest-pontiques. Auprès des exemplaires connus des tombes tomitaines[168], quelques fragments de ce type ont été découverts à Tropaeum Traiani[169] et Nicopolis ad Istrum[170].

BUCOVALĂ, PAŞCA 1991, M23, pl. III

93. *Turibulum*, fragmentaire, restauré. D.emb. 15,6 cm; D.b. 7,5 cm; Ht. 10 cm. MINAC, Inv. 42.646. Pâte beige, mica, rares particules blanches (calcaire). Traces d'enduit blanche. Décor à la roulette sur la lèvre, en deux registres.

94. *Turibulum*, fragment. D.emb. 20 cm. Pâte beige-jaunâtre, mica, rares particules blanches (calcaire). Traces d'enduit blanche. Décor à la roulette sur la lèvre.

95. *Turibulum*, fragment du pied. D.b. 6,5 cm. Pâte beige-jaunâtre, mica, rare particules blanches de calcaire. Traces d'enduit blanche. Cuisson secondaire à l'intérieur.

- Non-catalogué: fragments de deux exemplaires: une lèvre (D.emb. 16 cm, pâte beige-grise) et une base (D.b . 7,5 cm, pâte beige-jaunâtre).

***Krateriskos?* (no. 96)**. Ce vase en miniature de tradition hellénistique, probablement à rôle votif, peut être rapproché à quelques exemplaires découverts dans l'agora d'Athènes[171] et à Histria[172].

---

[166] Matériel inédit de fouilles „Judecătorie 1998".

[167] LADSTÄTTER 2005, p. 325, K 594, Taf. 185 (contexte datée c. 220-230 ap. J.-C.).

[168] BUCOVALĂ, PAŞCA 1991, p. 211-213, M 23, nos. 1-3, pl. III.

[169] BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 183, N III 2(11), fig. 149.

[170] FALKNER 1999, p. 84, pl. 9.46 ("white-slipped censers", "almost certainly lime-based"), voir surtout nos. 937, 949, 953 pour la forme de la lèvre ou le décor à la roulette.

[171] ROBINSON 1959, p. 14, G 216, pl. 67 (Ier – début du IIe s., mais voir HAYES 1983, p. 105, n. 19 qui propose une nouvelle datation pour l'ensemble G-III, "probably Hadrianic, c. 120-150").

[172] SUCEVEANU 2000, p. 141, type XLIV, no. 2, pl. 67.

96. *Krateriskos*?, fragmentaire. D.emb. 7,8 cm; D.b. 6 cm; Ht. 3,9 cm. Pâte fine beige claire, noyau gris, inclusions de mica.

Unguentaria (nos. 97-98). Des récipients à rôle utilitaire, très répandus à Tomis, où apparaissent inclusivement dans les inventaires funéraires[173]. Une variante très proche, à la panse cannelée, est présente dans la nécropole „Sovhoz 10" du territoire de Chersonèse[174].

Bouchons d'amphores (nos. 99-100). Ces pièces sont quelque fois difficils à séparer de l'unguentaria, **no. 99** par exemple, en pouvant avoir aussi cette fonction[175]. Pour le **no. 100** les plus proches analogies se retrouvent à Paphos en Chypre, dans une contexte du IIe siècle[176].

97. Unguentarium, presque entier, restitué. D.emb. 5 cm; D.m. 7,3 cm; D.b. 3,8 cm; Ht. 10,7 cm. MINAC, Inv. 42.658. Pâte beige, micacée, particules blanches (calcaire), engobe beige-jaunâtre.
98. Unguentarium?, fragmentaire. D.emb. 3,8 cm; D.m. 6,4 cm; Ht.p. 10,1 cm. MINAC, Inv. 42.659. Pâte beige, micacée, rares particules blanches.
99. Bouchon d'amphore?, fragmentaire. MINAC, Inv. 42.660. D.m. 7 cm ; D.b. 4,4 cm; Ht.p. 10,8 cm. Pâte beige, noyau rosé, micacée, rares particules blanches (calcaire).
100. Bouchon d'amphore. D.m. 9,5 cm; Ht.p. 9 cm. MINAC, Inv. 42.661. Pâte brique claire, mica, rares particules noires, rarement oxydes de fer, engobe blanche.

Céramique non-romaine (nos. 101-105)

Parmi les matériaux du dépôt tomitain se distingue une série de fragments qui certainement ne sont pas romains et peuvent être attribués soit à la population autochtone getique, soit à quelques groupes d'allogènes (Sarmates, Carpes). Pour la céramique tournée à pâte grise et surface polie (**no. 101-102)** les plus proches analogies se trouvent dans le milieu carpique de Moldavie[177]. La céramique non tournée est représentée par un plat à grandes dimensions (**no. 103**), qui semble imiter les produits romains de cuisine (voir plus en haut nos. 89-90) et par deux fragments de pots à l'ornament appliqué (**nos. 104-105**), typique pour la céramique autochtone getique.

101. Pot, tournée, fragment. D.emb. 11 cm. Pâte grise. Polie à l'extérieur.
102. Vase non-identifié (broc?), tourné, fragment. D.emb. ? Pâte grise, micacée. Polie.
103. Plat travaillé à la main, fragment. D.emb. 33 cm. Pâte beige-marron clair, cuisson non-uniforme. Polie sur les deux surfaces. Cuisson secondaire.

---

[173] RĂDULESCU 1975, p. 350-352, type 17.II, pl. XV/1-3; BUCOVALĂ, PAȘCA 1991, p. 217, M10, no. 6, pl. VI (IIe s., avec monnaies d'Antonin le Pieux et Faustina II).

[174] STRŽELETSKIJ *et al.* 2003-2004, p. 114, tabl. XXVII/25.

[175] Un exemplaire entier publié par RĂDULESCU 1975, p. 352, type 17.III, pl. XV/4-4a (daté faussement dans le IV-Ve s.). Voir aussi une pièce de Nicopolis ad Istrum: FALKNER 1999, p. 85, 240, no. 980, pl. 9.47.

[176] HAYES 1991, p. 74, fig. XXIII/9, 11.

[177] **No. 101** pourrait être ce qu'on appelle „amphore carpique" (BICHIR 1973, p. 80, groupe B II, type a/2, pl. CXV/2-4). Pour le fragment **no. 102** cf. IONIȚĂ, URSACHI 1988, p. 51, 71, M 566, fig. 46/39.

104. Vase travaillé à la main, fragment avec une courte pseudo-anse. Pâte marron-gris; polie. Cuisson secondaire.

105. Vase travaillé à la main, fragment avec boutons en relief. Pâte grise, cuisson insuffisante.

Amphores

Amphores pontiques

„**Cruches amphoroïdales" (nos. 106-108).** Une évaluation préliminaire de ce type très répandu dans la zone ouest-pontique a été réalisée par A. Opaiț, qui distingue deux types principaux[178]. L'exemplaire **no. 106** de Tomis appartient au type 1, avec la carène sur le corps, et les fragments **nos. 107-108** appartiennent probablement au type 2. Les analogies sont très nombreuses en Dobroudja[179], avec une fréquence plus grande dans le cas du premier type. Une variante avec anse cannelée se retrouve surtout dans les sites nord-pontiques[180], mais aussi à Babadag en Dobroudja[181]. Le type est rencontré plus rarement à l'intérieur des provinces balkaniques (voir pourtant une découverte exceptionnelle à Serdica[182]).

Amphores de grande capacité (nos. 109-111). Un fragment auquel on n'a pas pu établir le diamètre de l'embouchure et qui se fait remarquer par la rainure très profonde de la partie inférieure de l'anse (**no. 109**) appartient probablement au type Zeest 73, connu à Tomis[183] et dans le bassin de la mer Noire[184]. **No. 110** est un type pontique plus rarement rencontré et il fait partie de la catégorie des amphores en pâte aux inclusions de mica doré, dont l'origine pourrait être cherchée même dans la zone ouest-pontique[185]. La plus évidente analogie se trouve dans la nécropole „Sovhoz 10" de Chersonèse, dans un contexte daté pas plus tard du début du IIIe s.[186]. **No. 111** est un fond massif qui pourrait appartenir

[178] OPAIȚ 2003, p. 215, fig. 1-3, avec la bibliographie.

[179] **Enisala**: BABEȘ 1971, p. 28, fig. 3/1-4, 4/1-2, 8/1 (type 1, IIe s.); **Tropaeum Traiani**: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 181, N II 3(7), fig. 146 (contexte du IIe s.); **Sarichioi**: BAUMANN 1995, p. 189, pl. XI/12, XXIV/6 (type 1, fosse G4, IIe s.); **Histria**: SUCEVEANU 2000, p. 158-160, type L, nos. 1-10, pl. 75-77 (types 1 et 2, IIe-IIIe s.).

[180] **Myrmekion**: GAJDUKEVIČ 1952, p. 168-169, fig. 61 (IIe s.); **Kozyrka (territoire olbien)**: BURAKOV 1976, p. 102-103, tabl. X/17-31 (IIe-IIIe s.); **Olbia**: KRAPIVINA 1993, p. 104, fig. 63/1-5; **Belbek**: GUŠČINA, ŽURAVLEV 1999, p. 158-160, Tombe 215, fig. 4/14 (fin du IIe – première moitié du IIIe s.); **Chersonèse-"Sovhoz 10"**: STRŽELECKIJ *et al.* 2003-2004, p. 115, fig. 19/2.

[181] VASILIU, PARASCHIV 1999, p. 257, M 5, no. 1, pl. 4/9 (contexte du IIe s.).

[182] STANČEVA 1964, p. 146, 152, fig. 4, 5, un complexe daté "de la fin du IIe ou plutôt du IIIe s.", avec la mention qu'on avait observé "sur les parois et sur le fond des traces de poix des conifères".

[183] OPAIȚ 1987, p. 255, fig. 8/1.

[184] ZEEST 1960, p. 112, tabl. XXX/73. L'anse de notre fragment est pourtant plus proche aux types Zeest 72 ou 77.

[185] Très rare dans des contextes nord-pontiques. Cf. ARSEN'EVA, NAUMENKO 1993 [1994], p. 74-75, fig. 17/1 (Tanaïs, niveaux du Ier – première moitié du IIe s.); GOLOFAST 2010, p. 90, fig. 11/11 (Panticapaeum, IIe s., avec la suggestion d'origine ouest- ou nord-ouest-pontique). Le type est bien attesté à Tomis dans des contextes du IIIe s. (matériel inédit).

[186] STRŽELECKIJ *et al.* 2003-2004, p. 70, tabl. VII/3 (M 184, voir le contexte dans la tabl. 24/184, no. 26).

au type Zeest 69, bien documenté dans les régions nord-pontiques[187].

Les amphores de Heraclée (**nº. 112**) sont représentées par un fragment de fond qui appartient à la variante Zeest 94 / Šelov C / Vnukov S IVC, datée généralement au IIe siècle[188].

Type sinopéen? (nº. 113). Basée sur la morphologie et la texture de la pâte, **nº. 113** pourrait être d'origine sinopéenne. Les analogies les plus proches sont à Tanaïs[189] et Viminacium[190].

OPAIȚ 2003, type 1

106. Cruche amphoroïdale, fragmentaire, anse absente. La base cassée (émoussé) volontairement. D.emb. 9,8 cm; D.m. 28,8 cm; D.b. 7,8 cm; H est. 47 cm. Pâte brique clair, mica doré, oxydes de fer, inclusions calcaires. Traces d'engobe rougeâtre sous le rebord.

OPAIȚ 2003, type 2

107. Cruche amphoroïdale, fragment. D.emb. 11 cm. Pâte brique, mica doré, rare oxydes de fer, rares particules de calcaire.

108. Cruche amphoroïdale, fragment base. D.b 9,7 cm. Pâte brique (noyau gris), oxydes de fer, rares inclusions de mica et calcaire. Extérieur décoloré gris-marron-noirâtre.

ZEEST 1960, type 73

109. Amphore, fragment lèvre avec anse. D.emb. ?; Ht.p. 8 cm. Pâte brique, mica, oxydes de fer, particules de calcaire.

STRŽELECKIJ et al. 2003-2004, M 184, fig. VII/3

110. Amphore, fragment. D.emb. 18 cm. Pâte brique, abondantes inclusions de mica doré, oxydes de fer.

- Non-catalogué: fragment d'un exemplaire (D.emb. 17 cm, la même pâte).

ZEEST 1960, type 69?

111. Amphore, fragment du fond. Ht.p. 17 cm. Pâte brique, mica, oxydes de fer, calcaire.

ZEEST 1960, type 94 / ŠELOV 1986, type C / VNUKOV 2004, type S IVC

112. Amphore, fragment du fond. D.b. 4,4 cm. Pâte beige-jaunâtre, pyroxène en abondance.

Type sinopéen?

113. Amphore, fragment. D.emb. 10,4 cm. Pâte beige-gris foncé, sableuse, inclusions noires.

---

[187] ZEEST 1960, p. 111, tabl. XXIX/69. Cf. GOLOFAST 2010, p. 101-102, fig. 26/9-17 (Panticapaeum, contexte de la seconde moitié du IIe – première moitié du IIIe s.).

[188] ZEEST 1960, p. 118, tabl. XXXVIII/94a; ŠELOV 1986, p. 397, type C, fig. 1; VNUKOV 2004, p. 415, fig. 7/8; VNUKOV 2006, p. 167 (datation proposée: second quart jusqu'à la fin? du IIe s.).

[189] ARSEN'EVA, NAUMENKO 1993 [1994], p. 66-67, fig. 9/1-2; NAUMENKO 2012, p. 70, fig. 12/3, 15/3 (moitié du IIIe s.).

[190] BJELAJAC 1996, p. 62, type XVIII, no. 102, fig. XXI.

Amphore africaine (nº. 114)

Un fragment d'amphore du type Africana I[191], type avec une diffusion significative dans la Méditerranée Occidentale[192], est un élément-clef pour la datation du dépôt tomitain. Le critère de différentiation (le profil extérieur du bord) proposé par M. Bonifay[193] pour les deux variantes principales (A et B) plaide surtout pour l'encadrement dans la variante B ("dissymétrique, aplati sur le haut"), mais la face interne plate est spécifique à la variante A. La datation proposée par M. Bonifay pour les variantes A et B („fin du IIe – début du IIIe s., variante B jusqu'au milieu du IIIe s.") assure un *terminus post quem* pour la chronologie de notre ensemble.

Type Africana I B (= KEAY 1984, type III B / BONIFAY 2004, type 21, variante B)

114. Amphore. D.emb. 13,4 cm. Pâte rouge-jaunâtre, sableuse, mica, particules noires. Engobe jaunâtre à faible adhérence.

Amphores égéennes

Nº. 115 est une variante du type Dressel 24 produite dans le bassin égéen, tel qu'une série de découvertes de Paphos et Gortyne atteste[194]. On n'exclue pas une possible parenté avec une autre variante attestée en Crète, à Knossos[195] et aussi à Gortyne[196]. Le type apparaît aussi dans la zone balkanique à Nicopolis ad Istrum[197], mais aussi au nord de la mer Noire, dans des contextes de la seconde moitié du IIe – première moitié du IIIe s.[198].

Nº. 116 appartient à la variante Dressel 24 - *similis A* conformément à une récente classification[199]. Les plus proches à notre fragment sont les exemplaires découverts à Viminacium (dans un contexte du début du IIIe s.)[200] et à Histria[201].

La petite amphore fragmentaire **nº. 117** est attribuée par quelques chercheurs

[191] ZEVI, TCHERNIA 1969, p. 179 et suiv., fig. 6; KEAY 1984, p. 100-101, fig. 37/1, 40/1 (type III A), 38/2 (type III B); BONIFAY 2004, p. 107, type 21, fig. 56.

[192] Quelques exemples, plus proches à notre fragment: KAPITÄN 1972, p. 245, fig. 2/la deuxième droite, avec couvercle (épave **Capo Ognina**, première moitié du IIIe s.); REVILLA CALVO 2007, p. 318, fig. 70/11 (**Rome** - Monte Testaccio, moitié du IIIe s.).

[193] BONIFAY 2004, p. 107.

[194] HAYES 1991, p. 92, 204, fig. XXXIX/25 și 205, fig. LXX/6 (**Paphos**, niveaux de destruction, IIe s.); PORTALE, ROMEO 2000, p. 299-300, type 57, pl. LXXVII/f (**Gortyne**).

[195] HAYES 1983, 149, type 18, fig. 22/49; SACKETT 1992, p. 249, S1/30, pl. 189 („Severan") et p. 255, U/151, pl. 199 (IIIe s., „post-Severan"). Cf. OPAIȚ 2007, p. 629, qui n'exclut pas la possibilité d'un type différent d'amphore.

[196] PORTALE, ROMEO 2000, p. 299-300, type 57, pl. LXXVII/c.

[197] FALKNER 1999, p. 252, nos. 1056, 1062, pl. 9.52 (Nicopolis ad Istrum, matériels résiduels dans des contextes tardifs).

[198] GOLOFAST 2010, p. 98, fig. 24/1-4 (**Panticapaeum**); NAUMENKO 2012, 67, fig. 6/3, 7/2 (**Tanaïs**).

[199] OPAIȚ 2007, p. 630-631, fig. 5.

[200] BJELAJAC 1996, p. 55, type XVI, fig. XVII/80.

[201] SUCEVEANU 1982, p. 112, „Thermes II"- phase I B-C, no. 79, pl. 12 (pâte brique-rougeâtre et cannelures à l'intérieur).

aux ateliers crétois, en étant encadrée au type Dressel 43 – Crétoise 4[202]. Dans la synthèse sur les amphores crétoises réalisée par A. Marangou-Lerat un fragment découvert à Tropaeum Traiani[203] est le seul rappelé et mis en rapport au type AC 4 "de taille réduite"[204]. Pourtant, notre pièce est plus proche à l'exemplaire presque entier de Barboşi[205], totalement différent comme morphologie de la classique production crétoise (voir la manière de jonction des anses sur le col et surtout le fond caractéristique). Aussi proches sont, auprès du susnommé exemplaire de Tropaeum Traiani, les pièces fragmentaires (fabriquées à partir des deux pâtes diverses - brique et beige-jaunâtre) découvertes à Troesmis[206], Viminacium[207] et Apsaros[208]. Ce type est très rarement rencontré dans la région est-méditerranéenne. Une forme très ressemblante, considérée „pseudo-rhodienne", est présente à Éphèse[209]. Par conséquent, il est possible que ce type d'amphore ait une autre origine que celle crétoise, et du point de vue typologique soit plus proche à l'amphore de Rhodes du I^er^-II^e^ s.[210]. Une analyse pétrographique nécessaire pourrait montrer en quelle mesure les deux pâtes diverses observées aux exemplaires invoqués prouvent l'existence de quelques centres divers de production ou de quelques imitations locales.

Toujours un produit égéen est probablement la base **n^o^. 118** qui peut être comparée à quelques fragments d'Athènes[211] et d'Histria[212]. Il ne serait pas exclu qu'elle soit une possible variante régionale (imitation?) des amphores Kapitän II (desquelles se distingue aussi par la pâte et par l'absence des cannelures sur le pied).

Type Dressel 24

115. Amphore. D.emb. 18,8 cm. Pâte rosé, mica, particules blanches. Engobe beige-blanchâtre.

Type Dressel 24 – similis A (OPAIŢ 2007, fig. 5)

116. Amphore. D.emb. 17, 2 cm. Pâte fine beige-marron, molle, mica, particules blanches. Engobe émoussée?

Type „pseudo-rhodien"

117. Amphore, fragments (partie supérieure et fond). D.emb. 4,4 cm; D.b. 4,5 cm. Inv. 42.662. Pâte fine beige-jaunâtre, mica en abondance. Engobe de la même

[202] Cf. PARASCHIV 2006, p. 81-82, type 36.

[203] BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 179, N I 3(1), fig. 142 (pâte brique, engobe blanche-verdâtre).

[204] MARANGOU-LERAT 1995, p. 84 et suiv., type AC 4.

[205] SANIE 1981, p. 137-138, A6, pl. 32/1, 33/5 (pâte brique, première moitié du III^e^ s.).

[206] OPAIŢ 1980a, p. 301, type V, pl. V/5 (pâte beige), mais aussi p. 306, type VIII.1, pl. VIII/3-4 (pâte brique, engobe blanche-jaunâtre); PARASCHIV 2006, p. 108-109, pl. 17/11-15 (pâte beige-jaunâtre).

[207] BJELAJAC 1996, p. 40, type XI, fig. 12/49 (pâte brique et engobe blanchâtre, dans un contexte de la fin du II^e^ s.).

[208] KAKHIDZE 2008, p. 314, fig. 14/3.

[209] LADSTÄTTER 2010, p. 190, 258, A-K 712, Taf. 103, 130 (contexte "um 230 n.Chr.").

[210] PEACOCK, WILLIAMS 1986, p. 102-104, Class 9 („Rhodian type").

[211] ROBINSON 1959, p. 69, P 822 (cf. [K 113]), pl. 73.

[212] SUCEVEANU 1982, p. 104, „Thermes II"- phase I B, no. 40, pl. 7 (pâte brique).

couleur, avec une teinte plus claire (beige-blanchâtre). Publiée par PARASCHIV 2006, p. 108, pl. 17/10.

Type non-identifié

118. Amphore. D.b. 8,3 cm. Pâte semifine marron clair, mica, particules blanches. Extérieur beige.

Amphore de Pamphylie? (n°. 119)

Un type d'amphore présent dans l'ensemble tomitain a une fréquence plus réduite parmi les découvertes amphoriques de la région est-méditerranéenne. On souvient ici des pièces découvertes à Paphos[213], Gortyne[214], Marina el-Alamein[215] et Ashkelon[216]. Quelques exemplaires sont connus dans la région du *limes* danubien, à Viminacium et Singidunum[217], en Dacie romaine[218] et aussi en Pannonie (Aquincum)[219]. Des exemplaires presque entiers ou restitués proviennent de la nécropole „Sovhoz 10" près de Chersonèse[220]. Selon G. Majcherek il pourrait s'agir de la continuation dans l'époque romaine d'un connu type d'amphore produit dans la région de Pamphylie à l'époque hellénistique[221]. À Tomis le type apparaît aussi dans des contextes de la deuxième moitié du III^e siècle[222] .

MAJCHEREK 2007, n^os. 39-41, fig. 6

119. Amphore. D.emb. 14,4 cm. Pâte beige-jaunâtre, rares inclusions de cailloux. Extérieur blanche- jaunâtre.

Amphore levantine?

N°. 120 est une amphore à laquelle je n'ai pas encore trouvé des analogies concluantes. La pâte caolinitique et la manière de cuisson semble l'approcher à quelques amphores levantines[223]. Je ne sais pas dans quelle mesure un exemplaire

[213] HAYES 1991, p. 205, fig. LXX/7 ("soft pale orangey-buff ware", niveaux de destruction de la fin du II^e s.).

[214] PORTALE, ROMEO 2000, p. 299-300, T. LXXVII/g.

[215] MAJCHEREK 2007, p. 24-25, nos. 39-41, fig. 6 ("whitish surface resulting from sea water").

[216] JOHNSON 2008, p. 185-186, no. 529, et aussi les fragments apparentés nos. 527, 528, 530, 531.

[217] BJELAJAC 1996, p. 34, type VIII, fig, IX/43-45 (les deux premières de Viminacium, la troisième de Singidunum, dans un contexte du début du III^e s.). L'auteur les considère faussement des amphores ouest-méditerranéennes de type Dressel 20.

[218] POPILIAN 1976, p. 172. no. 212, pl. XVI (Orlea).

[219] GABLER et al. 2009, p. 65, fig. 4/Grace 13 (Aquincum, contexte de la fin du II^e – début du III^e s.).

[220] STRŽELETSKIJ *et al.* 2003-2004, p. 71, tabl. VI/4 ("urn" 46, confondue avec le type égéen Agora M 273 / Opaiț C3 du IV^e-V^e s.). Probablement du même type (ou d'un type apparenté, aux cannelures sur le corp) est aussi "urn" 295 (tabl. III/6), faussement considérée d'origine sinopéenne.

[221] MAJCHEREK 2007, p. 24-25.

[222] Fouilles inédites („Judecătorie 1998").

[223] Information offerte par prof. Paul Reynolds (ICREA), auquel je remercie pour 'amabilité.

de la seconde moitié du Ier s. ap. J.-C. découvert à Kition, Chypre, catalogué comme „production non identifiée”[224], peut être considéré un prototype de cette amphore.

TYPE NON IDENTIFIÉ

120. Amphore. D.emb. 14 cm. Pâte de couleur jaunâtre, rares inclusions de mica, particules blanches et noires, oxydes de fer?. Surface extérieure marron clair.

Lampes

Nos. 121-122 sont produits d'un atelier périphérique de la zone de la Mer Noire, entièrement différentes de la variante à raisin de la production de l'atelier d'*Euctemon*[225]. S'individualisent par la forme de bec, assez rare, pour laquelle la plus proche analogie est un exemplaire découvert à Chersonèse[226]. L'anse annulaire du no. 121 est spécifique aux produits ouest-pontiques.

No. 123, au disque avec l'image d'une Nereide sur l'Hippocampe, représente probablement le produit d'un atelier local, la preuve en étant les exemplaires assez nombreux découverts dans les tombes de Tomis[227]. Des pièces ressemblantes apparaissent à Histria[228], Tropaeum Traiani[229] et Chersonèse[230].

Nos. 124-125 sont des fragments de lampes à anse lamellaire, bien représentées dans les contextes du IIe siècle à Tomis[231]. La pâte identique des deux fragments dénote leur production dans le même atelier.

No. 126 est un type plus rarement rencontré à Tomis et généralement en Dobroudja. Il pourrait être le produit d'un atelier local ouest-pontique, limité à une plus courte période de temps. Les analogies sont toujours à Tomis et Histria, dans les deux cas des exemplaires à anse lamellaire[232].

No. 127 a éte publié il y a dix ans et il a été considéré un produit d'import[233]. L'absence de quelques analogies évidentes pour l'image du disque, mais aussi l'approchement à la forme de *planta pedis* de l'exemplaire chersonesien avec l'image de Sarapis (rappelé plus en haut comme analogie pour no. 121)[234] maintenant nous détermine le considérer plutôt un produit d'un atelier pontique.

[224] MARQUIÉ 2005, p. 260-261, fig. 13/2.

[225] Cf. ICONOMU 1967, p. 18-20, type XX, fig. 36.

[226] CHRZANOVSKI, ZHURAVLEV 1998, p. 101-102, no. 52 (anse lamellaire, portrait de Sarapis sur le disque, marque *planta pedis*, daté dans la seconde moitié du IIe s., les auteurs remarquent la rareté du décor en la zone du bec).

[227] ICONOMU 1967, p. 101-104, type XX, nos. 488-510, fig. 125. Cf. BARBU 1961, p. 216, T 129, fig. 20/2 (en association avec un bol de type nos. 21-22 plus en haut).

[228] RUSU-BOLINDEȚ 2011, p. 404, pl. VI/12 (contexte du IIe s.).

[229] PANAITESCU 1976, p. 208, M I, no. 2, fig. 2/2 (avec monnaies d'Antonin le Pieux et de Marc Aurèle).

[230] KADEEV, SOROČAN 1989, p. 47, fig. 22/6 (seconde moitié du IIe – début du IIIe s.).

[231] Analogies évidentes pour **no. 124** à ICONOMU 1967, p. 70, type XX, no. 239, fig. 103 (IIe s.) et pour **no. 125** à BĂJENARU, DOBRINESCU 2008, p. 190-191, M2, no. 1, pl. 3c (seconde moitié du IIe s.).

[232] **Tomis**: ICONOMU 1967, p. 71, type XX, no. 241, fig. 104 (tombe du IIe s.); **Histria**: SUCEVEANU 1982, p. 104, „Thermes II”- phase I B, no. 58, pl. 8 (contexte du IIe s.).

[233] BĂJENARU 2002-2003, p. 218.

[234] Voir *supra* n. 223.

Son importance extraordinaire est donnée par les symboles paléochrétiens incisés, uns de plus anciennes connus jusqu'au présent.

On n'a pas trouvé aucunes parallèles pour la lampe **nº. 128**. Ses dimensions sont un peu plus grandes et le bec a une forme rarement attestée.

Nº. 129 est un petit fragment de type *Firmalampe* avec l'estampille *Ianuarius*, produit dans les ateliers danubiens durant la seconde moitié du IIe et le IIIe s.[235].

Un type spécial de lampe est **nº. 130**, une forme ouverte travaillée à la tour, qui continue probablement les formes hellénistiques. Des pièces identiques ont été découvertes en Dobroudja à Tomis et à Capidava[236] et aussi à Bliznetsy (territoire d'Olbia)[237]. La pâte de notre exemplaire est identique à celle de la céramique à engobe rouge de production locale. Formes similaires, avec des multiples variantes d'exécution, sont connues à la fois en Occident[238] et dans les régions est-meditéranéenes[239].

LOESCHCKE VIII / ICONOMU XX – productions ouest-pontiques

121. Lampe, fragmentaire, partie supérieure. L. 9,1 cm; D. 7 cm. MINAC, Inv. 41.484. Pâte marron en fente, beige à surface, inclusions de mica. Traces d'engobe rouge-orangé dans la partie du bec. Anse annulaire. Disque à représentation d'une grappe de raisin.

122. Lampe, fragment du bec. MINAC, Inv. 41.474. Pâte beige-jaunâtre, mica, engobe rouge dans la partie supérieure.

123. Lampe, fragmentaire, restauré. L. 8,6 cm; D. 6,8 cm; Ht. 2,9 cm. MINAC, Inv. 41.478. Pâte beige-marron clair, engobe rouge dans la partie supérieure. Bec cordiforme (variante H selon Loeschcke 1919, Abb. 7). Anse annulaire. Bordure décorée à feuilles en relief. Disque avec l'image d'une Néréide sur l'Hippocampe.

124. Lampe, fragment. D. est. 6,5 cm; Ht. 2,7 cm. MINAC, Inv. 41.483. Pâte beige, inclusions de mica. Anse lamellaire perforée et avec deux rainures. Bordure décorée à raisin et feuilles en relief.

125. Lampe, fragment. D. 6,5 cm. MINAC, Inv. 41.475. Pâte beige, inclusions de mica. Anse lamellaire perforée et avec deux rainures. Bordure décorée avec groups aux quatre petites granules en relief.

126. Lampe, fragmentaire. D. 6,5 cm; D.b. 3,2 cm; Ht. 2,5 cm. MINAC, Inv. 41.481. Pâte beige-marron clair, inclusions de mica, engobe rouge de mauvaise qualité. Bec variantes K ou R (Loeschcke 1919, Abb. 7). Moule fort usé. Bordure ornée d'oves en relief, disque à l'image d'un personnage féminin.

LOESCHCKE VIII – types non-identifiées

127. Lampe, fragmentaire, restauré. L. 9 cm; D. 6 cm; Ht. 2,4 cm. MINAC, Inv. 41.477. Pâte rouge-brique, engobe rouge-orangé. Anse lamellaire perforée et avec une rainure. Bec variante L1 (Loeschcke 1919, Abb. 7). Disque cassé, à l'image non-identifiée. Sur la base *planta pedis*. Symboles paléochrétiens incisés avant cuisson sur la bordure et sur la base. Publiée (BĂJENARU 2002-2003).

---

[235] Cf. MUȘEȚEANU *et al.* 1980, p. 301-302, no. 79, fig. 13.

[236] SCORPAN 1973, p. 213-215, tipo B, fig. 2/1-4, 6, 3/4 (Tomis), fig. 2/5 (Capidava).

[237] KLENINA 2004, p. 70, nos. 230-232, fig. 25.

[238] LOESCHCKE 1919, p. 312 et suiv., Typus XIV, Nr. 1044-1049, Abb. 16, Taf. XX; GOETHERT 1988, p. 463-484, Nr. 1-38, Abb. 1-12.

[239] BRONEER 1977, p. 35-52, „Palaimonion type", nos. 1111-2332, pl. 22-26.

128. Lampe, fragmentaire, restauré. Type sans anse. L. 10,3 cm; D. 8,6 cm; Ht. 2,7 cm. MINAC, Inv. 41.479. Pâte rouge-orangé, engobe de même couleur. Bec variante L2 (Loeschcke 1919, Abb. 7), délimité de la bordure par une rangée d'alvéoles imprimées. Disque cassé, à l'image non-identifiée. Décor imprimé sur la bordure (sarment de vigne stylisé).

FIRMALAMPEN – type danubien

129. Lampe, fragment de la base. Ht. 3,2 cm. MINAC, Inv. 41.473. Pâte beige, engobe rouge de mauvaise qualité. Moule très fort usé. Estampille fragmentaire *IAN....*

SCORPAN 1973, type B

130. Lampe ouverte, tournée, fragmentaire. L. 11 cm; D. 9,4 cm; Ht. 4,9 cm. MINAC, Inv. 41.480. Pâte brique, mica, des nombreuses inclusions calcaires. Engobe rouge appliqué totalement à l'intérieur et dans la partie supérieure à l'extérieur.

Varia

Terre-cuites

131. Autel céramique en miniature, fragment de la base. MINAC, Inv. 41.496. Pâte beige, noyau gris par endroits, micacée, particules de calcaire.

132. Protome (masque), fragmentaire. MINAC, Inv. 41.497. Pâte beige, noyau gris par endroits, mica, rares particules de calcaire. Cf. pour l'époque hellénistique à Éphèse LANG-AUINGER 2007, 159, 161-162, TK 91, TK 92, Taf. 52 („Protomen").

Verre

133. Jarre, fragment de lèvre. D.emb. 7,4 cm. Verre incolore. ISINGS 1957, 111, form 94 ("bulbous jar").

134. Jarre, fragment de lèvre. D.emb. 7,2 cm. Verre incolore.

135. Bol, fragment de lèvre. D.emb. 13,5 cm. Verre incolore.

136. Cuillère, fragment. MINAC, Inv. 47.800. L.p. 5,3 cm. Verre incolore, à teinte blanchâtre. Décor à facettes sur la partie inférieure. Cf. WHITEHOUSE 1997, 204-205, no. 357, avec références.

Conclusions

Les principaux éléments qui contribuent à l'encadrement chronologique du dépôt tomitain T-99-BTR-1 sont:

- la faible fréquence de types communes de sigillées pontiques du I^{er}-II^{e} siècles[240] représente un indice pour la datation vers la seconde moitié du II^{e} et les premières décennies du III^{e} s.;
- des indices pour l'accumulation de matériel pendant le II^{e} s. pourraient être

[240] ŽURAVLEV 2013, p. 681 observe aussi un déclin de la production de ces formes après la moitié du II^{e} siècle.

la présence des coupes pontiques à parois fines nos. 58-59 qui ne dépassent pas la fin du II^e s. à Belbek, mais aussi la présence du type 1 de pot égéen;
- l'absence de quelques repères certainement datables en plein III^e siècle: les amphores Kapitän II, en abondance à Tomis dans cette période; les premiers importations de céramique africaine; formes de céramique locale à engobe rouge très bien représentées dans les dépôts de la seconde moitié du III^e siècle;
- quelques fragments d'amphores qui ont des analogies dans des contextes bien datés de cette période (l'amphore de Pamphylie?, la petite amphore „pseudo-rhodienne", mais surtout l'amphore Africana I);
- quelques lampes de très bonne qualité, y compris des productions locales à anse lamellaire qui presque disparaissent après la moitié du III^e s.

Les analogies les plus proches pour le matériel du dépotoir tomitain se concentrent donc dans la seconde moitié du II^e et la première moitié du III^e siècles. Quelques détails chronologiques, tel que le *terminus post quem* assuré par l'amphore Africana I et particulièrement les nombreux contextes méditerranéens ou pontiques datables à l'époque des Sévères, nous détermine à limiter la datation de l'ensemble à la fin du II^e – début du III^e s., eventuellement dans le premier quart du III^e s.

BIBLIOGRAPHIE

ABADIE-REYNAL, SODINI 1992 – C. Abadie-Reynal, J.-P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos (Aliki, Delkos, fouilles anciennes)*, Études Thasiennes 13, Paris, 1992.

ALEXANDRESCU 1966 – P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955-1961*, in: *Histria II*, București, 1966, p. 133-294.

ANGELESCU 1998 – M.V. Angelescu, *Ceramica*, in: Al. Suceveanu, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București, 1998, p. 217-234.

ARSEN'EVA 1985 – T. Arsen'eva, *Dve gruppy krasnolakovyh sosudov iz Tanaisa*, KSIA 182 (1985), p. 77-84.

ARSEN'EVA, NAUMENKO 1993 [1994] – T.M. Arsen'eva, S.A. Naumenko, *Kompleks nahodok iz podvala MB, II-III vv. n.e.*, Vestnik Tanaisa 1 (1993) [1994], p. 61-113.

Atlante I – Atlante delle forme ceramiche. I. Ceramica fine romana nell bacino mediterraneo (medio e tardo impero), (Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale), Roma, 1981.

BABEȘ 1971 – M. Babeș, *Necropola daco-romană de la Enisala*, SCIV 22 (1971), 1, p. 19-45.

BARBU 1961 – V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, StCl 3 (1961), p. 203-225.

BAUMANN 1983 – V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983.

BAUMANN 1995 – V. H. Baumann, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării*, Tulcea, 1995.

BĂJENARU 2002-2003 – C. Băjenaru, *Un opaiț cu simboluri paleocreștine descoperit la Tomis*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 217-223.

BĂJENARU, DOBRINESCU 2008 – C. Băjenaru, I.C. Dobrinescu, *Săpături de salvare în necropola romană a Tomisului*, Pontica 41 (2008), p. 189-208.

BÂRLĂDEANU-ZAVATIN 1977 – E. Bârlădeanu-Zavatin, *În legătură cu o necropolă romană timpurie la Callatis*, Pontica 10 (1977), p. 127-152.

BERNARD *et al.* 2007 – H. Bernard, M.-P. Jézégou, E. Nantet, *L'épave Ouest-Embiez 1, Var. Cargaison, mobilier, fonction commerciale du navire*, RAN 40 (2007), p. 199-233.

BICHIR 1973 – Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973.

BJELAJAC 1996 – L. Bjelajac, *Amfore Gornjo Mezijskog Podunavlja*, Beograd, 1996.

BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979 – I. Bogdan-Cătăniciu, Al. Barnea, *Ceramica și descoperiri mărunte*, in: I. Barnea (ed.), *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, București, 1979, p. 177-226.

BONIFAY 2004 – M. Bonifay, *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR Int.Ser. 1301, Oxford, 2004.

BOUNEGRU *et al.* 1989 – O. Bounegru, P. Hașotti, A. Murat, *Așezarea daco-romană de la Hârșova și unele aspecte ale romanizării în Dobrogea*, SCIVA 40 (1989), 3, p. 273-293.

BRONEER 1977 – O. Broneer, *Isthmia III. Terracotta Lamps*, Princeton-New Jersey, 1977.

BUCOVALĂ 1969 – M. Bucovală, *Tradiții elenistice în materialele funerare de epocă romană timpurie la Tomis*, Pontice 2 (1969), p. 297-332.

BUCOVALĂ, PAȘCA 1988-1989 - M. Bucovală, C. Paşca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană şi romano-bizantină la Tomis*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 123-161.

BUCOVALĂ, PAȘCA 1991 – M. Bucovală, C. Paşca, *Descoperiri recente în necropola romană de sud-vest a Tomisului*, Pontica 24 (1991), p. 185-236.

BURAKOV 1976 – A.V. Burakov, *Kozyrskoe gorodišče rubeža i pervyh stoletij našej ery*, Kiev, 1976.

CHRZANOVSKI, ZHURAVLEV 1998 – L. Chrzanovski, D. Zhuravlev, *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum–Moscow*, Roma, 1998.

ČISTOV, DOMZALSKI – D.E. Čistov, K. Domzalski, *Nymphaion – Results of Excavations in Sector N, 1994-1998*, Archeologia-Warszawa 52 (2001), p. 97-136.

COJA 1974 – M. Coja, *Un mormânt de incinerație din epoca romană de la Histria*, SCIVA 25 (1974), 1, p. 35-45.

DIMITROVA 1982 – A. Dimitrova, *Razkopki na bazilika no. 1 v Kabile*, in: *Kabile*, I, Sofija, 1982, p. 115-157.

DREXEL 1909 – F. Drexel, *Alexandrinische Silbergefässe der Kaiserzeit*, BonnerJb 118 (1909), p. 176-235.

FALKNER 1999 – R.K. Falkner, *The Pottery*, in: A.G. Poulter, *Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City. The Pottery and Glass*, London, 1999, p. 55-296.

FRANKEN 1997 – N. Franken, *Imitationen römischer Silbertabletts in Ton*, in: H.-H. von Prittwitz und Gaffron, H. Mielsch (eds.), *Das Haus lacht vor Silber. Die Prunkplatte von Bizerta und das römische Tafelgeschirr*, Kataloge der Rheinischen Landesmuseums Bonn, 8, Köln, 1997, p. 31-40.

GABLER et al. 2009 – D. Gabler, P. Hárshegyi, G. Lassányi, P. Vámos, *Eastern Mediterranean Import and its Influence on Local Pottery in Aquincum*, ActaArchHung 60 (2009), p. 51-72.

GAJDUKEVIČ 1952 – V.F. Gajdukevič, *Razkopki Mirmekija v 1935-1938 g.*, in V.F. Gajdukevič, M.I. Maksimov (eds.), *Bosporskie goroda I. Itogi arheologičeskih issledovanij Tiritaki i Mirmekija v 1935-1940 gg.*, MIA 25, Moskva-Leningrad, 1952, p. 135-220.

GOETHERT 1988 – K. Goethert, *Die römischen Tüllenlampen (Loeschcke Typus XIV), Kerzenhalter und Kerzenständer aus Ton im Rheinischen Landesmuseum Trier*, Trierer Zeitschrift 51 (1988), p. 463-510.

GOLOFAST 2010 - L.A. Golofast, *Amfornaja tara iz raskopok zol'nika rimskogo vremeni u podnožija gory Mitridat v Kerči*, MAIET 16 (2010), p. 82-139.

GOUDINEAU 1970 - C. Goudineau, *Note sur la céramique à engobe interne rouge-pompéien ("Pompejanisch-roten Platten")*, MEFR 82 (1970), 1, p. 159-186.

GUŠČINA, ŽURAVLEV 1999 – I.I. Guščina, D.V. Žuravlev, *Pogrebenija s bronzovoj posudoj iz mogil'nika Bel'bek IV v Jugo-Zapadnom Krymu*, RossArh (1999), 2, p. 157-171.

HAYES 1972 – J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London, 1972.

HAYES 1973 – J. W. Hayes, *Roman Pottery from the South Stoa at Corinth*, Hesperia 42 (1973), 4, p. 416-470.

HAYES 1983 – J. W. Hayes, *The Villa Dionysos Excavations, Knossos: The Pottery*, ABSA 78 (1983), p. 97-169.

HAYES 1985 – J. W. Hayes, *Sigillate orientali*, in: *Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero)* (Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale), Roma, 1985, p. 1-96.

HAYES 1991 – J. W. Hayes, *Paphos III. The Hellenistic and Roman Pottery*, Nicosia, 1991.

HAYES 2008 – J. W. Hayes, *The Athenian Agora XXXII. Roman Pottery. Fine ware Imports*, Princeton, 2008.

ICONOMU 1967 – C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Constanța, 1967.

IONIȚĂ, URSACHI 1988 – I. Ioniță, V. Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași, 1988.

IRIMIA 1987 – M. Irimia, *Considerații privind unele morminte tumulare din epoca romană descoperite în Dobrogea*, Pontica 20 (1987), p. 107-136.

ISINGS 1957 – C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Gröningen/Djakarta, 1957.

ISTENIČ, SCHNEIDER 2000 – J. Istenič, G. Schneider, *Aegean Cooking Ware in the Eastern Adriatic*, RCRF Acta 36 (2000), p. 341-348.

JOHNSON 2008 – B. L. Johnson, *Ashkelon 2: Imported Pottery of the Roman and Late Roman Periods*, Eisenbrauns, 2008.

KABAKČIEVA 1986 – G. Kabakčieva, *Keramika ot vilata pri Ivajlovgrad, II-IV v.*, Razkopki i proučvanja 15, Sofija, 1986.

KADEEV, SOROČAN 1989 – V.I. Kadeev, S.B. Soročan, *Ekonomičeskie svjazi antičnyh gorodov Severnogo Pričernomor'ja v. I v. do n.e. – V v. n.e. (na materialah Hersonesa)*, Har'kov, 1989.

KAKHIDZE 2008 – E. Kakhidze, *Apsaros: A Roman Fort in Southwestern Georgia*, in: P. Guldager Bilde, J.H. Petersen (ed.), *Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence*, Black Sea Studies 8, Aarhus, 2008, p. 303-332.

KALLINTZI, CHRYSSAPHI 2010 – K. Kallintzi, M. Chryssaphi, *Keramikí tis Ýsteris Archaiótitas apó ta Ávdira*, in: D. Papanikola-Bakirtzis, N. Kousoulakou (eds.), *Keramikí tis Ýsteris Archaiótitas apó ton Elladiko choro (3os-7os ai. m.Ch.). Epistimonikí synántisi, Thessaloníki, 12-16 Noemvríou 2006*, Thessaloníki, 2010, vol. 2, p. 386-401.

KAPITÄN 1972 – G. Kapitän, *Le anfore del relitto romano di Capo Ognina (Siracusa)*, in: *Recherches sur les amphores romaines. Actes du Colloque de Rome (4 Mars 1971)*, Rome, 1972, p. 243-252.

KEAY 1984 – S.J. Keay, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A Typology and Economic Study: the Catalan Evidence*, BAR Int.Ser. 196, Oxford, 1984.

KENRICK 1985 – P.M. Kenrick, *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice), III.1. The Fine Pottery*, Tripoli, 1985.

KLENINA 2004 – E. Klenina, *Keramičeskie sosudy II-III v. n.e. iz usad'by „Bliznetsy" (chora Hersonesa Tavričeskogo*, Poznań, 2004.

KNIPOWITSCH 1929 – T. Knipowitsch, *Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Eremitage*, Materialen zur römisch-germanischen Keramik 4, Frankfurt am Main, 1929.

KNIPOVIČ 1952 – T. Knipovič, *Krasnolakovaja keramika pervyh vekov n.e.*, in V.F. Gajdukevič, M.I. Maksimov (eds.), *Bosporskie goroda I. Itogi arheologičeskih issledovanij Tiritaki i Mirmekija v 1935-1940 gg.* MIA 25, Moskva-Leningrad, 1952, p. 289-326.

KRAPIVINA 1993 – V. V. Krapivina, *Ol'vija. Material'naja kultura I-IV vv. n.e.*, Kiev, 1993.

KROPOTKIN 1970 – V. V. Kropotkin, *Rimskie importnye izdelija v Vostočnoj Evrope (II v. do n.e – V v. n.e.)*, Arheologija SSSR D1-27, Moskva, 1970.

KÜHNELT 2007 – E. Kühnelt, *Krasnolakovaja keramika egejskogo proishoždenija iz*

nekropolja Zavetnoe, in: Ju.P. Zajtsev, V.I. Mordvintseva (eds.), *Drevnjaja Tavrika. Posvjashtaetsja 80-letiiu Tat'jany Nikolaevny Vysotskoj*, Simferopol, 2007, p. 139-148.

KÜHNELT 2008 – E. Kühnelt, *Terra Sigillata aus Alma Kermen, Südwest-Krim. Typologie, Datierung, Rohstoffgruppen der Pontischen Sigillata*, Fachbereich Geschichts- und Kulturwissenschaften der Freien Universität Berlin, 2008 [Thèse de doctorat].

LADSTÄTTER 1998 – S. Ladstätter, *Eine* African Red Slip *Schale mit Reliefverzierung aus Ephesos*, JÖAI 67 (1998), p. 198-214.

LADSTÄTTER 2005 – S. Ladstätter, *Keramik*, in: H. Thür, *Hanghaus 2 in Ephesos. Die Wohneinheit 4. Baubefund, Ausstattung, Funde*, Forschungen in Ephesos VIII/4, Wien, 2005, p. 230-358.

LADSTÄTTER 2008 – S. Ladstätter, *Römische, spätantike und byzantinische Keramik*, in: M. Steskal, M. La Torre, *Das Vediusgymnasium in Ephesos. Archäologie und Baubefund*, Forschungen in Ephesos XIV/1, Wien, 2008, p. 97-189.

LADSTÄTTER 2010 – S. Ladstätter, *Keramik*, in: F. Krinzinger (ed.), *Hanghaus 2 in Ephesos. Die Wohneinheiten 1 und 2. Baubefund, Ausstattung, Funde*, Forschungen in Ephesos VIII/8, Wien, 2010, p. 172-279, 530-587.

LAFLI, KAN ŞAHIN 2012 – E. Lafli, G. Kan Şahin, *Terra Sigillata and Red-Slipped Ware from Hadrianopolis in South western Paphlagonia*, Anatolia Antiqua 20 (2012), p. 45-120.

LANG-AUINGER 2007 – C. Lang-Auinger, *Terrakotten*, in: V. Mitsopoulos-Leon, C. Lang-Auinger (eds.), *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos. II. Funde klassischer bis römischer Zeit*, Forschungen in Ephesos IX/2/3, Wien, 2007, p. 124-169.

LOESCHCKE 1919 – S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*, Zürich, 1919.

LONG *et al.* 2009 – L. Long, J. Piton, D. Djaoui, *Les céramiques communes des gisements du Rhone à Arles. Le faciès portuaire d'époque impériale*, in: M. Pasqualini (ed.), *Les céramiques communes d'Italie et de Narbonnaise: structures de production, typologies et contextes inédits, II^e siècle av. J.-C. - III^e siècle ap. J.-C., Actes du colloque de Naples organisée les 2 et 3 novembre2006 par l'ACR « Archéologie du territoire national » et le Centre Jean Bérard*, Naples, 2009, p. 569-614.

MACKENSEN 2005 – M. Mackensen, *Tonabformung eines reliefverzierten Metallgefässe des 3. Jahrhunderts aus dem zentraltunesichen Töpfereizentrum Sidi Marzouk Tounsi*, BVgbl 70 (2005), p. 169-182.

MACKENSEN, SCHNEIDER 2006 – M. Mackensen, G. Schneider, *Production Centres of African Red Slip Ware (2nd-3rd c.) in Northern and Central Tunisia: Archaeological Provenance and Reference Groups based on Chemical Analysis*, JRA 19 (2006), 1, p. 163-190.

MAJCHEREK 2007 – G. Majcherek, *Aegean and Asia Minor Amphorae from Marina el-Alamein*, in: S. Marchand, A. Marangou (eds.), *Amphores d'Egypte de la Basse Époque à l'époque arabe*, Cahiers de la Céramique Égyptienne 8, IFAO - Le Caire, 2007, vol. 1, p. 9-31.

MALAMIDOU 2005 – V. Malamidou, *Roman Pottery in Context. Fine and Coarse Wares from Five Sites in North-Eastern Greece*, BAR Int.Ser. 1386, Oxford, 2005.

MARANGOU-LERAT 1995 – A. Marangou-Lerat, *Le vin et les amphores de Crète de l'époque classique à l'époque impériale*, Études Crétoises 30, Paris, 1995.

MARQUIÉ 2005 – S. Marquié, *Un dépôt de la deuxième moitié du I^er s. de notre ère à Kition-Kathari (Chypre)*, in: J. Eiring, J. Lund (eds.), *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002*, Aarhus, 2004, p. 251-262.

MUŞEŢEANU, ELEFTERESCU 1985 – C. Muşeţeanu, D. Elefterescu, *Contribuţii privind ceramica romană de la Durostorum* , CCDJ 1 (1985), p. 67-81.

MUŞEŢEANU, ELEFTERESCU 1988-1989 – C. Muşeţeanu, D. Elefterescu, *Contribuţii privind ceramica romană de la Durostorum (II)*, CCDJ 5-7 (1988-1989), p. 89-119.

MUŞEŢEANU, ELEFTERESCU 2004 – C. Muşeţeanu, D. Elefterescu, *Contribuţii privind ceramica romană de la Durostorum (IV)*, Peuce SN 2(15), (2004), p. 95-142.

MUȘEȚEANU *et al.* 1980 – C. Mușețeanu, V. Culică, D. Elefteresc u, *Lampes à estampille de Durostorum*, Dacia NS, 24 (1980), p. 283-305.

NAUMENKO 2012 – S.A. Naumenko, *Sostav amfor v zakrytyh kompleksah Tanaisa konca I – serediny III v. n.e.*, Vestnik Tanaisa 3 (2012), p. 63-88.

NESSEL' 2011 – V.A. Nessel', *Stolovaja keramika iz raskopok rimskogo voennogo posta v okruge Hersonesa Tavričeskogo*, HersSb 16 (2011), p. 117-127.

OPAIȚ 1980a – A. Opaiț, *Considerații preliminare asupra amforelor romane și romano-bizantine din Dobrogea*, Peuce 8 (1980), p. 291-327.

OPAIȚ 1980b – A. Opaiț, *Considerații preliminare asupra ceramicii romane timpurii de la Troesmis*, Peuce 8 (1980), p. 328-366.

OPAIȚ 1987 – A. Opaiț, *Amfore romane de mare capacitate. Considerații tipologice*, SCIVA 38 (1987), 3, p. 245-258.

OPAIȚ 2003 – A. Opaiț, *'Table' Amphora versus 'Table' Pitcher in the Roman Dobroudja*, RCRF Acta 38 (2003), p. 215-218.

OPAIȚ 2007 – A. Opaiț, *From DR 24 to LR 2 ?*, in: M. Bonifay, J.-C. Tréglia (eds.), *LRCW 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranea: Archaeology and Archaeometry*, vol. 2, BAR Int.Ser. 1662, Oxford, 2007, p. 627-643.

PANAITESCU 1976 – A. Panaitescu, *Morminte din necropolele cetății Tropaeum Traiani*, Pontica 9 (1976), p. 207-211.

PARASCHIV 2004 – D. Paraschiv, *Noi descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, Peuce SN 2 (15), (2004), p. 143-152.

PASQUALINI 1998 – M. Pasqualini, *Les céramiques communes en basse Provence (I^er – III^e s.). Essai de classification*, in: M. Bonifay, M.-B. Carre, Y. Rigoir (eds.), *Fouilles à Marseille. Les mobiliers (I^er – VII^e siècles ap. J.-C.)*, Études massaliètes 5, Paris, 1998, p. 293-308.

PEACOCK, WILLIAMS 1986 – D.P.S. Peacock, D.F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy. An Introductory Guide*, London/New York, 1986.

PETRE 1987 – A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (II^e – VII^e siècles de n.è.). Recherches archéologiques*, AIESEE Bucarest, 1987.

PISAROVA 1995 – V. Pisarova, *Mogilen grob na voin ot pokrajninite na rimska Serdica*, Arheologija-Sofia, 37 (1995), 3, p. 18-28.

POPILIAN 1976 – Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

PORTALE, ROMEO – E.C. Portale, I. Romeo, *Contenitori da trasporto*, in: *Gortina V.3. Lo scavo del pretorio (1989-1995)*, Padova, 2000, p. 260-410.

PÜLZ 1985 – St. Pülz, *Kaiserzeiliche Keramik aus dem Heroon III*, IstMitt 35 (1985), p. 77-115.

PÜLZ 1986 – St. Pülz, *Ein Keramikkomplex der mittleren Kaiserzeit aus dem Heroon I*, IstMitt 36 (1986), p. 13-33.

RĂDULESCU 1975 – A. Rădulescu, *Contribuții la cunoașterea ceramicii romane de uz comun din Dobrogea*, Pontica 8 (1975), p. 331-360.

REVILLA CALVO 2007 – V. Revilla Calvo, *Las ánforas tunecinas y tripolitanas de mediados del siglo III d.C. (campañas 1995-1997)*, in: J.M. Blázquez Mártinez, J. Remesal Rodríguez (eds.), *Estudios sobre El Monte Testaccio Roma IV*, Barcelona, 2007, p. 317-343.

ROBINSON 1959 – H. S. Robinson, *The Athenian Agora V. Pottery of the Roman Period: Chronology*, Princeton, 1959.

RUSU-BOLINDEȚ 2011 – V. Rusu-Bolindeț, *Lamps from the Early Roman Times at Histria. An Introduction on the Activity of the Lamp Producing Workshops in Roman Dobroudja*, in: M.V. Angelescu *et al.* (eds.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 401-419.

SACKETT 1992 – L.H. Sackett, *The Roman Pottery*, in: L.H. Sackett *et al.*, *Knossos: From Greek City to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion II*, BSA Suppl. 21, London, 1992, p. 147-256.

SALOMONSON 1969 – J.W. Salomonson, *Spätrömische rote Tonware mit*

Reliefverzierung aus nordafrikanischen Werkstätten. Entwicklungsgeschichtische Untersuchungen zur reliefgeschmückten Terra Sigillata „C", BABesch 44 (1969), p. 4-109.

SANIE 1981 – S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n. – III e.n.*, Iași, 1981.

ŠAROV 2007 – O. Šarov, *Keramičeskij kompleks nekropolja Čatyr-Dag. Hronologija kompleksov s rimskimi importami. Krasnolakovaja keramika*, Sankt-Peterburg, 2007.

ŠELOV 1986 – D. Šelov, D. Šelov, *Les amphores d'argile claire des premiers siècles de notre ère en Mer Noire*, in: J.-Y. Empereur, Y. Garlan (eds.), *Recherches sur les amphores grecques*, BCH Suppl. XIII, Paris, 1986, p. 395-400.

SCORPAN 1973 – C. Scorpan, *Tipi sconosciuti di lumini a olio romani e il problema di certe trasmissioni nel primo feudalesimo*, Pontica 6 (1973), p. 209-228.

SCORPAN 1976 – C. Scorpan, *Origini și linii evolutive în ceramica romano-bizantină (sec. IV-VII) în spațiul mediteranean și pontic*, Pontica 9 (1976), p. 155-185.

SILANT'EVA 1958 – L. F. Silant'eva, *Krasnolakovaja keramika iz razkopok Ilurata*, in: V.F. Gajdukevič, T.N. Knipovič (eds.), *Bosporskie goroda II. Raboty bosporskoj ekspeditsii 1946-1953 gg.*, MIA 85, Moskva, 1958, p. 283-311.

SIMION 1984 – G. Simion, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum. Raport preliminar*, Peuce 9 (1984), p. 75-96, 482-502.

STANČEVA 1964 – M. Stančeva, *Kani za smola, namereni kraj krepostnite steni na Serdika*, in: *Serdika. Arheologičeski materiali i proučvanija*, T.1, Sofija, 1964, p. 146-152.

STOIAN 1962 – I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962.

STOJANOV 2011 – R.V. Stojanov, *Tablitsy k dnevniku N.I. Repnikova o raskopkah nekropolja Hersonesa Tavričeskogo*, HersSb 16 (2011), p. 181-191.

STOPPIONI 2008 – M.L. Stoppioni, *La sigillata tarda di Sarsina*, in: A. Donati (ed.), *Storia di Sarsina, vol.1. L'età antica*, Cesena, 2008, p. 713-762.

STRŽELECKIJ *et al.* 2003-2004 – S.F. Strželeckij, T.N. Vysotskaja, L.A. Ryžova, G.I. Žestkova, *Naselenie okrugi Hersonesa v pervoj polovine I tysjačeletija novoj ery (po materialam nekropolja <<Sovhoz No. 10>>*, Stratum Plus (2003-2004), 4, p. 27-277.

SUCEVEANU 1982 – Al. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romains*, Bucarest-Paris, 1982.

SUCEVEANU 2000 – Al. Suceveanu, *Histria X. La céramique romaine des I^er^ – III^e^ siécles ap. J.-C.*, București, 2000.

TEKKÖK-BIÇKEN 1996 – B. Tekkök-Biçken, *The Hellenistic and Roman Pottery from Troia: Second Century BC to Sixth Century AD*, Ann Arbor, 1996.

TOLSTIKOV *et al.* 2005 – V.P. Tolstikov, D.V. Žuravlev, G.A. Lomtadze, *Cisterna rimskogo vremeni na Zapadnom plato Pervogo kresla gory Mitridat*, Drevnosti Bospora 8 (2005), p. 340-376.

TORBATOV 2000 – S. Torbatov, *Novi otkrytija v mogilnite nekropoli kraj selo Velikovo, Dobričko*, Dobrudža 17-18 (2000), p. 32-60.

TOYNBEE 1957 – J.M.C. Toynbee, *Fragments of Italian Red-Gloss Ware from the* Domus Aurea, *Rome*, Latomus 16 (1957), 1, p. 18-22, pl. I-V.

TREISTER 2013 – M. Yu. Treister, *Gepaipyris II? Once More About the Silver Plate from Scythian Neapolis*, ACSS 19 (2013), p. 33-83.

TRUFANOV 2010 – A.A. Trufanov, *Pogrebenija III v. n.e. na iugo-zapadnoj okraine Ust'-Al'minskogo nekropolja*, Stratum Plus (2010), 4, p. 145-195.

VAPUR 2011 – Ö. Vapur, *Menderes Magnesiası Theatron kazısı seramik buluntuları*, Anadolu 37 (2011), p. 143-193.

VASILČIN 1990 – I. Vasilčin, *Mogilni grobove pri Velikovo, Dobričko*, Izvestija-Varna 26(41), (1990), p. 33-49.

VASILIU, PARASCHIV 1999 – I. Vasiliu, D. Paraschiv, *Cercetări arheologice în*

necropola romană timpurie de la Babadag, Pontica 32 (1999), p. 253-266.

VORONOV 1980 – I. N. Voronov, *Dioskuriada-Sebastopolis-Tshum*, Moskva, 1980.

VNUKOV 2004 – S. Yu. Vnukov, *Pan-Roman Amphora Types Produced in the Black Sea Region*, in: J. Eiring, J. Lund (eds.), *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Colloquium at the Dansih Institute at Athens, September 26-29, 2002*, Aarhus, 2004, p. 407-415.

VNUKOV 2006 – S. Yu. Vnukov, *Pričernomorskie amfory I v. do n.e. – II v. n.e. II. Petrografija, hronologija, problemy torgovli*, Sankt-Petersburg, 2006.

WALTERS 1908 – H.B. Walters, *Catalogue of the Roman Pottery in the Departments of Antiquities, British Museum*, London, 1908.

WARNER-SLANE 1990 – K. Warner-Slane, *Corinth XVIII.2. The Sanctuary of Demeter and Kore. The Roman Poterry and Lamps*, Princeton, 1990.

WHITEHOUSE 1997 - D. Whitehouse, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, vol. 1, Corning-New York, 1997.

WILLIAMS, ZERVOS 1985 – Ch. K. Williams II, O. H. Zervos, *Corinth, 1984: East of the Theater*, Hesperia 54 (1985), 1, p. 55-96.

ZAJTSEV *et al.* 2007 – Ju.P. Zajtsev, A.A. Voloshinov, E. Kühnelt, V.V. Masjakin, V.I. Mordvintseva, K.B. Firsov, F. Fless, *Pozdneskifskij nekropol' Zavetnoe (Alma-Kermen) 1-3 vv. n.e. v Iugo-Zapadnom Krymu. Raskopki 2004 g.*, in: Ju.P. Zajtsev, V.I. Mordvintseva (eds.), *Drevnjaja Tavrika. Posvjashtaetsja 80-letiiu Tat'jany Nikolaevny Vysotskoj*, Simferopol, 2007, p. 249-290.

ZEEST 1961 – I. B. Zeest, *Keramičeskaja tara Bospora*, MIA 83, Moskva, 1961.

ZEVI, TCHERNIA 1969 – F. Zevi, A. Tchernia, *Amphores de Byzacène au Bas-Empire*, AntAfr 3 (1969), p. 173-214.

ŽURAVLEV 2010 – D. Žuravlev, *Krasnolakovaja keramika Iugo-Zapadnogo Kryma I-III vv. n.e. (po materialam pozdneskifskih nekropolej Belbekskoj doliny)*, Simferopol, 2010.

ZHURAVLEV 2011 – D. Zhuravlev, *Early Roman Fine Ware from Pompeiopolis*, in: L. Summerer (ed.), *Pompeiopolis I. Eine Zwischenbilanz aus der Metropole Paphlagoniens nach fünf Kampagnen*, Langenweissbach, 2011, p. 149-162.

ŽURAVLEV 2013 – D. Žuravlev, *Pontijskaja sigillata: regional'nyj fenomen v Pričernomorje*, in: *Bosporskij fenomen. Greki i varvary na Evrazijskom perekrjostke. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencij*, Sankt-Petersburg, 2013, p. 676-685.

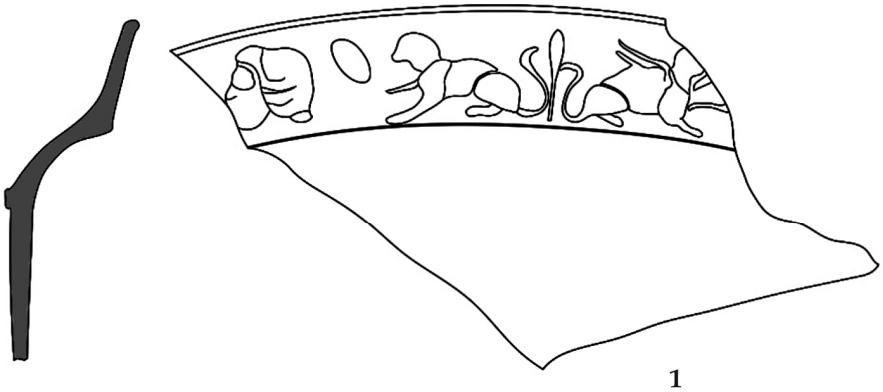
ZUBAR' 1982 – V. M. Zubar', *Nekropol' Hersonesa Tavričeskogo, I-IV vv. n.e.*, Kiev, 1982.

Annexe

T-99-BTR-1: tableau synoptique

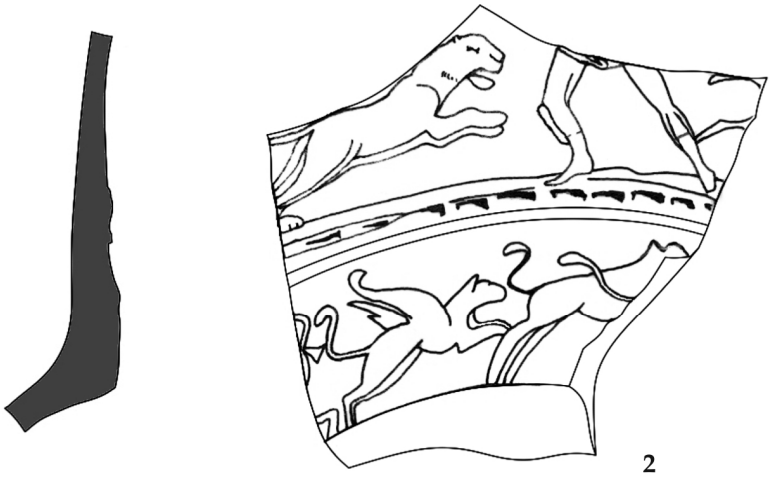
Groupe	Classe / Origine	Type	Quant.	Cat.
Fine	Imitations des vases d'argent (décor à matrice)	Hayes 2008, nos. 963-968	1	**1**
		Salomonson 1969, Abb. 16, 17	1	**2**
Fine	ESC	H2	2	**3-4**
		L19	1	**5**
		L19/H3	2	**6-7**
		L26B	1	**8**
Fine	Sigillées pontiques	Kühnelt T-2b	1	**9**
		Kühnelt T-2c / Žuravlev 6.3?	1	**10**
		Suceveanu 2000, pl. 13/8	1	**11**
Fine et semifine	Céramique à engobe rouge	Suceveanu XVII A, nos. 8-15, 18-19	5	**12-15**
		Suceveanu XVIII A, nos. 9-11, 14, 19	1	**16**
		Rădulescu type 18	2	**17-18**
		Bucovală, Pașca 1991, M21, nos. 4-5	2	**19-20**
		Barbu 1961, T129, fig. 20/1	2	**21-22**
		Suceveanu VI A	2	**23-24**
		Rădulescu type 19 / Suceveanu VI B / Mușețeanu, Elefterescu C1a2, C1b2	15	**25-31**
		Suceveanu XLII D, nos. 22-23	6	**32-35**
		Cratère? - type non-identifié	2	**36-37**
		Cratère? - type non-identifié	1	**38**
		Pot - type non-identifié	1	**39**
		Suceveanu XLV A, no. 6 (?)	2	**40-41**
		Suceveanu XLV A, no. 8	2	**42-43**
		Forme apparentée à Kühnelt K-2a / Žuravlev cruches 18.1	1	**44**
		Coja 1974, fig. 2/1,2 (= Suceveanu XLV B, nos. 11-12)	2	**45-46**
		Alexandrescu 1966, MXXVII^{3},1	1	**47**
Fine	Cruches à emb.trilobée (Thrace égéenne)	Rădulescu 1975, pl. VIII/2-2a / Warner-Slane 1990, nos. 215-216	8	**48-50**
Parois fines	Petit brocs „a collarino" (Thrace égéenne)	Hayes 2008, nos. 1602-1608	6	**51-53**
	Phocéenne	Hayes 2008, nos. 1597-1601	1	**54**
	Locale	Rădulescu type 5 et similis	5	**55-57**
	Pontique	Žuravlev 31	2	**58-59**
Culinaire	Égéenne	Hayes 1983, Cooking-pots type 1	2	**60-61**
		Hayes 1983, Cooking-pots type 2	6	**62-63**
		Hayes 1983, Casseroles type 2	2	**64-65**
		Hayes 1983, Jugs, type 1	1	**66**
		Hayes 1983, Lids type 1	1	**67**
Culinaire	Production inconnu	Types pontiques ou provinciales	5	**68-72**

Culinaire	Production locale ouest-pontique	Suceveanu XL A	10	**73-78**
		Suceveanu XL B	1	**79**
		Suceveanu XXXV	1	**80**
		Type inédit	1	**81**
		Suceveanu XIII	5	**82-86**
		Suceveanu XXVII, no. 3	1	**87**
		Suceveanu XXVIII, nos. 1, 3	1	**88**
		Suceveanu XXVI, no. 6 = XXX, no. 3	2	**89-90**
Commune et utilitaire	Bols aux cannellures	Suceveanu X, nos. 7-15	4	**91-92**
	Turibula	Bucovală, Pașca 1991, M23, pl. III	5	**93-95**
	Krateriskoi?		1	**96**
	Unguentaria		2	**97-98**
	Bouchons d'amphores		2	**99-100**
Céramique non-romaine	Tournée		2	**101-102**
	Non-tournée		3	**103-105**
Amphores	Productions pontiques	Opaiț 2003, types 1-2 („Cruches amphoroidales")	3	**106-108**
		Zeest 73	1	**109**
		Strželetskij et al. 2003-2004, M184, fig. VII/3	2	**110**
		Zeest 69 ?		**111**
		Zeest 94 / Šelov C / Vnukov S IV C	1	**112**
		Type sinopéen?	1	**113**
	Production africaine	Africana I B	1	**114**
	Productions égéennes	Dressel 24	1	**115**
		Dressel 24 – similis A	1	**116**
		Type „pseudo-rhodien"	1	**117**
		Type non-identifié	1	**118**
	Production de Pamphylie?	Majcherek 2007, nos. 39-41, fig. 6	1	**119**
	Production levantine?	Type non-identifié	1	**120**
Lampes	Productions pontiques	Loeschcke VIII / Iconomu XX	6	**121-126**
		Loeschcke VIII - types non-identifiées	2	**127-128**
	Firmalampen	Type danubien	1	**129**
	Tournée	Scorpan 1973, type B	1	**130**
Varia	Terre-cuites	Altar en miniature	1	**131**
		Protome (masque)	1	**132**
	Verres	Isings 94	1	**133**
		Types non-identifié	2	**134-135**
		Cuillère	1	**136**



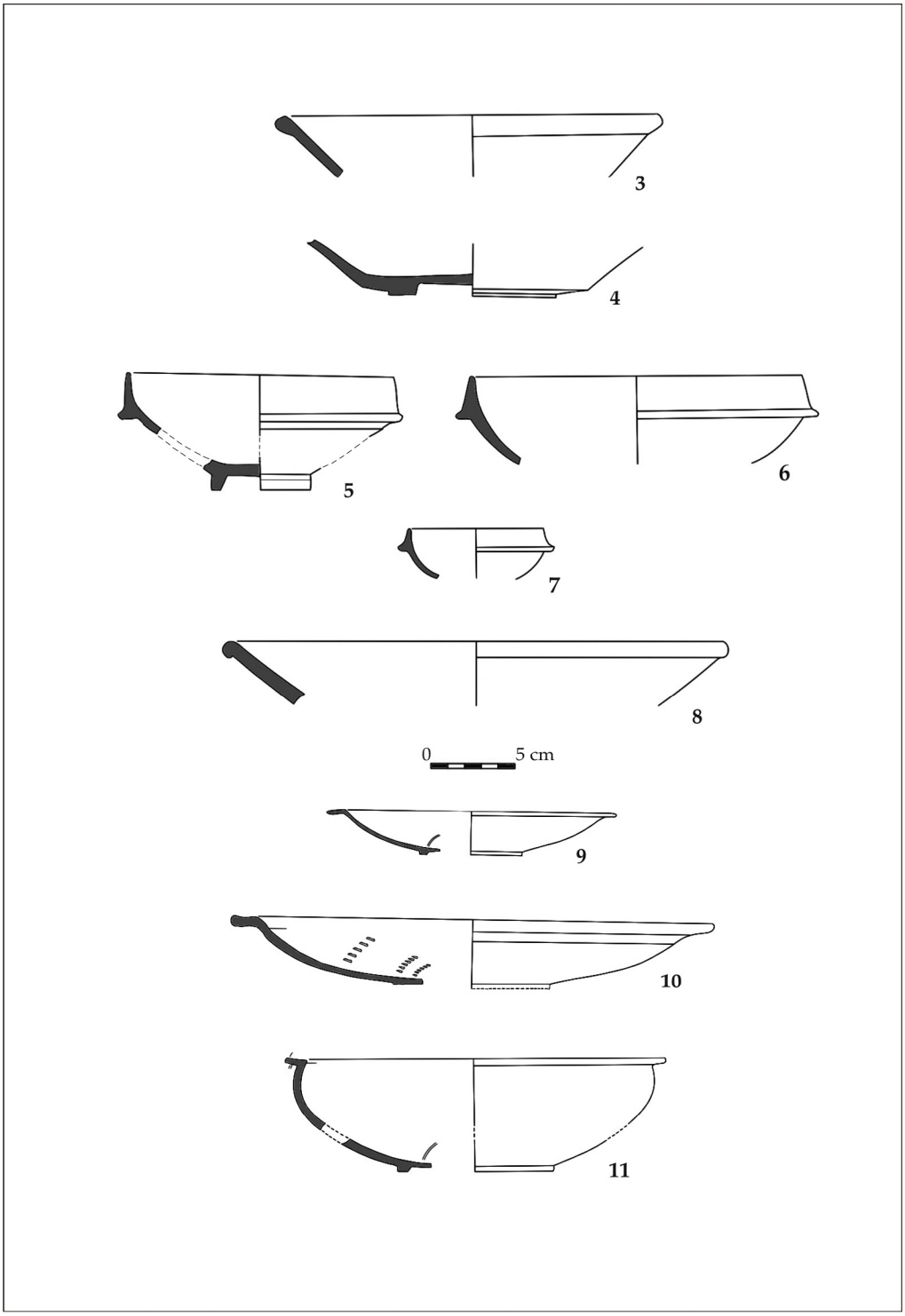
1



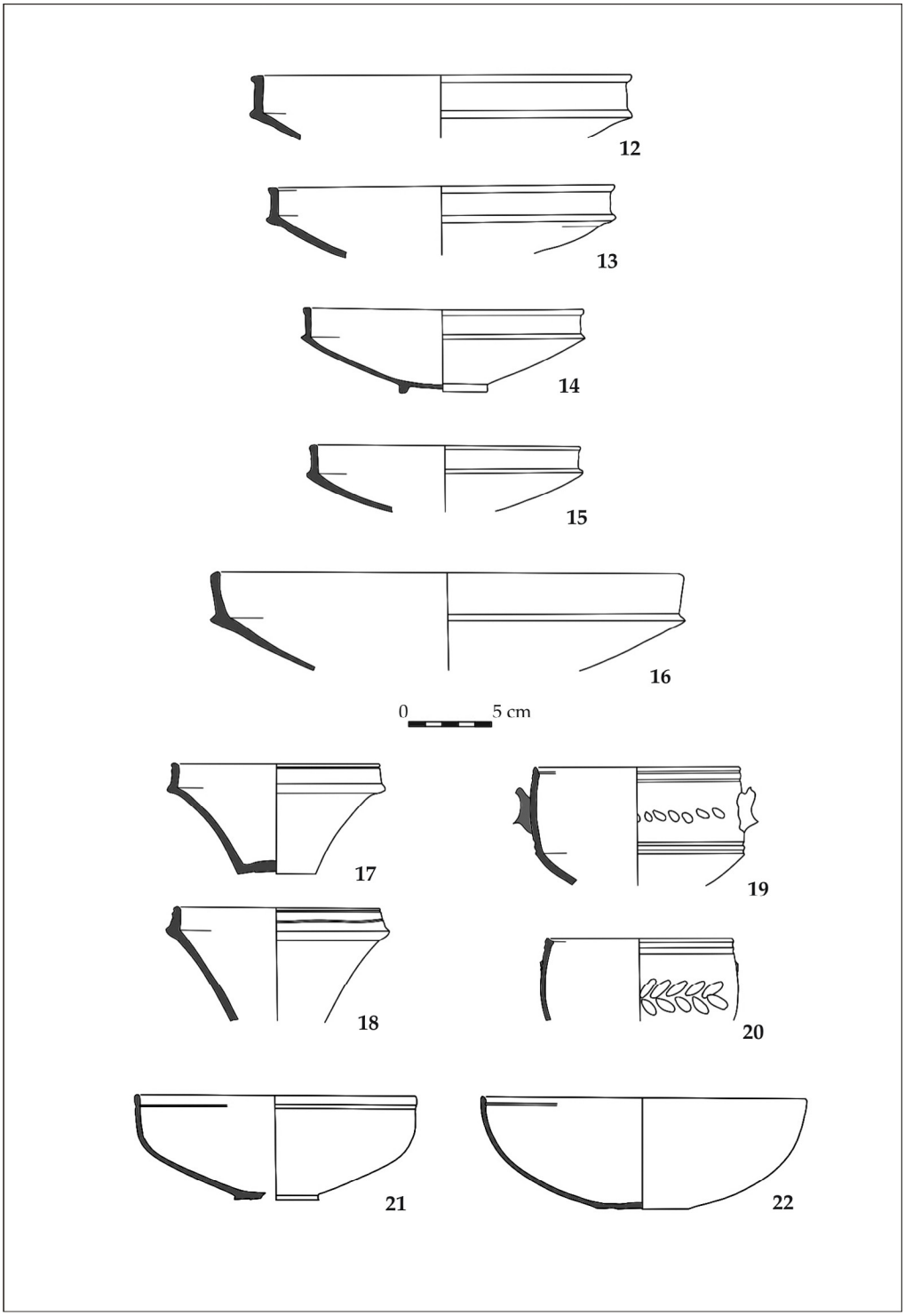


2

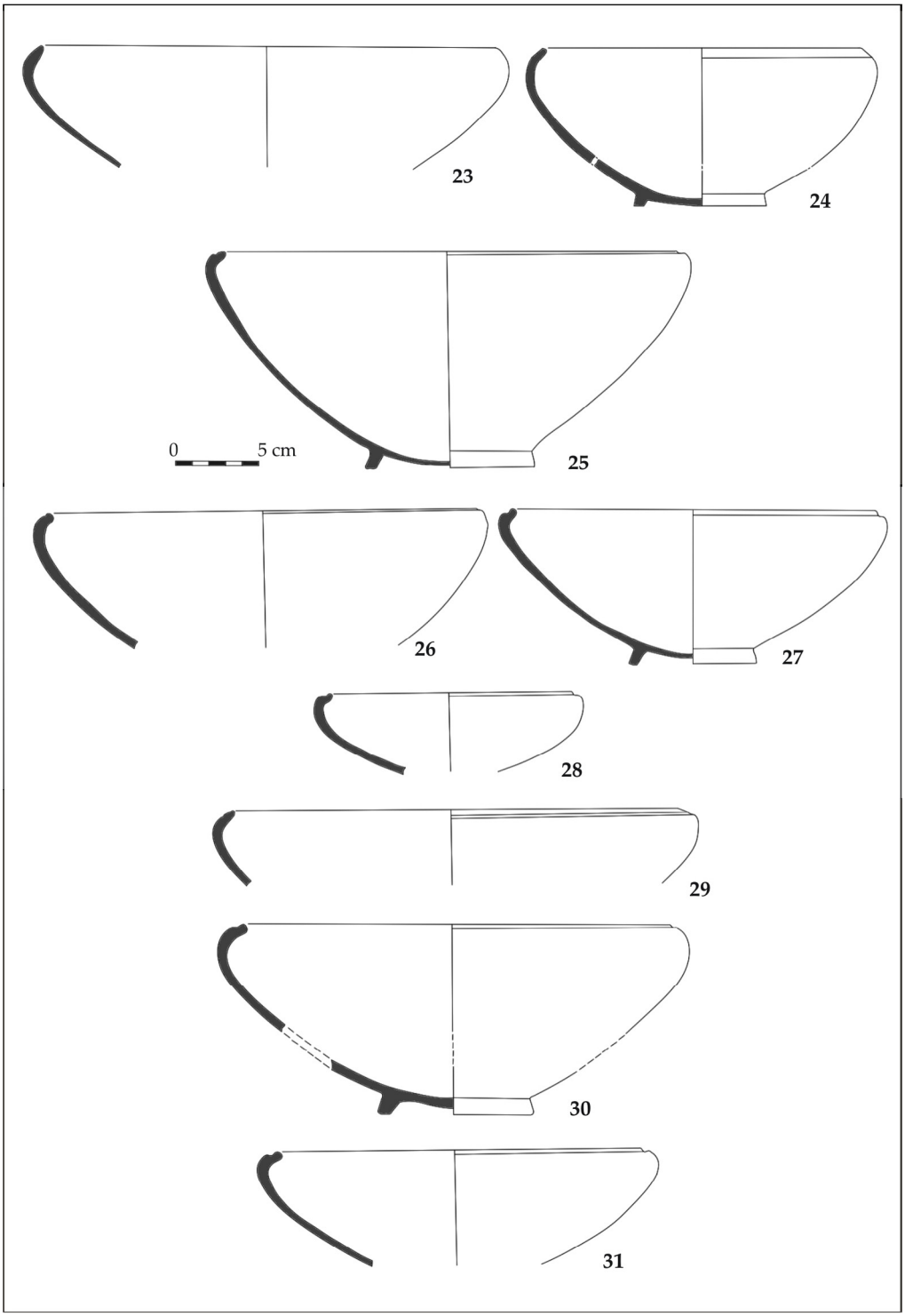
Pl. 1 (n^{os}. 1-2)



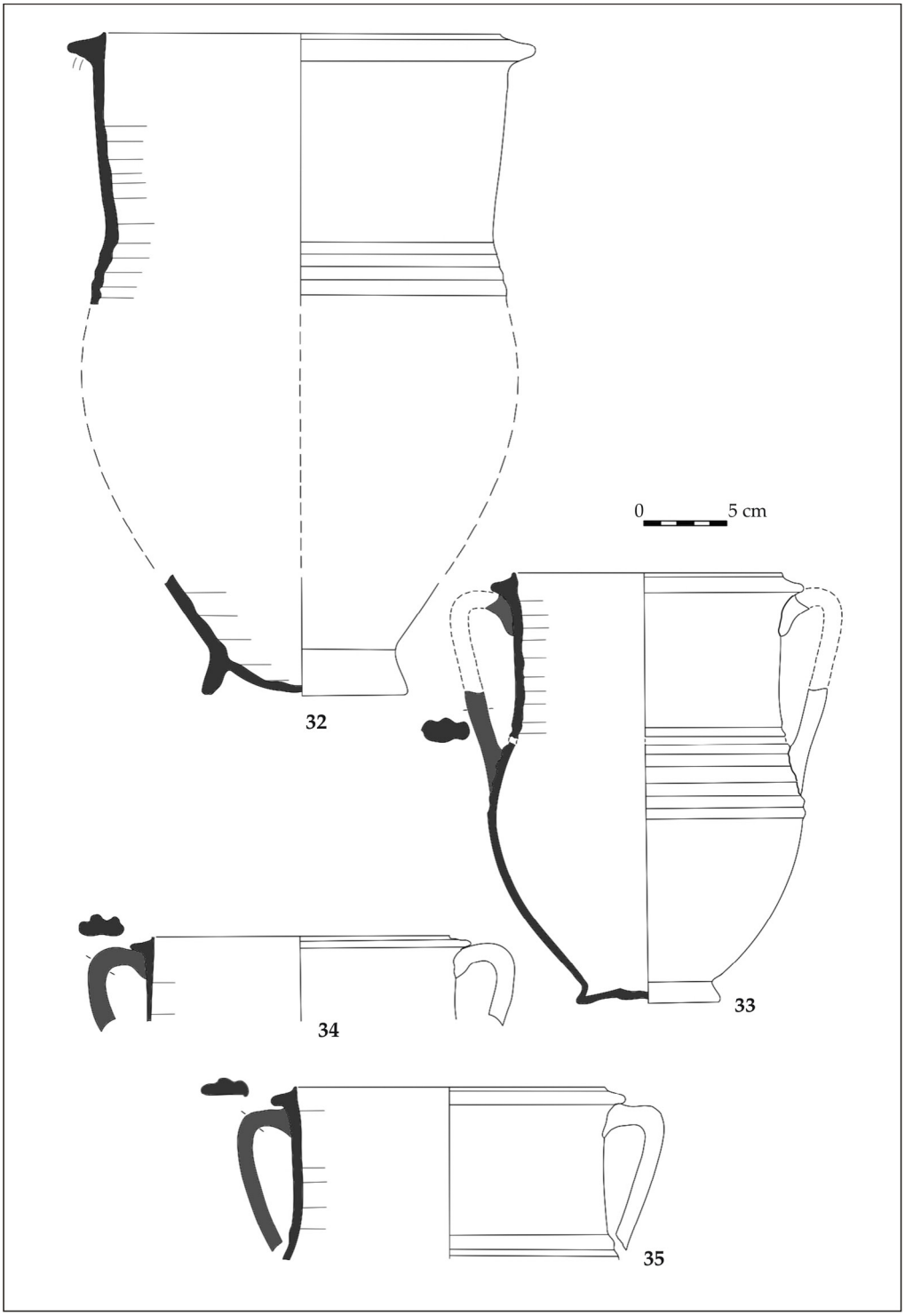
Pl. 2 (nos. 3-11)



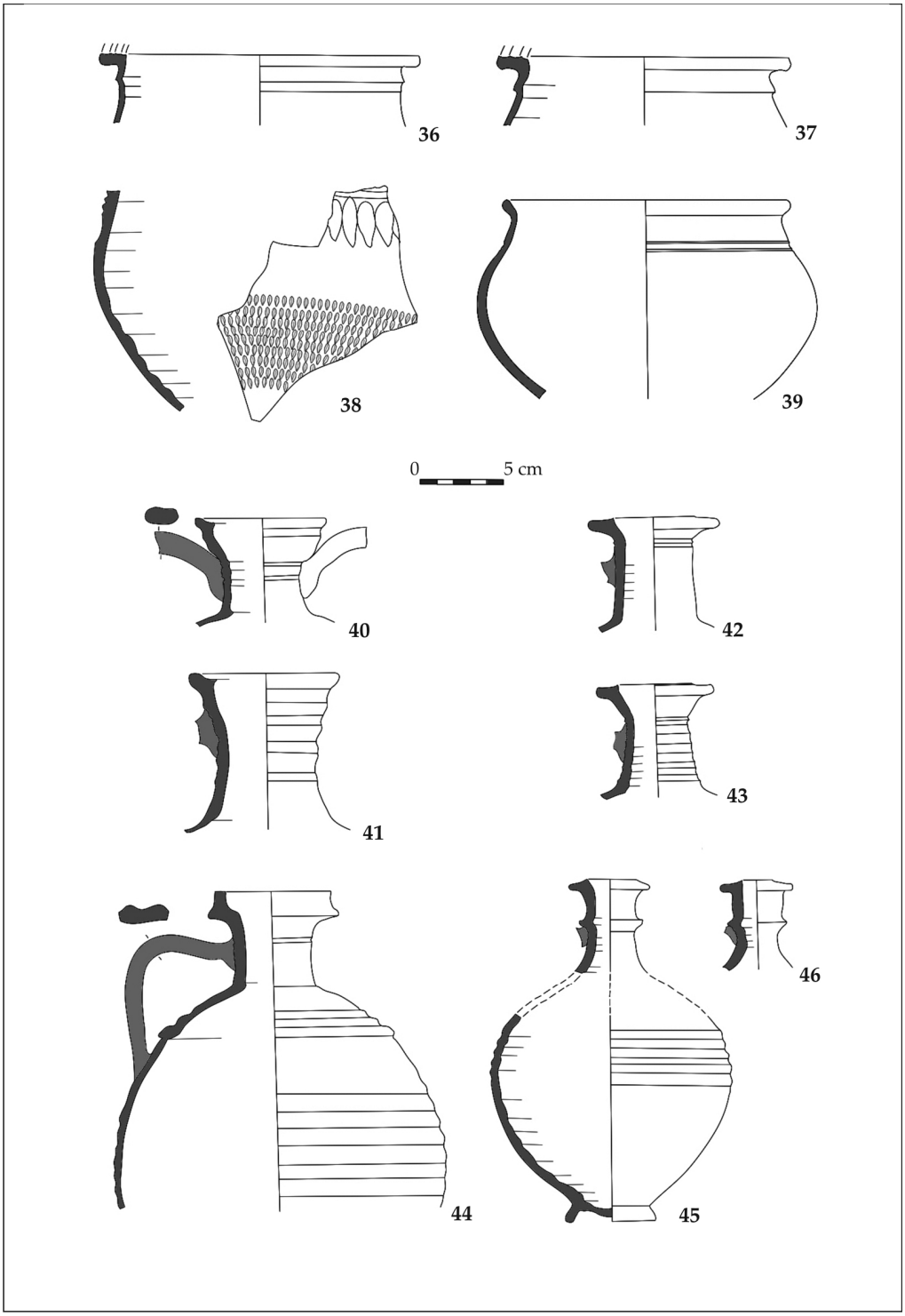
Pl. 3 (nos. 12-22)



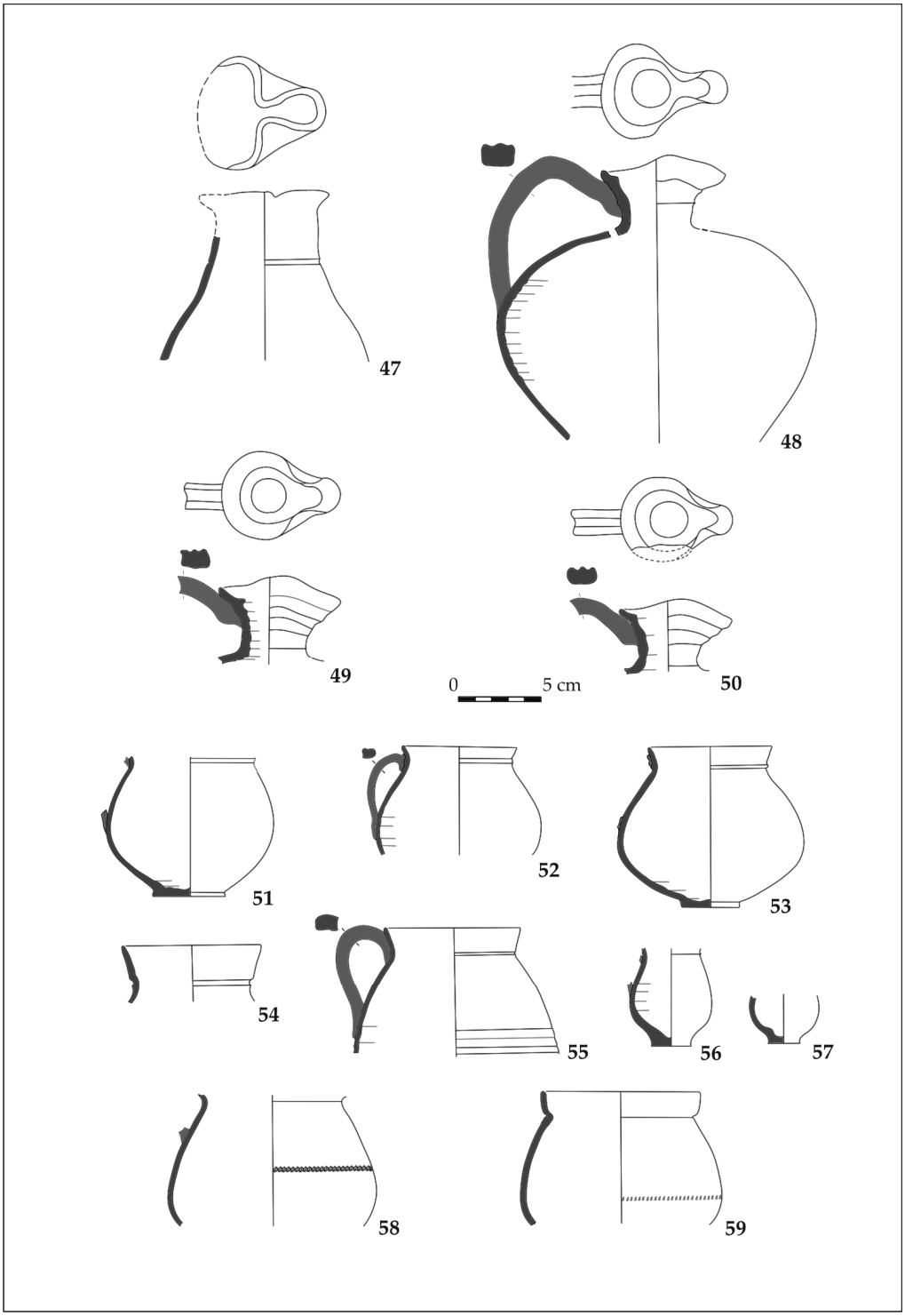
Pl. 4 (nos. 23-31)



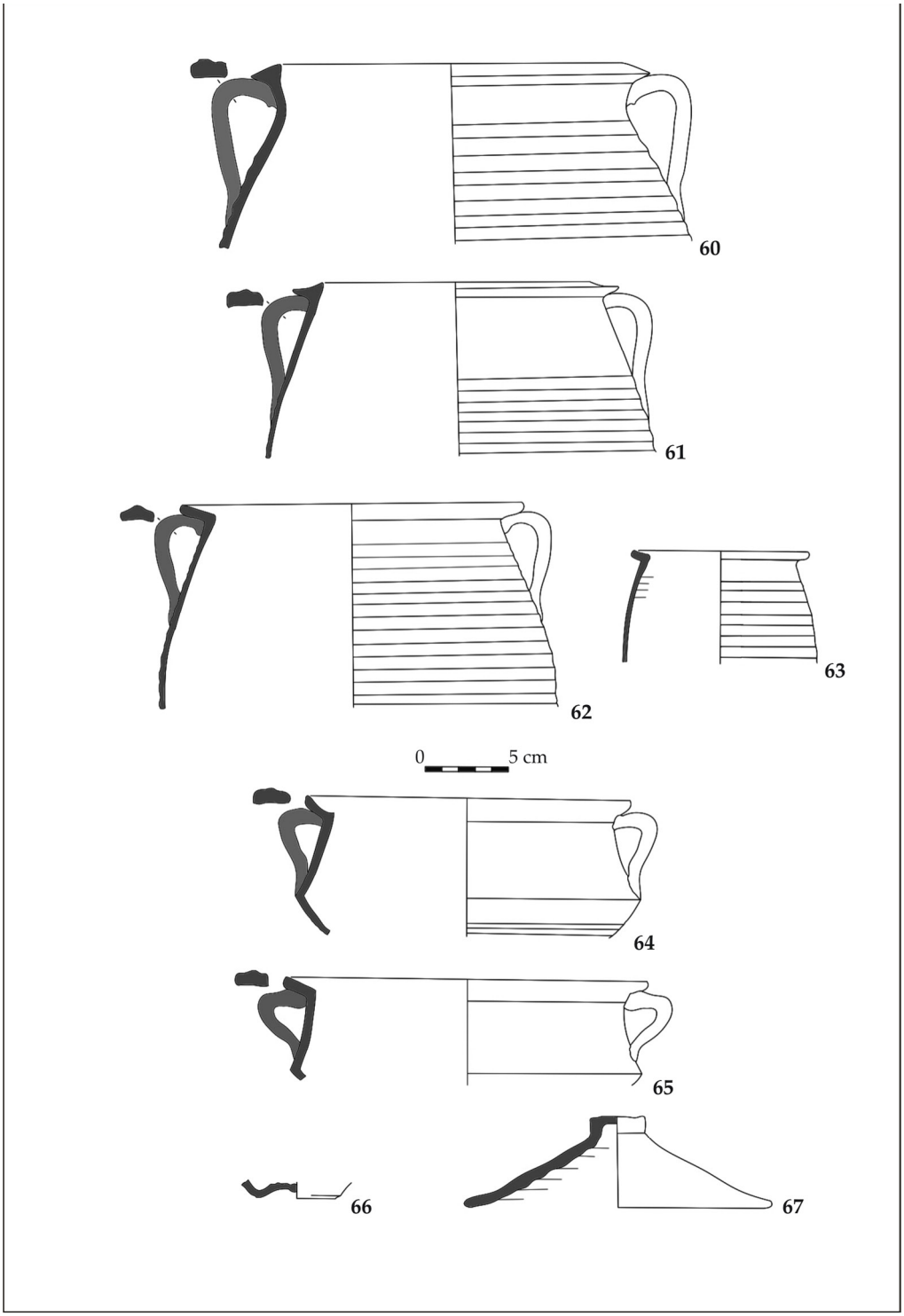
Pl. 5 (nos. 32-35)



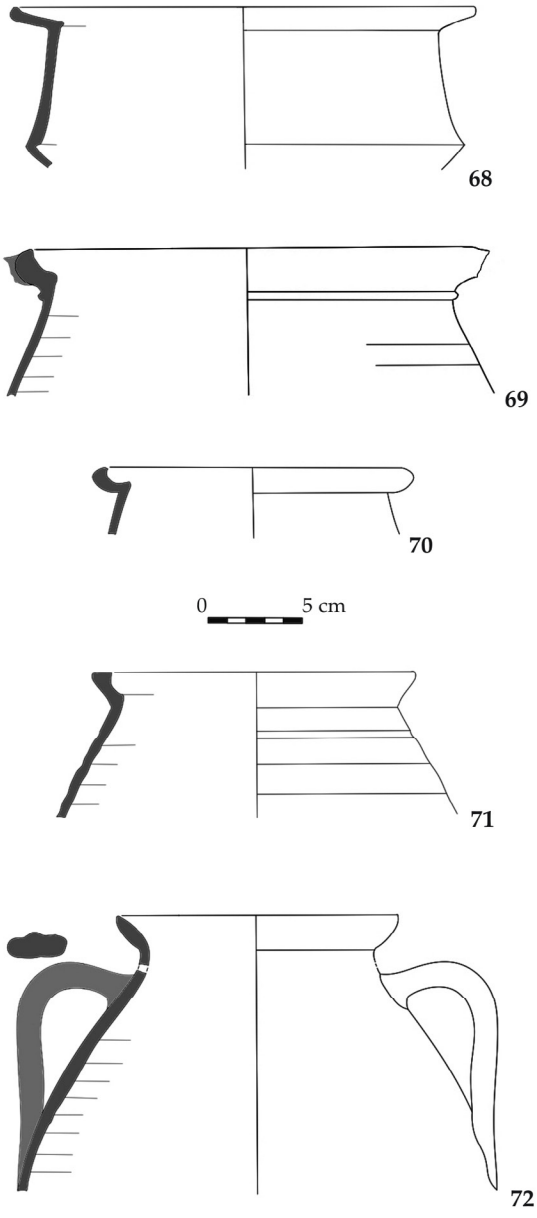
Pl. 6 (nos. 36-46)



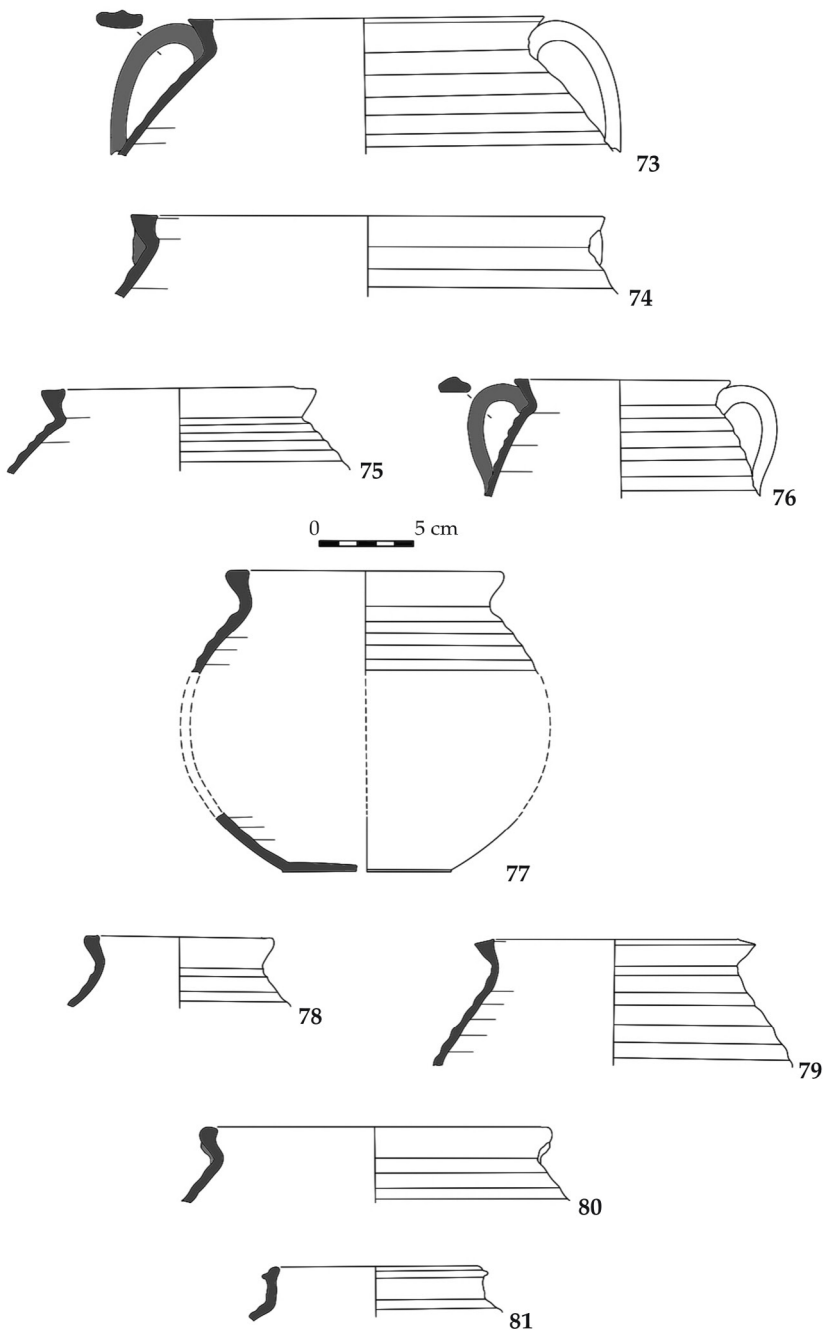
Pl. 7 (nos. 47-59)



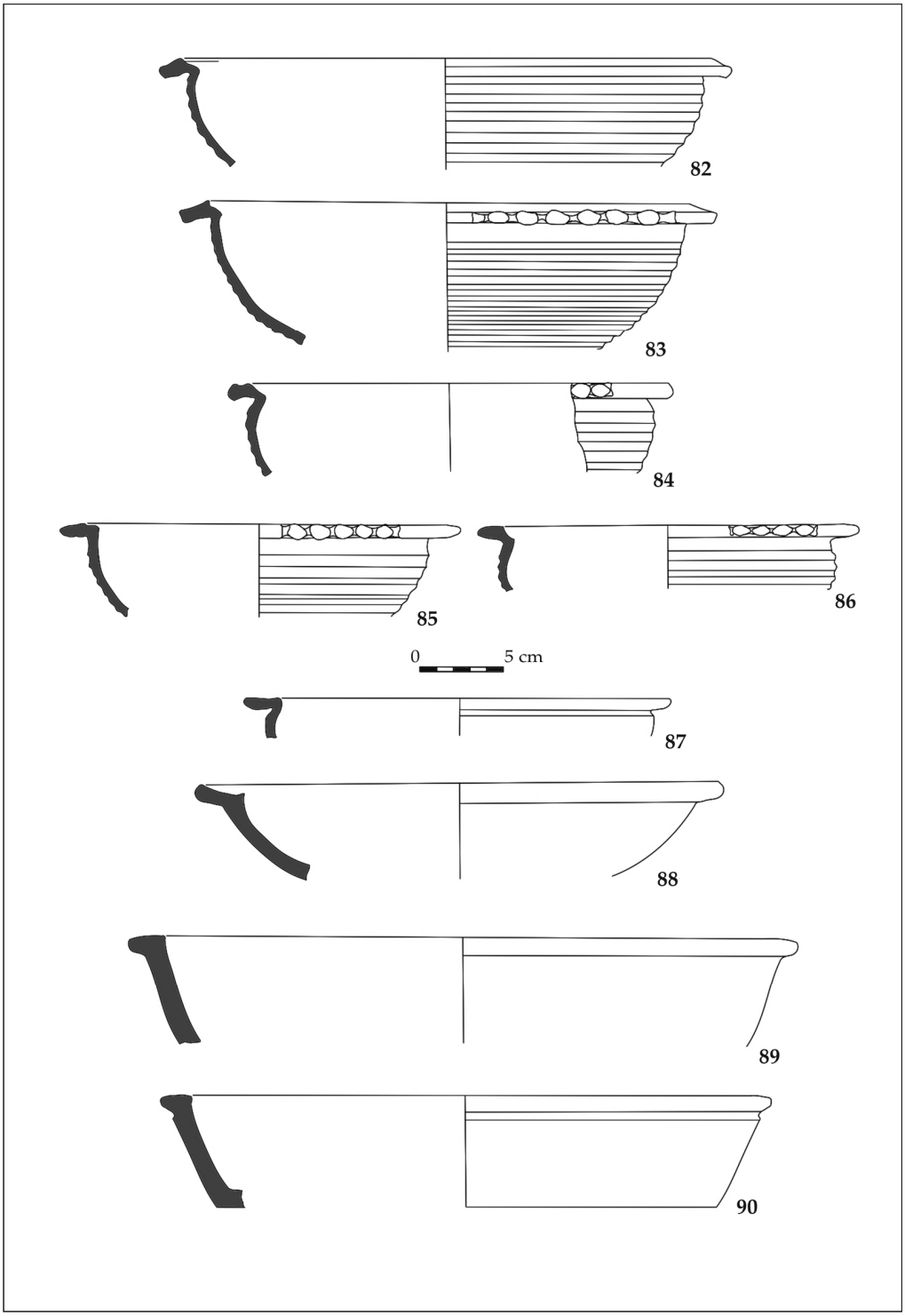
Pl. 8 (nos. 60-67)



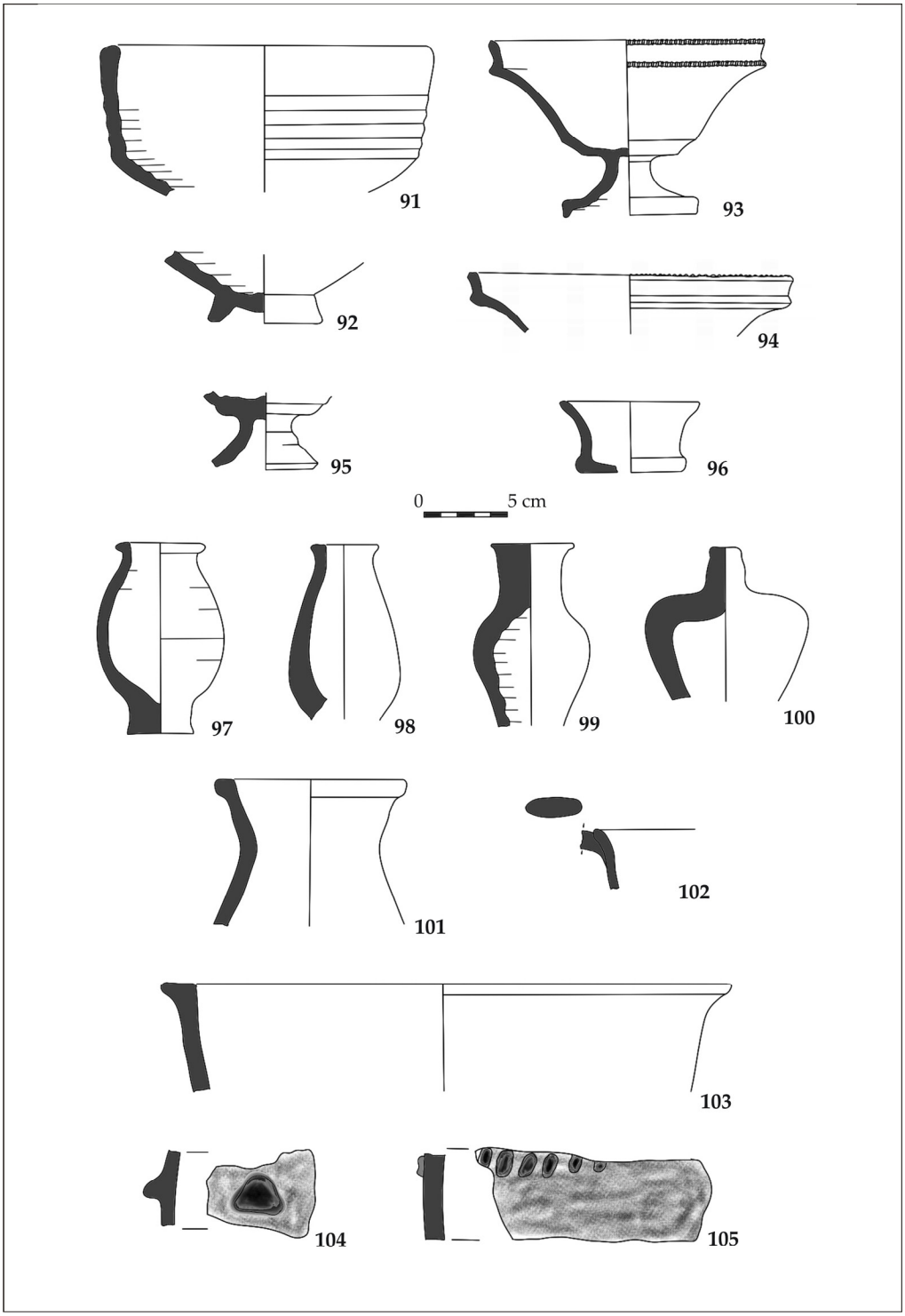
Pl. 9 (nos. 68-72)



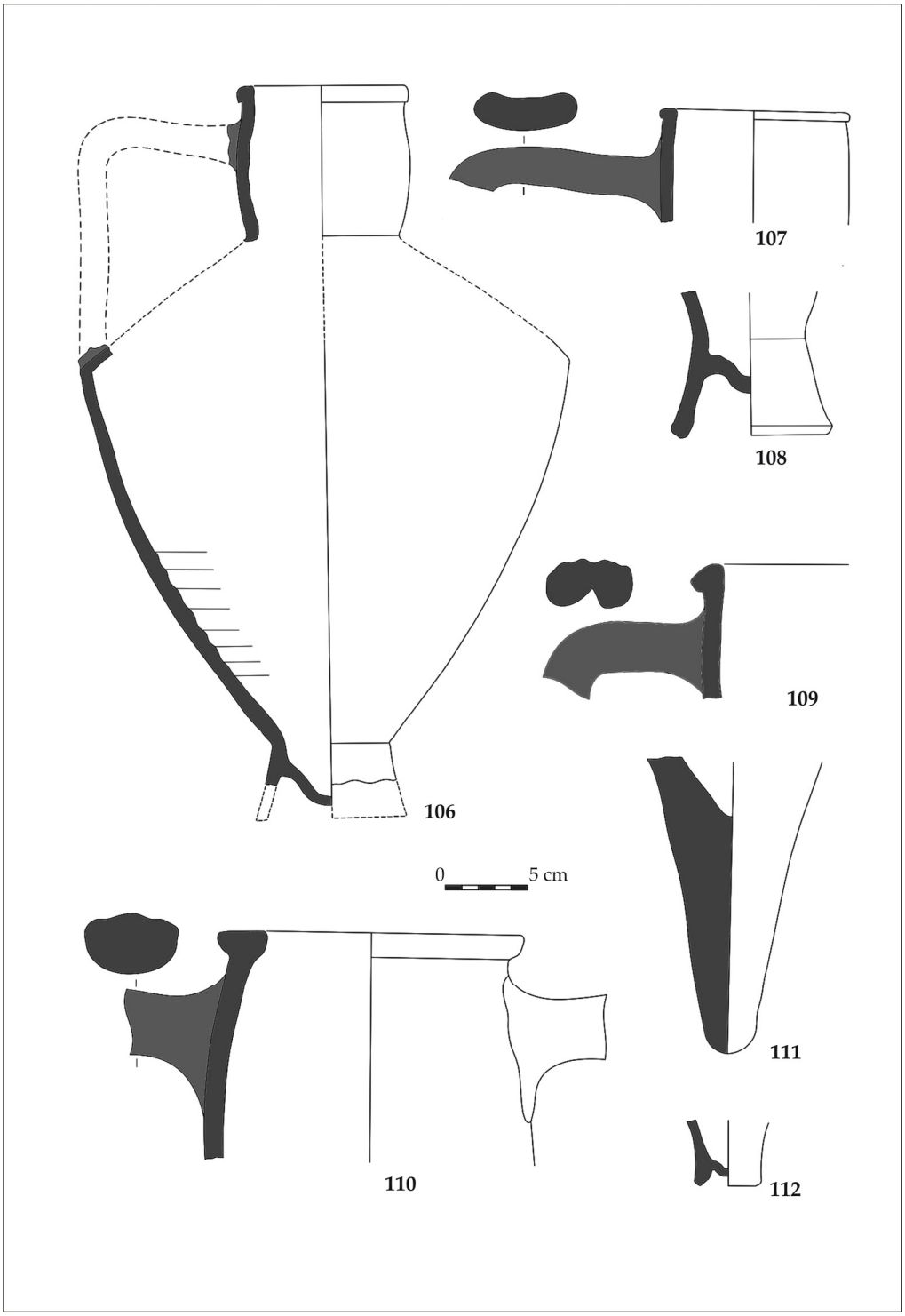
Pl. 10 (nos. 73-81)



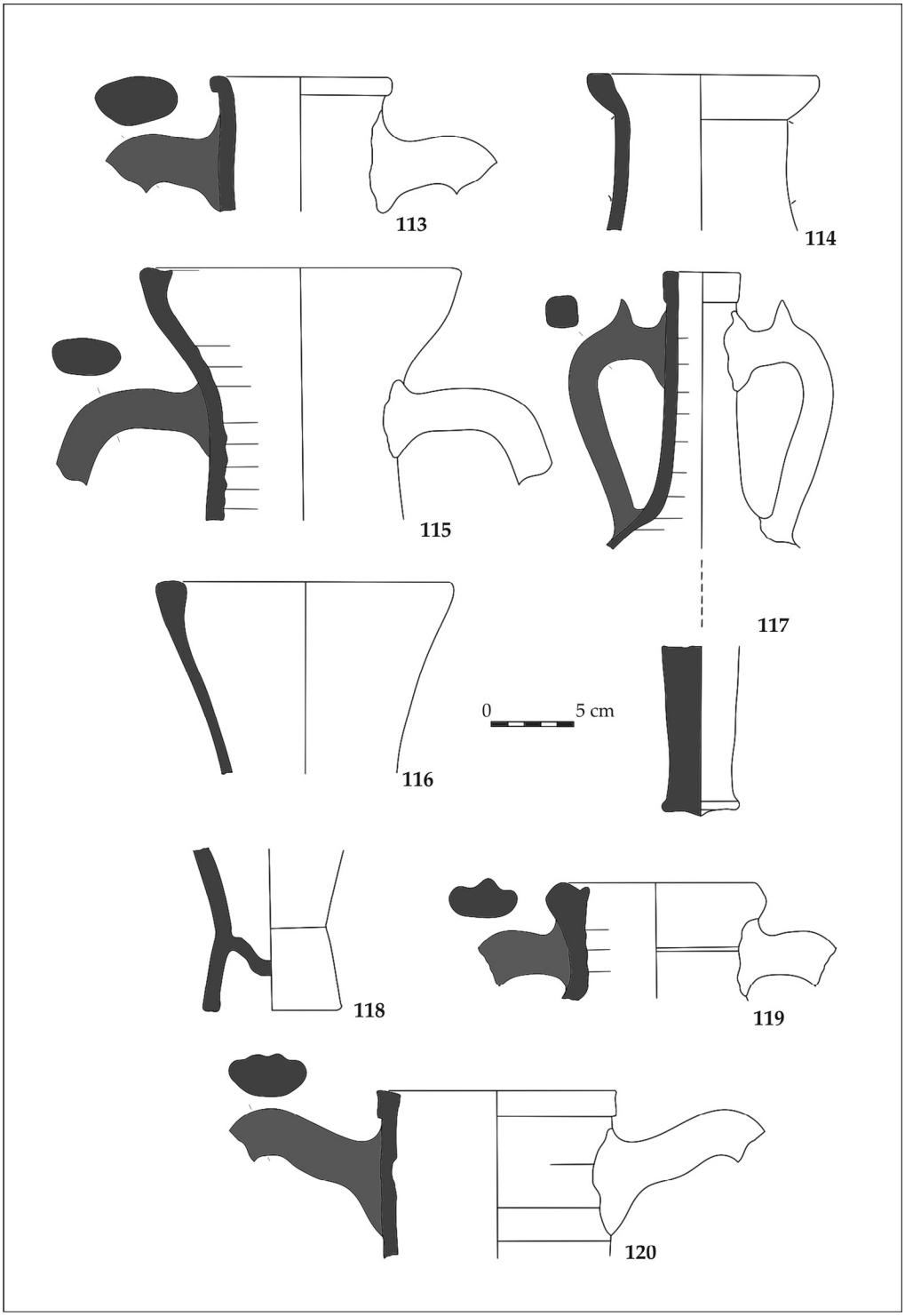
Pl. 11 (nos. 82-90)



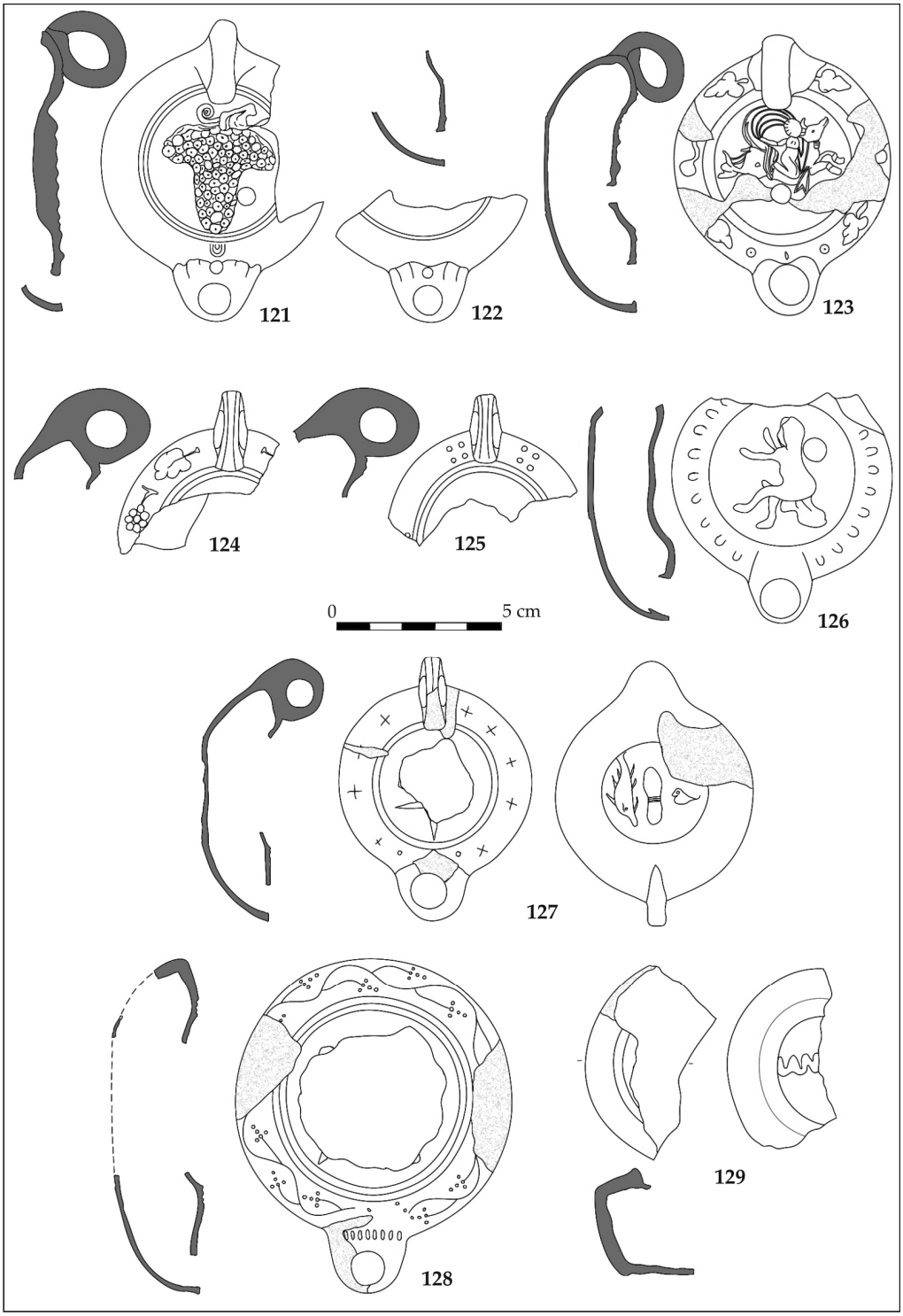
Pl. 12 (nos. 91-105)



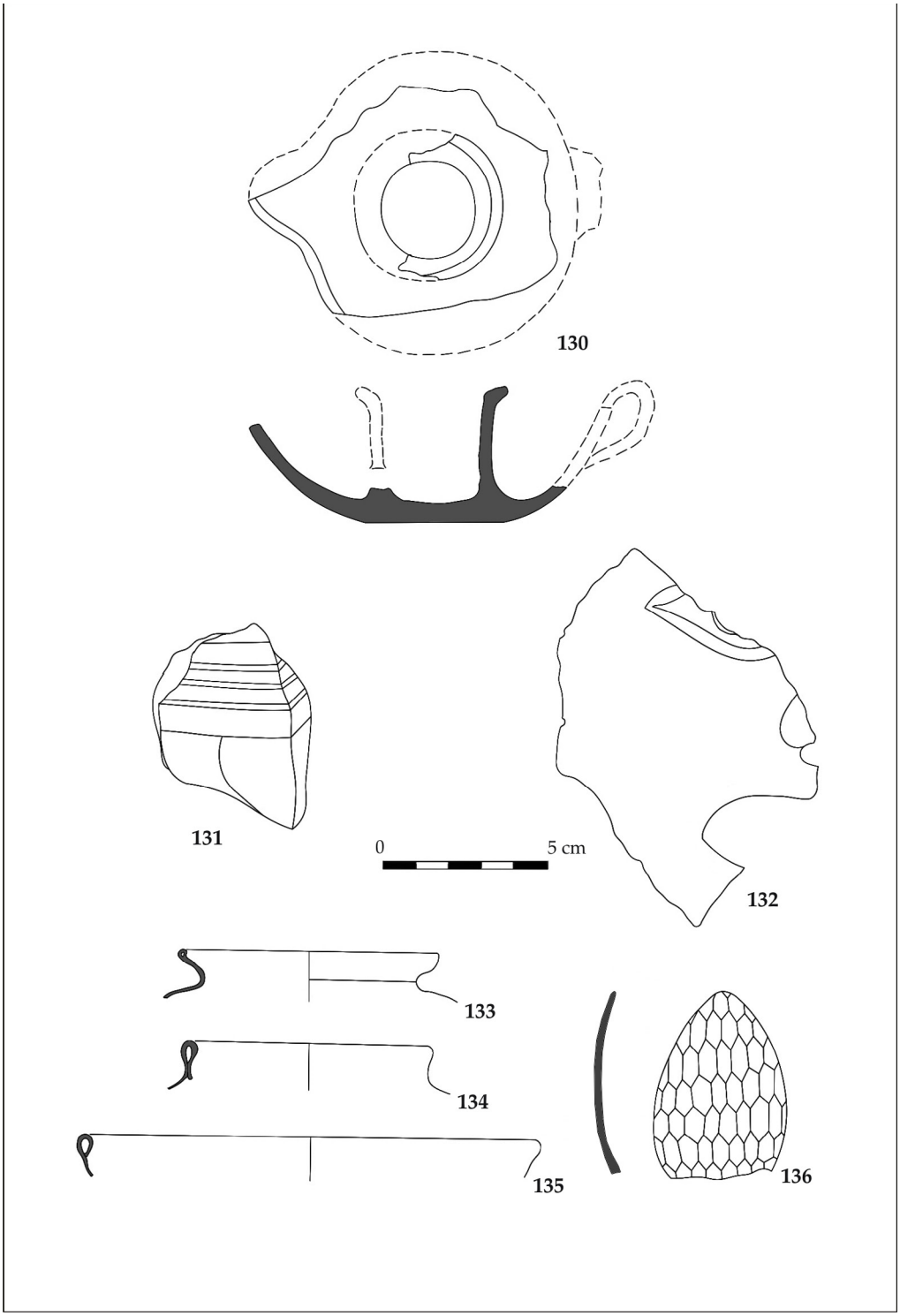
Pl. 13 (nos. 106-112)



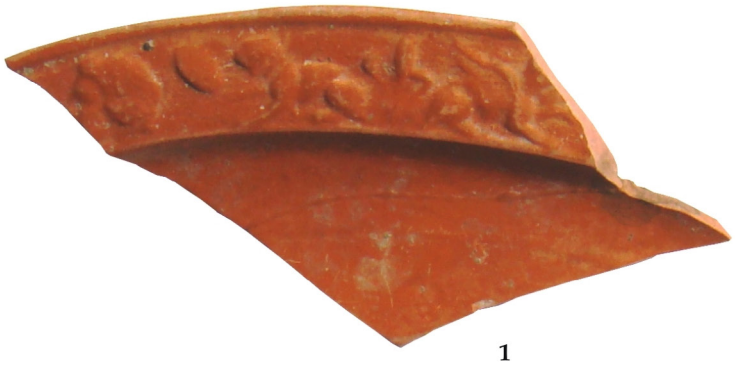
Pl. 14 (nos. 113-120)



Pl. 15 (nos. 121-129)



Pl. 16 (nos. 130-136)



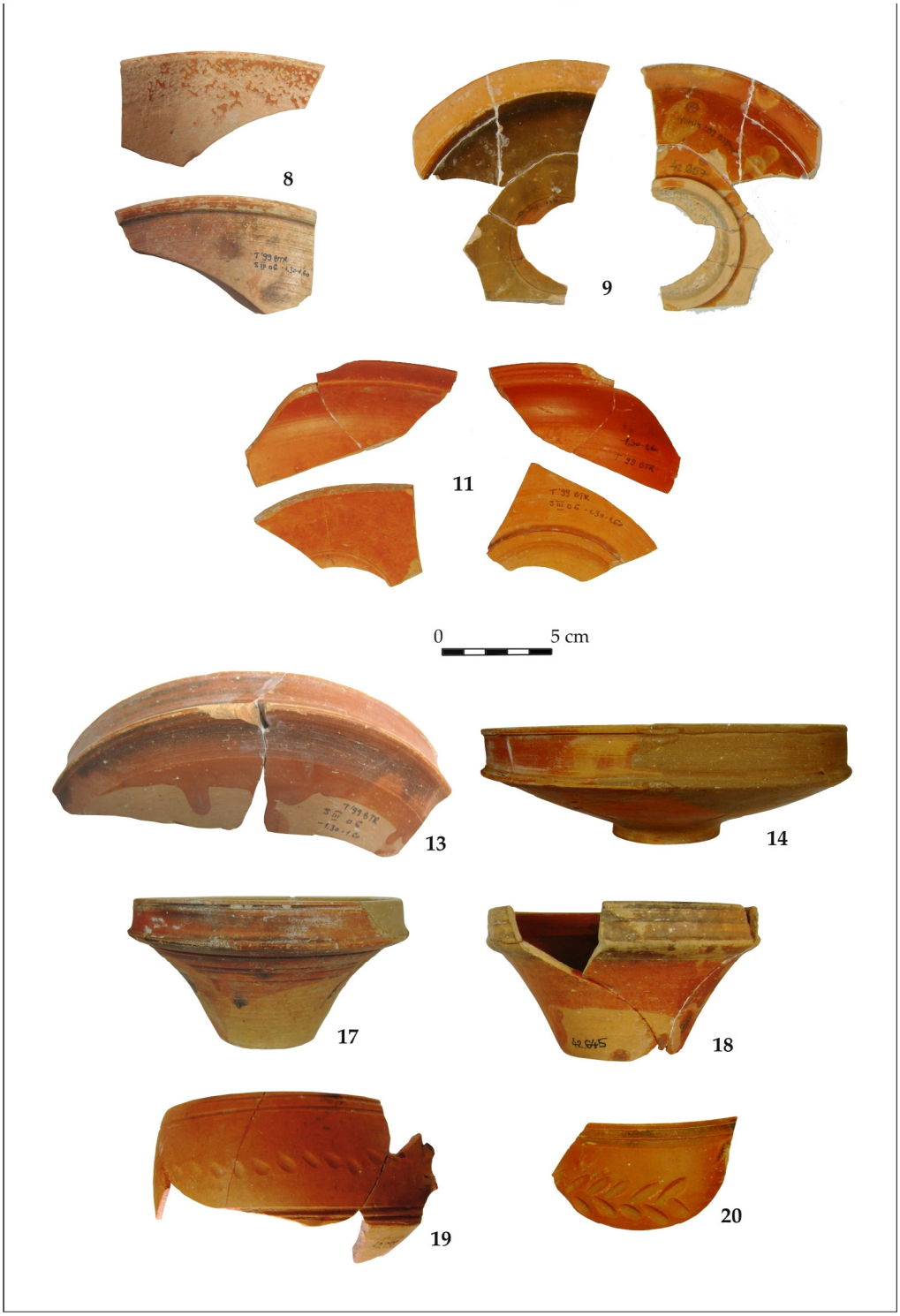
1

0 5 cm



2

Pl. 17



Pl. 18



22



25

0 5 cm



33

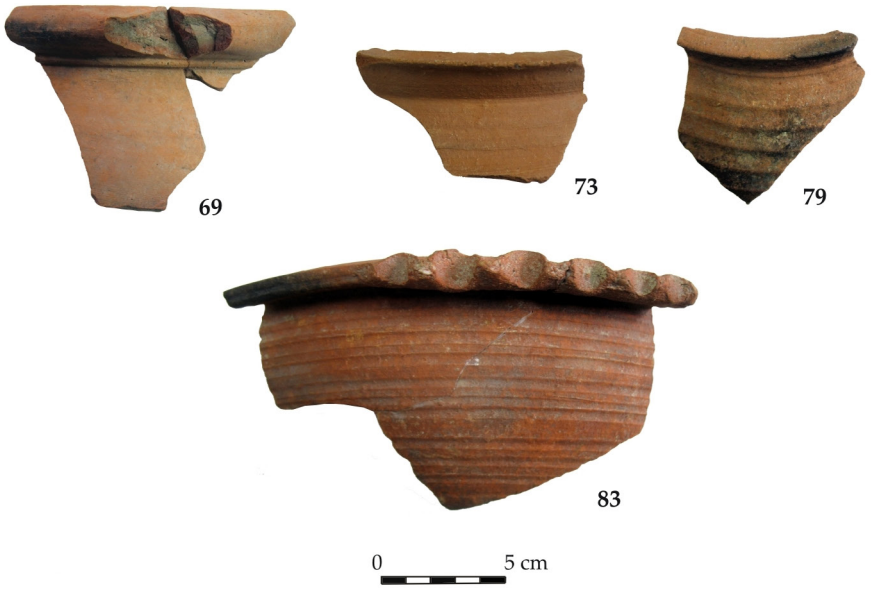


44

Pl. 19



Pl. 20





Pl. 21



113



114

0 5 cm



118



117



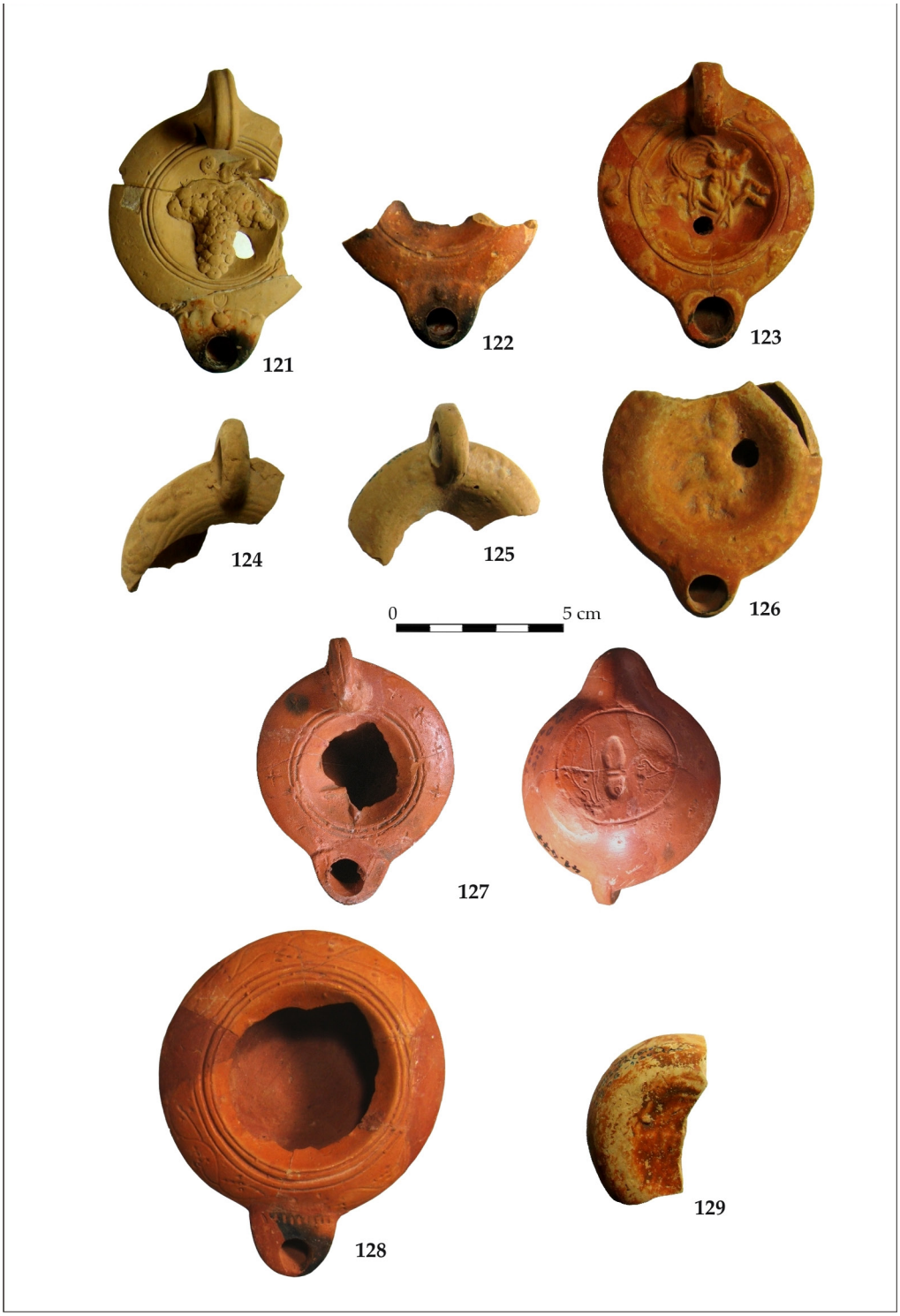


119



120

Pl. 22



Pl. 23



130







131



132



136

Pl. 24

NOI DESCOPERIRI DIN NECROPOLELE ROMANE ALE TOMISULUI (2012-2013)

Octavian MITROI*

Keywords: *Tomis, Roman Age, cremation grave, inhumation grave, unguentarium, funerary monument base, Sarmatians.*

Cuvinte-cheie: *Tomis, epoca romană, mormânt de incinerație, mormânt de înhumație, unguentariu, bază de monument funerar, sarmați.*

Abstract *The article presents five Roman tombs discovered in Tomis during construction works in 2012 – 2013. The earliest, discovered in the crossroad of Tomis Boulevard with Cpt. Constantin Turcanu Street is a cremation grave dating from the first half of the I^st century AD. Together with other burials of the same time period previously discovered in its surroundings, this new discovery suggests a more frequent use of this area of the necropolis of Tomis during Late – Hellenistic – Early Roman times.*

Two other ancient, possibly Roman burials, that did not yield finds appeared on nr. 4 bis, Siretului Street. Other two Roman graves, also without any inventory, were discovered on nr. 23, Cpt. Petre Romulus Street. One of them raises the suspicion of a Sarmatian burial. It also had limestone bases from its funerary monument still in place.

Rezumat *În articol sunt prezentate cinci morminte romane descoperite la Tomis cu ocazia diverselor lucrări de construcție în 2012 – 2013. Cel mai timpuriu, descoperit la intersecția Bvd. Tomis cu Str. Cpt. Constantin Turcanu, este un mormânt de incinerație din prima jumătate a sec. I p. Chr. Împreună cu alte morminte cu aceeași datare descoperite anterior în vecinătatea lui, noul complex contribuie la conturarea unei zone din cadrul necropolei Tomisului care pare să fi fost utilizată mai frecvent în perioada elenistică târzie și la începutul celei romane.*

Alte două morminte, posibil romane, fără inventar, au fost descoperite pe Str. Siretului, nr. 4 bis. Două morminte, de asemenea fără inventar, au apărut pe Str. Cpt. Petre Romulus, nr. 23. Unul dintre ele ridică suspiciuni pentru o etnicitate sarmată a defunctului. Complexul avea și baze de calcar de la monumentul funerar in situ la momentul descoperirii.

* Octavian Mitroi: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: ofidron@yahoo.com.

I. În martie 2013, cu ocazia lucrărilor de înlocuire a rețelei de conducte de apă și canal din zona peninsulară a Municipiului Constanța, pe *Bulevardul Tomis, la intersecția cu Strada Căpitan Constantin Turcanu* (în dreptul Geamiei Hunchiar), a fost săpat un puț patrulater în vederea construirii unui cămin de vizitare. Săpătura menționată a fost executată pe traseul unui șanț pentru conducta magistrală de apă care a străbătut respectiva arteră de la intersecția cu Piața Ovidiu până la intersecția cu Strada Negru Vodă.

Puțul are dimensiunile: L = 2,80 m; l = 2,35 m; h = 2,50 m[1]. Cu ocazia acestei lucrări, în grundul săpăturii, la adâncimea de -2,50 m, a apărut conturul unui mormânt de incinerație.

Stratigrafia În pofida intervențiilor de dată recentă care au produs și aici anumite bulversări ale stratigrafiei (v. *infra*), în profilul de VNV al săpăturii s-a păstrat cea mai complexă succesiune stratigrafică din acest punct **(Fig. 1)**.

De la nivelul actual de călcare până la adâncimea de -0,30 m, au fost secționate asfaltul și fundația acestuia. Axul median vertical al acestui profil este ocupat de șanțul săpat cu aceeași ocazie ca și puțul pentru căminul de vizitare, acest șanț având lățimea de 0,45 - 0,65 m și o adâncime de 2,10 m.

Între adâncimile 0,30 m - 0,70 m a apărut un strat de depuneri moderne. Din acest strat, pornește un șanț modern cu lățimea de 0,75 – 0,90 m, care secționează întreaga succesiune stratigrafică a punctului și pătrunde în loess, afectând și mormântul în capătul de VNV al acestuia; șanțul a fost urmărit până la adâncimea de 2,80 m.

Între cotele -0,70 și – 1,08 m, către colțul din dreapta al profilului, se afla un nivel de pământ brun–cenușiu, cu fragmente ceramice romano-bizantine. Acesta suprapune un strat de pământ de aceeași nuanță dar mult mai ,,curat", mai lipsit de fragmente ceramice și pietre care coboară până la adâncimi de 1,32 – 1,46 m. De la aceste din urmă cote până la – 1,68 / - 2,05 m apare un nivel de pământ cenușiu cu funingine, de asemenea sărac în material arheologic.

De la baza acestui strat până la – 2,50 m unde apare loessul, se observă un strat de arsură roșiatică puternică, asociat complexului funerar descoperit.

Către colțul stâng al acestui profil, stratigrafia este puțin diferită. De la cota de - 0,60 m la care se termină nivelul de depuneri moderne, apare un nivel de pământ brun curat care coboară până la adâncimea de -0,95 m. Urmează două nivelări, prima cu scoici, cu o grosime de 0,05 m care suprapune o nivelare cu cioburi și pietre a cărei bază este situată la - 1,26 m. În rest, nivelurile au corespondent în partea dreaptă a profilului, dincolo de cele două șanțuri moderne care au deranjat stratigrafia în partea centrală, cu observația că aici, înspre limita stângă a profilului, nivelurile sunt decalate, au limitele situate mai jos.

Descrierea complexului

Mormânt de incinerație pe loc, de formă dreptunghiulară cu una dintre laturile lungi, cea de NNE, arcuită convex, cu colțurile mult rotunjite și fără șanț de tiraj **(Fig. 2, 3)**. Dimensiuni: L păstrată = 2,30 m; l max. = 1,35 m; h păstrată = 0,20 m. Mormântul are o orientare VNV – ESE. Complexul funerar, săpat în loess, s-a conturat în grund la - 2,50 m; datele pe care le oferă profilul stratigrafic de

[1] Abrevieri folosite : dim. = dimensiuni; L = lungime; l = lățime; h = (în funcție de context) adâncime / înălțime; dm. max. = diametru maxim.

VNV al săpăturii arată că marginea gropii corespunde adâncimii actuale de 1,68 m, ceea ce împreună cu adâncimea păstrată în grund a complexului indică o adâncime inițială a gropii mormântului de cca. 1 m. După cremație, groapa mormântului a fost sigilată cu lut galben și pietre. În partea de VNV, mormântul a fost afectat de o intervenție modernă.

Inventar Nu a fost descoperită decât o singură piesă de inventar:

*Unguentariu (*inv. 49097); întreg, dimensiuni: h = 0,115 m; dm. max. = 0,052 m. Fără picior, pansă piriformă, baza plată, cu o ușoară concavitate, gâtul cu o vagă deviație față de axul vertical, buza inelară și răsfrântă, ușor asimetrică. Pastă fină, omogenă de culoare bej închis. Urme de arsură secundară; fără decor **(Fig. 4, 5)**.

Datare Unguentariul descoperit permite o datare în prima jumătate a sec. I p. Chr. Piesa are analogii la Tomis, într-un mormânt datat în parte tocmai pe baza a trei unguentarii de acest tip în prima jumătate a secolului I p. Chr.[2]

*

II. În perioada mai – iunie 2012, pe *Strada Siretului nr. 4 bis* din Constanța, a fost desfășurată o cercetare arheologică preventivă cu ocazia construirii unui nou imobil. Terenul în cauză se află între Bulevardul Ferdinand și Strada Cuza Vodă, la aproximativ 50 metri nord de zidul de incintă roman târziu al Tomisului, într-o binecunoscută zonă de necropolă de epocă romană, din care sunt cunoscute mai multe complexe funerare.

Cercetarea arheologică a avut o amploare redusă, determinată de suprafața care avea să fie ocupată de noul imobil. Pe lângă acest fapt, de la fundațiile clădirilor învecinate care mărginesc proprietatea, au trebuit cruțate maluri de siguranță cu lățimi medii de 3 m pentru prevenirea surpărilor. Prin urmare, cercetarea arheologică s-a materializat prin deschiderea unei casete de 4 X 5 m **(Fig. 6, 7)**.

Stratigrafia În ansamblu, săpătura are o stratigrafie simplă. De la nivelul actual până la adâncimi de 1,30 – 1,70 m a fost întâlnit un nivel de pământ brun afânat. În partea superioară a acestuia, în apropierea suprafeței solului, au apărut materiale contemporane. Nu s-au surprins resturi de fundații de la clădiri anterioare. Sub acest sol a apărut un nivel de pământ brun tasat care la rândul lui, la adâncimi de 2,25 – 2,45 m, suprapune loess-ul. Cel mai probabil, acest nivel de deasupra pământului ,,viu" reprezintă solul vegetal antic, de la suprafața căruia s-a început săparea mormintelor în vechime **(Fig. 8)**.

O stratigrafie mai complexă a fost observată în zona colțului de E al casetei. În jumătatea dreaptă a profilului de NE **(Fig. 9)** și în cea stângă a profilului de SE a apărut un nivel de lentile de pământ galben alternând cu lentile de pământ brun-cenușiu. Acest nivel apare la adâncimea de 1,30 - 1,70 m, sub stratul de pământ brun afânat și suprapune la rândul lui nivelul de pământ brun tasat aflat la - 1,70 - 2,16 m. Înclinarea către margini a lentilelor, ca și forma ,,pierdută" către extremități a situației stratigrafice pe profil indică, se pare, resturile unei movile care suprapune direct nivelul de călcare antic. Ezităm să considerăm această movilă drept tumul funerar din lipsa unor date suficiente pe care le-ar fi putut

[2] BUCOVALĂ 1975, p. 379 – 380, fig. 4.

oferi o săpătură mai extinsă, lucru imposibil în condițiile date. În grundul casetei nu a fost surprins decât cel mult un sfert din suprafața movilei și nici nu a fost identificat vreun complex funerar la baza acesteia. În plus, din solul movilei nu au fost recuperate materiale care să permită o încadrare cronologică fie și numai aproximativă, lucru valabil de altfel pentru întreaga stratigrafie surprinsă în săpătură.

Pe profilul de NE se observă și o intervenție care a secționat complet resturile movilei în punctul respectiv, până la - 2,10 m, unde atinge nivelul de pământ brun tasat.

În grundul săpăturii a fost identificat un șanț orientat E – V, cu lățimi de 1,10 – 1,65 m. Complexul pătrunde în loess pe o adâncime de 0,25 m dar nu este clar din ce nivel pornește. În mod evident este ulterior celor două complexe funerare descoperite, cu atât mai mult cu cât M 1 a fost distrus în cea mai mare parte de acest șanț, iar M 2 a fost evitat cu puțin.

Complexe funerare descoperite

M1. Înhumație. Stare de conservare extrem de precară. Nu se mai păstrează decât craniul, aflat în apropierea profilului de NE al casetei. Restul complexului a fost distrus de șanțul surprins pe diagonala grundului săpăturii. Craniul are zona maxilo-facială orientată pe partea stângă și nu pare să fi suferit alte modificări, de natură exogenă, ale poziției inițiale, fapt de natură să indice cel mai probabil o orientare NE – SV a mormântului. Fără inventar **(Fig. 10)**.

M2. Înhumație Complexul a putut fi numai identificat deoarece cu excepția calotei craniene care a fost surprinsă la îndreptarea profilului de NV al casetei, restul mormântului a rămas în malul de pământ cruțat din rațiuni de siguranță între această limită a săpăturii și fundațiile imobilului învecinat **(Fig. 11)**. În lipsa unei degajări fie și numai satisfăcătoare a complexului, nu pot fi determinate cu precizie nici starea de conservare în ansamblu și nici prezența sau absența unui inventar. După poziția craniului, orientarea mormântului poate fi stabilită cu cea mai mare probabilitate SE – NV.

*

III. În noiembrie 2012, a fost desfășurată o supraveghere arheologică prilejuită de construirea unui nou imobil pe terenul situat în Constanța, *Str. Căpitan Petre Romulus, nr. 23*. Terenul în cauză se află în apropierea Pieții Griviței, într-o zonă de necropolă de epocă romană, în care au fost făcute de-a lungul timpului mai multe descoperiri prilejuite de lucrări de construcții sau edilitare.

Datorită construirii viitorului imobil pe radier, săpătura a fost una în suprafață, loess-ul, care apare la o adâncime medie de 0,90 m față de nivelul trotuarului, fiind decopertat mecanic și chiar secționat pe o anumită suprafață până la adâncimi de circa -3,00 m. A fost supravegheată o suprafață totală de aproximativ 170 mp.

Stratigrafia Săpătura prezintă o stratigrafie foarte simplă. De la nivelul de pornire al excavațiilor până la adâncimea - de 0,90 m la care apare pământul galben natural, nu au fost întâlnite decât depuneri post-antice, majoritatea de dată recentă. O situație diferită a fost constatată în cazul mormântului M 1 care a fost săpat în stratul de pământ brun ce suprapune loess-ul, fundul gropii

mormântului corespunzând nivelului la care a apărut pământul galben.

Complexe funerare descoperite

M 1. Mormânt de înhumație cu groapă simplă, cu protecție de țigle. Mormântul a fost săpat într-un strat de pământ brun, fundul gropii fiind pe loess, la o adâncime de -1,00 m față de nivelul actual. Orientare aproximativă SV – NE. Complexul nu a putut fi decât identificat, nu și cercetat, deoarece a fost surprins sub fundațiile zidului care delimitează proprietatea pe care s-au desfășurat lucrările de cea învecinată, de la nr. 25.

M 2. Mormânt de înhumație în groapă rectangulară cu colțurile rotunjite, cu treaptă de-a lungul laturilor lungi și al celei de lățime păstrate, cu protecție de țigle și cărămizi **(Fig. 12, 13 A și B)**. Orientarea gropii ENE – VSV. Afectat în partea de VSV cu ocazia decapării mecanice. Complexul, săpat în loess, s-a conturat la - 0,90 m iar adâncimea proprie a acestuia este de 1,45 m (- 2,35 m de la nivelul trotuarului). La - 1,90 m, groapa prezintă o treaptă cruțată în loess, în colțul de pe latura de SSE fiind descoperită și o cărămidă unipedală depusă pe ea. Mormântul a fost deranjat *ab antiquo*, osemintele nefiind descoperite în conexiune anatomică. De-a lungul laturii de NNV a fost descoperită o cărămidă în poziție verticală, căzută, amestecată cu osemintele deranjate. Fără inventar.

Cu ocazia decapării mecanice, în imediata apropiere a M 2, la o adâncime cuprinsă între cota de 0,50 m și cea de 0,90 m la care s-a conturat acest complex, au apărut două elemente arhitecturale:

- bloc de calcar cochilifer, de formă paralelipipedică (nr. inv. 49063). Dimensiuni: L = 0,56 m; l = 0,365 m; h = 0,215 m. Piesa prezintă pe una dintre fețele mari un locaș paralelipipedic L = 0,26 m; l = 0,14 m; h = 0,11 m, dimensiuni care indică faptul că acest element arhitectural constituia baza unei stele funerare **(Fig. 14)**;

- bloc de calcar de formă paralelipipedică, (nr. inv. 49064). Dimensiuni: L = 0,29 m; l max. = 0,27 m; h = 0,36 m. Elementul arhitectural are pe una din fețele mici un locaș paralelipipedic L = 0,11 m; l = 0,095 m; h = 0,06 m, ceea ce indică o așezare în poziție verticală în ansamblul din care făcea parte **(Fig. 15)**. În cadrul monumentului funerar de proveniență, pe baza poziției inițiale verticale și a dimensiunilor mici ale locașului de fixare cu care era prevăzută, piesa constituia cel mai probabil soclul unui element, poate decorativ (pină ?), de mici dimensiuni.

Considerații finale

Mormântul de incinerație de la *intersecția B-dul Tomis cu Str. Cpt. Constantin Turcanu* se află pe teritoriul Necropolei I, jalonate de actualele repere Piața Ovidiu – B-dul Ferdinand, cu principala concentrație pe teritoriul Gării vechi[3]. În cadrul Necropolei I a Tomisului, noul complex funerar contribuie la conturarea mai precisă a unei zone care pare să fi fost utilizată mai frecvent la sfârșitul epocii elenistice și la începutul epocii romane, deoarece în apropierea acestui mormânt de incinerație au mai fost descoperite de-a lungul anilor și alte complexe funerare cu datări similare. În seria acestora se încadrează mormântul XXXIII, de

[3] BARBU 1961, p. 204 – 205; CHERA 1999, Harta 2; la BUCOVALĂ 1967, p. 7, este denumită ,,Necropola A".

incinerație, descoperit în 1959 în apropierea Poștei Vechi[4] (actualul Muzeu de Artă Populară). De asemenea, în anul 1974, la subsolul unei clădiri aflate la intersecția Bulevardului Tomis cu Str. Negru Vodă, a fost descoperit un alt mormânt de incinerație care, după cum s-a putut vedea[5], pe lângă datare, are și elemente de inventar analoge cu complexul funerar prezentat de noi[6].

Tipul de mormânt de incinerație pe loc cu groapă rectangulară cu colțuri rotunjite și fără șanț de tiraj este deja cunoscut la Tomis din cercetările anterioare[7]. Acest tip de complex funerar este atestat arheologic la Histria[8], unde este cunoscut drept tipul JAaV și la Callatis[9].

În cadrul lucrărilor aceleiași investiții care au prilejuit descoperirea mormântului prezentat aici, cu ocazia săpării unui șanț pentru un racord la magistrala de apă pentru imobilul de pe Bulevardul Tomis nr. 26, a fost descoperit un segment dintr-un zid de incintă **(Fig. 16)**. Vestigiul a apărut la adâncimea de -0,80 m, și a putut fi urmărit până la o adâncime de -1,50 m, unde a fost întrerupt de fundațiile imobilului de la nr. 26 și de șanțul pentru magistrala de apă, astfel încât la ora actuală se prezintă sub forma unui segment de zid cu lungimea de 1,25 m. Zidul are o orientare NE - SV și se află pe traseul presupus al incintei romane timpurii a Tomisului.[10] În săpătura care a dus la descoperirea lui, nu au apărut decât două asize din paramentul interior alcătuite din blocuri de calcar paralelipipedice așezate vertical, pe cant și îmbinate cu o deosebită precizie. Blocurile de parament care au apărut au laturi cu dimensiuni cuprinse între 0,37 – 0,47 m și grosimi de 0,12 – 0,15 m. Distanța dintre mormântul de incinerație și acest segment de zid de incintă este de numai 3 m însă din cauza amplorii reduse a săpăturilor, dictate în acest caz exclusiv de planurile constructorului, nu s-a putut determina cu precizie poziția stratigrafică a mormântului de incinerație în raport cu incinta și nici raportul anterioritate – posteritate dintre momentele amenajării acestor două obiective.

Cele două morminte descoperite pe *Str. Siretului, nr. 4 bis* se află pe arealul Necropolei II, datate în sec. II – III p. Chr.[11] În ciuda, după caz, a lipsei sau a imposibilității de recuperare a inventarelor celor două complexe funerare și, implicit, a absenței unor elemente precise de datare, caracterul păgân al acestor complexe stabilit pe baza orientărilor lor îndeamnă la o datare mai degrabă în intervalul cronologic amintit decât ulterior.

Această concluzie este valabilă și pentru cele două complexe funerare descoperite pe *Str. Cpt. Petre Romulus nr. 23*. Deși orientarea complexului M 2 (ENE – VSV) se apropie de cea a unui mormânt creștin, deranjarea osemintelor pune dificultăți certificării acestui lucru. Nici pentru caracterul creștin al mormântului M 1 nu există indicii sigure, complexul având cel mai probabil o

[4] BUCOVALĂ 1967, p. 110 – 111.
[5] Vezi *supra*, p. 3.
[6] BUCOVALĂ 1975, p. 375 – 387.
[7] LUNGU, CHERA 1986, p. 94.
[8] ALEXANDRESCU 1966, p. 253 – 255.
[9] BÂRLĂDEANU-ZAVATIN 1980, p. 225, 231.
[10] BARBU 1961, p. 204 ; ARICESCU 1972, p. 442.
[11] BARBU 1961, p.205.

orientare SV – NE. Punctul în care au fost descoperite aceste două morminte este amplasat tot pe arealul Necropolei II a Tomisului.

Se cuvine menționat faptul că M 2 ridică anumite suspiciuni pentru o etnicitate sarmată a persoanei înhumate. Indiciul, dar nu și proba în acest sens, îl reprezintă tipul gropii, cu treaptă de-a lungul laturilor lungi și, în cazul de față, și pe latura de lățime care s-a păstrat[12]. În stadiul actual al cercetării, deformarea craniană artificială, dovada peremptorie a unei etnicități răsăritene în absența oricărui inventar, nu a putut fi probată din cauza descoperirii și recuperării craniului sub formă de fragmente. Numai o analiză antropologică va putea confirma sau infirma prezența obiceiului menționat în acest caz și, implicit, proveniența răsăriteană a persoanei înhumate în M 2.

Chiar și în condițiile nedescoperirii vreunei inscripții, apariția pieselor de monument funerar deasupra M 2 reprezintă totuși o situație mai rar întâlnită cu ocazia cercetărilor din necropolele romane. Acest lucru se datorează, evident, faptului că, expuse la suprafața solului, monumentele funerare au fost vulnerabile vandalismului, distrugerilor accidentale și, încă din antichitate, refolosirii lor ca material de construcție.

Descoperirile realizate în punctele de lucru de pe Str. Siretului nr. 4 bis și Str. Cpt. Petre Romulus nr. 23, oricât de modeste contribuie, totuși, la întregirea tabloului necropolelor romane ale Tomisului.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU 1966 - P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955 – 1961*, în *Histria II*, București, 1966, p. 133 – 294.

ARICESCU 1972 – A. Aricescu, *Despre zidul de apărare al Tomisului în vremea lui Ovidiu*, Pontica 5 (1972), p. 439 - 446.

BARBU 1961 – V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, StCl 3 (1961), p. 203 – 225.

BÂRLĂDEANU-ZAVATIN 1980 - E. Bârlădeanu-Zavatin, *Noi descoperiri în necropolele callatiene (I)*, Pontica 13 (1980), p. 216 - 240.

BUCOVALĂ 1967 - Mihai Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1967.

BUCOVALĂ 1975 – Mihai Bucovală, *Un alt mormînt de epocă elenistică târzie la Tomis*, Pontica 8 (1975), p. 375 - 388.

CHERA 1999 – Constantin Chera, *Necropolele tomitane în contextul lumii romane vest-pontice (sec. I – IV)*, Constanța, 1999; (lucrare de doctorat; mss).

LUNGU, CHERA 1986 - Virgil Lungu, Constantin Chera, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerație cu ,,rug – busta" de epocă elenistică și romană la Tomis*, Pontica 19 (1986), p. 89 - 114.

[12] CHERA 1999, p. 149.

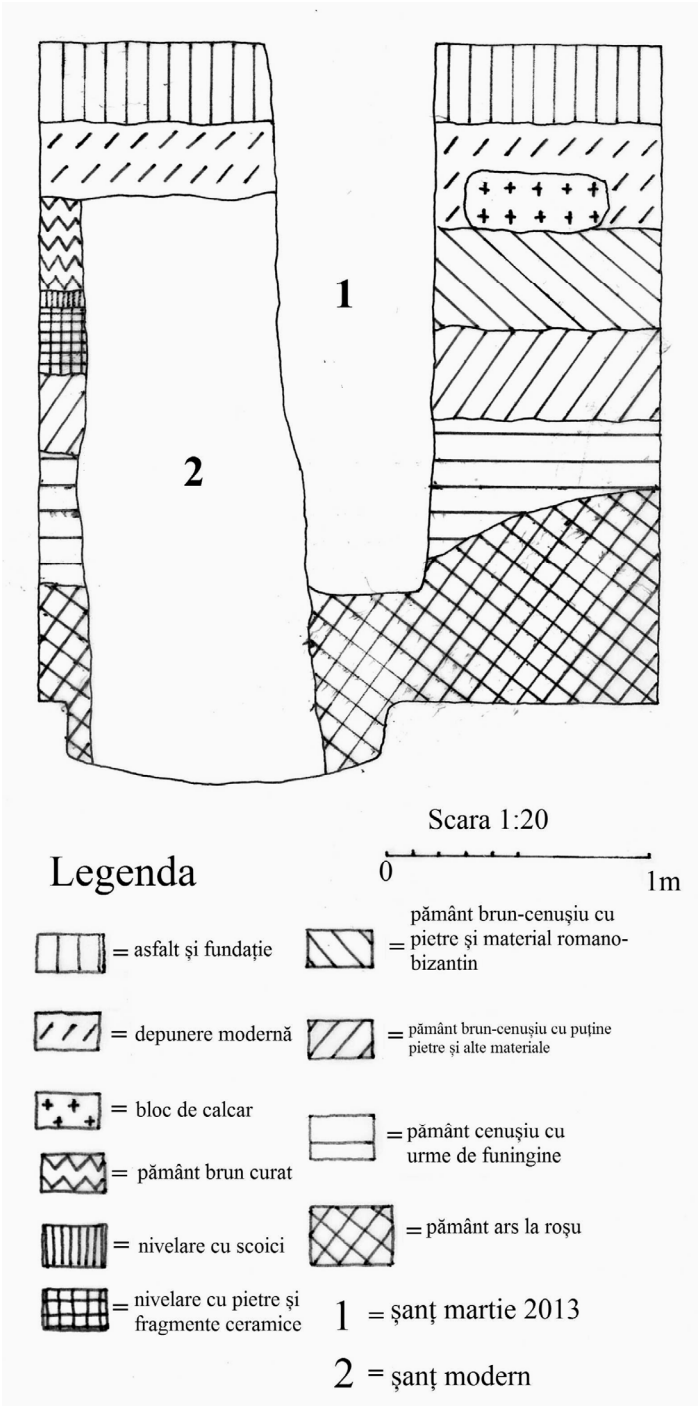


Fig. 1 - Mormânt B-dul Tomis colţ cu Str. Cpt. C-tin Turcanu. Profil VNV.

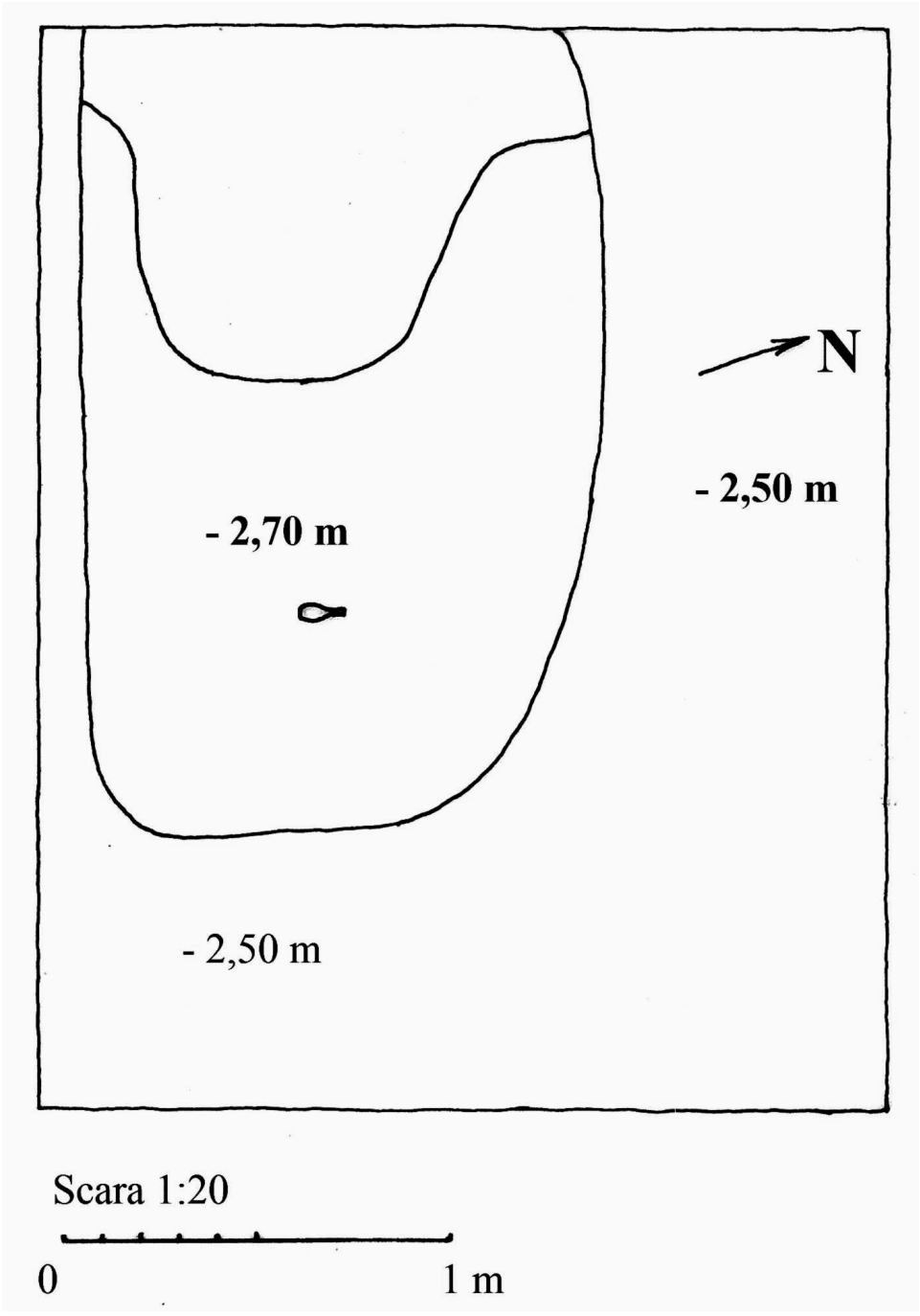


Fig. 2 - Mormânt B-dul Tomis colț cu Str. Cpt. C-tin Turcanu. Planul săpăturii și al mormântului.

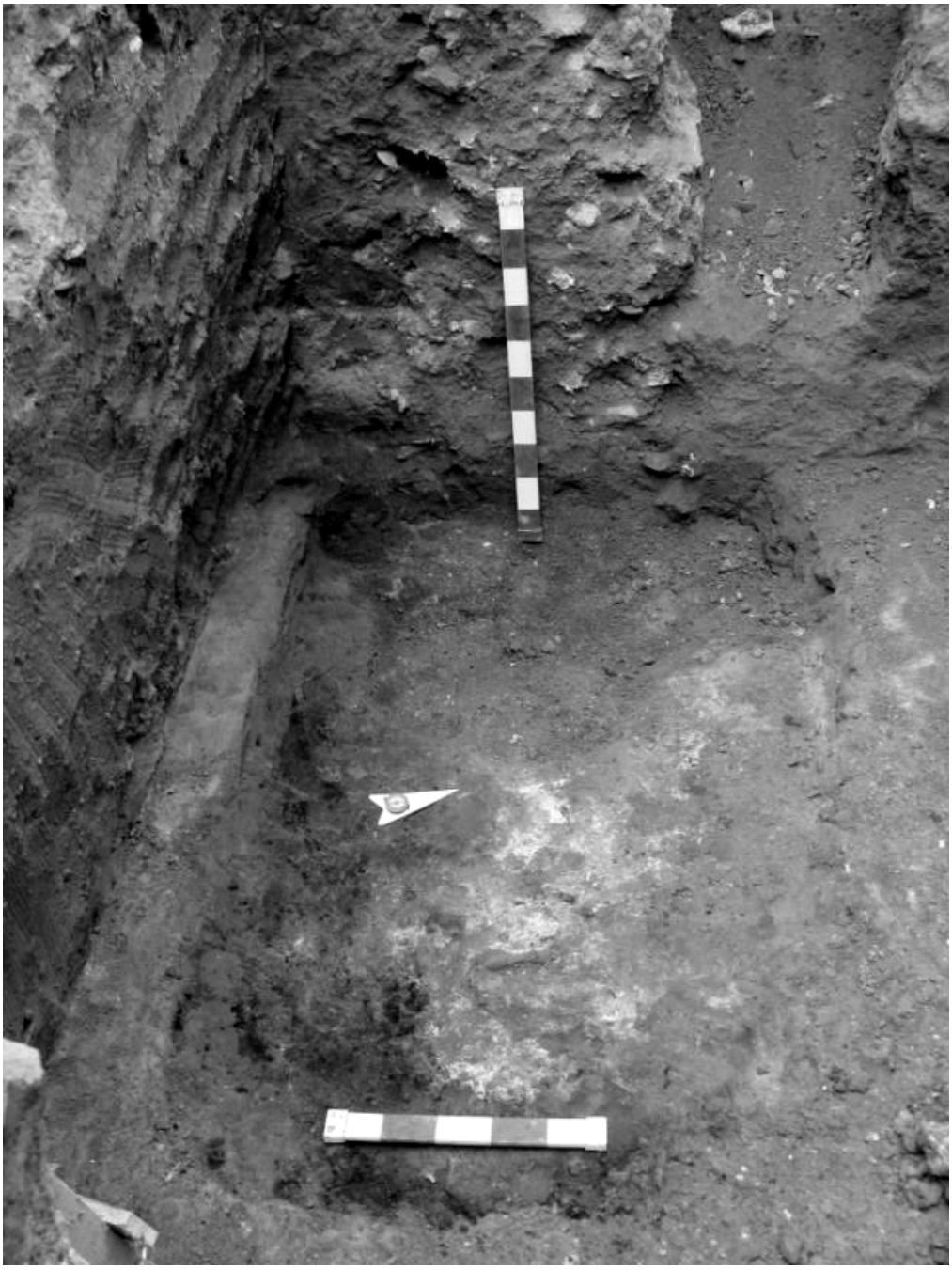


Fig. 3 - B-dul Tomis colț cu Str. Cpt. C-tin Turcanu: fotografie a complexului funerar.

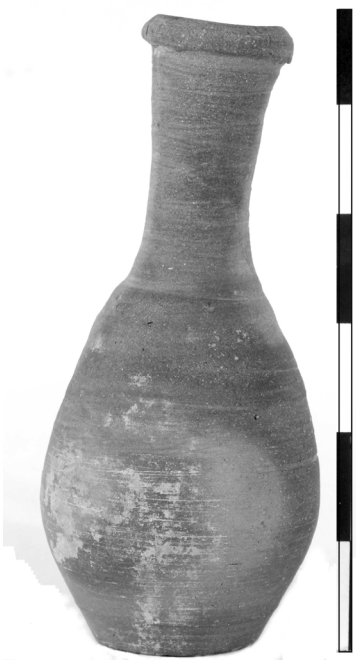


Fig. 4 - Unguentarium; mormânt B-dul Tomis colț cu Str. Cpt. C-tin Turcanu.

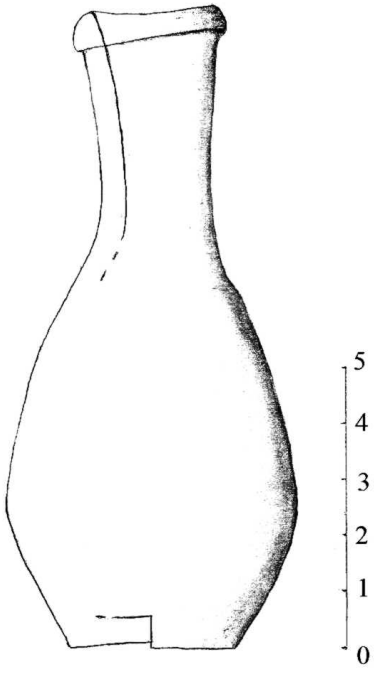


Fig. 5 - Desen unguentarium; mormânt B-dul Tomis colț cu Str. Cpt. C-tin Turcanu.



Fig. 6 - Str. Siretului nr. 4 bis. Vedere generală a săpăturii.

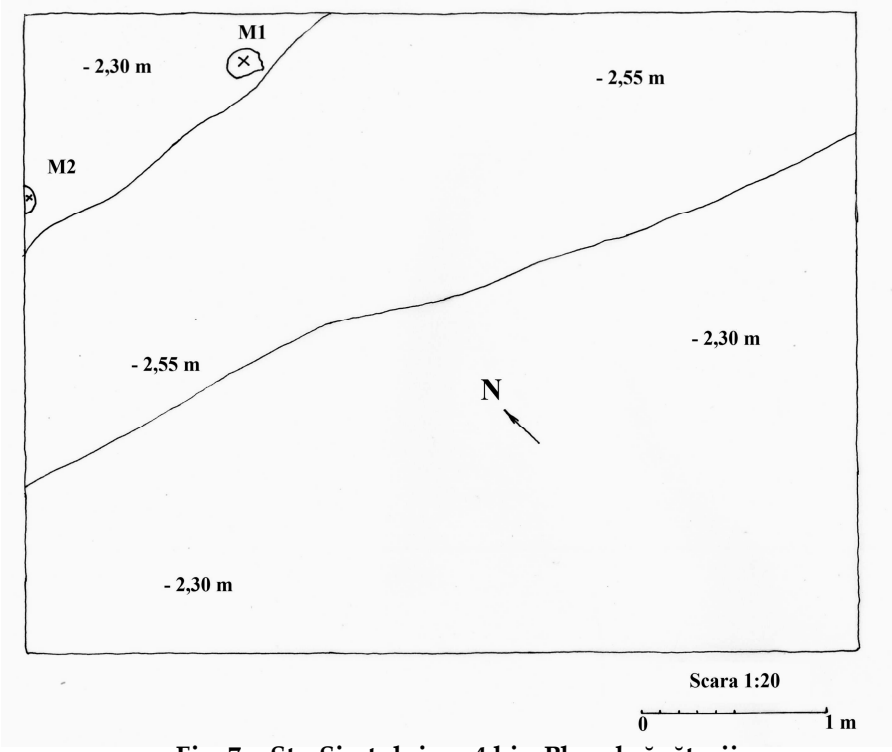


Fig. 7 - Str. Siretului nr. 4 bis. Planul săpăturii.

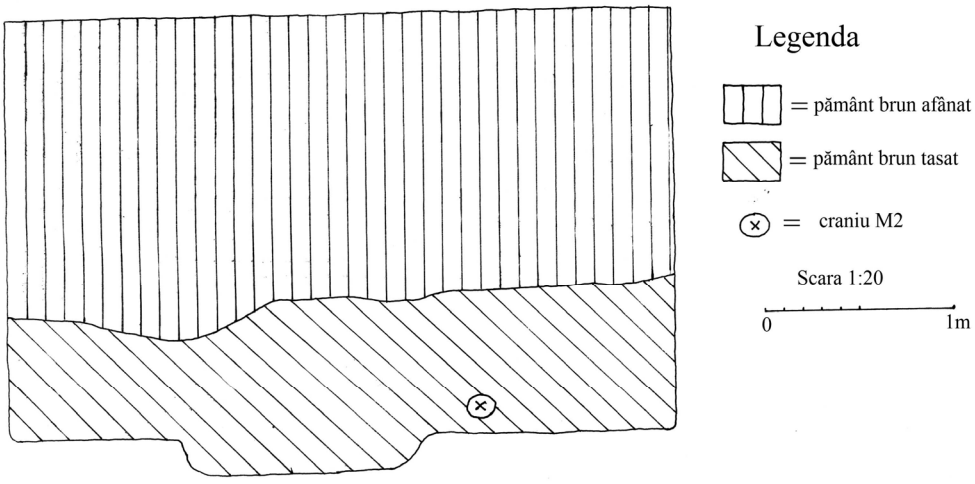


Fig. 8 - Str. Siretului nr. 4 bis. Profil NV.

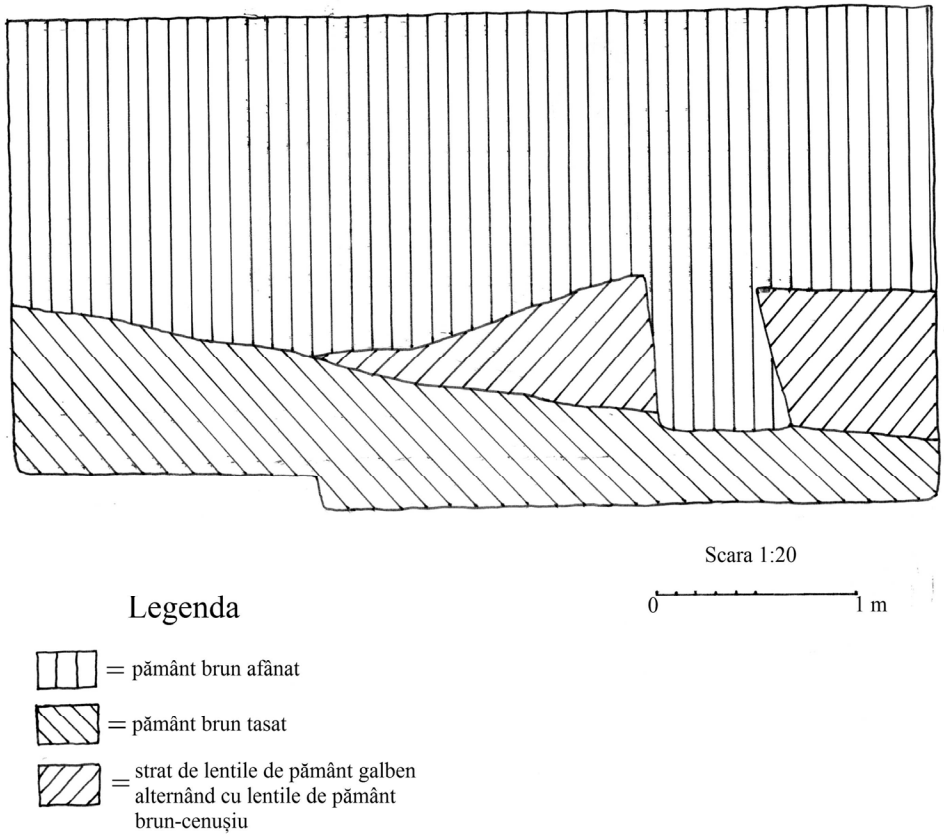


Fig. 9 - Str. Siretului nr. 4 bis. Profil NE.



Fig. 10 - Str. Siretului nr. 4 bis. Mormântul M 1.



Fig. 11 - Str. Siretului nr. 4 bis. Mormântul M 2.



Fig. 12 - Str. Cpt. Petre Romulus nr. 23. Mormântul M 2.

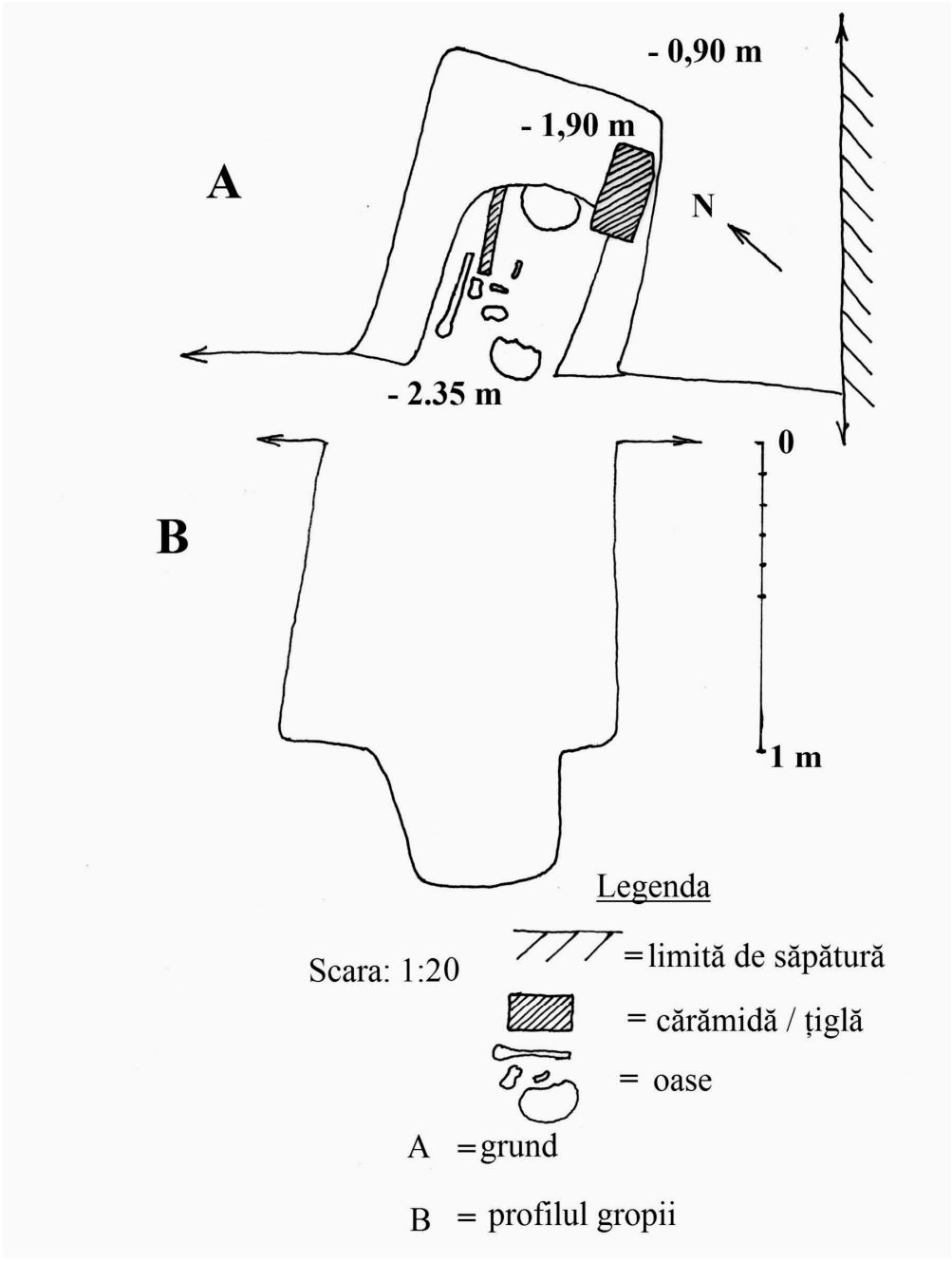


Fig. 13 - Str. Cpt. Petre Romulus nr. 23. Mormântul M 2.
A = plan; B = profilul gropii.



Fig. 14 - Str. Cpt. Petre Romulus nr. 23: bază de stelă funerară (inv. 49063).



Fig. 15 - Str. Cpt. Petre Romulus nr. 23: bază de element decorativ (inv. 49064).



Fig. 16 - B-dul Tomis nr. 26: segment din zidul de incintă roman timpuriu.

MORMINTE ROMANE DE ÎNHUMAȚIE DESCOPERITE LA NUNTAȘI ȘI GENERAL SCĂRIȘOREANU (JUD. CONSTANȚA)

Laurențiu RADU[*]
Corina IORGUȘ[*]

Keywords: *stone cist, tumulus, coffin, ceramics vessels, oil lamps.*
Cuvinte-cheie: *cistă de piatră, tumul, siciriu, vase ceramice, opaițe.*

Abstract: *This article presents two graves, discovered in the rural area of Dobruja. The first grave, in a cist made of large limestone blocks, possibly tumulary, was discovered in the village General Scărişoreanu and can be dated to the second half of the 2nd century, based on a coin of Antoninus Pius (143-144 AD). The other tomb, with coffin protected on the eastern side by a series of tiles, was discovered in Nuntaşi and can be dated to the 3rd century AD.*

Rezumat: *Articolul prezintă două morminte descoperite în zona rurală a Dobrogei. Primul mormânt, în cistă din blocuri mari de calcar, posibil tumular, a fost descoperit la marginea localităţii General Scărişoreanu şi poate fi datat în a doua jumătate a secolului al II-lea, pe baza unei monede de la Antoninus Pius (143-144 p. Chr.). Celălalt mormânt, în sicriu, protejat pe partea estică de un şir de ţigle, a fost descoperit la Nuntaşi şi poate fi datat în secolul al III-lea p. Chr.*

În cursul lunii noiembrie a anului 2011, au fost cercetate două morminte de înhumaţie, situate în localităţile General Scărişoreanu şi Nuntaşi (comuna Histria)[1].

[*] Laurențiu Radu: Complexul Cultural "Callatis" Mangalia, secția Muzeul de Arheologie „Callatis", Șos. Constanței, nr. 7-9, Mangalia, jud. Constanța, cod 905500; e-mail: laurentziu2003@yahoo.ca.

[*] Corina Iorguș: Complexul Cultural "Callatis" Mangalia, secția Muzeul de Arheologie „Callatis", Șos. Constanței, nr. 7-9, Mangalia, jud. Constanța, cod 905500; e-mail:corina_raduiorgus@yahoo.ca.

[1] Cercetarea a putut fi realizată datorită faptului că cei doi cetăţeni, dl. Vlăsceanu şi respectiv, dl. Ionescu au solicitat intervenţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa, la descoperirea vestigiilor arheologice, acţiune pentru care le suntem profund îndatoraţi şi le mulţumim pentru spiritul civic.

I. În localitatea General Scărişoreanu a fost cercetat un mormânt de înhumaţie în cistă din lespezi mari din calcar[2] **(Fig. 1)**.

1. *Localizare topografică*:

Adresa la care am făcut intervenţia este situată la şoseaua ce duce către fostul CAP, pe Str. Garofiţei, nr. 2 (ultima casă din localitate), la circa 50 m vest de şosea. Mormântul a fost descoperit întâmplător în grădina aflată la nord de locuinţă, de către proprietar, care a afirmat că în trecut, când această zonă era arată, plugul întâlnea un obstacol, astfel că a decis să sape o groapă de verificare.

2. *Descrierea situaţiei*:

La sosirea noastră, cista era deja vizibilă. Cista, afectată de fierul plugului, se compune din patru lespezi din piatră de calcar şi are dimensiunile de 2,10 m lungime, 0,90 m lăţime şi o adâncime de circa -1 m. Nu are capac şi începe la circa -0,30/0,40 m de la suprafaţa solului. Având în vedere şi grosimea lespezilor ce ar fi îndeplinit rolul de capac, este posibil ca cista să fi fost plasată la suprafaţa solului antic. Datorită faptului că această zonă a fost intens utilizată în scop agricol, nu am avut posibilitatea să facem observaţii care să probeze existenţa unui tumul, amenajat peste acest mormânt, dar nu excludem această ipoteză.

Am constatat că mormântul a fost afectat cu mult timp înainte, fragmentele osteologice, ceramice şi de sticlă fiind împrăştiate în interiorul cistei.

3. *Rit şi ritual funerar*:

Orientarea cistei este aproximativ est-vest. Mormântul fiind afectat de săpături anterioare, nu am putut face mai multe observaţii.

4. *Inventar funerar*:

a. monedă de argint (denar) de la Antoninus Pius din anii 143-144 p. Chr.[3] (Nr. inv. 48415) **(Fig. 2)**;

b. bol fragmentar cu buza adusă spre interior şi picior inelar; reîntregit; secolul II p. Chr.[4] Dimensiuni[*]: Dg = 12,5 cm, Î = 6 cm, Db = 4,7 cm (Nr. inv. 48402; **Fig. 3 a, b**);

c. căniţă fragmentară cu o toartă (ruptă de la atașamentul superior), cu pereţii subţiri, îngrijit lucrată; s-a putut reîntregi partea superioară cu buza evazată uşor, prevăzută cu două caneluri la bază; sec. II-III p. Chr.[5] (Nr. inv. 48406; **Fig. 4**);

---

[2] Cercetarea a avut loc în data de 18.11. 2011.

[3] Antoninus Pius, denar, emis la Roma, anii 143-144 p. Chr. (RIC, III, 40, nr. 111e). Mulţumim pentru informaţii dl. C. Chiriac şi dl. A. Vîlcu.

[4] SUCEVEANU 2000, p. 28, tipul VI B; BĂJENARU, DOBRINESCU 2008, p. 193, p. 204, pl. 6 b; BUCOVALĂ 1969, p. 302-306, fig. 9; POPILIAN 1976, p. 121-122, tipul 6, nr. 798, pentru o datare în secolul al II-lea p. Chr.

[*] Prescurtări folosite: Dg = diametrul gurii; Db = diametrul bazei; Î = înălțime; Îp = înălțime păstrată; L = lungime.

[5] SUCEVEANU 2000, p. 99-107, tipul XXXII; BUCOVALĂ, PAŞCA 1991, p. 193, pl. IX, M 9 și p. 229; PETRE 1987, p. 12, E 162 bis, pl. 12, nr. 15 c, 14, A 293, fig. 22b, E 158, pl. 18, fig. 24b, E 143, pl. 19, fig. 26d şi 27, serie de vase datate în secolele II-III p.Chr. Evoluția acestui tip de vas este definită de către M. Bucovală (BUCOVALĂ 1969, p. 311-312); BARBU 1961, p. 218, fig. 8/7; RĂDULESCU 1975, p. 334-336, 339, pl. V; PETRE 1962, p. 568, fig. 5b, care menționează un vas similar descoperit în necropola cetății Noviodunum, în anul 1958, împreună cu o monedă de la Antoninus Pius, emisă în anul 156 p. Chr.

d. gâtul unui ulcior cu o toartă, cu buza îngroşată, prevăzută cu o şănţuire la interior şi o canelură la exterior; gât larg, tronconic, pasta fină cărămizie; datat la mijlocul şi în a doua jumătate a secolului al II-lea[6]. Dimensiuni: Dg = 6,4 cm, Îp = 8,3 cm. (Nr. inv. 48407; **Fig. 5 a, b**);

e. fragmente de sticlă ce nu au putut fi identificate;

f. un cercel de bronz (nu a putut fi restaurat);

g. fragmente ceramice provenind de la vase ce nu au putut fi identificate;

h. piron de fier (Nr. inv. 48412).

Din analiza inventarului funerar, considerăm că acest mormânt poate fi încadrat, din punct de vedere cronologic în a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr..

Ca tip de mormânt - cistă realizată din patru lespezi din calcar-, se încadrează în tipul X: mormânt de înhumaţie din lespezi din calcar cu acoperiş plan şi fără fereastră, conform tipologiei elaborate de către V. Barbu. Autorul citat afirmă că *„mormintele din această categorie erau construite în gropi, iar apoi, peste ele, se ridicau tumulii"*[7]. Din punct de vedere cronologic, acest tip de mormânt este prezent la Tomis în secolele II-IV p. Chr.[8], iar la Callatis din epoca elenistică până la încetarea locuirii oraşului[9].

În ceea ce priveşte mormintele din mediul rural aflate la o anumită distanţă de oraşele din epoca romană, menţionăm pe cele aflate la Bădila, în *teritoriul noviodunens*[10]; mormântul tumular de incineraţie de la Pecineaga din teritoriul callatian, care prezintă o cistă din calcar cochilifer asemănătoare cu cea descoperită la G-ral Scărişoreanu, datat în secolul I p. Chr.[11]; alte două morminte tumulare la Bărăganu, în teritoriul tomitan, datate în a doua jumătate a secolului I p. Chr. sau în primii ani ai secolului al II-lea p. Chr.[12] şi la Independenţa, un mormânt de înhumaţie în cistă din plăci mari de calcar, datat în secolul al III-lea p.Chr.[13]. În cadrul acestei serii de morminte situate în teritoriile rurale ale unor oraşe importante, se face tranziţia de la incineraţie la înhumaţie şi putem aprecia că ele aparţin unor proprietari funciari, legaţi de aşezările rurale sau de *villae rusticae* din apropierea acestor morminte[14]. Astfel, în cursul cercetărilor de teren efectuate în zona localităţii General Scărişoreanu, a fost identificată în punctul „Movila de cenuşă"[15], o aşezare de epocă romană timpurie (secolele I – III p. Chr.), dar care se pare că a funcţionat şi în secolul al IV-lea, conform celor mai târzii materiale arheologice descoperite. Situată la 3 km nord-est de sat, aşezarea a fost distrusă în mare parte de lucrările de amenajări funciare din anii 1975-

[6] POPILIAN 1976, p. 96-97, tipul 2, nr. 434, 435, 452.

[7] BARBU 1971, p. 56; BARBU 1977, p. 208.

[8] BARBU 1971, p. 65.

[9] PREDA 1980, p. 15; PREDA 1966, p. 142; CHELUȚĂ-GEORGESCU 1974, p. 178-179

[10] SIMION 1977, p. 124-148

[11] IRIMIA 1987, p. 109.

[12] IRIMIA 1987, p. 126-127.

[13] IRIMIA 1987, p. 127-129.

[14] IRIMIA 1987, p. 133; BAUMANN 1977, p. 155-161.

[15] Cod RAN 61489.01, înscrisă în Lista Monumentelor Istorice, M.O., nr. 64 bis din 16.07.2004, Ordinul Ministrului Culturii şi Cultelor nr. 2314/2004, vol. II, Bucureşti, p. 953, poziţiile 238, 239, 240.

1976[16]. Arhiva „Repertoriul Arheologic al României" a Institutului de Arheologie „V. Pârvan", menţionează descoperirea unui apeduct roman şi a unor monede romane în satul General Scărişoreanu[17]. Având în vedere existenţa acestor descoperiri şi raportându-se la sudul judeţului Constanţa, care alcătuia parţial teritoriul cetăţii Callatis, M. Irimia considera plauzibil un drum care lega cetatea callatienilor de Dunăre, jalonat de aşezările de la Arsa, Pecineaga, Comana, General Scărişoreanu, Fântâna Mare, Cetatea, Văleni, Dobromir, Băneasa[18] şi, probabil Altinum (Oltina).

II. În localitatea Nuntaşi a fost cercetat un mormânt de înhumaţie protejat cu ţigle[19] **(Fig. 6)**.

1. *Localizare topografică*:

Mormântul a fost descoperit întâmplător, în cursul săpării unei gropi pe str. Progresului, nr. 5, în localitatea Nuntaşi, com. Istria. Adresa respectivă este situată la şoseaua ce duce către cetatea Histria, fiind una dintre ultimele case din satul Nuntaşi. Locul de descoperire este amplasat la circa 30-40 m sud faţă de şoseaua spre Histria.

2. *Descrierea situaţiei*:

La momentul sosirii noastre la adresa indicată, mormântul fusese deja afectat în mare parte de săpătura efectuată de proprietar. Am identificat un mormânt de înhumaţie, protejat cu ţigle uşor curbate, păstrate la acel moment doar în zona picioarelor scheletului, unde am observat existenţa a patru ţigle. Lungimea mormântului este de circa 2,25 m; lăţimea totală (inclusiv ţiglele) de circa 1 m; adâncimea maximă a mormântului este de – 1,20 m. Adâncimea de la care încep ţiglele este de – 0,60 m, și coincide cu începutul stratului de sol galben. Din schelet, s-au conservat „*in situ*" o parte din coastele de pe partea dreaptă şi picioarele de la jumătatea tibiilor în jos. În jur erau răspândite numeroase fragmente osteologice umane.

3. *Rit şi ritual funerar*:

Orientarea mormântului este nord-sud, cu craniul la nord. Scheletul era aşezat pe spate, cu picioarele întinse, protejat pe latura estică de un şir de ţigle, plasate uşor înclinat spre centrul mormântului. În zona scheletului au fost identificate mai multe cuie din fier, provenind de la sicriu. La picioare au fost plasate două vase, dintre care unul întreg, iar din celălalt doar partea inferioară **(Fig. 7 a, b)**. Din pământul deja excavat, au fost recuperate numeroase fragmente de sticlă ce ar putea proveni de la un vas cu corp globular şi toartă.

4. *Inventar funerar*:

a. ulcior întreg cu corpul canelat la partea inferioară, buza uşor evazată, pastă de culoare cărămizie, acoperită la partea superioară cu vopsea cafenie; sec. II –IV p. Chr.[20] Dimensiuni: Dg = 5 cm, Î = 14,7 cm, Db = 3,5 cm. (Nr. inv.

[16] IRIMIA 1980, 97.

[17] http://www.cimec.ro/scripts/ARH/RAR-Index/sel.asp, accesat la 08.10.2013; altă monedă de la Traian este menţionată de M. Bărbulescu (BĂRBULESCU 2001, p. 221).

[18] IRIMIA 1980, p. 78; RĂDULESCU, BĂRBULESCU, BUZOIANU, 1985, p. 58.

[19] Cercetarea a avut loc în data de 18.11. 2011.

[20] SUCEVEANU 2000, 151, type XLVI, pl. 70, nr. 4, 5, 6.

48403; **Fig. 8 a, b**);

b. căniţă fragmentară, de mici dimensiuni, cu corp globular decorat cu caneluri, lipsă partea superioară; sec. II-III p. Chr.[21] Dimensiuni: Db = 3 cm, Îp = 7,5 cm. (Nr. inv. 48405; **Fig. 9 a, b**);

c. opaiţ fragmentar cu urme de folosire, cu corp rotund, disc concav delimitat de bordură prin două cercuri concentrice, cioc cordiform; lipseşte jumătate din disc şi toarta; sec. II-III p. Chr.[22] Dimensiuni: L = 7 cm, D = 5,5 cm. (Nr. inv. 48409; **Fig. 10**);

d. opaiţ fragmentar cu corp rotund, disc mic, bordura lată, decorată cu granule, dispuse pe trei cercuri concentrice. Se păstrează circa trei sferturi din disc, inclusiv apucătoarea; sec. II – III p. Chr.[23] Dimensiuni: D = 6 cm (Nr. inv. 48410; **Fig. 11**);

e. numeroase fragmente de sticlă, de mici dimensiuni, posibil de la un borcan cu corp globular şi toartă cu extremitatea superioară întoarsă spre exterior; sec. II p. Chr.[24];

f. cuie din fier de la sicriu (Nr. inv. 48413; **Fig. 12**).

După inventarul descoperit, mormântul poate fi datat în sec. al III-lea p. Chr.

Tipul de mormânt în sicriu şi protecţie laterală de ţigle este deosebit, reprezentând o combinaţie între mormântul în sicriu şi cel cu protecţie laterală de ţigle.

Perieghezele şi sondajele arheologice efectuate în zona localităţii Nuntaşi, situată în apropierea cetăţii Histria, au evidenţiat o densitate mare de aşezări preistorice[25], greceşti, elenistice [26] şi romane[27], cele mai multe dintre acestea fiind amplasate de-a lungul pârâului Duingi Dere. Reținem identificarea unei aşezări de epocă romano-bizantină, aflată la marginea estică a localităţii Nuntaşi[28] şi o alta, romană timpurie (sec. II-III p. Chr .), situată la 300 m sud-vest de sat[29]. La 1 km nord de Băile Nuntaşi a fost identificată o aşezare de epocă romană, încadrată din punct de vedere cronologic în sec. I – III p. Chr[30]. Cercetările aerofotografice au permis efectuarea unor observaţii cu privire la organizarea teritoriului rural al cetăţii histriene şi la traseul principalelor drumuri ce străbăteau această zonă. Probabil un asemenea drum lega Histria prin Nuntaşi, Tariverde, Cogealac, Valea Casimcei, Gura Dobrogei, Cheia de zona Hârşovei[31],

[21] RĂDULESCU 1975, p. 336-338, pl. IV; BUCOVALĂ, PAŞCA 1991, p. 229-230, pl. VIII.

[22] ICONOMU 1967, p. 18, tip XX.

[23] ICONOMU 1967, p. 75, nr. 268, fig. 120.

[24] BĂJENARU, DOBRINESCU 2008, p. 193, M 7, nr. inv. 45756.

[25] COMŞA 1977, p. 66-70; HAŞOTTI 1984, p. 30.

[26] Menţionăm cele două aşezări, Nuntaşi I şi Nuntaşi II, identificate de către Catrinel Domăneanţu: DOMĂNEANŢU 1980, p. 265-266; DOMĂNEANŢU 1993, p. 59-78; vezi şi RĂDULESCU 1961, p. 377-393; ALEXANDRESCU, AVRAM, BOUNEGRU, CHIRIAC 1986, p. 249.

[27] AVRAM, BOUNEGRU, CHIRIAC 1985, p. 116, fig. 2, 122, fig. 6.

[28] AVRAM, BOUNEGRU, CHIRIAC 1985, p. 117, 116, fig. 2, 123 ; Cod RAN 62048.05.

[29] BĂRBULESCU 2001,p. 43; AVRAM, BOUNEGRU, CHIRIAC 1985, p. 117, 116, 123, fig. 2; Cod RAN 62048.02.

[30] BĂRBULESCU 2001, 43; Cod RAN 62048.04.

[31] IRIMIA 1980, p. 80; ALEXANDRESCU 1971, p. 27-36; DORUŢIU-BOILĂ 1971, p. 37-46.

fapt de natură să contribuie la ridicarea economică a aşezărilor situate pe traseul acestui drum. Este posibil ca mormântul nou descoperit să facă parte dintr-o necropolă încă neidentificată[32], sau să ne aflăm în prezenţa unei înhumări singulare sau a unui grup de înhumări familiale, amplasate pe terenul proprietarului, care şi-a stabilit un loc funerar propriu[33].

Cele două cercetări arheologice efectuate în puncte diferite, având caracteristici diverse, vin să completeze imaginea vieţii rurale din cadrul epocii romane timpurii[34].

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU 1971 – P. Alexandrescu, *Observaţii asupra organizării spaţiale în necropola Histriei*, Peuce 2 (1971), p. 27-36.

ALEXANDRESCU, AVRAM, BOUNEGRU, CHIRIAC 1986 – Em. Alexandrescu, Al. Avram, Oct. Bounegru, C. Chiriac, *Cercetări perieghetice în teritoriul histrian (II)*, Pontica 19 (1986), p. 243-252.

AVRAM, BOUNEGRU, CHIRIAC 1985 – Al. Avram, Oct. Bounegru, C. Chiriac, *Cercetări perieghetice în teritoriul Histriei (I)*, Pontica 18 (1985), p. 113 – 124.

BARBU 1961 – V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, StCl 3 (1961), p. 203-225.

BARBU 1971 – V. Barbu, *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană*, SCIV 22 (1971), 1, p. 47-68.

BARBU 1977 – V. Barbu, *Necropole de epocă romană în oraşele Pontului Stâng; caracteristici tipologice*, Pontica 10 (1977), p. 203-214.

BAUMANN 1977 – V. H. Baumann, *Proprietari funciari în Dobrogea romană*, Peuce 6 (1977), p. 155-161.

BĂJENARU, DOBRINESCU 2008 – C. Băjenaru, C. Dobrinescu, *Săpături de salvare în necropola romană a Tomisului*, Pontica 41 (2008), p. 189-208.

BĂRBULESCU 2001- Maria Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I – III p. Chr.)*, Constanţa, 2001.

BUCOVALĂ 1969 – M. Bucovală, *Tradiţii elenistice în materialele funerare de epocă romană timpurie la Tomis*, Pontica 2 (1969), p. 297-332.

BUCOVALĂ, PAŞCA 1991 – M. Bucovală, Cecilia Paşca, *Descoperiri recente în necropola romană de sud-vest a Tomisului*, Pontica 24 (1991), p. 185-236.

CHELUŢĂ-GEORGESCU 1974 – N. Cheluţă-Georgescu, *Morminte elenistice şi romane descoperite în zona de nord şi nord-vest a necropolei callatiene*, Pontica 7 (1974), p. 169-189.

COMŞA 1977 – E. Comşa, *Neoliticul judeţului Constanţa*, RevMuz 14 (1977), 5, p. 66-70.

CONSTANTIN, RADU, IONESCU, ALEXANDRU – R. Constantin, L. Radu, M. Ionescu, N. Alexandru, *Mangalia. Cercetări arheologice de salvare*, Peuce S.N. 5 (2007), p. 241-296.

DOMĂNEANŢU 1980 – Catrinel Domăneanţu, *Rezultatele săpăturilor arheologice de la Nuntaşi*, Materiale 14 (1980), p. 265-266.

DOMĂNEANŢU 1993 – Catrinel Domăneanţu, *Un sanctuaire hellénistique du site de Nuntaşi II (comm. d'Istria, dép. Constanţa)*, Dacia NS 37 (1993), p. 59-78.

DORUŢIU-BOILĂ 1971 – Emilia Doruţiu-Boilă, *Observaţii aerofotografice în teritoriul rural al Histriei*, Peuce 2 (1971), p. 37-46.

[32] În această zonă localitatea s-a extins relativ recent.

[33] CONSTANTIN, RADU, IONESCU, ALEXANDRU 2007, p. 263-264.

[34] BĂRBULESCU 2001.

HAŞOTTI 1984 – P. Haşotti, *Noi date privind difuziunea culturii Hamangia*, Pontica 17 (1984), p. 25-36.

ICONOMU 1967 – C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Constanța, 1967.

IRIMIA 1980 – M. Irimia, *Date noi privind aşezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 13 (1980), p. 66-118.

PETRE 1962 – A. Petre, *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, Materiale 8 (1962), p. 565-589.

PETRE 1987 – A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (II-e – VII-e siècles de notre ère). Recherches archéologiques*, AIESEE 17-18 (1987), p. 5-171.

POPILIAN 1976 – Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

PREDA 1980 – C. Preda, Callatis. *Necropola romano-bizantină*, Bucureşti, 1980.

PREDA 1966 – C. Preda, *Câteva morminte din epoca elenistică la Callatis*, SCIV 17 (1966) 1, p. 137-146.

RĂDULESCU 1961 – A. Rădulescu, *Noi mărturii din epoca elenistică la Nuntaşi*, SCIV 12 (1961) 2, p. 377-393.

RĂDULESCU 1975 – A. Rădulescu, *Contribuții la cunoaşterea ceramicii de uz comun din Dobrogea*, Pontica 8 (1975), p. 331-360.

RĂDULESCU, BĂRBULESCU, BUZOIANU 1985 – Al. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Observații privind importul amforelor ştampilate în sud-estul Dobrogei*, Pontica 18 (1985), p. 55-74.

SIMION 1977 – G. Simion, *Descoperiri noi pe teritoriul Noviodunensis*, Peuce 6 (1977), p. 123-148.

SUCEVEANU 2000 – Al. Suceveanu, *Histria X. La céramique romaine des I-er – III-e siècles ap. J. – C.*, Bucureşti, 2000.



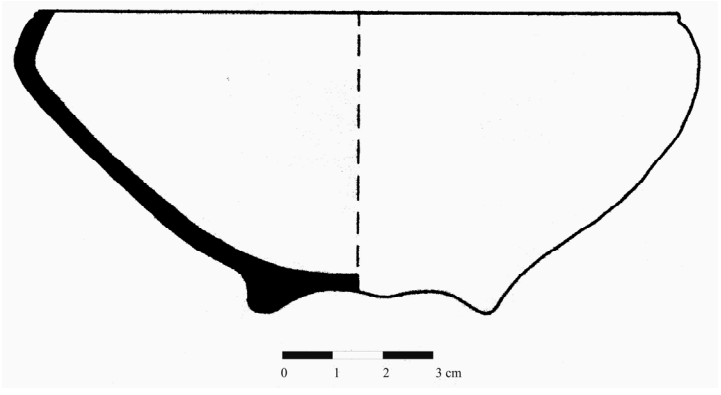
Fig. 1



Fig. 2



a



b

Fig. 3



Fig. 4



a **b**

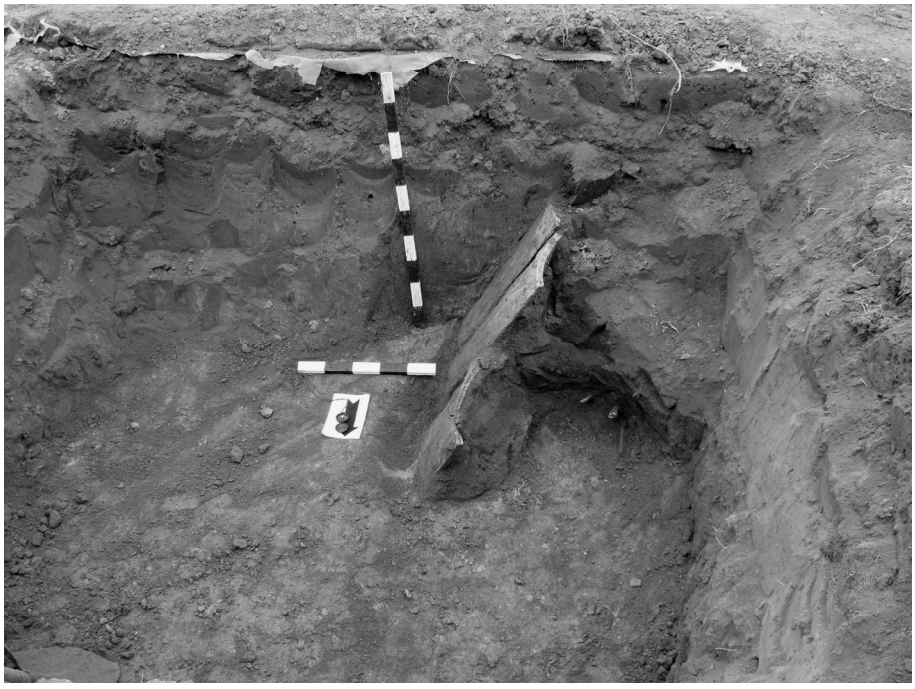
Fig. 5



Fig. 6

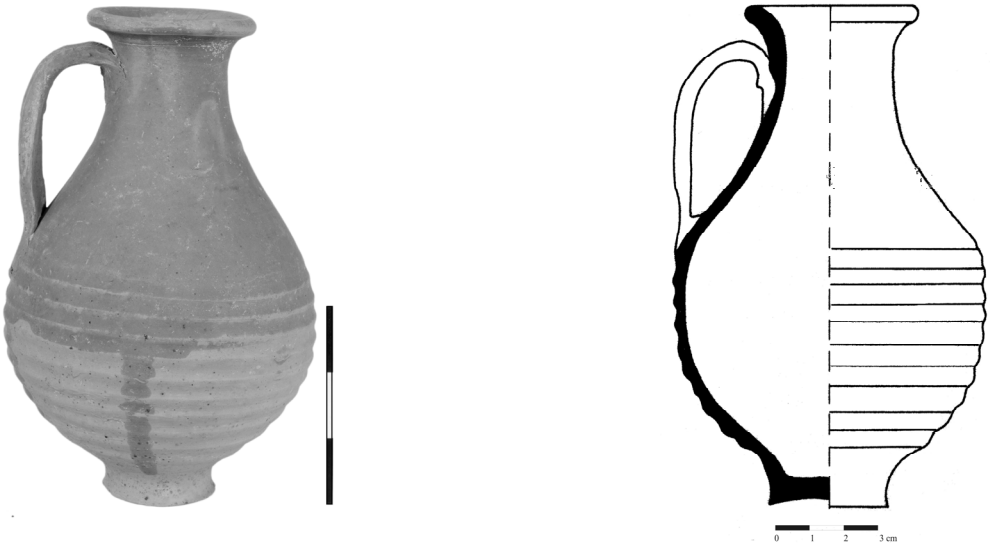


a



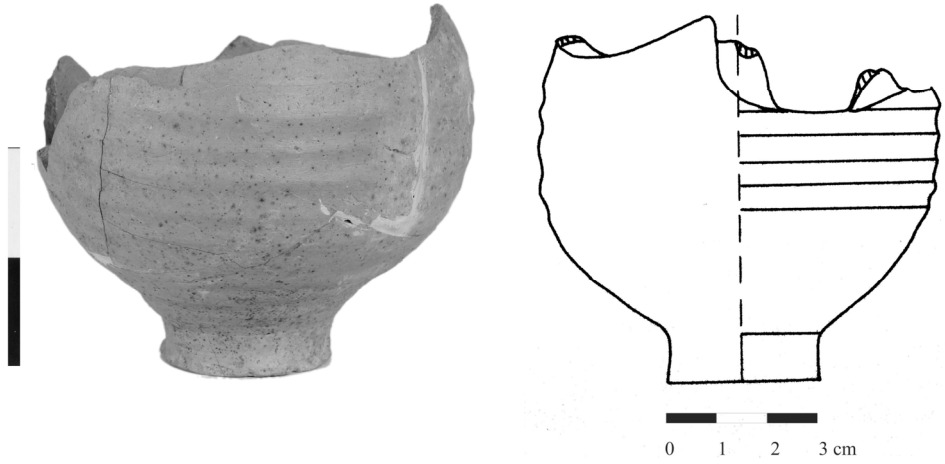
b

Fig. 7



a **b**

Fig. 8



a **b**

Fig. 9

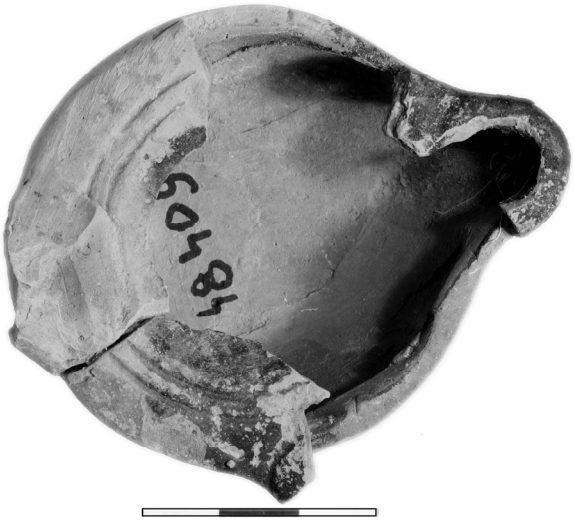


Fig. 10



Fig. 11



Fig. 12

AN AMOR STATUETTE FROM NOVIODUNUM

Costel CHIRIAC[*]
George NUȚU[*]

Key words: *early Roman period, Noviodunum, Moesia Inferior, bronze statuette, Amor/Cupido.*
Cuvinte cheie: *perioada romană timpurie, Noviodunum, Moesia Inferior, statuetă din bronz, Amor/Cupido.*

Abstract: *Up till now, two statuettes representing the God Amor are known at Noviodunum. A new find from a private collection – nowadays in the Museum of National History and Archaeology from Constanţa, has enriched the repertoire of these statuettes. Based on iconographic characteristics and on parallels, the authors date this statuette to the 2nd century AD.*
Rezumat: *La Noviodunum sunt cunoscute până în prezent două statuete cu reprezentarea zeului Amor. O nouă descoperire aflată într-o colecţie particulară a îmbogăţit repertoriul acestor piese figurate. Pe baza caracteristicilor iconografice şi analogiilor, autorii încadrează statueta în secolul II p.Chr.*

In the repertoire of figurative bronzes from Roman Dobrudja, statuettes representing the God Amor are quite numerous. The ones we know are different in style and artistic value, illustrating precisely the spreading of the divinity cult in the Roman world, as well as borrowing and adapting certain models that were widely spread during those times throughout various centers. The frequency with which the divinity is evoked during Roman times demonstrates the spread of the cult of the protector of love in Greek-Roman society, with deep roots dating back to the Greek archaic period. Aphrodite's son will also know a wide variety of interpretations in Roman times, being one of the most beloved characters from the provincial toreutic, having multiple attributes, from the classical bow, to festive

[*] Costel Chiriac: Institute of Archaeology, Codrescu street no. 6, Iaşi; e-mail: chiriaccostel@yahoo.com.
[*] George Nuţu: Eco-Museal Research Institute, Progresului street no. 32, Tulcea; email: nutugrg@yahoo.com.

symbols, like *tuba*, flower crowns, branches of trees and wine leaves[1].

The statuette

From the information we have, the statuette was found in unknown circumstance in the surroundings of Noviodunum. It belonged to a private collection and is currently in the collection of the Museum of National History and Archeaology in Constanța.

Amor is shown as moving (H-11.3 cm) and is depicted with a lot of naturalness. The left hand that was supposed to be hanging is broken and no longer exists but, based on similar finds, the hypothesis that it had a *patera* in it could prove valid. In the left hand, broken from the elbow down and lifted towards head-level, it had probably a torch – wide-spread attribute among these statuettes. The manner in which the face is depicted is a typical one for this god: round, with protrusive cheeks, rounded chin, small mouth and nose, the eyes have deep orbits. The corrosion faded facial details that were surely done with extreme care and attention to detail, if we look at the attention given to the rest of the body. The hair is depicted as ample lovelocks, and on the crown of the head he has that *cirrus* tied with *taenia* – some specific for Amor's iconography. The torso is narrow, the pectorals are barely visible and the abdomen is ample, with the umbilicus as an incision. The hips are wide, the feet are thick in the upper part, and the ankles have fine wrists. The left foot is fragmentary. The same attention was also given to the back, nicely done, with the asperities carefully removed. The left wing is broken, while the right wing was made of bronze and was slightly affected by corrosion over time. It has a dark-brown patina.

Amor in Dobrudja

Moesian representations belong to different categories, like major statuaries, architectonic fragments, glyptic and toreutic. A series of sculptures discovered at Tomis[2], Histria and Callatis[3] belong to the first two categories; they are monuments that vary in expression, and stylistic execution. Within the glyptic its prevalence is scanty, although the cameo discovered in the harbor of Capidava[4] town is a highly artistic quality document.

In toreutic, Eros is a frequently used deity, as shown by the research underwent by P. Georgiev on the bronze figurines discovered in the southern part of Moesia Inferior[5]. The statuettes discovered at Novae[6] confirm this assertion, but the hypothesis of a common origin is difficult to sustain given the obvious stylistic differences that exists between them.

In the northern Dobrudja, for the representations of the messenger of love we remark the town of Noviodunum where three such statuettes have been found up till now. The first of the aforementioned statuettes was discovered during

[1] LIMC III/1-2, *s.v.* Eros (Ch. Augé, P. Linant de Bellefonds); Amor, Cupido (N. Blanc, F. Gury).

[2] CHERA 1997, p. 217, 220, fig. 1.

[3] COVACEF 2002, p. 122.

[4] MATEI 1991, p. 241-244.

[5] GEORGIEV 2000-2001, p. 58.

[6] DIMITROVA-MILČEVA 2006, p. 30-32, nos. 10-13.

rescue archaeological research in this town[7] and it is similar as representation to Amor (*Genius*) from Sarmizegetusa[8] and to the Amor from Köln[9], both dated in the 2nd century AD. Not long ago, V. H. Baumann published a fragmentary statuette discovered during the 2003 research campaign under the denomination of *lar*[10]. Up to a certain point, this opinion is justified, given the fact that we can observe a massive corrosion of the entire statuette and considering the position of the right hand. The features of the face are depicted roughly, the mouth is big, the nose is wide, and the eyes have big orbits. The *cirrus* is badly represented, the same being valid for the rest of the body. The thick neck, the absence of pectorals, the bulky right shoulder and the short torso complete the image of an artistically low quality piece. The left foot is broken and the right one does not respect the artistic "dogma" or the anatomy of the body. The wings and the back, generally, were also poorly done, while the haircut was done with excessive attention. Despite all these flaws, our opinion is that the statuette at Noviodunum is an Amor from the 3rd century AD and not a *lar*, as it was initially presented. The *cirrus* and the wings are solid arguments favoring and supporting this statement. Last but not latest, we must also notice the general disposition of the find, that makes us think of a refused object or, maybe, of a local workshop, as it is highly unlikely that the low quality pieces were brought from afar.

In the same region of northern Dobrudja, at "Lozova", near village Valea Teilor (Tulcea County) there was found one of the most spectacular representations of Amor from all Roman provinces[11]. The statuette (H.-13.9cm) seems to be rare within the Roman bronzes repertoire, and its origins should be search in the Hellenistic period. Even though the physiognomy and special quality are similar to those of other numerous statuettes[12], the elaborate attention with which the torso was made, with the wine garland in diagonal, makes us think about the bronzes with Dionysian themes from the first two centuries AD. A similar statuette comes also from the area of the Lower Danube, from Novae[13].

Differing in style and realization technique from the statuette previously presented, but with similar dimensions, it is a statuette discovered near the village Valea Seacă (Constanţa County) as stray-find. The rectangular-shaped base has a nail from which only the upper part was preserved, which leads us to the idea of a furniture accessory or of a decorative element as part of a chariot. The position of the hands differs from that of the Noviodunum statuette, but the details of the body and the placement of the curls and locks of hair has numerous similarities, specific to the 2nd century AD. We must also mention the association the author gave to this Amor with Harpocrates, based on the resemblance

[7] BARNEA, BARNEA 1984, p. 102, pl. 11.

[8] POP 1995, p. 326-327, fig; 8/6.

[9] RITTER 1994, p. 339, no. 2, figs. 4-6.

[10] BAUMANN 2005, no. 71.

[11] SIMION 1984, p. 333-336, 693-694; BAUMANN 1989, p. 57-58, fig. 11; BAUMANN 2001, p. 3, pl. 1/3.

[12] For example Amor from August from 2nd century AD, see KAUFMANN-HEINIMANN 1977, p. 43, no. 38, pl. 34-36.

[13] KUNZE, KRISELEIT, SCHÖNE 1991, no. 169; DIMITROVA-MILČEVA 2006, p. 30-31, no. 10.

between the *cirrus* and the lotus leaf[14]. Similar to the statuette from Valea Seacă, it is an Amor discovered at Köln, with the right arm slightly distant from the body and with the second arm offering a cloak. This statuette is, nevertheless, of a better quality, the hair is made differently and the wings are wide open[15].

To the same category, of decorative objects used in functional ensembles, belongs a chariot ornament of an exquisite artistic quality, discovered in an unknown place on the territory of the province and dated as second half of the 3rd century AD[16]. Also of a similar size is a statuette discovered at Histria that depicts him as a plump child, with a big belly and curly hair; the ensemble was made with great care, which let us believe that it was an old traditional bronze-working workshop[17]. In objects of daily use, the deity appears on a furniture piece, possibly a lid from a *lucerna*, randomly discovered near Istria[18].

In the civil settlement at Ostrov-Ferma 4, in the territory of the Durostorum, two statuettes of rather small size were discovered. The first (H.- 4.5cm)[19] is a variant from the 2nd -3rd century AD of the Freiburg/Avallon/Chalon-sur-Saône/Saint-Germain-en-Laye group, identified by Hiller[20]. The major difference between the aforementioned group and the Amor from Durostorum lies in the attribute: while the statuettes from Western provinces have the torch, a continuance of Hellenistic tradition, the statuette from the Lower Danube region holds a mirror. The second statuette (H. - 4.4cm) [21] resembles a find from Carnuntum[22] and dates back to the 2nd - mid 3rd century AD.

Typology of Amor statuettes in Dobrudja

In *Dacia*, the typology of Amor statuettes was established by L. Ţeposu Marinescu and C. Pop[23]. The authors distinguished between three groups within the figurines discovered in the province, the Noviodunum find can be placed in the first type, variant *e - Amor with a lowered arm and attributes in the other lifted hand*.

For the statuettes in Dobrudja, we can distinguish four schemas of representations:

1) *Amor with a torch, a mirror or a tuba in the right hand lifted at head-level, and the left hand hanging, with or without an attribute* (Durostorum – 1 find, Noviodunum – 3 finds, Valea Teilor – 1 find);

2) *Amor with a torch in the left hand lifted above the head and the right hand hanging* (Durostorum – 1 find, Histria – 1 find);

3) *Amor with torch or another attribute in the left hand extended straight forward and right hand hanging, eventually with attribute* (Valea Seacă – 1 find);

[14] BUCOVALĂ 1982, p. 237-238, no. 2, figs. 3-4.
[15] RITTER 1994, p. 342, no. 5.
[16] ŞTIRBULESCU 2006, p. 239-249.
[17] ŞTIRBULESCU 2005, 509, no. 2, p. 512-513, fig. 2a-b.
[18] PASCALE 2006, p. 335-338.
[19] CULICĂ, MUŞEŢEANU 1979, p. 448, no. 5, fig. 3a-b.
[20] HILLER 2002, p. 462-477.
[21] MUŞEŢEANU, ELEFTERESCU 1977, p. 585-586, fig. 1/1-3.
[22] FLEISCHER 1967, p. 82, no. 95, pl. 53.
[23] ŢEPOSU-MARINESCU, POP 2000, p. 64.

4) *Amor sitting* (Histria – 1 find)

Analogies, workshop and chronology

The Amor statuette discovered at *Noviodunum* has a series of common characteristics with the finds from Reichshoffen[24], Carnuntum[25], Köln[26], Autun-Jardin Lorrain[27] and Lyon[28]. Similar to the statuette in question is a figurine from *Dacia*, from Stremţ, Alba County; it is of small dimensions but with the details of the body worked in a similar manner[29]. In the regions of Lower and Middle Danube, similar statuettes are certified at Barič, Golubac (National Museum in Požarevac) [30]; it is also similar is the Amor or Somnus' statuette from the 2nd -3rd centuries AD. from Borak, Crkvenac (Belgrade Museum) [31], but also the statuette from mid. 2nd century AD. discovered at Novae (Svistov Museum) [32].

The scattering of similar finds on large areas makes difficult to establish the workshop. As can be observed, analogies come both from Western provinces and also from Danubian ones. The notable differences in Moesian representations hold just as many evidence in favor of the argument of different workshops. The quality of the find indicates a prestigious workshop, located in the area of the Danubian provinces where can also be found close parallels. As for chronology, most of the finds of this iconographic schema were dated between 2nd-3rd centuries AD. However, the Noviodunum statuette can be placed rather towards the middle of the 2nd century AD.

BIBLIOGRAPHY

BAUMANN 1989 – V.H. Baumann, *Cu privire la cultura viţei-de-vie în nordul Dobrogei în Antichitatea romană*, RMM-M 3 (1989), p. 53-59.

BAUMANN 2001 – V.H. Baumann, *Italic Elements in the Istro-Pontic Rural Region (2nd Century BC -3rd Century AD)*, Studia Antiqua et Archaeologica 8 (2001), p. 1-15.

BAUMANN 2005 – V.H. Baumann, *Lar*. In: G. Jugănaru (ed.), *Aspecte privind prelucrarea şi circulaţia metalelor în Dobrogea din Preistorie până în Evul Mediu* (Biblioteca Istro-Pontica, Seria Patrimonium 1), Tulcea 2005.

BARNEA, BARNEA 1984 – I. Barnea, Al. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce 9 (1984), p. 97-105, 503-518.

BOUCHER 1973 – S. Boucher, *Bronzes romains figurés du Musée des Beaux-Arts de Lyon* (Collections des Musées de Lyon IX), Lyon 1973.

BUCOVALĂ 1982 – M. Bucovală, *Vase şi obiecte de bronz romane timpurii din Tomis*, Pontica 15 (1982), p. 235-248.

CHERA 1997 – C. Chera, *Reprezentări mitologice în inventarele funerare din Tomis (sec. I-*

[24] SCHNITZLER 1995, p. 86, no. 94; HILLER 2002, p. 469, fig. 17.
[25] FLEISCHER 1967, p. 80-81, no. 92, pl. 52.
[26] RITTER 1994, p. 339, no. 2, figs. 4-6.
[27] LEBEL, BOUCHER 1975, p. 23, no. 14.
[28] BOUCHER 1973, p. 4, no. 7.
[29] ŢEPOSU-MARINESCU, POP 2000, p. 59, no. 55, pl. 29.
[30] POPOVIĆ *et alii*, 1969, p. 97, no. 117.
[31] VELICKOVIĆ 1972, p. 157, no. 80.
[32] DIMITROVA-MILČEVA 2006, p. 31-32, no. 12.

IV d.Chr.), Pontica 30 (1997), p. 217-236.

COVACEF 2002 – Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană, secolele I-III*, Cluj-Napoca 2002.

CULICĂ, MUŞEŢEANU 1979 – V. Culică, C. Muşeţeanu, *Noi bronzuri romane din sud-vestul Dobrogei*, SCIVA 30 (1979), 3, p. 445-451.

DIMITROVA-MILČEVA 2006 – Al. Dimitrova-Milčeva, *Die Bronzefunde aus Novae (Moesia inferior)*, Warszawa 2006.

FLEISCHER 1967 – R. Fleischer, *Die römischen bronzen aus Österreich*, Mainz am Rhein 1967.

GEORGIEV 2000-2001 – P. Georgiev, *Rimski figuralen bronz ot Dolna Mizija. Tipologija na izobrajenijata*, Izvestija 36-37 (2000-2001), p. 50-63.

HILLER 2002 – H. Hiller, *Römische Statuettenpaare fackeltragender Eroten in hellenistischer Tradition*. In: A. Giumlia-Mair (ed.), *I bronzi antichi: produzione e tecnologia (Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, Grado-Aquileia, 22-26 maggio 2001)* (Monographies Instrumentum 21), Montagnac 2002, p. 462-477.

KAUFMANN-HEINIMANN 1977 – A. Kaufmann-Heinimann, *Die römischen bronzen der Schweiz. I. Augst und das Gebiet der Colonia Augusta Raurica*, Mainz am Rhein 1977.

KUNZE, KRISELEIT, SCHÖNE 1991 – M. Kunze, I. Kriseleit, S. Schöne (ed.), *Antike Bronzeplastik aus Bulgarien*, Berlin 1991.

LEBEL, BOUCHER 1975 – P. Lebel, S. Boucher, *Musée Rolin. Bronzes figurés antiques (grecs, étrusques et romains)*, Autun 1975.

MATEI 1991 – C. Matei, *O camee antică cu reprezentarea lui Eros de la Capidava*, SCIVA 42 (1991), 3-4, p. 241-244.

MUŞEŢEANU, ELEFTERESCU 1977 – C. Muşeţeanu, D. Elefterescu, *Bronzuri romane din sud-vestul Dobrogei*, SCIVA 28 (1977), 4, p. 585-589.

PASCALE 2006 – A. Pascale, *O piesă de bronz descoperită în teritoriul histrian*, Pontica 39 (2006), p. 335-338.

POP 1995 – C. Pop, *Bronzi figurati della Dacia romana: considerazioni in merito alla datazione di alcuni pezzi dispersi, illustrati nel secolo scorso*. In: S.T.A.M. Mols, A.M. Gerharlt-Witteveen, H. Kars, A. Koster, W.J.T. Peters, W.J.H. Willems (eds.), *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes, Nijmegen 1992* (Nederlandse Archeologische Rapporten 18), Nijmegen 1995, 317-328.

POPOVIĆ *et alii* 1969 – Lj.B. Popović, D. Mano-Zisi, M. Veličkovič, B. Jeličić, *Antička bronza u Jugoslaviji*, Beograd 1969.

RITTER 1994 – S. Ritter, *Die antiken bronzen im Römisch-Germanischen Museum Köln*, Kölner Jahrb. 27 (1994), p. 317-403.

SCHNITZLER 1995 – B. Schnitzler, *Bronzes antiques d'Alsace*, Paris 1995.

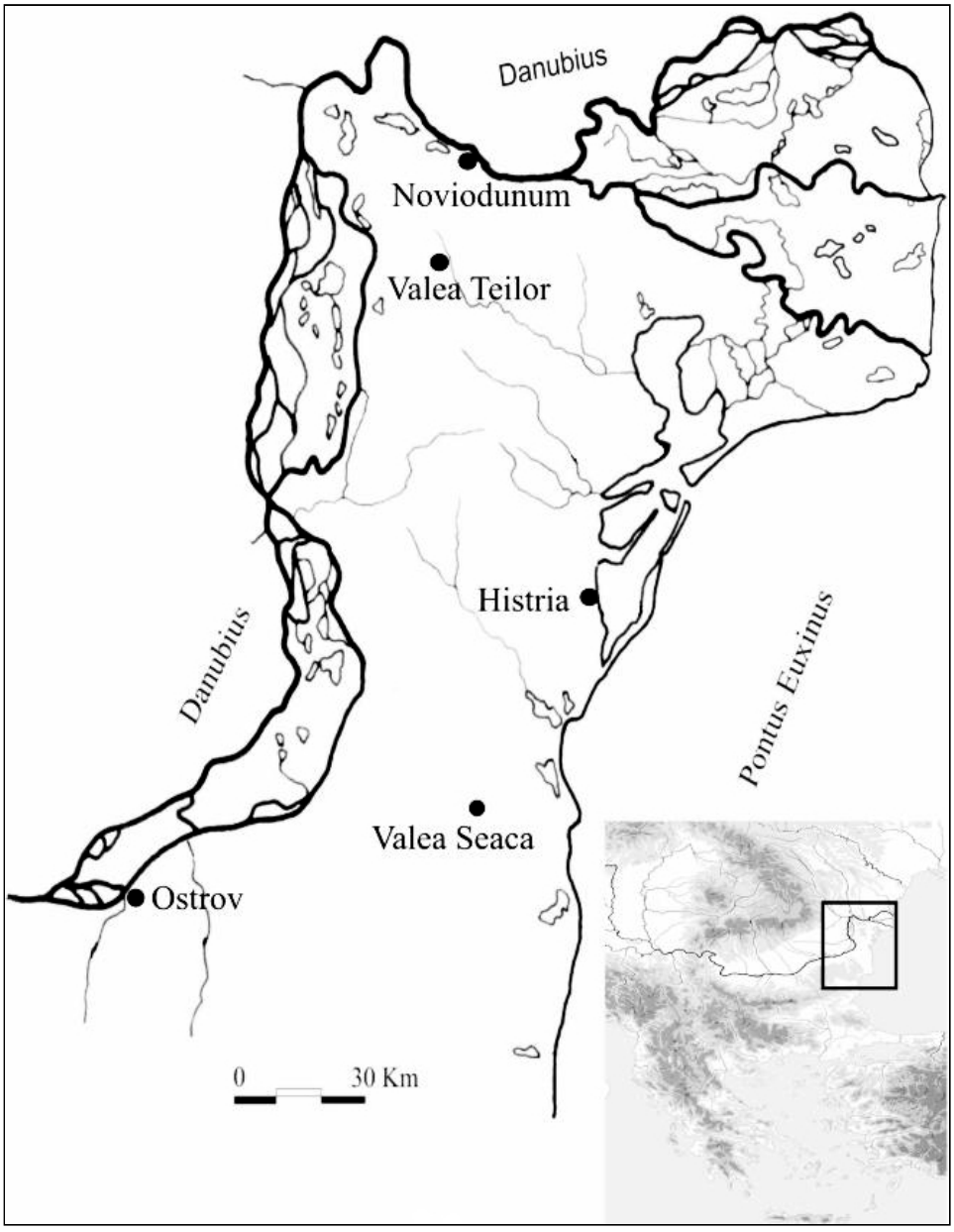
SIMION 1984 – G. Simion, *Un Eros trouvé à Valea Teilor, Département de Tulcea*, Peuce 9 (1984), p. 333-336, 693-694.

ŞTIRBULESCU 2005 – C. Ştirbulescu, *Statuete de bronz de epocă romană din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a României*. In: C. Muşeţeanu, M. Bărbulescu, D. Benea, A. Ştefănescu (eds.), *Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Ţeposu Marinescu*, Bucureşti 2005, p. 509-522.

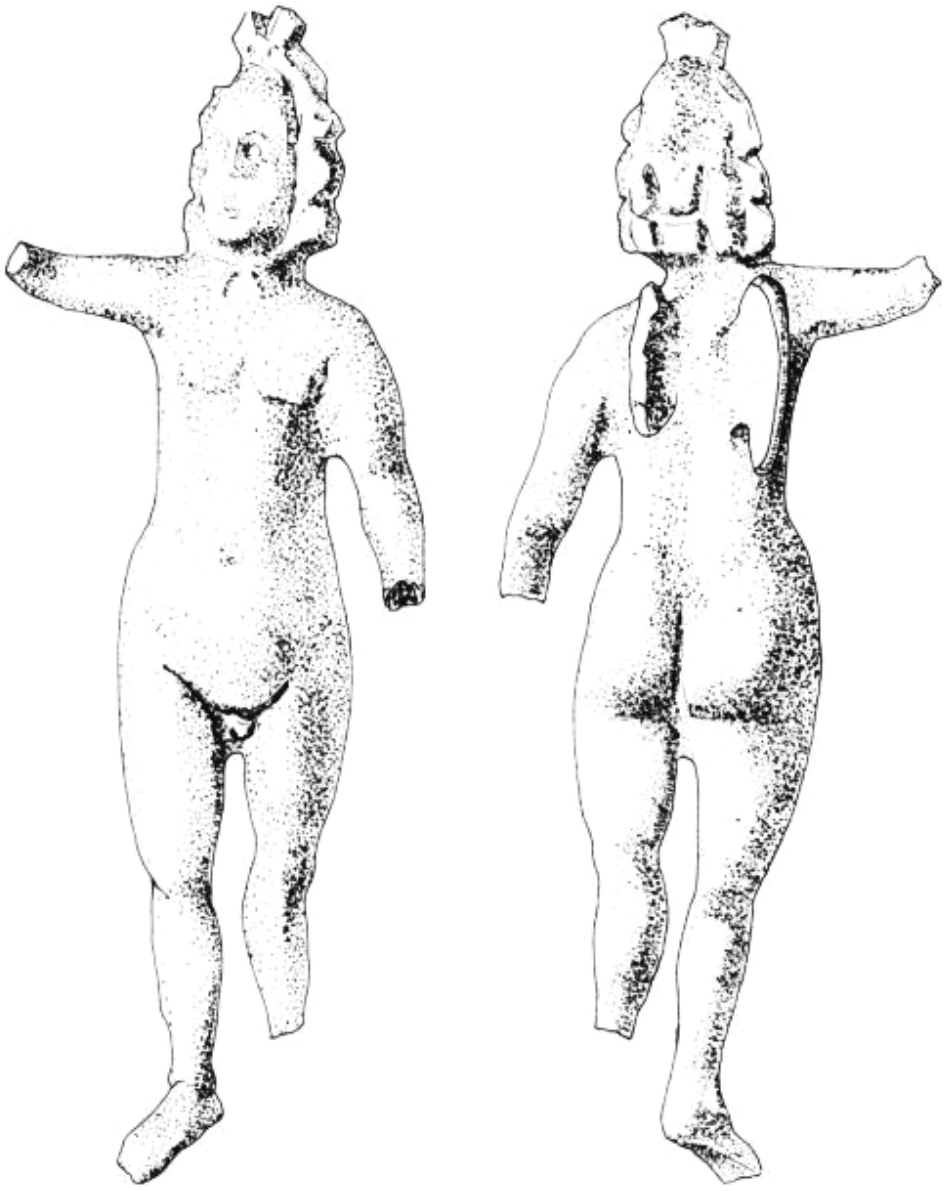
ŞTIRBULESCU 2006 – C. Ştirbulescu, *Una decorazione di un carro della provincia Moesia Inferior (Dobrugia, Romania)*, Cercetări Arheologice 13 (2006), p. 239-249.

ŢEPOSU-MARINESCU, POP 2000 – L. Ţeposu-Marinescu, C. Pop, *Statuete de bronz din Dacia romană* (Muzeul Naţional de Istorie a României. Monografii I), Bucureşti 2000.

VELIČKOVIĆ 1972 – M. Veličković, *Rimska sitna bronzova plastika u Narodnoi Muzeji* (Antika IV), Beograd 1972.



Pl. 1 - The spreading of Amor statuettes in Dobrudja (Layout G. Nuţu).



Pl. 2 – Amor statuette from *Noviodunum*–(drawing R. Ionescu).



Pl. 3 - Amor statuette from *Noviodunum*– (photo C. Chiriac).

ALIMENTAREA CU APĂ ÎN EPOCA ROMANĂ ÎN ZONA LOCALITĂȚII NICULIȚEL (JUD. TULCEA)

Dorel PARASCHIV, George NUȚU
Georgică COSTEA[*]

Mots-clés: *Niculițel, aqueducs, specus, tubes céramiques.*
Cuvinte-cheie: *Niculițel, apeducte, specus, tuburi ceramice.*

Résumé: *Dans cette note présente, nous nous proposons de présenter certaines informations concernant le système d'adduction de l'eau dans la période romaine, informations résultées des recherches archéologiques préventives réalisées les dernières années. Nous avons identifié un aqueduc de type specus et plusieurs aqueducs composés de tubes céramiques; ceux-ci avaient caput aquae dans la zone méridionale du village actuel, au pied des collines, et ils étaient orientés vers la basilique paléochrétienne, Valea Iancului et vers les établissements du nord de la localité.*

Du point de vue de la capacité et de la manière de leur réalisation, les aqueducs de Niculițel s'inscrivent parmi ceux qu'on connaît en Dobroudja.

Les tubes céramiques ont des dimensions et des formes variables, le long du même trajet existant des pièces de longueurs différentes même dans le cas du même tracé (l'important c'était le diamètre du manchon). L'absence d'une ,,standardisation" s'explique par le fait que les tubes étaient réalisés localement. Le diamètre et l'épaisseur des parois des tubes doivent être en concordance avec le débit de l'eau, avec la pression et, enfin et surtout, les besoins de la communauté.

Même si les aqueducs de Niculițel pouvaient transporter une quantité d'eau comparable à celle nécessaire à l'approvisionnement d'une ville de la Dobroudja romaine, nous considérons que les aqueducs en question avaient été construits pour les établissements ruraux de la région; leur grand nombre devrait être mis en rapport avec la situation florissante des villae, fait démontré par d'autres artefacts découverts (céramique, récipients en verre etc.), qui proviennent de toutes les zones de l'Empire.

[*] Dorel Paraschiv, George Nuțu, Georgică Costea: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, str. Progresului, nr. 32, 820009, Tulcea, e-mail:drlparaschiv@yahoo.com; nutugrg@yahoo.com; geocostea@yahoo.com.

Rezumat: *În nota de față ne propunem prezentarea unor informații legate de sistemul de aducțiune a apei în perioada romană, informații rezultate în urma cercetărilor arheologice preventive realizate în ultimii ani. Am identificat un apeduct de tip specus şi mai multe din tuburi ceramice; acestea aveau caput aquae în zona sudică a actualului sat, la poalele dealurilor, şi erau orientate spre bazilica paleocreştină, Valea Iancului şi spre aşezările din zona de nord a localităţii.*

Din punct de vedere al capacității și al modului de realizare, apeductele de la Niculițel se înscriu în seria celor cunoscute în Dobrogea.

Tuburile ceramice au dimensiuni și forme variabile, chiar în cazul aceluiași traseu întâlnindu-se piese cu lungimi diferite (importante erau diametrul mufei şi al manșonului). Lipsa unei "standardizări" se explică prin faptul că tuburile erau realizate pe plan local. Diametrul și grosimea pereților acestora trebuie legate de debitul sursei de apă, presiune și, nu în ultimul rând, de necesarul comunității.

Deși prin apeductele de la Niculițel putea fi transportată o cantitate de apă comparabilă cu cea necesară aprovizionării unui oraș din Dobrogea romană, considerăm că acestea au fost construite pentru așezările rurale din zonă; numărul lor mare se datorează situației economice înfloritoare a villae-lor, fapt demonstrat și de alte artefacte descoperite (ceramică, vase din sticlă etc.), care provin din toate colțurile Imperiului.

Zona localității Niculițel, care în epoca romană făcea parte din teritoriul orașului Noviodunum, a intrat de mult în literatura de specialitate, mai ales prin cercetările lui V. H. Baumann asupra mai multor *villae rusticae*[1] și a bazilicii martirice[2]. În nota de față ne propunem prezentarea unor informații legate de sistemul de aducțiune a apei în perioada romană, informații rezultate în urma cercetărilor arheologice preventive realizate în ultimii ani.

Cercetările din anul 2010

În cursul anului 2010 s-au desfășurat ample lucrări edilitare legate de alimentarea cu apă a localității și de sistemul de canalizare. Lucrările respective au permis supravegherea unei mari părți a ariei locuite, prin trasarea unor şanţuri realizate mecanic, cu lăţimea de 0,50-0,80 m şi adâncimi variabile. Situaţia a permis identificare a numeroase complexe arheologice ce au constat în trasee de apeducte, gropi menajere, morminte, cuptoare etc. și cercetarea acestora, prin deschiderea unor secțiuni și sondaje, ale căror dimensiuni și orientări au fost în funcție de condițiile din teren[3]. Vom prezenta doar contextele în care au apărut apeducte, în patru secțiuni situate într-o zonă relativ apropiată, fapt ce indică un traseu folosit cu predilecţie în antichitate, în zonă fiind în uz şi azi două cişmele.

Prima secţiune, SI apeduct, a fost deschisă în zona Cişmelei de lângă biserica Sf. Atanasie (N 45º 10' 785''; E 028º 28' 804''). A avut dimensiunile de 4,20 x 1,70 m şi adâncimea de 0,90 – 1,00 m, fiind orientată aproximativ est – vest. Au fost descoperite două apeducte de tip *tubuli* ceramici, A1 şi A2 şi unul de tip *canalis structilis* (*specus*). Primul apeduct, A1, înecat în mortar, a fost surprins pe lungimea

[1]BAUMANN 1976; BAUMANN 1979; BAUMANN 1979a; BAUMANN 1979b; BAUMANN 1980; BAUMANN 1983.

[2] BAUMANN 2004, cu bibliografia anterioară.

[3] PARASCHIV *et alii* 2011.

a șase sau șapte tuburi. Apeductul A2, a fost observat pe lungimea a șapte tuburi, a căror lungime variază între 31 și 34 cm, diametrul acestora fiind de 13,5 cm. Apeductul de tip *specus* are următoarele dimensiuni: lăţimea blocajului – 85 cm, înălţimea blocajului – 60 cm, lăţimea cuvetei – 20 cm, înălţimea cuvetei – 25 cm. Interiorul canalului a fost tencuit în *opus signinum*, cu un mortar hidrofug de culoare roşie, iar exteriorul cu unul de culoare albă cu multe scoici pisate în compoziţie.

Cea de-a doua secţiune, S II apeduct, a fost realizată la 30 m vest de prima, pe drumul ce urcă spre zona vestică a satului, pornind din apropierea cişmelei bisericii Sf. Atanasie (N 45º 10' 777''; E 028º 28' 791''). A avut dimensiunile de 3,30 x 2,50 m şi adâncimea de 0,95-1,00 m, fiind orientată, de asemrnea, aproximativ est – vest. Au fost identificate două apeducte de tip *tubuli* suprapuse. Primul, foarte bine păstrat (A2), a fost surprins pe lungimea a nouă tuburi cu lungimi cuprinse între 44 şi 47 cm, iar cel de-al doilea (A1) suprapus de primul, era puternic afectat, deşi fusese protejat de straturi de mortar şi cărămidă. Ambele apeducte au diametrul de 20 cm.

A treia secţiune, S III apeduct, a fost realizată la aproximativ 10 – 15 m, spre nord de prima (N 45º 10' 775''; E 028º 28' 789''). A avut dimensiunile de 4 x 2,20 m şi adâncimea de 0,90-1,00 m şi a fost orientată nord-vest – sud-est. În această secţiune au fost verificate, foarte probabil, apeductele semnalate în prima secţiune – două de tip *tubulli* şi unul de tip *specus*. Primul apeduct din tuburi ceramice, A1, era suprapus de instalaţia celui de tip *specus*, iar al doilea, A2, a fost surprins pe lungimea a zece tuburi (nouă întregi şi unul distrus), cu lungimi cuprinse între 29 și 33 cm. Diametrul tuburilor este de 16 cm. Apeductul de tip *specus* are lăţimea blocajului de 50-60 cm, înălţimea de 50 cm, lăţimea cuvetei de 17 cm, iar înălţimea acesteia de 24-25 cm. Atât interiorul, cât și exteriorul canalului au fost căptușite cu aceleași tipuri de mortar ca în cazul tronsonului identificat în S I.

A patra secţiune, S IV apeduct, a fost deschisă pe str. Dispensarului, în faţa porţii mici a proprietăţii Porneală Valentina (N 45º 10' 545''; E 028º 28' 471''). A avut dimensiunile de 4,50 x 2 m, adâncimea de 1,20 m şi a fost orientată nord – sud. În urma deschiderii acestei suprafeţe (puternic afectată de lucrări edilitare anterioare, pentru amplasarea precedentelor conducte de apă) au fost surprinse două apeducte de tip *tubuli* ceramici. Primul, orientat nord – sud, a putut fi observat pe o lungime de 2,45 m, fiind înregistrate șapte tuburi cu lungimea de 35 cm. Apeductul era racordat la un cămin de distribuţie realizat din cărămidă, cu dimensiunile de 85 x 65 cm şi o grosimea de 23 cm. Din latura estică a căminului pornea un alt apeduct, orientat către proprietatea Porneală; acesta a fost observat doar pe lungimea unui tub ceramic, extrem de afectat. Tot pe strada Dispensarului, în urmă cu mai mulți ani, a fost identificat un cămin de distribuție la care erau racordate trei apeducte ceramice[4]. Au fost recuperați mai mulți *tubuli* cu lungimea cuprinsă între 28 și 30 cm (din care 3 cm mufa, respectiv manșonul)[5], diametrul exterior de 9,5 cm la mufă și 13-14 cm la manșon, cel interior de 8,3 cm la mufă și 10-11 cm la manșon, iar grosimea pereților de 1-1,5 cm (0,7 cm la mufă).

[4] STĂNICĂ, COSTEA, COSTEA 2008, 383; cercetări V. H. Baumann, A. Stănică și Fl. Mihail.

[5] Am denumit "mufă" capătul subțire al tubului, iar "manșon" cel gros ("gura" acestuia).

Cercetările din anii 2009 și 2011

În anii 2009 și 2011 au fost efectuate cercetări arheologice preventive prilejuite de două investiții: construirea unei săli de sport de către Primăria Niculițel[6], respectiv realizarea unei instalații de condiționare și stocare a ceralelor de către un investitor privat, pe două proprietăți învecinate, care în trecut aparțineau unei ferme zootehnice. Punctul e situat în partea central-nordică a localităţii Niculiţel, la cca. 200 m sud de val (care în prezent nu se mai observă pe acest tronson) şi la cca. 10 m est de cursul unui pârâu, care în anii '50-'60 a fost mutat la cca. 100 m spre vest. În literatura de specialitate e menţionat faptul că la S de val se găseşte un *vicus*, iar la nord de acesta o *villa* datată în sec. II-III p. Chr[7]. La *villa* respectivă a efectuat cercetări arheologice V. H. Baumann în anii '70, prilejuite de extinderea complexului zootehnic[8].

A fost cercetată parţial o locuire de tip *villa* incluzând o curte interioară, coloane din calcar, tronsoane de ziduri din piatră legată cu pământ, porţiuni de pavaj realizat din dale de calcar şi o instalaţie de *hypocaustum* aparţinând unui edificiu termal. *Villa* a funcționat între mijlocul sec. II p. Chr. și primele decenii ale secolului următor. Dacă în prima campanie au fost descoperite doar câteva fragmente de *tubuli* ceramici, în cea de-a doua, pe o distanță de cca. 8 m, au apărut cinci trasee de apeducte; acestea din urmă sunt orientate aproximativ nord – sud și au fost surprinse în două secțiuni paralele. Unul dintre apeducte a fost distrus din antichitate.

Apeductul nr. 1, apărut la adâncimea de -0,90 m față de actualul nivel de călcare, a fost surprins pe o lungime de 2,20 m într-o secțiune – trei segmente complete și două parțial vizibile, în profile și pe lungimea unui singur tub în cealaltă; dimensiunile tuburilor sunt următoarele: lungimea – 57 cm, diametrul interior – 12 cm, diametrul exterior – 18,5 cm.

Apeductul nr. 2, mai înălțat cu 5 cm față de primul, a fost surprins pe o lungime de 1,35 m într-o secțiune – patru *tubuli*, dintre care doi întregi – și pe lungimea a șapte *tubuli*, dintre care cinci întregi, în cealaltă. Dimensiunile tuburilor sunt: lungimea – 54 cm, diametrul interior – 13 cm; diametrul exterior – 16 cm.

Apeductul nr. 3, distrus într-o secțiune de o groapă contemporană (fragmente ale acestuia au fost surprinse la adâncimea de -1,05 m), a apărut în cealaltă, fiind plasat cu 5-10 cm mai sus decât cel anterior. Trei dintre cele șase segmente vizibile ale acestuia prezintă orificii eliptice, cu dimensiunile de 7 x 12 cm, pentru curățarea de reziduuri; această situație este întâlnită și în cazul apeductului din *tubuli* din calcar de la Histria[9].

La aceeași adâncime cu apeductul nr. 1, în ambele secțiuni, a apărut cel de-al patrulea apeduct, pentru amenajarea căruia s-a săpat în steril până la -1,20 m. Tuburile au lungimea cuprinsă între 47 și 54 cm, diametrul interior de 15 cm, iar cel exterior de 17,5 cm. Majoritatea acestora prezintă, în partea superioară, orificii

[6] PARASCHIV *et alii* 2010.
[7] BAUMANN 1983, p. 71-74; BĂRBULESCU 2001, p. 79-80.
[8] BAUMANN 1979b; BAUMANN 1983, p. 97-107, 166-177.
[9] IONESCU, PAPUC 2005, p. 63-64.

pentru degajarea în caz de colmatare.

La 68 cm spre vest de tronsonul de apeduct nr. 1, la adâncimea de -75-80 față de nivelul actual de călcare, a apărut un apeduct fragmentar cu diametrul maxim de 15 cm (nr. 5), prins într-o masă de mortar cu o lungime de 35 cm și grosime de 8 cm. Este o dovadă în favoarea existenței unui tronson de apeduct distrus din antichitate.

Concluzii

În urma cercetărilor în ultimii ani, remarcăm funcționarea unei rețele de alimentare cu apă bine organizată în perioada romană în zona Niculițelului. Fără a dispune de prea multe informații, putem afirma, fără a greşi, că aria de captare a apei (*caput aquae*) se afla în zona sudică a actualului sat, la poalele dealurilor, zona din care este captată apa şi în perioada actuală. Orientarea de la sud către nord a apeductelor, impusă de panta terenului, este întărită de prezența numeroaselor *villae* semnalate pe văile Iancului şi Capacliei, locuri în care și cercetările anterioare au semnalat existența unor astfel de sisteme de alimentare cu apă[10].

Ținând cont de orientarea apeductelor prezentate, rezultă că prin acestea apa era distribuită în două zone. Cele descoperite in anul 2010, în secțiunile I, III și IV, erau orientate către bazilica paleocreștină (ce a fost construită pe ruinele unei ferme)[11] și Valea Iancului, în timp ce apeductele din secțiunea II din campania 2010 și cele din 2011 alimentau așezările din zona de nord a localității Niculițel.

Este dificil, în stadiul actual al cercetărilor, să ne pronunţăm asupra raportului cronologic dintre apeducte. Spre Valea Iancului întâlnim un apeduct de tip *specus* pe lângă cele din tuburi ceramice, în timp ce la *villa* cercetată parțial la nordul localității avem patru șiruri de conducte paralele (la care se adaugă unul dezafectat din antichitate). Nu poate fi exclusă contemporaneitatea acestora, fiind cunoscută asocierea celor două tipuri[12], ca urmare a variaţiei debitului în funcţie de anotimpuri, a identificării unor noi surse de apă, sau a defectării apeductelor de tip *tubuli*. În același timp, ținând cont de situația de la Histria, Tomis și Callatis, unde construcția apeductelor de tip *specus* e datată la sfârșitul sec. III sau la începutul sec. IV p. Chr.[13], nu excludem posibilitatea ca și cel de la Niculițel să fie ulterior celor ceramice. Cel puțin situația din secțiunea S III cercetată în 2010, în care un apeduct din *tubuli* este suprapus de cel de tip *specus*, demonstrează acesta. Afirmația ar putea fi susținută și de faptul că la *villa* cercetată în 2009 și 2011, care a funcționat între mijlocul sec. II și primele decenii ale sec. III p. Chr., au fost identificate doar apeducte de tip *tubuli*.

Din punct de vedere al capacității și al modului de realizare, apeductele de la Niculițel se înscriu în seria celor cunoscute în Dobrogea.

---

[10] BAUMANN 1976, p. 109-117.
[11] BAUMANN 2004, p. 138-140.
[12] AVRAM 1994, p. 78.
[13] IONESCU 1991, p. 422-423; IONESCU, PAPUC 2005, p. 55-56, 86.

Apeductul de tip *specus* identificat de noi, are aceeași manieră de construcție ca cele ce alimentau orașele Histria[14], Tomis[15], Callatis[16], Tropaeum Traiani[17], Noviodunum (surprins la Capaclia)[18] și Troesmis (apeduct ce avea *caput aquae* în zona localității Greci)[19] și cel identificat la Telița (în punctul "La pod")[20]. În ceea ce privește dimensiunile, apeductele menționate au secțiunea blocajului și a cuvetei apropiate sau mai mari decât a celui de la Niculițel. În numeroase cazuri, apeductele de tip *specus* erau alimentate, de la mai multe surse, prin conducte ceramice.

Apeductele de tip *tubuli* ceramici sunt mai răspândite decât cele de tip *specus*, deoarece erau mai ușor de construit și de întreținut, necesitând costuri mult mai reduse.

Pentru alimentarea Histriei, un astfel de apeduct, cu lungimea tuburilor de 62 cm (din care mufa 5 cm), diametrul interior de 18 cm iar cel exterior de 23 cm, pornea din satul Istria[21]; altul, ce avea *caput aque* la vest de satul Cogealac, era format din tuburi cu lungimea de 35 cm (din care mufa 4,4 cm), diametrul interior de 10,6 cm, iar cel exterior de 12,3 cm, protejate cu plăci de șist verde[22]. La acestea, se adaugă unele tronsoane din conducte cu lungimea de 45 cm și diametrul de 15 cm descoperite la Fântânele, care alimentau principalul apeduct al Histriei, de tip *specus*[23].

În apropiere de Tomis au fost identificate două apeducte din *tubuli*. Unul folosea sursa de apă de pe versantul Siutghiolului și alimenta o fermă din zonă, iar altul, cu diametrul exterior al conductelor de 15 cm, fusese construit pentru o așezare rurală de pe raza localității Cumpăna[24].

---

[14] CANARACHE 1951, p. 67-69; CANARACHE 1954, p. 361-362, fig. 152/3; BOTZAN 1980, p. 304-305; AVRAM, BOUNEGRU 1986, p. 263-264, fig. 5-6; LUNGU, BOUNEGRU, AVRAM 1990, p. 164; PAPUC 1997, p. 238, 243; SUCEVEANU 1998, p. 12-15, 18-21, fig. 7-8; BĂRBULESCU 2001, p. 40-42; PAPUC 2002-2003, p. 126-129, pl. I/II; IONESCU, PAPUC 2005, p. 55-56.

[15] BUCOVALĂ 1970, p. 204-206; PAPUC 1982, p. 162-166, fig. 2-3; PAPUC, IONESCU 1994; PAPUC 1997, p. 243-247; PAPUC 2000-2001; BĂRBULESCU 2001, p. 50; PAPUC 2005, p. 87-91, fig. 9-17; IONESCU, PAPUC 2005, p. 85-86, fig. 15-17.

[16] IONESCU 1991; IONESCU, PAPUC 2005, p. 101-102; PAPUC 2007, p. 353-354.

[17] ȘTEFAN 1972, p. 44-48; BĂRBULESCU 2001, p. 123; PAPUC, IONESCU, CONSTANTIN 2011, p. 325-328, fig. 2-3.

[18] BAUMANN 1983, p. 97; BĂRBULESCU 2001, p. 78.

[19] Apeductul poate fi observat în teren, pe teritoriul localității Greci.

[20] BAUMANN 1983, p. 128, 131, fig. 52. Acest apeduct (dacă într-adevăr avem de-a face cu o astfel de construcție) este încadrat de descoperitor după sfârșitul sec. IV, ceea ce este puțin probabil pentru epoca respectivă.

[21] CANARACHE 1951, p. 64; CANARACHE 1954, p. 359, fig. 152/1; BOTZAN 1980, p. 304; PAPUC 1997, p. 239; PAPUC 2002-2003, p. 124-125, pl. I/1; IONESCU, PAPUC 2005, p. 64.

[22] AVRAM, BOUNEGRU 1986, p. 262-263; PAPUC 1997, 239; BĂRBULESCU 2001, p. 42; PAPUC 2002-2003, p. 128-129; IONESCU, PAPUC 2005, p. 64.

[23] PAPUC 1997, p. 239; SUCEVEANU 1998, p. 19-21, fig. 5-6; PAPUC 2002-2003, p. 127-128. Al. Avram și O. Bounegru lansează ipoteza că un apeduct de tip *tubuli* l-ar dubla pe cel de tip *specus* (AVRAM, BOUNEGRU 1986, p. 265, nota 12).

[24] PAPUC 2005, p. 92.

În ceea ce privește apeductele Callatidei, unul, alcătuit din tronsoane de zidărie ce alternau cu porțiuni din tuburi ceramice, avea sursa de alimentare pe versantul nordic al lacului Mangalia; tuburile aveau lungimea de 34 cm, iar diametrul de 11,5 cm în aval și 23,5 cm în amonte[25]. În zona incintei callatiene au fost identificate trei șiruri paralele de *tubuli*[26], rezultând că apa acestui apeduct era preluată, într-un amumit punct, de mai multe conducte ceramice. Un alt apeduct, din *tubuli* ceramici cu lungimea de 45-47 cm și diametrul exterior de 25 cm, avea *caput aquae* în partea de vest a lacului Tatalgeac, pe valea dinspre satul Dulcești[27]. *Tubuli* ceramici, cu grosimea de 20-22 cm, au fost descoperiți și în zona bălții Ciukur-Bostan, o altă posibilă sursă de apă a orașului[28].

Tropaeum Traiani era alimentat prin apeducte de tip *specus*, ce aveau *caput aquae* la Șipote și Zorile, respectiv Valea Cetății; cel puțin în zona de captare și în interiorul orașului însă, apa era distribuită și prin conducte ceramice. *Tubulii* identificați au lungimea cuprinsă între 31 și 53 cm, iar diametrul între 16 și 19 cm[29]. În teritoriul tropaens, la Abrud, a fost cercetat parțial un apeduct din *tubuli* cu lungimea de 33 cm (din care 3 cm manșonul) și diametrul cuprins între 9 și 13 cm; acesta alimenta o așezare rurală din zonă[30].

În ceea ce privește teritoriul noviodunens, apeductul de tip *specus* identificat la Capaclia avea porțiunea inițială din tubuli ceramici, *caput aquae* găsindu-se pe Dealul Bădila, spre Mănăstirea Cocoș[31]. Probabil avem de-a face cu aceeași situație și în cazul apeductului ce alimenta orașul Troesmis, pe teritoriul localității Greci fiind descoperite tuburi ceramice[32], dacă acestea nu provin de la o derivație pentru așezarea rurală din zonă. La destinație, după ce trecea prin *castellum ad muros*, apa era distribuită prin conducte, după cum dovedesc căminele de distribuție descoperite pe teritoriile celor două orașe[33] și un segment de apeduct din conducte ceramice identificat în anul 2003 în apropiere de Noviodunum[34]. În acest oraș au fost descoperiți, de-a lungul anilor, câțiva *tubuli* fragmentari cu diametrul exterior de 14-16 cm, grosimea pereților de 1,6-1,7 cm, lungimea mufei de 4,5 cm, iar diametrul acesteia de 10,5 cm la exterior și 8,5 cm la interior; la aceștia se adaugă un tub întreg, cu lungimea de 57 cm (din care mufa 3,5 cm), diametrul exterior mediu de 16 cm (14 cm la mufă și 19,5 cm la manșon), iar cel interior de 11,6 cm la mufă și 15,2 cm la manșon[35]. Alți doi *tubuli*, descoperiți probabil la Noviodunum sau în una din așezările din teritoriu, au următoarele dimensiuni: lungimea păstrată – 54 cm (din care mufa 5 cm), diametrul exterior – 10,5 cm, cel interior – 8,5 cm, grosimea pereților – 1 cm, diametrul exterior la mufă – 8 cm, iar cel interior – 6,2 cm, respectiv lungimea – 53 cm (din care mufa

[25] IONESCU, PAPUC, 2005, p. 100-102; PAPUC 2007, p. 353-354.
[26] ICONOMU 1968, p. 242.
[27] IONESCU, PAPUC 2005, p. 102; PAPUC 2007, p. 354-355.
[28] BOTZAN 1980, p. 310; PAPUC 1997, p. 239; IONESCU, PAPUC, 2005, p. 102.
[29] ȘTEFAN 1972, p 44-48; PAPUC, IONESCU, CONSTANTIN 2011, p. 327, fig. 5.
[30] BĂRBULESCU 2001, p. 124; PAPUC, IONESCU, CONSTANTIN 2011, p. 328, fig. 4.
[31] BAUMANN 1983, p. 74, 97; BĂRBULESCU 2001, p. 78.
[32] BĂRBULESCU 2001, p. 87.
[33] BAUMANN 1984, p. 221, cat. nr. 27-28, fig. 50 a-b.
[34] BAUMANN *et alii* 2004,p. 149.
[35] Piese inedite, aflate în depozitele Muzeului de Istorie și Arheologie Tulcea.

4,5 cm), diametrul exterior – 21 cm, cel interior – 15 cm, grosimea pereților – 3 cm, diametrul exterior la mufă – 18,5 cm, iar cel interior – 15 cm[36].

Alte două apeducte din *tubuli* ceramici au fost cercetate în partea central-estică a județului Constanța, în teritoriul axiopolitan. Primul dintre acestea, care a fost construit în sec. II-III p. Chr. și a fost utilizat până în perioada modernă, avea *caput aquae* undeva în vatra satului Veteranu și alimenta o așezare rurală romană situată în zona localității Peștera. Tuburile au lungimea de 29,3 cm (din care 4,4 cm manșonul), diametrul exterior de 14,5 cm (15,4 la manșon), cel interior de 11,5 cm (12,8 cm la manșon), iar mufa are diametrul de 11,4 cm la exterior și 9,4 cm la interior[37]. Cel de-al doilea apeduct, ce a funcționat din epoca romană până în anul 1924, avea atât *caput aquae* cât și punctul *terminus* pe raza satului Izvoru Mare; din zonă au fost recoltați *tubuli* de dimensiuni diferite (lungimea unui tub mai bine conservat e de 29,5 cm fără manșon, diametrul exterior variază de la 12,5 la 17 cm, iar cel interior de la 7,5 la 14 cm), ceea ce înseamnă că avem de-a face fie cu trasee paralele, fie de mai multe locuri din care apa era captată[38].

În literatura de specialitate mai sunt amintite apeducte ceramice sau doar *tubuli* la Carsium[39], Arrubium[40], Luncavița[41], Cerna[42], Horia (lungime tub – 32 cm, diametru exterior – 12 cm, diametru interior – 9 cm)[43], Dăeni – Valea Pungii (lungime tub – 37 cm, diametru exterior – 11 cm, diametru interior – 8,6/7,8 cm)[44], Visterna (lungime tub – 36 cm, diametru exterior – 15,6 cm, diametru interior – 11,2 cm)[45], Casimcea[46], Războieni (lungime tub – 34,5 cm, diametru exterior – 11,1 cm, diametru interior – 9,1/6,2 cm)[47], Sinoe[48], Potârnichea (lungime tub – 31 cm, diametru exterior – 14 cm, diametru interior – 11,7 cm)[49], Gura Canliei[50], Cuza Vodă[51], Mircea Vodă[52] și Băltăgești[53].

După cum se poate observa, *tubulii* ceramici au dimensiuni și forme variabile, chiar în cazul aceluiași traseu întâlnindu-se piese cu lungimi diferite

[36] Piese inedite, aflate în depozitele Muzeului de Istorie și Arheologie Tulcea.

[37] BĂJENARU, DOBRINESCU, STOIAN 1998, p. 227-234, fig. 1-5; BĂRBULESCU 2001, p. 115-116.

[38] BĂJENARU, DOBRINESCU, STOIAN 1998, p. 234-235, fig. 6; BĂRBULESCU 2001, p. 115.

[39] BĂRBULESCU 2001, p. 101.

[40] *TIR, L 35*, p. 24; BARNEA, AL. 1991, p. 185; BARNEA, I. 1994, p. 121.

[41] *TIR, L 35*, p. 49; BARNEA, I. 1996, p. 334.

[42] *TIR, L 35*, p. 32; BARNEA, AL. 1994, p. 289. Este posibil ca acest apeduct să-l fi alimentat pe cel de tip *specus* care merge spre Troesmis.

[43] BAUMANN 1972, p. 46, fig. 21; BAUMANN 1983, p. 118, 181-182, cat. nr. 22.

[44] COMȘA 1958, p. 764; BĂJENARU, DOBRINESCU, STOIAN 1998, p. 234, nota 7; BĂRBULESCU 2001, p. 98.

[45] BĂJENARU, DOBRINESCU, STOIAN 1998, p. 231, nota 2.

[46] CANARACHE 1954, p. 357.

[47] BĂJENARU, DOBRINESCU, STOIAN 1998, p. 234, nota 7.

[48] *TIR, L 35*, p. 66.

[49] BĂJENARU, DOBRINESCU, STOIAN 1998, p. 231, nota 2; BĂRBULESCU 2001, p. 56, nota 274.

[50] IRIMIA 1981, 115, fig. 25/9.

[51] BĂRBULESCU 2001, p. 56.

[52] *TIR, L 35*, p. 51.

[53] ȘTEFAN 1972, p. 43.

(importante erau diametrul mufei și al manșonului). Lipsa unei "standardizări" se explică prin faptul că tuburile erau realizate pe plan local. Diametrul și grosimea pereților acestora trebuie legate de debitul sursei de apă, presiune și, nu în ultimul rând, de necesarul comunității.

Deși prin apeductele de la Niculițel putea fi transportată o cantitate de apă comparabilă cu cea necesară aprovizionării unui oraș din Dobrogea romană, considerăm că acestea au fost construite pentru așezările rurale din zonă, numărul lor mare se datorează situației economice înfloritoare a *villae*-lor, fapt demonstrat și de alte artefacte descoperite (ceramică, vase din sticlă etc.), care provin din toate colțurile Imperiului. Tentantă este ipoteza că unele din apeductele identificate la *villa* din zona de nord a localității ar putea avea punctul *terminus* la Noviodunum, dar orașul putea beneficia de apă de la distanțe mai reduse (în special din zona Capaclia, unde am menționat un apeduct, punctul situându-se chiar pe principalul drum spre oraș); în plus, o importantă sursă o constituia Dunărea (cel puțin pentru alimentarea celor două *thermae* publice, descoperite chiar pe malul fluviului)[54]. Pe *limes*-ul danubian mai sunt orașe ale căror apeducte au *caput aquae* la o distanță apreciabilă – Ratiaria, Oescus, Novae –, în unele cazuri aceasta depășind 20 km[55]. O atenție deosebită merită apeductul de tip *specus*, tip întâlnit, cel puțin în actualul stadiu al cercetărilor, cu precădere, în cazul aprovizionării orașelor, dar acesta nu este orientat spre Noviodunum.

Tipologia *tubuli*-lor ceramici

Din zonele ce urmau să fie afectate de viitoarea investiție (doar în cazul campaniei 2010), au fost recuperați mai mulți *tubuli* ceramici; toți prezintă caneluri dispuse în spirală, atât la interior, cât și la exterior. În funcție de dimensiuni și de formă, aceștia se încadrează în două tipuri.

Tipul 1. Tuburile sunt masive, au forma aproximativ cilindrică, lungimea de 48-57 cm (din care zona de îmbinare a mufei cu manșonul cca. 4 cm), diametrul exterior de 16-22 cm, cel interior de 10-13 cm, grosimea pereților cuprinsă între 3 și 3,8 cm, iar a mufei între 1 și 1,2 cm.

Tipul 2. Tuburile sunt mai zvelte, au lungimea maximă de 37 cm (din care 5-7 cm mufa), diametrul exterior de 15-17 cm în partea inferioară, 13-14 cm în cea superioară (spre mufă), cca. 10 cm la mufă, cel interior de 10-13 cm, grosimea pereților cuprinsă între 1 și 1,8 cm, iar a mufei între 0,6 și 0,8 cm.

BIBLIOGRAFIE

AVRAM 1994 - Al. Avram, *s.v. apeduct*, în *EAIVR* I, A-C, p. 78.

AVRAM, BOUNEGRU 1986 – Al. Avram, O. Bounegru, *Noi contribuții la problema apeductelor Histriei*, SCIVA 37 (1986), 3, p. 262-267.

BARNEA 1991 – Al. Barnea, *La Dobroudja aux IV^e^-VII^e^ siècles de n. è.*, în: Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București 1991, p. 154-297.

BARNEA 1994 – Al. Barnea, *s. v. Cerna*, în *EAIVR* I, A-C, p. 289-290.

BARNEA 1968 – I. Barnea, *Perioada Dominatului (sec. IV-VII)*, în R. Vulpe, I. Barnea,

[54] BARNEA, I. 1968, 476; BARNEA, AL. 1991, 188, fig. 12.

[55] TSUROV 2006, p. 17-21.

Din istoria Dobrogei II. *Romanii la Dunărea de Jos*, București 1968, p. 337-556.

BARNEA 1994 – I. Barnea, *s. v. Arrubium*, în *EAIVR* I, A-C, p. 120-121.

BARNEA 1996 – I. Barnea, s.v. Luncavița, în EAIVR II, D-L, p. 334.

BAUMANN 1972 – V. H. Baumann, *O "villa" romană la nord-vest de satul Horia (județul Tulcea)*, BMI 41 (1972), 4, p. 45-52.

BAUMANN 1976 – V. H. Baumann, *Observaţii arheologice asupra poziţiei şi cronologiei aşezărilor romane din zona de nord a Niculiţelului*, Peuce 4 (1976), p. 109-125.

BAUMANN 1979 – V. H. Baumann, *La villa rustica de Niculiţel (dép. de Tulcea)*, Dacia N.S. 23 (1979), p. 131-146.

BAUMANN 1979a – V. H. Baumann, *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în „villa rustica" din marginea nordică a satului Niculiţel (jud. Tulcea)*, Materiale. A XIII-a sesiune anuală de rapoarte, Oradea, 1979, p. 234-246.

BAUMANN 1979b – V. H. Baumann, *Cercetări arheologice în zona Sarica – Niculiţel*, Materiale. A XIII-a sesiune anuală de rapoarte, Oradea, 1979, p. 197-203.

BAUMANN 1980 – V. H. Baumann, *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în „villa rustica" din marginea nordică a satului Niculiţel (jud. Tulcea). Repertoriul principalelor descoperiri*, Peuce 8 (1980), p. 367-414.

BAUMANN 1983 – V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea 1983.

BAUMANN 1984 – V. H. Baumann, *Piese sculpturale și epigrafice din colecția Muzeului de istorie și arheologie din Tulcea*, Peuce 9 (1984), p. 207-233, 597-630.

BAUMANN 2004 – V. H. Baumann, *Sângele martirilor*, Constanța 2004.

BAUMANN *et alii* 2004 – V. H. Baumann, A. Stănică, Gh. Mănucu-Adameşteanu, C. Olariu, L. Bejenaru, K. Lockyear, A. Popescu, T. Sly, *Isaccea, jud.Tulcea [Noviodunum]*, CCA. Campania 2003 (2004), p. 146-149.

BĂJENARU, DOBRINESCU, STOIAN 1998 - C. Băjenaru, I.-C. Dobrinescu, Gh. Stoian, *Noi descoperiri arheologice pe teritoriul comunei Peștera, jud. Constanța*, Pontica 31 (1998), p. 227-238.

BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I – III p. Chr.)*, Constanţa 2001.

BOTZAN 1980 – Marcu Botzan, *Consideraţii asupra alimentării cu apă a oraşelor – cetăţi Histria, Tomis şi Callatis*, Pontica 13 (1980), p. 303-314.

BUCOVALĂ 1970 – M. Bucovală, *Descoperiri noi în zona suburbană a Tomisului*, Pontica 3 (1970), p. 189-209.

CANARACHE 1951 – V. Canarache, *Despre alimentarea Histriei cu apă de băut*, SCIV 2, (1951), 2, p. 61-73.

CANARACHE 1954 – V. Canarache, *Apeductele Histriei*, în Em. Condurachi (coordonator), *Histria. Monografie arheologică* I, București 1954, p. 357-362.

COMȘA 1958 – E. Comșa, *Limesul dobrogean. Cercetări de suprafață de-a lungul Dunării între Ostrov şi Hârşova*, Materiale 5 (1958), p. 761-768.

ICONOMU 1968 – C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia și Neptun*, Pontice 1 (1968), p. 235-268.

IONESCU 1991 – M. Ionescu, *Un nou apeduct în teritoriul callatian*, Pontica 24 (1991), p. 419-424.

IONESCU, PAPUC 2005 – M. Ionescu, Gh. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr.)*, Constanța 2005.

IRIMIA 1981 – M. Irimia, *Observaţii preliminare privind aşezarea antică de la Gura Canliei*, Pontica 14 (1981), p. 67-122.

LUNGU, BOUNEGRU, AVRAM 1990 – V. Lungu, O. Bounegru, Al. Avram, *Cercetările arheologice din aşezările romane de la Cogealac*, Pontica 23 (1990), p. 161-175.

PAPUC 1982 – Gh. Papuc, *Despre apeductele Tomisului*, Pontica 15 (1982), p. 161-174.

PAPUC 1997 – Gh. Papuc, *Tipuri de apeducte pe litoralul vest-pontic*, Pontica 30 (1997), p. 237-250.

PAPUC 2000-2001 – Gh. Papuc, *Tomis – aprovizionarea cu apă în epoca romană și romană târzie*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 425-449.

PAPUC 2002-2003 – Gh. Papuc, Histria – *Aprovizionarea cu apă potabilă în perioada romană şi romană târzie*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 123-132.

PAPUC 2005 – Gh Papuc, *Tomis I. Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis în epoca romană şi romană târzie*, Constanţa 2005.

PAPUC 2007 – Gh. Papuc, *Despre aprovizionarea cu apă potabilă a cetaţii Callatis în epoca romană*, Pontica 40 (2007), p. 351-358.

PAPUC, IONESCU 1994 – Gh. Papuc, M. Ionescu, *Noi cercetări privind apeductul de la Ovidiu*, jud. Constanța, Pontica 27 (1994), p. 209-221.

PAPUC, IONESCU, CONSTANTIN 2011 – Gh. Papuc, M. Ionescu, R. Constantin, *Les aqueducs de la cité romaine de Tropaeum Traiani*, Pontica 44 (2011), p. 323-341.

PARASCHIV *et alii* 2010 – D. Paraschiv, G. Costea, G. Nuțu, M. Iacob, L. Marcu, *Niculiţel, com. Niculiţel, jud. Tulcea, Punct: Baza sportivă (fosta fermă zootehnică)*, CCA. Campania 2009 (2010), p. 283-284.

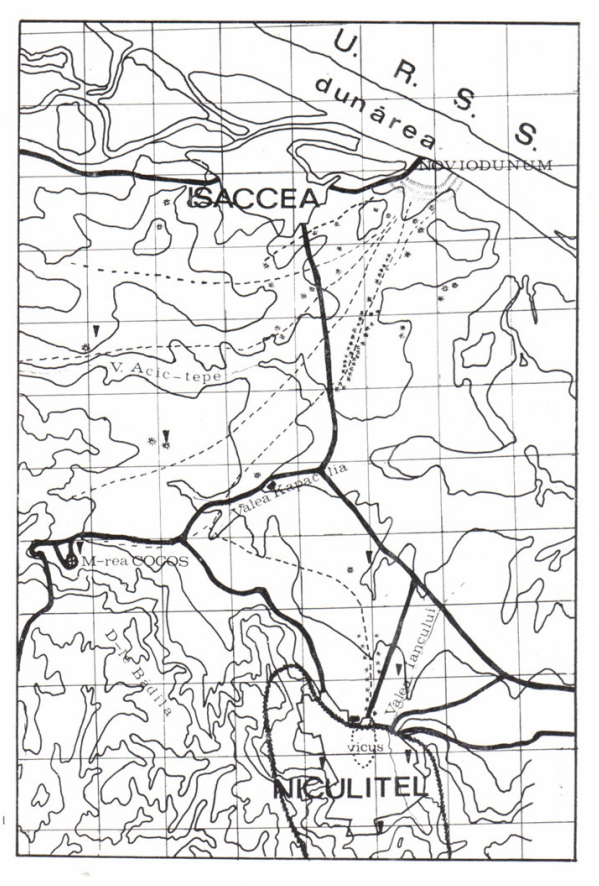
PARASCHIV *et alii* 2011 – D. Paraschiv, G. Costea, G. Nuțu, M. Mocanu, L Marcu, V. Rusu, *Niculiţel, com. Niculiţel, jud. Tulcea*, CCA. Campania 2010 (2011), p. 201-202.

STĂNICĂ, COSTEA, COSTEA 2008 – A. Stănică, G. Costea, I. Costea, *Cronica cercetărilor arheologice din județul Tulcea*, Peuce S.N. 6 (2008), p. 375-386.

SUCEVEANU 1998 – Al Suceveanu cu colaborarea lui Gh. Poenaru-Bordea și M. V. Angelescu, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București 1998.

ȘTEFAN 1972 – Al. S. Ștefan, *Apeductele cetății Tropaeum Traiani*, BMI 41 (1972), 3, p. 43-53.

TSUROV 2006 – I. Tsurov, *Vodosnavdjanie v Mizija (Gorna i Dolna Mizija) i Trakija*, în: R. T. Ivanov (ed.), *Arheologija na Bălgarskite zemi* II, Sofia 2006, p. 17-32.



1



2

Pl. 1 - 1. Vestigii romane la N de Niculițel; 2. Amplasarea secţiunilor în 2010.







Pl. 2 – S I apeduct.





Pl. 3 – S II apeduct.



1



2

Pl. 4 - 1. S III apeduct; 2. S IV apeduct.





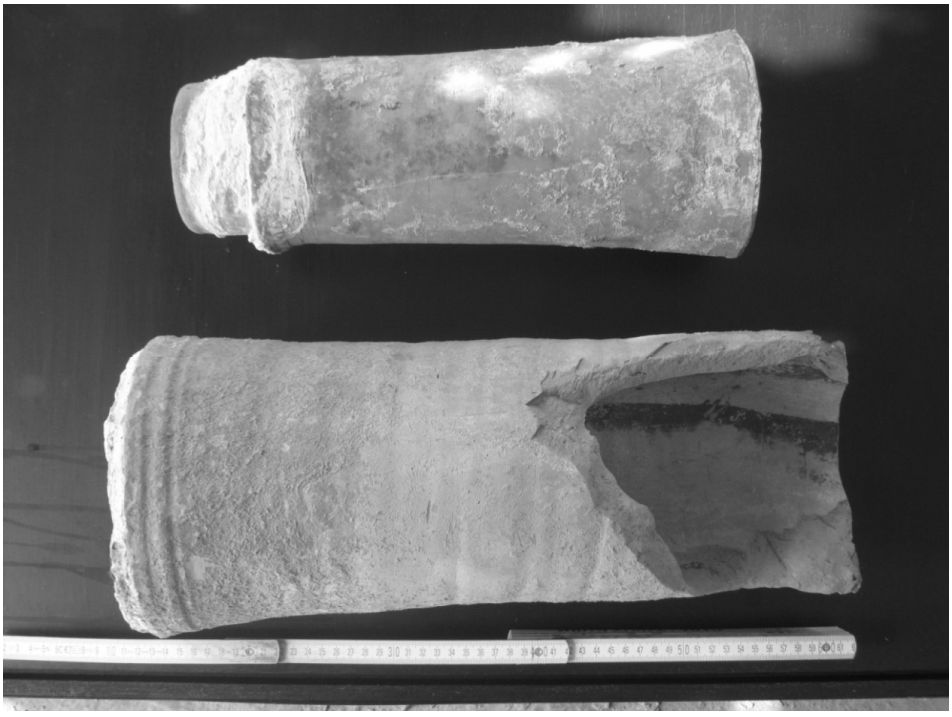
Pl. 5 - Niculițel 2011, aspecte de săpătură.





Pl. 6 - Niculiţel 2011, apeducte.





Pl. 7 – Tuburi de apeducte descoperite la Niculițel în 2010.

THE EDIFICE A 9 FROM THE ROMAN-BYZANTINE TOWN TROPAEUM TRAIANI

Mihai Severus IONESCU[*]
Ștefan-Emilian GAMUREAC[*]
Filica DRĂGHICI[*]

Keywords: *street, edifice, sidewalk, annex, duct, pottery, lamps.*
Cuvinte cheie: *stradă, edificiu, pavaj, anexă, canal, ceramică, opaiţe.*

Abstract: *The purpose of the archaeological researches carried out during the years 2003-2013 was the unveiling of a portion of the sector A, on the northern side of the basilica existing here, as well as the verification of the previously made electrometric and magnetometric results research. The researched area, about 40 x 20 m has allowed the identification of six buildings and three streets attached to them. The first street, also known as ABV IV is oriented East-West and has a length of 280 m measured between the streets that link these two cardinal points with via principalis. The other two streets, AV 2 and AV 3, are located to the North and perpendicular to it. The last street, recently researched, was the link between the street ABV IV and the street ABV II, the only functional axes of movement in the early centuries 5th - 6th AD. The building analyzed here, the only one which was entirely researched, is located on the northern side of the sector and consists of three rooms and a late external annex, blocking traffic on street AV 2. After its construction, between the two buildings that bordered it remains a space allocated to a duct for the leaking of the meteoric waters. Three eaves have been identified inside the building, one of which "patched" inside with a tile. As a result of the discovered material analysis, we can date the building back to the second half of the 6th century AD.*

Rezumat: *Scopul cercetărilor arheologice executate în anii 2003-2013 a fost dezvelirea unei porţiuni a sectorului A, pe latura de nord a bazilicii existente aici, precum şi verificarea rezultatelor cercetărilor electrometrice şi magnetometrice anterioare. Suprafaţa cercetată, de circa 40 x 20 m, a permis identificarea a şase construcţii şi a trei străzi adiacente. Prima stradă, cunoscută de asemenea ca ABV IV, este orientată est-vest*

[*] Mihai Severus Ionescu: Flotila 90 Transport Aerian.
[*] Ștefan-Emilian Gamureac: Ministerul Culturii și Patrimoniului Național, Direcția Generală Patrimoniu Cultural Național; e-mail: emilian_gamureac@yahoo.com
[*] Filica Drăghici: Biblioteca Central Universitară, București.

şi are o lungime de 280 m, măsuraţi între străzile care leagă aceste două puncte cardinale cu via principalis. Celelalte două străzi, AV 2 şi AV 3, sunt localizate la nord şi sunt dispuse perpendicular pe aceasta. Ultima stradă, cercetată de curând, realiza legătura dintre străzile ABV IV şi strada ABV II, singurele axe funcţionale de mişcare în secolele timpurii V şi VI p.Chr. Construcţia analizată aici, singura care a fost cercetată în întregime, este localizată pe latura de nord a sectorului şi constă din trei încăperi şi o anexă externă târzie, care bloca traficul pe strada AV 2. După construirea ei, între cele două construcţii care o mărgineau a rămas un spaţiu alocat unui canal pentru scurgerea apelor pluvial. Trei streşini au fost identificate în interiorul construcţiei, una dintre ele "peticită" în interior cu o ţiglă. Ca rezultat al analizei materialului descoperit, putem data construcţia în a doua jumătate a secolului VI p.Chr.

I. The archaeological excavations

The edifice A 9 is placed on the northern side of the ABV IV Street, an important axis for circulation which crossed the entire northern surface of the borough in the 5th – 6th century AD. It was placed 61 m North from *Via Principalis* and has a length of 280 m, measured between the intersections with AV 1 Street and BV 5 Street, which granted the communication with the main street[1]. The 4 m wide street reappears on a length of 8 m in sector B, in the area of the boundary stones 21-22 and 27-28[2]. Furthermore, during the research other two streets were identified, perpendicular to ABV IV, AV 2' and AV 3, the last one probably making the connection with another major circulation axis, ABV II Street. The research of the area began in 2003, aiming to correlate some magnetometric studies and electrometric ones with the planimetry of the late urban structure of the 22-23 and 26-27[3] boundary stones area. During 20 campaigns developed from 2003 to 2013, 13 sections and 5 surveys were conducted which led to the partial discovery of six[4] edifices and their last and next to last level of entering, NV and NVI A. Here and there, small functional establishments of some of these have been discovered, corresponding to the NVI B[5] habitation level.

The edifice A9, the only building in the area which is entirely roofless, is placed South of ABV IV Street, East of AV 2' Street and West of AV 3 Street **(Fig. 1)**. It is L-shaped and made entirely of stone pertinent to soil, the walls being 0,65-0,70 m wide. From the stone elevation a single layer of has been kept the three, four initially, the rest being filled with adobe bricks. The southern wall is doubled by a pavement which is 0.50 m wide to the South and 0.85 m wide to the West. Its variable width corrects the deviation from the East-West axe of the building wall, architectural aspect encountered during the researches of another building in the area, A 6. Moreover, the Eastern wall of the construction was doubled by a 0.70 m

[1] MĂRGINEANU-CÂRSTOIU, BARNEA 1979, p. 123, fig. 106 and p. 126, fig. 107; the name of ABV IV was taken from the design of the circulation fluxex/flow from the first half of 4th century AD. The street does not reappear in the plan of the functional streets in the 5th – 6th century.

[2] GAMUREAC 2009, p. 244.

[3] SCURTU, BARNEA 2005, p. 457-461 and p. 468, fig. 6.

[4] The analysed edifices are A 6, A 7 and A 10 on the southern flank of the street and A 8, A 9 and A 11 on the northern flank.

[5] BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 39.

wide wall without foundation, which can support a superstructure placed in this part of the building **(Fig. 2a)**. A similar phenomenon can be found at the edifice A 4, where the Northern wall of the room is also doubled for a similar purpose[6]. The earthworks show that the edifice was initially square-shaped, with an 11.60 m leg. This habitation stage, correspondent to the NV level, is found in the North-West of the edifice and it is marked by a wall which completed the building towards this cardinal point **(Fig. 2b)**. Later, this room is abandoned and the reestablishment, correspondent to the NVI A level, is limited to the form mentioned above. At this last re-establishment we can find massive blocks in the first layer, enclosed in the structure of the building corners, which might have had the role of their protection[7]. Two constructive stages were identified inside, the first one when the building had a single room, and the other one when this was compartmentalized. Two walls, one East-West oriented (it has in its structure a ionic capital, intermediate and decorated, reused[8]) and another one North-West, are butted to the walls of the building, resulting in three rooms with an equal surface area, square-shaped, A 9α, A 9β şi A 9γ **(Fig. 2c)**. The access to the building was made through two entrances, one placed on the southern side, 1.10 m wide, which granted the access to the room A 9γ and another one on the eastern side, 1,50 m wide, which granted the access to the A 9α **(Fig. 2d)**. The rebate of the first entrance is made of a single parallelepiped block, on the exterior, with the dimensions of 1.10 x 0.30 m and a stair made of a block, on the interior, with the same dimensions. The rebate of the second entrance consists of regular flagstones. These do not have clues which might indicate the general aspect of the doors, being probably made of a single sheet, which used the hinge to slide, well known in the Roman world[9]. The dimensions of the entrance of the room A 9γ are the same as the ones of other two entrances analysed in the area, the ones of A 6α and A 8α (after contraction/after shrinkage), indicating a constructive standard of the door. The communication between the rooms A 9α and A 9β was made though a door 0.75 m wide and between A 9α and A 9γ through another one, unfortunatelly, partially dismantled. The statigraphy of the building interior is the following: the floor made of loam is imbricated by carbon remains, burn, nails and bolts of different sizes, then tiles and pantiles, whole bricks or remains of burnt bricks, blocks and stone blocks**.** In the room A 9α we identified two eaves placed in the South-East corner, with the diameters of 1 m and 1.25 m. The first eave has an interior breach, later filled with a fur almost intact, fixed with burnt mud **(Fig. 2e)**. Over the time, different methods were used since the beginning for fixing the broken or fragmented eaves, sich as stiffening the breaches with thickening agent (lime, gyps, clay etc.), then trimming with an adhesive (wax, peste, amylum, resin, acacia, pitch, tar, rosin, plumb etc.) to

[6] BARNEA 1979, p. 83 and p. 88.

[7] The South-Eastern corner is protected by a pedestal which forms a common build with a high dado, reused; see MĂRGINEANU-CÂRSTOIU, BARNEA 1979, p. 135 and p. 153, fig. 115, 3.3;

[8] *Ibidem*, p. 139 and p. 160, fig. 123, 5.2.1.

[9] ALICU, COCIŞ, ILIEŞ, SOROCEANU 1994, p. 22-23, fig. 9; GUDEA 1996, p. 385, pl. LXV.

increase resistence to heat or liquids. There were also identified eaves completely fragmented and repaired with dovetail - tendons or lead clips[10]. Inside of this, five parts of clay bricks with remnants of plaster and lime were recovered. These were initially trimmed with a thin gray-greenish layer of cement covered by white lime. Inside the second the skeleton of a badger was recovered, deprived of claws, bones of pork, rabbit, chicken and rodents[11], indicating its reusual for storing refuse **(Fig. 2f)**. The second room A 9β stands out by the retrieval of 39 fragments of glass from the exterior of the western wall, the remains of a window with a view of the plaza from the north of the edifice[12]. In the third room, A 9γ, situated in the west of the building, there has been found a third eave, connected to the southern wall with a diameter of 1.25 meter. Between the eave and the western wall of the building we also observed the existence of a storage hollow, rectangular, loam-coated and 2.20 x 1.50 m dimensioned **(Fig. 3a** and **b)**. On the north side, the excavation revealed a bed stone. To the north, in the place between rooms A 9β and A 9γ, we have identified a circular building having a diameter of 2.25 m and thickness of the wall of 0.50 m. Inside this we have identified a brick floor. **(Fig. 3c)** Despite all the suppositions, the role of such constructions, often encountered in the Roman-Byzantine[13] boroughs, is unclear. A similar structure, analyzed in sector D, has two stages of remaking of the floor and a foundation of nearly 2.50 m **(Fig. 3d)**. On the East of edifice A 9 and East to the edifice A 8 there is AV 2' Street[14], presented on a length of 11.50 m. The conducted research, along with the analysis of the electrometric[15] plan, indicates an axis of circulation North-South, 3.80 m wide, which connects the ABV IV Street to an open space situated North of the two edifices mentioned above (probably a piazza), then to the ABV II Street. From the initial aspect of the street a stone sill was kept, 0.75 m wide, which separates the two streets, the partially maintained pavement and a vertical trunk situated in front of the western entrance of the edifice A 8. The pavement consists of big stone blocks which are situated in a slight backfall towards the edifice A 9. In its structure it is the square bottom of a former, reused press with the dimensions of 1.05 x 1.05 m. The trimmed walls are 0.10 m thick and in one of the corners a slight drain can be observed. Later, the street was blocked by constructing an annex of the edifice A 9. The new built wall is 0.45 m wide and it is rudimentary made of blocks of limestone of different types and sizes, bonded with mud, including a block of marble. This is bound to room A 9β and towards South it takes over the trunk which is partially trimmed to be integrated in the smooth structure **(Fig. 3e)**. For elucidation, a survey S 8 was drawn on the northern end of the annex to observe its stratigraphy. As it has already been observed, the wall of the annex, which has no foundation, is connected to the

[10] PEÑA 2011, p. 213-227 and fig, 8.2, 8.3, 8.4, 8.5, 8.6, 8.7.

[11] Analysis conducted by dr. Adrian Bălăşescu, Romanian National Historical Museum.

[12] SCURTU, BARNEA 2005, p. 468, fig. 6 - personal analysis of the published electrometric image.

[13] BARNEA 1979, p. 83, p. 88 and p. 86, fig. 70/4.

[14] MĂRGINEANU-CÂRSTOIU, BARNEA 1979, p. 126, fig. 107.

[15] SCURTU, BARNEA 2005, p. 468, fig. 6 and electrometric plan made in 2009 by Dan Ştefan, Magda Ştefan (Duţescu) and Constantin Călin-Petre.

edifice A 9. This stands on a destruction level which probably corresponds to the first stage of the edifice functioning **(Fig. 3f)**. At the inferior limit of the survey (-1.90 m) we identified the corner of a building anterior to the street, S 1, made of stone blocks with the dimensions of 0.40 x 0.40 m, which could indicate another planimetry of the buildings in the precedent century **(Fig. 4a)**. In this survey there can be also seen that the wall which doubled the wall of the edifice to the East has no foundation, being made as previously mentioned, for its consolidation. After the construction of the annex, between the edifices A 8 and A 9, there is a little 1 m wide space, assigned to a duct which serves to the leaking of the meteoric waters. This is paved, towards North, with square stone blocks (20 x 20 cm), the backfall being descendent to the North and to the South, being followed by the pluvial water **(Fig. 4b)**. On the southern side, the duct is paved with lime slabs, the backfall slowly decreasing from the centre to the ABV IV Street, the meteoric water flowing through an interval made in a 30 cm wide rebate (**Fig. 4c** - geometrical transversal leveling V-E). Another duct from the sector A, also paved with stone, tiles and bricks has been identified in the edifice A3, in the southern part of the room A 3δ[16]. In front of the leak we have identified a semicircular wall, partially dismantled. In order to clarify the situation we mapped out a survey, S4', which fully unveiled what it seemed to be a pool structure, as well as the last three levels of street ABV IV identified in the profile in another survey S 2'. The semicircular construction is 60 cm high and 35 cm wide and consists of ten rows of bricks bound with clay, attached to an uneven foundation stone (**Fig. 5a** and **b**). It sits on a screed of mortar with a thickness of 10-15 cm and probably worked with the wall in the immediate area, later reused as threshold of the street. A similar situation we encounter on the 4 m wide street AV 3, bordering to the West of the A 9 building, where it is bounded by the street ABV IV by a 0.85 m wide threshold. It is composed of a spur of the wall of a previous building, made of stone with mortar, completed with rectangular blocks of stone tied with ground **(Fig. 5c)**. We encounter the same situation after analyzing the other two buildings investigated on the southern flank of the sector, A6 and A7. Between them there is a 0.80 m wide corridor, unfit for human movement, which is bounded by street ABV IV through a blockage **(Fig. 5d)**. To the west of the sounding we have identified a waste dump with a diameter of 1.10 m and depth of 0.60 m that breaks the penultimate level of the street **(Fig. 5e)**. The recovered material is specific to the 5th – 6th century AD. The possibility that new elements complete this study remains open through the expansion of the research in the sector.

II. The pottery

Work methodology

The pottery from the catalogue was found during the 2008-2011 archaeological excavations in sector A from Tropaeum Traiani, into the archaeological complex Annex of the edifice A9 and ABV IV Street. Paradoxically, the archaeological excavation of the Annex A9 had raised more issues than the rest of the edifice, and this is the reason why the authors of the excavation decided to first publish the results from the annex and the street ABV IV Street

[16] BARNEA 1979, p. 83 and fig. 70/1.

sector. It is necessary to mention that the edifice A9 from Tropaeum Traiani was used in the final period of existence of the late Roman city, until the end of the 6th century AD or the beginning of the next.

Considering that establishing a new typology of the pottery from this era is not a priority, the majority of the fragments being already clarified into some typologies for Scythia Minor late Roman pottery, the publication of the pottery from associated complexes could provide some necessary details for dating the discovered structures. From this point of view, we are continuing the traditional approach of determining stratigraphically and chronologically the evolution of the late Roman city by publishing the pottery and small findings on stratigraphic sequences[17] and in this case, on archaeological complexes and small deposits.

The fragments of pottery derive from the archaeological complexes as follows:

The annex of the edifice A9 with the next particular cases:

- the structure of the annex of edifice A9;
- the research from survey A8[1] in the interior of the annex;
- the sewer for water discharge situated between the annex of A9 edifice and A8 building;

The ABV IV Street with the next particular cases:

- the semicircular structure on ABV IV street;
- the segment from ABV IV street, particularly S4, S4[1] and S5;
- the pit from S5[1].

During the excavation, the artifacts were grouped by the excavations authors in small deposits, according to every archaeological complex. As a result of the pottery fragments analysis, we decided to respect this method by considering pottery fragments from the small depots, as they were originally grouped. According to the methodology of the research, the artifacts have been collected by establishing the height, trench and any other necessary details, which have been presented in our catalogue (micro depots).

Although the Roman, late Roman and non Roman pottery belong to the archaeological complexes which have been mentioned before, it is important to clarify that various fragments of pottery are present on the entire area and surroundings, on ABV IV Street and in the vegetal layer, and also in the debris level. Not all the depots contain typical or relevant artifacts so as to allow at least their identification on types. I included in the catalogue all the pottery fragments which present any elements of identification, even those which do not permit clear analogies. In the case of non typical fragments of pottery, I mentioned their colour, general fabric characteristics and other details allowing the best possible classification on the main functional categories of the Roman pottery or their possible derivation. In that way we try to offer the best possible statistics – in the absence of the fabric microscopic analyses – for ceramics categories from any complex. During the depots analyses, only the typical fragments of pottery have been included into the catalogue, and if the typological identification is missing, they have been statistically noticed. I also included into the catalogue some non Roman fragments of pottery, which have been discovered in the Roman layer context, and some nails, knife blades, fragments of glass and spindles, considering

[17] BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979.

their small number.

Material condition of the pottery

Unfortunately, there are no entirely preserved wares from the analyzed lot. For this reason, in some cases, questions may be raised about dating or even identification of some fragments of pottery – considering the extreme fragmentation of some parts of the preserved material. All the pottery, whether it is presented in the catalogue or not, was cleaned and stored in the Adamclisi section of the Museum for National History and Archaeology Constanţa. All the pottery fragments have been registered and statistically recorded. Unfortunately, the early stage of research of the coins found in the area did not manage to offer any helpful information. The pottery was sorted on the criteria of fabrics and typological forms, as well as according to the burning types, following their quantitative special distribution in the archaeological complexes, by registering both typical fragments – especially the upper part of the wares – and the non typical fragments, in order to find the total percentage of representation for every category of pottery.

Every fragment of pottery was analyzed macroscopically to establish its colour, - by free description and Munsell colour chart of soil description (Munsell Soil Color Charts 1994, Revised Edition), the surface treatment, the elements of decoration, firing type, fabric composition and other characteristics such as inclusions and porosity level.

General characteristics

From the macroscopic analyses of the material we have found two types of manufacture: the hand made wares – a small percentage, typically only for non Roman wares, and wheel made wares.

From the wheel made wares we distinguished two main categories of firing: the oxidized firing, for red colour wares, and reduced firing, typically for gray colour wares. If the oxidized pottery is represented by 61% of the catalogue, being well represented for the functional types of pottery majority, the rest of 21% of reduced fired wares are represented only by few types of functional categories, from which the cooking pots are primarily distinguished.

Inside every type of firing technique, we can notice a large variety of nuances and fabrics, from fine fabrics without any visible inclusions to the coarse, usually gray fabric with limestone particles, silver mica, iron oxide and other macroscopic visible clasts. These are due to the variety of pottery origin, either coming from the oriental Mediterranean, the Pontic region or being regionally produced.

The non Roman pottery

Two sherds may be easily assigned to this category (cat. no. 70-71). As far as the presence of this pottery fragments is concerned, considered as coming from Getic culture, or reaching the late Roman or Roman - Byzantine contexts from cities in Scythia Minor, we will take into consideration the contributions of other scholars[18]. It must be said that the two decorated sherds have been discovered one in the filling of a pit (S5[1] survey from ABV IV Street – depth 0.90-1.20 m from

[18] SCORPAN 1970; SCORPAN 1971, p. 139, referring to other previous discoveries at Tropaeum Traiani; OPAIŢ 1991c; OPRIŞ 2003, p. 102-112, CÎRJAN 1971, p. 339-350.

the 6th century AD layer) and the other in the ABV IV street (S5, depth 0.35-0.60 m from the 6th century AD layer) alongside numerous late Roman sherds. Some analogies for the non Roman pottery are mentioned at Tropaeum Traiani archaeological site, only in layers previous to the 3rd century AD[19]. Still, some non Roman sherds were scarcely discovered, even on the last layers of habitation as a result of some possible consecutive rebuilding inside the late Roman city.

Fine wares - *sigillata* like type

The pottery from the catalogue is generally in accordance with the discovery context of late Roman filling. Even in the context of discovery places, the pottery in the chronological layer from the 5th – 6th century AD, a small number of findings are chronologically different, coming from a previous period of time, driven by various restorations that characterize the life at Tropaeum Traiani. A bowl fragment from the 2nd century has been discovered inside the annex of edifice A9, (cat. no. 23) as well as a plate rim covered with orange slip, over which a brown paint was applied (cat. no. 29). These are examples of the fine pottery which was used in the previous layers regardless if they belong to the Pontic Sigillata Wares or Eastern Sigillata Wares categories[20].

The category of African *sigillata* – African Red Slip Ware is represented by a single fragment of plate Hayes 1972 form 105 from the end of the 6th century AD, (cat. no. 5) and in the category of Phocean Red Slip Ware – Late Roman Slip Ware, we can find two examples of plates Hayes 1972 form 3, type B, middle – end of the 5th century (no. cat. 6) and type C – 6th century (cat. no. 37).

We can notice the poor representation of the fine wares, imported or regional, in this part of the late Roman city Tropaeum Traiani; besides, other categories of the fine pottery (pottery *en barbotine*, painted) were not found, not even accidentally in this layer.

The Roman – Byzantine coarse pottery

The majority of the pottery fragments are grouped in this category as a relatively homogenous lot of typically 5th – 6th century shapes among which, as a percentage, the cooking wares (pots, casseroles) and the amphorae (Pontic and oriental) are particularly noticed. Excepting few fragments of pottery for which it was relatively hard to find analogies, we are dealing with common coarse pottery belonging to well known types, particularly due to former researches at Tropaeum Traiani and elsewhere in the region. The repertoire of forms is limited, the various shapes being easily classified for the period in which they were produced; their origin is regional, excepting the oriental amphorae.

The typology

The functional categories of the Roman pottery are the following:

Amphorae

Only two main origin areas for these vessels can be identified: the oriental amphorae, types Carthage LR 1 and 2, Berenice LR 10/Carthage LR3, Berenice LRA 3/Carthage LRA 4, from the 5th – 6th century and Pontic amphorae types Kuzmanov XVI/Antonova V (6th century AD) and Zeest 1960, type100, variant C. The reporting of these types in the layers from the 5th – 6th century is not at all a

[19] BOGDAN – CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, NIV B, fig.158/1.1.

[20] HAYES 1985, p. 92-96; ZHURAVLEV 2002, p. 237-308, fig. 4/9-10.

surprise, because these types coexist in this era, and are common goods. Not all the fragments of the amphorae displayed in the catalogue could be categorized on types. Because of the high level of fragmentation, for some of these I could not find enough analogies, having the possibility to classify them as table amphorae. From the total of pottery fragments which have been discovered the amphorae are on the first place in a percentage of 45 %.

The vessels for drinking – *vasa po(ta)toria*

This category is poorly represented in our work, representing 10% of all the pottery fragments found. The main shapes are mugs and pitchers, which have a regional or local origin, with few exceptions. The fabric is usually semi - fine, brick colour, with silver mica and limestone particles. The traces of secondary burning on the outside did not mean a reutilization of them, but mostly the fact that the fragments have been accidentally in contact with fire.

The vessels for eating – *vasa escaria*

There is a small number of bowls/dishes types we can distinguish in this category: bowls/dishes African Red Slip Ware form 105; HAYES 1972 form 1, type A and C, local variant, (4th – 5th century); dishes HAYES 1972 form 3; dishes HAYES 1972 form 6 (6th century); dish HAYES 1972 form 4 Çandarli / Hayes form I A; bowl type KLENINA 2004, (red slip bowls), type 3, probably produced in the North of the Black Sea in the 2nd – 3rd century AD. We mention a plate with fine gray fabric with small particles of limestone, orange slip over which a red slip was applied on the inside and outside. Even though this category is represented only by a modest percentage of 5% of the total number of pottery fragments, it is the only one testifying the fine wares imports.

Cooking wares – *vasa coquinatoria*

The cooking wares represent an important percentage of the analysed lot, counting 37% of the total amount of the pottery. Also the cooking wares are the main functional category using the coarse fabric. The vessels made of this paste are fired both in reduced conditions with high hardness and rough look, greyish/grey colour, and oxidized conditions with clean look and red and brick colour nuances. In most of the cases the fabric is full of clasts of limestone particles, sand, silver mica and sometimes iron oxide.

The main shape is the cooking pot and possibly, in a smaller proportion, the casserole. This ceramic category was mainly locally produced but imports from other regions are also present. Many of the shapes are found in the typologies of the late Roman pottery, and occur in other sites from Scythia Minor. The main problem that prevents a precise dating in some cases is the great circulation during centuries of the standardized forms. In these cases I have illustrated analogies both for the early period – considering the mixed layers and the absence of some closed complexes – and for the late Roman period (5th – 6th century AD) according to the layers where the actual excavation has been done. From the typical forms of the pots we can notice a shape with thickened rim and a groove for the lid, having a coarse gray fabric (cat. no. 30) which is rather common for the last layers at Tropaeum Traiani (BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 162/5.6 – NV the end of the 5th – 6th century; OPAIŢ 2004, type III, pl. 35/1 - 5th century A.D.) and various variants. Another type has a grooved rim at the upper part for the lid, globular body and a narrow inside edge of the neck (cat. no. 40-

41), (BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 168/5.5, NVI A, typical for the 6th century AD).

A common type of cooking pot (cat. no. 45) has a strait rim, slightly concave toward the outside, straight edges, a groove for the lid at the inside of the rim and the body is bag shaped, decorated with frequent grooves (BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 168/5.4 NVI A). The pot from the catalogue number 65 with thickened and rounded rim is another example of common cooking pot from Scythia Minor, which has been catalogued by A. OPAIȚ as local pots type 1, occurring in the late 4th – beginning of the 5th century. The last example of some common shapes is the pot (cat. no. 53) made of coarse gray fabric with small particles of stone, secondarily burned, with analogies at Tropaeum Traiani (BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 162/5.5 and 5.12 NV; OPAIȚ 2004, pots type II, pl. 34/7 or KLENINA 1999, fig. 8/1 – pots without handles from the 5th – 7th century).

At the opposite pole there are some shapes which are less common in the area, maybe imports or less well known traditions from the previous times: a shape of pot with flared rim, decorated with an obvious groove under the rim is less encountered in the area, (cat. no. 24) and it matches better for a previous period. Another form (cat. no. 20) for which the analogies are harder to find is an example of an uncommon type for the area.

Miscelaneous

In this category I included both some handmade pottery shapes of Getic tradition with alveolar decoration under the rim, and complete or fragmentary pieces belonging to other categories of artifacts such as glass, knife blades, spindles made of brick. Considering the discoveries context, they were not ignored and are present in the catalogue, although they are not the subject to specific study. Their small number does not represent an important percentage of the total amount of artifacts excavated from the annex of the edifice A9 and the additional part of the ABV IV street at Tropaeum Traiani.

From the point of view of the percentage obtained from the functional categories of the pottery, in this case the situation is comparable to the pottery from other archaeological sites from Scythia Minor, with some specific variations.

Mentioning that our ceramic lot is too small to represent the overall situation from the late Roman layers at Tropaeum Traiani, amphorae are on the first place (45 %), followed by *vasa coquinatoria*, (37 %), *vasa po(ta)toria* (10 %) and *vasa escaria* (5 %). According to some statistics[21], in the Roman sites from Scythia Minor, the cooking ware is on the second place after the amphorae. Thus while at Halmyris[22] the cooking wares are on the third place in percentages, after amphorae and the table ware, the same situation, excepting that the table ware is replaced by the vessel for drinking, being aknowledged at Capidava, (OPRIȘ 2003, p. 190, graphic 11) in this area from Tropaeum Traiani the cooking ware was ranked on the second place, after amphorae.

Nevertheless, analyzing only the typical shapes from the catalogue, the largest part of these are from the cooking ware category, (44 examples) followed

[21] OPAIȚ 2004, p. 44.

[22] TOPOLEANU 2000, p. 257, Grafic 17.

at a distance by the amphorae (11 examples). This aspect, linked to the level of fragmentation of the vessels, including their dimensions, could change substantially the percentage report meaning that in reality, the number of cooking wares may be higher. One possible explanation may be the one that unlike Tropaeum Traiani, Halyris and Capidava stand out primarily as strategic points of the Danube *limes*, where the supply requirements of the military garrisons of *limitanei* troops may change the situation of the wine and olive oil imports. The sources of the 6th century prove that the remuneration of the soldiers consisted of a mixture of money and kinds and the rations allocations (*annonae*) forming the basis for salaries calculation, and could either be supplied in kind or commuted into cash[23].

However, Tropaeum Traiani had a fortified wall and a garrison, and it seems that during the Justinian time there was no longer a difference between *poleis* and *castra*[24]. The same thing may be seen in respect of a small percentage (5%) of *vasa escaria*, linked to various imports in Scythia Minor. On the first place in the last habitation layer at Halmyris there are *vasa escaria*, followed by amphorae and *vasa coquinatoria*[25], with the specification that for the 6th century AD, at least for Justinian's reign, until 580, and possibly later, there were military garrisons inside all towns on the Danube *limes* in Scythia Minor, the fleet being a major military component[26].

Conclusions

The aim of the catalogue structured according to the two main archaeological complexes (the annex of edifice A9 and a small portion from ABV IV Street) was to notify – rather than a catalogue structured on pottery types – any auxiliary aspect necessary for establishing the time when these complexes were in function, and eventually when they were abandoned, and to clarify the specific stratigraphic circumstances as the survey from the annex A9 and the survey from ABV IV street pit does. The S8[1] survey from annex of building A9, 1.80 m in depth, has not lead from the point of view of archaeological finds to a relevant situation (the deposits 22 and 23 consist of only 13 fragments of pottery from which only one is typical – a Roman – Byzantine cooking pot from the 5th – 7th century AD). The situation in the case of the pluvial channel between the annex of edifice A 9 and the edifice A 8 is relevant because this complex obviously functioned at the same period of time as the annex of edifice A9. Thus, from the total amount of 80 pottery fragments discovered in the area, which have been grouped in 7 depots (no. 24-30), only 3 have been identified as typical. All 3 are representative for the revealed stratigraphic status, namely the functioning of this complex toward the end of the 6th century AD, although a part of the material requires a broader classification. A more complex approach regards the artifacts discovered inside the semi circular structure from ABV IV Street. The two main deposits, (no. 31-32) consisting of 13 fragments of pottery among which only two

[23] WHITBY, 2008, p. 291.
[24] SUCEVEANU, BARNEA, 1991, p. 179.
[25] TOPOLEANU 2000, p. 253.
[26] *Halmyris* I, p. 95-96.

are typical, are listed in the catalogue (no. 57 and 58) and have been identified as a pot and a table amphora and can be dated approximately at the end of the 4th – beginning of the 5th century. Taking this aspect into account and the fact that the southern wall of the edifice A8 clearly cuts this structure looking like a semicircular wall, the situation of the anteriority of this structure remains to be analyzed, possibly as a substructure or a part of an installation, toward the edifice A9, its annex or edifice A8. It outlines the fact that this substructure had no connection with the pluvial channel situated between the annex of edifice A 9 and the edifice A8, having been probably clogged long before the construction of the annex of edifice A9. The pit from the ABV IV Street excavated by the survey S5[1], has led to the following conclusions: the depot 34, the only one containing sherds from the pit, consists of 16 fragments of pottery from which only two are identifiable and listed in the catalogue (no. 69-70). The item no. 69 is a cooking pot; on the basis of analogies from the consecrated works it can be dated from the 4th to the 5th century. The second sherd is a non Roman handmade jar with alveolar decoration under the rim. The rest of the sherds are fragments of handles with torsade grooves (possibly from a table amphora), a fragment of an oriental amphora rim (Carthage LR 2) and other fragments from drinking or cooking wares. The conclusion is that the pit realized on the 5th or 6th century street was filled with diverse materials including some shards from various layers, but not very relevant to the moment of filling. Anyway, we think that a pit made in the street could only be filled rapidly, with no relevant stratigraphic aspects regarding some stages of filling.

A part of the sherds comes from ABV IV Street representing a relatively important lot (depot 33) - 27 shards, from which 10 are typical and listed in the catalogue (no. 59-68). The analysis reveals that the ceramic material comes from a survey made in 2009, until a considerable depth, getting through many layers of the Roman and late Roman city Tropaeum Traiani. Some of the pottery can be attributed to a period from the 2nd – 3rd century AD (fragments of plates and bowls with brown slip and a Pontic region bowl from the North of the Black Sea), but other sherds can be dated in the period of the 4th – 5th century AD (cooking pots, fragments from table amphorae and Pontic amphorae Zeest 1960 type 100). Only two fragments of pottery can be placed at the beginning of the 6th century, probably coming from the archaeological layer representing the 6th century ABV IV Street.

The biggest part of the analyzed ceramic lot has been discovered in the annex of the edifice A9, and it is represented by 21 deposits (deposits 1-21) totalizing 202 sherds, from which 52 are listed in the catalogue (no. 1-52). As a percentage, the biggest part can be catalogued into the *vasa coquinatoria* functional category, followed by amphorae and *vasa escaria*. This ranking is relatively relevant for the last part of the 6th century, when this edifice was in use, and all the sherds have been discovered in the vegetal layer, in the debris and on the pavement of the annex of the edifice A9. Strictly from a chronological point of view, the pottery from the annex of the A9 edifice can be dated between the 2nd and the 6th century AD, marking a relatively common situation found during the excavations in the multilayered archaeological sites from Scythia Minor: the relatively large degree of mixed materials coming from different layers, thanks to the successive

restorations and reconstructions, leveling and other interventions from Roman – Byzantine times, during which some of the older sherds have been accidentally dragged on the later layers. Yet, to establish a correct dating for the times when the annex of the edifice A9 was used in the 6th century AD, I analyzed some typical pottery fragments for which there are analogies at Tropaeum Traiani and other sites from Scythia Minor or other places in Thracia diocese. The Pontic amphorae types Kuzmanov XVI/Antonova V, often encounted in the 5th – 7th century layers, (no. catalogue 12), or the amphorae Berenice LR1 (cat. no. 27), Berenice LR2 (cat. no. 1, 18) and LRA 3/Carthage LRA 4 (cat. no. 46), a fragment of African Red Slip ware plate form 105 (end of the 6th century), or a plate rim form HAYES 3 (cat. no. 37) alongside cooking pots types BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 168/5.8 NVI A (6th century), fig. 172/5.2 NVI A (the second half of the 6th century) ensure a *terminus ante quem* for using this building to the middle – second half of the 6th century AD.

It is possible that the annex of the edifice A9 has a larger period of time when it was in use, since some of the cooking wares can be dated for an earlier period of time : pots type BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 162/5.6, NV – end of the 5th – 6th century, fig. 168/5.2 NVI A – 6th century A.D.; OPAIŢ 2004, pots type III, pl. 35/1 – 5th century AD (cat. no. 11), or type BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 162/5.6 – NV – end of the 5th – 6th century AD; OPAIŢ 2004, p. 45-46, pots type III, pl. 35/1 – 5th century AD (cat. no. 30). Another part of the pottery from the annex of the edifice A9 has a previous origin, as a bowl decorated with a groove under the rim, on the outside, made of a of red – orange color fabric and brown – metallic slip with analogies at Histria: SUCEVEANU 2000 type VI, pl. 9/32-46, 1st – 2nd century AD (cat. no. 23).

Finally mentioning that the majority of the pottery from the annex of the edifice A9 can be largely dated in the 5th – 6th century AD, being essentially related not only to the annex of edifice A9, but also to edifice A8, the foundation of the last partially destroying a previous structure, two or even three using phases for these edifices can be noticed, which have been built on or in relation with older substructures, during the 5th – 6th century AD.

CATALOGUE

Complex I. The annex of the edifice A9, -0.40-0.70 m
Deposit 1, 2009, the interior of the annex of the edifice A9

20 sherds from which: 4 amphoras (3 Pontic handles of brick colour with limestone fragments, silver mica and iron oxide, and one rim fragment of an oriental LR 2 amphora), 5 *vasa po(ta)toria* (3 pitchers and 2 mugs), one *vasa escaria* (plate rim) and 9 vasa *coquinatoria* (cooking pots).

5 examples in catalogue no.1-5

1. Rim fragment from a LR 2 amphora, preserved height 8.5 cm, rim diameter 9 cm, the fabric has brick colour with limestone microparticles, the angobe is light beige – yellow Munsell 5Y 8/2 pale yellow. Analogies: PARASCHIV 2007, p. 92-95, pl. 25/60 ; OPAIŢ 2004, p. 10-12 ; OPRIŞ 2003, p. 60, pl. XX-XXI/61-69. The relative

small diameter of the rim suggests o smaller capacity of the recipient, and it can be dated to the 5th – 6th century AD.

2. Rim fragment from a cooking pot, preserved height 3 cm, rim diameter 20 cm, the dark gray color fabric is rugged with limestone particles, self slip colour, the rim is faceted with a groove for fixing the lid, Munsell 2,5Y 3/3 dark olive brown. Analogies: an early form at Histria: SUCEVEANU 2000, p. 128, pl. 58/31 (2nd century AD); BRUKNER 1981, T. 120/117.

3. Rim fragment from a cooking pot, preserved height 3 cm, rim diameter 10 cm, the fabric has brick color with limestone particles and silver mica, self slip color, Munsell 7,5 Y 6/8 reddish yellow. Analogies: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, NV, fig. 162/5.14; SUCEVEANU 1982 b, fig. 17/9 (7th century); UENZE 1992, Tafel 83/9.

4. Rim fragment from a cooking pot, preserved height 6 cm, rim diameter 20 cm, coarse fabric with limestone particles, the color is light gray – reddish, the slip is dark gray, Munsell 1 for gley 3/1 very dark grey. Analogies: SUCEVEANU 1982, p. 84, fig. 7/9 (layer II A – the last quarter of the 4th century – first half of the 5th century).

5. Fragment of a plate African Red Slip Ware form 105, preserved height 3.5 cm, rim diameter 29 cm, the fabric is semi fine, homogenously burned, the color is brick-reddish, the slip is red, calcareous deposits on the outside, the fragment is secondarily burned at the inside, Munsell 2,5 YR 4/8, red. Analogies: HAYES 1972, African red slip ware form 105, p. 166-169, fig. 31/7, fig. 32/8-9, 16 early variant, the end of the 6th century; TOPOLEANU 2000, p. 78, pl. XIX/167 (form 104 B); OPRIŞ 2003, p. 150, pl. LIV/352 (form 105).

Deposit 2, 2009 from the inside of the annex of edifice A9, -0.40-0.70 m

20 sherds from which: 9 amfora, 2 *po(ta)toria* (pitchers), 1 *escaria* (farfurie), 7 *conqina(to)ria* – (pots), 1 lamp fragment.

3 examples in catalogue no. 6-8

6. Rim fragment of a plate type HAYES 1972 form 3, preserved height 2 cm, rim diameter 21 cm, fine pink fabric, orange slip, decorated with wheel, Munsell 10 YR 8/8 yellow, analogies: HAYES 1972, p. 329-338, fig. 67, form 3, type B (middle – end of the 5th century); OPRIŞ 2003, p. 151, pl. LIV/359 and LV/358; OPAIȚ 1991 a, p. 163, pl. 41/260, form 3 type B; TOPOLEANU 2000, p. 48, pl. XV/24.

7. Fragment of rim from a cooking pot, preserved height 4 cm, rim diameter 13 cm, coarse gray fabric with particles of limestone and silver mica, the rim has a groove for fixing the lid, self slip Munsell 2 for Gley 6/1 grey bluish gray. Analogies: KUZMANOV 1985, pl. 29/23; OPAIȚ 2004, pl. 35/5, pots type III - variant (4th – 6th century AD), also pl. 37/6, pl. 38/8 (pots type XV- 5th – 6th century AD).

8. Rim fragment from a cooking pot, preserved height 4.5 cm, rim diameter 16 cm coarse gray fabric with limestone particles and silver mica, the slip has light gray color, Munsell 1 for Gley 6/1 greenish grey. Analogies: BOGDAN-

CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 188, fig. 162/5.10 NV; SUCEVEANU 1980, fig. 7/7 (the last quarter of the 4th century – first half of the 5th century); VARBANOV, DRAGOEV 2012, pl. X/4; OPRIŞ 2003, p. 115, pl. XXXIV/224.

Deposit 3, 2009 from the inside the annex of edifice A9, - 0.40 m
12 sherds from which: 2 amphorae, 1 pitcher, 9 pots

3 examples in catalogue no.9-11

9. Rim fragment from a cooking pot, preserved height 4.5 cm, rim diameter 12 cm, the fabric is coarse with small rocks and silver mica, gray colour, the slip is dark gray colour, secondarily burned, Munsell 1 for Gley 2.5/1 greenish black. Analogies : BÖTTGER 1982, Tafel 45/478, Tafel 46/483, 587, Tafel 47/496 ; UENZE 1992, Tafel 97/20, Tafel 98/7 ; BAUMANN 1995, p. 104, pl. LXIII a/3, 6, 9, 10 – variant (3rd century AD); KLENINA 1999, p. 90, fig. 2/7, pots type IV, (5th – 7th century AD).

10. Rim fragment from a cooking pot preserved height 2 cm, rim diameter 15 cm, the fabric is coarse with limestone fragments, light gray color, self slip, Munsell 2 for Gley 5/1 greenish grey. Analogies: for early times - KABAKCHIEVA 2000, pl. XVI/59; for Roman – Byzantine times: TOPOLEANU 2000, p. 103, oriental pots type IX, pl. XXVI/225 (5th century), West - Pontic pots type IX, p. 113, pl. XXXII/276, 279 (5th – 6th century) and type XI, p. 114-115, pl. XXXII/282 (the second half of the 5th – beginning of the 7th century); KLENINA 1999, fig. 4/3 – 5th – 7th century AD.

11. Rim fragment from a pot preserved height 2 cm, rim diameter 12 cm, light brick color, coarse fabric with limestone and silver mica particles, gray slip Munsell 1 for Gley 2, 5/ black. Analogies: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 188, fig. 162/5.6 –NV (end of the 5th – 6th century), p. 190, fig. 168/5.2 NVI A (6th century) ; OPAIŢ 2004, p. 45-46, pots type III, pl. 35/1 (5th century); BÖTTGER 1982, pl. 47/213.

Deposit 4, 2009 from the dismantling witness between **ABV IV Street and S7, annex of edifice A9**
3 sherds from which 2 Pontic amphorae type Antonova 5, 1 cooking pot.

2 examples in catalogue no. 12-13

12. Rim fragment from a Pontic amphora type Kuzmanov XVI/Antonova V, preserved height 6 cm, rim diameter 8 cm, the fabric has dark brick color with limestone particles, self slip, Munsell 5 YR 5/4 reddish brown. Analogies: TOPOLEANU 2000, type VIII, p. 152, pl. XLIX/398 (middle of the 5th century – beginning of the 7th century); OPAIŢ 2004, type Opaiţ B – Id /Kuzmanov XVI/Antonova V, p. 28, pl. 17/5 (6th century AD); PARASCHIV 2007, type 12, p. 36-38, pl. 10/74 (middle of the 5th century – beginning of the 7th century A D); OPRIŞ 2003, type X, p. 74, pl. XXVI/153.

13. Rim fragment from a pot, preserved height 2.5 cm, rim diameter 19 cm, the fabric is coarse with black and white micro particles, brick slip, Munsell 10 YR

6/8 brownish yellow. Analogies: SUCEVEANU 1982 a, p. 116, pl. 15/11 (3rd century AD); SUCEVEANU 2000, p. 126, type XXXIX/20 (3rd century AD). Analogies for late period: TOPOLEANU 2000, p.104, pl. XXVI/227 (first half of the 5th century AD); RILEY 1979, p. 271, fig. 106/547-548 (4th century AD); KUZMANOV 1985, p. 47-48, pots type I, variant 2, pl. 28/11 (6th century AD). The quality of the fabric, burning type and rim diameter suggest an earlier dating. According to ISTENIČ, SCHNEIDER 2000, fig. 2/1, 4, the rim shape and de size fit the casserole type from the 2nd century AD.

Deposit 5, 2009 on the pavement of the edifice A9 annex, -0.70 m

5 sherds from which: 1 handle decorated with torsades grooves from a table amphora and 4 cooking pots.

2 examples in catalogue no. 14-15

14. Rim fragment and handle from a pot, preserved height 2.5 cm, rim diameter 14 cm, coarse brick colour fabric with limestone and silver mica micro particles, brick color, slip secondarily burned on the outside, the handle has oval shape in section, decorated with grooves, Munsell 10 YR 6/8 brownish yellow. Analogies: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 188, fig. 162/5.6 –NV (end of the 5th – 6th century AD); OPAIȚ 2004, p. 45-46, pots type III, pl. 35/1 (5th century AD) ; BÖTTGER 1982, pl. 47/213.

15. Rim fragment from a pot, preserved height 2 cm, rim diameter 13 cm, gray coarse fabric with limestone and silver mica particles, dark gray slip, Munsell 1 for Gley 2.5/ black. Analogies: OPAIȚ 1991 a, p. 155, pots type XI, variant C, pl. 31/183 – the author places this type in the last quarter of the 6th – beginning of the 7th century AD; BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, NV, fig. 162/5.14; SUCEVEANU 1982 b, fig. 17/9 (7th century AD); UENZE 1992, Tafel 83/9.

Deposit 6, 2009 on the pavement of the edifice A9 annex, -0.70 m

6 sherds from which 4 fragments of amphorae and 2 pots

3 examples in catalogue 16-18

16. Rim fragment from a pot, preserved height 2 cm, rim diameter 15 cm, brick color, coarse fabric with limestone and silver mica, the slip has brick – brown color, Munsell 10 YR 6/8 brownish yellow. Analogies: TOPOLEANU 2000, p. 110-111, pl. XXIX/256 and XXX/260, pots type V, variant B (6th century – beginning of the 7th century AD); KUZMANOV 1985, Pl. 30/33, type II (second half of the 6th century – 7th century).

17. Rim fragment from a pot preserved height 1.8 cm, rim diameter 17 cm, beige color coarse fabric with small particles of sand, rocks and limestone, self slip, secondarily burned on the outside, Munsell 5Y 8/4 pale yellow. Analogies: TOPOLEANU 2000, p. 107, pot type II, pl. XXVII/236, 238 ; BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 188, fig. 162/5.13 (NV), p. 190, fig. 169/5.10 (NVI A), 5th – 6th century AD; OPRIȘ 2003, p. 115, pot type I, pl. XXXIV/225.

18. Rim fragment from an oriental LR 2 amphora, preserved height 6 cm, rim diameter 10 cm, the fabric has gray color, is coarse with black lithic and limestone particles, secondarily burned, Munsell 1 for Gley 1/ grey. Analogies: PARASCHIV 2007, p. 92-95, pl. 25/60; OPAIŢ 2004, p. 10-12 ; OPRIŞ 2003, p. 60, pl. XX-XXI/61-69 - 5th – 6th century AD.

Deposit 7, 2009 in the annex of the edifice A9, -0.70 m
12 sherds from which: 5 oriental amphorae, 1 pitcher, 6 pots

3 examples in catalogue no. 19-21

19. Rim and handle - fragmentary rim and handle from a pot, preserved height 1.5 cm, rim diameter 15 cm, coarse fabric with small lithic and limestone particles, brick - gray color, light gray slip, the handle is oval in section, Munsell 1 for Gley 3/1 dark greenish gray. Analogies: OPRIŞ 2003, p. 115, pots type I, pl. XXXIV/223; KUZMANOV 1985, pots type I, pl. 29/23 (6th century AD); BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 191, fig. 172/5.2 NVIB (second half of the 6th century); TOPOLEANU 2000, p. 117, pots type XIV, pl. XXXIV/294, 296 (6th century); OPAIŢ 2004, p. 51, type XVII (6th century)

20. Rim fragment from an unidentified vessel, preserved height 2 cm, rim diameter 2 cm, coarse fabric with limestone particles, the color is brick – gray and self slip, Munsell 5 Y 6/4 pale olive. Analogies: UENZE 1992, Tafel 101/7 (?).

21. fragment of rim and handle from a pot, preserved height 2.5 cm, rim diameter 13 cm, brick color, coarse fabric with limestone, other black particles and silver mica sparkles, self slip, secondarily burned on the outside, Munsell 10 YR 8/6 yellow. Analogies: CRAWFORD 1990, p. 43, fig. 158; SUCEVEANU 1982 b, p. 89, fig. 9/19 (first half of the 6th century A.D.).

Deposit 8, 2009 from the annex interior of edifice A9, -0.40 m-0.70 m
15 sherds: 7 amphorae (1 Antonova 5), 2 mugs (1 jug with trilobite rim and 1 small mug), 1 *vasa escaria* (bowl) and 5 pots.

5 examples in catalogue no. 22-26

22. Rim fragment of pot preserved height 3.5 cm, rim diameter 10 cm, coarse fabric with black particles, brick – gray color, beige slip, Munsell 2.5 Y 8/3 pale yellow. Analogies: SUCEVEANU, 1982 b, p. 94, fig. 11/32 (second half of the 6th century); BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 162/5.6 (6th century AD).

23. fragmentary rim from a plate/bowl, preserved height 2.5 cm, rim diameter 26 cm, hemispherical shape decorated with a small groove under the rim, on the outside the fabric is semi fine, red – orange color with limestone particles, the slip is brown with metallic appearance on the outside, Munsell 7,5 YR 8/6 reddish yellow. Analogies: BAUMANN 1995, p. 204, pl. XVI/1, (first quarter of the 2nd century AD); SUCEVEANU 2000, p. 32-34, bowls type VI, pl. 9/32-46 (1st – 2nd century AD).

24. rim fragment from a vessel, preserved height 2.5 cm, rim diameter 155 cm, the fabric is coarse with fine sand and silver mica, the color is light reddish -

brown, self slip, Munsell 2.5Y 8/4 pale yellow. Analogies: BRUKNER 1981, T. 116/75-77 (pot 2nd – 3rd century AD).

25. Fragment of rim and handle from a pot, preserved height 3 cm, rim diameter 15 cm, dark brick coarse fabric, with fragments of limestone and silver mica, self slip, the handle is oval in section, decorated with grooves, Munsell 2.5Y 8/8 yellow. Analogies: CRAWFORD 1990, p. 43, fig. 158; SUCEVEANU 1982 b, p. 89, fig. 9/19 (first half of the 6th century AD).

26. rim fragment from a jug, preserved height 3.5 cm, rim diameter 7 cm, semi fine fabric with limestone and silver mica in composition, brick color, secondarily burned on the outside, self slip, Munsell 2.5Y 8/3 pale yellow. Analogies: OPAIȚ 1991 A, p. 159, pl. 37/218, jug type II1 – 6th century AD OPAIȚ 2004, p. 67, pl. 50/5 jug type III (6th century AD); LUNGU, CHERA 1985, pl. IV/28 (3rd century AD).

Deposit 9, 2009 from inside the annex of the edifice -0.70 m

18 sherds: 3 amphorae, 3 *vasa po(ta)toria* (1 trilobate rim jug, 1 mug, 1 jug handle), 1 *vasa escaria*, 11 *vasa coquinatoria* (cooking pots).

6 examples in catalogue 27-32

27. Rim fragment from a possible LR 1 amphora, preserved height 7 cm, rim diameter 8 cm, sandy coarse fabric with limestone and white particles, light brick color, self slip, Munsell 5Y 8/4 pale yellow. Analogies: PARASCHIV 2007, p. 112, pl. 22/38; TOPOLEANU 2000, p. 134 - 135, pl. XLI/337; BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 190, fig. 167/3.9, NVI A.

28. Fragmentary rim and handle from a pot, preserved height 6 cm, rim diameter 15 cm, beige coarse fabric with limestone and iron oxide, deficiently burned with gray core, self slip, the handle is massive, oval shaped in section, decorated with grooves, secondarily burned on the outside, Munsell 5Y 7/6 yellow. Analogies: SUCEVEANU 1982 a, p. 97, pl. 2/10; BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 190, fig. 168/5.8 NVI A (6th century AD), p. 191, fig. 172/5.2 NVI A (second half of the 6th century AD); KRAPIVINA 1993, pl. 33/16.

29. Rim fragment of plate preserved height 1.5 cm, rim diameter 24 cm, fine gray fabric with limestone particles, orange slip over which a brown slip was applied on the lower part of the rim. Analogies: (variant) HAYES 1972, p. 404, fig. 92/2 (Asia Minor fabrics); ABADIE – REYNAL, SODINI, 1992, p. 33, fig 13/CF 183; BAUMANN 2005, p. 215, pl. XV/33; BONDOC, GUDEA 2009, p. 192, pl. LXXVII/382 (3rd century AD); SUCEVEANU 1982 a, p. 97, pl. 3/5 IB-C (3rd century AD) – it is relevant only for the time of circulation of some recipients with such a rim shape. The fragment shows some similarities with a lids type, which are circulating approximately at the same period of time, but the quality of the fabric and the surface treatment are arguments for classifying it in the *vasa escaria* category. Other analogies: SAZANOV 2000, p. 256, form 5, pl. 17/6-7 (6th century AD).

30. Fragmentary rim from a pot, preserved height 2.5 cm, rim diameter 15 cm, coarse gray fabric with limestone and black particles, self slip, Munsell 7.5 YR 8/3 pink. Analogies: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 188, fig. 162/5.6 –

NV (the end of the 5th – 6th century AD); OPAIŢ 2004, p. 45-46, pots type III, pl. 35/1 (5th century) ; BÖTTGER 1982, pl. 47/213.

31. Rim fragment from a pot, preserved height 2.5 cm, rim diameter 14 cm, coarse brick fabric with limestone and silver mica, the rim is thickened and flared on the outside, with a groove for the lid, Munsell 2.5YR 6/8 light red. Analogies: TOPOLEANU 2000, p. 117, pots type XV, pl. XXXIV/298; KUZMANOV 1985, p. 49, type I, pl. 29/25, 6th century AD.

32. Rim fragment from a jug, preserved height 5 cm, rim diameter 7 cm, semi fine brick color fabric with limestone particles and silver mica in composition, the fragment is secondarily burned on the outside Munsell 5 YR 5/8 yellowish red. Analogies: OPAIŢ 1991 a, p. 159, pl. 37/218, jug type II1 - 6th century AD.

Deposit 10, 2008 S8, the annex of edifice A9, -0.20 – 0.50 m

17 sherds: 4 amphorae, 1 *vasa po(ta)toria* (pitcher base), 1 *vasa escaria* (plate base), 11 *vasa pota(to)ria* (pots).

3 examples in catalogue no. 33-35

33. Fragmentary amphora lid, preserved height 2.5 cm, diameter 7 cm, the fabric is brick color, coarse, with limestone particles, Munsell 10 YR 6/8 brownish yellow. Analogies: TOPOLEANU 2000, p. 163-164, pl. LV/446, 448, 450 lids type II.

34. Rim fragment from a pot, preserved height 3.8 cm, rim diameter 14 cm, beige coarse rough fabric with small particles of rocks, the burning was deficient, the core is gray and the slip is beige, Munsell 2.5Y 8/8 olive yellow. Analogies: SUCEVEANU 1982 a, p. 97, pl. 2/10; BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 190, fig. 168/5.8 NVIA (6th century AD), p. 191, fig. 172/5.2 NVIA (the second half of the 6th century AD).

35. Rim fragment from a pot, preserved height 4 cm, rim diameter 11 cm, brick color coarse fabric with limestone particles, the slip is dark beige secondarily burned on the outside, Munsell 2.5Y 6/4 light yellowish brown. Analogies: TOPOLEANU 2000, p. 104, type IX, pl. XXVI/227 (4th – 6th century AD); KUZMANOV 1985, pots type I, pl. 28/11, 15 (6th century AD).

Deposit 11, 2008, S7, the annex of edifice A9, - 0 -0.45 m

16 sherds: 2 amphorae (1 lid made of brick and a small Pontic amphora), 6 *vasa escaria* (1 bottom from a plateau with a ring shaped base, 1 plate form 10, 4 non Roman fragmentary bowls), 8 *vasa coquinatoria* (fragments from cooking pots).

5 examples in catalogue no. 36-40

36. Rim fragment from an amphora type Berenice LR 10/Carthage LR3, rim diameter 3 cm, preserved height 4.5 cm, the fabric is dark brick colour with limestone particles, the handles are oval in section, Munsell 10 YR 7/4 very pale brown. Analogies: TOPOLEANU 2000, p. 136, pl. XLII/344; PARASCHIV 2007, p. 84-86, type 39, pl. 19/23 (5th – 6th century AD).

37. Fragmentary rim from a plate form Hayes 3, preserved height 3.5 cm, rim

diameter 26 cm, semi fine orange fabric with limestone particles, self slip, Munsell 10 YR 5/8 yellowish brown. Analogies: HAYES 1972, form 3, type C, p. 129-330, fig. 68/10 (variant); TOPOLEANU 2000, form HAYES 3 type G, p. 53, pl. VII/62 (6th century AD); BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 189, fig. 167/2.6, NVI A.

38. Fragmentary rim from a plate, preserved height 3 m, rim diameter 27 cm, brown coarse fabric with limestone particles, self slip with silver mica in composition, secondarily burned on the inside and outside, Munsell 5Y 5/6 olive. Analogies: TOPOLEANU 2000, p. 44-45, plates Hayes form 1, types A and C, pl. II/12, 13, 16 (4th – 6th century AD).

39. Rim fragment from a pot, preserved height 2 cm, rim diameter 13 cm, brick color, coarse fabric with limestone, silver mica and iron oxide, the handle is oval in section, decorated with grooves, the slip is orange, secondarily burned on the outside, Munsell 10 YR 6/8 brownish yellow. Analogies: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 188, fig. 162/5.6 – NV (end of the 5th – 6th century AD); OPAIȚ 2004, p. 45-46, pots type III, pl. 35/1 (5th century AD); BÖTTGER 1982, pl. 47/213.

40. Rim fragment from a pot, preserved height 3 cm, rim diameter 14 cm, coarse beige fabric with limestone particles, gray slip, Munsell 1 for Gley 5/1 greenish gray. Analogies: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 168/5.5, NVIA (6th century AD); TOPOLEANU 2000, p. 112, pots type VII, pl. XXXI/269.

Deposit 12, 2008, S8, the annex of edifice A9, - 0 -0.13 m
10 sherds: 2 amphorae, 8 pots
1 example in catalogue no. 41

41. Rim fragment from a pot, preserved height 2.2 cm, rim diameter 13 cm, semi fine gray fabric with limestone and silver mica, self slip, Munsell 2 for Gley 6/1 bluish gray. Analogies: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 168/5.5, NVIA (6th century AD); TOPOLEANU 2000, p. 112, pots type VII, pl. XXXI/269; SUCEVEANU 1982 b, p. 94, fig. 11/39 (the second half of the 6th century).

Deposit 13, 2008, S7, the annex of edifice A9, - 0 -0.50 m
22 sherds: 15 amphorae (1 handle from a Zeest 1960, type 80 amphora, 2 LR1, 1 LR2, various handles including table amphora handles), 1 jug, 1 plate, 5 pots.

2 examples in catalogue no. 42-43

42. Rim and neck from an oriental amphora type LR 1, preserved height 10 cm, rim diameter 8.5 cm, beige sandy fabric with limestone particles and black micro particles in composition and micro fractures less than 1 mm, pale yellowish-green color, the angobe of the same color, not included in the Munsell color code. Analogies: TOPOLEANU 2000, p. 134-136, pl. LXII/342; PARASCHIV 2007, p. 89-92, pl. 22-23.

43. Rim and handle from a pot, preserved height 6.5 cm, rim diameter 14 cm, coarse gray fabric with small particles of sand, self slip, calcareous concretion, secondarily burned on the outside, Munsell 1 for Gley 7/1 light greenish gray.

Analogies: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 172/5.2 NVIB (6th century – beginning of the 7th century); OPAIŢ 2004, pl. 37/5, pl. 39/7 (5th – 6th century); OPRIŞ 2003, p. 115, pots type I, pl. XXXIV/221, 223.

Deposit 14, 2008, S8 the annex of edifice A9, -0.40 -0.65 m
5 sherds: 1 Pontic amphora (handle), 2 *vasa escaria* (plate), 2 pots

2 examples in catalogue no. 44-45

44. Rim fragment from a pot, preserved height 2,5 cm, rim diameter 18 cm, coarse brick color fabric with limestone particles and silver mica, beige slip, secondarily burned on the outside, Munsell 5Y 6/4 pale olive. Analogies: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 190, fig. 168/5.4 NVI A.

45. Rim fragment from a plate, preserved height 2.5 cm, rim diameter 26 cm, coarse beige fabric with limestone particles, secondarily burned on the inside and outside. Analogies: OPAIŢ 2004, p. 77, type Hayes 6 (6th century AD); HAYES 1972, p. 341, form 6 and 7, fig. 70; SAZANOV 2000, fig. 17/10 (end of the 6th century); ACCONCI, GABRIELI, 1994, p. 445, fig. 27/17 (3rd – 5th century AD).

Deposit 15, 2008, S7, the annex of edifice A9, - 0 -0.45 m
7 sherds: 3 amphorae (2 handles and 1 rim of LR4), 4 pots (1 bottom, 1 handle and 2 rims).

2 examples in catalogue no. 46-47

46. Rim fragment from an oriental amphora LR 4, preserved height 4 cm, rim diameter 10 cm, brown fabric with limestone particles, self slip, secondarily burned on the inside, Munsell 10 YR 6/6 brownish yellow. Analogies: OPAIŢ 2004, p. 20-22 (LRA 4D – 6th century AD); PARASCHIV 2007, p. 99-101, pl. 26-27; BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 187, fig. 161/3.5 (NV).

47. Rim fragment from a pot, preserved height 1.8 cm, rim diameter 15 cm, semi coarse brown fabric with fine sand, self slip, Munsell 10YR 7/4 very pale brown. Analogies: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 188, fig. 162/5.5 and 5.12 NV; OPAIŢ 2004, p. 45, pots type II, pl. 34/7; TOPOLEANU 2000, p. 111-112, pots type VI, pl. XXX/264.

Deposit 16, 2008, the annex of edifice A9, -0.20 -0.50 m
1 amphora
1 example in catalogue no. 48

48. Fragmentary upper part of an amphora LR 2, preserved height 20 cm, rim diameter 10.5 cm, light brick color fabric with iron oxide, angobe of the same color, Munsell 5Y 8/3 pale yellow. Analogies: PARASCHIV 2007, p. 92-95, pl. 24-25; OPAIŢ 2004, p. 10-12.

Deposit 17, 2008, S8 the annex of edifice A9, -0.20 -0.50 m
7 sherds: 7 amphorae, all non typical

No examples.

Deposit 18, 2008, S7 the annex of edifice A9, -0.45 m
1 spindle whorl (other)

1 example in catalogue no.49

49. Spindle whorl made of brick, complete, diameter 5 cm, thickness 1.5 cm, the perforation has a diameter of 9 mm.

Deposit 19, 2008, S7 annex of edifice A9, -0, 60 m
1 spindle whorl (other)

1 example in catalogue no. 50

50. Spindle whorl made of brick, complete, diameter 7 cm, thickness 2 cm, and the perforation has a diameter of 5 mm.

Deposit 20, 2008, S8, annex of edifice A9, -0 -0. 30 m
2 nails (other)

2 examples in catalogue 51-52

51. Iron nail made by forging, square in section (5 x 6 mm).

52. Iron nail made by forging, length 9 cm, rectangular in section (7x6 mm).

Deposit 21, 2009 annex of edifice A9, -0.40 -0.70 m
3 sherds: 3 amphorae (1 LR 2 with undulating striations, 2 probably Pontic)

Total deposits 21 (no. 1-21) the annex of edifice A9		
Type	No. sherds in the catalogue	No. sherds total
Amphorae	9	74
Vasa po(ta)toria	2	17
Vasa escaria	6	10
Vasa coquinatoria	29	92
alia	6	9

The annex of edifice A9 – survey S8[1]

Unfortunately the survey S8[1] from the annex of edifice A9, performed to elucidate the archaeological context on the northern side of the annex, did not lead to any relevant answers, from the point of view of the archaeological discoveries.

The majority of the sherds are atypical; their classification was made only by determining the functional categories of the Roman pottery. The only typical sherd – listed in the catalogue – may easier be identified from typological point of view, as occurring in the 5th – 6th century AD.

Deposit 22, 2010, the annex of edifice A9, S8`, -0.70 -1.30 m
7 sherds: 4 amphorae, 3 pitchers
No example.

Deposit 23, 2010, S8` annex of edifice A9, survey, -1.50 -1.80m
6 sherds: 1 *amphora*, 1 *vasa po(ta)toria* (mug), 1 *vasa escaria* – local bowl, 3 pots.

1 example in catalogue no. 53

53. Rim fragment from a pot, preserved height 2 cm, rim diameter 11 cm, gray coarse fabric with small lithic particles, self slip, secondarily burned, Munsell 5Y 3/1 very dark gray. Analogies: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 188, fig. 162/5.5 and 5.12 NV; OPAIŢ 2004, p. 45, pots type II, pl. 34/7; TOPOLEANU 2000, p. 111-112, pots type VI, pl. XXX/264; KLENINA 1999, p. 92, fig. 8/1 – pots without handles - (5th – 6th century AD).

Total deposit 2 (nr. 22-23) annex of edifice A9 – survey S8[1]		
Type	No. sherds in the catalogue	No. sherds total
Amphorae	-	5
Vasa po(ta)toria	-	4
Vasa escaria	-	1
Vasa coquinatoria	1	3
alia	-	-

The annex of edifice A9 - the sewer for water discharge situated between the annex of A9 building and A8 building.

Deposit 24, 2008, S8 the sewer for water discharge
11 sherds: 3 *amphorae*, 1 *vasa escaria* (1 plate), 1 *vasa po(ta)toria* (fragment of handle from a small mug), 4 fragments of pots.

1 example in catalogue no. 54

54. Rim fragment from a pot, preserved height 3 cm, rough beige coarse fabric with fine sand and silver mica, self slip, Munsell 1 for Gley 8/1 light greenish gray. Analogies: TOPOLEANU 2000, p. 107, pots type II, Pl. XXVII/236-237; BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 190, NVI A, fig 168/5.3 and 5.9 (6th century AD).

Deposit 25, 2008 the sewer for water discharge
13 sherds: 8 amphorae, 4 pots, 1 lid

1 example in catalogue no. 55

55. Rim fragment from a pot, preserved height 4.5 cm, rim diameter 16 cm, dark beige coarse fabric with small fragments of rock and silver mica, self slip, secondarily burned on the outside and inside. Analogies: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 188, fig. 162/5.14 NV; UENZE 1992, Tafel 100/8-9; KLENINA 1999, p. 90, fig. 4/5-7 (second half of the 5th century – 6th – 7th century AD).

Deposit 26, 2008, S8, the sewer for water discharge
12 sherds: 5 amphorae, 7 pots
No examples.

Deposit 27, 2010 the sewer for water discharge (the southern part), 0-0.20 m
12 sherds: 3 amphorae (2 LR2 with right grooves, 1 Pontic amphora possibly Antonova 5), 3 fragments *vasa potatoria*, 6 pots.

1 example in catalogue no. 56
56. Rim fragment from a pot, preserved height 3 cm, rim diameter 12 cm, coarse gray fabric with small lithic fragments, secondarily burned on the inside and outside, Munsell 10 YR 2/1 black. Analogies: TOPOLEANU 2000, p. 112, pots type VII, pl. XXXI/269-270; KLENINA 1999, fig. 4/3, 5th – 7th century AD.

Deposits 28 - 30, 2010, annex of edifice A9, the sewer for water discharge (northern part)
34 sherds: 27 amphorae, 1 *vasa po(ta)toria*, 1 *vasa escaria*, 5 *coquinatoria* (pots)
No examples.

Total deposits 7 (no. 24-30) annex of edifice A9, the sewer for water discharge		
Type	No. fragments in the catalogue	No. total fragments
Amphorae	-	46
Vasa po(ta)toria	-	5
Vasa escaria	-	2
Vasa coquinatoria	3	26
alia	-	1

Complex II. Street ABV IV
Street ABV IV with the following particular situation:
- **semi circular structure from ABVI Street**
- **area from ABV IV Street especially S4, S4[1] and S5**
- **the pit from S5[1]**

Deposit 31, 2009, street ABV IV from the circular structure, -0.85 -1.20 m

11 sherds: 5 *amphorae* (2 Pontic, 2 oriental and 1 unidentified), 2 *vasa po(ta)toria* (1 jug, 1 pitcher bottom), 1 fragment *vasa escaria* (possible plate), 3 *vasa coquinatoria* (pots).

2 examples in catalogue no. 57-58

57. Rim fragment from a pot, preserved height 4.5 cm, rim diameter 13 cm, brick color coarse fabric, with black micro particles in composition, sandy, self slip, Munsell 5Y 8/4 pale yellow. Analogies: OPAIȚ 2004, p. 44, local pots type I, (4th – beginning of the 5th century AD); KRAPIVINA 1993, fig. 34/1.

58. Rim fragment from a table amphora, preserved height 1.6 cm, rim diameter 11 cm, brick color fine fabric with small particles of limestone, dark brown angobe, Munsell 10 YR 5/3 brown. Analogies: BRUKNER 1981, T. 164/81-83 (4th century AD).

Deposit 32, 2009 street ABV IV- between semi circular structure and the southern wall of the annex of edifice A9, -0.60 -1.05 m

3 sherds: 1 table amphora, 2 pots with small striations

No examples.

Total deposits 2 (no. 31-32) semi circular structure from ABVI Street		
Type	No. fragments in the catalogue	No. total fragments
Amphorae	-	5
Vasa po(ta)toria	1	3
Vasa escaria	-	1
Vasa coquinatoria	1	5
alia	-	-

Deposit 33, 2009 street ABV IV, -0.60 -1.20 m

27 sherds: 14 *amphorae* (1 amphora lid, 2 Zeest 100 type amphorae, 2 bottoms), 3 *vasa po(ta)toria* (1 table amphora – handle with torsade grooves, 1 pitcher), 3 *vasa escaria* (deep plates or bowls), 7 *vasa coquinatoria* (pots)

10 examples in catalogue no. 59-68

59. Rim fragment from a deep plate/bowl, preserved height 3.2 cm, rim diameter 25 cm, light brick colour, semi fine fabric with fine sand in composition, brown slip on the inside and outside, Munsell 7.5YR 3/4 dark brown. Analogies: HAYES 1972, p. 321-322, form 4 Çandarli, fig. 64, no exact dating; HAYES 1972, form I A, p. 325-327, fig. 65/1-2, (the end of the 4th century – the beginning of the 5th century AD), TOPOLEANU 2000, p. 44, pl. II/12. The characteristics of the vessel indicate a 2nd – 3rd century dating.

60. Rim fragment from a plate, preserved height 3 cm, rim diameter 22 cm, light brick color semi fine fabric, with lithic particles, iron oxide and silver mica,

brown slip on the inside and outside, Munsell 7.5YR 3/4 dark brown. Analogies: this type of plate can be dated in an early period (2nd – 3rd century AD): POPILIAN 1976, type 6, p. 125, pl. LXX/864; MUŞEŢEANU, ELEFTERESCU 1992, fig. 3/47, 54, but other analogies and the discovery context are arguments for the Roman – Byzantine period; BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 187, fig. 161/2.12, NV ; OPAIŢ 2004, p. 75 (4th – 5th century) ; KRAPIVINA 1993, fig. 50/4; ACCONCI, GABRIELI 1994, p. 464, fig. 36/119 (6th century AD) Still, the characteristics of the vessel indicate a 2nd – 3rd century dating.

61. Rim fragment from a deep plate/bowl, preserved height 2.5 cm, rim diameter 16 cm, coarse fabric dark brick color, with fine sand particles in composition, the angobe was secondarily burned. Analogies : HAYES 1972, p. 100-107, form 61 (4th century – the beginning of the 5th century); TOPOLEANU 2000, p. 71, pl. XVII/140 ; KABAKCIEVA 2000, pl. XX/89; Other analogies: KRAPIVINA 1993, fig. 38/6; SHAROV 2007, pl. 30/91, 94 type I, (2nd – 3rd century AD); KLENINA 2004, p. 108, red slip bowls, type 3, fig. 9/92, product from the north of the Black Sea region during the 2nd-3rd century AD; IVANOVA 2009, pl. 10/44.

62. Rim fragment from a Zeest 1960 type 100 amphora, preserved height 8.5 cm, rim diameter 11 cm, the fabric is dark brick color with limestone and other black particles, the handle is oval in section, decorated with grooves, self angobe, Munsell 10YR 7/8 yellow. Analogies: PARASCHIV 2006, p. 30-31, type 8, variant C, pl. 7/46 – 4th – 6th century AD; OPAIŢ 2004, p. 30, type Opaiţ E-Ib (5th century AD).

63. Rim fragment from a table amphora, preserved height 3.5 cm, rim diameter 12 cm, light brick color fabric with limestone particles and silver mica, self angobe, Munsell 10YR 8/6 yellow. Analogies : OPAIŢ 2004 p. 5, table amphora type I (the first half of the 5th century); OPAIŢ 1991 b, type II, p. 225, pl. 28/3; BAUMANN 1995, p. 103, pl. LXVI/6-10 (3rd – 4th century AD).

64. Fragmentary lid for amphora, height 4 cm, maximum diameter 7.7 cm, gray coarse fabric with silver mica and small lithic fragments in composition, Munsell 10YR 6/2 light brownish gray. Analogies: TOPOLEANU 2000, p. 163, pl. LV/445 – 448.

65. Rim fragment from a pot, preserved height 2.5 cm, rim diameter 12 cm, sandy beige fabric with fine sand particles, self slip, Munsell 5Y 8/4 pale yellow. Analogies: OPAIŢ 2004, p. 44, local pots type I (4th century – beginning of the 5th century AD).

66. Rim fragment from a pot, preserved height 1.5 cm, rim diameter 11 cm, beige semi coarse fabric with sand and small particles of stones, rough, severely secondarily burned on the inside and outside. Analogies: BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 190, NVI A, fig. 168/5.2.

67. Rim fragment from a pot, preserved height 2 cm, rim diameter 14 cm, rough coarse fabric, with limestone and iron oxide particles, the colour is gray, self slip, Munsell 1 for Gley 5/1 greenish gray. Analogies : BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, NV, p. 188, fig. 162/5.11; KLENINA 1999, p. 90, fig. 4/4, 5th – 7th century AD; SHKODRA 2006, fig 11/61-64.

68. Rim fragment from a pitcher, preserved height 2 cm, rim diameter 14 cm, dark brick color fabric with small particles of limestone and silver mica sparkles,

light orange angobe, Munsell 5Y 8/4 pale yellow. Analogies: UENZE 1992, Tafel 70/11.

Total deposits 1 (no. 33) the annex of edifice A9 – ABV IV Street		
Type	No. fragments in the catalogue	No. total fragments
Amphorae	2	14
Vasa po(ta)toria	2	3
Vasa escaria	3	3
Vasa coquinatoria	3	7
alia	-	-

Deposit 34, 2011, ABV IV Street, the pit from S5, -1.15 -1.45 m

16 sherds: 4 *amphorae* (1 LR2 rim, 1 with torsade grooves), 2 *vasa escaria*, 10 *vasa coquinatoria* (pots)

2 examples in catalogue 69-70

69. Rim fragment from a pot, preserved height 4 cm, rim diameter 12 cm, coarse rough fabric with silver mica sparkles, severely secondarily burned on the inside and outside. Analogies: OPAIȚ 2004, p. 47, type IX-1, pl. 36/3 (4th – 5th century AD).

70. Rim fragment from a storage pot, preserved height 3 cm, rim diameter 21 cm, decorated with alveoli under the rim, coarse fabric with limestone, insufficiently burned, the color is light brick and the core is gray, secondarily burned on the outside, Munsell 5 Y 8/2 pale yellow. Analogies: BAUMANN 1995, pl. LIV/1 (1st – 2nd century AD); KRAPIVINA 1993, fig. 40/15-16; SCORPAN 1970, fig. 6/1-8; NICOLAE 2009, p. 133-176, pl. III/3; CÎRJAN 1971, fig. 1-3 (6th century AD); OPRIȘ 2003, p. 121, pl. XL/262 (6th century AD).

Deposit 35, 2011, ABV IV Street, S 5, -0.60 -0.85 m

11 sherds: 8 *amphorae*, 1 *vasa po(ta)toria*, 1 *vasa conqina(to)ria*, 1 other (1 non Roman pot)

1 example in catalogue no. 71

71. Rim fragment from a non Roman pot, preserved height 4 cm, rim diameter 20-25 cm, gray coarse fabric with sand and limestone particles in composition, secondarily burned on the outside, Munsell 5Y 6/3 pale olive. Analogies: BAUMANN 1995, p. 96, pl. LIII/10, 14-15 (1st – 3rd century AD).

Deposits 36 – 42, 2011, S5`, the pit from ABV IV Street, -1.15 -1.45 m

134 sherds: 80 amphorae, 19 *vasa po(ta)toria*, 5 *vasa escaria*, 52 *vasa coquinatoria*, 5 other

3 examples in catalogue no. 72 - 74

72. Spindle whorl, maximum diameter 5.8 cm, thickness 1.5 cm, made of brick; the perforation is rounded in section.

73. Knife blade, length 8 cm, thickness 2 mm, width 1.5 cm, affected by corrosion.

74. Fragment from a glass vessel, preserved height 3.5 cm, and diameter 14 cm.

Total deposits 9 (nr. 34-42) the annex of edifice A9 – the pit from S 5 - S5[1]		
Type	No. fragments in the catalogue	No. fragments total
Amphorae	-	92
Vasa po(ta)toria	-	20
Vasa escaria	-	7
Vasa coquinatoria	3	63
alia	3	6

Total deposits 42 (no. 1-42) all the complexes			
Type	Nr. fragments in the catalogue	No. fragments total	Percent pottery
Amphorae	11	236	45 %
Vasa po(ta)toria	5	53	10 %
Vasa escaria	9	24	5 %
Vasa coquinatoria	40	196	37 %
alia	9	16	3 %

III. Lamps

The present study is focused on a group of seven fragments of lamps collected during the archaeological excavation undertaken inside the A9 edifice and on ABV IV Street.

1. Preserved fragment of handle and shoulder, TT 2009, Sector A, between ABV IV Street and S 9, preserved length 4 cm, reddish paste. Three rows of raised dots on the shoulder. The handle is small and lamellar with two incised lines.

Chronology: 6th – beginning of the 7th century AD.

Analogies: ICONOMU 1967, Tip XXVIII; PERLZWEIG 1961, no. 2807; BRUNEAU 1965, no. 4704; TOPOLEANU 2000, pl. LXVIII/ 545.

2. Preserved fragments of discus and shoulder, reddish paste, TT 2009, Sector A, street AV 2', NVI A, preserved length 2,3 cm; preserved width 2 cm. Four rows of small dots on the shoulder, the *discus* is delimited by two incised circles.

Chronology: 6th century AD.

Analogies: ICONOMU 1967, 25-26, tip XXVIII, version III, fig. 50, DENEAUVE 1969, 224, tip VII, no. 1135, pl. CII; KUZMANOV 1992, tip XXXV, no. 299.

3. Preserved fragment of handle, TT 2009, Sector A, inside A 9 α edifice, NV, h- 1.20 m, preserved width 4.3 cm, paste yellowish, sand used as a degreaser,

reddish slips, made from an used mold . The handle is shaped like a human head. The parts of the face are stylized; eyes are suggested by two horizontal lines surrounded by two circles, nose in a triangle with two semicircles eyebrows, mouth by two horizontal lines. On the inside part are visible traces of fingerprints.

Chronology: 6th century AD.

Analogies: ICONOMU 1967, Tip XXXIII, 28, fig.57; MENZEL 1969, 99, no. 640, Abb. 54/12; BOGDAN – CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, 192, Fig. 173/9(5) and Fig. 174/ 9(4); KUZMANOV 1992, 43-44, tip 38, no. 315-320, OPRIŞ 2003, 170, no. 409, pl. LX/409, TOPOLEANU 2000, pl. LVIII/472.

4. Preserved fragment of discus and shoulder, TT 2009, Sector A, AV 2'street, inside A9 edifice, h - 0.70 m, yellowish paste. The discus is decorated with a rosette.

Chronology: 6th century AD.

5. Preserved fragment of lower part of a lamp, TT 2009, Sector A, AV 2' street, to the wall that leads to *porticus,* reddish paste with orange slip, preserved length 4.5 cm, preserved width 3 cm. The base is decorated with the model "fish tail" and a circle incised in the middle. It has some imperfections on the surface and traces of fingerprints inside.

Chronology: 6th – 7th century AD.

Analogies : ICONOMU 1967, tip XXVIII, version III, fig. 50; DENEAUVE 1969, 224, tip VII, no. 1135, PL. CII; KUZMANOV 1992 C, 229, tip 5, no. 8, Pl. 45/8, 144/5; KARRIVIERI 1996, 253, no. 305, pl. 48.

6. Preserved fragment of lower part of a lamp, TT 2009, Sector A, street ABV IV, inside A9 annex, gray paste, preserved length 4 cm, preserved width 6 cm. The base is delimited by a circle and with three incised lines. It is probable a local product.

Chronology: 6th century AD.

7. Preserved fragment of a glass oil lamp, TT 2009, Sector A, S 9, ABV IV Street, NV, h – 0.60 cm, preserved length 5, preserved width 3 cm. Conservation status is precarious. Belong to the group of tubular lamps (glass for *polycandela*). It is similar with Varianta A of unstable candle with rounded base from the Histrian basilica deposit.

Chronology: 5th - 7th century AD.

Analogies: BOGDAN – CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 165, nr. 10(8) and 10(9), BĂJENARU, BÂLTÂC 2000-2001, p. 469- 513, PÂRVAN 1913-1914, p. 314, pl. XXXI, fig. 2/42-44, OPAIŢ *et al*. 1990, p. 27, pl. X/ 63-66.

Lamps no.1 - 2 and 5 are of oriental origin, their distinctive elements are related to the ornamentation of the shoulder with raised dots, arranged in several parallel rows and the base is decorated with the "fish tail" model.

The use of glass oil lamps begins in the 4th – 5th centuries AD. The bodies of these glass oil lamps are shaped like bowls, the walls are pretty thin, are either straight or curved at the bottom. Polycandela lamps are spread in the Roman-Byzantine time. They appear in the 4th century and multiply in the 5th - 7th centuries AD, mostly in the Eastern Mediterranean and the Balkans. Copies were discovered in Roman-Byzantine fortresses at Tropaeum Traiani, Ulmetum, Ibida and Histria.

BIBLIOGRAPHY

ACCONCI, GABRIELI 1994 - A. Acconci, E. Gabrieli, *Scavo del cortile Bajali a Madaba*, LA 44 (1994), p. 405-420.

ABADIE - REYNAL, SODINI 1992 - C. Abadie –Reynal, J.-P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos (Aliki, Delkos, fouilles anciennes)*, Paris 1992.

ALICU, COCIŞ, ILIEŞ, SOROCEANU 1994 - D. Alicu, S. Cociş, C. Ilieş, A. Soroceanu, *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, 1994.

BABEŞ 1971 - M. Babeş, *Necropola daco-romană de la Enisala*, SCIV 22 (1971), 1, p. 19-45.

BARNEA 1979 - Al. Barnea, *Sectorul A şi via principalis B-C*, în: I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani I, Cetatea*, Bucureşti, 1979.

BAUMANN 1995 - V. H. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuţii arheologice la cunoaşterea habitatului rural (sec. I-III p. Chr.)*, Tulcea, 1995.

BĂJENARU, BÂLTÂC 2000-2001 - C. Băjenaru, A. Bâltâc, *Depozitul de candele din sticlă descoperit la bazilica episcopală de la Histria*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 469-513.

BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979 - I. Bogdan-Cătăniciu, Al. Barnea, *Ceramica şi descoperirile mărunte*, în: I. Barnea (coord.),*Tropaeum Traiani, I, Cetatea*, Bucureşti, 1979.

BONDOC, GUDEA 2009 - D. Bondoc, N. Gudea, *Castrul roman de la Răcari: încercare de monografie*, Cluj-Napoca, 2009.

BÖTTGER 1982 - B. Böttger, *Die Gefäßkeramik aus Kastell Iatrus*, Iatrus – Krivina II, Berlin, 1982, p. 33-148.

BONIFAY 1986 - M. Bonifay, *Observations sur les amphores tardives à Marseille d`après les fouilles de la Bourse*, (1980 - 1984), RANarb 19 (1986), p. 269 –305.

BRUKNER 1981 - O. Brukner, *Rimska keramika u Jugoslovenskom delu Provincije Donje Panonije, Disertationes et monographiae 24*, Beograd, 1981.

BRUNEAU 1965 – P. Bruneau, *Les lampes*, Délos XXVI, Paris, 1965.

CÎRJAN 1971 – C. Cîrjan, *Ceramica băştinaşă din sec. VI-VII e.n. descoperită la Tomis*, Pontica 4 (1971), p. 339-350.

CRAWFORD 1990 - J. S. Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis*, Harward University Press Cambridge, Massachusetts, London, 1990.

GAMUREAC 2009 - E. Gamureac, *Edificiul B 1 al cetăţii Tropaeum Traiani. Consideraţii preliminare privind cercetările din 2005-2008*, Pontica 42 (2009), p. 243-300.

GUDEA 1996 - N. Gudea, *Porolissum II. Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj Napoca, 1996.

HAYES 1972 - J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, The British School at Rome, Londra, 1972.

HAYES 1985 - J. W. Hayes, *Atlante delle forme ceramiche II: Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo elenismo et primo impero)* EAA Suppl.II, Roma 1985.

Halmyris I – A. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu. Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris I*, Cluj-Napoca, 2003.

ICONOMU 1967 – C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane*, Constanţa, 1967.

ISTENIČ, SCHNEIDER 2000 - J. Istenic, G. Schneider, *Aegean Cooking Ware in the Eastern Adriatic*, Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 36 (2000), p. 341-348.

IVANOVA 2009 – O. C. Ivanova, *Krasnolakovaja keramika iz raskopok mogilnika v balke Almalac-Dere (Mangup)*, MAIET 15 (2009), p. 26-88.

KABAKCHIEVA 2000 - G. Kabakchieva, *Frührömische Militärlager in* Oescus, Sofia, 2000.

KARRIVIERI 1996 – A. Karrivieri, *The Athenian Lamps Industry in Late Antiquity*, Helsinki, 1996.

KLENINA 1999 – E. Klenina, *Table and Cooking Pottery of the 4th-6th Cent. AD from the Excavation of the Episcopal Residence in Novae*, in: *Der Limes an der Unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Sofia, 1999, p. 87-93.

KLENINA 2004 - E. Klenina, *Ceramic Vessels from the 2nd – 3rd Centuries in the villa rustica "Bliznetsy" (the chora of Tauric Chersonesos),* Poznan, 2004.

KRAPIVINA 1993 – V.V. Krapivina, *Olvia materialnaia kultura I-IV v.v. n.e,* Kiev, 1993.

KUZMANOV 1992 - G. Kuzmanov, *Antike Lampen*. Sammlung des Nationalen Archäologischen Museums, Sofia, 1992.

LUNGU, CHERA 1985 - V. Lungu, C. Chera, *Un mormânt în plăci, de epocă romană, descoperit la Tomis*, Pontica 18 (1985), p. 215-234.

MĂRGINEANU-CÂRSTOIU, BARNEA 1979 - M. Mărgineanu-Cârstoiu, Al. Barnea, *Aspecte ale urbanismului în cetatea Tropaeum Traiani*, în: I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani I, Cetatea*, Bucuresti, 1979.

MENZEL 1969 – H. Menzel, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz, Katalog*, 15, 2, Aufl., Mainz, 1969.

MUNSELL 1994 - Munsell Soil Color Charts 1994, Revised Edition.

MUŞEŢEANU, ELEFTERESCU 1992 – C. Muşeţeanu, D. Elefterescu, *Contribuţii privind ceramica romană de la Durostorum III*, Pontica 25 (1992), p. 221-239.

NICOLAE 2009 – C. Nicolae, *Ceramica getică din aşezarea Hârşova – "La Moară" (jud. Constanţa), aflată în expoziţia Muzeului „Carisum", Hârşova*, Pontica 42 (2009), p. 133 – 175.

OPAIŢ *et al.* 1990 – A. Opaiţ, Cr. Opaiţ, T. Bănică, *Complexul monastic paleocreştin de la Slava Rusă*, RMI 59 (1990), 1, p. 18-28.

OPAIŢ 1991 a - A. Opaiţ, *Ceramica din aşezarea şi cetatea de la Independenţa (Murighiol), secolele V î.e.n.-VII e.n.*, Peuce 10 (1991), p. 133-182.

OPAIŢ 1991 b - A. Opaiţ, M. Zahariade, Gh. Poenaru Bordea, C. Opaiţ, *Fortificaţia şi aşezarea romană târzie de la Babadag – Topraichioi*, Peuce 10, vol. 1 - 2, (1991), p. 183–154.

OPAIŢ 1991 c – A. Opaiţ, *Elemente etnice nord-dunărene în Scythia Minor (secolele IV-V e.n.)*, Peuce 10 (1991), p. 127-163.

OPAIŢ 2004 - A. Opaiţ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD),* BAR International Series 1274, 2004.

OPAIŢ, TSARAVOPOULOS 2011 - A. Opaiţ, A. Tsaravopoulos, *Amphorae of Dressel 24 Similis Type in the Central Aegean Area (Chios-Erythry-Kyme),* The Annual of the British School at Athens, 106 (I) 2011, p. 275-323.

OPRIŞ 2003 - I. C. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV- VI p. Chr.),* Bucureşti, 2003.

PARASCHIV 2006 - D. Paraschiv, *Amfore romane şi romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p. Chr.),* Iaşi, 2006.

PÂRVAN 1913-1914 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum* (II/1-2), ARMSI 36 (1913-1914), p. 245- 420.

PEÑA 2011 - J. T. Peña, *Roman Pottery in the Archaeological Record*, Cambridge, 2011.

PERLZWEIG 1961 - J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period*, in The Athenian Agora, VII, Princeton, 1961.

POPILIAN, BONDOC 2012 - Gh. Popilian, D. Bondoc, *The Roman and Late Roman Cemetery of Sucidava-Celei. The Excavations from 1969-1983*, Craiova, 2012.

RILEY 1975 - J.A. Riley, *The Pottery from the First Session of Excavations in the Caesarea Hippodrome,* în Bull. American Sch. of Oriental Res. 218 (1975), p. 25 –63.

RILEY 1979 - J.A. Riley, *The Coarse Pottery from Benghazi*, in: J. A. Lloyd, (ed.) *Sidi Krebish Excavations, Benghazi (Berenice)*, vol. II, Tripoli, 1979, p. 91- 497.

ROBINSON 1959 - H. S. Robinson, *The Athenian Agora. V. Pottery of the Roman Period. Chronology*, Princeton, 1958.

RUSU - BOLINDEŢ 2007 - V. Rusu - Bolindeţ, *Ceramica romană de la Napoca. Contribuţii la studiul ceramicii din Dacia romană,* Cluj Napoca, 2007.

SAZANOV 2000- A. B. Sazanov, *Keramiceskie kompleksu Bospora 550-580 gg.*, Drevnosti Bospora 3 (2000), p. 221-259.

SCORPAN 1970 – C. Scorpan, *Aspecte ale continuităţii şi romanizării băştinaşilor din*

Dobrogea, în lumina recentelor cercetări, Pontica 3 (1970), p. 139-187.

SCORPAN 1971 – C. Scorpan, *Noi descoperiri getice în Dobrogea romană secolele II-VI e.n.*, Pontica 4 (1971), p. 137-153.

SCORPAN 1976 - C. Scorpan, *Origini şi linii evolutive în ceramica romano – bizantină (sec. IV-VII) din spaţiul mediteranean şi pontic,* Pontica 9 (1976), p.155-175.

SCORPAN 1977 - C. Scorpan, *Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantins (IVe-VIIe siècles) dans l'espace istro-pontique,* Dacia NS 21 (1977), p. 269-297.

SCURTU, BARNEA 2005 - F. Scurtu, Al. Barnea, *Rezultate ale cercetării geofizice (2000-2003) în cetatea Tropaeum Traiani*, Pontica 37-38 (2005), p. 453-474.

SHAROV 2007- O. Sharov, *Keramicheskiĭ kompleks nekropolia Chatyr-Dag. Khronologiia kompleksov s rimskimi importami : krasnolakovaia keramika*, Sankt-Petersburg, 2007.

SHKODRA 2006- B. Shkodra, *Ceramics from Late Roman Contexts in Durres*, The Annual of the British School of Athens, 101 (2006), p. 427-457.

SUCEVEANU 1982 a - A. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romains*, Bucureşti, 1982.

SUCEVEANU 1982 b - A. Suceveanu, *Contribuţii la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria*, SCIVA 33 (1982) I, p. 79-106.

SUCEVEANU 2000 - A. Suceveanu, *Histria X. La céramique romaine des Ier – IIIe siècles ap. J-.C.*, Bucureşti, 2000.

SUCEVEANU, BARNEA, 1991 – A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991.

TOPOLEANU 2000 - F. Topoleanu, *Ceramica romană şi romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d. Ch.)*, Tulcea 2000.

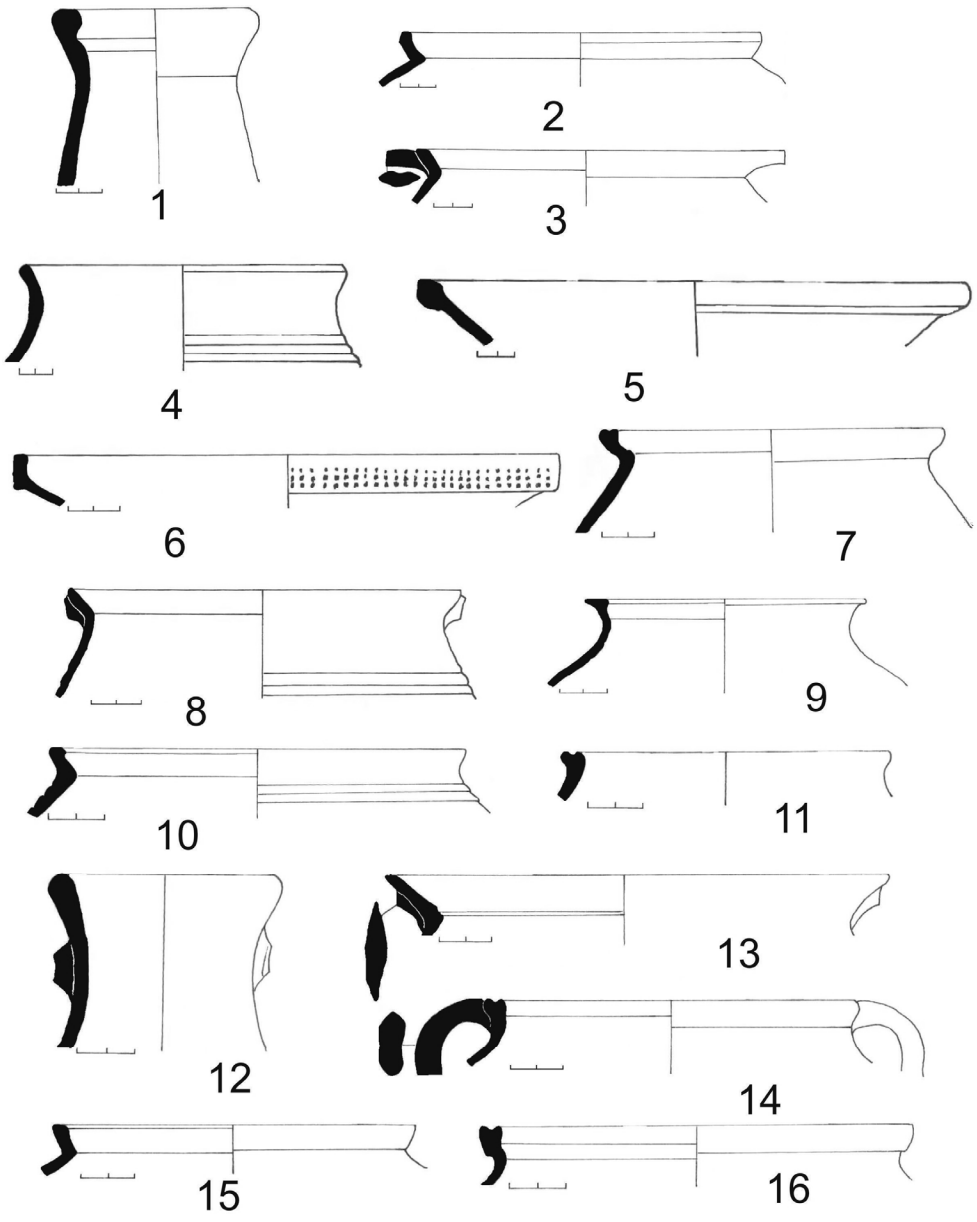
UENZE 1992 - S. Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 43, Munich, 1992.

VARBANOV, DRAGOEV 2012 - V. Varbanov, D. Dragoev, *Rescue Archaeological Excavations on the Territory of the Roman Fort Sexaginta Prista in Rousse in 2010*, în Izvestija – Proceedings XV, Sexaginta Prista et Vicinia, Rousse, 2012, p. 7-110.

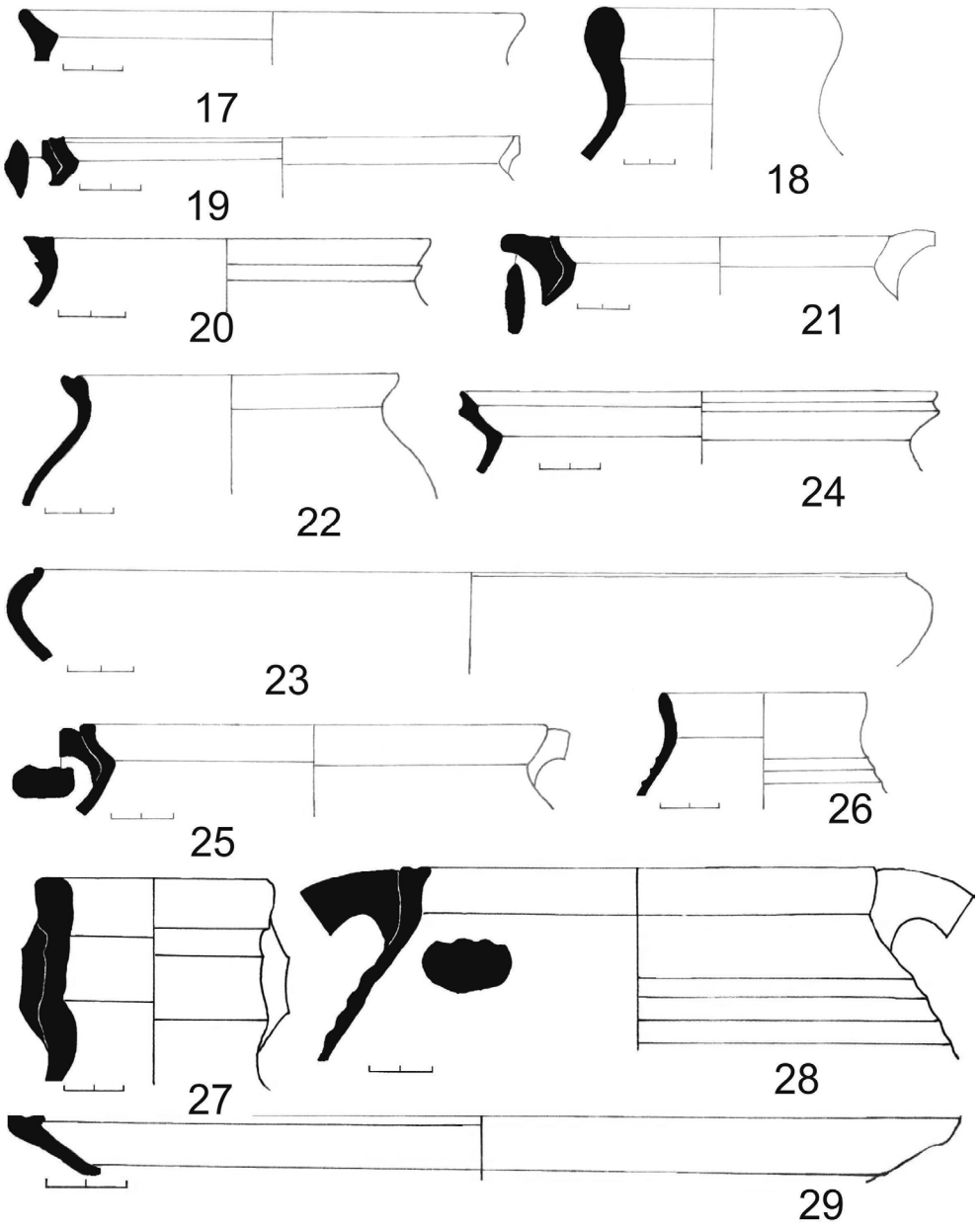
WHITBY 2002 – M. Whitby, *The Army, c. 420-602*, *The Cambridge Ancient History* volume XVI, (eds. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Witby), Cambridge University Press 2008, p. 288-308.

ZEEST 1960 - *Keramiceskaia tara Bospora*, *MIA* 83 (1960).

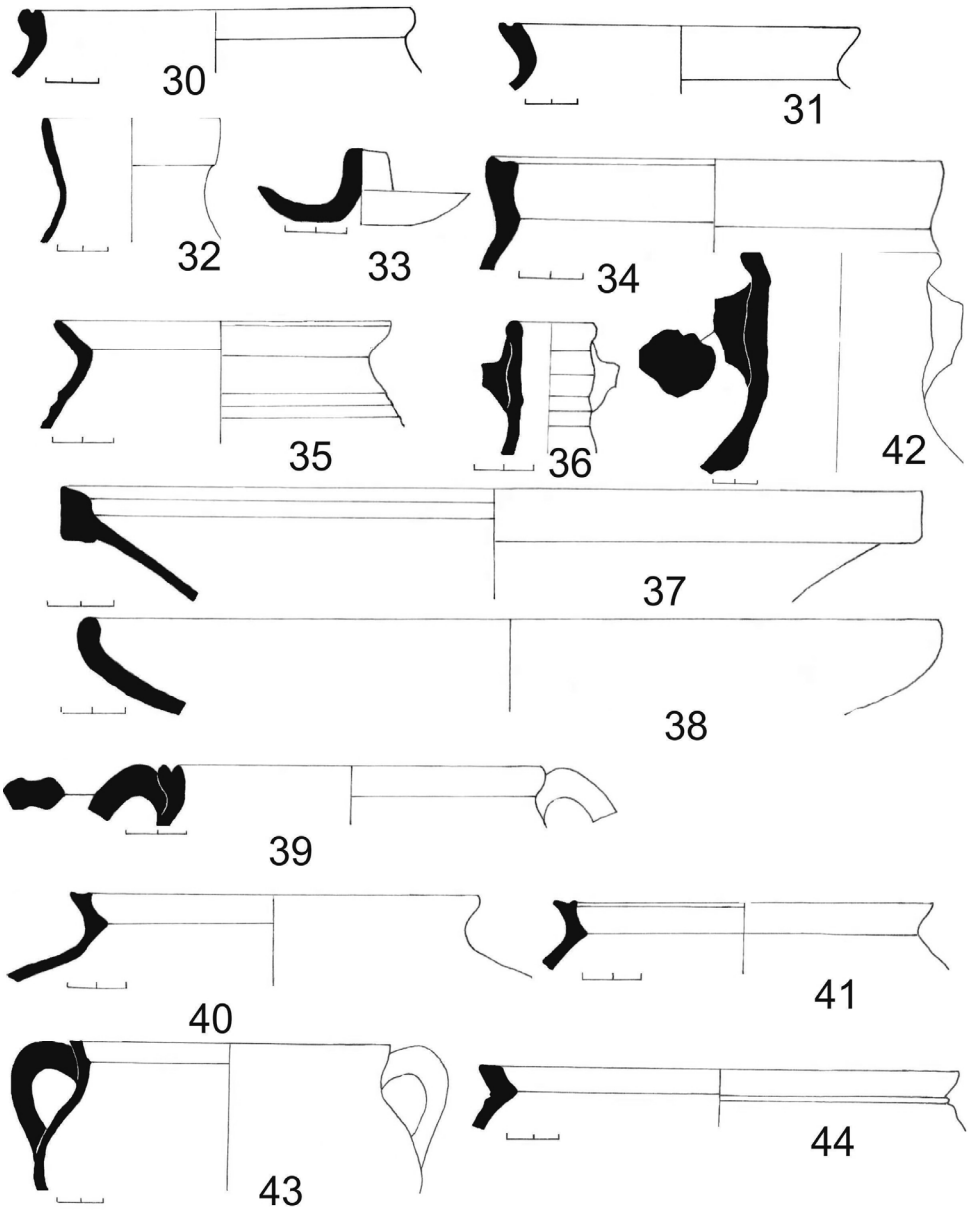
ZHURAVLEV 2002 – D. Zhuravlev, *Terra Sigillata and Red Slip Pottery in the North Pontic Region (A Short Bibliographical Survey)*, in: *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 2002, p. 237-308.



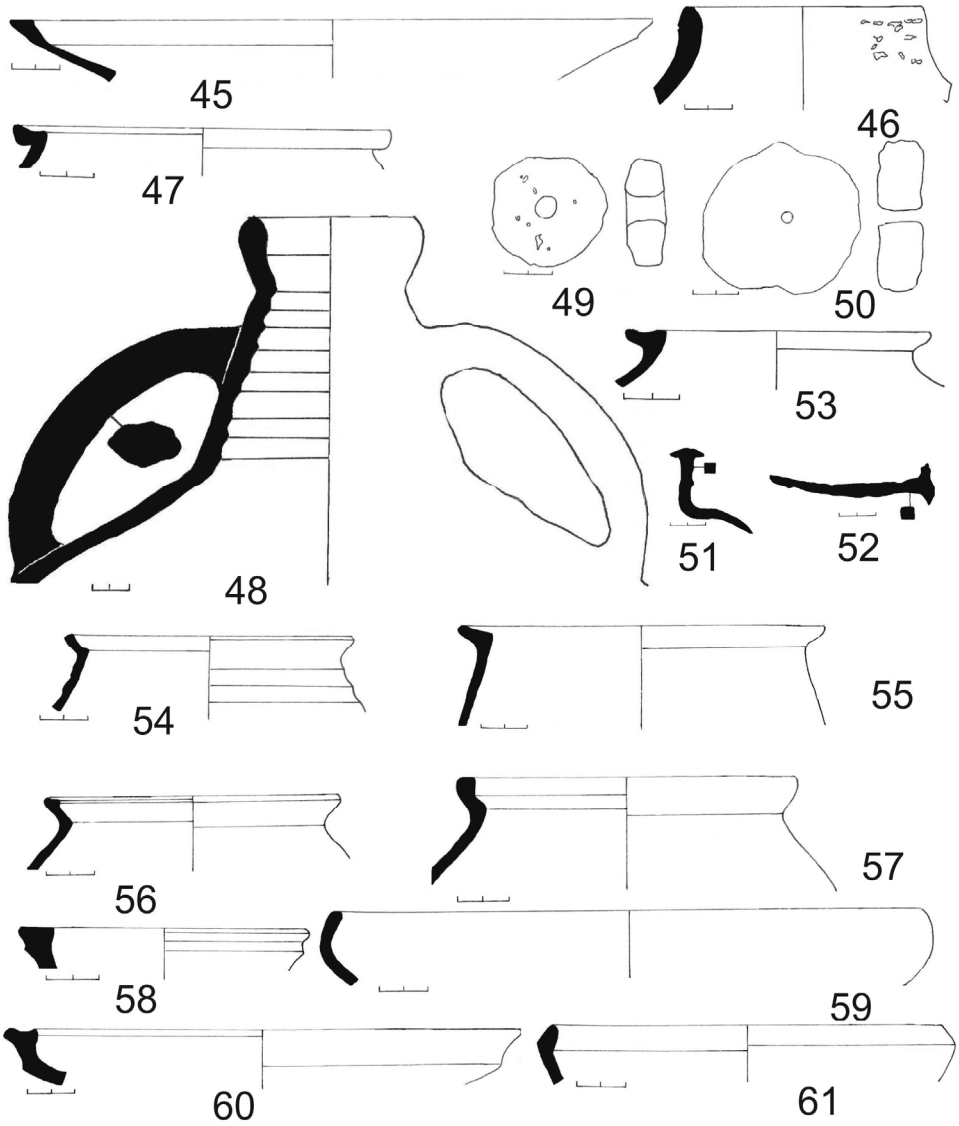
Pl. I - 1 – 16: Pottery from the annex of the edifice A9.



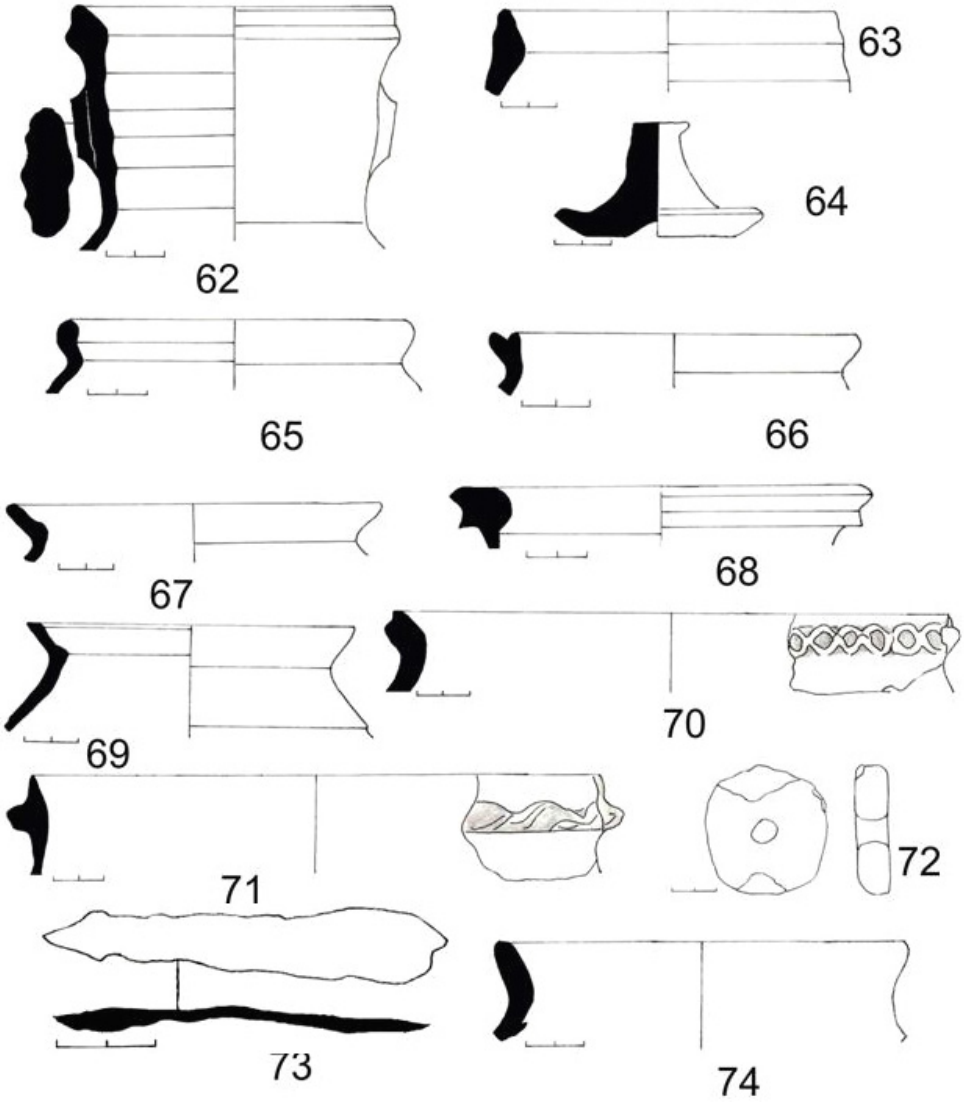
Pl. II – 17-29: Pottery from the annex of the edifice A9.



Pl. III – 30-44: Pottery from the annex of the edifice A9.



Pl. IV – 45-52: Pottery from the annex of the edifice A9; 53 – pottery from the survey S81; 54-56 pottery from the sewer; 57-58 pottery from circular structure; 59-61 pottery from ABV IV street.



Pl. V – 62-68: Pottery from ABV IV street; 69-74 pottery from the pit S5-S5′.

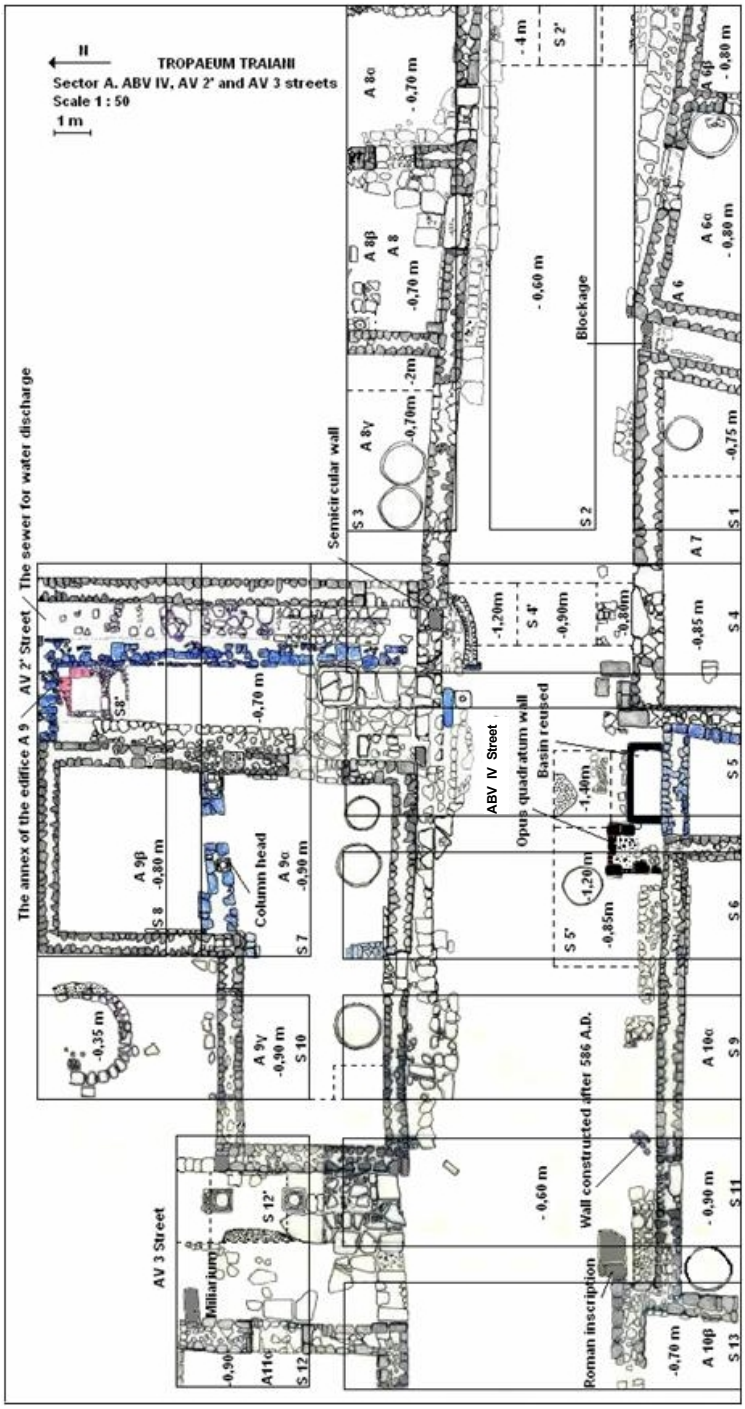

TROPAEUM TRAIANI
Sector A. ABV IV, AV 2' and AV 3 streets
Scale 1 : 50
1 m
The annex of the edifice A 9
AV 2' Street
The sewer for water discharge
Semicircular wall
Blockage
ABV IV Street
Opus quadratum wall
Basin reused
Column head
AV 3 Street
Milliarium
Wall constructed after 586 A.D.
Roman inscription

Fig. 1



a.



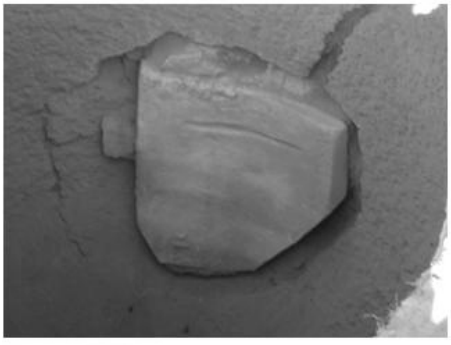
b.



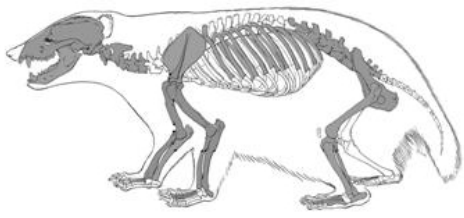
c.



d.



e.



f.

Fig. 2



a.



b.



c.



d.



e.



f.

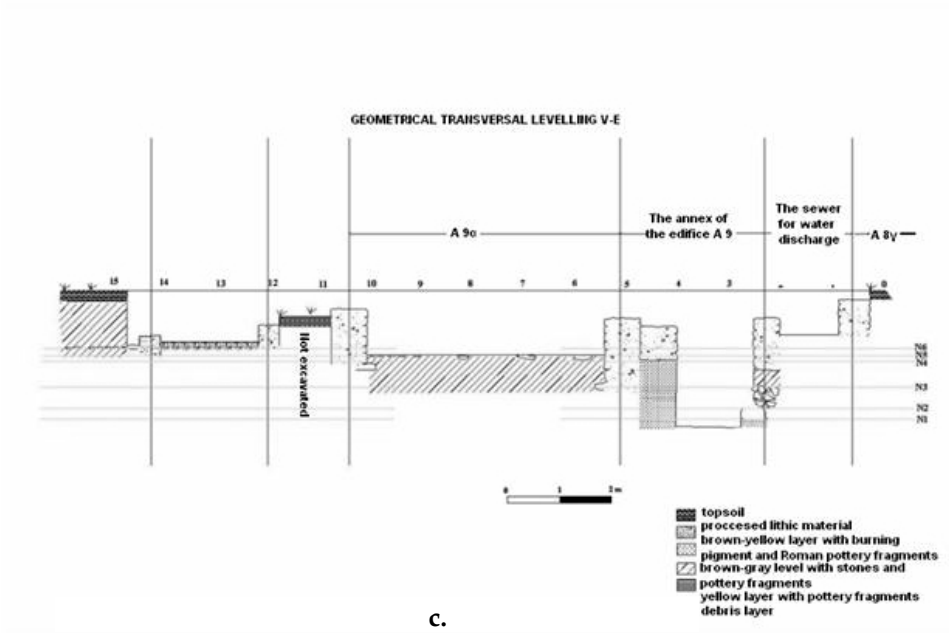
Fig. 3



a.



b.


GEOMETRICAL TRANSVERSAL LEVELLING V-E
A 9α
The annex of the edifice A 9
The sewer for water discharge
A 8γ
Not excavated
topsoil
proccesed lithic material
brown-yellow layer with burning
pigment and Roman pottery fragments
brown-gray level with stones and
pottery fragments
yellow layer with pottery fragments
debris layer

c.

Fig. 4



a.



b.



c.

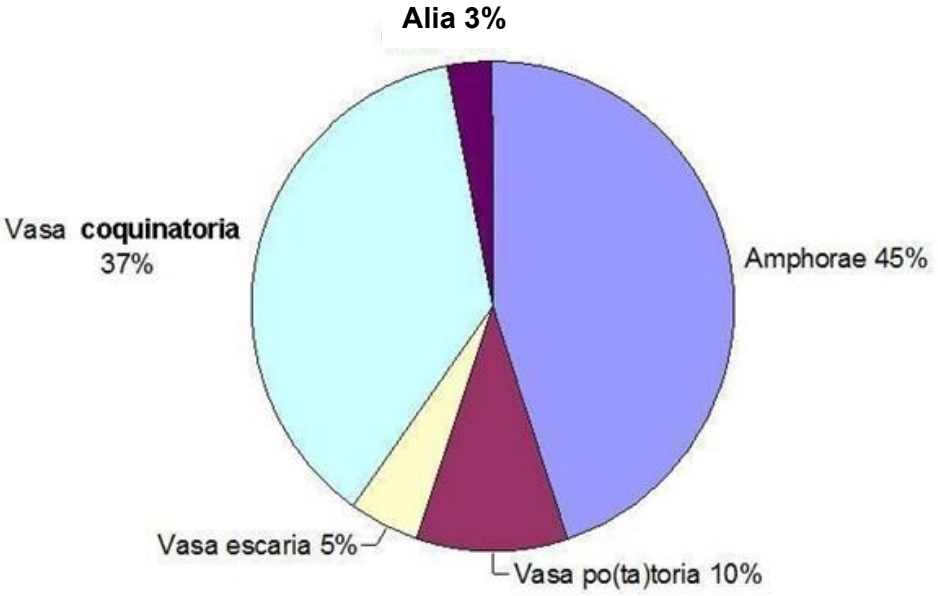


d.



e.

Fig. 5



Graphic 1 – Percentage repartition of the pottery.

NOTE ON TWO POTTERY FINDINGS FROM TROPAEUM TRAIANI

Ștefan Emilian GAMUREAC[*]

Keywords: *pottery, Roman vessel, amphora, cup, incised decoration.*
Cuvinte cheie: *ceramică, veselă romană, amforă, cupă, decor incizat.*

Abstract: *The aim of this article is to publish two ceramic pieces discovered near Tropaeum Traiani Roman city, Adamclisi village, Constanta county, in the context of an archaeological survey made in one of the ovens near the Roman city.*

Rezumat: *Scopul acestui articol este de a publica două piese din ceramică, descoperite lângă orașul roman Tropaeum Traiani, comuna Adamclisi, județul Constanța, în contextul unui sondaj arheologic, executat într-unul dintre cuptoarele de lângă orașul roman.*

The findings come from an archaeological survey made in 2008, in one of the ovens near the Roman city Tropaeum Traiani. The survey had the dimensions of 5 x 1 m, it was orientated on the north – south axis and it was carried out during the archaeological excavation campaign under the coordination of the head of the archaeological team[1]. At the time, the main objective of the survey was to find any traces of the local pottery production, to compare different variants of pottery categories found in the Roman city. The survey revealed that the oven, located at 800 m east of the Roman city Tropaeum Traiani, on the Urluia valley, in the "La Cișmele" point, was used for the lime burning, as it was demonstrated by the method of construction and the limes traces from the inside. The oven was constructed in the two steps method, the first discovered 1,35 m deep from the actual level and the second was found 1, 83 m deep. It is possible that other contemporary interventions have affected this archaeological complex, and because of this, the fragments of pottery which have been discovered are not necessarily related to the stratigraphic reality of the oven.

[*] Ștefan-Emilian Gămureac: Ministerul Culturii și Patrimoniului Național, Direcția Generală Patrimoniu Cultural Național; e-mail: emilian_gamureac@yahoo.com.

[1] My gratitude goes to professor dr. Alexandru Barnea, for his support and his guidance in my research of some archaeological objects at the time when I was a member of the archaeological team at Tropaeum Traiani and on other occasions.

The main discoveries inside the oven were some pottery fragments of a Roman amphora and other fragments of an early Roman vessel with incised decoration. Since none of the two findings are common at Tropaeum Traiani, the initiative of publishing is part of the activity of emphasizing some relatively rare discoveries, completing other materials already published for this archaeological site[2].

1. Fragmentary amphora type ZEEST 1960, types 64, 91-94, 104-105; PARASCHIV 2007, type 3; RĂDULESCU 1976, type 2 and 6; ARSEN'EVA, KASSAB-TEZGÖR, NAUMENKO, 1997; DYCZEK 2001, type 28; OPAIȚ 2004, type E -VI.

Three fragments from the same amphora type have been discovered inside the oven but they belong to different pieces, respectively parts of the rim, neck with handles and basis. The amphora rim is made of brick color fabric with particles of limestone and iron oxide, having the exterior diameter of 6, 5 cm. The rim is thickened on the outside, the neck is long and cylindrically shaped, the handles are arched and oval in section, with a longitudinal groove, the body is conical and the basis is tubular **(Pl. I/1-3)**.

The amphora fragments from the neck with handle and the basis are made of a whitish fabric with black mica and iron oxide, the basis is tubular, 8 cm preserved height.

The rim fragment is similar to PARASCHIV 2007 variant B (2nd – 3rd century AD) or variant C (2nd – 4th century AD) but the neck with handle and the amphora basis resemble more variant A (1st – 2nd century AD) or the amphora RĂDULESCU 1976, type 6, dated by the author in the 4th century AD[3].

This type of amphora is categorised in a few types by some scholars[4] and in one single type with some variants by the others[5].

The amphora is common for the majority of the Roman sites in the region[6], and its origin is to be found in the Pontic workshops[7]. Regarding the content of the recipients, it seems that it was Pontic wine[8], which was exported not only in the cities from the Black Sea region, but in other centers too, as some recent discoveries from Athens have proved[9].

According to some calculations, this type of amphora had a capacity between 2, 5 and 5 liters, for the wine shipment, proven by *tituli picti* and olive oil, in the period of time often dated between 2nd – 3rd century AD, and less often in the 4th century AD[10].

---

[2] BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, *passim*.

[3] RĂDULESCU 1976, p. 106.

[4] ZEEST 1960 types 64, 91-94, 104-105.

[5] PARASCHIV 2006, type 3, p. 20 with 5 variants; DYCZEK 2001, p. 202, type 28 summing the types ZEEST 1960 nr. 50, 64, 94, 104 și 105.

[6] PARASCHIV 2006, p. 19-24.

[7] ARSEN'EVA, KASSAB-TEZGÖR, NAUMENKO, 1997, p. 187-198, about a workshop for this amphora at Alapi, near Herakleea.

[8] OPAIȚ 2004, p. 32 mentioning the olive oil; OPAIȚ 2010 p. 111 Pontic wine; PARASCHIV 2006 p. 24, note 107: wine or olive oil.

[9] OPAIȚ 2006, p. 108-130.

[10] DYCZEK 2001, p. 219.

At Tropaeum Traiani, this type of amphora is attested on the second layer which corresponds to the 2nd century AD[11].

2. Cup/*kantharos* with two handles and incised decoration. There are fragments preserved from the superior part of the vessel, the median part and the basis **(Pl. I/5-6)**. The vessel has a few registers with incised decoration on the median part, under the rim, representing stylized laurel leaves. The rim is slightly thickened and vertical, separated from the rest of the body by a groove. The neck is cylindrical, it widens to the median part where the vessel has the maximum diameter, with a slight thickening to the outside and the basis is flat. The rim diameter is 11 cm, maximum preserved diameter is 12,6 cm, the bottom diameter is 5 cm. The fabric is fine, light brick color with limestone particles and black mica and less often silver mica sparkles. In the matrix we can observe some micro fractures from the burning process. The surface treatment is painted red – brown on the outside and partially on the inside. Analogies: POPILIAN, BONDOC, 2012 (two-handled cups) p. 223, pl. CLXV/2 - the authors consider that this type of cup, dated in the first half of 3rd century AD, is a miniature replica of a double-handled pot from the same period; POPILIAN 1997, p. 13, fig. 13/3-7, p.14, fig. 32/5; SULTOV 1985, table XXXVIII/4-7, type 11; SLANE 1990, p. 95, fig. 22/194 (the end of the first century AD); SLANE 1986, p. 287, pl. 65/61; SHAROV 2007, fig. 22/13, fig. 40/37; HAYES 2008, fig. 24/772 (Pl. 6717) – the first century AD, fig 49/1587 (P9149) – the first century AD; HAYES 1973, p. 462, pl. 90/197; SUCEVEANU 2000, p. 84-88, cups with two handles, type XXIII, pl. 33-34/1-27. Regarding the decoration, BRUKNER 1981, T. 55/14-15, T. 57/57, T. 174/24 (small bowls) without handles; KRAPIVINA 1993, pl. 59/4; DIMITROVA – MILČEVA 2000, T. 26/418. **(Pl. I/5-6)**.

This type of cup with two handles is less common in the early Roman sites from the West – Pontic area. The clearest analogies (POPILIAN, BONDOC, 2012 - two-handled cups - p. 223, pl. CLXV/2; POPILIAN 1976, p. 109, type 2, pl. LVIII/688-696; POPILIAN 1997, p. 14, fig. 32/5;) are the cups/mugs discovered north of the Danube, at Sucidava and Romula; in both cases the authors consider that the cup is a miniature replica of a double - handled pot from the same period – eventually the first half of the 3rd century AD.

The vessel from Romula has a fine red-yellow color fabric, covered with a red – brown paint, with cylindrical neck and flat base. Even though the shape of this cup resembles the double-handled pot, the functionality of the two categories is different.

At the same time, it is true that the shape of the rim is also similar to a pot with two handles mentioned by POPILIAN 1976 as type 4[12], with analogies in Moesia Inferior and Novae, placed in the kitchen ware category, but also used as a funerary urn.

The prototype for this cup may be found in the south of the Danube, where some similar types were in use, but decorated in the technique of "en barbotine."

[11] BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, p. 181, fig. 148/3.1.

[12] POPILIAN 1976, double handles pot type 4, pl. XXXIX/399-407 the first half of the 3th century AD.

The source or influence of the pottery workshops from Hotnica, Butovo or Pavlikeni in the territory of Nicopolis ad Istrum has been suggested both by Sultov[13] and Popilian[14]. This shape may have been imitated north of the Danube, in the Roman province of Dacia, as proved by the discoveries from Cioroiul Nou[15]. One similar vessel without decoration alongside other cups decorated with barbotine are to be found at POPILIAN 1997, p. 14 fig. 32/5.

The model for the cup from Tropaeum Traiani, as well as for the vessels from Roman province Dacia, may come from the south of the Danube, being imported, or imitating the shape, but the original vessels were probably produced on the territory of Roman city Nicopolis ad Istrum, having a decoration in the technique en barbotine.

It is quite difficult to identify the origin of this shape at Nicopolis ad Istrum. An oriental influence may be considered, although the shape could be placed in connection with the origin of some colonists at Nicopolis ad Istrum and its territory or with a custom or trend in the early Roman pottery production in Moesia. Since I was not able to identify perfect analogies of this shape in the group catalogued as *Pontic sigillata*, nor in *Eastern sigillata*, the origin of this cup may be Roman Moesia.

We can find a relatively close similarity for a pot with two handles at Durostorum – kantharos, even though this one is decorated with barbotine[16]. Another pot with two handles and resembling decoration – oblong alveoli made by pressing, ranged in two concentric registers – made of fine, brick fabric, painted red – brown on the outside, was discovered at Telița – Amza, and dates back to the 3rd century AD[17].

Considering the analogies between the shape of this cup and the vessels decorated with barbotine, from Nicopolis ad Istrum, it is necessary to make a parallel with the evolution of the last. Since for the luxury products decorated with barbotine some studies show a frequent occurrence of the occidental influence in the Danubian cities and a micro Asiatic influence in the centers Black Sea coast, by imports from Nicopolis ad Istrum or locally produced[18], the incised decorated pottery did not receive an exhaustive analysis for this region.

For the period of the 2nd century AD it seems that the occidental imports prevail in the economy of the use of barbotine vessels, but in the next century the local production is decisive, keeping the traditional form from the previous period[19]. In support of the claim about the penetration of *terra sigillata* in the eastern provinces during imperial times, I have to mention that this potery, rarely found in Bosporus, comes to the area not by Black Sea routes, but by Danube *limes* ones[20].

The presence of Nicopolis ad Istrum traditional pottery at Histria especially

[13] SULTOV 1985, p. 9.
[14] POPILIAN 1976, p.52.
[15] BONDOC 2010, p. 41, Pl. XVIII/44 about a pot with a similar shape of the rim.
[16] MUȘEȚEANU 2003, p. 124, pl. 42/9.
[17] BAUMANN 2003, p. 190, nr. 43.
[18] BOUNEGRU 1989, p. 108.
[19] BOUNEGRU 1989, p. 109.
[20] ZHURAVLEV 2008, p. 111.

in the 2nd -3rd century AD, demonstrates an important afflux of occidentals, possibly by military pathway[21].

The presence of this shape at Tropaeum Traiani, a city situated in an intermediary zone[22], having both Western and oriental influences, makes a parallel with Nicopolis ad Istrum possible, a Roman city founded by colonization both from the Orient and from the Western provinces of the empire[23].

Finally we may conclude that this type of cup has a Moesian origin, being decorated in the barbotine technique south of the Danube and possibly undecorated north of the Danube, which appeared from Hellenistic and local tradition symbiosis[24], into an oriental Romanity climate, so well defined in a masterful study as West – Pontic Romanity[25].

BIBLIOGRAPHY

ARSEN'EVA, KASSAB TEZGÖR, NAUMENKO 1997 - T. M. Arsen'eva, D. Kassab Tezgör, S.A. Naumenko, *Un dépotoir d'atelier d'amphores à pâte claire. Commerce entre Heraclée du Pont et Tanaïs à l'époque romaine*, AnatAntiq 5 (1997), p. 187-98.

BAUMANN 2003 – V. H. Baumann, *Noi săpături de salvare în aşezarea rurală antică de la Teliţa – Amza, jud. Tulcea*, Peuce SN I (14), 2003, p. 155-232.

BOGDAN - CĂTĂNICIU, BARNEA 1979 - I. Bogdan-Cătăniciu, A. Barnea, *Ceramica şi descoperiri mărunte*, in: I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, Bucureşti, 1979, p. 177-226.

BONDOC 2010 – D. Bondoc, *Cioroiu Nou. 100 descoperiri arheologice*, Craiova 2010.

BOUNEGRU 1989 - O. Bounegru, *Contribuţii privind cronologia şi răspîndirea ceramicii decorate în tehnica barbotinei din Dobrogea*, Pontica 21-22 (1989), p. 99-112.

BRUKNER 1981 - O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd, 1981.

DIMITROVA –MILČEVA 2000 – A. Dimitrova Milčeva, *Terra Sigillata und dünnwandige Keramik aus Moesia Inferior (Nordbulgarien)*, Sofia, 2000.

DYCZEK 2001 - P. Dyczek, *Roman Amphorae of the 1st-3rd centuries AD Found on the Lower Danube. Typology*, Archaeologia Warszaw 54 (2001).

DRAGENDORFF 1895 - H. Dragendorff, *Terra Sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik*, Bonn, 1895.

HAYES 1973 - J. W. Hayes, *Roman Pottery from the South Stoa at Corinth,* Hesperia 42 (1973), p. 416-470.

HAYES 2008 - J.W. Hayes, *Roman Pottery: Fine Ware Imports, The Athenian Agora*, XXXII, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey, 2008.

MUŞEŢEANU 2003 – C. Muşeţeanu, *Ateliere ceramice romane de la Durostorum*, Bucureşti 2003.

OPAIŢ 2004 - A. Opaiţ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th - 6th centuries AD)*, BAR International Series 1274.

OPAIŢ 2006 - A. Opaiţ, *Pontic Wine in the Athenian Market*, in D. Papanikola-Bakirtzi and K. Kousoulakou (eds.), *Proceedings of the Symposium: Late Antique Ceramics from Greece*

[21] SUCEVEANU 2000, p. 179.
[22] MUŞEŢEANU 2003, p. 10.
[23] SULTOV 1985, p. 10.
[24] POPILIAN 1976, p. 52.
[25] SUCEVEANU 2010, p. 26.

(3rd-7th c.c.), Thessaloniki, November 12th-16th 2006, vols.1 – 2. Thessaloniki 2010, p. 108–130.

PARASCHIV 2007 - D. Paraschiv, *Amfore romane şi romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p. Chr.)*, Iași, 2006.

POPILIAN 1976 – G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

POPILIAN 1997 – G.Popiliam, *Les centres de production céramique d´Olténie*, în D. Benea (coord.), *Ėtudes sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure*, Timişoara, 1997, p. 7-20.

POPILIAN, BONDOC 2012 – G. Popilian, D. Bondoc, *The Roman and Late Roman Cemetery of Sucidava – Celei. The excavations from 1969-1983*, Craiova, 2012.

RĂDULESCU 1976 - A. Rădulescu, *Amfore romane şi romano-bizantine din Scythia Minor*, Pontica 11 (1976), p. 99-114.

SHAROV 2007 – O. Sharov, *Keramicheskiĭ kompleks nekropolia Chatyr-Dag. Khronologija kompleksov s rimskimi importami: krasnolakovaia keramika*, Sankt-Peterburg, 2007.

SLANE 1986 – K. Warner Slane, *Two Deposits from the Early Roman Cellar Building*, Corinth, American School of Classical Studies at Athens, Hesperia 55 (1986), p. 271-318.

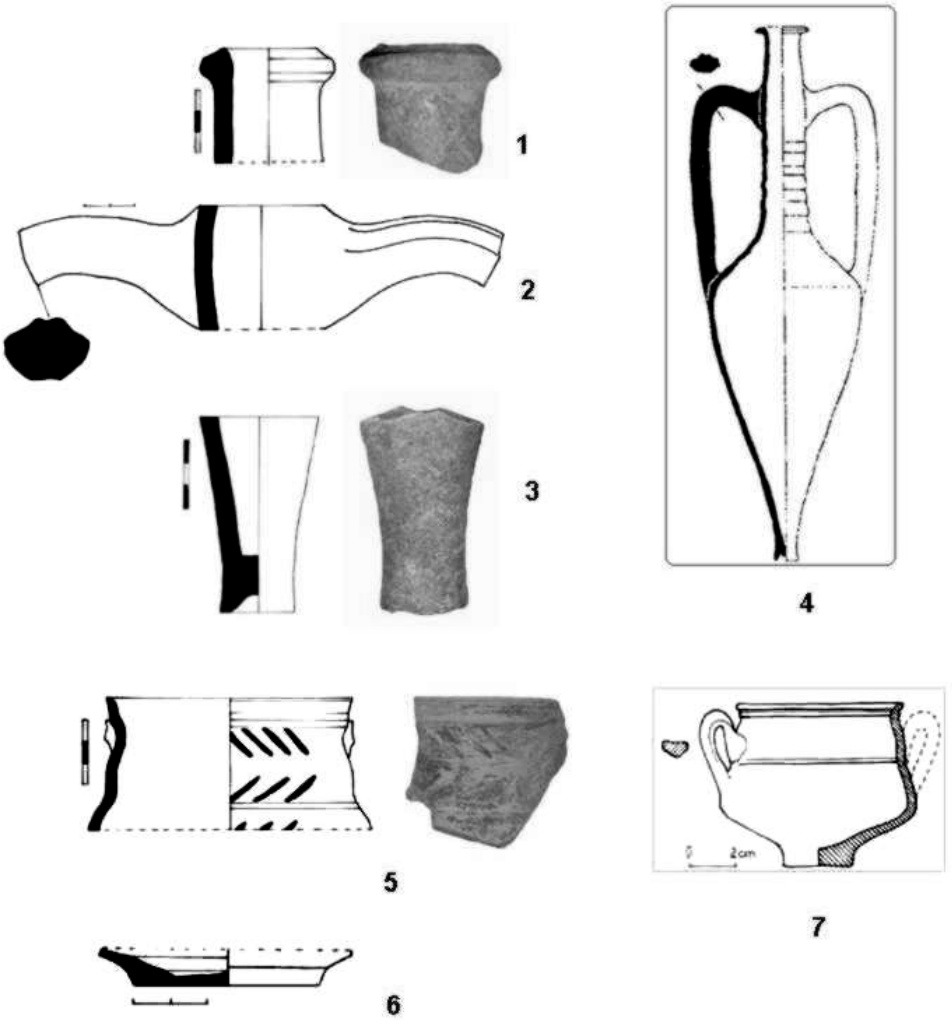
SLANE 1990 – K. Warner Slane, *The Sanctuary of Demeter and Kore: the Roman Pottery and Lamps*, Corinth XVIII, part II, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey, 1990.

SUCEVEANU 2010 - A. Suceveanu, *Contribuție la cunoașterea romanității vest-pontice. Studiu de caz: Histria,* Pontica 43 (2010), p. 25-33.

SULTOV 1985 - B. Sultov, *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum*, Sofia, 1985.

ZEEST 1960 - I. B. Zeest, *Keramicheskaia tara Bospora,* MIA, 1960.

ZHURAVLEV 2008 - D. Zhuravlev, *Western Sigillata in the Northern Pontic Region*, in: *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 14 (2008), p. 85-121.



Pl. I – 1, 2, 3: Tropaeum Traiani fragments of amphora Zeest 1960, types 64, 91-94, 104-105; 4: similar example: Noviodunum amphora *apud* Paraschiv 2007 type 3 (pl. I/5); 5,6: Tropaeum Traiani cup with two handles and incised decoration; 7: similar example: Sucidava two-handled cup *apud* Popilian, Bondoc 2012 (pl. CLXV/2).

THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION AND FIELD SURVEY OF ISPANARU AND THE SURROUNDING AREA (CONSTANȚA COUNTY)

Cristian OLARIU
Mihai Severus IONESCU[*]
Ștafan-Emilian GAMUREAC[*]

Keywords: *aqueduct, canalis structilis, pottery, field survey.*
Cuvinte cheie: *apeduct, canalis structilis, ceramică, perieghză.*

Abstract: *The archaeological surveys and excavations from Ispanaru (2004 - 2010) have brought new original information, contributing to the knowledge of Getic, Hellenistic, Roman and medieval settlements from the area which was the subject of the research. The archaeological excavation proved that a Roman aqueduct was constructed here, probably in order to supply with additional volume of water the Roman city Tropaeum Traiani. A Turkish aqueduct has been also found in the area.*

Rezumat: *Perieghezele arheologice și săpăturile de la Ispanaru (2004-2010) au adus noi informații, contribuind la cunoașterea așezărilor getice, elenistice, romane și medievale din zona supusă cercetării. Săpăturile arheologice au dovedit că apeductul roman a fost construit aici probabil pentru a aproviziona cu un volum suplimentar de apă orașul roman Tropaeum Traiani. Un apeduct turcesc a fost de asemenea găsit în zonă.*

I. The field survey and archaeological excavation

The abandoned village Ispanaru is situated at 5,5 km North - West[1] from Adamclisi, near the National Road 3 from Constanța to Ostov **(Fig. 1a)**. Some of the first information about this village came from the Austrian geographer and geologist Karl Ferdinand Peters who mentioned in his work *Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobroutscha*, printed in Vienna in 1867, that the mausoleum from that area was situated on the road from Adam-klissi to the

[*] Mihai Severus Ionescu: Flotila 90 Transport Aerian.
[*] Ștefan-Emilian Gămureac: Ministerul Culturii și Patrimoniului Național, Direcția Generală Patrimoniul Cultural Național; e-mail: emilian_gamureac@yahoo.com.
[1] The geographic location of the site is 44°07'32.71" North and 27°55'56.84" East.

village Jüspunlar[2]. Other important information can be found in the work of captain Marin Ionescu-Dobrogianu, *Dobrogia în pragul veacului al XX-lea*, printed in 1904. It states that "…the village *Ius-Fanar, Iusuf-Fanar* or better, I believe, *Iusuf-Punar* (the well of Iusuf), is on Urluia valley, at 8 km from Enige village;..."[3]

The first archaeological research began in the autumn of 2004, when, based on the information gathered from the locals, a surface survey[4] was made at the archaeological site and in other areas such as the abandoned village Talaşman. The remains of an old cemetery, which have been abandoned since 1920 (as the locals say) have been discovered at Ispanaru. There the traces of a Turkish aqueduct[5] have also been identified. In the next year another survey[6] was made in the area of the old village Ispanaru[7] and to the North and South. Getic, Roman and medieval pottery fragments have been discovered on the plateau that dominates the spring valley (on the South-West area). Also, near to the Turkish aqueduct, a Roman aqueduct was found, built in *canalis structilis* technique, which was oriented North West - South East[8]. On the basis of this information, some archaeological excavations and other surface surveys[9] were inaugurated in 2006. Then both the Roman *canalis structilis* aqueduct and the Turkish aqueduct were cleaned, analyzed and photographed, the last one being made of pipes. The Roman aqueduct is intact and is overlapped by a concrete wall which protects the spring valley from torrents. The Turkish aqueduct, West North West - East South East oriented, is preserved on a 6 meters length. Though it was not possible to make any excavations (because the Turkish aqueduct is still in operation, used for animals watering) it is likely that it was linked to the Roman aqueduct from which the water was taken. The substruction of the Roman *canalis structilis* type aqueduct was also found in some points on the valley which followed an East-West trail to 450 m away from the road that connected Urluia and National Road 3 to Aliman and Danube. From this point on, the valley makes a right angle toward Roman city Tropaeum Traiani. The aqueduct dimensions and the altitude, which is higher than the Roman city Tropaeum Traiani, indicate that this aqueduct might have been one of the water sources for the city **(Fig. 1b** and **c, Fig. 2a** and **b)**. The survey revealed other pottery fragments. Although conditioned by the short time, an archaeological excavation has been made, named S1, East-West oriented, with the dimensions of 4 x 2 m, on the plateau which dominates the spring valley, with no conclusive results[10]. The next two years, the research of the area was confined to surface surveys[11] and the aerial photos of the area analyses. As a result, in 2009 some test pits were supposed to be realised, in order to verify

[2] PETERS 1867, p. 143 and fig. 18.

[3] IONESCU - DOBROGIANU 1904, p. 452 and the map no. 3.

[4] The survey was made by Cristian Olariu and Mihai Severus Ionescu.

[5] OLARIU, IONESCU 2005, p. 20-21.

[6] The survey was made by Cristian Olariu, Mihai Severus Ionescu and Filica Drăghici.

[7] Here there are two springs of the old village.

[8] OLARIU, IONESCU 2006, p. 41.

[9] The survey was made with the help of students of Faculty of History, The University of Bucharest.

[10] OLARIU, IONESCU 2007, p. 31.

[11] OLARIU, IONESCU 2008, p. 23.

some Google Earth information such as a rectangular structure with the dimensions of 84 x 84 m. **(Fig. 2c)** Unfortunately, the lack of time restricted the archaeological interventions to one test pit excavation, with the dimensions of 4 x 1 m, followed by another one with the dimensions of 1 x 1 m. An alignment of various stones was found - 0,64 m deep, near the eastern side of the trench, probably a part of a substructure. **(Fig. 2d** and **e)** From this level and up, some early medieval pottery fragments were found, one of them on the lineout. Also, during the surface survey in the area,[12] another segment from the *canalis structilis* aqueduct[13] was identified. The last researches were made in 2010, when the area near Urluia village, specifically rich in archaeological sites, (some of them already identified by Mihai Irimia[14]) was surveyed. Some Getic and Roman pottery fragments were found on the Polucci valley, as a part of the larger valleys complex connecting the Danube with the coast side. The field data, corroborated with the information from the aerial pictures lead to the assumption of an important Roman settlement existence here. This settlement has a rectangular shape with the dimensions of 380 x 140 m, and the aqueduct may be linked to this one. Only new archaeological researches may provide additional data about the site of Ispanaru, the existence of which extends to more eras.

II. The pottery

All the pottery fragments in the present study derive from a few points in the area of the archaeological site Ispanaru. The discoveries were made during the years 2005-2008, in the following research areas: the hill near the point Cişmea 2005 - *passim*, 2005-2008 *passim*, S2 – 0.32 m 2008 and S3 – 0.94 m 2008. It is important to mention that the main part of the pottery fragments were discovered *passim*, during a few trips and a small part of the material was found during the archaeological excavations.

The aim of the pottery analysis was to identify the cultural attribution of the sherds to a material culture, the nature of the archaeological site and the main features of the ceramics. The pottery was sorted according to the burning method, the quality of the fabric and the manufacture method (hand made or wheel made). According to these analyses, the pottery was grouped in a few main categories in order to identify their attribution to a specific culture. The analysis has been done macroscopically and I have visually recorded a few characteristics: the dimensions of the sherds, the fabric color, texture and the decoration, the main macroscopically visible clasts, the surface treatment and, in some cases, other post manufacture events such as secondary burning.

The pottery was found in an extremely fragmented condition and no vessel was entirely recovered or even partially reconstructed. In fact, only a small percentage of the sherds was included into the catalogue, as typical, since the majority of the fragments are simply too small or are just elements from the median parts of the vessels.

[12] The survay was made by Cristian Olariu, Mihai Severus Ionescu and Claudiu Tănase.

[13] OLARIU, TĂNASE, BABA 2010, p. 327.

[14] OLARIU 2011, p. 249-250; IRIMIA 2004-2005, p. 319-384.

The description of color nuances has been made through visual free observation and by comparison with Munsel code (Munsell soil color charts 1994, revised edition).

Regarding the manufacture method, only one sherd is certainly hand made – a characteristic of the local Getic culture (nr. catalogue 9), the rest of the sherds being included in the category of wheel made pottery.

I have been able to distinguish two major methods of firing: reduced and oxidized. 42% of the total number of sherds have been fired by the reduced technique resulting in diverse nuances of gray color vessel, from pale to dark gray. It is remarkable that an important part of the reduced fired vessels are classified in the same culture, Greek / Hellenistic culture (4th – 3rd century BC), and the rest is typical for the early Middle Age. The oxidized burned vessels are mostly classified as Greek amphora imports, a few might be early Roman and some combine the colors (red nuances on the surface of the vessel, and gray core, as a result of an insufficient firing). The oxidized burnt vessels are represented by a percentage of 58 % of the sherds.

The fabric is diverse, two main categories having been identified: fine or semi fine and coarse fabrics. The first is often gray color reduced fired, with small micro particles of limestone. The silver mica is present inside the matrix or in the composition of the surface treatment (slip). The fabric is dense but not always uniformly fired, and the surface is polished or simply coated with a solid light or dark gray slip (IRIMIA 2004-2005, pp. 354-355). A small number of the fine sherds are oxidized fired (Munsell color 2.5Y 7/6 yellow), but from the same categories as the gray reduced fired. These exceptions are reddish fine fabric with fine silver mica and are covered with a gloss polished beige slip on the outside. This type is in fact identical with the previous one, the only difference being that this type is oxidized fired, changing its color from gray to reddish nuances[15]. Occasionally, some of the oxidized red nuances fired sherds are fine or semi fine, but the majority of the amphorae sherds are coarse, with a granulated and dense aspect.

The coarse pottery is divided in many variants, but the roughest are the early medieval gray sherds, followed by some amphora fragments. The main characteristic of the early medieval fabrics is the abundance of sand and other lithic impurities and sparkles of silver mica. Some of the coarse medieval sherds are secondarily burned, which is not the case of the fine gray reduced fired pottery.

Analyzing the cultural attribution of the pottery, a great part of it (44 %) can be identified as Getic or Greek vessels imitations[16]. There are a few identified forms such as bowls or deep plateaus. Some of the sherds are elements from Greek amphorae (14%). A few fragments can be assigned to early Roman or Hellenistic, as amphora handle and other imported vessel, possibly related to the Roman aqueduct (14%).

A significant percentage of the pottery fragments (28 %) is early medieval, represented by some rim fragments of pots or bases of jars. The last category is represented by a few fragments of modern, vessels, oxidized fired, with traces of

[15] IRIMIA, 2004-2005, p. 356.
[16] CONOVICI 1978, p. 35-42.

red and brown glaze.

CATALOGUE

Greek amphorae

1. Rim fragment of an amphora; 2007, *passim*; preserved height 3 cm, rim diameter 13 cm, fine brick color fabric with small particles of limestone and silver mica, Munsell 10YR 7/8 yellow. Analogies: IRIMIA 2004/2005, p. 323, fig. 2/1, Greek amphora from Chios, 5th century B.C.; BUZOIANU 1991, p. 75-76, pl. 6/E - (5th century BC); MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2008, Pl. XIII/129.

2. Rim fragment of an amphora; 2005, *passim*; the hill near the point Cișmea; preserved height 3.8 cm, rim diameter 9 cm, brick color fabric with small particles of limestone, silver mica and other black micro particles, Munsell 2.5Y 7/6 yellow, and angobe 2.5Y 8/3 pale yellow.

3. Rim fragment of an amphora; 2008 *passim*; preserved height 4.2 cm, rim diameter approximately 9 cm (the fragment is too small); brick color fabric with silver mica and limestone particles, Munsell 2.5Y7/8 yellow.

4. Bottom fragment of an amphora; *passim*; preserved height 11 cm, maximum diameter 10 cm, minimum diameter 5 cm; the fragment is massive, the fabric is reddish, with micro particles of limestone and silver mica, Munsell 5YR 6/8 reddish yellow. MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2008, Pl. XVII/176-178. Possibly Greek amphora from Lesbos.

Getic culture or imitations

5. Rim fragment of a pot; 2008 *passim*; inside diameter 30 cm; outside diameter 35 cm, fine reddish fabric with small red particles and silver mica, the core is gray, the surface treatment is gray color, polished, Munsell 5Y4/2 olive gray. Analogies: CRIȘAN 1969, Pl. XXXIV/8 (4th - 3rd century BC); MOSCALU 1983, pl. LXX/6, LXXXIII/4 (4th - 3rd century BC).

6. Rim fragment of a deep bowl; 2008 *passim;* preserved height 3.2 cm, rim diameter over 30 cm; gray fine fabric with silver mica and small limestone particles, the surface is polished, 5Y 4/2 light olive gray. Analogies: IRIMIA 2004-2005, p. 343, fig. 9/10 (4th -3rd century BC); GEORGIEVA, BAČVAROV 1994, pl. XLI/1; MOSCALU 1983, Pl. LI/6, LVI/7.

7. Rim fragment of a cup; *passim*; preserved height 2,3 cm, rim diameter 12 cm; fine gray polished fabric with silver mica, Munsell 10YR 3/2 very dark grayish brown. Analogies: CRIȘAN 1969, CLXXXVIII/5; IRIMIA 1986, R 101/6.

8. Rim fragment of a pedestal bowl (?); *passim*; rim diameter 30 cm; fine polished gray fabric with silver mica and rare limestone particles, Munsell 10YR 3/1 very dark gray. Analogies: IRIMIA 2004-2005, p. 321, fig. 6/1 (4th - 3rd century

BC); GEORGIEVA, BAČVAROV 1994, pl. XV/4; IRIMIA 1986 R97/7 (second half of the 5th century BC).

9. Fragmentary median part of a hand made jar; *passim*; preserved height 2.5 cm; coarse reddish fabric with rare sand particles, decorated with a button, Munsell 2.5YR 5/8 red. Analogies: ŞOVAN, IGNAT, 2012, p. 44, fig 13-14 (5th -3rd century BC); IRIMIA 1991, p. 113, fig 7/8 (6th century BC), p. 117, pl. 7/6 (4th - 3rd century BC).

10. Lower part of a deep bowl; *passim*; bottom diameter 12 cm, preserved height 6 cm; semi fine gray fabric with small limestone fragments and silver mica, the color is reddish, core is gray, and the slip is gray only on the outside, Munsell 10 YR 4/1 dark gray. Analogies: IRIMIA 2004-2005, p 322, fig. 5/3 (4th - 3rd century BC).

11. Fragmentary base of a bowl; 2008, *passim;* preserved height 1.9 cm, base diameter 8 cm, fine light gray fabric with black particles and silver mica, ring base, Munsell 1 for grey, 6/1 greenish gray. Analogies: IRIMIA 2004-2005, fig. 6/7 (4th - 3rd century BC); SIMION 1971, p. 56, fig. 3/4.

12. Fragmentary base of a deep bowl; 2008, *passim*; preserved height 4,5 cm, base diameter 10 cm, fine gray fabric with silver mica, polished on the inside and outside, Munsell 10YR 6/1 gray. Analogies: IRIMIA 2004-2005, fig. 9/3 (4th - 3rd century BC); SIMION 1971, p. 56, fig. 3/4.

13. Fragmentary base of a deep bowl; 2008*, passim*; preserved height 2.5 cm, base diameter 12 cm; fine gray-yellowish fabric with silver mica, gray slip, polished on the inside, Munsell 10YR 5/1 gray. Analogies: IRIMIA 2004-2005, fig. 9/3 (4th – 3rd century BC); SIMION 1971, p. 56, fig. 3/4.

14. Fragmentary base of a bowl*; passim*; preserved height 2.5 cm, base diameter 10 cm; fine gray granulated fabric with silver mica, polished on the outside, dark gray slip, Munsell 1 for grey 4/1 dark greenish gray. Analogies: SIMION 1971, p. 56, fig. 3/4.

15. Fragmentary base of a bowl; *passim*; preserved height 3.5 cm, base diameter 8.5 cm, fine pale gray fabric with silver mica sparkles, micro fractures, light gray slip, polished on the outside, Munsell 10R 4/1 dark reddish gray. Analogies: Greek / Hellenistic culture (4th – 3rd century BC).

16. Fragmentary base of a bowl; 2007, *passim;* preserved height 2 cm, base diameter 12 cm, the fabric is pale reddish, fine, with sparkles of silver mica, the slip is dense, light gray, Munsell 2.5Y 6/1 gray. Analogies: Greek / Hellenistic culture (4th – 3rd century BC).

17. Fragmentary spindle whorl; 2008, S3, - 0.94 m; diameter 7 cm, half fragment, rough manufacture and cylindrical shape, made of yellow clay, Munsell

5Y7/6 yellow. Analogies: SÎRBU, CONSTANTIN 2012, p. 88-89, pl. VI/6.

Hellenistic / Roman

18. Fragment of amphora handle; *passim*; preserved length 11 cm, maximum diameter 5 cm; coarse reddish fabric with sand, iron oxide and limestone particles, decorated with grooves, Munsell 5YR 6/8 reddish yellow. Possible Roman Pontic amphora.

19. Bottom fragment of an amphora; *passim*; preserved height 8.5 cm; coarse brick color fabric with limestone, red and black particles and iron oxide, Munsell 5Y8/3 pale yellow. Possibly Roman bottom.

20. Fragmentary bottom of a vessel, 2008, S3, - 0.94 m; base diameter 8 cm, preserved height 2.5 cm; brick color fine fabric with black and silver mica, the slip is yellowish brick color, Munsell 10 YR 7/6 yellow. Possibly early Roman vessel.

21. Rim fragment of a small bowl or cup; *passim*; preserved height 2 cm, rim diameter 12 cm; fine granulated red fabric with very rare black and white inclusions (micro particles) self slip, Munsell 2.5YR 4/8 red. Analogies for earlier times: JOHNSON 2008, p. 13 no. 27 – Eastern Sigillata B, form 48, first century AD (variant); GALLIMORE 2011, p. 205, fig. 5.9/69-70 bowls - context of mid-second to mid-first century BC (in phase). Other parallels for the Roman period: OPAIȚ 1977-1978, p.358, pl. XIV/1 (deep plate/bowl, 2nd century AD); KÜHNELT 2008, p. 125, pl. kat. no. 242-243 (2nd – 3rd century AD). Possibly 2nd century AD.

Early medieval

22. Rim fragment of a pot; *passim*; preserved height 4 cm, rim diameter 14 cm; coarse reddish fabric with sand and other lithic fragments, the core is gray because of the insufficient burning, secondarily burned on the outside; decorated with parallel striations and lines, Munsell 2.5YR 5/6 red. Analogies: early medieval PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI, ŞOVA, BARDAC 2012, Pl. XI/9, 10th -11th century AD.

23. Rim fragment of a pot; *passim*; preserved height 3.2 cm, rim diameter 13 cm; coarse beige harsh fabric with sand particles, rough, the core is pale gray due to the insufficient burning, secondarily burned on the outside, Munsell 5 YR 5/6 yellowish red. Analogies: PARASCHIV-TALMAȚCHI, STĂNICĂ 2007, p. 326, pl. II; JERVIS, LOCKYEAR, POPESCU, SLY 2011 fig. 1/C - early medieval.

24. Fragmentary base of a jar; 2007, *passim*; preserved height 4 cm, base diameter 12 cm; coarse gray - reddish fabric with fragments of limestone, drastic secondarily burned only on the inside, Munsell 10YR 7/4 very pale brown. Early medieval.

25. Bottom fragment of jar; 2008 *passim;* preserved height 3.8 cm, bottom diameter 8 cm; dark gray coarse fabric with fragments of rock and limestone, Munsell 10YR 5/4 yellowish brown and the surface treatment, 10R 2/5.1 reddish

black. Analogies: DAMIAN, VASILE, STĂNICĂ, BĂNĂSEANU, SAMSON 2007, fig. 19, 21 early medieval.

26. Medium part fragment of a pot; 2008 *passim;* 8.5 x 4 cm, brown coarse fabric with lithic fragments, limestone and silver mica, the core is insufficiently burned; the fragment is decorated with horizontal grooves, Munsell (surface) 5Y7/6 yellow and the core 2.5Y/1 black. Analogies: early medieval PARASCHIV-TALMAȚCHI, STĂNICĂ 2007, p. 326, pl. II; PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI, ŞOVA, BARDAC 2012, pl. XII/2.

27. Medium part of a pot; 2008 *passim;* 3 x 3 cm, gray coarse fabric with small lithic and limestone fragments and silver mica; decorated with grooves; Munsell 2.5Y4/3 olive brown. Early medieval.

28. Fragmentary median part of a pot; *passim;* 4 x 4.5 cm; reddish coarse fabric with small red stone fragments and silver mica in composition, Munsell 10YR 7/6 yellow. Analogies: early medieval PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI, ŞOVA, BARDAC 2012, pl. IX/1, pl. XI/4 (10th -11th century AD); SIMION 1971, fig. 4/8.

29. Fragmentary bottom of a jar; 2008, *passim*; preserved height 2.3 cm, bottom diameter 7 cm; rough execution, gray coarse fabric with small stones and limestone in composition, gray color and beige slip on the outside, Munsell 5Y 7/6 yellow (slip color).

BIBLIOGRAPHY

BUZOIANU 1991 - L. Buzoianu, *Tipuri de amfore de sec. VI-IV a.Chr. descoperite la Tomis*, Pontica 24 (1991), p. 75-96.

CRIȘAN 1969 - I. H. Crişan, *Ceramica daco-getică (cu specială privire în Transilvania)*, Bucureşti, 1969.

CONOVICI 1978 - N. Conovici, *Ceramică Latène timpurie din zona Bălţii Ialomiței*, Pontica 11 (1978), p. 35-42.

DAMIAN, VASILE, STĂNICĂ, BĂNĂSEANU, SAMSON 2007 - O. Damian, A. Vasile, A. Stănică, A. Bănăseanu, A. Sampson, *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, județul Tulcea*, Materiale, S.N. 3 (2007), p. 107-151.

GALLIMORE, 2011 - S. C. Gallimore, *An Island Economy: Ierapetra and Crete in the Roman Empire* (A dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of the University at Buffalo, State University of New York, UMI Number: 3460751), ProQuest LLC, 2011.

GEORGIEVA, BAČVAROV 1994 - R. Georgieva, I. Bačvarov, *Trakijski nekropol pri selo Professor Iširkovo, Silistrensko*, Silistra, 1994.

IONESCU-DOBROGIANU 1904 - Marin Ionescu-Dobrogianu, *Dobrogia în pragul veacului al XX-lea*, București, 1904.

IRIMIA 1986 - *La nécropole gétique de Ve-IVe s. av.n.è. de Bugeac,* Inventaria Archaeologica, 13, București, 1986.

IRIMIA 1991 - M. Irimia, *Noi mărturii arheologice privind a doua a fierului în Dobrogea*, Pontica 24 (1991), p. 97-119.

IRIMIA 2004-2005 - M. Irimia, *Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Aliman, jud. Constanța)*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 319-384.

JERVIS, LOCKYEAR, POPESCU, SLY 2011 - B. Jervis, K. Lockyear, A. Popescu, T. Sly, *The Medieval Ceramic Sequence at Noviodunum*, Peuce S.N. 9 (2011), p. 327-340.

JOHNSON 2008 - B. L. Johnson, *Ashkelon 2: Imported Pottery of the Roman and Late Roman Periods,* Winona Lake, Indiana, 2008.

KÜHNELT 2008 - E. Kühnelt, *Terra Sigillata aus Alma Kermen, Südwest-Krim. Typologie, Datierung, Rohstoffgruppen der Pontischen Sigillata*. Zur Erlangung des Doktorgrades eingereicht am Fachbereich Geschichts- und Kulturwissenschaften der Freien Universität Berlin im April 2008.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2008 - M. Mănucu-Adameșteanu, *Orgame/Argamum II Ceramica arhaică*, București, 2008.

MOSCALU 1983 - E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983.

OLARIU, IONESCU 2005 **-** C. Olariu, M. S. Ionescu, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța [Tropaeum Traiani], Periegheze*, CCA, Campania 2004, Bucureşti, 2005.

OLARIU, IONESCU 2006 **-** C. Olariu, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța [Tropaeum Traiani], Punct: Cetate, Periegheze*, CCA, Campania 2005, Bucureşti, 2006.

OLARIU, IONESCU 2007 **-** C. Olariu, M. S. Ionescu, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța, Punct: Ispanaru*, CCA, Campania 2006, Bucureşti, 2007.

OLARIU, IONESCU 2008 **-** C. Olariu, M.S. Ionescu, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța [Tropaeum Traiani], Punct: Cetate, Periegheze*, CCA, Campania 2007, Bucureşti, 2008.

OLARIU, TĂNASE, BABA 2010 **-** C. Olariu, C. Tănase, D. Baba, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța, Autorizația de evaluare de teren nr. 7/2009*, CCA, Campania 2009, Bucureşti, 2010

OLARIU 2011 **-** C. Olariu, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța,* CCA, Campania 2010, Bucureşti, 2011.

OPAIȚ 1977-1978 - A. Opaiț, *Considerații preliminare asupra ceramicii romane timpurii de la Troesmis*, Peuce 8 (1977-1978), p. 328-366.

PARASCHIV-TALMAȚCHI, STĂNICĂ 2007 - C. Paraschiv-Talmaţchi, A. Stănică, *Evul mediu timpuriu în Dobrogea. Date privind stadiul cercetărilor de la Ostrov – Piatra Frecăței (jud. Tulcea)*, Peuce S.N. 5 (2007), p. 313-334.

PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI, ŞOVA, BARDAC – C. Paraschiv-Talmațchi, G. Talmațchi, C. Şova, A. Bardac *Date noi privind evul mediu timpuriu în zona centrală a Dobrogei*, Peuce S.V. 10 (2012), p. 145-164.

PETERS 1867 - Karl Ferdinand Peters, *Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobrudscha*, Wien, 1867.

SIMION 1971 - G. Simion, *Descoperiri arheologice pe grindurile din Delta Dunării*, Peuce 2 (1971), p. 63-129.

SÎRBU, CONSTANTIN 2012 - V. Sîrbu, M. Constantin, *Geto - Dacian Materials from Piscu Crăsani (Crăsanii de Jos, com. Balaciu, Ialomița County) Bogdan and Alexandru Ştefan collection*, ISTROS 18 (2012) p. 77 -112.

ŞOVAN, IGNAT 2012 - O. L. Şovan, M. Ignat, *Aşezarea getică fortificată de la Cotu-Copălău*, Târgoviște, 2012.

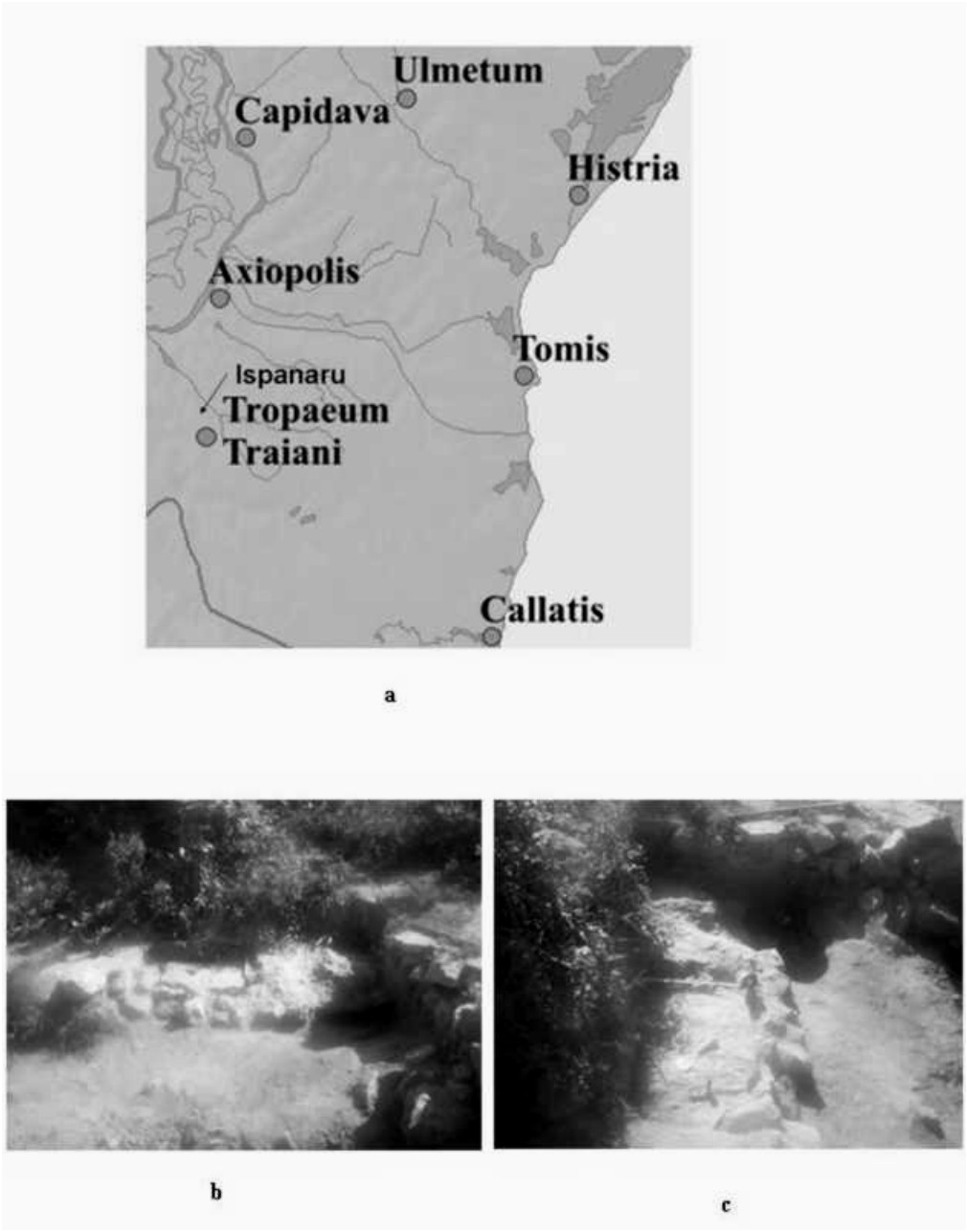
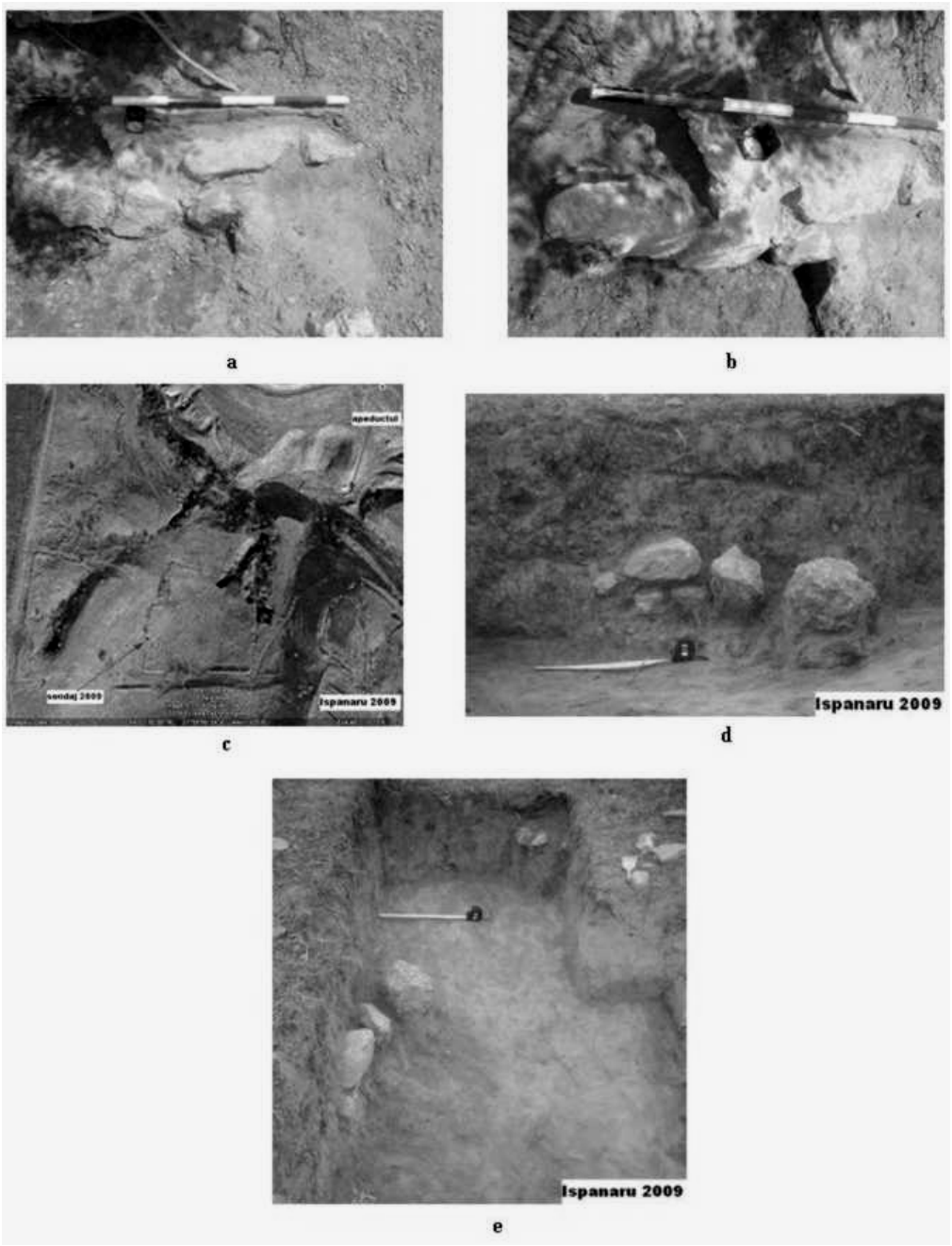
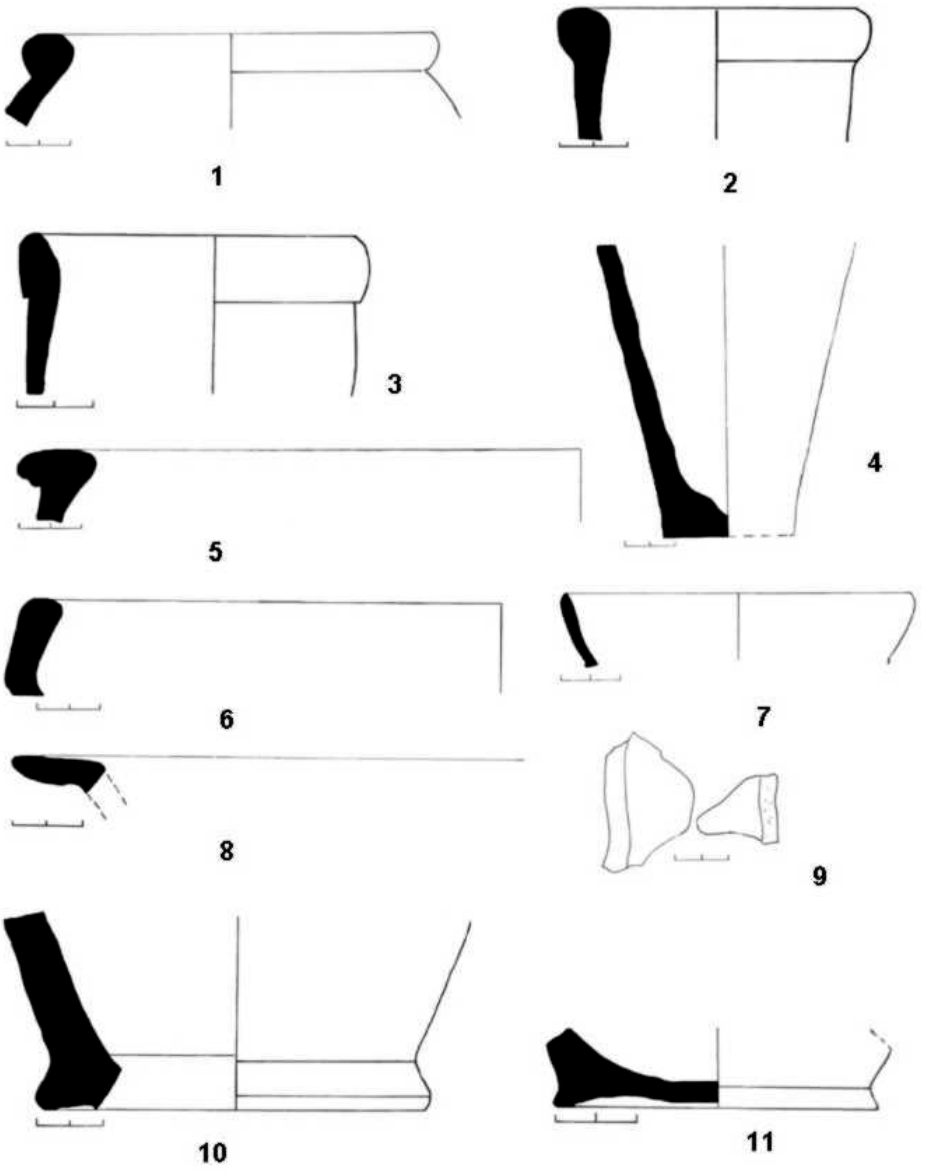

Ulmetum
Capidava
Histria
Axiopolis
Tomis
Ispanaru
Tropaeum
Traiani
Callatis
a
b
c

Fig. 1

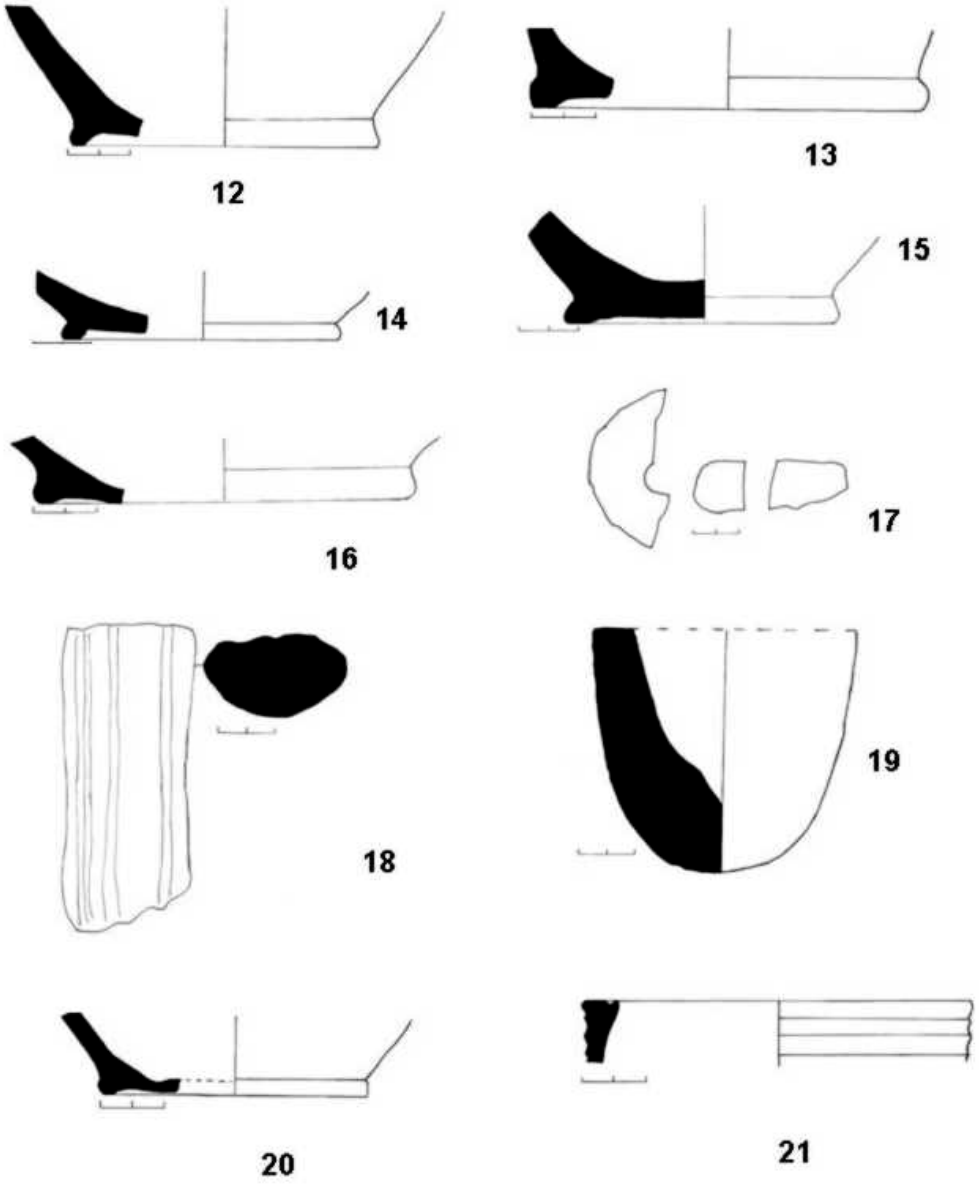

apeductul
sondaj 2009
Ispanaru 2009
Ispanaru 2009
Ispanaru 2009

a b c d e

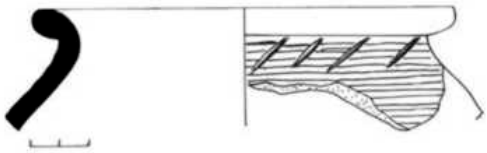
Fig. 2



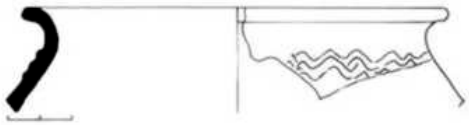
Pl. I



Pl. II



22



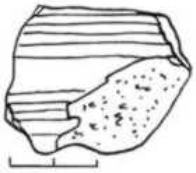
23



24



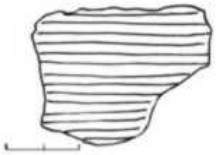
25



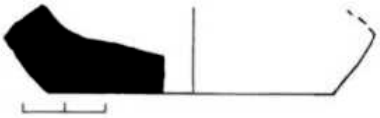
26



27

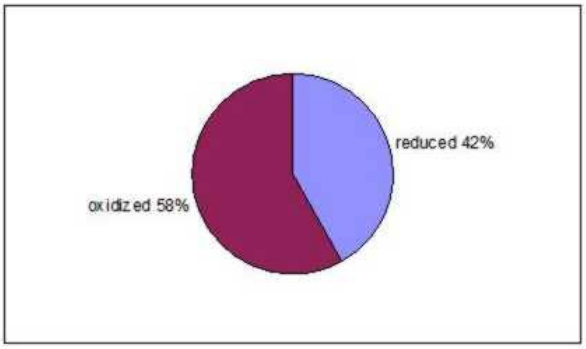


28

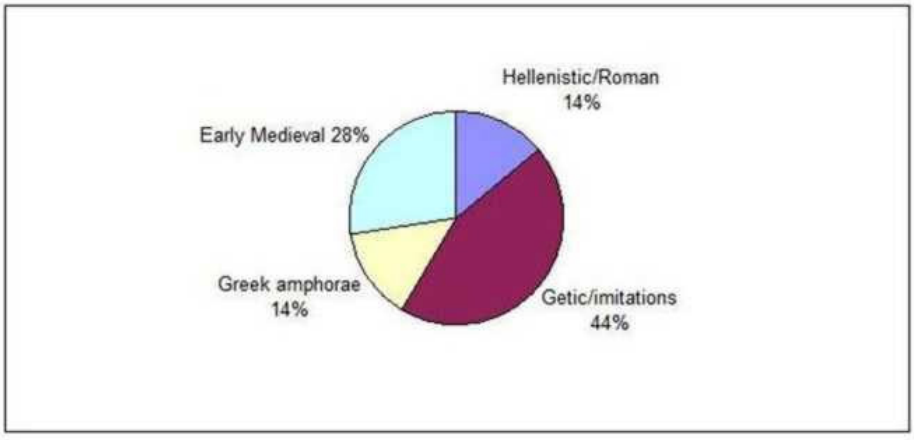


29

Pl. III



Graphic 1. Percentage repartition of the pottery according to the firing method



Graphic 2. Percentage repartition of the identified pottery

Pl. IV

O SPADĂ MEDIEVALĂ TRANSILVĂNEANĂ ÎN COLECȚIA MUZEULUI DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE DIN CONSTANȚA

Zeno Karl PINTER*

Keywords: *medieval sword, Transylvania, Dobruja, 14th – 15th century.*
Cuvinte cheie: *spadă medievală, Transilvania, Dobrogea, secolele XIV-XV.*

Abstract: *The present article deals with a medieval sword kept and exhibited at present in the Museum for National History and Archaeology Constanța. But the piece seems to come from Transylvania, where there are convincing analogies and parallels, sustained also by information telling that the sword only arrived in Constanța in the 70s of the last century. The sword is a heavy weapon for two hands, with a slender blade, sharp tip and middle nervures on the blade faces. It is typologically analyzed and chronologically dated to the first half of the 15th century.*

Rezumat: *Prezentul material abordează o spadă medievală ce se păstrează şi este expusă în prezent în Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa. Piesa pare să provină însă din Transilvania, unde există analogii şi paralele convingătoare, susţinute şi de informaţii ce relatează că spada a ajuns la Constanţa doar în anii '70 ai secolului trecut. Spada, o armă grea, pentru două mâini, cu lamă zveltă, vârf ascuţit şi nervuri mediane pe feţele lamei, este analizată tipologic şi încadrată cronologic în prima jumătate a secolului al XV-lea.*

În bogata colecție a Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie din Constanţa, am putut remarca o piesă, expusă în prezent în sala rezervată Evului Mediu, ce face notă distictă între armele de factură dominant orientală ale expoziţiei **(Fig.1)**. Este vorba despre o spadă medievală, la prima vedere din perioada Evului Mediu târziu, destul de rar întâlnită pe teritoriul României în spaţiul extracarpatic, dar cu atât mai des în zona Transilvaniei şi a Banatului. Dilema a fost destul de repede clarificată cu ajutorul amabil al colegilor constănțeni, mai vechi angajați ai muzeului, ce ne-au relatat modul de intrare a

* Zeno Karl Pinter: Prof. Dr., Universitatea "Lucian Blaga", 550024 Sibiu, B-dul Victoriei nr. 5-7; cercetător, Academia Română, Institutul de Cercetări Socio-Umane, 550024 Sibiu, B-dul Victoriei nr. 40; e-mail: zenopinter@yahoo.de.

piesei în inventarul colecţiei[1]. Piesa nu a fost descoperită în Dobrogea şi nu se cunoaşte cu exactitate locul de proveniență al acesteia, spada fiind adusă în muzeu de către Domnul Iulian Antonescu în anii '70 ai secolului trecut, de undeva din Ardeal, în contextul cultural-politic şi conceptul muzeologic bine cunoscut colegilor mai vârsnici şi asupra căruia nu dorim să ne oprim cu acest prilej. Dar tocmai din acest motiv am considerat necesară reconstituirea cât mai exactă a cronologiei şi tipologiei acestei spade, a răspândirii acestei categorii de armament medieval, în acest fel existând posibilitatea restituirii, măcar ştiinţifice, a piesei către spaţiul cultural-istoric de proveniență şi în acelaşi timp putând fi evitate atribuiri viitoare, tentante dar nerealiste.

Piesa, actualmente inventariată sub numărul 20794, este destul de bine conservată şi păstrează toate părţile componente, desigur afectate de oxidare, în special în zona tăişurilor lamei. Lungimea totală reprezintă în prezent 1142 mm şi putem afirma că lungimea iniţială nu a depăşit cu mai mult de 5 mm pe cea actuală.

Lama spadei este dreaptă şi are lungimea măsurată între vârf şi gardă, de 885 mm. Cele două tăişuri ale lamei evoluează convergent spre vârful ascuţit, astfel încât lăţimea lamei măsoară 56 mm la gardă, 36 mm la jumătatea lamei şi 24 mm la 100 mm de vârf. Profilul lamei este rombic cu grosimea maximă de 9 mm la intrarea în gardă. Grosimea scade armonios şi proporţional cu lăţimea lamei, până la valoarea de 2 mm la vârf. Astfel, pe cele două feţe ale lamei se generează câte o nervură mediană, vizibilă de la gardă până la 110 mm de vârf.

Garda spadei este dreaptă şi are lungimea de 186 mm. Lăţimea gărzii este de 10 mm la mijlocul acesteie, evazându-se către cele două capete pâna la valoarea de 27-28 mm. Evazarea lăţimii se produce doar în partea dinspre lamă, partea dinspre mâner rămânând dreaptă. Grosimea evoluează invers proporţional cu lăţimea, garda măsurând la centru, în zona nervurilor mediane ale lamei 20 mm, grosime ce scade la 6 mm la cele două capete. Fereastra gărzii, orificiul de prindere pe mâner şi gardă este astfel realizat încât să se muleze perfect pe cele două elemente de fixare. Înspre lamă, deschiderea este 56 mm iar înspre mâner de 31 mm, astfel încât garda se aşează perfect pe mâner şi cuprinde umerii lamei în grosimea sa. Nu au putut fi observate urme de nituire, ceea ce duce la concluzia fixării gărzii prin metoda „baterii la cald". Metoda este folosită la marea majoritate a spadelor medievale şi implică o deosebită acurateţe a realizării ferestrei gărzii. Garda încălzită de fierar „până la roşu" este bătută pe mânerul şi lama rece, astfel ca la răcirea gărzii, prin contractare, aceasta se strânge pe lamă şi mâner asigurând o fixare foarte puternică[2].

Mânerul armei, realizat din aceeaşi bară de metal cu lam, este drept şi măsoară de la ieşirea din gardă şi până la intrarea în buton 212 mm. Lăţimea mânerului scade proporţional de la valoarea de 30 mm la gardă, pâna la 16 mm la intrarea în buton. Grosimea mânerului înregistrează valoarea maximă de 9 mm în apropierea gărzii şi scade uşor până la 6 mm la buton. Mânerul păstrează acelaşi profil rombic ca lama, aspect mai rar întâlnit la aceste piese de armament. Acest aspect, precum şi lipsa unor orificii de nituire, duce la concluzia înmănuşării

[1] Mulţumim şi pe această cale domnului dr. Gabriel Custurea pentru informaţia amabilă, cât şi domnului dr. Cătălin Dobrinescu pentru ajutorul acordat.

[2] REITZENSTEIN 1964, p. 8 sqq.

mânerului prin înfăşurare cu piele sau material textil direct pe tija metalică, fără folosirea prăselelor. Aceasta este dealtfel metoda de înmănuşare cel mai des folosită la spadele medievale, aşa cum dovedesc puţinele piese cu înmănuşarea păstrată sau reprezentările din arta figurativă medievală[3]. Excepţie de la acest sistem de înmănuşare fac în general piesele ceremoniale sau de paradă, cu mânere bogat ornamentate, încrustate cu metale nobile şi pietre preţioase sau bobinate cu sârmă torsadată din aur sau argint peste prăsele din os, corn sau lemn[4].

Butonul mânerului este masiv, de formă ovală, cu proeminenţe circulare pe feţele principale. Lăţimea butonului este de 475 mm, iar grosimea de 340 mm. Nu pot fi observate urme de nituire, ceea ce ne face să credem că butonul a fost fixat pe tija mânerului, la fel ca şi garda, prin metoda „baterii la cald".

Pe baza caracteristicilor, a formelor şi a dimensiunilor mai sus enunţate putem constata că piesa în discuţie are aspectul general al unei spade grele occidentale ce poate fi lesne analizată comparativ cu piese de aceeaşi factură şi încadrată cronologic şi tipologic. Lama cu tăişuri convergente spre un vârf ascuţit şi nervurile mediane sunt considerate de lucrările de specialitate ca fiind caracteristice spadelor medieval târzii, ce nu pot fi coborâte cronologic mai jos de secolul al XV-lea. R.E. Oakeshott, tipologizând lamele spadelor medievale, încadrează lame foarte asemănătoare celei în discuţie în „gruăpa a doua", respectiv tipul XV, varianta „a", cu datare foarte largă între 1350 şi 1550, considerând însă nervurile mediane ca indiciu de datare spre limita superioară a intervalului cronologic amintit[5]. În Polonia o lamă asemănătoare este datată între sfârşitul secolului al XIV-lea şi mijlocul secolului al XV-lea[6]. În tipologia dezvoltată de noi pentru piesele din Transilvania şi Banat, lama spadei păstrate la Constanţa poate fi încadrată în categoria lamelor „pentru lovit şi împuns" sau doar „pentru împuns" respectiv „categoria I", cu datare începând de la sfârşitul secolului al XIV-lea şi continuând până în prima jumătate a secolului al XV-lea[7].

Garda spadei păstrate la Constanţa are o răspândire destul de largă şi îşi găseşte numeroase analogii în tipologiile consacrate. R.E. Oakeshot încadrează gărzi asemănătoare în „stilul 7", propunând datarea lor în secolul al XIV-lea[8], iar o gardă de perfectă corespondenţă tipologică apare pe o spadă păstrată la Cracovia fără loc de proveniență cunoscut şi datată după mijlocul secolului al XIV-lea[9]. A. Bruhn de Hoffmeyer, include piesele cu gărzi asemănătoare în cadegoria „spadelor gotice" pe baza curentului cultural-artistic cu care sunt contemporane, respectiv în „grupa III-d", cu datare după anul 1350[10]. În tipologia spadelor din Transilvania şi Banat, gărzi de aceeaşi factură sunt incluse în „varianta g"[11], cu exemplificare pe piesele de la Agnita[12].

[3] PINTER 1999, p. 80.
[4] PINTER 1999, p. 248-250 și Pl. 22-24.
[5] OAKESHOTT 1960, p. 63.
[6] GLOSEK, KAJZER, NADOLSKI 1978, p. 80 sq.
[7] PINTER 1999, p. 95.
[8] OAKESHOTT 1960, p. 115.
[9] GLOSEK, KAJZER, NADOLSKI 1978, p. 81.
[10] HOFFMEYER 1954, p. 191.
[11] PINTER 1999, p. 97.
[12] RILL 1983, p. 82 sq; HEITEL 1995, p. 63 sq; PINTER 1999, p. 146 sqq.

Mânerul are o lungime mare în comparaţie cu lama, ceea ce îl încadrează cu uşurinţă în categoria mânerelor „pentru două mâini", sau „dimensiunea m 2" a tipologiei noastre[13]. Tijele ce depăşesc 200 mm sunt destul de rare. În materialul Transilvan, doar mânerul spadei de la Agnita este mai lung (221 mm), şi după cum s-a arătat deja, această piesă are şi o gardă asemănătoare cu piesa de la Constanţa.[14]

Butonul mânerului este considerat de către majoritatea lucrărilor de specialitate drept cel mai sigur element pentru încadrarea cronologică şi tipologică a spadelor medievale[15]. Butonul spadei păstrate la Constanţa face însă notă discordantă şi nu are o paralelă absolută în materialul din România. Forma butonului ar fi o combinaţie între „forma 11" şi „forma 12" a tipologiei noastre, ambele databile la sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea[16]. O foarte amplă tipologie a butoanelor este dezvoltată de către M. Aleksić[17], dar nici între aceste butoane nu întâlnim o corespondenţă absolută. Poate cea mai apropiată forma ar fi cea defintă de M. Aleksić drept „tipul K", mai exact „tipul K1" considerat drept o combinaţie între „tipul K" şi „tipul Z", datat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi prima jumătate a secolului al XV-lea[18].

Coroborând toate aceste date şi analizând încadrările cronologice şi tipologice ale părţilor componente, putem concluziona că spada păstrată la Constanţa este o spadă pentru lovit şi împuns şi pentru mânuit cu două mâini. Mânerul foarte lung permite mânuirea cu ambele mâini chiar şi în cazul în care luptătorul utilizează mănuşi de luptă din zale sau din plăci metalice articulate. Lama grea şi în acelaşi timp foarte ascuţită spre vârf oferă atât posibilitatea lovirii eficiente cât şi împungerea. Butonul masiv asigură contrabalansarea lamei grele şi aduce centrul de greutate a armei la jumătatea distanţei dintre mijlocul lamei şi gardă, permiţând o mânuire lesnicioasă chiar şi cu o singură mână, atunci când priza se face la gardă. Acest tip de spadă evoluează din armele cavalereşti ale Evului Mediu timpuriu, datorită necesităţii adaptării acestor arme la armurile tot mai sofisticate. Dacă împotriva spadelor medieval timpurii, pentru lovit cu o singură mână, se dezvoltă armurile din plăci metalice articulate, împotriva acestor noi armuri se dezvoltă spade precum cea păstrată la Constanţa. Lovirea violentă cu două mâini poate deteriora sau sparge plăcile armurilor, iar vârful foarte zvelt poate pătrunde prin interstiţiile armurilor şi poate străpunge cu uşurinţă cămăşile de zale. Pentru a face faţă acestor puternice lovituri şi a nu se rupe la atacul frontal, lamele acestea destul de zvelte sunt prevăzute cu nervuri de întărire, renunţându-se la vechile şenţuiri mediane, sau „şanţuri pentru scurgerea sângelui" (Blutrinne), tipice pentru lamele late ale Evului Mediu timpuriu. Spade de tipul celei păstrate la Constanţa s-au produs în majoritataea atelierelor specializate ale Europei, inclusiv în oraşele Transilvaniei, în care bresle specializate în făurirea de spade sunt menţionate încă din secolul al XIV-lea[19], iar

[13] PINTER 1999, p. 96.
[14] Vezi *supra*, n. 12.
[15] RUTTKAY 1976, p. 246.
[16] PINTER 1999, p. 99 sq.; vezi şi Pl. 32.
[17] ALEKSIĆ 2007, p. 23-25.
[18] ALEKSIČ 2007, p. 55-58.
[19] ŢIPLIC 2001.

producerea unor spade efgiciente este certificată arheologic, prin descoperirea de lame în curs de prelucrare în inventarul fierăriei de la Şelimbăr, datată în secolul al XIII-lea[20]. Un exemplar transilvănean foarte asemănător spadei păstrate la Constanţa a fost recent publicat şi datat în secolul XV, fără să se precizeze exact locul de proveniență, dar păstrat la în prezent în colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei **(Fig. 2-d)**[21]. O piesă de maximă corespondenţă tipologică a fost descoperită întâmplător în apropiere de cetatea Belgradului şi datată în secolul al XV-lea **(Fig. 2-c)**. Un număr impresionant de spade de acest tip sunt păstrate în colecţiile din Istanbul şi provin din arsenalul istoric de la Alexandria, unde au fost acribic inscripţionate la momentul intrării lor în posesia sultanilor mameluci, drept cadouri sau capturi de război, între anii 1375 şi 1437[22]. Piesele provin din Germania, Italia, Ungaria şi Europa de SE, iar exemplarele ce se aseamănă cel mai mult cu spada păstrată la Constanţa sunt încadrate de către D.C. Alexander în „Grupa VIII", cu butoane ovale aplatizate pe feţe, lame zvelte şi mânere lungi[23]. O piesă aproape identică cu cea de la Constanţa este cea cu numărul 29, inscripţionată ca intrată în arsenal în „luna Muharran anul 836" adică lunile august-septembrie ale anului 1400, iar una foarte asemănătoare este cea cu numărul 30 şi cu aceeaşi dată de intrare[24].

Astfel, pe baza datărilor oferite de tipologiile europene consacrate, a paralelelor cu piese bine datate şi cu contextul istoric în care apare acest tip de spadă, putem afirma că spada păstrată în muzeul constănţean este databilă în prima jumătate a secolului al XV, perioada de folosire întinzându-se dincolo de mijlocul acestui veac. Folosirea acestor spade de către luptătorii ardeleni, teama pe care o provocau şi impactul lor asupra pricipalilor inamici, războinicii otomani, reiese chiar şi din relatări ale izvoarelor scrise. Relatând campania otomană din 1442, condusă de Mezid-bei în zona Sibiului şi bătălia de la Sântimbru cu urmările sale nefaste, cronicarul turc Sa'adeddin Mehmed descrie moartea cumplită a beiului otoman sub loviturile spadelor grele ardeleneşti: „L-a atacat pe Mezid bei şi l-a împresurat, luându-l la mijloc ca într-o pecete, l-au omorât plini de ură mare, *cu săbiile lor grele*, ca şi pe turcii care zăceau adormiţi alături de prăzile lor"[25].

Ca argument suplimentar al datării propuse, putem aduce numeroase exemple de reprezentări ale acestui tip de spadă în arta figurativă a secolelor XIV-XV. Nu vom aduce în discuţie cunoscuta cronică a lui Froissart, sau marile cronici franceze, ce abundă în reprezentări de piese de armament din această perioadă, căutând doar câteva exemple din spaţii geografice şi cultural-istorice mai apropiate. În Cronica Pictată de la Viena, realizată în jurul anului 1370, pe prima pagină ce îl reprezintă pe regele Ludovic I tronând între vasalii săi, grupul de cavaleri din dreapta tronului poartă armuri din plăci metalice şi spade foarte asemănătoare celei în discuţie **(Fig. 2-a)**[26]. Pe efigia funerară a ducelui Stibor

[20] HOREDT 1957; RILL 1983, p. 81 sq., fig. 2.; PINTER 1999, p. 130.
[21] CHRZANOVSKI, RUSU, SĂLĂGEAN 2010, p. 98.
[22] ALEXANDER 1985, p.83.
[23] ALEXANDER 1985, p. 86.
[24] ALEXANDER 1985, p. 107.
[25] GUBOGLU, MEHMET 1966, p. 311 sq.
[26] PINTER 1999, p. 232.

(† 1434), păstrată la Muzeul Naţional din Budapesta, defunctul este reprezentat în armură din plăci şi încins cu spadă zveltă cu mâner lung **(Fig. 2-b)**[27], iar în pictura murală păstrată în biserica lutherană din Mediaş, realizată înainte de 1420, apar spade asemănătoare în mai multe scene [28].

Constatăm deci că cea mai bună corespondenţă tipologică de pe teritoriul României pentru spada păstrată la Constanţa, o reprezintă spada de la Agnita, păstrată la Muzeul Brukenthal din Sibiu, în vechea colecţie de arme a arsenalului sibian. În fotografiile istorice ale vechii colecţii-depozit se pot dealtfel observa mai multe spade ce nu pot fi identificate în actualul inventar[29], iar din informaţiile furnizate de către fostul custode al colecţiei, reiese că mai multe spade din vechiul arsenal au fost „transferate" în anii 70, uneori fără acte, pentru a îmbogăţii expoziţiile tematice ale acelei perioade[30]. Prin urmare, o încadrare a acestei piese în peisajul istoric naţional sau zonal este destul de dificilă, putând fi legată mai uşor de evenimentele militare desfăşurate în Transilvania de Sud în prima jumătate a secolului al XV-lea, de campaniile antiotomane ale lui Iancu de Hunedoara şi mai puţin de evenimente similare petrecute în Dobrogea în acelaşi interval cronologic, fără să excludem posibilitatea folosirii unor astfel de arme în zona Mării Negre, areal atât de disputat în epocă între genopvezi, veneţieni şi turci. Chiar dacă provenienţa transilvană a spadei păstrate la Constanţa pare certă, putem spune că prezenţa acestei frumoase piese în expoziţia prestigiosului muzeu dobrogean are o dublă semnificaţie. Acest exponat este mărturia unei concepţii muzeistice discutabile şi a încercărilor de abordare uniformistă a istoriei, în cadrul căreia, dacă nu existau argumentele în sprijinul unui comandament ideologic, se aduceau din altă parte... Pe de altă parte, prezenţa unei spade de la mijlocul secolului al XV-lea la ţărmul Mării Negre se justifică, măcar prin faptul că astfel de arme au fost folosite cu siguranţă în campaniile militare ale lui Iancu de Hunedoara, şi foarte probabil în marea bătălie de la Varna, din 10 noiembrie 1444.

[27] ALEKSIĆ 2007, p. 47.

[28] DRĂGUŢ 1976.

[29] NIŢOI 2007, p. 14.

[30] Mulţumim şi pe această cale custozilor colecţiei de arme şi armuri a Muzeului Naţional Brukenthal din Sibiu, doamna Roman şi doamna Anca Niţoi, pentru informaţiile amabile şi pentru sprijinul acordat.

BIBLIOGRAFIE

ALEKSIĆ 2007 - M. Aleksić, *Medieval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*, Belgrade, 2007.

ALEXANDER 1985 - D.G. Alexander, *European Swords in the Collections of Istanbul. Part I. Swords from the Arsenal of Alexandria*, în Waffen und Kostümkunde 27 (1985), 2.

CHRZANOVSKI, RUSU, SĂLĂGEAN 2010 – L. Chrzanovski, C. Rusu, T. Sălăgean, *România Medievală / Medieval Romania*, Bucureşti, 2010.

DRĂGUȚ 1976 – V. Drăguț, *Picturile murale de la Mediaş*, BMI 2 (1976).

GLOSEK, KAJZER, NADOLSKI 1978 - M. Glosek, L. Kajzer, A. Nadolski, *Broń średniowieczna z ziem polskich*, Łódź, 1978.

GUBOGLU, MEHMET 1966 – M. Guboglu, M. Mehmet, *Cronici turceşti privind Ţările Române, I, sec. XV-mijlocul secolului XVII*, Bucureşti, 1966.

HEITEL 1995 - R.R. Heitel, *Spade din secolul al XII-lea în muzeele din România*, SCIVA 46 (1995), 1.

HOFFMEYER 1954 - A. Bruhn de Hoffmeyer, *Middelalderens tvaeggede svaerd*, København, 1954.

HOREDT 1957 - K. Horedt, *Eine sächsische Schmiede des 13. Jahrhunderts*, în: *Emlékkönyv Kelemen Lajos*, Kolozsvár, 1957.

NIȚOI 2007 - A. Nițoi, *Arme şi armuri în colecţiile Muzeului Brukenthal*, Sibiu, 2007.

OAKESHOTT 1960 - R.E. Oakeshott, *The Sword in the Age of Chivalry*, London, 1960.

PINTER 1999 - Z.K. Pinter, *Spada şi sabia medievală în Transilvania şi Banat*, Reşiţa, 1999.

REITZENSTEIN 1964 - A. von Reitzenstein, *Der Waffenschmied*, München, 1964.

RILL 1983 - M. Rill, *Mittelalterliche Schwerter im Brukenthalmuseum*, Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 26 (1983), 2.

RUTTKAY 1976 - A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, Slovenská Archeológia 24 (1976), 2.

ȚIPLIC 2001 - I.M. Țiplic, *Breslele producătorilor de arme din Sibiu, Braşov şi Cluj (sec. XIV-XVI)*, Sibiu, 2001.

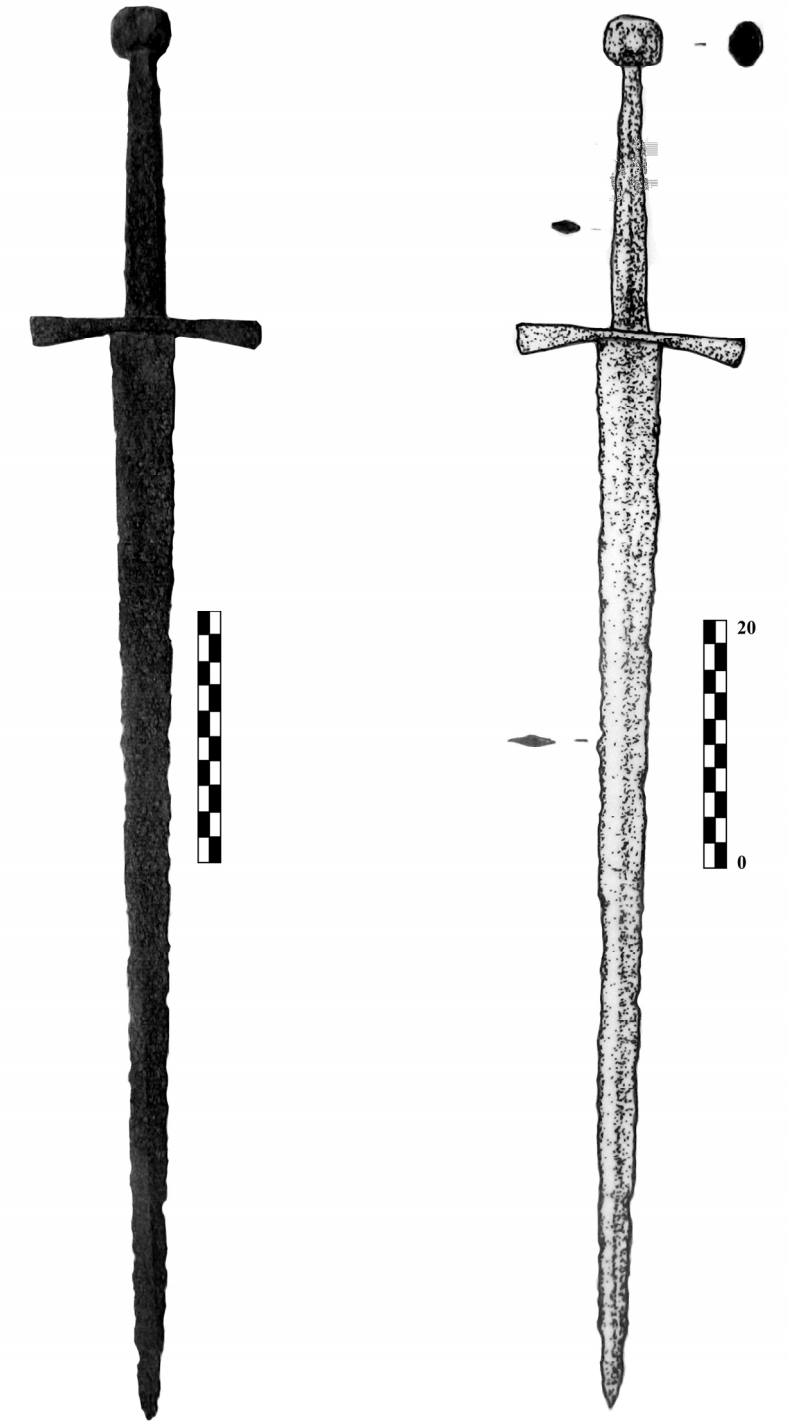


Fig. 1



a



b



c



d

Fig. 2

10th-11th CENTURIES AMPHORAE FROM CAPIDAVA

Simona Maria CURSARU-HERLEA *

Cuvinte cheie: *România, Dobrogea, Capidava,ceramică, amfore, evul mediu.*
Keywords: *Romania, Dobrudja, Capidava, pottery, amphorae, Middle Ages.*

Rezumat: *Articolul se dorește o continuare a demersului început în anuarul Pontica 45 (2012)[1] de prezentare a subcategoriilor ceramice de factură superioară de la Capidava (sec. X-XI). Subcategoria ce urmează a fi abordată în acest studiu este cea a amforelor, forma cea mai bogat reprezentată din categoria ceramicii de factură superioară. De altfel, amforele sunt cele mai numeroase după vasele de uz comun din categoria ceramicii nisipoase. Din păcate însă există foarte puține exemplare întregi sau întregibile. După studierea acestora și a unui număr considerabil de fragmente putem aproxima existența la Capidava, în secolele X-XI, a unui număr de cca. 50-70 de amfore repartizate în două tipuri, diferite în ceea ce privește forma.*

Abstract: *The article endeavours to continue previous research published in Pontica 45 (2012), which presented subcategories of pottery of superior manufacture existent at Capidava (X to XI centuries). This study presents the amphorae subcategory, the biggest entry of this sort. Furthermore, in what concerns the sandy incised pottery the amphorae are, after ordinary use pots, the most common findings. Unfortunately, the number of whole or intelligible items is very scarce. Studying these and the remaining fragments reveals that an approximate 57 to 70 items of this type and form (two types) were in use at Capidava between the 10th.- 11th. centuries.*

Amphorae are the most richly represented in the category of high quality pottery from Capidava (51%); they are in fact the most numerous after common vessels ranging from sandy pottery[2]. Of our knowledge, three amphorae were found whole or nearly whole which have been restored **(cat. 1, 14, 15)**, one amphora which can be completed and will be restored **(cat. 16)** and 1159 amphorae fragments representing parts of the bottom/body, neck/mouth,

* Simona Maria Cursaru-Herlea:Universitatea "Lucian Blaga" Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane, Departamentul de Istorie, Patrimoniu și Teologie Protestantă; e-mail: cmaria1978@yahoo.com.

[1] CURSARU-HERLEA 2012, p. 329-343.

[2] CURSARU-HERLEA 2012, p. 343, grafic 1, 3.

shoulder, shoulder/neck/mouth, shoulder/handle, handles; most of them are body fragments. The fact that the amphorae are mostly fragmentary does not allow us to make a reliable assessment about their number. After studying the fragments we can approximate a total of 50-70 amphorae. They seem to have their origins in Greek and Roman amphorae, used generally in the preservation and transport of liquids (oil, wine).

This ceramic subcategory has been given very little attention. In archaeological monograph are mentioned, with a very brief description, fragments of four amphorae with raised handles[3] and in an excavation report of 1959 is mentioned the discovery of two whole amphorae and various amphorae fragments[4]. For this reason, the aim of this approach is to achieve a typology of early medieval amphorae from Capidava, with a detailed description of each type, even though it was necessary to include in our analysis also the two published amphorae.

Early medieval amphorae from Capidava are of two types, different in terms of form. We refer to amphorae belonging to Dinogetia-Garvăn type 1 and subtype 2a[5].

Type 1. Spheroid amphorae are small and medium sized, they have cambered body (maximum diameter is slightly smaller than the height), very short neck, narrow mouth (diameter of 8-10 cm) and rounded bottom. They have a capacity of 4 to 6 liters. The handles are small, arched and nearly circular in section. They are attached to the top of the neck amphora and to the bottom of its shoulder; most of them do not exceed the height of the mouth **(cat. 1, 2, 4)**. The ones that slightly exceed the height of the mouth seem to be from a later period[6]. They are made of clean clay (sometimes with quartz), of good quality and as a result of oxidizing homogeneous combustion they obtained colors ranging from light brick-red to brown-brick. Except for one whole piece there were preserved only fragments, larger or smaller, easily recognized by their appearance.

Spheroid amphorae décor consists of fine grooves, sharp or blurred, usually placed on the shoulder and below to the level of maximum diameter **(cat. 1)**.On the shoulder and handles of most amphorae, various graffiti are incised on the burnt pasta of the vessel; they consist of signs, letters and sometimes even short inscriptions **(cat. 4-13)**. The letters and inscriptions are Greek, old Slave and Runic[7]. They can be attributed both to merchants who produced and then transported them and to consumers and they refer to either the vessel's capacity or the name of the owner or merchant[8]. As far as we know, there were not found at Capidava amphorae or fragments of spheroid amphorae with stamps on the shoulder or handles (applied on the paste still raw) as they appear on amphorae discovered at Dinogetia-Garvăn[9] and Păcuiul

[3] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 209.

[4] FLORESCU, FLORESCU *et alii* 1959, p. 625, PL. V, fig. 7, 8, p. 626.

[5] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 249-259.

[6] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 251; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 262; BARNEA 1989, p. 132.

[7] Regarding Runic writing v. CORBU 2006, p. 118-121.

[8] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 254; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 262; BARNEA 1989, p. 132.

[9] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 251- 252, fig. 154/2-14.

lui Soare[10]. In Dobrudja, spheroid amphorae are considered the oldest, dating from 10th-11th centuries[11]. This type of whole amphora from Capidava **(cat. 1)** was discovered in a cottage (B. 3) which belongs to the stratigraphic sequence No. 4[12], so the time between early 10th century and second half of the 10th century[13] or, to be more precise, between 940-971[14]. Similar pieces were discovered at Dinogetia-Garvăn[15], Noviodunum-Isaccea[16], Păcuiul lui Soare[17], Constanța and Mangalia[18], Aegyssus-Tulcea[19] and Babadag[20]. Outside Dobrudja, similar spheroid amphorae were discovered at Constantinople and Thessaloniki[21], in Bulgaria (at Varna, Sozopol, Silistra, Popina, Svištov, Pliska, Preslav)[22] and in other Byzantine centers in northern Black Sea (Chersones[23], Kertch, Saarkel, Tmutarakan[24]).

Therefore it seems that some of the spheroid amphorae from Dobrudja came from Constantinople[25], others from other centers of the Byzantine Empire. Some researchers assumed that there was also a local production, in Thema Paristrion[26], a production confirmed to some extent by the discovery of some negative-stamps used to mark the amphorae, at Păcuiul lui Soare[27] and Isaccea[28] dated in the 11th century.

Type 2[29]. Pear-shaped or ovoid amphorae with funnel-shaped mouth and rolled rim as a collar **(cat. 14-24)**. The bottom is rounded and often has in its center a slightly indented circle formed as a result of its fixing on the potter's wheel. Two wide handles are attached to the top of the amphora's neck, rising obliquely and sticking to the collar-shaped rim, which they exceed a few

[10] DIACONU 1961, p. 604, fig. 5/1, 2.

[11] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 261; BARNEA 1989, p. 131; FLORESCU, FLORESCU *et alii* 1959, p. 626.

[12] FLORESCU, COVACEF 1988-1989, p. 221.

[13] FLORESCU, COVACEF 1988-1989, p. 244.

[14] FLORESCU 2004, http://www. capidava. ro, 06. 08. 2009.

[15] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 249-257, fig. 154, /1, 155, 156, 157.

[16] BARNEA 1954a , p. 181, fig. 18.

[17] DIACONU 1959, p. 659, p. 660, fig. 6/ 1, 3; DIACONU 1961, p. 604, fig. 5/1, 2.

[18] BARNEA 1954b, p. 516; BARNEA 1959, p. 905-906.

[19] VASILIU, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, p. 143-148, PL. III, fig. 5, p. 554, PL. XIII, fig. 3.

[20] VASILIU 1996, p. 173-174.

[21] DEMANGEL, MAMBOURY 1939, p 46, 148- 149, apud ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 254; BARNEA 1989, p. 133.

[22] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 254; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 265, nota 136; BARNEA 1989, p. 133.

[23] ROMANČUK 2005, fig. 83/1, 2.

[24] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 265, n. 137; BARNEA 1989, p. 133, n. 6.

[25] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 254; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 265; BARNEA 1989, p. 133.

[26] CEANGOVA 1959, p. 254; ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 257; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 265; Barnea takes into consideration only the pieces made in a less good technical execution and combustion and, in any case, without stamp.

[27] BARASCHI 1973, p. 541-543.

[28] STĂNICĂ 2007, p. 515-520.

[29] It corresponds to subtype 2a from Dinogetia, v. ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 257, 259.

centimeters in height and after a strong arching fall vertically on the shoulder on which they are attached at the bottom. These amphorae are attested in Dobrudja starting with late 10th century and are seen more frequently in the first half of the 11th century[30]. The pieces whose wide handles are attached to the top, about the middle of the neck, rising very little, not reaching the collar-shaped rim which they do not exceed in height **(cat. 14)**, by body shape and handles' route (similar to spheroid amphorae from type 1) they seem to indicate a form of transition to amphorae with handles that reach the rim and exceed a few centimeters in height. Therefore, this type is supposed to be earlier, from late 10th century. But, since the piece presented by us was discovered in a cottage (B. 198) which belongs to the stratigraphic sequence No. 7[31], therefore time between 1040-1064[32], we are considering the fact that it could be a local imitation of imported pear-shaped amphorae with handles that reach the rim and slightly exceed in height.

Generally, amphorae belonging to this type are larger than the spheroid ones; they are about 48-55 cm height, 30-35 cm maximum diameter and a capacity of 7-10 liters. They are generally molded in a good quality paste, but sometimes from a paste with sand and chaff[33] and from an oxidant combustion they obtained a light brick-red color. Some pieces show a heterogeneous oxidant combustion with a darker core. Except two pieces discovered fragmentary but restored **(cat. 14, 15)** and one fragmentary piece with missing parts but possible to restore **(cat. 16)** only fragments were preserved; we refer to 683 larger and smaller fragments which indicate that these amphorae were more numerous than the spheroid ones.

The body of the amphorae belonging to type 2 is mostly smooth except for the shoulder area at some vessels and a part below the middle at some other vessels, each decorated with a band of horizontal grooves. On the shoulder, handles or neck of some amphorae appear signs and letters incised in the burnt paste **(cat. 14, 18)**.

Whole amphorae of this type were discovered in other settlements from Dobrudja as well, like Mangalia[34] and Aegyssus-Tulcea[35]. At Dinogetia-Garvăn[36], Păcuiul lui Soare[37] and Nufaru[38] only fragments were discovered. Outside Dobrudja, similar amphorae were discovered at Constantinople and Thessaloniki[39], in isolation in Bulgaria (at Silistra and Pliska), in Byzantine centers

[30] BARNEA 1989, p. 133; FLORESCU, FLORESCU *et alii* 1959, p. 626.

[31] FLORESCU, COVACEF 1988-1989, p. 220.

[32] FLORESCU 2004, http://www. capidava. ro, 06. 08. 2009.

[33] Ceramics with sand and chaff begin to appear at Dinogetia-Garvăn in complexes dating from 1034-1041, becoming more frecquent towards the middle of the 11th century. Its presence here is related to the Pechenegs, cf. ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 227.

[34] BARNEA 1959, p. 906-907, fig. 3/1.

[35] VASILIU, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, p. 148, PL. III, fig. 6, PL V, fig. 1, p. 554, PL. XIII, fig. 1, 2.

[36] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 257, 259.

[37] DIACONU 1959, p. 659.

[38] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1986, p. 212.

[39] DEMANGEL, MAMBOURY 1939, p. 147, 149, apud ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 259; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 266; BARNEA 1989, p. 134.

of the Northern Black Sea (Chersones[40], Sarkel, Tmutarakan) and Lower Dnieper region[41]; generally, they are dated in the 10th-11th centuries[42].

Certain issues such as heterogeneous burning, some shapes **(cat. 14)** -, allow us to assume that parallel with imported pear-shaped or ovoid amphorae with collar there was also a local production of such amphorae. Perhaps this production was made by some Byzantine itinerant potters.

In conclusion, we may say that early medieval amphorae from Capidava originated from Greek-Roman and Roman-Byzantine amphorae and appear mostly as a result of trade relations that this settlement and Dobrudja in general, have had with different centers of the Byzantine Empire or with centers influenced by Byzantine culture.

CATALOGUE

Type 1.

1. Amphora, CAP. 1957, sector VII, Cottage 3. Published with a very brief description, with no details about paste and scales. Pl. I, 1.

2. Amphora fragment, CAP. 1959, sector I, inv. nr. 7123. Fine, homogeneous paste with quartz, color: light brick-red, its own slip. Sizes: 13 cm height (of the fragment); general diameter (graphic reconstitution) 10 cm. The fragment represents part of the mouth, neck and shoulder of a spheroid amphora. It shows calcareous deposits. Pl. I, 2.

3. Amphora fragment, CAP. 1975, square 163, Cottage 179-177, 1 m, inv. nr. 8365. Fine, homogeneous paste with quartz, color: light brick-red, its own slip. Sizes: 8 cm height (of the fragment). It represents part of the mouth, neck and shoulder of a spheroid amphora. Pl. I, 3.

4. Amphora fragment, CAP. 1956, sector VI, Cottage 15, inv. nr. 7124. Fine, clean, homogeneous paste, color: light brick-red, its own slip. Sizes: 8 cm height (of the fragment). It represents part of the mouth, neck and handle of a spheroid amphora. Pl. I, 4.

5. Amphora fragment, CAP. 1958, sector I, square 5, 0, 20 m, inv. nr. 6738. Fine, clean, homogeneous paste, color: light brick-red, its own slip. Sizes: 8,2 cm height (of the fragment). Fragment from the shoulder of a spheroid amphora. Pl. I, 5.

6. Amphora fragment, CAP. 1956, sector VI, Cottage 11, inv. nr. 6726. Fine, homogeneous paste with quartz, color: light brick-red, its own slip. Sizes: 11,8 cm height (of the fragment). Fragment from the shoulder of a spheroid amphora. Pl. I, 6.

7. Amphora fragment, CAP. 1950, sector I, inv. nr. 6558. Fine, clean, homogeneous paste, color: light brick-red, its own slip. Sizes: 9.5 cm height (of the fragment). Fragment from the shoulder of a spheroid amphora. Calcareous deposits inside and outside. Pl. I, 7.

---

[40] ROMANČUK 2005, fig. 81/5.

[41] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 259; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 266; BARNEA 1989, p. 134, n. 15, 16.

[42] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 259, n. 96.

8. Amphora fragment, CAP. 1956, sector VI, square 13, Cottage, inv. nr. 7074. Fine, homogeneous paste with quartz, color: light brick-red, its own slip. Sizes: 6,9 cm height (of the fragment). Fragment from the shoulder of a spheroid amphora. Pl. I, 8.

9. Amphora fragment, CAP. 1956, sector I, inv. nr. 6749. Fine, clean, homogeneous paste, color: light brick-red, its own slip. Sizes: 8,5 cm height (of the fragment). Fragment from the shoulder of a spheroid amphora. Pl. I, 9.

10. Amphora fragment, CAP. 1958, sector VII, Cottage 26, inv. nr. 6742. Fine, clean, homogeneous paste, color: light brick-red, its own slip. Sizes: 10 cm height (of the fragment). Fragment from the shoulder of a spheroid amphora. Pl. I, 10.

11. Amphora fragment, CAP. 1999, sector VII, Cottage 5, no inv. nr. Fine, clean, homogeneous paste, color: light brick-red, its own slip. Sizes: 9.7 cm height (of the fragment). Fragment from the shoulder of a spheroid amphora. Pl. I, 11.

12. Amphora fragment, CAP. 1975, sector I, square 188, Cottage, 0,15 m, inv. nr. 6491. Fine, clean, homogeneous paste, color: light brick-red, its own slip. Sizes: 10,8 cm height (of the fragment). Fragment from the shoulder of a spheroid amphora. Pl. I, 12.

13. Amphora fragment, CAP. 1959, sector I, square 48, new cottage, inv. nr. 8345. Fine, clean, homogeneous paste, color: light brick-red, its own slip. Sizes: 9,2 cm height (of the fragment). Fragment from the shoulder of a spheroid amphora. Pl. I, 13.

Type 2.

14. Amphora, CAP. 1976, sector I, square U61, Cottage 198, MINAC. Fine, homogeneous paste, color: light brick-red, degreaser: fine sand, its own slip. Sizes: 48 cm height, 30 cm diameter, 10 cm DG. Pear-shaped amphora with funnel-shaped mouth and a rolled rim as a collar. The bottom is rounded and often has in its center a slightly indented circle formed as a result of its fixing on the potter's wheel. The wide handles are attached to the top of the amphora's neck, rising very little and not reaching the collar rim which they do not exceed in height. It does not have grooves. It has a sign on one of the handles which is incised in the burnt paste, shaped as an X with four little circles framed in a box with two lines above. Restored. Pl. II, 14.

15. Amphora, CAP. 1957, sector VII, Cottage 3. The piece was published with a very brief description with no details about paste and sizes. It does not seem to be decorated. The mouth is missing. Pl. II, 15.

16. Amphora fragment, CAP. 2002, sector VIII, *extra muros*, square S3, no inv. nr. Semi-fine paste, relatively homogeneous, color: light brick-red, degreaser: sand, its own slip. Sizes: 38 cm height (fragments glued), 13 cm DG. Glued fragment of a pear-shaped amphora with a rolled rim as a collar. The fragments are: mouth, neck, a handle and part of the shoulder and belly. It shows calcareous deposits. Pl. II, 16.

17. Amphora fragment, CAP. 1956, sector VI, Cottage 16, inv. nr. 6354. Semi-fine, homogeneous paste, color: light brick-red, degreaser: sand and chaff, its own slip. Sizes: 12,5 cm height (of the fragment), 10 cm DG. Fragment of a pear-shaped amphora (with rolled rim as a collar) which represents the neck,

mouth and a small part of a handle. Pl. II, 17.

18. Amphora fragment, CAP. 1957, sector VII, Cottage 23, inv. nr. 5585. Semi-fine, homogeneous paste, light brick-red color; degreaser: sand and chaff, its own slip. Sizes: 14,5 cm height (of the fragment); 6 cm width of the handle. Fragment of a pear-shaped amphora (with rolled rim as a collar) which represents part of the neck and handle. Pl. II, 18.

19. Amphora fragment, CAP. 1958, sector I, Cottage 18, inv. nr. 5584. Fine, homogeneous paste, color: brown-red, degreaser: fine sand, its own slip. Sizes: 13,2 cm height (of the fragment); 5,5 cm width of the handle. Fragment of a pear-shaped amphora (with rolled rim as a collar) which represents part of the neck and handle. The handle shows two large grooves. Pl. II, 19.

20. Amphora fragment, CAP., *passim*, no inv. nr. Fine, homogeneous paste, dark brick-red; degreaser: fine sand, its own slip. Sizes: 3,8 cm height (of the fragment); 10 cm DG (graphic reconstitution); 2,5 cm collar's width. Fragment of a pear-shaped amphora representing part of the mouth with rolled rim as a collar. Pl. II, 20.

21. Amphora fragment, CAP. 1959, sector I, inv. nr. 6375. Semi-fine, homogeneous paste, color: brown-red, degreaser: sand and chaff, its own slip. Sizes: 7,5 cm height (of the fragment); 12 cm DG (graphic reconstitution), 3 cm collar's width. Fragment of a pear-shaped amphora representing part of the neck and mouth with rolled rim as a collar. Pl. II, 21.

22. Amphora fragment, CAP. 1959, sector I, square 27, 1m, inv. nr. 5529. Fine, homogeneous paste, color: light brown-red, degreaser; fine sand, its own slip. Sizes: 6 cm height (of the fragment); 10 cm DG. (graphic reconstitution), 2,3-3 cm collar's width. Fragment of a pear-shaped amphora representing part of the neck and mouth with rolled rim as a collar. The collar does not have a uniform width. Pl. II, 22.

23. Amphora fragment, CAP. 1959, sector I, square 27-50, 0,60 m, inv. nr. 5530. Fine, homogeneous paste, color: dark brick-red, degreaser: fine sand, its own slip. Sizes: 4 cm height (of the fragment); 3,2 cm collar's width. Fragment of a pear-shaped amphora representing part of the mouth with rolled rim as a collar. Pl. II, 23.

24. Amphora fragment, CAP. 1959, sector I, inv. nr. 6630. Fine, clean, homogeneous paste, color: light brick-red, its own slip. Sizes: 4,3 cm height (of the fragment); 2,5 cm collar's width. Fragment of a pear-shaped amphora representing part of the mouth with rolled rim as a collar. Pl. II, 24.

BIBLIOGRAPHY

BARASCHI 1973 – S. Baraschi, *O ştampilă de bronz de la Păcuiul lui Soare*, SCIV 24 (1973), 3, p. 541-544.

BARNEA 1954a - I. Barnea, *Şantierul arheologic Garvăn (Dinogetia)*, SCIV 5 (1954), 1-2, p. 161-198.

BARNEA 1954b - I. Barnea, *Amforele feudale de la Dinogetia*, SCIV 5 (1954), 3-4, p. 513-530.

BARNEA 1959 - I. Barnea, *Descoperiri arheologice din epoca feudală la Mangalia*, Materiale 6 (1959), p. 903-911.

BARNEA 1989 - I. Barnea, *La céramique byzantine de Dobroudja, X^e-XII^e siècles*, BCH Suppl. 18 (1989), p. 131-142.

BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971 - I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei. III. Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971.

CEANGOVA 1959 – Йорданка Чангова), *Средновековни амфори в България*, Izvestija - Sofia 22 (1959), p. 250-258.

CORBU 2006 – E. Corbu, *Sudul României în evul mediu timpuriu (secolele VIII-XI). Repere arheologice*, Brăila, 2006.

CURSARU-HERLEA 2012 – Simona Maria Cursaru-Herlea, *Ceramica smălțuită din secolele X-XI de la Capidava*, Pontica 45 (2012), p. 329-343.

DEMANGEL, MAMBOURY 1939 - R. Demangel, E. Mamboury, *Le quartier des Manganes et la première région de Constantinopole*, Paris, 1939.

DIACONU 1959 – P. Diaconu, *Săpăturile de la Păcuiul lui Soare (r. Adamclisi, reg. Constanța)*, Materiale 6 (1959), p. 653-664.

DIACONU 1961 – P. Diaconu, *Săpăturile de la Păcuiul lui Soare*, Materiale 7 (1961), p. 599-608.

FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958 - Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, Bucureşti, 1958.

FLORESCU, FLORESCU *et alii* 1959 - Gr. Florescu, R. Florescu, Fl. Anastasiu, D. Vâlceanu, T. Mateescu, D. Teodorescu, P. Munteanu, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, Materiale 6 (1959), p. 617-627.

FLORESCU, COVACEF 1988-1989 - R. Florescu, Z. Covacef, *Stratigrafia Capidavei romane tîrzii şi feudale timpurii*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 197-247.

FLORESCU 2004 - R. Florescu, *Bordeiul mediobizantin de la Capidava şi rolul său în viaţa familiilor de stratiotai, Sesiunea Zilele Antropologiei româneşti – Universul locuinţei*, Sibiu 2001 (volumul reuneşte sesiunile desfăşurate la Sibiu din anii 1999-2001), Sibiu, 2004, p. 253-261 şi http://www. capidava. ro, 06. 08. 2009.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1986 – Mihaela Mănucu-Adameșteanu, Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Rezultatele cercetărilor întreprinse la Nufăru*, Materiale 16 (1986), p. 202-214.

ROMANČUK 2005 - Alla I. Romančuk, *Studien zur Geschichte und Archäologie des byzantinischen Cherson*, Colloquia Pontica, vol. 11, Leiden-Boston, 2005.

STĂNICĂ 2007 – Aurel Stănică, *Une estampille de bronze pour marquer des amphores découverte à Noviodunum-Isaccea*, Pontica 40 (2007), p. 515-520.

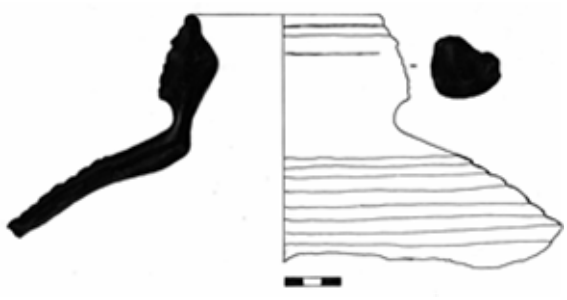
ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967 - GH. Ştefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia, I, Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Bucureşti, 1967.

VASILIU, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 – I. Vasiliu, Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Consideraţii finale asupra locuirii feudal- timpurii de la Aegyssus-Tulcea (campania 1979-1980)*, Peuce 9 (1984), p. 140-151.

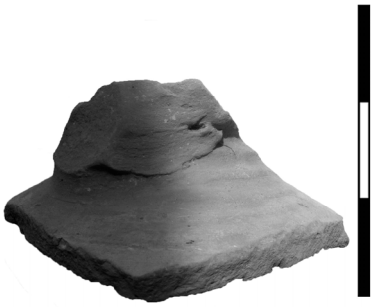
VASILIU 1996 - I. Vasiliu, *Consideraţii finale asupra locuirii feudal-timpurii de la Babadag*, Peuce 12 (1996), p. 169-186.



1.



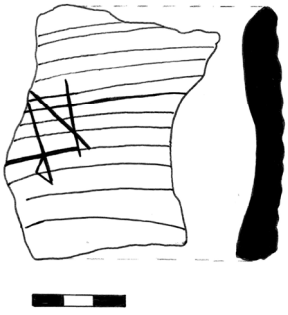
2.



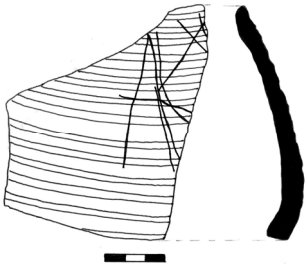
3.



4.

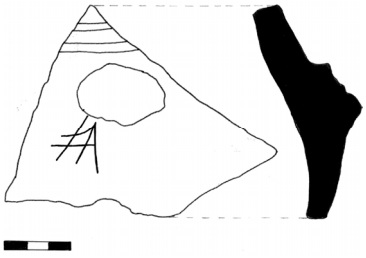


5.

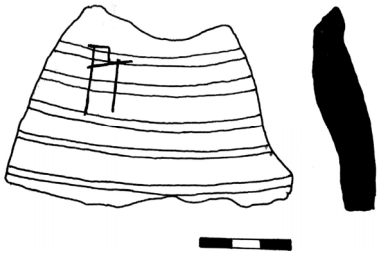


6.

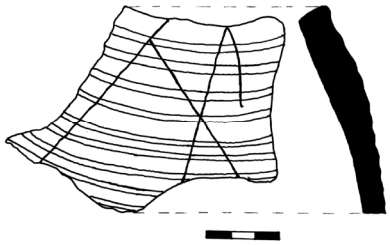
PL. I. Amphorae – complete item (cat. 1- *apud* FLORESCU, FLORESCU *et alii* 1959, p. 625, PL. V, fig. 7) and amphora shards (cat. 2-6).



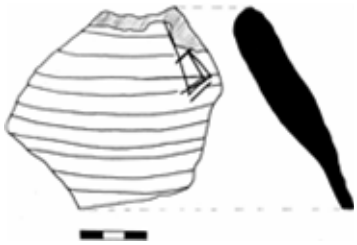
7.



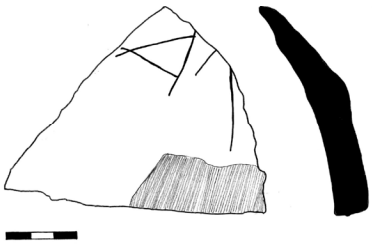
8.



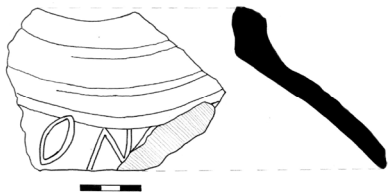
9.



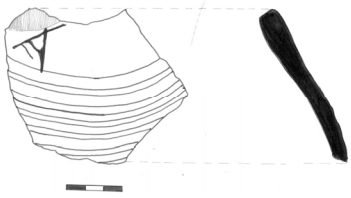
10.



11.



12.



13.

PL. II. Amphora shards (cat. 7-13).



14.



15.

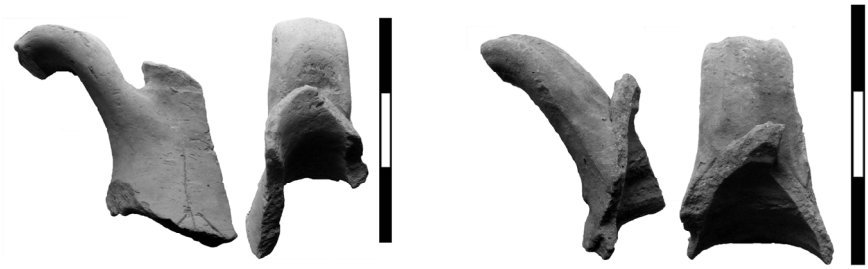


16.

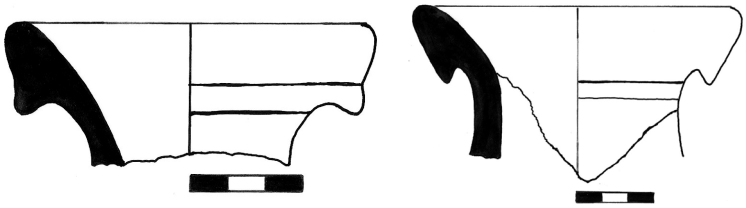


17.

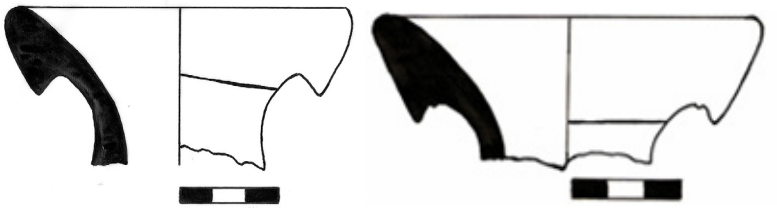
PL. III. Amphorae (cat. 14-17)
(cat. 15 *apud* FLORESCU, FLORESCU *et alii* 1959, p. 625, PL. V, fig. 8).



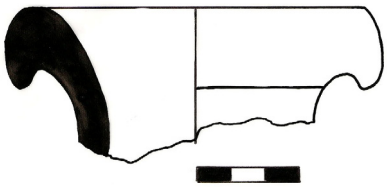
18. 19.



20. 21.



22. 23.



24.

PL. IV. Amphora shards (cat. 18-24).

COMERȚUL LA GURILE DUNĂRII ÎN SECOLELE IX-XII. UN STADIU AL CERCETĂRILOR

Cristina PARASCHIV-TALMAȚCHI[*]
Gabriel TALMAȚCHI[*]

Keywords: *commercial relations, routes, commodities, coin, Dobrudja, 9th-12th centuries.*

Cuvinte cheie: *relaţii comerciale, rute, mărfuri, monedă, Dobrogea, secolele IX-XII.*

Abstract: *The authors make a presentation of commerce, naval and terrestrial, unfolded in 9th-12th centuries at Danube's mouths, with special attention on Dobrudja, mentioning the areas with which the settlements from here were in contact, the existent commercial routes, the products that were bandied and the merchants involved in this activity. The economic and commercial situation from Danube's mouths was influenced by internal and external contexts specific to the Byzantine Empire and its opponents.*

Less known for 9th century AD and for the period previous of the events from 971 AD, Danube's mouths area remains, beyond this gaps, an area where life continues to pulsate, in which settlements were established, some with a sufficiently high degree of development to enable them to support an army corps or even a thriving commercial life (as was the case of Pereiaslaveţ mentioned in the Chronicle of Nestor). After the return of the Byzantine Empire at the Lower Danube the Danubian border is strengthened by restoring ancient fortresses and building new ones. Among the latter, some were fitted with ports (Păcuiul lui Soare and Nufărul), following to have well-defined roles in the border structure, both as defense and commercial point of view. Also there were situations were ancient port facilities were reused, or resorted to building wooden scaffolding, method used even in Constantinople from 10th century AD. The absorption of incoming goods at lower Danube by ship was made mostly through fortress-cities on the river line, which had a higher economic power at the time, compared to the settlements from the shore that were still in an incipient stage, from this point of view. If the imports arrived

[*] Cristina Paraschiv-Talmațchi: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: ctalmatchi@gmail.com.

[*] Gabriel Talmațchi: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: gtalmatchi@yahoo.com.

in Dobrudja especially by ship, while for common merchandise circulation, not necessary luxury ones, were preferred the terrestrial roads, of which layout respected mostly the routes established since the roman period. There were these weren't reaching, the rivers valleys usually ensured the links between settlements, constituting itself in true "communication networks".

At Lower Danube, in 9th-10th centuries, most of the requested "goods" were ensured by the local production (present especially in the urban settlements, but not only). The circulation of luxury merchandise (for which we tried an enumeration) was possible due merchants, traders, the higher class population and, not least, due clerics, while the circulation of daily common products can also be the contribution of craftsman's (as producers and sellers) and the common population. The close economic and commercial links between the Byzantine Empire and the dobrudjan area find themselves two others determinant vectors in the extensive study of the analyzed problem, on the one hand the existence of sphragistics Byzantine material, on the other hand the presence and circulation of byzantine coins.

The cities from Lower Danube were in this period especially transit centers for the goods that circulated on the commercial arteries on whose routes or ramifications were also raw materials exporting centers. In part these products were absorbed by the local market.

The situation from 9th-12th centuries will significantly change in the next period, when we can speak of another phase of economic-commercial and monetary assembly in Black Sea, implicitly in the Istro-Pontic space.

Rezumat: *Autorii fac o prezentare a comerţului naval şi terestru desfăşurat în secolele IX-XII la gurile Dunării, cu atenţie specială asupra Dobrogei, menţionând zonele cu care aşezările de aici se aflau în contact, rutele comerciale existente, produsele care erau vehiculate şi negustorii implicaţi în această activitate. Situaţia economică şi comercială de la gurile Dunării a fost influenţată de contextele interne şi externe specifice Imperiului bizantin şi opozanţilor săi.*

Mai puţin cunoscută pentru secolul al IX-lea p.Chr. şi perioada anterioară evenimentelor din 971 p.Chr., zona gurilor Dunării rămâne, dincolo de aceste lacune, un teritoriu în care viaţa continuă să pulseze, în care au fost întemeiate aşezări, unele cu un grad de dezvoltare suficient de mare încât să le permită susţinerea unui corp de armată sau chiar o viaţă comercială prosperă (cum a fost cazul Pereiaslaveţului amintit în Cronica lui Nestor). După revenirea Imperiului bizantin la Dunărea de Jos, frontiera dunăreană este întărită prin refacerea cetăţilor antice şi construirea unora noi. Dintre acestea din urmă, unele au fost dotate cu porturi (Păcuiul lui Soare şi Nufăru), urmând a avea roluri bine definite în structura frontierei, atât ca apărare, cât şi din punct de vedere comercial. Au existat şi situaţii în care au fost refolosite instalaţiile portuare antice sau s-a apelat la construirea unor schele de lemn, metodă utilizată chiar şi la Constantinopol începând cu veacul al X-lea p.Chr. Absorbţia mărfurilor sosite la Dunărea inferioară pe cale navală s-a făcut majoritar prin intermediul cetăţilor-oraşe de pe linia fluviului, care deţineau o putere economică mai mare la acel moment, comparativ cu aşezările de pe litoral. Dacă importurile au ajuns în Dobrogea mai ales pe calea navală, pentru vehicularea mărfurilor uzuale, nu neapărat de lux, cele mai folosite au fost drumurile terestre, ale căror trame respectau în bună parte traseele stabilite încă din perioadă romană. Acolo unde acestea nu pătrundeau, văile apelor asigurau de regulă legăturile

între aşezări, constituindu-se în adevărate „reţele de comunicaţie".

La Dunărea de Jos, în secolele IX-XII, mare parte a „mărfurilor" solicitate era asigurată de producţia locală (existentă cu precădere în aşezările urbane, dar nu numai). Vehicularea mărfurilor de lux (pentru care s-a încercat o enumerare) a fost posibilă datorită negustorilor, comercianţilor, categoriei celor înstăriţi şi, nu în ultimul rând, oamenilor bisericii, pe când circulaţia produselor necesare vieţii cotidiene poate fi şi contribuţia meşteşugarilor (ca producători şi vânzători) şi a populaţiei de rând. Legăturile economice şi comerciale strânse între Imperiul bizantin şi spaţiul dobrogean îşi găsesc alţi doi vectori determinanţi în studiul amplu al problemei analizate: pe de o parte existenţa materialului sfragistic bizantin, pe de altă parte prezenţa şi circulaţia monedelor bizantine.

Oraşele de la Dunărea de Jos au fost în această perioadă cu precădere centre de tranzit pentru mărfurile vehiculate pe arterele comerciale pe al căror traseu sau ramificaţii erau dispuse şi exportatoare de materii prime. O parte a produselor respective au fost absorbite de piaţa locală.

Situaţia existentă în secolele IX-XII se va schimba semnificativ în perioada următoare, când putem vorbi de o altă etapă a ansamblului economico-comercial şi monetar în Marea Neagră, implicit în spaţiul istro-pontic.

Mai puţin cunoscută pentru perioada anterioară evenimentelor pro-bizantine petrecute în anul 971, zona gurilor Dunării rămâne totuşi, dincolo de aceste lacune, un teritoriu în care viaţa continuă să pulseze, în care diverse populaţii, tradiţionale sau mai noi, şi-au întemeiat aşezări, unele cu un grad de dezvoltare suficient de mare încât să le permită susţinerea unui corp de armată sau chiar o viaţă comercială prosperă. Pentru aproape două veacuri, începând cu ultimul sfert al secolului al X-lea, teritoriul dintre Dunăre, Munţii Haemus şi Marea Neagră va cunoaşte multiple schimbări în plan politico-militar şi, implicit, economic. Dobrogea, acum din nou cu întreg teritoriul parte integrantă a Imperiului bizantin, deşi undeva la graniţă, va cunoaşte în evoluţia sa perioade de progres şi regres dictate de aceste caracteristici ale zonei, fenomene ce se vor reflecta în dezvoltarea economică a aşezărilor existente, determinând apariţia unor centre comerciale cu renume sau dispariţia altora.

Din punct de vedere arheologic, secolul al IX-lea rămâne pentru mare parte a teritoriului istro-pontic slab reprezentat în descoperiri. Fără a intra în detalii, menţionăm trei aşezări ilustrative pentru perioada de început a evului mediu în Dobrogea, în care a fost înregistrată o locuire anterioară lui Ioan Tzimiskes: Dinogetia-Garvăn (debutând undeva la sfârşitul secolului al IX-lea şi începutul celui următor)[1], Capidava (începând cu veacul al IX-lea)[2] şi Dorostolon-Silistra (cu o continuitate de viaţă neîntreruptă în secolele VII-X[3]; centru episcopal în a doua jumătate a veacului al IX-lea[4]). Sunt trei aşezări din zone diferite ale Dobrogei, situate pe paliere diferite de dezvoltare, care puteau efectua un comerţ cu amploare diferită, în funcţie de numeroşi factori (prezenţa sau influenţa

[1] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 27.
[2] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 42.
[3] *EAIVR* 1996, p. 95.
[4] ATANASOV 2007, p. 403.

bizantină, resursele naturale, progresul meşteşugurilor, cererea etc.). Probabil că acesta se desfăşura cu precădere în interiorul lor sau între ele şi aşezările din apropiere. Un astfel de caz a fost observat în zona centrală a Dobrogei, unde putem constata un schimb de produse ceramice între aşezarea de la Capidava şi cea de la Pantelimonu de Sus[5].

Nu cu mult timp în urmă, a fost cercetată, la sud de Valu lui Traian, o aşezare de mari proporţii, a cărei locuire a debutat în secolul al IX-lea şi a luat sfârşit în prima jumătate a veacului al XI-lea[6] Suprafaţa ei, numărul impresionant de complexe identificate şi bogatul inventar existent (constând în vase ceramice fragmentare sau reîntregibile, împungătoare din os, fusaiole, ascuţitori din cărămidă, râşniţe, gresii, obiecte din os, fier şi bronz, mărgele etc.) ne-a relevat o aşezare rurală dezvoltată din punct de vedere economic, ce putea concura, la acel moment, cu cele protejate de zidurile cetăţilor. Descoperirea unor ateliere şi instalaţii meşteşugăreşti (trei cuptoare pentru reducerea minereului şi a unuia pentru ars ceramica), a neobişnuit de numeroase obiecte ce trădează practicarea meşteşugului pielăriei, fac din aşezarea respectivă un centru de producţie (pentru obiecte din fier, ceramică, piele şi articole de pielărie) şi chiar de desfacere.

Existenţa comerţului extern poate fi, în acest stadiu al cercetărilor, mai mult presupusă. Prezenţa bizantină în nordul Dobrogei, la Lykostomion (Licostomo), post fortificat şi bază navală de la gura braţului Chilia[7], şi la Noviodunum-Isaccea[8], semnalată pentru veacul al IX-lea, precum şi supravegherea ţărmului de vest al Pontului de puterea constantinopolitană după anul 833, prin crearea themei Chersones[9], sugerează o posibilă cale de menţinere sau reluare a legăturilor comerciale între aşezările din partea septentrională a teritoriului istropontic şi capitala Imperiului bizantin. Evident, dinamica acestora era fluctuantă, prezenţa bizantină pe ţărmul vestic fiind încă inconstantă (în 896 p.Chr. aceştia pierd Mesembria şi Lykostomion)[10], şi mult redusă comparativ cu situaţia de până în secolul al VII-lea, faptul datorându-se atât situaţiei interne dificile din imperiu[11], cât şi existenţei primului Ţarat bulgar în nordul Peninsulei Balcanice, care domina acum vechile rute comerciale de la sud de Dunăre, stânjenind circulaţia mărfurilor spre Bizanţ[12]. În acest context, trebuie menţionat faptul că tocmai pentru impulsionarea negoţului, dar şi pentru asigurarea unor venituri

[5] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2010, p. 291.

[6] CLIANTE *et alii* 2012, p. 294-295.

[7] AHRWEILER 1966, p. 57, 87-90, 101; BARASCHI 1983, p. 15; BARASCHI 1981, p. 324; DAMIAN 2004, p. 286; OLTEANU, RUSU, ILIESCU 2010, p. 75.

[8] MADGEARU 2007, p. 16 unde, pe baza descoperirii unui sigiliu, se menţionează că în anii 860-870 aici a existat o autoritate bizantină.

[9] TEODOR 1987, p. 14; OBOLENSKY 2002, p. 184; MADGEARU 2007, p. 16 unde se menționează crearea themei Chersones în anul 841.

[10] MADGEARU 2007, p. 17.

[11] PASCU, OLTEANU, TEODOR, ILIESCU 2010, p. 218-220.

[12] BREZEANU 2004, p. 184 unde se precizează că istoricul bizantin Mihail Attaleiates, atunci când înregistrează în scrierile sale revenirea imperiului la frontiera Dunării, o consideră un lucru bun deoarece anterior „Bulgaria [...] tăiase aducerea mijloacelor de trai şi a tuturor celorlalte mărfuri spre Bizanţ".

statului, la începutul veacului al IX-lea autorităţile de la Constantinopol menţin şi duc mai departe tradiţia armatorilor de nave, oferindu-le un împrumut cu un indice de 16,6 %[13].

O altă legătură posibilă în această perioadă este cu centrele bizantine din nordul Mării Negre, ea fiind sugerată de descoperirea la Silistra a sigiliului unei autorităţi vamale bizantine de la Chersones[14], sugerând o circulaţie a navelor între cele două oraşe.

Secolul al IX-lea înregistrează şi intrarea varego-ruşilor în activitatea comercială desfăşurată în Marea Neagră[15], izvoarele narative consemnând o primă prezenţă a acestora la Constantinopol în 839[16] Cu o activitate de tatonare la început, ei au înţeles repede avantajele oferite de drumul spre sud şi nu au ezitat să râvnească la bogăţiile marelui nod comercial bosforean, pe care îl vor ataca pentru întâia oară în 18 iunie 860 şi de încă trei ori în veacul al X-lea[17].

În drumul lor spre Constantinopol negustorii kievieni aveau grijă să nu se îndepărteze de coastă şi făceau escale dese[18], ceea ce îi putea aduce în contact cu populaţia din aşezările dobrogene de pe coasta Mării Negre. Ruta sudică nu era singura cunoscută de aceştia, prezenţa lor fiind înregistrată, încă de la mijlocul veacului al IX-lea, pe Dunărea superioară, în oraşele germane[19], subînţelegându-se şi un posibil contact cu aşezările mai mari aflate pe malul drept al Dunării de Jos, precum Lykostomion şi Dristra-Dorostolon, dar şi cu altele mai mici decât acestea, însă suficient de dezvoltate din punct de vedere economic, încât să-şi permită să achiziţioneze, dar şi să ofere, anumite categorii de mărfuri.

Dinspre sud soseau în aşezările din teritoriul istro-pontic şi negustorii bulgari, cu mărfuri produse în centrul fortificat de la Pliska, apoi şi în cel de la Preslav[20], ca să le amintim pe cele mai mari, ambele oraşe dezvoltând zone de producţie şi un comerţ înfloritor, a căror contribuţie în vehicularea mărfurilor în zona noastră, mai ales în secolul al IX-lea şi în bună parte din cel următor, nu trebuie minimalizată.

În secolul al IX-lea, din multiple motive, se remarcă preferinţa pentru troc, agreat atât de negustorii arabi[21], cât şi de cei bizantini, fără a exclude folosirea monedei. Este relevantă, în acest sens, lipsa masei monetare din descoperirile de la Atena şi Corint unde, după câteva decenii de cercetări, au fost înregistrate puţine monede emise în acest veac[22].

Lipsa izvoarelor narative referitoare la teritoriul Dobrogei pentru secolul al X-lea păstrează într-un con de umbră situaţia politico-administrativă a zonei, lăsând loc diverselor interpretări. Puţinele informaţii, provenind din surse bizantine şi cronici ruseşti, au împărţit cercetătorii în două grupuri, atunci când

[13] KAPLAN 2010, p. 177-178.
[14] DAMIAN 2004, p. 291.
[15] BRĂTIANU 1999, p. 209; OBOLENSKY 2002, p. 185.
[16] OBOLENSKY 2002, p. 203.
[17] OBOLENSKY 2002, p. 204, 206.
[18] OBOLENSKY 2002, p. 54.
[19] MADGEARU 2007, P. 22.
[20] EAST 1932, p. 335.
[21] TEODOR 1985, p. 266.
[22] OLTEANU, RUSU, ILIESCU 2010, p. 75.

vine vorba despre dominaţia lui, cu tot ceea ce înseamnă în forme clasice. Unii susţin că jumătatea de nord a fost sub stăpânire bizantină, parţial şi cu linia Dunării şi a litoralului, înainte de anul 971[23]. Alţii sunt de părere că pentru o anumită perioadă întreaga provincie (Dobrogea) s-a aflat numai sub autoritatea primului Ţarat bulgar[24]. Unul din textele care stau la baza acestor controverse provine din lucrarea *De administrando imperio*, întocmită la jumătatea secolului al X-lea de Constantin VII Porphyrogenitus, şi descrie drumul de coastă urmat de ruşi atunci când mergeau la Constantinopol: „[…] Apoi pornesc din nou şi plutesc până la Selina, un braţ al fluviului Dunărea. Până ce trec de braţul Selina, îi însoţesc pecenegii. Dacă marea aruncă o barcă pe ţărm, ei descarcă toate lucrurile, spre a putea înfrunta pe pecenegi. De la Selina înainte nu se mai tem de nimeni, ci intră în ţara bulgarilor, şi ajung la Gura Dunării. De la Dunăre se îndreaptă spre Conopa, iar de la Conopa spre Constantia, apoi spre Varnas, iar de la Varnas plutesc spre râul Ditzina: toate acestea se află pe pământul Bulgariei”[25]. Toponimele de origine bizantină din acest text, dar şi din altele referitoare la aşezările existente în secolele IX-X în Dobrogea, coroborate de unele descoperiri arheologice, ar reprezenta argumente pentru susţinerea prezenţei imperiului măcar pe o parte a acestui teritoriu[26], în caz contrar ele fiind schimbate, după cum s-a întâmplat în alte spaţii[27].

Evenimentele militare desfăşurate la Dunărea de Jos în anii 968-971, finalizate cu victoria armatei bizantine condusă de împăratul Ioan Tzimiskes contra bulgarilor şi ruşilor, au readus pentru aproape două secole, cu scurte perioade de slăbire a ei, frontiera nordică a imperiului la Dunăre[28]. Acest fapt a determinat refacerea rapidă a vechilor fortificaţii romano-bizantine de pe linia fluviului, precum şi ridicarea *a fundamentis* a altora în puncte strategice, acţiune responsabilă desfăşurată sub directa observaţie şi cu aport deosebit din partea bizantinilor, după cum sugerează masivitatea unora dintre ele. Sub rezerva cercetărilor viitoare, presupunem că ea s-a făcut treptat, în funcţie de importanţa poziţiei pe limes (cele de la vadurile de trecere peste fluviu fiind probabil printre primele), şi a durat până la începutul secolului al XI-lea p.Chr.

Arheologic, acţiuni de mai mare amploare au fost constatate la Axiopolis-Cernavodă (Hinog)[29], Capidava[30], Carsium-Hârşova[31], Dinogetia-Garvăn[32], unde

[23] DIACONU 1962, p. 1215-1235; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 28-29; FLORESCU, CIOBANU 1972, p. 381-400; DIACONU 1972, p. 377-378; FLORESCU 1986, p. 171-177; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991a, p. 307-309; DAMIAN 1998, p. 180; RĂDULESCU, BITOLEANU 1998, p. 169; DAMIAN 2004, p. 313; ZBUCHEA 2010, p. 320-321.

[24] TĂPKOVA-ZAIMOVA 1970, p. 79-86; MADGEARU 2007, p. 19.

[25] *FHDR* II, p. 660-661.

[26] DIACONU 1977, p. 1894.

[27] OBOLENSKY 2002, p. 32, unde se menţionează schimbarea toponimelor romane cu unele slave în Peninsula Balcanică.

[28] OBOLENSKY 2002, p. 233-238.

[29] BARNEA 1960, p. 76; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 40-42.

[30] DIACONU 1970a, p. 27-28, 48-49; FLORESCU, COVACEF 1988-1989, p. 240-244.

[31] ARICESCU 1971, p. 356 şi n. 15; PANAIT, RĂDULESCU, ŞTEFĂNESCU, FLAUT 1995-1996, p. 122-124.

[32] BARNEA 1961, p. 31-32; ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 20, 30-31.

au fost evacuate dărâmăturile din perimetrul fortificaţiilor, au fost curăţate şi reparate o parte a zidurilor, au fost refăcute porţi şi turnuri, au fost ridicate noi incinte cu suprafeţe mai mici (cetatea mică de la Carsium-Hârşova) decât cele anterioare sau edificii cu pronunţat caracter militar.

Unele intervenţii sau chiar noi amenajări este posibil să se fi făcut şi la fortificaţiile de la Sacidava-Rasova[33], Troesmis-Igliţa (cetatea de vest)[34], Noviodunum-Isaccea[35], Aegyssus-Tulcea[36] şi Nufăru-Ilganii de Jos (dispusă în oglindă cu cetatea Proslavita-Nufăru)[37], dar stadiul cercetărilor, mai restrânse sau aflate la început, ne determină să nu facem aprecieri asupra amplorii acestora[38].

În a doua jumătate a secolului al X-lea şi la începutul celui următor apar noi fortificaţii pe malul drept al Dunării: Păcuiul lui Soare[39], Dervent[40], Cetatea Pătulului[41] şi Proslaviţa-Nufăru[42]. Primele două au fost amplasate în colţul de sud-vest al Dobrogei, la 18 km în aval de capitala themei Paradunavon/Dristra Dorostolon-Silistra, a treia la sud de Axiopolis-Cernavodă, iar ultima a fost ridicată spre gurile Dunării, în partea de nord – nord-est a teritoriului danubiano-pontic, pe cel mai navigabil braţ al deltei în acele timpuri. Existenţa instalaţiilor portuare la Păcuiul lui Soare[43] şi Nufăru[44] arată importanţa acordată de bizantini noilor cetăţi, ele urmând a avea roluri bine definite în structura frontierei. Prima, folosită ca bază navală, controla mişcarea ambarcaţiunilor pe Dunăre, cu scopul de a proteja capitala themei bizantine[45]. Totodată, de aici s-ar fi putut interveni rapid dacă vadul de la Dorostolon-Ostrov ar fi fost folosit pentru o trecere a trupelor inamice, venite dinspre Câmpia Română. A doua, unde se presupune că a existat un comandament bizantin[46], putea fi un avanpost în apărarea cetăţilor din nordul Dobrogei, poate a acelor puncte de schimb a mărfurilor amintite de Sviatoslav, anterioare anului 971, destul de atractive pentru eventualii prădători. Cetatea de la Nufăru a fost şi ea amplasată în dreptul unui vad ce face legătura cu

[33] ARICESCU 1971, p. 356; DIACONU 1973-1975, p. 202-203.

[34] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 80; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2010a, p. 187-189; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2010b, p. 442.

[35] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 55-58.

[36] VASILIU, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, p. 149-150; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2010a, p. 299, 308.

[37] BARASCHI, MOGHIOR 1979, p. 189-191; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 61.

[38] Acum câteva decenii, se presupunea că în rândul fortificaţiilor refăcute şi reutilizate cu această ocazie se aflau şi cele de la Beroe-Piatra Frecăţei şi Arrubium-Măcin (BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 80). Sintetizarea rezultatelor cercetărilor, am putea spune încă restânse, a dus la observaţia că în cazul acestora nu poate fi susţinută deocamdată refacerea zidurilor şi instalarea de garnizoane (MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2010a, p. 141, 269, 273-274).

[39] DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 23.

[40] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 37-39.

[41] DIACONU 1973-1975, p. 203; FLORESCU 1986, p. 173.

[42] DAMIAN, VASILE, STĂNICĂ, BĂNĂSEANU, SAMSON 2007 (2008), p. 108-111.

[43] DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 38-40.

[44] DAMIAN, ANDONIE, VASILE 2000, p. 67-68; DAMIAN, VASILE, STĂNICĂ, BĂNĂSEANU, SAMSON 2007 (2008), p. 110.

[45] DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 24.

[46] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 65.

delta, dublându-şi astfel rolul de amortizare a pericolelor. În timp, poate în perioade de linişte sau după decăderea unor centre economice apropiate, ea a preluat o parte a mărfurilor ce tranzitau zona, după cum o dovedesc descoperirile arheologice[47].

Suprafaţa restrânsă a unora dintre acestea a dus la presupunerea că au fost doar mici fortăreţe, simple forturi de supraveghere a frontierei (Dervent, Rasova, Cetatea Pătulului şi Aegyssus-Tulcea)[48]. Spre deosebire de ele, celelalte au dezvoltat aşezări reprezentative din punct de vedere economic la Dunărea de Jos, ceea ce le va conferi caracterul de aşezare urbană, bineînţeles cu trăsăturile specifice regiunii, cât şi ale dispunerii într-o zonă de graniţă depărtată de modelul marilor centre ale imperiului şi predispusă atacurilor migratorilor. La dezvoltarea lor o contribuţie importantă îşi vor aduce porturile, teoretic instalaţii obligatorii pentru o cetate dispusă pe linia unui fluviu care secole în şir a reprezentat o axă de pătrundere spre centrul continentului european, dar şi o rută comercială.

Existenţa instalaţiei portuare pentru secolele X-XII este dovedită arheologic, la Păcuiul lui Soare şi Nufăru. La Axiopolis-Cernavodă au fost semnalate construcţii din lemn, urmele unei probabile schele[49]. La Capidava cercetările arheologice au scos la lumină o parte a instalaţiei portuare din perioada antică (secolele II-IV)[50], refolosită în secolele IX-XI, pentru ca ulterior cheul să fie utilizat doar ocazional[51]. La Carsium-Hârşova, pe baza amenajărilor vizibile în zona portuară şi a descoperirii unor tegule cu ştampila flotei dunărene Classis Flavia Moesica, a fost presupusă existenţa portului antic (secolele II-VI), medieval timpuriu şi a celui genovez (secolul al XIII-lea p.Chr.)[52]. Cercetările de specialitate, începute în anul 2012, au adus date noi referitoare la instalaţia portuară utilizată „la sfârşitul antichităţii şi începutul evului mediu", scoţând la lumină amprentele a 18 găuri de pari (cu grosimea „de la 8-10 cm până la 15-20 cm")[53]. În acest stadiu incipient al cercetărilor încadrarea lor cronologică este provizorie, autorii descoperirii considerând că aparţin instalaţiei antice[54]. În acest caz, rămâne de urmărit descoperirea portului medieval timpuriu (secolul al XI-lea), eventual existenţa unei posibile schele, ca la Axiopolis-Cernavodă. Aceasta, mai ales dacă în timp prima opţiune nu va putea fi demonstrată arheologic, cu atât mai mult cu cât descoperirile din spaţiul *intra muros* au scos la iveală obiecte ajunse aici pe cale comercială din zone îndepărtate ale Imperiului bizantin şi din nordul Mării Negre[55].

Din nefericire, pentru multe dintre fortificaţiile ce străjuiau malul drept al

---

[47] BARASCHI, DAMIAN 1993, p. 237-277; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, p. 363-374; DAMIAN 1996, p. 187-194.

[48] BARASCHI 1991, p. 134.

[49] BARASCHI 1991, p. 142.

[50] MATEI 1987, p. 95-101; MATEI 1988-1989, p. 121-141.

[51] TALMAȚCHI 2000 (2001), p. 37-38, n. 30.

[52] CIOBANU 1970, p. 26, 28; MATEI 1991, p. 152; CHIRIAC, NICOLAE, TALMAȚCHI 1998, p. 141, 149-150; TALMAȚCHI 2000 (2001), p. 36.

[53] NICOLAE *et alii* 2013, p. 65-66. Săpăturile în acest sector au fost efectuate de C. Nicolae şi V. Bodolică.

[54] NICOLAE *et alii* 2013, p. 66.

[55] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011, p. 102-115.

Dunării în secolele X-XII nu beneficiem de informaţii sigure că ar fi avut instalaţie portuară. Existenţa celei antice (care poate era folosită şi acum/în această perioadă[56]) la unele dintre ele şi atingerea unui nivel urban al dezvoltării de o parte a lor, au dus la presupunerea că aceste aşezări riverane aveau fie porturi[57] fie schele (σκάλαι) din lemn. Pentru ultima variantă este posibil să se fi optat şi în cazul aşezărilor de pe ţărmul de vest al Mării Negre care funcţionau pe amplasamentele cetăţilor antice Tomis[58] şi Callatis[59], solicitate de dezvoltarea flotei bizantine în timpul împăratului Roman I Lekapenos[60]. De altfel, după colmatarea în repetate rânduri a porturilor de la Constantinopol, mergând până la închiderea celui teodosian, în Propontida, în veacul al X-lea, metoda scărilor de lemn perpendiculare pe mal şi a debarcaderelor paralele cu ele va fi utilizată fără rezerve chiar în capitala imperiului[61], acestea aflându-se şi pe traseele rutelor maritime cu rol de apărare şi control[62].

Din sursele narative ce reflectă situaţia existentă la Dunărea de Jos în perioada amintită puţine sunt informaţiile care conţin numele aşezărilor, ele nefiind de regulă însoţite de precizări privind existenţa unor instalaţii portuare. Când este menţionat, toponimul respectiv se află în context politic (evenimente, nume de şefi locali sau de reprezentanţi ai administraţiei bizantine) sau economic.

Toponimele menţionate pentru secolul al X-lea sunt cele amintite mai sus, în descrierea drumului de coastă al ruşilor către Constantinopol (Selina, Conopa şi Constantia[63], din care doar ultimul pare a aparţine unei localităţi, adică anticului Tomis)[64] şi Pereiaslaveţ, menţionat în Cronica lui Nestor[65]. Pentru secolul al XI-lea p.Chr. doar Vicina (neidentificată încă în teren[66]) apare în „Alexiada" Annei Comnena, ca oraş stăpânit de un conducător „mai de seamă" al celor „care locuiesc la Dunăre"[67]. În veacul următor apar Vicina („…un oraş înfloritor cu locuri deschise, cu câmpuri roditoare şi culturi cerealiere"), Garvăn-Dinogetia (care ar fi fost cucerită de cumani în 1148), probabil Nufăru şi Chilia[68]. Acestora li se adaugă, pentru zona Dunării de Jos, capitala themei Paradunavon, Dorostolon-Silistra, prezentă în izvoarele scrise în toată această perioadă[69], ca un „oraş vestit

[56] BARASCHI 1991, p. 142.

[57] DIACONU 1986, p. 225.

[58] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991a, p. 304-305, 308; portul de aici îşi încetase activitatea în a doua jumătate a secolului al VII-lea p.Chr. cf. ATANASIU-GĂVAN 2006, p. 21.

[59] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1995-1996, p. 289-290.

[60] MADGEARU 2007, p. 18.

[61] BARASCHI 1991, p. 142; KAPLAN 2010, p. 178.

[62] DAMIAN 2004, p. 287.

[63] Forma „Constanteia" o întâlnim la Georgios Cedrenos, posibil tot pentru Tomis sau o altă fortăreaţă de „dincolo de Istru", *FHDR* III, p. 141.

[64] *FHDR* II, p. 660-661.

[65] POPA-LISSEANU 1935, p. 73-76.

[66] Cu precădere, două sunt aşezările cu care Vicina a fost identificată în bibliografia de specialitate, Păcuiul lui Soare şi Noviodunum-Isaccea. Vezi în acest sens DIACONU 1970b, p. 275-295; DIACONU 1976, p. 428-435, inclusiv trimiterile bibliografice; BARASCHI 1981, p. 314, nota 18; BOTZAN 1992, p. 61-73.

[67] *FHDR* III, p. 89.

[68] BARASCHI 1981, p. 316-319. De remarcat că Vicina apare în două itinerarii comerciale.

[69] BARASCHI 1981, p. 313-316.

dintre cele aşezate lângă Istru", care avea „două fortăreţe"[70], precum şi străzi largi, pieţe numeroase şi resurse abundente[71].

Alte menţiuni sunt la modul general: „80 cetăţi pe Dunăre"[72] (a doua jumătate a secolului al X-lea p.Chr.); „mai mult de zece oraşe (πόλεις) şi … nu mai puţin de cinci sute de sate (κώμαι)"[73] (sfârşitul secolului al X-lea - începutul secolului al XI-lea); „cetăţile de la Dunăre"[74] (secolul al XI lea); „oraşele paristriene"[75] (secolele XI-XII) sau „oraşele de la Dunăre"[76] (secolul al XII-lea). Chiar şi aşa ele reflectă o frescă aproximativă a zonei, referitoare la densitatea aşezărilor la un anumit moment sau la gradul de dezvoltare atins de ele. În ce măsură ea se regăseşte în constatările arheologice, urmează să vedem.

Obiectele produse într-un atelier meşteşugăresc cunosc o arie mai mică sau mai mare de comercializare, dată, în general, de calitatea lor. Aceasta este strâns legată de nivelul tehnic şi estetic atins de meşteşugarii atelierului de prelucrare, nivel impus adesea de gradul de dezvoltare a societăţii, respectiv comunităţii, în care acesta funcţionează. La Dunărea de Jos, în secolele X-XII, mare parte a „mărfurilor" solicitate era asigurată de producţia locală (existentă cu precădere în aşezările urbane, dar nu numai), obiectele de lux şi cele specifice zonelor îndepărtate ajungând aici, în general, prin intermediul negustorilor. Fără îndoială că o bună parte a cetăţilor/oraşelor şi satelor amintite în cronicile bizantine şi ruseşti au dezvoltat zone meşteşugăreşti, ce au făcut din ele centre comerciale şi de producţie, unele de o amploare deosebită, cum se pare că a fost Pereiaslaveţul de pe Dunăre.

Descoperirile din săpăturile arheologice confirmă, de altfel, existenţa acestor „cartiere" meşteşugăreşti şi a activităţii comerciale în teritoriul aşezărilor din perioada respectivă, evident ambele cu dinamică diferită de la un caz la altul. La Păcuiul lui Soare sunt prezente numeroase elemente care sugerează existenţa unui atelier în care erau confecţionate, din plumb, diverse podoabe şi accesorii vestimentare, activitate presupusă şi în alte aşezări de la Dunărea de Jos (Isaccea, Tzar Asen)[77]. Totodată, obiecte care provin din acelaşi tipar, dar descoperite la Tzar Asen şi Dinogetia-Garvăn[78], sugerează existenţa schimburilor comerciale între cele două centre. Apariţia unor unelte specifice[79] şi a trei tipare de bronz la Păcuiul lui Soare a dus la ipoteza prezenţei unor specialişti în realizarea obiectelor de podoabă[80], iar descoperirea la Dinogetia-Garvăn a unei podoabe realizată dintr-o foiţă de aur pe unul din tiparele apărute la Păcuiul lui Soare pare

[70] *FHDR* III, p. 101. În teren a fost identificată, momentan, doar o fortificaţie.

[71] În tratatul de geografie elaborat de arabul Sharif al-Idrisi, *apud* BARASCHI 1981, p. 316.

[72] POPA-LISSEANU 1935, p. 71.

[73] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 90.

[74] *FHDR* III, p. 159.

[75] *FHDR* III, p. 155, 163, 225, 227.

[76] BARASCHI 1981, p. 314, n. 21.

[77] DAMIAN 1992, p. 309-321, n. 61.

[78] DAMIAN 1992, p. 318, 321 unde este menţionată şi posibilitatea existenţei unor specialişti itineranţi.

[79] DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 167.

[80] DIACONU 1987, p. 119.

să confirme o activitate comercială între cele două aşezări[81]. Prelucrarea aramei, bronzului, plumbului şi argintului este dovedită, iar a aurului presupusă, şi în aşezarea de la Dinogetia-Garvăn[82]. De aceasta, dar şi de cele de la Nufăru, Tulcea, Isaccea, Greci, Păcuiul lui Soare şi Silistra, se leagă şi comercializarea mercurului necesar în atelierul bijutierului pentru aurirea obiectelor de podoabă[83], după cum o dovedeşte descoperirea vaselor sferoconice în care era transportat (la Nufăru există un depozit cu peste 20 de astfel de vase[84]). Apariţia unor obiecte (cruciuliţe, pandantive etc.) la Ostrov (jud. Tulcea), Isaccea, Oltina, ca şi în alte părţi de pe teritoriul Dobrogei[85], arată şi o solicitare de astfel de produse „autohtone", din partea populaţiei locale, probabil acea categorie cu o putere financiară mai redusă. Prelucrarea fierului, uneori cu toate etapele pe care le presupune până la obţinerea produsului final, a fost atestată în numeroase aşezări din teritoriul danubiano-pontic. La Păcuiul lui Soare şi Gura Canliei lupele şi cantitatea semnificativă de zgură de fier apărute susţin existenţa acestei activităţi[86], la Capidava şi Oltina au fost identificate ateliere[87], la Dinogetia-Garvăn o „casă"[88] de fierar, iar la Valu lui Traian au fost descoperite cuptoare pentru topit minereul[89]. La Dinogetia-Garvăn şi Păcuiul lui Soare au fost semnalate obiecte sau ateliere pentru prelucrarea osului şi a cornului[90], precum şi ateliere de ţesut[91]. Acestea sunt doar câteva exemple care pot sugera o îmbunătăţire a nivelului tehnologic în unele domenii de activitate şi, ca atare, o producţie sporită care să poată asigura necesarul unei comunităţi, al teritoriului de influenţă şi, probabil mai rar, solicitările unei „clientele" din afara zonei deservite în mod regulat. Pentru circulaţia unor produse la distanţe mai mari au fost evocate deja mai sus două situaţii (Dinogetia-Garvăn/Tzar Asen, respectiv Dinogetia-Garvăn/Păcuiul lui Soare), evident aceste cazuri nefiind singulare. În ce priveşte necesarul local şi al comunităţilor din teritoriul de influenţă el se subînţelege atâta timp cât în tot acest areal apar unelte pentru diverse îndeletniciri sau chiar meşteşuguri, arme, podoabe şi alte obiecte uzuale unei gospodării, fără a neglija faptul că unele puteau fi produse chiar de proprietar. Cele mai abundente produse ale perioadei sunt vasele ceramice. Pentru evul mediu timpuriu în teritoriul istro-pontic practicarea olăritului la nivel de meşteşug este dovedită la Dinogetia-Garvăn (prin descoperirea a trei cuptoare de ars ceramica şi a unor ateliere, din secolele

[81] DIACONU 1987, p. 120; OLTEANU 2010, p. 236-238.

[82] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 78-80.

[83] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 80; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984a, p. 363-374; CUSTUREA 2000, p. 49-50.

[84] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984a, p. 363.

[85] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984b, p. 243-246; CUSTUREA 2000-2001, p. 584-585; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, STĂNICĂ, POLL 2008, p. 314; CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAŢCHI 2009, p. 485-492; CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAŢCHI 2011, p. 135-148.

[86] DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 167; IRIMIA 1981, p. 117.

[87] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 141; CUSTUREA *et alii* 2010, p. 131.

[88] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 42, 72.

[89] CLIANTE *et alii* 2012, p. 294-295.

[90] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 88; DIACONU 1987, p. 119.

[91] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 119-121; DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 173.

X-XII)[92], la Nufăru (trei cuptoare de ars vase, două datate în secolele X-XI şi unul la sfârşitul veacului al XI-lea şi începutul celui următor)[93], Noviodunum-Isaccea (un cuptor din secolele X-XI)[94], Carsium-Hârşova (două cuptoare de ars vase datate în a doua jumătate a secolului al XI lea şi la începutul celui următor)[95], Capidava[96], Păcuiul lui Soare (un cuptor care a funcţionat la mijlocul secolului al XI-lea)[97] şi în aşezarea de pe dealul Bugeac (un cuptor din secolele IX-X)[98]. Descoperirea unei ştampile din bronz pentru marcat amfore sferoidale la Isaccea a dus la presupunerea funcţionării aici, în secolul al XI-lea, a unui atelier în care se produceau astfel de vase, probabil de un olar grec venit din Bizanţ[99]. O ştampilă similară, dar cu altă legendă, a fost semnalată şi la Păcuiul lui Soare[100].

Ariile de comercializare a produselor ceramice de uz comun din „centrele de olărie" menţionate mai sus le vom contura luând în calcul compoziţia pastei din care au fost confecţionate vasele şi existenţa mărcii de olar pe fundul acestor recipiente[101].

În aşezarea de la Dinogetia-Garvăn a fost semnalat un număr mare de vase cu marcă a căror pastă are în compoziţie calcar alb[102], rocă considerată specifică acestei zone. Pentru perioada în care centrul respectiv a fost activ, vase cu marcă şi calcar alb în pastă mai întâlnim la Isaccea, Igliţa (astăzi Turcoaia), Ostrov (jud. Tulcea), Basarabi (astăzi Murfatlar), Mangalia şi Păcuiul lui Soare[103] pe teritoriul Dobrogei, iar în Moldova la Hlincea şi Iaşi[104]. La Noviodunum-Isaccea calcarul este însoţit de cochilii de melci pisate, fapt observat şi în cazul unui vas de la Igliţa-Turcoaia, dar neîntâlnit la recipientele de la Dinogetia-Garvăn unde, printre numeroasele tipuri de degresant semnalate (calcar, scoici pisate, şist de Bugeac sau cuarţit, cioburi sfărâmate), cochiliile de melci pisate nu-şi află locul. Această observaţie, ca şi prezenţa la Igliţa-Turcoaia a încă trei vase cu marcă, a căror pastă are în compoziţie doar cochilii pisate, ne determină să presupunem că între aşezarea de aici şi centrul de olari de la Noviodunum-Isaccea exista un schimb de mărfuri.

Fenomenul comercializării vaselor cu marcă la distanţe mai mici sau mai mari poate fi demonstrat, mai ales că mare parte din aceste descoperiri corespund

---

[92] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 127-129.

[93] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1998a, p. 81.

[94] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991b, p. 60, n. 6.

[95] PANAIT, RĂDULESCU, ŞTEFĂNESCU, FLAUT 1995-1996, p. 133; PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009, p. 429, 433.

[96] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 247.

[97] BARASCHI 1974, p. 461-472; DIACONU 1987, p. 117.

[98] BARASCHI, PAPASIMA 1977, p. 591-595.

[99] STĂNICĂ 2007, p. 515-520.

[100] BARASCHI 1973, p. 541-544.

[101] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2006, p. 22-57; PARASCHIV-TALMAȚCHI 2008, p. 43-56.

[102] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 134, 174.

[103] BARNEA 1959, p. 905; BARNEA 1962, p. 355-356; DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 71; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1977-1978, p. 233; PARASCHIV-TALMAȚCHI, STĂNICĂ 2005-2006 (2007), p. 287; PARASCHIV-TALMAȚCHI, STĂNICĂ 2007, p. 313-334.

[104] PETRESCU-DÎMBOVIȚA, WIENCKIEVICI, ZAHARIA, ZAHARIA 1953, p. 317-318; PARASCHIV-TALMAȚCHI 2006, p. 54.

şi din punct de vedere cronologic, şi de prezenţa unor astfel de recipiente, lucrate din caolin (tip de lut prezent în Dobrogea în zona central-nordică), atât în sud-vestul Dobrogei (Păcuiul lui Soare şi Satu Nou), cât şi în sudul (Sultana) şi estul (Chiscani şi Platoneşti) Munteniei, dar şi în teritoriul intra-carpatic (la Braşov)[105]. Şi vasele fără marcă lucrate din caolin, descoperite în teritoriul dintre Prut şi Nistru, sunt considerate ca provenind din zona Dunării de Jos[106].

Interesantă este, pentru demersul nostru, şi răspândirea urcioarelor cu marcă de olar. Prezentă printr-un singur exemplar pe teritoriul dunăreano-pontic (la Istria[107]), această categorie ceramică este mai bine reprezentată în arealul sudic şi în cel intra-carpatic, fapt ce a lăsat loc presupunerii unei origini balcanice. Urcioare, modelate din pastă fină şi arse oxidant, au fost confecţionate şi la Nufăru, în secolele X-XI, după cum ne dovedeşte descoperirea unui cuptor de ars vase, care încă păstra în el 15 exemplare[108].

Un alt element luat în calcul atunci când s-a urmărit comercializarea ceramicii de uz comun a fost decorul. În a doua jumătate a secolului al X-lea apare, în Dobrogea, ornamentul făcut cu rotiţa dinţată, care va cunoaşte, în prima jumătate a veacului următor, o largă răspândire în aşezările plasate în partea nordică a teritoriului respectiv[109]. Apariţia rară a unor astfel de vase în sudul provinciei a lăsat loc presupunerii că ele au ajuns aici pe cale comercială[110].

Oricum, dincolo de aceşti factori, mai mult sau mai puţin viabili, nu trebuie neglijată posibilitatea ca unele dintre aceste vase, aflate la distanţă de centrul de producţie, să fi ajuns în locul de descoperire ca „ambalaj" pentru hrana sau ca recipient pentru apa unui individ ce a fost nevoit sa parcurgă un drum mai lung sau chiar al altei mărfi.

Am făcut această expunere pentru a reflecta circulaţia mărfurilor în spaţiul relativ apropiat centrului de producţie. Că o parte a produselor meşteşugăreşti au ajuns pe aceste pieţe şi prin intermediul comerţului naval nu poate fi negat, acest lucru fiind sugerat chiar de poziţia geografică a aşezărilor în care au fost descoperite, majoritatea plasate în apropierea Dunării sau a unor râuri ce se varsă în aceasta.

Alături de ceramica de uz comun, mai grosieră, în aşezările medieval timpurii din Dobrogea, întâlnim şi ceramică de import, de o calitate superioară, constând în urcioare, căni, oale, ceşti, castroane, străchini, farfurii şi amfore. O parte a lor au corpul smălţuit, uneori prezentând ornamente în relief sau decor zoomorf, alteori decor în tehnica sgraffito. Deşi confecţionarea vaselor cu smalţ (mai ales verde-oliv) este presupusă şi local (fără a fi dovedită încă), totuşi o anumită parte a vaselor respective prezintă un nivel ridicat de specializare, se pare neatins de olarii de la Dunărea de Jos. Acest segment al categoriei respective

[105] MITREA, ANGHELESCU 1959, p. 538; HARŢUCHE, ANASTASIU, BROSCĂŢEAN 1967, p. 145; POP 1968, p. 11; DIACONU, BARASCHI 1974, p. 389; COMŞA 1985, p. 93-104; MITREA 1988, p. 112, 114; MATEI, COMAN 1999, p. 86.

[106] POSTICĂ 1994, p. 103.

[107] FIEDLER 1992, Taf. 18/7.

[108] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1998, p. 81.

[109] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 252.

[110] OLTEANU 2010, p. 236-238.

reprezintă o dovadă a existenţei circulaţiei materialului ceramic şi la distanţe mai mari, vasele fiind aduse aici mai ales din centrele Imperiului bizantin[111], incluzându-le pe cele ale fostului Ţarat bulgar (Preslav).

Ceramica cu angobă aurie, cu o prezenţă discretă în siturile dobrogene (în nivelurile încadrate cronologic în secolele XI-XII), reprezintă o altă categorie ajunsă la Dunărea de Jos pe căi comerciale. Ea a fost descoperită la Nufăru, Dinogetia-Garvăn, Hârşova, Capidava, Păcuiul lui Soare[112] şi Oltina[113]. Prezenţa ei consistentă în situri aflate la sud de Munţii Balcani ar sugera confecţionarea acesteia în centre sud-balcanice[114], respectiv o pătrundere în zona Dunării de Jos făcută prin intermediul comerţului naval (toate descoperirile din Dobrogea provin din situri aflate pe malul drept al Dunării). Raritatea acesteia se poate datora probabil şi greutăţii transportării vaselor (cu pereţi subţiri) la distanţă, implicit unui preţ pe măsură[115].

Ouăle din lut smălţuite şi amforele sunt alte două categorii ceramice pătrunse în aşezările dobrogene majoritar pe căi comerciale. Dacă cele din urmă se întâlnesc în cantităţi semnificative în aproape toate aşezările de pe malul Dunării şi de pe ţărmul Mării Negre, dar nu numai, primele au o prezenţă foarte redusă. Ouă smălţuite şi ornamentate cu acolade galbene pe un fond închis au fost descoperite la Dinogetia-Garvăn, Isaccea, Nufăru şi Hârşova (pe linia Dunării), iar pe ţărmul mării, în Bulgaria, la Varna[116]. Ateliere în care au fost produse ouă din lut ars smălţuite au fost descoperite în Kiev şi în apropierea acestuia, existenţa lor în alte teritorii fiind pusă pe seama legăturilor comerciale cu aceste centre paterne[117].

Pe ansamblu, centrele de proveniență ale acestor produse venite pe căi comerciale (navale sau terestre) erau fie în nordul Mării Negre (Chersones, Sarkel–Belaja Veja sau, mai în interiorul teritoriului, Kiev), fie spre sud, în Imperiul bizantin (Constantinopol sau altele)[118]. În general, ele erau aduse fie ca bunuri de lux, fie serveau la transportul unor produse (spre exemplu amforele[119]).

Alături de ceramică, întâlnim şi piese de podoabă (inele, cercei, pandantive, brăţări de aur şi argint, mărgele şi brăţări de sticlă) sau cu caracter religios (cruce-relicvar de aur împodobită în tehnica filigranului şi cu pietre semipreţioase, cruciuliţe de bronz, medalioane în email cloisonné cu reprezentări religioase,

[111] VÎLCEANU 1962, p. 382-384; DAMIAN 1996, p. 188-189; THEODORESCU 2002, p. 137-139.

[112] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 271-274; DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 113-115; BARASCHI 1989a, p. 187-198; DAMIAN *et alii* 2007 (2008), p. 118; PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011, p. 103-107.

[113] Material inedit.

[114] BARASCHI 1989a, p. 196; BORISOV 1989, p. 220.

[115] BORISOV 1989, p. 216, unde se menţionează repararea cu plumb a unor astfel de vase descoperite la Djadovo şi Preslav.

[116] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011, p. 108-109.

[117] RYBAKOV 1948, p. 362; ARBMAN 1948, p. 437; ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 327.

[118] BARNEA 1954a, p. 516, 527; BARNEA 1955, p. 3; VÎLCEANU 1962, p. 382-384; DIACONU, STĂNESCU 1970, p. 288 şi n. 46-48; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 282; BARASCHI, DAMIAN 1993, p. 243.

[119] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 261-271.

iconiţe din steatit sau chihlimbar, diptic miniatural din argint aurit, medalion din gresie) aduse din atelierele bizantine, ruseşti, bulgăreşti şi central europene (la Dinogetia-Garvăn, Noviodunum-Isaccea, Nufăru, Piatra Frecăţei, Păcuiul lui Soare, Oltina)[120], mătase brodată cu fir de aur de origine bizantină (la Dinogetia-Garvăn)[121], accesorii vestimentare din nordul Mării Negre, Imperiul bizantin şi, probabil, Orientul asiatic (nasturi globulari, ovali sau în formă de pară; ace de metal; catarame şi ornamente de curea; aplice)[122], obiecte din bronz sau os din stepele Rusiei[123], fusaiole din zona Kievului (la Nufăru, Dinogetia-Garvăn, Hârşova, Păcuiul lui Soare)[124] etc.

Astfel de produse se vehiculau pe tot cuprinsul Imperiului bizantin sau între acesta şi diferite regiuni, la circulaţia mărfurilor la distanţă contribuind atât negustorii bizantini, cât şi cei ruşi, arabi şi europeni. Din porturile în care marfa a ajuns urma a fi preluată de negustorii şi comercianţii „locali".

Dacă pentru secolele XI-XII se evidenţiază prin descoperirile arheologice existenţa unui comerţ activ în aşezările de la Dunărea de Jos, pentru perioada anterioară relevant este pasajul din Cronica lui Nestor, fără de care ar fi fost greu de imaginat o viaţă economică atât de intensă în zonă, în condiţiile în care teritoriul istro-pontic nu mai beneficia pe linia litoralului de cetăţile cu mari porturi funcţionale în perioadă antică.

Datorită cronicii ruse ştim despre existenţa la Dunărea de Jos a unui nod comercial, Pereiaslaveţ (neidentificat încă în teren[125]), menţionat într-o scrisoare a cneazului de la Kiev, Sviatoslav, ajuns în zonă cu prilejul evenimentelor din 969-971. După cum reiese din epistolă, Pereiaslaveţ era o „cetate" aflată „la Dunăre", pe care Sviatoslav o dorea „centrul ţării" sale şi despre care preciza că „Acolo se adună toate bogăţiile: din Grecia[126] aur, pavoloci[127], vin şi diferite fructe; din Boemia şi Ungaria argint şi cai; din Rusia, blănuri şi ceară şi miere şi sclavi"[128].

O frescă a comerţului practicat în veacul al X-lea, pe o arie mai largă ce includea şi litoralul vestic al Pontului, ne este oferită de opera împăratului bizantin Constantin al VII-lea Porfirogenetul (905-959), *De Administrando Imperio*. Sunt descrise aici pregătirile făcute de kievieni pentru expediţia sudică, adică jumătatea inferioară a drumului nord-sud „de la varegi la greci", ce consta într-un convoi comercial compus de regulă din cneaz, suita acestuia şi numeroşi negustori nordici şi ruşi, care îşi duceau bărcile cu mărfuri la Constantinopol[129].

---

[120] BARNEA 1961, p. 50; ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 302-325; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 305-315; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1977-1978, p. 238; TOPOLEANU 1988, p. 311-317; TEODOR, DUMITRIU 2000, p. 38-41, 63-65; DUMITRIU 2001, pl. 104-105; THEODORESCU 2002, p. 132-137; OLTEANU 2010, p. 238; STRATULAT, IAŢCU 2011, p. 40-42, 88-89.

[121] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 300.

[122] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 300-305.

[123] BARNEA 1955, p. 10.

[124] BARNEA 1954b, p. 197-198; DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 170, 172-173; .

[125] Vezi propuneri pentru localizarea acestuia la BARASCHI 1989b, p. 55-56, 60, 66-68; MADGEARU 2007, p. 76-78.

[126] A se citi Bizanţ.

[127] A se citi ţesături.

[128] POPA-LISSEANU 1935, p. 73-74.

[129] RIASANOVSKY 2001, p. 55-57.

Convoiul pornea de la Kiev în luna iunie şi, dacă beneficia de vreme favorabilă, ajungea la destinaţie după aproape şase săptămâni. Pentru realizarea acestui drum erau folosite bărci noi (monoxyle), aduse la Kiev încă din luna aprilie, unde erau echipate cu lopeţi şi inele, care după ce ajungeau la gurile Niprului, pentru călătoria pe mare, erau înzestrate cu vele, catarge şi cârme[130]. Mărfurile, strânse pe parcursul iernii şi al primăverii, proveneau din teritoriile triburilor slave supuse cneazului de la Kiev, la care se adăugau cele aduse de negustorii din Novgorod, Liubeci, Cernigov şi Vîşgorod[131].

Nu întotdeauna expediţiile ruşilor spre sud aveau un scop comercial. Între 860 şi 1043 aceştia au atacat în câteva rânduri atât capitala imperiului, cât şi alte oraşe. În anul 911, între bizantini şi ruşi a fost semnat la Constantinopol primul tratat (dintr-o serie ce va continua până în veacul al XI-lea), care, deşi a fost încheiat în urma unor conflicte, viza în principal comerţul şi reguli legate de prezenţa negustorilor ruşi în capitala imperiului[132]. Înţelegerile comerciale preponderente şi în tratatele următoare arată importanţa acordată de kievieni comerţului, mai ales aceluia cu Bizanţul, dar şi cu oraşele din graniţele imperiului, precum şi dorinţa acestora de a beneficia de măsuri de protecţie şi tratamente preferenţiale.

Marele oraş, prin fastul deosebit, atrăgea în orbita lui negustori de toate neamurile, cu marfă din numeroase colţuri ale lumii, constituindu-se într-un adevărat nod comercial internaţional pentru acele vremuri. Veneau aici comercianţi nordici, ruşi, chazari, central-europeni, iberici, italieni, arabi, toţi alăturându-se cu marfa lor negustorilor „locali", constantinopolitani sau balcanici. Această acumulare de mărfuri, tehnici şi idei a dus la crearea unor adevărate cartiere meşteşugăreşti şi de comercianţi, la atingerea unui nivel înalt de dezvoltare în privinţa unor meşteşuguri, precum şi a activităţilor cu care acestea se întrepătrund şi fără de care nu pot exista. Noua situaţie a făcut necesară, în secolul al X-lea (în 912, în timpul lui Leon VI, sau mai târziu după 963, sub împăratul Nichifor Phokas), promulgarea unui edict, cunoscut sub numele de „Cartea Eparhului" sau „Cartea Prefectului", prin care, alături de îndatoririle guvernatorului capitalei, pentru prima dată în legislaţia imperiului, erau stabilite în scris reglementări privitoare la unele bresle[133]. O scurtă prezentare a lor în economia lucrării noastre este solicitată de necesitatea de a cunoaşte ce însemna în perioada respectivă artizanatul şi comerţul în oraşul sub influenţa şi subordinea căruia regiunea Dunării de Jos s-a aflat aproape pe tot parcursul secolelor IX-XII. Existau aici ghilda bijutierilor, a producătorilor de mătase, a producătorilor de in, a ţesătorilor de mătase, a celor ce se ocupau de cusutul lenjeriei, a producătorilor de ceară şi a celor de săpun, a tăbăcarilor şi brutarilor. În lista comercianţilor sunt amintiţi cei ce ofereau produse de mătase şi veşminte, mătase neprelucrată şi parfumuri, dar şi bunuri de primă necesitate, precum pâine, carne (băcani şi măcelari), peşte, lumânări, săpun, animale (porci şi cai), cărora li se alăturau cârciumarii. Aceştia îşi desfăşurau activitatea în strânsă

[130] *FHDR* II, p. 659-661; OBOLENSKY 2002, p. 52-55.
[131] RIASANOVSKY 2001, p. 55.
[132] BRÉHIER 1994, p. 164; OBOLENSKY 2002, p. 207-208.
[133] KAPLAN 2010, p. 174-177; VASILIEV 2010, 346-347.

legătură cu notarii, aurarii şi bancherii-schimbători de bani. Asupra tuturor acestora eparhul avea drept de control, urmărind atent calificarea profesională a membrilor breslelor şi onestitatea lor, dar şi regularizarea preţurilor şi profitului, a importului şi exportului etc.[134] Produsele atelierelor şi prăvăliilor acestora erau cele solicitate de comerţul intern şi extern, prin intermediul negustorilor unele ajungând şi în teritoriul istro-pontic (spre exemplu, mătasea brodată cu fir de aur, amintită mai sus, descoperită la Dinogetia-Garvăn[135]).

Legăturile economice şi comerciale strânse între Imperiul bizantin şi spaţiul dobrogean îşi găsesc alţi doi vectori determinanţi în studiul amplu al problemei analizate, pe de o parte existenţa materialului sfragistic bizantin, pe de altă parte prezenţa şi circulaţia monedelor bizantine.

În prima situaţie, sigiliile de plumb sunt descoperite, cu precădere, pe coasta litorală şi în zona vadurilor importante de traversare a fluviului Dunărea. Doar că sigiliile comerciale aparţin secolelor IV-VI (provenind din Smirna, Koloë, Efes, Laodikea, Magnesia, Ypaipa, Sionia, Metropolis sau venite din partea împăraţilor Constantin cel Mare, Iulian Apostatul şi Iustinian)[136]. În secolele IX-XII ele aproape lipsesc din descoperiri. Ar putea fi menţionat un sigiliu de plumb care ne-ar îndruma spre o posibilă relaţie comercială (sau alte chestiuni de acest gen cuprinse într-o scrisoare personală sau oficială adresată unui personaj cu acelaşi rang şi interese din Silistra)[137], care aparţine unui agent comercial (şeful vămii imperiale) al Chersonesului, pe nume Ioan (datat în secolul al IX-lea)[138]. Acestuia i se adaugă sigiliul comerciarului Eustratios Dikaios de la Develtos (datat în secolul al XI-lea p.Chr.)[139] şi cele ale lui Constantin Kabalakes[140], respectiv al lui Tatianos Nerosoulos[141], probabil ambii negustori (datate tot în secolul al XI-lea p.Chr.)[142]. Lipsa unor sigilii comerciale propriu-zise nu a impietat asupra comerţului în general desfăşurat în teritoriul dobrogean, după cum deja am putut constata. Singura categorie de sigilii din plumb, specifice acestor secole, prezente în descoperiri, sunt cele de corespondenţă. Totuşi, reținem ipoteza conform căreia există posibilitatea ca sigiliile imperiale de plumb să fi sigilat saci cu mărfuri deosebite sau să fi servit comercianţilor pentru a fi recunoscuţi ca legali pe plan local şi zonal în periplul lor cotidian. Cu alte cuvinte, am putea discuta, în cazul acestora, de însemne-sigilii comerciale (aşa cum se propune spre exemplu la Silistra)[143]. Sigiliile de plumb atestă o viaţă vie militară, funcţionărească etc. de origine bizantină[144].

---

[134] KAPLAN 2010, p. 175-177; VASILIEV 2010, 346-347.
[135] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 300.
[136] BARNEA 2000, p. 294-295.
[137] DAMIAN 2004, p. 291.
[138] BARNEA 1966, p. 283, nr. 6.
[139] BARNEA 1997a, p. 356.
[140] BARNEA 1983, p. 264-265, nr. 2.
[141] BARNEA 1975, p. 161, nr. 9.
[142] BARNEA 1997a, p. 358.
[143] GEORGIEV 1995, p. 187-188, n. 7-9.
[144] BARNEA 1971, p. 149-172; BARNEA 1985, p. 297-312; IORDANOV 1985, p. 98-107; BARNEA 1986, p. 117-125; BARNEA 1987, p. 93-98; BARNEA 1996, p. 218; BARNEA 1997b, p. 183-189; BARNEA 2000, p. 297-306.

Monedele bizantine sunt o prezenţă neîntreruptă în perioada secolelor IX-XII, secolul al X-lea fiind considerat cel al revirimentului[145]. Pătrunse fie ca plată (soldă) pentru militarii aduşi din rândurile populaţiei locale (deci în contexte de conflicte zonale, dar şi pentru paza curentă din centrele cunoscute) sau uneori subsidii (cele două situaţii fiind responsabile în general de venirea nominalurilor din metal preţios) ori pe cale comercială (cu precădere de bronz), prin intermediul negustorilor şi, în general, prin circulaţia oamenilor, moneda a jucat un rol important în dezvoltarea relaţiilor economice şi comerciale. Ea este cel mai sensibil şi precis indicator al evoluţiei locale. Prezenţa şi circulaţia monetară bizantină (în special de bronz, care exprimă fluxuri economice şi comerciale) din Dobrogea în secolele analizate, a depins, pe lângă numeroasele evenimente politico-militare şi de politica financiar-monetară dusă de fiecare împărat în parte[146]. Tezaurele bizantine specifice intervalului cronologic studiat, descoperite în Dobrogea, sunt ordonate în mai multe orizonturi ascunse din cauza unor situaţii grave, consecinţe ale luptelor interne, invaziilor şi anarhiei pe fondul răscoalelor militare[147]. Analiza circulaţiei monetare ne relevă concentrarea descoperirilor în zona Dunării şi cea litorală[148]. Cercetările ultimelor două decenii ne-au oferit informaţii bogate privind situaţia monetară a Dobrogei în perioada secolelor X-XII. Astfel, odată cu sfârșitul secolului al IX-lea şi în prima parte a secolului al X-lea, s-a constat o monetizare susţinută a economiei locale, chiar dacă economia bănească pare să deţină un caracter insular[149]. Secolul al X-lea p.Chr. va îmbunătăţi şi mai mult situaţia economiei monetare prin înmulţirea şi dinamismul exemplarelor, o penetraţie mai diversificată (ca număr), printr-o lărgire importantă a arealului de descoperiri (ca întindere). De asemenea, se poate constata o repartiţie uniformă a descoperirilor din teritoriul istro-pontic[150]. O sursă pentru bagajul monetar prezent în provincia dobrogeană provine şi din Chersones, ceea ce ar sugera o participare directă a unor unităţi navale bizantine provenite din Peninsula Crimeea la evenimentele petrecute în spaţiul dunărean[151], cu un maxim de prezenţă şi circulaţie în anii 919-944[152].

În secolul al IX-lea (nuanţat până către a doua sa jumătate) se constată o relansare a circulaţiei monetare bizantine (datorită puternicii monetizări a economiei şi creşterii deosebite a volumului de monedă pe piaţă), pe fondul marilor investiţii efectuate în provincie la refacerea vechilor fortificaţii şi cetăţi, respectiv chiar construirea *a fundamentis* de noi astfel de aşezări, de puncte de supraveghere şi control (prin solde, salarii, impozite, taxe, plăţi comerciale[153]). Doar invaziile (uneori fiscalitatea excesivă[154]) şi răscoalele militare sunt cele care

[145] CUSTUREA 1986, p. 276.
[146] CUSTUREA 2000, p. 73.
[147] BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 146-153.
[148] CUSTUREA 1986, p. 276.
[149] CUSTUREA 2000, p. 100.
[150] CUSTUREA 2000, p. 122.
[151] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980a, p. 164.
[152] PARUŠEV 1990, p. 141; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1996, p. 114, 123-124, no. 147, 153-154.
[153] CUSTUREA 2000, p. 112.
[154] Ca în cazul lui Ioan Orphanotrophul, BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971, p. 124.

produc distorsiuni şi deteriorări în evoluţia pozitivă generală, conducând la îngreunarea ajungerii monedei bizantine centrale în provinciile de margine imperiale cu consecinţe directe asupra dinamicii sistemelor economice. Astfel au fost constatate variaţii ale ritmului de creştere a circulaţiei monetare (cu precădere în sudul provinciei[155]), alteori cu creşteri substanţiale ale volumului de monedă în cadrul perioadelor de monetizare[156]. Totuşi, modul lor de răspândire în descoperiri este din ce în ce mai scăzut, concentrându-se în centrele urbane fortificate. O altă cauză o constituie introducerea politicilor inflaţioniste, pornite la o scară redusă sub Constantin IX şi maximizate sub Mihail VII şi Nicefor III Botaneiates (o politică de inflaţie lentă, dar susţinută, numită inflaţie de dezvoltare[157]). Chiar dacă pot fi identificate uneori creşteri ale prezenţei monetare, valoarea lor intrinsecă scade neîncetat[158]. Criza economică şi financiară profundă a Imperiului s-a accentuat, titlul pieselor de argint şi aur s-a diminuat, ca şi greutatea pieselor de bronz, iar în Dobrogea, treptat, asistăm la o prăbuşire masivă a volumului de monedă[159]. În acest sens, pentru a suplini necesarul de numerar, amintim apariţia la Isaccea a unei monetării locale (probabil şi itinerantă), care a turnat emisiuni bizantine de cupru (cu o valoare inferioară standardelor oficiale), pentru plata garnizoanei şi a administraţiei în timpul împăratului Constantin IX şi reactivată în a doua jumătate a secolului al XI-lea[160] Pieţele locale sunt din ce în ce mai mult aprovizionate cu monedă mărunţă turnată (cu precădere în jumătatea nordică)[161], acoperind necesităţile suplimentare de numerar cerute în comerţul local[162], pe fondul nesiguranţei politico-economice şi a obturării canalelor de circulaţie a monedei. Spre finalul secolului se revine la sistemul economic monetar insular, dunărean şi litoral[163].

Începând cu domnia împăratului Alexios I, circulaţia monetară bizantină de la gurile Dunării intră într-o nouă etapă, influenţată de o reformă monetară destinată refacerii sistemului monetar-financiar al Imperiului, chiar dacă efectele nu s-au manifestat foarte curând, probabil în primele două decenii ale secolului al XII-lea[164] Mai mult, în timpul acestui împărat a fost identificat un nou atelier monetar la Isaccea, care a introdus în piaţa monetară trei emisiuni de *stamena* destinate probabil cheltuielilor armatei bizantine[165].

Apoi, pe parcursul următoarelor câteva decenii, circulaţia monetară a

[155] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 121-122.
[156] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 154.
[157] CUSTUREA 2000, p. 119.
[158] CUSTUREA 2000, p. 119.
[159] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 136.
[160] Despre atelierul de la Isaccea şi activitatea lui vezi la MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1998b, p. 135, 147; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 137-147.
[161] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1983, p. 265-273; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1998b, p. 148; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 147.
[162] La un moment dat se restabileşte supremaţia puternică a monedelor bătute în raport cu cele turnate şi atelierul monetar îşi încetează activitatea; cf. MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1998b, p. 148.
[163] CUSTUREA 2000, p. 122.
[164] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980b, p. 54-55.
[165] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 170-173.

cunoscut valenţe deosebite, până în perioada domniei lui Manuel I Comnen[166]. În timpul domniei acestui împărat, pe la mijlocul acestui secol (sau chiar mai devreme), apar semne ale regresului economic şi financiar[167]. Această situaţie s-a perpetuat către sfârşitul aceluiaşi secol, criza adâncindu-se şi limitând puternic rolul şi importanţa documentului monetar în viaţa economică a regiunii gurilor Dunării, chiar dacă deprecierile nu au fost bruşte[168]. Cel mai pregnant indicator al vitregului context economico-financiar este ilustrat de numărul important de tezaure monetare îngropate în această perioadă (1185-1203), dar chiar şi de mai devreme[169]. Totuşi, descoperirile monetare trădează, prin prezenţa unor monetării emitente, existenţa unor relaţii directe sau indirecte cu centre aflate în Macedonia, Grecia, Thracia şi Crimeea din Imperiul bizantin[170].

În concluzie, sistemul monetar prezent în Dobrogea bizantină a fost (punctual) în strânsă rezonanţă cu cel de schimb din Imperiu, fiind direct influenţat şi de evenimentele de mai mare sau de mai mică importanţă (dar cu consecinţe directe) petrecute pe plan local şi zonal. Toate aceste aspecte au contribuit, în special spre finalul intervalului analizat, la dispariţia economiei monetare în Dobrogea[171].

O retrospectivă asupra prezenţei unor produse datorate importului în aşezările de la Dunărea de Jos duce la constatarea că din diversitatea mărfurilor ce puteau fi aduse au rezistat în strat cu precădere cele din materiale dure (metal, os, ceramică, rocă), puţine fiind excepţiile (ţesături). Aşadar, rezultatele cercetărilor arheologice ne ajută în conturarea unei imagini asupra comerţului în zonă, dar din cauza naturii perisabile a unora dintre mărfuri ele nu ne vor putea oferi o frescă completă. Pentru întregirea acesteia vor fi folosite informaţiile din scrierile narative ale vremurilor respective şi descoperirile din aşezările dintr-un areal mai mare, multe dispuse pe rutele comerciale care includeau şi zona noastră. Spre exemplu, în secolul al X-lea, ruşii aduceau de la Constantinopol articole din mătase, diverse accesorii, obiecte de artă, vin şi fructe, considerate articole de lux solicitate de clasele conducătoare[172]. Tot din Bizanţ achiziţionau echipament maritim, din Orient pietre preţioase, ţesături fine, mirodenii şi săbii, iar din Europa de vest textile, sticlărie, metale şi cai[173]. În acelaşi veac, împăratul Constantin al VII-lea nota câteva din produsele primite de pecenegi ca remuneraţie, din partea oraşului Chersones, pentru serviciile oferite „veşminte de purpură, panglici, veşminte ample din lână, brocart aurit, piper, piele roşie sau « partă »"[174], iar către bulgari erau livrate „100 de skaramangos-uri

[166] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1989, p. 130; vezi o opinie contrară la MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 194.

[167] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980b, p. 55; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 194.

[168] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 194.

[169] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980b, p. 56; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 207-208.

[170] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980b, p. 56.

[171] CUSTUREA 2000, p. 122.

[172] OBOLENSKY 2002, p. 208.

[173] RIASANOVSKY 2001, p. 59.

[174] OBOLENSKY 2002, p. 201.

brodate”[175], bunuri venite majoritar din atelierele de la Constantinopol, care puteau reprezenta în alte condiţii mărfuri de lux. Acestora li se puteau adăuga, dacă luăm în calcul lista comercianţilor din „Cartea Eparhului”, produsele din ceară, săpunul şi parfumurile. Din centrele ruseşti erau trimise spre diverse destinaţii blănuri, produse din in şi cânepă, ceară, miere, otgoane, pânză de sac, piei de animale şi sclavi[176]. În secolul al XI-lea p.Chr. spre oraşele ruseşti plecau „ţesături, bijuterii, ceramică, cristal, piper, ulei de măsline, vin, fructe, icoane şi obiecte pentru uzul liturgic”[177], iar spre capitala Imperiului bizantin, din nordul Mării Negre, se aduceau sclavi, ceară, miere, blănuri, peşte (foarte solicitat în perioada de post) şi grâu[178].

Prezenţa produselor de import în zonă se datorează dezvoltării şi stratificării societăţii, dar mai ales faptului că teritoriul istro-pontic reprezenta, la acel moment, atât o zonă rezervată comerţului bizantin, cât şi un nod comercial în care, după cum se preciza în „Cronica lui Nestor”, se strângeau negustori din centrul Europei, nordul Mării Negre şi sudul Peninsulei Balcanice. Târguri (precum Thessalonic şi Efes[179]) sau doar zone de tranzit (ca Trebizonda[180]), unele aşezări urbane de la Dunărea de Jos erau capabile să atragă şi să absoarbă o parte din mărfurile centrelor comerciale şi industriale ale vremii, atât cele de lux, cât şi de uz curent.

Vehicularea mărfurilor de lux a fost posibilă datorită negustorilor[181], comercianţilor, categoriei celor înstăriţi şi, nu în ultimul rând, oamenilor bisericii[182], pe când circulaţia produselor necesare vieţii cotidiene poate fi şi contribuţia meşteşugarilor (ca producători şi vânzători) şi a populaţiei de rând[183]. Dinspre Orient unele au ajuns aici prin intermediul popoarelor migratoare[184]. În funcţie şi de aceşti factori, aria de răspândire a produselor/mărfurilor va fi locală, regională, interregională, continentală sau intercontinentală.

În Dobrogea, pentru vehicularea mărfurilor cele mai folosite au fost drumurile terestre, ale căror trame respectau în bună parte traseele stabilite încă din perioadă romană[185]. Acolo unde acestea nu pătrundeau, văile apelor asigurau de regulă legăturile între aşezări, constituindu-se în adevărate „reţele de comunicaţie”. Cele de pe malul drept al Dunării şi de pe ţărmul vestic al Mării Negre au beneficiat, după cum s-a putut observa, şi de comerţul naval.

---

[175] BRÉHIER 1994, p. 165.
[176] RIASANOVSKY 2001, p. 59.
[177] OBOLENSKY 2002, p. 248.
[178] BRĂTIANU 1999, p. 238; OBOLENSKY 2002, p. 208, 248.
[179] BARNEA 1955, p. 2.
[180] BARNEA 1955, p. 2.
[181] OLTEANU, ŞERBAN 1969, p. 39-40.
[182] BARNEA 1953, p. 646; BARNEA 1955, p. 4; OLTEANU, ŞERBAN 1969, p. 39.
[183] Precizăm că, deşi nu am vrut să evidenţiem contribuţia negustorilor bizantini în economia lucrării, aspectul general rezultat este că aceştia erau pentru zona Dunării inferioare cei mai importanţi. Dar ei nu erau singurii prezenţi aici, cei kievieni, central europeni şi balcanici (bulgari, sârbi) au avut o contribuţie care nu trebuie neglijată. Nu încape îndoială că prezenţa unor produse aduse de aceştia din urmă a fost pusă, datorită originii lor constantinopolitane sau provenienţei din marile centre ale imperiului, pe seama negustorilor bizantini.
[184] BARNEA 1955, p. 9.
[185] ARICESCU 1977, p. 193-194.

Despre drumurile terestre, probabil cu referire la cele obişnuite, Anna Comnena relata că erau „înguste şi pietroase”[186]. Artere comerciale brăzdau Peninsula Balcanică pornind din capitala Imperiului bizantin spre vest (Via Egnatia, până la Dyrrachium), nord-vest (până la Belgrad), sau nord, la Dunăre (până la Dorostolon)[187], amintindu-le aici pe cele principale, din care se desprindeau numeroase ramificaţii. Nici măcar Munţii Haemus nu reuşeau să oprească circulaţia mărfurilor, pentru trecerea cărora negustorii foloseau catârii[188].

Drumurilor terestre li se adaugă cele fluviale şi maritime. Din punct de vedere comercial, pentru aşezările dobrogene din secolele IX-XII două artere fluviale, Dunărea şi segmentul nordic (de la Marea Baltică la Marea Neagră) al drumului „de la varegi la greci”, au contribuit în integrarea acestei zone în circuitul la mare distanţă al mărfurilor[189]. Prima a asigurat legătura cu centrul Europei încă din antichitate, iar din a doua jumătate a veacului al X-lea, pe fondul dezvoltării vieţii urbane pe continent, redevine o rută comercială frecventată[190]. Debitul apelor fluviului acesteia era favorabil activităţii comerciale, „încât chiar şi cele mai mari vase şi cele mai împovărate plutesc pe acest râu”[191], după cum menţiona Anna Comnena. A doua arteră, ce continua spre sud până la Constantinopol, urmând coasta vestică a Pontului Euxin, a reprezentat în anii 850-1100 axa principală a comerţului în această parte de lume[192], prin intermediul căreia se răspândeau la mari distanţe mărfuri din nordul Europei, oraşele ruseşti, nordul Mării Negre, Europa de Apus, de la Dunărea de Jos şi din Constantinopol, angrenându-le uneori şi pe cele venite dinspre Orientul arab[193].

Absorbţia mărfurilor sosite la Dunărea inferioară pe cale navală s-a făcut majoritar prin intermediul cetăţilor-oraşe de pe linia fluviului, care deţineau o putere economică mai mare la acel moment, comparativ cu aşezările de pe ţărm aflate încă într-un stadiu incipient, din acest punct de vedere. Pentru transportul mărfurilor au fost folosite corăbii cu prova bombată şi vele (de către bizantini)[194] sau monoxile (de către negustorii nordici şi kievieni)[195]. Practicarea navigaţiei în zona Dunării de Jos ne este relevată, alături de sursele deja amintite, şi de reprezentarea stilizată a unei ambarcaţiuni (a doua jumătate a secolului al X-lea), care se păstrează pe peretele uneia dintre camerele aflate la vest de Bisericuţa nr. 3 de la Murfatlar-Basarabi[196]. De asemenea, într-un text hagiografic se precizează că între anii 1042-1045 Chiril Phileotul a fost marinar pe o navă care mergea „spre cetăţile de la Dunăre, pentru o afacere”[197], probabil în scop

[186] *FHDR* III, p. 91.
[187] OBOLENSKY 2002, p. 16-17 (harta 1), 27, 30-36.
[188] OBOLENSKY 2002, p. 15.
[189] PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI 2013, p. 332-350.
[190] MADGEARU 2007, p. 22.
[191] *FHDR* III, p. 99.
[192] OBOLENSKY 2002, p. 52.
[193] TEODOR 1985, p. 265.
[194] KAPLAN 2010, p. 178.
[195] OBOLENSKY 2002, p. 53.
[196] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 199.
[197] *FHDR* II, p. 159.

comercial[198].

Oraşele de la Dunărea de Jos au fost probabil în această perioadă cu precădere centre de tranzit pentru mărfurile vehiculate pe arterele comerciale pe al căror traseu sau ramificaţii erau dispuse şi exportatoare de materii prime. După cum s-a arătat, o parte a produselor respective au fost absorbite de piaţa locală.

Situaţia existentă în secolele IX-XII se va schimba semnificativ în perioada următoare. Până acum Imperiul bizantin reuşise să-şi protejeze „placa turnantă" a comerţului pontic, asupra căreia îşi întinsese monopolul şi care a reprezentat mult timp o anexă a economiei acestuia[199]. Dacă până spre sfârşitul secolului al XII-lea. Bizanţul a reuşit să ţină închisă Marea Neagră, refuzând străinilor dreptul de a trece Bosforul şi a naviga în apele ei[200], veacul al XIII-lea aduce schimbări semnificative în acest sens, odată cu cucerirea Constantinopolului şi acapararea comerţului bizantin de către negustorii italieni. Putem vorbi acum de o altă etapă a ansamblului economico-comercial şi monetar în Marea Neagră, implicit în spaţiul istro-pontic.

BIBLIOGRAFIE

AHRWEILER 1966 – H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre. La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VII^e^-XV^e^ siècles*, Paris.

ARBMAN 1948 – H. Arbman, *Une route commerciale pendant les X^e^ et XI^e^ siècles*, Slavia Antiqua 1 (1948), p. 435-438.

ARICESCU 1971 – A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârşova*, Pontica 4 (1971), p. 351-370.

ARICESCU 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti 1977.

ATANASIU-GĂVAN 2006 – A. Atanasiu-Găvan, *Evoluţia navigaţiei la Dunărea de Jos şi Marea Neagră în Evul Mediu românesc*, Constanţa, 2006.

ATANASOV 2007 – Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV-XIV в.*, Велико Търново, 2007.

BARASCHI 1973 – S. Baraschi, *O ştampilă de bronz de la Păcuiul lui Soare*, SCIV 24 (1973), 3, p. 541-544.

BARASCHI 1974 – S. Baraschi, *Un cuptor de ars oale de la Păcuiul lui Soare (secolul al XI-lea)*, SCIVA 25 (1974), 3, p. 461-472.

BARASCHI 1981 – S. Baraschi, *Izvoare scrise privind aşezările dobrogene de pe malul Dunării în secolele XI-XIV*, RI 34 (1981), 2, p. 311-345.

BARASCHI 1983 – S. Baraschi, *Porturi dobrogene de pe Dunăre în secolele XI-XIV* (rezumatul tezei de doctorat), Bucureşti.

BARASCHI 1989 – S. Baraschi, *Ceramica cu angobă aurie (secolele XI-XII)*, SCIVA 40 (1989), 2, p. 187-198.

BARASCHI 1989 – S. Baraschi, *Sur la topographie ponto-danubienne au Moyen Âge. I. Proslavița*, RRH 28 (1989), 1-2, p. 53-68.

BARASCHI 1991 – S. Baraschi, *Despre civilizaţia urbană din Dobrogea în secolele XI-XIV*, SCIVA 42 (1991), 3-4, p. 133-152.

BARASCHI, DAMIAN 1993 – S. Baraschi, O. Damian, *Considérations sur la céramique*

[198] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 125; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 115

[199] PAPACOSTEA, CIOCÎLTAN 2007, p. 25.

[200] PAPACOSTEA, CIOCÎLTAN 2007, p. 24.

émaillée de Nufăru, Dacia S.N. 37 (1993), p. 237-277.

BARASCHI, MOGHIOR 1979 – S. Baraschi, N. Moghior, *Sondajele de la Nufăru-Ilganii de Jos (jud. Tulcea)*, SMMIM 12 (1979), p. 186-191.

BARASCHI, PAPASIMA 1977 – S. Baraschi, T. Papasima, *Un cuptor de ars oale din secolele IX-X de pe dealul Bugeac (com. Ostrov, jud. Constanța)*, SCIVA 28 (1977), 4, p. 591-595.

BARNEA 1953 – I. Barnea, *Relațiile dintre așezarea de la Bisericuța-Garvăn și Bizanț în secolele X-XII*, SCIV 4 (1953), 3-4, p. 641-673.

BARNEA 1954a – I. Barnea, *Amforele feudale de la Dinogetia*, SCIV 5 (1954), 3-4, p. 513-529.

BARNEA 1954b – I. Barnea, *Elemente de cultură materială veche rusească şi orientală în aşezarea feudală (secolele X-XII) de la Dinogetia (regiunea Galaţi)*, în *Studii şi referate privind istoria României*, vol. 1/1, Bucureşti, 1954, p. 197-228.

BARNEA 1955 – I. Barnea, *Byzance, Kiev et l'Orient sur le Bas-Danube du X^e au XII^e siècle*, Présenté au X^e Congrès des Sciences Historiques, Rome 1955, extras, Bucureşti, p. 1-12.

BARNEA 1959 – I. Barnea, *Descoperiri arheologice din epoca feudală din Mangalia*, Materiale 6 (1959), p. 901-911.

BARNEA 1960 – I. Barnea, *Date noi despre Axiopolis*, SCIV 11 (1060), 1, p. 69-80.

BARNEA 1961 – I. Barnea, *Garvăn-Dinogetia*, Bucureşti, 1961.

BARNEA 1962 – I. Barnea, *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (reg. Dobrogea)*, SCIV 13 (1962), 2, p. 349-368.

BARNEA 1966 – I. Barnea, *Noi sigilii bizantine de la Dunărea de Jos*, SCIV 17 (1966), 2, p. 277-297.

BARNEA 1971 – I. Barnea, *Sceaux des empereurs byzantins découverts en Roumanie*, Byzantina 3 (1971), p. 149-172.

BARNEA 1975 – I. Barnea, *Sigilii bizantine de la Noviodunum (II)*, SCN 6 (1975), p. 159-162.

BARNEA 1983 – I. Barnea, *Sigilii bizantine din Dobrogea*, Pontica, 16 (1983), p. 263-272.

BARNEA 1985 – I. Barnea, *Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien*, Byzantina 13 (1985), p. 297-312.

BARNEA 1986 – I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, RÉSEE 24 (1986), p. 117-125.

BARNEA 1987 – I. Barnea, *Sceaux byzantins inèdits de Dobroudja*, ÉBPB 3 (1987), p. 93-98.

BARNEA 1996 – I. Barnea, *Sigilii bizantine din Dobrogea*, SCIVA 47 (1996), 2, p. 215-220.

BARNEA 1997a – I. Barnea, *Noviodunum în lumina sigiliilor bizantine*, SCIVA 48 (1997), 4, p. 353-360.

BARNEA 1997b – I. Barnea, *Sigilii bizantine din colecţia Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti*, SCN 11 (1997), p. 183-189.

BARNEA 2000 – I. Barnea, *Regiunea Dunării de Jos în lumina sigiliilor bizantine*, în *Faţetele istoriei. Existenţe, Identităţi, Dinamici, Omagiu Academicianului Ştefan Ştefănescu*, Bucureşti, 2000, p. 293-307.

BARNEA, ȘTEFĂNESCU 1971 – I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. 3, *Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971.

BORISOV 1989 – B. Borisov, *Djadovo*, vol. 1, *Mediaeval Settlement and Necropolis (11th-12th Century)*, Tokai, 1989.

BOTZAN 1992 – M. Botzan, *Pour localiser Vicina: histoire et milieu géographique*, RÉSEE 30 (1992), 1-2, p. 61-73.

BRĂTIANU 1999 – Gh. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, Iaşi.

BRÉHIER 1994 – L. Bréhier, *Civilizaţia bizantină*, Bucureşti, 1994.

CHIRIAC, NICOLAE, TALMAȚCHI 1998 – C. Chiriac, C. Nicolae, G. Talmaţchi, *Noutăţi epigrafice de epocă romană la Carsium (Hârşova, jud. Constanţa)*, Pontica 31 (1998), p. 139-162.

CIOBANU 1970 – R. Ciobanu, *Un monument istoric puţin cunoscut: cetatea feudală de la Hârşova*, BMI 39 (1970), 1, p. 25-30.

CLIANTE *et alii* 2012 – T. Cliante, C. Talmaţchi, G. Talmaţchi, T. Potârniche, L. Lungu, V. Bodolică, C. Şova, A. Heroiu, S. Dobrotă, O. Mitroi, D. Vasilescu, M. Lascu, V.Ş. Georgescu, R. Petcu, R. Petcu, *Valu lui Traian, com. Valu lui Traian, jud. Constanţa (Autostrada Medgidia-Constanţa). Punct: km. 197+700-198+700*, în *CCA, Campania 2011*, Bucureşti, p. 294-295.

COMŞA 1985 – M. Comşa, *Ceramica din pastă caolinoasă din Câmpia Română şi unele probleme privind legăturile teritoriului de la nord de Dunăre cu Dobrogea în secolele IX-X*, CCDJ 1(1985), p. 93-104.

CUSTUREA 1986 – G. Custurea, *Unele aspecte privind penetraţia monedei bizantine în Dobrogea în secolele VII-X*, Pontica 19 (1986), p. 273-277.

CUSTUREA 2000 – G. Custurea, *Circulaţia monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, Constanţa.

CUSTUREA 2000-2001 – G. Custurea, *Descoperiri arheologice şi numismatice de pe raza localităţii Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanţa)*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 583-594.

CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009 – G. Custurea, C. Paraschiv-Talmaţchi, *Obiecte creştine descoperite la Oltina (jud. Constanţa)*, Pontica 42 (2009), p. 485-492.

CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011 – G. Custurea, C. Paraschiv-Talmaţchi, *Small crosses from the Byzantine period discovered on the Danube-Pontic territory*, ÉBPB 6 (2011), p. 135-148.

CUSTUREA *et alii* 2010 – G. Custurea, C. Talmaţchi, A. Mototolea, C. Şova. 2010, *Oltina, com. Oltina, jud. Constanţa. Punct: Capul Dealului*, în CCA, Campania 2009, Bucureşti, p. 131.

DAMIAN 1992 – O. Damian, *Despre un atelier pentru confecţionat piese din plumb de la Păcuiul lui Soare*, Pontica 25 (1992), p. 309-321.

DAMIAN 1996 – O. Damian, *Consideraţii asupra ceramicii smălţuite cu decor zoomorf de la Dunărea de Jos*, Peuce 12 (1996), p. 187-194.

DAMIAN 1998 – O. Damian, *Bizanţul la Dunărea de Jos în secolele VII-X* (Teză de doctorat), Bucureşti, 1998.

DAMIAN 2004 – O. Damian, *Despre prezenţa politică bizantină la Dunărea de Jos în secolele VII-X*, în *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila-Călăraşi, 2004, p. 283-318.

DAMIAN, ANDONIE, VASILE 2000 – O. Damian, C. Andonie, M. Vasile, *Nufăru, jud. Tulcea*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 1999*, Deva, p. 67-68.

DAMIAN, VASILE, STĂNICĂ, BĂNĂSEANU, SAMSON 2007 (2008) – O. Damian, M. Vasile, A. Stănică, A. Bănăseanu, A. Samson, *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea*, Materiale S.N. 3 (2008), p. 107-151.

DIACONU 1962 – P. Diaconu, *Despre datarea valului de piatră din Dobrogea şi localizarea evenimentelor din nota toparhului grec*, Studii. RI 15 (1962), 5, p. 1215-1236.

DIACONU 1970 – P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucarest, 1970.

DIACONU 1970 – P. Diaconu, *Despre localizarea Vicinei*, Pontica 3 (1970), p. 275-295.

DIACONU 1972 – P. Diaconu, *Câteva consideraţii în legătură cu valurile din Dobrogea*, Pontica 5 (1972), p. 373-380.

DIACONU 1973-1975 – P. Diaconu, *Date noi privind „Valul mare de pământ" din Dobrogea*, Peuce 4 (1973-1975), p. 199-209.

DIACONU 1976 – P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare – Vicina*, Byzantina 8 (1976), p. 407-447.

DIACONU 1977 – P. Diaconu, *Istoria Dobrogei în unele lucrări străine recente (II)*, RI 30 (1977), 10, p. 1893-1900.

DIACONU 1986 – P. Diaconu, *Consideraţii generale asupra aşezărilor cu caracter urban de la Dunărea de Jos (sec. X-XI)*, CCDJ 2 (1986), p. 223-226.

DIACONU 1987 – P. Diaconu, *Despre unele meşteşuguri de la Păcuiul lui Soare (sec. X-XI)*, CCDJ 3-4 (1987), p. 115-121.

DIACONU, BARASCHI 1974 – P. Diaconu, S. Baraschi, *Tipuri de opaiţe de la Păcuiul lui Soare*, Pontica 7 (1974), p. 387-393.

DIACONU, STĂNESCU 1970 – P. Diaconu, E. Stănescu, *Le commerce fluvial et maritime dans la région comprise entre le Danube et la mer Noire aux IV^e^-XII^e^ siècles*, în *Etudes d'histoire maritime*, Moscou, 1970, p. 281-293.

DIACONU, VÎLCEANU 1972 – P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare*, vol. 1, *Cetatea bizantină*, Bucureşti.

DUMITRIU 2001 – L. Dumitriu, *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert*, Bukarest. 2001.

EAIVR 1996 – *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, vol. 2, Bucureşti, 1996.

EAST 1932 – W. G. East, *The Danube Route - Way in History*, Economica 37 (1932), p. 321-345.

FHDR II – *Fontes Historiae Dacoromanae*, vol. 2, *De la anul 300 până la anul 1000* (autori H. Mihăescu, G. Ştefan, R. Hîncu, V. Iliescu), Bucureşti, 1970.

FHDR III – *Fontes Historiae Dacoromanae*, vol. 3, *Scriitori bizantini (sec. XI-XIV)*, (autori: A. Elian, N.Ş. Tanaşoca), Bucureşti, 1975.

FIEDLER 1992 – U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, vol. 2, Bonn, 1992.

FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958 – Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava,* vol. 1, *Monografie arheologică*, Bucureşti, 1958.

FLORESCU 1986 – R. Florescu, *Limesul dunărean bizantin în vremea dinastiilor isauriană şi acedoneană*, Pontica 19 (1986), p. 171-177.

FLORESCU, CIOBANU 1972 – R. Florescu, R. Ciobanu, *Problema stăpânirii bizantine în nordul Dobrogei în sec. IX-XI*, Pontica 5 (1972), p. 381-400.

FLORESCU, COVACEF 1988-1989 – R. Florescu, Z. Covacef, *Stratigrafia Capidavei romane târzii şi feudale timpurii*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 197-247.

GEORGIEV 1995 – P. Georgiev, *Au sujet de l'interprétation des sceaux byzantins d'empereurs des IX^e^-X^e^ siècles à Dârstar et Dobroudja*, Dobroudja 12 (1995), p. 186-189.

HARŢUCHE, ANASTASIU, BROSCĂŢEAN 1967 – N. Harţuche, F. Anastasiu, I. Broscăţean, *Necropola de incineraţie feudală timpurie de la Chiscani sat-Brăila*, Danubius 1 (1967), p. 137-178.

IORDANOV 1985 – Iv. Iordanov, *Nichtpublizierte byzantinische Bleisiegel aus Silistra (II)*, Izvestija Varna 21 (1985), p. 98-107.

IRIMIA 1981 – M. Irimia, *Observaţii preliminare privind aşezarea antică de la Gura Canliei*, Pontica 14 (1981), p. 67-122.

KAPLAN 2010 – M. Kaplan, *Bizanţ*, Bucureşti, 2010.

MADGEARU 2007 – Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X-XII*, Târgovişte, 2007.

MATEI 1987 – C. Matei, *Cercetările arheologice în zona instalaţiei portuare antice de la Capidava*, CCDJ 3-4 (1987), p. 95-101.

MATEI 1988-1989 – C. Matei, *Cercetări arheologice în zona instalaţiei portuare antice de la Capidava (II)*, CCDJ 5-7 (1988-1989), p. 121-141.

MATEI 1991 – C. Matei, *Consideraţii privind raportul dintre Classis Flavia Moesica şi fortificaţiile limesului roman de la Dunărea de Jos (sec. I-VI)*, Pontica 24 (1991), p. 143-158.

MATEI, COMAN 1999 – Gh. Matei, R. Coman, *Platoneşti, jud. Ialomiţa*, în CCA, *Campania 1998*, Bucureşti, p. 86.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1977-1978 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Urme de locuire din perioada feudal-timpurie la Troesmis*, Peuce 8 (1977-1978), p. 230-247.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984a – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Din nou despre vasele sferoconice în lumina descoperirilor din nordul Dobrogei*, Peuce 9 (1984), p. 363-374.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984b – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Descoperiri mărunte de la Isaccea (sec. X-XIV)*, Peuce 9 (1984), p. 237-255.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991a – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Tomis–Constantia–Constanța*, Pontica 24 (1991), p. 299-327.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991b – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Un cuptor medieval de ars ceramică descoperit la Nufăru, jud. Tulcea*, SCIVA 42 (1991), 1-2, p. 57-74.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1995-1996 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Aspecte privind circulația monetară la Mangalia în secolele X-XI (969-10819)*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 287-300.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1998a – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Nufăru (jud. Tulcea) - oraş bizantin fortificat, la Dunărea de Jos (sec. X-XIII)*, Arheologia Medievală 2 (1998), p. 79-86.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1998b – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Un atelier monetar dobrogean din secolul al XI-lea*, SCN 12 (1998), p. 119-149.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuții arheologice şi numismatice*, Bucureşti, 2001.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2010a – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea*, 1, *Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei: secolele X-XIV*, Bucureşti, 2010.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2010b – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Comuna Turcoaia, punct Igliţa, cetăţile Troesmis Est şi Troesmis Vest. Consideraţii privind locuirea medio-bizantină din secolele X-XIII*, Pontica 43 (2010), p. 435-469.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2008 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, A. Stănică, I. Poll, *Cruci relicvar descoperite la Ostrov-Beroe, judeţul Tulcea*, Peuce SN 6 (2008), p. 305-322.

MITREA 1988 – B. Mitrea, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, Dacia NS 32 (1988), 1-2, p. 91-139.

MITREA, ANGHELESCU 1959 – B. Mitrea, N. Anghelescu, *Săpăturile de la Satu Nou (r. Adamclisi, reg. Constanța)*, Materiale 5 (1959), p. 535-542.

NICOLAE *et alii* 2013 – C. Nicolae, C. Talmaţchi, V. Bodolică, V. Ş. Georgescu, D. Mihai, *Hârşova, jud. Constanța [Carsium]. Punct: Cetate*, în *CCA. Campania 2012*, Iaşi, p. 65-66.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980a – E. Oberländer-Târnoveanu, *Monede bizantine din secolele VII-X descoperite în nordul Dobrogei*, SCN 7 (1980), p. 163-165.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980b – E. Oberländer-Târnoveanu, *Unele aspecte ale circulației monetare din zona gurilor Dunării în sec. al XII-lea*, CN 3 (1980), p. 51-71.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1983 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Un atelier monétaire byzantin inconnu de la deuxième moitié du XI^e siècle dans la thème de Paristrion*, RÉSEE 21 (1983), 3, p. 265-273.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1989 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Moneda Asăneştilor în contextual circulației monetare din zona gurilor Dunării*, în *Răscoala şi statul Asăneştilor: culegere de studii*, Bucureşti, 1989, p. 114-152.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1996 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Monnaies byzantines des VII^e-X^e siècles découvertes à Silistra dans la collection de l'academicien Pericle Papahagi conservées au Cabinet des Medailles du Musée National d'Histoire de Roumanie*, CN 7 (1996), p. 97-127.

OBOLENSKY 2002 – D. Obolensky, *Un commonwealth medieval: Bizanţul. Europa de Răsărit, 500-1453*, Bucureşti, 2002.

OLTEANU 2010 – Şt. Olteanu, *Începuturile vieții urbane medievale*, în *Istoria românilor*, vol. 3, *Genezele româneşti*, Bucureşti, 2010, p. 234-241.

OLTEANU, RUSU, ILIESCU 2010 – Şt. Olteanu, M. Rusu, O. Iliescu, *Structuri*

economice (cultura cerealelor, creşterea animalelor, exploatarea bogăţiilor miniere, practicile meşteşugăreşti, circulaţia mărfurilor şi a banilor, în *Istoria românilor*, vol. 3, *Genezele româneşti*, Bucureşti, 2010, p. 58-75.

OLTEANU, ŞERBAN 1969 – Şt. Olteanu, C. Şerban, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu*, Bucureşti, 1969.

PANAIT, RĂDULESCU, ŞTEFĂNESCU, FLAUT 1995-1996 – P. Panait, A. Rădulescu, A. Ştefănescu, D. Flaut, *Cercetările arheologice de la cetatea Hârşova. Campania 1995*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 121-134.

PAPACOSTEA, CIOCÎLTAN 2007 – Ş. Papacostea, V. Ciocîltan, *Marea Neagră, răspântie a drumurilor intercontinentale (1204-1453)*, Constanţa, 2007.

PARASCHIV-TALMAŢCHI 2006 – C. Paraschiv-Talmaţchi, *Mărci de olar (secolele VII-XVI). Consideraţii şi catalog pentru teritoriul carpato-danubiano-pontic*, Bucureşti, 2006.

PARASCHIV-TALMAŢCHI 2008 – C. Paraschiv-Talmaţchi, *Consideraţii privind comercializarea vaselor ceramice cu marcă de olar în evul mediu timpuriu*, în *Vasaria Medievalia*, vol. 1, Cluj-Napoca, 2008, p. 48-56.

PARASCHIV-TALMAŢCHI 2009 – C. Paraschiv-Talmaţchi, *Early Middle Ages in Dobrudja. Different data concerning the state of the research at Hârşova (Constanţa County)*, în *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, Bucureşti, 2009, p. 421-438.

PARASCHIV-TALMAŢCHI 2010 – C. Paraschiv-Talmaţchi, *Noi informaţii privind evul mediu timpuriu în zona centrală a Dobrogei*, Pontica 43 (2010), p. 283 – 301.

PARASCHIV-TALMAŢCHI 2011 – C. Paraschiv-Talmaţchi, *Despre câteva piese ceramice de import descoperite la Hârşova (secolul al XI-lea p.Chr.)*, în *O jumătate de veac în slujba istoriei Bucureştilor. Omagiu Profesorului Panait Ion Panait la 80 de ani*, vol. 2, Bucureşti, 2011, p. 102-115.

PARASCHIV-TALMAŢCHI, STĂNICĂ 2005-2006 (2007) – C. Paraschiv-Talmaţchi, A. Stănică, *Mărci de olar descoperite la Isaccea (Noviodunum) – jud. Tulcea*, Peuce S.N. 3-4 (2007), p. 283-304.

PARASCHIV-TALMAŢCHI, STĂNICĂ 2007 – C. Paraschiv-Talmaţchi, A. Stănică, *Evul mediu timpuriu în Dobrogea. Date privind stadiul cercetărilor de la Ostrov-Piatra Frecăţei (jud. Tulcea)*, Peuce S.N. 5 (2007), p. 313-334.

PARASCHIV-TALMAŢCHI, TALMAŢCHI 2013 – C. Paraschiv-Talmaţchi, G. Talmaţchi, *Considerations regarding the commercial traffic through navigation in Danube's mouths area (10th-12th centuries)*, în *Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East. International Symposium, Thessalonike 4-6.12.2013 Proceedings*, Thessalonike, p. 332-350.

PARUŠEV 1990 – V. Parušev, *Srednovekovni moneti ot Kaliakra*, Izvestija Varna 26 (41) (1990), p. 140-147.

PASCU, OLTEANU, TEODOR, ILIESCU 2010 – Şt. Pascu, Şt. Olteanu, D. Gh. Teodor, O. Iliescu, *Dinamica structurilor demo-economice (reţeaua demografică, structurile teritoriale, îndeletnicirile agrare, creşterea animalelor, exploatarea bogăţiilor miniere, „economia de transformare", circulaţia mărfurilor şi a banilor)*, în *Istoria românilor*, vol. 3, *Genezele româneşti*, Bucureşti, 2010, p. 157-225.

PETRESCU-DÎMBOVIŢA, WIENCKIEVICI, ZAHARIA, ZAHARIA 1953 – M. Petrescu-Dîmboviţa, E. Wienckievici, E. Zaharia, N. Zaharia, *Şantierul Hlincea–Iaşi*, SCIV 4 (1953), 1-2, p. 312-334.

POP 1968 – I. Pop, *Date arheologice privitoare la istoria Braşovului în secolele IX-XII*, Cumidava 2 (1968), p. 9-24.

POPA-LISSEANU 1935 – G. Popa-Lisseanu, *Fontes Historiae Daco-Romanorum*, vol. 7, *Chronica Nestoris. Traducere şi comentarii*, Bucureşti, 1935.

POSTICĂ 1994 – Gh. Postică, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu (Studiu arheologic pe baza ceramicii din aşezarea Hansca)*, Chişinău.

RĂDULESCU, BITOLEANU 1998 – A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanţa, 1998.

RIASANOVSKY 2001 – N.V. Riasanovsky, *O istorie a Rusiei*, Iaşi, 2001.

RYBAKOV 1948 – B.A. Rybakov, *Remeslo drevnej Rusi*, Moskva, 1948.

STĂNICĂ 2007 – A. Stănică, *Une estampille de bronze pour marquer des amphores découverte à Noviodunum-Isaccea*, Pontica 40 (2007), p. 515-520.

STRATULAT, IAȚCU 2011 – L. Stratulat, I. Iaţcu, *Arta pelerinajului. Obiecte creştine în spaţiul est şi sud-est carpatic (secolele IV-XVI). Catalog de expoziţie*, Iaşi, 2011.

ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967 – Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia*, vol. 1, *Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Bucureşti, 1967.

TALMAȚCHI 2000 (2001) – G. Talmaţchi, *Portul militar şi comercial de la Carsium (Hârşova) în epocile istorice romană, romano-bizantină şi medievală*, Anuarul Muzeului Marinei Române 3 (2001), 2, p. 35-50.

TĂPKOVA-ZAIMOVA 1970 – V. Tăpkova-Zaimova, *Quelques observations sur la domination byzantine aux bouches du Danube – le port de Lykostomion et de quelques autres villes côtières*, Studia Balcanica, 1 (1970), p. 79-86.

TEODOR 1985 – D. Gh. Teodor, *Legături economice între regiunile de la răsărit de Carpaţi şi Orientul arab în secolele IX-X e.n.*, AIIA „A.D. Xenopol", 22 (1985), 1, p. 263-268.

TEODOR 1987– D. Gh. Teodor, *Quelques aspects concernant les relations entre roumains, byzantins et bulgares aux IX^{e}-X^{e} siècles de n.è.*, AIIA „A.D. Xenopol", 24 (1987), 2, p. 1-16.

TEODOR, DUMITRIU 2000 – E. S. Teodor, L. Dumitriu, *Paleocreştinism şi creştinism pe teritoriul României – secolele III-XI*, Bucureşti, 2000.

THEODORESCU 2002 – R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)*, Bucureşti.

TOPOLEANU 1988 – F. Topoleanu, *Un médaillon byzantin en émail cloisonné découvert à Noviodunum*, RÉSEE 26 (1988), 4, p. 311-317.

VASILIEV 2010 – A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului bizantin*, Iaşi, 2010.

VASILIU, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 – I. Vasiliu, Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Consideraţii finale asupra locuirii feudal-timpurie (sec. X-XI) de la Aegyssus-Tulcea (campaniile 1959-1980)*, Peuce 9 (1984), p. 143-155, 541-563.

VÎLCEANU 1962 – D. Vîlceanu, *Reprezentări zoomorfe pe ceramica din sec. XI, de la Dunărea de Jos*, SCIV 13 (1962), 2, p. 373-386.

ZBUCHEA 2010 – Gh. Zbuchea, *Revenirea Imperiului bizantin la Dunărea de Jos*, în *Istoria românilor*, vol. 3, *Genezele româneşti*, Bucureşti, 2010, p. 319-336.

EPIGRAPHICA

NOTES EPIGRAPHIQUES (III)

Alexandru AVRAM*

Keywords: *Greek inscriptions, Phrygia, Eskişehir, Dorylaeum, Midaeum, Karalar, Voconii, name Babas*.

Cuvinte-cheie: *inscripţii greceşti, Frigia, Eskişehir, Dorylaion, Midaion, Karalar, Voconii, numele Babas.*

Abstract: *The author continues the series opened in Pontica 44 (2011), pp. 137-140 (I, nos. 1-2), and 45 (2012), pp. 489-501 (II, nos. 3-4). He suggests new restorations for some inscriptions from the archaeological museum in Eskişehir.*

5. Fig. 1a-b. In the inscription SEG 44, 1069, 3, restoration of the nomen gentile *Voc(onius) and several considerations about the Voconii at Dorylaeum and in its territory*

6. Fig. 2a-b and 3a-b. Several new readings and restorations for inscriptions coming from İnönü, territory of Dorylaeum (Körte 1900, p. 418, no. 30), and Alpu, in the vicinity of ancient Midaeum (Körte 1900, p. 431, no. 53).

7. Fig. 4a-e. Improved edition of CIG 4120 (IGR III 153), from the area of Midaeum. The name Babas is restored and commented.

Rezumat: *Autorul continuă seria deschisă în Pontica 44 (2011), p. 137-140 (I, nr. 1-2), şi 45 (2012), p. 489-501 (II, nr. 3-4), sugerînd noi restituţii pentru câteva inscripţii de la muzeul arheologic din Eskişehir.*

5. Fig. 1a-b. În inscripţia SEG 44, 1069, 3, restituţia gentiliciului Voc(onius) şi câteva consideraţii despre Voconii de la Dorylaion şi din teritoriul său.

6. Fig. 2a-b şi 3a-b. Câteva noi lecturi şi restituţii pentru inscripţii provenind de la İnönü, teritoriul oraşului Dorylaion (Körte 1900, p. 418, nr. 30), şi de la Alpu, lîngă anticul Midaion (Körte 1900, p. 431, nr. 53).

7. Fig. 4a-e. Ediţie ameliorată a inscripţiei CIG 4120 (IGR III 153) din regiunea oraşului Midaion. Este restituit şi comentat numele Babas.

5. Marijana Ricl mentionnait brièvement en 1994 une stèle (selon toute vraisemblance, II^e^ siècle[1]) en provenance de Şarhüyük, ancienne Dorylée (Dorylaion, Dorylaeum)[2], dont elle donnait l'édition suivante:

* Alexandru Avram: Université du Maine, Faculté des Lettres, Langues et Sciences humaines, Avenue Olivier Messiaen, 72085 Le Mans, France; e-mail: alexandru.avram@univ-lemans.fr.

Ἀγαθῇ τύχῃ·
Οὐω κὲ Πλῶτις Θε-
μίσωνος ὑπὲρ τετρα-
πόδων κὲ τῶν ἰδίων
πάντων Διὶ Βροντῶν-
τι Δαγουστῃ εὐχήν

Ayant eu l'occasion de voir en juillet 2011 la stèle actuellement exposée dans le jardin du musée d'Eskişehir **(fig. 1a)**[3], j'ai constaté, d'une part, qu'à la l. 2, il y a très visiblement un point de séparation après les quatre premières lettres (ΟΥΩΚ), ce qui nous invite à en faire une séquence, d'autre part, qu'au commencement de la l. 3, la pierre n'indique que ΜΙCΩΝ, et non ΜΙCΩΝΟC **(fig. 1b)**. On peut donc faire économie du nom plus que suspect Οὐω et renoncer en même temps à la conjonction κέ qui, cela étant, ne trouve plus aucun support matériel. D'autre part, puisque dans une telle manière de comprendre les choses, il n'est plus question de deux, mais d'une seule personne, le ΠΛΩΤΙC, interprété comme nom féminin (Πλῶτις) par l'éditrice, devient forcément Πλώτι(ο)ς, soit, compte tenu d'un phénomène banal à cette époque (-ις < -ιος), le gentilice latin *Plotius*. Il ne reste qu'à prendre ΟΥΩΚ comme abréviation d'un autre gentilice, cette fois plus rare, Οὐωκ(ώνιος) = *Voconius*[4]. L'auteur de la dédicace s'appelait donc Οὐωκ(ώνιος) Πλώτι(ο)ς Θεμίσων = *Voc(onius) Plotius Themison*, porteur donc d'un double gentilice et d'un *cognomen* qui aura été son nom d'origine; seul son *praenomen* demeure inconnu.

Tout bien considéré, l'édition que je propose après ces changements serait:

Ἀγαθῇ τύχῃ·
Οὐωκ(ώνιος) Πλώτι(ο)ς Θε-
μίσων ὑπὲρ τετρα-
πόδων κὲ τῶν ἰδίων
πάντων Διὶ Βροντῶν-
τι Δαγουστῃ εὐχήν

L. 2/3: Οὐω κὲ Πλῶτις Θε|μίσωνος, Ricl . – L. 4: ligature KE = κέ. – L. 5: ligature N + T (πάντων). – L. 6: ligature T + H.

[1] Les dates qui suivent seront à comprendre comme « ap. J.-C. ».

[2] RICL 1994, p. 165, note 3 (SEG 44, 1069, 3).

[3] Inv. A.106.80. Stèle de marbre à fronton et acrotères. Seul l'acrotère à gauche est conservé. En dessus du champ de l'inscription, buste (entièrement endommagé) du dieu. *Sigma* lunaire de forme rectangulaire, *éta* avec la barre médiane sans incidence avec les pieds, *théta* de forme ovale avec une ligne médiane divisant la lettre en deux moitiés, *oméga* à la boucle profilée et sans incidence avec les pieds. Réglages.

[4] L'orthographe correcte est Οὐοκώνιος, mais il y a au moins un exemple pour Οὐωκώνιος dans les inscriptions d'Asie Mineure: PETERSEN, von LUSCHAU 1889, p. 124, n° 61, l. 5 (où il est question de Voconius Saxa, gouverneur de la province de Lycie-Pamphylie; voir *infra*).

Ce nouveau Voconius, que l'on peur identifier grâce à la nouvelle lecture de l'inscription, n'est pas le seul à Dorylée et dans son territoire. Le plus illustre porteur de ce gentilice est sans aucun doute un certain C. Voconius Aelius Stratoneikos, dit Akamantios[5], κτίστης πόλεως à une date qu'il conviendrait de chercher après 212 et avant 253 et auquel huit *phylai* de Dorylée accordent des honneurs, parfois en forme versifiée[6]. S'ajoutent les Οὐοκώνιοι Ῥοῦφος κὲ Φῆστος qui érigent la tombe de leur mère Οὐοκωνία Φήστη (MAMA V 24), Οὐοκώνιος Γάμος qui en fait de même pour son frère Ἀμάραντος à Mutalıp (MAMA V 61) et Οὐοκώνιος Ἀρ[πο]κράτης, époux d'Οὐλπία Μαρκιαν[ή][7]. Tous ces *Voconii* n'appartenaient sûrement pas à la même famille, et de ce fait, leur concentration dans la région de Dorylée, conjointement à leur rareté dans les régions environnantes, est digne de retenir l'attention.

Si le gentilice Voconius est assez fréquent en Italie et dans les provinces occidentales de l'Empire romain[8], il n'en va plus de même pour les provinces micrasiatiques et, plus généralement, pour les parties hellénophones de l'Empire. D'après les enquêtes que j'ai faites, j'arrive à recenser seulement quelques *Voconii* à Éphèse – Κύ(ϊντος) Οὐοκώνιος et sa femme [Οὐοκ]ωνία Ἑρμιόνη dans une inscription funéraire (I.Ephesos 2326), un Αὖλος Οὐοκώ[νιος] dans une inscription fragmentaire d'un gymnase (I.Ephesos 1183) et une Φλ(αουία) Οὐοκωνία Ἀν[- -] ayant assuré la « prytanie » d'une association religieuse (I.Ephesos 1579b et 2913)–, auxquels s'ajoute un Aulus Voconius, auteur d'une dédicace en latin à Antioche de Pisidie (province de Galatie)[9].

La famille sénatoriale des *Voconii*, originaire peut-être d'Aricie[10], a donné notamment Q. Voconius Saxa Fidus (PIR V 612), *cos. suff.* en 146 et gouverneur de Lycie-Pamphylie de 143 à 147[11]. Un autre gouverneur sera plus tard (260-268),

---

[5] Akamantios est un *signum* évoquant Akamas, fils de Thésée qui, d'après une tradition locale, aurait été impliqué dans la fondation de Dorylée. C. Voconius Aelius Stratoneikos est d'ailleurs appelé « nouvel Akamas » par l'une des épigrammes en son honneur, ce qui devrait être mis en relation à la fois avec la notice de Stéphane de Byzance, *s. v.* Ἀκαμάντιον· πόλις Φρυγίας, Ἀκάμαντος κτίσμα τοῦ Θησέως, et avec un diplôme trouvé à Fântânele (territoire d'Histria), CIL XVI 145 = ISM I 323, dont le possesseur était originaire d'*Acamantia Doryleo*. Cf. ROBERT 1981, p. 356-358 = ROBERT 1989, p. 450-452.

[6] Il s'agit d'un ensemble de huit inscriptions: RADET 1895, p. 562, n° VI = IGR IV 525 (Αἴλιος Στρατόνε[ι]κος, ἀπὸ ἱππικῶν στρατειῶν καὶ ἀρχιερεὺς Ἀσίας, ναῶν τῶν ἐν Περγάμῳ, ἐπιστάτης τῆς πόλεως κα[ὶ] στεφανηφόρος) ; RADET 1895, p. 560, n° IV = IGR IV 527 = SEGO III 16/34/06; PREGER 1894, p. 309, n° 5 = RADET 1895, p. 563, n° VII = SEGO III 16/34/07 (seule fois où figure le gentilice Voconius); RADET 1895, p. 561-562, n° V = IGR IV 526 = SEGO III 16/34/08; KÖRTE 1897, p. 400, n° 44 = SEGO III 16/34/09; KÖRTE 1897, p. 400-401, n° 45 = SEGO III 16/34/10; KÖRTE 1897, p. 401, n° 46 = SEGO III 16/34/11; KÖRTE 1900, p. 425-426, n° 42 (nom du titulaire disparu). Cf. JONES 1987, p. 360-362; KUNNERT 2012, p. 134-135. Voir, pour ce personnage, PME I, p. 75, A 64; II, p. 880, V 122 *bis*.

[7] KÖRTE 1897, p. 413, n° 66.

[8] SCHULZE 1904, p. 250; ALFÖLDY 1969, p. 139. Voir aussi OPEL IV, *s. v.* Peu de *Voconii* dans PIR L 144 et V 608-614.

[9] LANE 1978, n° 61.

[10] SCHULZE 1904, p. 250, note 9; LICORDARI 1982, p. 20 et 57 (tableau).

[11] ALFÖLDY 1977, p. 305 et 340; THOMASSON 1996, p. 65-66. Ajouter la restitution du nom du même gouverneur dans une inscription récemment publiée: THONEMANN

cette fois en Cilicie, A. Voconius Zeno (PLRE, *Zeno* 9), lequel était d'origine équestre[12]. Au vu de la répartition géographique et chronologique des documents que j'ai cités, je pense que c'est au plus tard sous Q. Voconius Saxa Fidus que son gentilice s'est répandu en Asie Mineure, même s'il n'y a, que je sache, aucun exemple de Lycie-Pamphylie, c'est-à-dire de la province dont il fut le gouverneur. Le notable de Dorylée de la première moitié du III^e^ siècle s'appelait de son nom complet (SEGO III 16/34/07) Κ. Οὐοκ(ώνιος) Αἴ(λιος) Στρατόνεικος, ce qui, compte tenu du double gentilice – le premier, apparemment d'après le gouverneur, le deuxième, d'après Antonin le Pieux, l'empereur régnant durant la mission de Voconius Saxa Fidus – suggérerait que son ancêtre aura reçu la citoyenneté romaine à cette époque. Il est donc possible que les familles des autres *Voconii* aient connu la même histoire, sinon, pour les plus humbles d'entre eux, que leurs ancêtres aient été à l'origine des affranchis du gouverneur ou de la famille à laquelle appartenait entre autres C. Voconius Aelius Stratoneikos.

6. A. Körte avait naguère identifié à İnönü (région ouest du territoire de Dorylée) un autel en marbre porteur d'une inscription lue de la façon suivante[13]:

[Ἐ]παγαθίων Φ[- -]
κατὰ ἐπιταγ[ὴν ὑπὲρ]
τῶν ἰδίων ἔ[στησε]
4 σὺν ἀδελφῷ Δι[ὶ Βρον]-
[τῶντι]

L'autel se trouve actuellement au musée d'Eskişehir, où j'ai pu l'étudier en juillet 2011 **(fig. 2a)**[14]. J'ai trois remarques à ce propos: premièrement, il n'y avait sûrement pas de cinquième ligne; deuxièmement, les restitutions de Körte mènent à des lignes trop courtes par rapport à l'espace disponible à droite; troisièmement, à la l. 3, la dernière lettre visible à droite n'est pas un *epsilon*, mais un *pi* **(fig. 2b)**. D'où la restitution que je suggère, plus conforme d'ailleurs aux formulaires locaux:

[Ἐ]παγαθίων Φ[- - - - - - -]
κ̣ατὰ ἐπιταγ[ὴν ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ]
τῶν ἰδίων π[άντων *e. g.* ἀνέθηκε]
4 σὺν ἀδελφῷ Δι[ὶ Βροντῶντι]

Je note, d'autre part, que dans le cas d'une autre autel votif **(fig. 3a)**, vu par Körte à Alpu (près de Midaion)[15], c'est par contre la dernière ligne qui manque

2011, p. 165-166.

[12] ROSENBERG 1920; PFLAUM 1961, p. 924, n° 348; de BLOIS 1976, p. 49, note 21; THOMASSON 1984, p. 123, n° 31.028; RÉMY 1989, p. 357, n° 325; FELD 2005, p. 213.

[13] KÖRTE 1900, p. 418, n° 30; cf. MAMA V, p. 188, n° 1 (« notes on other parts of the territories »).

[14] Inv. A.76.68. Relief représentant deux enfants vus de face en dessus du champ de l'inscription. *Sigma* lunaire de forme rectangulaire, *oméga* de forme cursive. II^e^/III^e^ siècles.

[15] KÖRTE 1900, p. 431, n° 53.

dans l'édition qu'il a donnée de l'inscription. D'après ce que je vois **(fig. 3b)**[16], il faudrait lire:

Μ̣ένανδρος κὲ Ἀπο[λ]-
λώνιος ο[ἱ] ἀδελφ[οὶ]
κατὰ κέλευσιν ἐπ[ὶ]
4 τῆς ὑγίας κὲ σ[ω]τ≥[ηρίας]
vac.
εὐχ[ή]ν

L. 1 et 4: ligature KE. – L. 5: εὐχ[ή]ν manque chez Körte.

7. Un autel en marbre trouvé naguère à Karalar (à *ca*. 60 NO d'Ankara), à la frontière entre la Phrygie orientale et la Galatie, porte une inscription éditée dans le CIG, sous le numéro 4120, de la manière suivante:

Αὐρ[η]λι[α]|νο[ὶ] ὑπὲρ | νείκη[ς] |[4] τῶν κυρί|ων [κ(αὶ)] | ὑπὲρ ἑαυτῶν κ(αὶ) | τῶν ἰδίων τ[ε]τρα|[8]πόδων Δ[ι]ὶ Μα|[- -] εὐχήν· | ἐπιμεληταμέ|νων Ὀ[φ]φ[ι]α[ν]οῦ |[12] Ἐπιχάρμου κὲ Φι|λονείκου | [- -] | Τειμοθέου β′

L'inscription était connue depuis le XVI[e] siècle, mais la pierre demeurait, certes, inaccessible à l'éditeur du CIG. Il dépendait donc des copies faites par ses prédécesseurs: « fundus lectionis est Belsi apographum ». Il s'agit de Johannes Belsus, le compagnon de l'ambassadeur impérial Hans Dernschwamm à la cour de Soliman le Magnifique[17]. Philipp August Böckh, l'éditeur du CIG[18], a d'ailleurs reproduit cette transcription en majuscules, mais il a également tenu compte d'une autre copie, due au Flamand Ogier (Augier) Ghiselin de Busbecq (Augerius Gislenius Busbequius; 1522-1592), ambassadeur de François I[er] auprès du même sultan[19]. De Busbecq a d'ailleurs accompagné en 1555 Dernschwamm et Belsus dans leurs voyages érudits à travers l'Asie Mineure.

La copie de Belsus donne, en plus de ce qui a été reproduit ou corrigé dans l'édition du CIG, deux lettres isolées à la l. 13, B et O. Sur la foi des lettres transcrites aux deux premières lignes (AϒP *vac*. OΛIH|NO sur la copie), Böckh s'estimait autorisé à conclure: « igitur dixeris alteram tribum de M. Aurelio esse vocitatum ac proinde nostro in titulo scriptum fuisse AϒPHΛIANOI, quo ducit etiam lectio Busbequiana apud Gruterum[20] ». Plus bas, à propos de la lacune aux l.

[16] Autel en marbre (sans numéro d'inventaire). Reliefs sur toutes les faces. *Sigma* et *epsilon* lunaires, *delta* avec le côté droit dépassant visiblement vers le haut le point d'incidence avec le côté gauche. III[e] siècle.

[17] Hans (Hanz) Dernschwam(m) a publié un récit de son voyage en Turquie (1553-1555) contenant la description de plusieurs antiquités. Belsus est l'auteur des copies des inscriptions découvertes à cette occasion.

[18] En fait, le volume III, où est publiée l'inscription n° 4120, est de Johannes Franz, mais édité sur la foi de l'héritage légué par Böckh.

[19] Rappelons pour mémoire que O. G. de Busbecq est le premier à avoir signalé le célèbre *Monumentum Ancyranum*, porteur des *Res gestae* d'Auguste.

[20] Jan van Gruytere (Janus Gruterus ; 1560-1627), auteur, en 1603, du premier corpus d'inscriptions à prétention « universelle ».

8/9 (ΜΑ|ΛΚΗΝΤ en transcription diplomatique), il suggérait: « coniicias Μα|[σφαλατη]ν[ῶ] epithetum Jovis ex Vol. II. n. 3438.3439. Certe in ΛΚΗΝΤ inesse potest ΑΤΗΝΩ, et elementa ΗΝ servavit etiam Busbequianum apographum ». Les deux inscriptions citées[21] proviennent pourtant de Lydie, alors qu'en Phrygie et en Galatie, cette épithète de Zeus n'est pas attestée. D'autre part, un tel supplément serait décidément trop long. Il semble s'agir d'une épithète tirée d'un toponyme local (datif en -ηνῳ; voir *infra*, ma lecture) qu'il est impossible d'identifier.

L'édition du CIG a été reprise sans changements dans IGR III 153, où l'on ajoute trois notes explicatives, dont la première est consacrée aux Αὐρ[η]λι[α]|νο[ί]: « Tribules unius ex tribubus (φυλαί) vicinae cujusdam civitatis ». Ce qui ne tient point: l'on attendrait ici, vu le contexte (la référence au bonheur du bétail), une communauté villageoise plutôt qu'une *phylè*[22].

Pour ma part, j'ai eu l'occasion de reprendre l'étude du monument **(fig. 4a-b)** en juillet 2011[23] et j'ai constaté que certaines lectures sont soit incomplètes, soit ouvertement fautives.

Tout d'abord, en dessus, il y a une première ligne, où l'on lit ἀγαθῇ τύχῃ.

L. 2/3 (1/2, CIG): je lis Αὐροσ[η]|νοί pour le nom de la communauté villageoise **(fig. 4c)**[24].

L. 6 (5, CIG): au début, je lis ΜΩΝ, ce qui permet d'obtenir la formule que l'on aurait d'ailleurs attendue: τῶν κυ[ρίων | ἡ]μῶν.

L. 8-10 (7/8, CIG): saut de ligne de la part de l'auteur de la copie; la pierre indique clairement τῶν ἰδίων πάν|[τ]ων κὲ τῶν τετρα|[π]όδων **(fig. 4d)**.

L. 13 (11, CIG): je vois Οὐαβαδος, un génitif que j'interprète comme Βαβαδος **(fig. 4e**; voir *infra***)**.

L. 15 (13, CIG): après Φι|λονείκου est visible un sigle d'homonymie.

Je propose, par conséquent, la lecture suivante:

Ἀγαθῇ τύχῃ
Αὐρ οσ[η]-
νοὶ *Couronne* ὑπὲρ
4 νεί *en relief* κη[ς]
τῶν κυ[ρίων]
[ἡ]μῶν *hedera vac.*
vac.
[κὲ ὑ]πὲρ ἑαυτῶν κὲ
8 τῶν ἰδίων πάν-
[τ]ων κὲ τῶν τετρα-

[21] Voir maintenant TAM V 1, 536 et 537.

[22] Des *phylai* portant le nom Αὐρηλιανή, qu'il convient de mettre en rapport à coup sûr avec Marc Aurèle, sont attestées à Nicée et Bithynion-Claudiopolis. Voir KUNNERT 2012, p. 78-80, 82-83, 248, avec les références.

[23] Sans numéro d'inventaire. Reliefs sur toutes les faces. Sur la face écrite : buste du dieu et, au milieu du texte, couronne en relief. La première ligne du texte est gravée sur l'entablement de l'autel, la dernière sur sa base. *Sigma* à branches, *éta* avec la barre médiane sans incidence avec les pieds.

[24] Cf., éventuellement, SEG 16, 754, l. 32 et 40 (Sulmenli, en Phrygie) : Ἀνοσσηνοί.

[π]όδων Διὶ Μα-
[- -]ηνῷ εὐχήν·
[ἐ]πιμεληςαμέ-
[ν]ωι Οὐαβαδος
Ἐπιχάρμου κὲ Φι-
λονείκου β′
vac.
Τειμοθέου β′

Ligature KE: *passim*.

L. 2/3: Αὐρ[η]λι[α]|νο[ί], CIG (IGR). – L. 6: κυρί|ων [κέ], CIG (IGR); ΚΥ - | . ΜΩΝ, *lapis*. – L. 8/9: πάν|[τ]ων κὲ τῶν omis dans CIG (IGR). – L. 10/11: Δ[ι]ὶ Μα|[σφαλατη]ν[ῷ] (?), CIG (IGR). – L. 13: Ὀ[φ]φ[ι]α[ν]οῦ, CIG (IGR).

Le monument me semble dater du II^e^ plutôt que du III^e^ siècle, ce qui supposerait que les deux empereurs sont Marc Aurèle et Lucius Verus.

Outre qu'elle dévoile le nom d'une nouvelle communauté villageoise du territoire d'une cité (Midaion, située à l'ouest de Karalar, plutôt qu'Ancyre, située à l'est), l'inscription éveille un certain intérêt grâce à l'anthroponyme dont le génitif est, d'après ma lecture, Οὐαβαδος = Βαβαδος. Je retrouve le génitif Βαβαδος dans le patronyme d'un ressortissant de Sardes mentionné par une inscription d'Éphèse (SEG 36, 1011, l. 50)[25]. Il s'agit du *Lallname* Βαβας[26], particulièrement fréquent en Phrygie. J'ajoute, à côté du féminin correspondant, Βαβα, lui aussi assez connu dans ce même espace, l'autre anthroponyme féminin, Βαβεις, lequel semble être vraiment typique de la Phrygie[27] et dont le génitif Βαβειδος est attesté[28]. Non loin de la même région on trouve une Βαβακώμη près de Laodicée du Lycos (I.Laodikeia am Lykos 1, l. 19) et « l'ethnique » Βαβαείτης tiré d'un toponyme local des environs de Nacoleia (MAMA V 216)[29].

Ce sont par contre le masculin Οὐαουας et le féminin Οὐαουα que l'on rencontre en Lycie[30] et en Pisidie[31]. Il est vrai que je n'ai trouvé aucun parallèle pour l'hybride Οὐαβας, ce qui ne m'empêche pas de continuer à croire que derrière le Οὐαβας de notre inscription se cache un nouveau Βαβας.

---

[25] Il semble néanmoins que le génitif Βαβα lui ait été préféré: voir, par exemple, I.Prusias ad Hypium 106; CIRB 1137, l. 11.

[26] Voir, pour ce nom et sa famille, ROBERT 1963, p. 368-369 (avec de nombreuses références) ; ZGUSTA 1964, p. 113-116, § 133, où sont également recensés des noms comme Βαβα (fém.), Βαβις (masc. ou fém., selon le cas), Βαβεις (fém.), etc. Les occurrences proviennent pour la plupart de Phrygie.

[27] ZGUSTA 1964, p. 115, § 133-14 (Βαβις) et 15 (Βαβεις); NAOUR 1981, p. 42-43 (« on le retrouve ailleurs en Asie Mineure, mais jamais loin de la Phrygie, dans des pays où les traces de la présence phrygienne sont nombreuses »; cf. note 96, avec de riches références); DREW-BEAR, THOMAS, YILDIZTURAN 1999, p. 393; DREW-BEAR, LUBOTSKY, ÜYÜMEZ 2008, p. 111, note 8.

[28] DREW-BEAR, THOMAS, YILDIZTURAN 1999, p. 76, n° 44.

[29] Cf. ZGUSTA 1984, p. 111-112, § 122, 1 et 4.

[30] Par exemple, TAM II 884; NAOUR 1980, n^os^ 18 et 28.

[31] Par exemple, SEG 18, 567; 19, 845.

BIBLIOGRAPHIE

ALFÖLDY 1969 – G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung, N. F., Bh. 4, Heidelberg, 1969.

ALFÖLDY 1977 – G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht*, Antiquitas, I, 27, Bonn, 1977.

de BLOIS 1976 – L. de Blois, *The Policy of the Emperor Gallienus*, Leyde, 1976.

DREW-BEAR, LUBOTSKY, ÜYÜMEZ 2008 – Th. Drew-Bear, A. Lubotsky, M. Üyümez, *Three New Phrygian Inscriptions*, Kadmos 47 (2008), p. 109-116.

DREW-BEAR, THOMAS, YILDIZTURAN 1999 – Th. Drew-Bear, Christine M. Thomas, Melek Yıldızturan, *The Museum of Anatolian Civilizations: Phrygian Votive Steles*, Ankara, 1999.

FELD 2005 – K. Feld, *Barbarische Bürger: die Isaurier und das Römische Reich*, Millennium-Studien, 8, Berlin, 2005.

JONES 1987 – N. F. Jones, *Public Organization in Ancient Greece: A Documentary Study*, Philadelphia, 1987.

KÖRTE 1897 – A. Körte, compte-rendu de G. Radet, *En Phrygie* (1895), Göttingische Gelehrte Anzeigen 159 (1897), p. 386-416.

KÖRTE 1900 – A. Körte, *Kleinasiatische Studien VI*, AthenMitt 25 (1900), p. 398-444.

KUNNERT 2012 – Ursula Kunnert, *Bürger unter sich. Phylen in den Städten des kaiserzeitlichen Ostens*, Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft, 39, Bâle, 2012.

LANE 1978 – E. Lane, *Corpus monumentorum religionis dei Menis*, vol. IV, Leyde, 1978.

LICORDARI 1982 – A. Licordari, *Ascesa al senato e rapporti con i territori d'origine. Italia: Regio I (Latium)*, dans *Epigrafia e ordine senatorio, Atti del colloquio internazionale A.I.E.G.L., Roma, 14-20 maggio 1981*, vol. I, Rome, 1982, p. 9-57.

NAOUR 1980 – C. Naour, *Tyriaion en Cabalide. Épigraphie et géographie historique*, Zutphen, 1980.

NAOUR 1981 – C. Naour, *Inscriptions du Moyen Hermos*, ZPE 44 (1981), p. 11-44.

PETERSEN, von LUSCHAU 1889 – E. A. H. Petersen, F. von Luschau, Reisen im südwestlichen Kleinasien, vol. II. Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratis, Vienne, 1889.

PFLAUM 1961 – H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie de Beyrouth, 57, vol. II, Paris, 1961.

PREGER 1894 – Th. Preger, *Dorylaion I. Inschriften*, AthenMitt 19 (1894), p. 301-384.

RADET 1895 – G. Radet, *En Phrygie*, Nouvelles archives des missions scientifiques et littéraires 6 (1895) [1897], p. 425-594.

RÉMY 1989 – B. Rémy, *Les carrières sénatoriales dans les provinces romaines d'Anatolie au Haut-Empire (31 av. J.-C. – 284 ap. J.-C.) (Pont-Bithynie, Galatie, Cappadoce, Lycie-Pamphylie et Cilicie)*, Varia Anatolica, 2, Istanbul – Paris, 1989.

RICL 1994 – Marijana Ricl, *Inscriptions votives inédites au musée d'Eskişehir*, Živa Antika 44 (1994), p. 157-174.

ROBERT 1963 – L. Robert, *Noms indigènes de l'Asie Mineure gréco-romaine*, vol. I, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, 13, Paris, 1963.

ROBERT 1981 – L. Robert, *Une épigramme satyrique d'Automédon et Athènes au début de l'Empire. Anthologie Palatine XI 319*, REG 94 (1981), p. 338-361.

ROBERT 1989 – L. Robert, *Opera minora selecta*, vol. VI, Amsterdam, 1989.

ROSENBERG 1920 – A. Rosenberg, *Ein Dokument zur Reichsreform des Kaisers Gallienus*, Hermes 55 (1920), p. 319-321.

SCHULZE 1904 – W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-Hist. Kl., N. F., Bd. V, Heft 5, Göttingen, 1904.

THOMASSON 1984 – B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, vol. I, Göteborg, 1984.

THOMASSON 1996 – B. E. Thomasson, *Fasti Africani. Senatorische und ritterliche Amtsträger in den römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diocletianus*, Acta Instituti Romani regni Sueciae, ser. in 8°, 53, Stockholm, 1996.

THONEMANN 2011 – P. Thonemann, *Inscriptions from Baris and Apameia-Kelainai*, Epigraphica Anatolica 44 (2011), p. 165-169.

ZGUSTA 1964 – L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Prague, 1964.

ZGUSTA 1984 – L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*, Beiträge zur Namenforschung, N. F., Bh. 21, Heidelberg, 1964.

ABRÉVIATIONS

OPEL – B. Lőrincz (éd.), *Onomasticon provinciarum Europae latinarum*, Budapest – Vienne, vol. I-IV, 1994-2002; I², 2005.

PME – H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuernt ab Augusto ad Gallienum*, vol. I–V, Louvain, 1976-1993; vol. VI (Segolena Demougin, Maria-Theresa Raepsaet-Charlier, éds), Louvain, 2001.

SEGO – R. Merkelbach, J. Stauber, *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*, vol. III. *Der „ferne Osten" und das Landesinnere bis zum Tauros*, Munich – Leipzig, 2001.



a.



b.

Fig. 1 – Stèle votive (n⁰ 5): a – vue d'ensemble; b - détail.

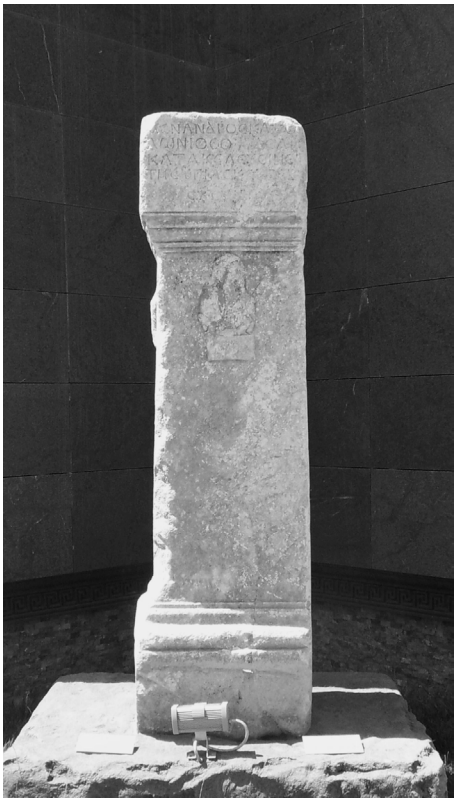


a.



b.

Fig. 2 – Autel (n⁰ 6: KÖRTE 1900, p. 418, n⁰ 30): a – vue d'ensemble; b - détail.



a.



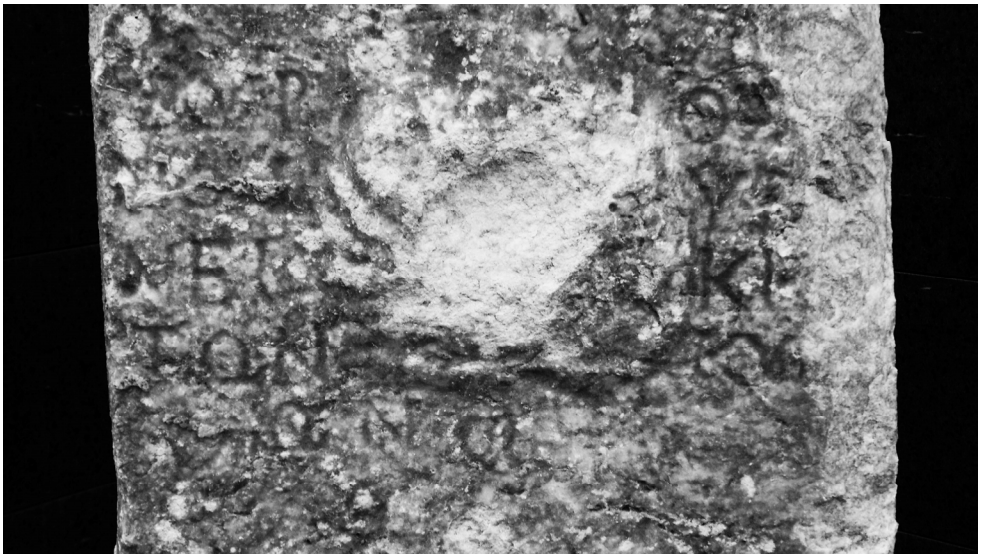
b.

Fig. 3 – Autel (n⁰6: KÖRTE 1900, p. 431, n⁰ 53): a – vue d'ensemble; b - détail.

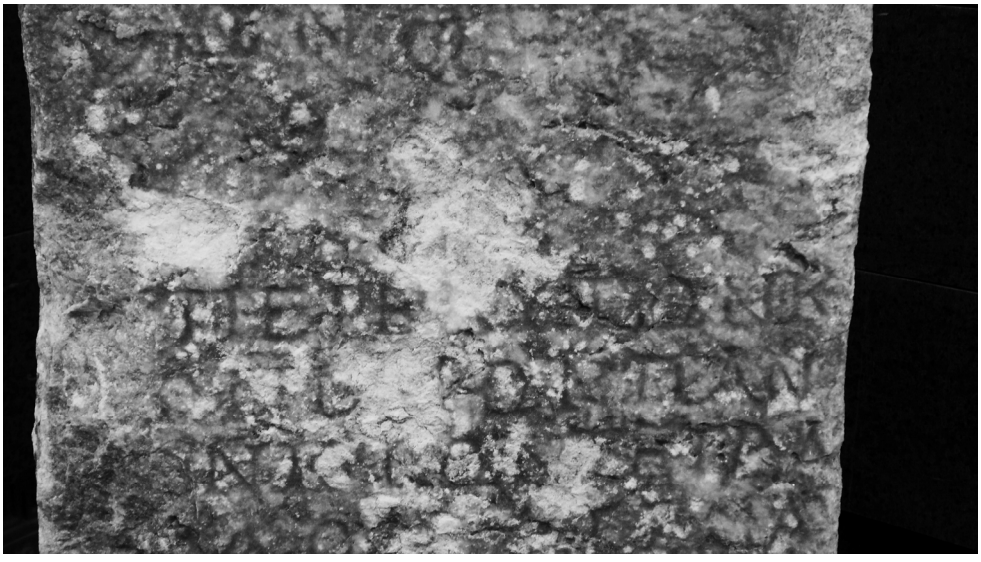


a. **b.**

Fig. 4 – Autel votif (n⁰ 7): a – vue d'ensemble; b – détail de l'inscription.



c.



d.

Fig. 4 – Autel votif (n^0 7): c – détail de la partie supérieure; d – détail de la partie centrale.



e

Fig. 4 – Autel votif (n⁰ 7): e – détail de la partie inférieure.

EPIGRAMĂ GREACĂ INEDITĂ DIN TOMIS

Livia BUZOIANU[*]
Maria BĂRBULESCU[*]

Keywords: *parent's hope, premature death, jealousy of gods, Moira.*
Cuvinte cheie: *speranța părintelui, moarte prematură, gelozie divină, Moira.*

Abstract: *The paper refers to a Greek inscription in lines, partly preserved on a limestone plate, which has been later reused for a Christian inscription. The Roman until now unpublished funerary epigram regards the premature deaths (of the young ones who have not reached the age of maturity), the hopes of parents and the jealousy of gods. The theme and the poetic shape of the message are added to other Tomitan funerary epigrams.*

Rezumat: *Lucrarea se referă la o inscripție grecească în versuri parțial păstrată pe o placă de calcar refolosită ulterior de o inscripție creștină. Epigrama funerară romană, până acum inedită, se referă la morțile premature (ale tinerilor neajunși la vârsta maturității), speranțele părinților și gelozia zeilor. Tematica și forma poetică a mesajului se adaugă altor epigrame funerare tomitane.*

În colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța figurează o stelă de marmură (inv. 1508), apărută întâmplător în anul 1961, în cartierul "Viile Noi" din Constanța[1].

Placa – un palimpsest – conține două texte funerare în limba greacă: 1 - o epigramă din sec. III p. Chr., care a fost doar semnalată, fără a fi însă cuprinsă în *corpus*-ul inscripțiilor din Tomis, alcătuit de Iorgu Stoian[2] rămânând și ulterior inedită; 2 - o inscripție creștină, din sec VI p. Chr., menționată mai întâi de Ion Barnea[3] și editată apoi de Emilian Popescu, în tomul inscripțiilor târzii din

[*] Livia Buzoianu: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com.

[*] Maria Bărbulescu: Universitatea „Ovidius" Constanța; e-mail: mariabarbulescu@yahoo.fr.

[1] Cum nota, la vremea respectivă, Adrian Rădulescu, în fișa de inv. 1508 de la MINAC; tot acolo o primă lectură a inscripțiilor. Pentru alte descoperiri din cartierul "Viile Noi", vezi BĂRBULESCU, RĂDULESCU, 1994, p. 161-166, n. 35.

[2] *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, vol II, *Tomis și teritoriul său*, București, 1977 (sunt incluse inscripțiile apărute până prin 1977).

[3] BARNEA 1972, p. 257, nota 15 și p. 258, fig. 5.

România[4].

Placa a avut inițial doar un chenar simplu, în relief, și postament; pe marginea de sus a chenarului figurează abreviat D(is) M(anibus), formulă transcrisă probabil în momentul "pregătirii" stelei pentru utilizare[5]; urmează apoi textul grecesc în versuri, păstrat pe 11 rânduri și litere răzlețe din alte două rânduri.

Literele sunt clar trasate: *omicron* este de formă rombică; *sigma* este scris unghiular și dreptunghiular; *omega* are bara de jos detașată. Se folosesc mai multe ligaturi de două sau trei litere, inclusiv cu *omicron* rombic: Π+E (r. 1, 4, 6, 10); M+E (r. 1, 7); N+Γ (r. 1); N+E (r. 1, 11); O+Υ (r. 2, 3); T+E (r. 2 de două ori; r. 5, 10, 11); O+Σ (r. 3, 6, 8); O+N (r. 3); E+*sigma* pătrat (r. 6); H+P (r. 7); M+E (r. 7); Θ+E (r. 7); T+H (r. 9); H+N (r. 11); T+E+*sigma* pătrat (r. 1). Câteva litere de la sfârșitul rândurilor sunt transcrise pe chenar, fiind acum șterse; astfel, la sfârșitul r. 6, citim nesigur N sau H; la sfârșitul r. 4 apare o *hedera distinguentis*; primele litere din r. 11 sunt deteriorate, distingându-se totuși TITE (cu ultimile două litere în ligatură). În r. 12-13 se mai văd: TH....Σ/....B; restul semnelor sunt dintr-o altă inscripție[6].

Dimensiunile stelei: î = 1,18 m; l = 0,44 m; gr. = 0,08 m; î.l. (în textul creștin) = 0,035-0,04 m; î.l. (în epigramă) = 0,025-0,027 m.

1. Textul epigramei funerare **(Fig. 1)**:

Ἔλπει ὁ μὲν γενέτης
βιότου τέλος ὅτε τελέσας
αἵματος ἐξ ἰδίου τόνδε
λιπεῖν διάδοχον·
εἶδε τε τις βασκανίη Μοί-
ρης ἕν{ο}τος ἐς τόδ᾽ ἀπείρ̣ξ̣(ε)ν
ἥρπασεν δ᾽ ἐκ μεσόθεν
ἐλπίδος καὶ βιότου
κωλύσας κακότητι
ἄπερ πατέρι ἐν δοκεύων
Τίτε πλέον ἐρέω ἀρχήν
TH.....Σ
.....B

[4] IGLR 48 și fig. 48, sub inscripția creștină se văd resturi de litere – MK. T KH H, „care ar putea aparține unei a treia inscripții (a doua în ordine cronologică)".

[5] Mai puțin probabil că aici este urmarea unui mesaj funerar bilingv. Aflăm astfel dovada existenței unui atelier specializat în executarea unor piese-suport (plăci de marmură sau de calcar); textul funerar urma să fie gravat ulterior, probabil în același atelier și la comanda expresă a solicitantului. De altfel, la Tomis s-au mai aflat plăci de marmură pregătite pentru a fi inscripționate.

[6] *Supra*, n. 4, pentru urme de litere diferite de inscripția creștină, care ar putea aparține unei alte inscripții.

2. Textul inscripției creștine **(Fig. 2)**:

+Μνημῖον
Παῦλα
σύνβια Παύλ-
ου Σύρου
ὑποδιακ(όνου)

Traducerea textului creștin (după IGLR 48):
"Amintire (mormânt). Paula soția lui Paul sirianul, hipodiacon".

Traducerea epigramei funerare:
"Speră tatăl la sfârșitul vieții că el sfârșindu-se a lăsat în urmă din sângele lui urmaș. Și iată că o invidie a sorții l-a închis (în acest mormânt). A răpit din mijlocul speranței și al vieții deturnând în nenorocire ceea ce sperase (gândise) în sinea lui tatăl. Tite, îți voi spune mai degrabă începutul....."

Rândurile 5 și 6 ale inscripției pun probleme de traducere și interpretare. Luate separat, în r. 5 putem avea în vedere o lectură εἶδε τε sau εἴδετε (ligatura T + E face posibilă o astfel de lectură). În primul caz τε are regim de particulă enclitică cu valoare copulativă[7]; rămâne să apreciem τις ca pronume nehotărât pe lângă βασκανίη.

În a doua accepție după forma εἶδε (pentru ἴδε), putem presupune și o formă de imperativ persoana 2 plural εἴδετε (pentru ἴδετε). Mai puțin probabil să fie vorba aici de un indicativ aorist 2, persoana 2 plural; εἴδετε este și un subjunctiv persoana 2 plural în poezia epică pentru εἰδῆτε. O formă εἰ δὲ τις (prin omisiunea ligaturii T + E) crează o condițională, pentru care putem admite în r. 6 un verb la conjunctiv (ἀπείρξῃ). Ne-am fi așteptat, însă, pentru a fi în acord cu conținutul primelor 4 rânduri și la un adverb de negație sau la o formulă εἰ μή sau εἰ δὲ μή.

Mai multe dificultăți aflăm în r.6. Fiecare din variantele pe care le propunem este discutabilă. La prima vedere, și pornind de la statutul poetic al textului, suntem tentați fie să recunoaștem în ἐν un element de compunere al unui verb de tipul ἔνειμι (de pildă, care are și valori impersonale); fie să presupunem un adjectiv verbal în –τος de la un verb cu radicalul ἐνυ- (?). Amândouă "tentațiile" ne conduc însă la construcții artificiale, nesusținute gramatical. Revenind la o formă unitară ΕΝΟΤΟΣ, putem avea în vedere o greșeală de lapicid ἔν{ο}τος pentru ἔντος și să traducem întreaga sintagmă ἔν{ο}τος ἀπείρξ(ε)ν prin "a închis în interior".

O a doua posibilitate ne-a fost sugerată de Al. Avram. În varianta Avram, r. 5-6 ale inscripției - restituite (εἰ δέ τις βασκανίη Μοί-/ ρης ἔν{ο}τος ἐς τοδ' ἀπείρξῃ)-, s-ar traduce „Dacă însă cineva l-a închis, din pricina Moirei, în acest (mormânt)". Ἔνοτος prin adăugarea unui *o micron* ar fi și aici o eroare de lapicid pentru ἔντος; βασκάνιη însă nu mai este interpretat ca subiect (în nominativ) ci are valoarea unui complement de cauză (în dativ).

[7] Pentru εἶδε urmat de astfel de particule, vezi PEEK, *GG*, cat. 459 = *GVI*, cat. 1988 (εἶδε γαρ).

Reţnem din varianta Avram ἐς τόδ' ἀπείρξῃ (pentru ἐς τόδε<σῆμα> ἀπείρξῃ, care ar explica folosirea acuzativului.

Nu excludem însă posibilitatea ca ἔνοτος folosit pentru ἔνατος să se refere la vârsta tânără a decedatului[8]. În aceste condiţii putem admite şi o traducere „iată însă că o invidie a sorţii l-a reţinut în acest <mormânt> la vârsta de 9 ani".

În r. 10 preferăm o restituire ἅπερ πατέρι ἐν δοκεύων şi nu ἁ περ' πατέρι ἐν δοκεύων. Dincolo de valoarea poetică a formei de dativ πατέρι (pentru πατρί), numele ar părea încadrat de două prepoziţii (περί şi ἐν) cu acelaşi regim. Ἐν nu poate fi element de compunere (un verb ἐνδοκεύω nu este atestat); rămâne să apreciem ἅπερ – forma de neutru plural a unui pronume relativ construit cu particula de întărire περ şi ἐν adverb cu rol de a nuanţa valoarea semantică a verbului ("gîndise/sperase *în adâncul sufletului*").

Diviziunea pe versuri*:

Ἔλπει ὁ μὲν γενέτης / βιότου τέλος ὅτε τελέσας
αἵματος ἐξ ἰδίου τόνδε / λιπεῖν διάδοχον·
εἰ δέ τις βασκανίῃ Μοί/ρης ἔν{ο}τος ἐς τόδ' ἀπείρξῃ
ἥρπασεν δ' ἐκ μεσόθεν / ἐλπίδος καὶ βιότου
κωλύσας κακότητι, / ἅπερ πατέρι ἐνδοκεύων·
Τίτε, πλέον ἐρέω ἀρχήν∪∪–∪∪–

Probleme de vocabular

Vocabularul inscripţiei de faţă recurge la termeni poetici, cei mai mulţi întâlniţi în epigramele funerare de la Tomis.

În r. 1 este folosită forma unipersonală verbală ἔλπει; forma frecventă în poezia funerară este cea nominală la plural – ἔλπιδες – sau în Ac. ἐλπίδας[9]. Ea apare şi în epigrama noastră într-o relaţie poetică şi filosofică "speranţă – viaţă", cu cei doi termeni în genitiv: ἐλπίδος καὶ βιότου (r. 8). Prin plasarea verbului pe primul loc şi într-o construcţie simplă subiect-predicat (ἔλπει γενέτης) ni se transmite un mesaj acceptat dintotdeauna şi regăsit într-o epigramă din sec. III a. Chr., după care copilul este marea speranţă a tatălui[10].

Tot dublet, doar nominal însă, îl constituie termenii γενέτης şi πατήρ, primul preferat în poezia funerară[11].

---

[8] Vezi ἔνοτος pentru ἔνατος IG XII, 283.

[*] Diviziunea pe versuri o datorăm d-lui Al. Avram; păstrăm v.3 (respectiv r. 5-6 ale inscripţiei) în aceeaşi versiune propusă de Al. Avram; vezi totuşi şi discuţiile noastre referitoare la text. Autorul citat apreciază că pe piatră mai urmau doi hexametri, respectiv 5 rânduri (unul pentru sfârşitul v. 6 + 4 pentru ultimele două versuri).

[9] ISM II 175, r. 2; 384, r. 4-5; 459, r. 11-12; ISM III 134, 145 (textele epigramelor au fost reconstituite); 148 („copiată" aproape după ISM II 384). Pentru o formă verbală vizând aspiraţia la cultură, vezi VÉRILHAC 1978, p. 230, nr. 158 (παιδείας γὰρ ἐγὼ πινυτῆς ἤλπι/ζα γενέσθαι).

[10] Sau astfel exprimat, τὸν παῖδα...τὴν πολλὴν ἔλπιδα (vezi Anth., VII, 453, sec. III a. Chr., reluat de VÉRILHAC 1978, nr. 162). Mai departe ceea ce presupune speranţa părinţilor aflăm dintr-o exprimare plastică tot la Vérilhac: "l'enfant promesse pour l'avenir" (VÉRILHAC 1978, p. 121-141, cap. III: L'enfant dans la famille).

[11] ISM II 375, r. 12; 384, r. 15 (=IGLR 18, r. 15; SEG 48, 980); vezi şi ISM II 189, r. 10 şi

Luată separat, sintagma βιότου τέλος este frecvent folosită în epigrame[12]. Asociată aici cu verbul τελέω, crează o figură de stil interioară - τέλος τελέσας. Forma nepoetică și semnificația versului o regăsim într-un decret de la Histria (ISM I 21 r. 6): [ὅταν δὲ τελ]ε[υτήσηι] τὸν βίον (”atunci când se va săvârși din viață”)[13].

Substantivul αἷμα, -τος apare prima oară într-o inscripție tomitană, figurând în schimb în epigrafe din alte zone – din Attica, Thracia egeană sau Macedonia[14]. Valoarea (semnificația) concretă a termenului crează un impact pe plan poetic, explicabil însă dacă îl punem în relație directă cu γενέτης. Relația este întărită prin folosirea adjectivului ἴδιος și susținută gramatical prin genitivul originii: αἵματος ἐξ ἰδίου.

Verbul λείπω – aici la infinitiv aorist 2 - λιπεῖν – apare frecvent în inscripțiile funerare de la Tomis având ca obiect direct durerile, suferința, lacrimile, lumina soarelui sau membrii familiei[15].

În inscripția noastră complementul direct al verbului este încă o dată un termen concret - διάδοχον (Ac.) precedat de un pronume demonstrativ. Relația nu este nouă – o regăsim într-o epigramă funerară tot la Tomis (ISM II 369), în formule aproape paralele (λιπεῖν διάδοχον - κατλείψη[...]διαδόχους), și care rezumă rolul individului asumat ca normă de viață: de a lăsa urmași.

Secvența a doua a epigramei debutează în r. 5 tot cu o formă verbală[16]. Element lexical deosebit este constituit de sintagma în formă ionică βασκανίη Μοίρης (”invidia sorții”). Fiecare componentă are valență proprie: βασκανία (-η) – ca substantiv desemnează invidia, gelozia și are ca epitet αἰνή[17]. Ca adjectiv βάσκανος este cunoscut în sintagma βάσκανος δαίμων, care în credința greacă desemnează demonul ucigaș al copiilor și tinerilor[18]; particularizat este un atribut

---

166, r. 6 γενέτις pentru “mamă”; ISM III 148, r. 12; 135, r. 4 (Callatis); IGB III 1, 1022, r. 2-3 (Philippopolis); pentru alte exemple, VÉRILHAC 1978, p. 298, *index*.

[12] TAM III 440, r. 12 (Pisidia); TAM II 991, r. 4 (Lycia, epoca imperială); IGB I² 228 bis, r. 8 (Odessos); III 2, 1862, r. 7 (IGB V, 5656), (Byze, sec. III p. Chr.): τέλος βιότου; vezi și PEEK, *GG*, 166, r. 10 (= GVI, 1154): Μοῖρα Φίλωνι βίου πικρὸν ἔθηκε τέλος (Samos, sfârșitul sec. II a. Chr.); CIRB 140 = GVI, 1520 (Pantikapaion); pentru βίοτος la Tomis, ISM II 166, r. 6; 275, r. 10; 366, r. 11; 368, r. 6; 369, r. 7; 380, r. 6. După VÉRILHAC 1978, p. 291 formula τέλος βιότου se referă strict la viața terestră a individului (și nu trebuie interpretată ca negare a oricărei forme de viață).

[13] Ideea este exprimată asemănător în perioada târzie; vezi IGLR 195, r. 6-7(τὸν β[ίον τ]ελέ/σασα) (Axiopolis, sec. V-VI p. Chr.). Pentru τέλος ζωῆς, vezi VÉRILHAC 1978, nr. 53.

[14] IG II² 3754, r. 4 (Athena, sec. II p. Chr.); I.Aeg.Thrace, 320, r. 3 (?); I. Leucopetra, 39, r. 7 (193/194 p. Chr.); 86, r. 12 (237 p. Chr.); 103, r. 12-13 (253 p. Chr.) = SEG 42, 611 (Beroia-Leucopetra-Macedonia); vezi și VÉRILHAC 1978, nr. 61 și 95 (folosirea termenului în cele două epigrame crează, de asemenea, un puternic impact de imagine și emoțional: αἵματος οἰκτροφόνου – nr. 61 și αἷμα δ'ἀνέρρει – nr. 95).

[15] ISM II 166, r. 9; 174, r. 5; 189, r. 4; 195, r. 9; 310, r. 7; 328, r. 8; 365, r. 13; 368, r. 17-18; 369, r. 13; 375, r. 17-18.

[16] Vezi mai sus opțiunea noastră pentru εἴδετε sau εἶδε τε.

[17] SEG 30, 1680: εἰ δέ τις αἰνῆς βασκανίης μετέχει; pentru βασκανίη singur, vezi de pildă, BERNAND, 1969, nr. 64: ἅρπασε βασκανίη οἴκων ἐξ ἰδί[ων]; *ibid*., 122: ὄμματα βασκανίης (= SEG 24, 1197).

[18] Vezi comentariul la PIPPIDI 1969a, p. 213-216, n. 24-30; vezi sintagma într-o

al lui Hades (βάσκανος Αΐδης)[19] sau Ares[20]. Βασκανίη Μοίρης (cu al 2-lea nume în genitiv subiectiv) este echivalentul aici pentru βάσκανος δαίμων. Acțiunea Moirelor este una decizională: αἱ Μοῖραι αἵ/πάντα νέουσαι ("ursitoarele care urzesc totul"; ISM II 311, r. 3-4) sau Οὐδὲν ἐπ' ἀνθρώποις, Μύραις δ' ὑπὸ πάντα κυκλεῖται („nimic nu depinde de oameni, toate se învârtesc sub puterea destinului"; ISM II 384). La singular Μοῖρα apare frecvent în poezia funerară la Tomis, însoțită de adjectivele ἀπαθής[21] și ὀλοή[22].

Acțiunea nefastă a destinului este marcată de două verbe cu valoare concretă, ambele la indicativ aorist: ἄπειρξεν și ἥρπασεν („a închis" și „a răpit, a luat"). Folosirea succesivă a două verbe cu aceeași valoare gramaticală și cu efecte fonice asemănătoare mărește valoarea poetică a textului.

Al doilea verb - ἁρπάζω – mai este folosit într-o epigramă funerară la Tomis în relația complement direct – subiect – predicat: Λογγεῖναν Ἄιδης ἥρπασε/"Hades a răpit pe Logeina" (ISM II 326)[23].

În continuare, folosirea prepoziției ἐκ urmată de un adverb (μεσόθεν) și două subsatantive în genitiv – (ἐλπίδος καὶ βιότου) este un procedeu poetic echivalent cu construcțiile ἐκ μέσου ἐλπίδος καὶ βιότου sau ἀπὸ ἐλπίδου καὶ βιότου[24].

Rândul 9 al epigramei format dintr-un verb la participiu aorist și un nume în dativ realizează o aliterație - κωλύσας κακότητι. Folosirea dativului nu ține de regimul obișnuit al verbului dar capătă valoare într-o traducere de tipul "a deturna/a schimba *în*". Substantivul κακοτής, obținut printr-o derivare cu sufix de la un adjectiv preia încărcătura semantică a superlativului adjectivului de bază: κακός[25].

Secvența a treia a epigramei începe cu o adresare în vocativ Τίτε[26] ce anunță o relatare la persoana I. Verbul ἐρέω este un viitor ionic de la εἴρω[27]; prezența, în continuare, a lui ἀρχήν este mai puțin obișnuită, dar anunță aici o anumită

---

epigramă la KAIBEL 1878, nr. 345.

[19] PEEK, *GVI*, nr. 1652: [βάσκα]νος ἀνθ[ρώποις Αἴδ]ης; KAIBEL 1878, nr. 496: βασκαίνει τοῖς ἀγαθοῖς Αίδης; nr 381 βασκανίοις Αἰδέω.

[20] LATYSHEV 1965, nr. 482: βάσκανος Ἄρης; PEEK, GG 136 (βάσκανος ὃν κατέπεφνεν Ἄρης).

[21] ISM II 347 r. 2, 369 r. 14, 377 r. 4.

[22] ISM II 459 r. 11.

[23] Pentru ἁρπάζω în inscripții funerare, mai vezi PEEK, GVI, 1595 (= *GG*, 351, r. 1: "οὐχ ὁσίως ἥρπαξες ὑπό χθόνα, κοίρανε Πλουτεῦ" (Roma, sec. II p. Chr.?); GVI, 1969, col. I, r.5: „ἥρπασεν ἡ πάντων φθονερὴ θεός" (Perinthos-Herakleia, sec. I-II p. Chr.); VÉRILHAC 1978, p. 294, *index* (nu mai puțin de 30 de trimiteri).

[24] Pentru o construcție ἀπὸ μ[ε]γίστων ἐλπίδων vezi Syll.[3], 796 (Athena) *apud* Pippidi 1969a, p. 216, n. 32. Vezi însă adverbul μεσόθεν urmat de genitiv în *Anth.* 9, 66 citat de BAILLY 1928, p. 1256.

[25] IGUR III 1373 (= GVI 1043) "κακότητι γαίη"; I. Mylasa 278, r. 5: „ οὐ μέν ἐμῇ κακότητι τόδ'" (Caria, epoca imperială). Dydima, 564, III, r. 9: ἀλλ᾽ ἤδη με πονεῦσαν ἐφημερίων κακότητι αὔτις ἔδωκε ... (287/293 p. Chr.); SEG 55, 476, r. 6-7: ρυσαμένη κακότητος ἠμῆς (Maroneia sec. III-IV p. Chr.); SEG 58, 1111, r. 4: προπαθὼν κατότητα τε θνητῶν (Roma; sec. II p. Chr.).

[26] Pentru frecvența numelui Titus la Tomis, vezi ISM II, p. 390 și 393 (*indices*).

[27] Vezi forma ἐρῶ la VÉRILHAC 1978, nr. 143 (σαρῶς ἐρῶ σοι); și tot acolo, nr. 119 (ἐρεῖ).

organizare a discursului. Din păcate acesta a fost șters; dar întrucât Titus căruia îi este adresată epigrama a murit de tânăr, primele relatări îi vizau probabil pe părinți[28].

Conținutul epigramei are ca teme morțile înainte de vreme și gelozia sorții (destinului). Relația dintre ele este una de tipul efect-cauză în sensul că moartea prematură - a copiilor și a tinerilor necăsătoriți –, este pusă pe seama destinului (Μοῖρα)[29].

Moartea apare ca eveniment firesc, deși greu și de aceea arareori recunoscut, când are loc la "vremea potrivită" sau altfel spus, în accepția stoică, atunci când individul, trăind în conformitate cu natura, și-a îndeplinit condiția și rolul[30]. Morțile înainte de vreme, în schimb, nu sunt conforme ordinei firești sau necesității raționale a lumii și de aceea devin aberante. Ele se petrec înainte ca tinerii "să fi atins vremea nuntirii" (ISM I 231, ISM II 328), "înainte de a intra în rândul bărbaților" (ISM II 384), "încă din fragedă copilărie" (ἔτι νήπιον οὖσαν), "înainte de a fi inițiată la rău" (πρίν με μυηθῆναι κακίης; ISM II 326), sau, cum plastic se exprimă într-o inscripție din Tomis "innocentiae pleno" (ISM II 354)[31]. În cazul unei morți premature (ὠκύμορος) are loc o "încălcare arbitrară a unei rânduieli firești", de aici conștiința inechității, care se adaugă perceperii dureroase a evenimentului[32]. Fatalitatea actului, care atenuează exprimarea durerii interioare este pusă pe seama destinului.

În relația părinte (strămoș) – speranță – copil (urmaș), normală în această succesiune, intervine Μοῖρα. Rezultatul este rezumat în ISM II 459, r. 11-12: Μοῖρ' ὀλοὴ γενέων δὲ ἐλπίδας ἐστέρισε („soarta funestă a înșelat speranțele strămoșilor").

Hotărârea destinului (κρίσις)[33] se confundă cu providența (πρόνοια). Atitudinea de acceptare a destinului (ISM II 384) nu împiedică, însă, ca în unele epigrame, Moirele să fie, indirect, acuzate de suferințele produse; de cele mai multe ori sunt prezentate ca insensibile la durere (ἀπαθής Μοῖρα: ISM II 347, 369, 377), funeste chiar (Μοῖρ ᾽ὀλοή: ISM II 459), cu o judecată crudă (δινὴ κρίσις: ISM II 347 și uneltitoare (τεχνησαμένης: ISM II 377)[34]. Hotărârile lor sunt implacabile: ele stabilesc ("urzesc") totul (Μοῖραι αἵ πάντα ν<έ>ουσαι)[35] și transformă în nenorociri situații fericite (ISM II 311)[36]. Acțiunea lor, în grup sau singulară, are

[28] Nu excludem însă ca rândurile lipsă să se refere și la eventuala pregătire a tânărului într-un gimnaziu. VÉRILHAC 1978, p. 234, nr. 160 consideră, de pildă, r. 5 din epigrama tomitană pentru Lillas ca fiind o aluzie la efebie (ISM II 384, r. 5: καὶ εἰς ἐλπίδας ἄγεσθαι).

[29] RĂDULESCU, BUZOIANU 2000, p. 242-243; FERARU 2006, p. 197-213.

[30] VLĂDUȚESCU 1984, p. 418-425. Se admite însă că, în general, curentele filosofice (epicureismul și stoicismul) au lăsat puține urme în epigramele funerare; le recunoaștem mai ales în elemente de vocabular sau în formule (sintagme); vezi VÉRILHAC 1978, p. 289-293 (Chap. IV. Les nouvelles conceptions).

[31] Motivul morții premature la VÉRILHAC 1978, *passim*.

[32] PIPPIDI 1969a p. 206-207.

[33] ISM II 347: Ὦ μοίρης/ἀπαθοῦς/δινὴ κρίσις; ISM II 384.

[34] Pentru alte epitete vezi și VÉRILHAC 1978, 62c (ταχινή Μοῖρα); 85 (Μοῖρα κακή); 94B (Μοῖρα νηλειή); 94A (νηλεόθυμος Μοῖρα); 101 (Μοῖρα κακίστη); 143 (Μοῖρα πολεμία); 154 (Μοῖρα ἀεικέλιος); 173 (ἐπιμέμπτη Μοῖρα) etc.

[35] Cu același sens νήματα Μοιρῶν (I. Mylasa 278, r. 5).

[36] Credem că trebuie revizuită atât lectura cât și traducerea ultimelor două rânduri

același efect funest: Ὦ Μοίρης ἀπαθοῦς δινὴ κρίσις ἥ τις ἐπῶρσε ἀνθρώποισιν ἔχιν λύπας ἐπωδυνίους (ISM II 347)[37]. Confundate cu Tyche (ISM II 459) sau Fatum (IGLR 21), acțiunea lor este percepută la fel: *Fatum conplevit durus pro caritate* (IGLR 21).

Un alt element răspunzător de suferințele produse este spiritul sau geniul rău (δαίμων κακός; ISM II 339). Ideea geloziei și răzbunării divine pe oamenii preafericiți, ce revine frecvent în inscripții[38], este mai veche[39]. Adusă ca argument istoric la Herodot[40] și tratată literar la Ovidius[41], ideea îmbină credința greacă despre demonul ucigaș al copiilor și tinerilor în general (βάσκανος δαίμων) cu cea orientală a opoziției dintre două principii egale: al Binelui (ἄμεινων) și al Răului (δαίμων). Morțile premature nu se puteau datora decât acestei acțiuni duble: a demonului cu ochi răi din superstiția elenică și a zeilor vrăjmași (ἀντίθεοι) din credința răsăriteană[42]. Inscripțiile desemnează un astfel de demon (spirit) ca gelos (φθονερός: ISM II 174), funest (οὐλόμενος: ISM II 285) și rău (κακός: ISM II 339), care plin de invidie (ISM II 188) îi urmărește (ISM II 174) și "gelozește" pe oameni[43].

Conținutul de idei al epigramei care face obiectul intervenției noastre nu este nou; îl găsim exprimat, în diverse forme, în poezia funerară de la Tomis.

Numărul mare de epigrame între inscripțiile funerare de aici poate fi socotit un indiciu indirect al unei școli (sau atelier) de creație poetică tomitană[44]. Argumente aflăm în:

- conturarea unui inventar local de termeni poetici;
- preluarea, în epigramele tomitane a unor nume de eroi cunoscuți din poemele homerice sau din cataloagele lui Hesiod cu apelativele consacrate acolo (ISM II 386);
- regăsirea în inscripțiile tomitane a unor epitete homerice (εὐμμελίης Τόμος/εὐμμελίαο Τόμοιο în inscripția pentru Kladaios)[45] sau a unor cuvinte și expresii poetice, în special homerice [(ISM II 365, cu termeni regăsiți în *Iliada* VI,

---

din ISM II 311; pentru simetria enunțului deocamdată propunem în r. 5 φίλτατα δὲ κάκισ[τα] în loc de φίλτατα δὲ κάκισ[αν].

[37] Varianta de exprimare, ISM II 377: τῆς ἀπαθοῦς μοίρης ταῦτα τεχνησαμένης σπλάγχνοις· ἡμετέροις.

[38] ISM II 174, 188, 285, 339, 369.

[39] Vezi L. Gernet, A. Boulanger, *Le génie grec dans la religion*, 250, 285, 372 *apud* ISM II, sub nr. 369.

[40] Herodot, *Ist*. I, 32; III, 40 etc. Invidia zeilor explică la Herodot, parțial, vicisitudinile istorice; vezi Pippidi 1969b, p. 15-35 (în special, p. 21).

[41] Vezi ciclul *Metamorfozelor* lui Ovidius.

[42] Vezi problema tratată de PIPPIDI 1969a, p. 206-217. Autorul citat consideră că tot intervenția unei divinități răufăcătoare determină și protestul mut al palmelor ridicate, din partea lui Asclepiades. Vezi studiul citat și ISM II 173.

[43] ISM II 369: Dionysodoros, pierzându-și copiii, consideră că "*a fost gelozit*" (de zei): νεμεσσήθη.

[44] Pentru activitatea literară în Pont, în general, vezi DANA 2011, p. 221-223; tot acolo observația conform căreia universalitatea temelor (mai ales a acelor *topoi* referitori la moartea prematură și caracterul efemer al vieții umane) împiedică distingerea unui specific local.

[45] AVRAM, *PPEE* 3145; vezi și DANA 2011, p. 188, n. 83 și p. 223.

211, XX, 241 și XXII, 481)[46];

- identificarea unor forme poetice și în epigramele latine (ISM II 242)];
- recunoașterea din partea titularilor unor epigrame a preocupărilor nu străine Muzelor (ISM II 375)[47];
- recunoașterea, în unele epigrame, de elemente de mitologie greacă și locală[48], deprinse, cu siguranță, printr-o bună pregătire literară și transpuse ulterior în versuri.

Poezia funerară devine, astfel, o componentă a vieții spirituale tomitane și o reflectare a nivelului de educație și cultură a locuitorilor orașului.

BIBLIOGRAFIE

AVRAM, *PPEE* – Al. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini Externa*, Leuven-Paris-Walpole, MA, 2013.

AVRAM, JONES 2011 – A. Avram, C. Jones, *An Actor from Byzantium in a New Epigram from Tomis*, ZPE 178 (2011), p. 126-134.

BARNEA 1972 – I. Barnea, *Relațiile provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul*, Pontica 5 (1972), p. 251-265.

BAILLY 1928 – M.A. Bailly, *Dictionnaire grec-français*. Rédigé avec le concours de M.E. Egger, Paris, 1928.

BERNAND 1969 – E. Bernand, *Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romain*, Paris, 1969.

BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1994 – M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Inscripții inedite din Tomis și împrejurimi*, Pontica 27 (1994), p. 157-171.

BĂRBULESCU, BUZOIANU 2010 – M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Éducation, culture et religion à la lumière de deux inscriptions inédites de Tomis et son territoire*, comunicare la Colocviul româno-german de epigrafie și istorie, Constanța, 2010 (în curs de apariție).

DANA 2011 – M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont Euxin*, Bordeaux, 2011.

FERARU 2006 – R.M. Feraru, *Cultura în cetățile grecești de pe țărmul vestic al Mării Negre*, Timișoara, 2006.

KAIBEL 1878 – Georgius Kaibel, *Epigrammata Graeca*, Berolini, 1878.

LATYSCHEV 1965 – B. Latyschev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, Hildesheim, 1965.

PEEK, *GVI* – W. Peek, *Griechische Vers-Inscriften I. Grab-Epigramme*, Berlin, 1955.

PEEK, *GG* – W. Peek, *Griechische Grabgedichte griechisch und deutsch*, Berlin, 1960.

PIPPIDI 1969 – D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, București, 1969; 1969a – *Simbolul palmelor înălțate pe o stelă din Tomis*, p. 206-217; 1969b – *Omul și divinitatea în opera lui Herodot*, p. 15-35.

RĂDULESCU, BUZOIANU 2000 – A. Rădulescu, L. Buzoianu, *Elemente de gândire umanistă în unele epigrafe din Dobrogea*, Istro-Pontica, Tulcea, 2000, p. 241-245.

STAAB 2011 – G. Staab, *Das Grabepigramme des Euelpistos*, ZPE 179 (2011), p. 97-102.

[46] Pentru versuri homerice preluate de poezia funerară, vezi VÉRILHAC 1978, p. 445-447.

[47] Vezi comentariu referitor la Muze din ISM II 375, la SLABOTZKY 1977, p. 132-136; DANA 2011, p. 149-153 stabilește relația dintre Muze și persoane cultivate (sau cu educație literară).

[48] AVRAM, JONES 2011, p. 126-134; STAAB 2011, p. 97-102; vezi și Bull.ép. 2012, nr. 301-302. Vezi și ISM II 197.

SLABOTZKY 1977 – Aida Slabotzky, *Some observations on SEG 24, 1081*, StCl 17 (1977), p. 117-138.

VÉRILHAC 1978 – A.-M. Vérilhac, *ΠΑΙΔΕΣ ΑΩΡΟΙ. Poésie funéraire. I. Textes*, 1978.

VLĂDUȚESCU 1984 – Gh. Vlăduțescu, *Filosofia în Grecia veche*, București, 1984.



Fig. 1



Fig. 2

STATUI SAU PORTRETE CA MĂSURĂ DE CINSTIRE ÎN INSCRIPȚIILE ONORIFICE DIN AREALUL PONTIC. OBSERVAȚII PRELIMINARE[*]

Victor COJOCARU[**]

Schlagwörter: *Ehreninschriften, pontischer Raum, Standbild/Porträt, Medien in der Antike.*

Cuvinte cheie: *Inscripţii onorifice, spaţiul pontic, statuie/portret, mass-media în antichitate.*

Zusammenfassung: *In mehr als 300 mir bekannten Ehreninschriften aus dem pontischen Raum, in welchen Fremde oder eigene Bürger geehrt werden, wird ein Standbild oder Porträt 50mal erwähnt – 16mal sicher oder vermutlich als εἰκὼν χαλκή, fünfmal als εἰκὼν ἔνοπλος/χαλκὴ ἐν ὅπλοις, dreimal als ἀνδριὰς ἔφιππος, zweimal als εἰκὼν ἐπίχρυσος, einmal als εἰκὼν τελέας, einmal als εἰκόνες γραπταί, einmal als τύπος λευκοῦ λί[θ]ου, einmal als τύπος ἐπίχρυσος und 20mal als ἀνδριάς/εἰκών/ἀγάλματα ohne weitere Präzisierungen. Diese Bilder oder Porträts sollten auf den Akropolen, in Tempeln, neben den Altären oder den Statuen einiger Hauptgottheiten der Stadt sowie im Gymnasium aufgestellt werden, also, wie üblich in Ehreninschriften vorgesehen wird, – ἐν ἐπισήμῳ bzw. ἐν τῷ ἐπισημοτάτῳ τῆς πόλεως τόπῳ. Durch die Analyse aller Angaben – mit der Ausnahme von Götter- und Herrscherstatuen oder von gemalten, gemeißelten und gegossenen Abstraktionen und Personifikationen, die hier weggelassen wurden – versucht der Autor, im bescheidenen Rahmen eines vorläufigen Beitrages, den Einblick in die Beziehungen der Adressatengruppe zu städtischen Gemeinschaften zu vertiefen, wofür der Schwerpunkt der Forschung auf den folgenden Aspekten stand: Wie textlicher Inhalt auf verschiedene Weise Kommunikation schafft; Wie die Inschriften Gestalt annehmen; Wie sie zusammen*

---

[*] Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Naţional al Cercetării Ştiinţifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054. Textul a fost prezentat, mai întâi, sub forma unei comunicări, pe data de 11 octombrie 2012, în cadrul sesiunii internaţionale „Pontica 2012", organizată de Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa.

[**] Victor Cojocaru: Academia Română – Filiala Iași, Institutul de Arheologie, Bd. Carol I, nr. 8, Iași 700505; e-mail: cojocaru_arhia@yahoo.com.

mit einem Monument oder anderen Inschriften gestaltet werden; Wer sie zur Kommunikation benutzen konnte; Wie sie wahrgenommen wurden; Wie und weshalb die Kommunikationswege durch die Benutzung von Inschriften verändert wurden.

Rezumat: *În cele peste 300 de inscripții onorifice studiate de autor, decretate pentru străini sau pentru cetățenii proprii, statuile sau portretele apar menționate de 50 de ori: de 16 ori ca εἰκὼν χαλκή, de cinci ori ca εἰκὼν ἔνοπλος/χαλκὴ ἐν ὅπλοις, de trei ori ca ἀνδριὰς ἔφιππος, de două ori ca εἰκὼν ἐπίχρυσος, o dată ca εἰκὼν τελέας, o dată ca εἰκόνες γραπταί, o dată ca τύπος λευκοῦ λί[θ]ου, o dată ca τύπος ἐπίχρυσος și de 20 ori ca ἀνδριάς/εἰκών/ἀγάλματα fără alte precizări. Aceste sculpturi sau tablouri trebuiau să fie amplasate pe acropole, in temple, lângă altarele sau statuile unor zeități eponime ale orașelor, în gimnazii, precum și în clădirile unor colegii, altfel spus – pentru a prelua un* terminus technicus *larg uzitat în limbajul lapicizilor – ἐν ἐπισήμῳ, respectiv ἐν τῷ ἐπισημοτάτῳ τῆς πόλεως τόπῳ. Prin analiza tuturor mărturiilor – cu excepția reprezentărilor divinităților, a regilor/dinaștilor/împăraților sau a unor abstracțiuni personificate, rămase în afara cercetării – autorul propune o reflecție (în măsura permisă de limitele unui studiu preliminar) asupra legăturilor dintre notabilii onorați și comunitățile care proclamă măsurile de cinstire. În consecință, cercetarea se concentrează asupra următoarelor aspecte: posibilitățile de comunicare sugerate de textul scris; motivația și căile de elaborare a inscripțiilor; locul de amplasare a unei statui sau a unui decret onorific; persoanele sau grupurile sociale antrenate în folosirea statuilor/portretelor ca instrument al comunicării vizuale și impactul/relevanța unor asemenea măsuri de cinstire în cadrul unei comunități.*

Introducere

Într-un articol privind statuile menționate în inscripții din Asia Minor Thomas Pekáry observa, pe bună dreptate, că „orașele antice trebuie să fi fost pline de statui într-o măsură pe care noi astăzi abia dacă o mai putem percepe adecvat"[1]. Cu atât mai potrivită pare observația atunci când ne îndreptăm atenția asupra arealului pontic, în care o lume situată la marginea antichității a cunoscut într-un mod diferit față de alte ţinuturi ale *oikoumenei* creșterea și descreșterea polis-ului cu toată mulțimea aspectelor circumscrise activităţii unei comunităţi urbane. Nota discordantă, percepută de exegeza modernă prin raportare la regiunile extrapontice, s-ar datora nu doar unei intensități mai scăzute a manifestărilor sculptural-arhitecturale în comparație cu urbanismul din alte părți ale lumii greco-romane (mai cu seamă, față de cea microasiatică), ci și a unei sorți mai vitrege a resturilor de construcții antice în epocile ulterioare[2].

[1] PEKÁRY 1978, p.727 = PEKÁRY 1994, p.145: „Antike Städte müssen in einer Weise mit Statuen überfüllt gewesen sein, daß wir uns heute kaum mehr eine richtige Vorstellung davon machen können".

[2] Ar fi suficient să amintim aici cazul orașelor Olbia și Tyras, ale căror pietre antice (inclusiv cele cu inscripții) au fost folosite fără nici o reținere la construcția şi refacerile ulterioare ale cetăților medievale Očeakov și Cetatea Albă, ultima suprapunând, de altfel, în mare măsură așezarea antică. Iar marmora de la Olbia ar fi fost folosită de locuitorii satului Ilinskoe (actualul Parutino) inclusiv ca materie primă pentru obținerea varului prin ardere. Cum reiese din descrierea făcută de A.K. Meier în 1791 (*apud* TUNKINA 2002, p.424), încă la sfârşitul secolului XVIII pe teritoriul Olbiei erau excavate pietre antice în

Tema la a cărei mai bună înțelegere încercăm să ne aducem contribuția a constituit subiect de reflecție pentru mai mulți predecesori[3], dar o cercetare de ansamblu a statuilor sau portretelor ca măsură de cinstire a notabililor (*Die Honoratiorenschicht*)[4] din arealul pontic lipsește până în prezent, ceea ce explică rațiunea demersului nostru. În cele peste 300 de inscripții onorifice (dintr-un total de cca. 4000 de documente lapidare) studiate de către noi[5], decretate pentru străini sau pentru cetățenii proprii, statuile sau portretele apar menționate de 50 de ori[6]: de 16 ori ca εἰκὼν χαλκή, de cinci ori ca εἰκὼν ἔνοπλος/χαλκὴ ἐν ὅπλοις, de trei ori ca ἀνδριὰς ἔφιππος, de două ori ca εἰκὼν ἐπίχρυσος, o dată ca εἰκὼν τελέας, o dată ca εἰκόνες γραπταί, o dată ca τύπος λευκοῦ λί[θ]ου, o dată ca τύπος ἐπίχρυσος și de 20 ori ca ἀνδριάς/εἰκών/ἀγάλματα fără alte precizări. Aceste sculpturi sau tablouri trebuiau să fie amplasate pe acropole, in temple, lângă altarele sau statuile unor zeități eponime ale orașelor, în gimnazii, precum și în clădirile unor colegii, altfel spus – pentru a prelua un *terminus technicus* larg uzitat în limbajul lapicizilor – ἐν ἐπισήμῳ, respectiv ἐν τῷ ἐπισημοτάτῳ τῆς πόλεως τόπῳ. Ca o măsură de cinstire aparte s-ar impune amplasarea chipului aurit al olbianului Orontes, fiul lui Ababos, în *bouleuterion*-ul din Byzantion, și anume – într-un loc din sala Sfatului în care nu existau alte statui **[CE 23]**. Prin analiza tuturor mărturiilor – cu excepția reprezentărilor divinităților, a regilor/dinaștilor/împăraților sau a unor abstracțiuni personificate, rămase în afara cercetării noastre – propunem, în continuare, câteva reflecții (în măsura permisă de limitele unui studiu preliminar) asupra legăturilor dintre notabilii onorați și comunitățile care proclamă măsurile de cinstire.[7] În consecință, demersul nostru se concentrează asupra următoarelor aspecte: 1. De la posibilitățile de comunicare sugerate de textul scris la motivația și căile de elaborare a inscripțiilor; 2. Locul de amplasare a unei statui sau a unui decret

---

scopul refolosirii lor ca material de construcţie: „V samom dele, vo vsem prostranstve sem vyryvajut iz zemli obtesannye kamni, i vykladennye iz onych pod zdanija fundamenty". Nu poate fi subestimat nici rolul nociv pe care îl joacă de cca. două secole „căutătorii de comori" sau „arheologia neagră" (Schwarzarchäologie) în stabilirea cu certitudine a contextului în care au fost descoperite multe „antichități de anticariat" (între care şi resturi de sculptură). Toate acestea, ca și alte vicisitudini care și-au dat concursul în „decimarea" statuilor antice, respectiv în desprinderea lor de context sau de cadul arhitectural, și-au lăsat amprenta în tot spațiul mediteranean de cultură greco-romană. Doar că acolo unde densitatea comunităților și manifestările vieții urbane au fost mai puternice, „tăvălugul" epocilor ulterioare s-a dovedit a fi mai puțin devastator.

[3] Cum ar fi, de exemplu, G. Mihailov, *ad* IGBulg I², p. 276-277, care propune o discuție (cu trimiteri la bibliografia anterioară) asupra sintagmei εἰκὼν ἔνοπλος dintr-o inscripție de la Mesambria (IGBulg I² 315₉).

[4] Termen ajuns celebru în literatura istorică datorită lui QUASS 1993.

[5] Ne referim doar la documentele publicate până în prezent – în *corpora*, dar și în reviste sau volume colective de dată mai recentă.

[6] Cf. Catalogul epigrafic (abreviat CE), ce se găsește în anexă la acest studiu.

[7] Pentru epoca romană, cercetarea preliminară propusă acum urmează să fie aprofundată în cadrul proiectului „Civic honours in the Greek world under the Roman Empire", desfăşurat sub egida Universității din Groningen/Olanda şi a Universității din Tours/Franța. În contextul acestei colaborări internaționale noi ne-am asumat subiectul „Les statues honorifiques dans la documentation épigraphique et iconographique de la mer Noire à l'époque romaine".

onorific; 3. Persoanele sau grupurile sociale antrenate în folosirea statuilor/portretelor ca instrument al comunicării vizuale și impactul/relevanța unor asemenea măsuri de cinstire în cadrul unei comunități.

1. De la posibilitățile de comunicare sugerate de textul scris la motivația și căile de elaborare a inscripțiilor

Cândva în secolul al IV-lea a. Chr., într-un moment când piraţii ocupaseră insula lui Ahile spre jefuirea grecilor, un olbian (al cărui nume nu s-a păstrat), a binemeritat cinstirea din partea cetății pentru izgonirea tâlharilor. Tot el, după revenirea în oraș, a adus – în chip felurit – servicii importante olbienilor. Pentru aceasta – ca să preluăm cât mai exact exprimarea lapicidului **[CE 1]** – „comunitatea cetățenilor l-a onorat în timpul vieții cu un cadou, iar după moarte i-a ridicat monument funerar pe cheltuiala statului. Poporul olbienilor a hotărât să-i fie ridicată o statuie, pentru ca faptele sale să rămână spre amintire, iar orașul să arate, astfel, grecilor că are o grijă deosebită față de insulă, iar pe cei care se preocupă de aceasta îi onorează cu toată străduința (încă) din timpul vieții, aducându-le mulțumiri însemnate și după moarte".

Odată cu această mărturie suntem la începuturile elenismului în arealul nord-vest pontic, unde *poleis* – aflate în contact permanent cu populațiile epihorice încă din momentul întemeierii – se vedeau puse acum într-o situație diferită față de epoca anterioară, dar și față de alte regiuni ale Orientului grec. Oraşe precum Tyras, Olbia sau Chersonesos nu s-au aflat sub stăpânirea monarhiei macedonene sau a dinastiilor elenistice anterioare lui Mithridates VI Eupator.[8] Pe de altă parte, sfârşitul pentru *pax Scythica* coincide cu începutul unei ere pline de confruntări anevoioase cu lumea nomazilor. În acest context, comunitățile urbane se vedeau nevoite să depindă într-o măsură mult mai mare ca înainte de binefacerile asumate de către unii dintre cetățenii înstăriți. Ca atare, inscripțiile onorifice devin mijlocul principal de comunicare între lumea polisului în ansamblul ei și reprezentanții păturii de notabili, ale căror statui încep să „populeze" spațiile publice, unde vor concura tot mai insistent cu reprezentările zeilor și eroilor.

Din antichitate și până astăzi puterea de exprimare a cuvântului corelat imaginii s-a schimbat prea puțin. Cel care aduce servicii patriei (așa cum o făcea odinioară – pentru a da un exemplu – Hegesagoras din Histria **[CE 12]**) obține, între alte onoruri, afișarea publică a chipului său cu inscripția aferentă. Legătura dintre scris și imagine în documentele din arealul Pontului Euxin care ne stau la dispoziție corespundea unei necesități general grecești de a fixa contractual o măsură de cinstire acordată și, în același timp, de a transmite vizual pentru o perioadă cât mai lungă cele hotărâte. Pentru a răspunde mai convingător la întrebarea legată de motivația și căile de elaborare a inscripțiilor, ar trebui să ținem cont nu doar de scriere, ci și de imaginile corelate acesteia, ca și de cercetarea sistematică a contextului arheologic.[9] Dar din moment ce, practic, toate

[8] Discuția privind raporturile dintre Olbia şi regatul sciților târzii din Crimeea în secolul II a. Chr. este prea complexă pentru a putea insista aici. Privitor la observațiile noastre anterioare în acest sens, vezi COJOCARU 2009,p. 7-8, 11-13; cf. COJOCARU 2013, p. 98.

[9] Cf. ECK 2003, p. 60: „Nur ist dabei nicht zu vergessen, dass nicht die Inschrift bei der

imaginile relevante pentru subiectul abordat de noi fie nu s-au păstrat, fie nu mai pot fi asociate cu o inscripție anume, iar majoritatea decretelor care ne interesează nu au fost descoperite *in situ*, suntem nevoiți să apelăm aproape exclusiv la informaţiile oferite de texte.

Dintre mai multe exemple relevante atragem atenția asupra lui Theokles din Olbia **[CE 40]**, cetățean ideal și prieten al străinilor, de care s-a ocupat într-un articol recent Heinz Heinen[10]. Conform inscripției, Theokles, fiul lui Satyros, se trăgea din strămoși celebri și plini de merite față de orașul natal datorită atât soliilor și diferitelor magistraturi asumate, cât și binefacerilor acordate concetățenilor și străinilor. Moştenind noblețea strămoșilor, Theokles a dovedit la rându-i binefaceri atât de mari, încât – atât în ceea ce privește dragostea de patrie, cât și în privinţa ospitalităţii față de eleni – și-a depășit predecesorii, arătându-se egal celor mai mari evergeți ai orașului. Ales în unanimitate pentru a patra oară în cea mai înaltă funcție, a fost răpit de un demon invidios, fără să-și mai poată duce la capăt magistratura. Cetățenii și străinii, rămași îndoliați din cauza răpirii întâistătătorului bărbat al cetății, s-au adresat către Sfat și popor și către orașele de unde proveneau străinii ca Theokles să fie încununat cu o cunună de aur și crainicul să anunțe următoarele: „Sfatul și poporul și orașele de unde provin străinii aflați la noi îl încununează pe Theokles, fiul lui Satyros, deoarece el i-a învins pe toți cei care din timpuri străvechi s-au remarcat prin binefaceri față de oraș". În continuare, *pséphisma* prevedea amplasarea, pe cheltuială publică, a chipului celui onorat în gimnaziu, de a cărui construcție s-ar fi îngrijit el însuși. Hotărârea trebuia să fie săpată pe o stelă de marmură, așezată în locul cel mai vizibil din oraș, pentru ca să poată fi cunoscute curajul nestrămutat al lui Theokles, noblețea lui spontană, osârdia întru salvarea cetățenilor și filantropia față de străini, dar și ca un îndemn pentru toți cei care ar fi fost în măsură să săvârșească binefaceri față de orașul lor.

2. Locul de amplasare a unei statui sau a unui decret onorific

În documentul invocat mai sus chipul pe scut al celui onorat (ca *imago clipeata*) este amplasat în gimnaziu, iar piatra cu decretul de cinstire – în cel mai vizibil loc din oraș. Alte inscripții completează tabloul, în același sens, pentru mai toate *poleis* din arealul Mării Negre (cu excepția Regatului Bosporan, de unde cunoaștem amplasarea publică a statuilor onorifice doar în cazul regilor și a unor demnitari de la curtea regală). În secolul al III-lea a. Chr. Diogenes, fiul lui Diogenes, a obținut la Histria o statuie de bronz în agora, într-un loc ales chiar de cel onorat, hotărârea de cinstire fiind săpată pe cel puțin două stele de marmură **[CE 4]**. Tot în secolul al III-lea în piața publică din Histria era amplasată statuia din bronz a lui Dionysios, fiul lui Struthion – de această dată lângă statuia Demos-ului, alături de alte reprezentări care puteau atrage privirile în acest spațiu **[CE 5]**. Decretul era săpat atât pe baza statuii, cât și pe o stelă de marmură, așezată lângă altarul zeilor din Samothrake.

öffentlichen Präsentation das Entscheidende war, sondern vielmehr das, was visuell erfasst werden konnte"; 61: „Man müsste dazu das Inschriftenmaterial, aber auch die bildlichen Darstellungen und archäologischen Befunde einmal systematisch daraufhin durchsehen".

[10] HEINEN 2009.

Către sfârșitul secolului al III-lea sau începutul celui următor Nikeratos, fiul lui Papias, a binemeritat într-un mod deosebit pentru serviciile aduse patriei **[CE 10]**. Ca judecător extern a obținut, mai întâi, o statuie și un portret din partea chersonesiților. Iar mai apoi, după ce a căzut victimă unui atac mișelesc al dușmanilor, i-au fost decretate onoruri excepționale, asemănătoare celor stabilite pentru Diodoros Pasparos, personalitate politică a Pergamonului din timpul războiului împotriva lui Aristonikos[11]. Decretul olbian pentru Nikeratos prevedea: înmormântare publică în oraș, în zi de doliu pentru întreaga comunitate; o cunună de aur în numele Demosului, o statuie ecvestră într-un loc ales de rude. Pe statuie trebuia să fie săpată următoarea inscripție: „Poporul a ridicat această statuie ecvestră lui Nikeratos, fiul lui Papias, care ca binefăcător a urmat vrednicia strămoșilor, aducând mult folos patriei. Pentru vrednicia și pentru binefacerile sale față de popor". Povestea lui Nikeratos nu se încheia odată cu ridicarea statuii. Aceasta urma să fie încununată în fiecare an cu prilejul convocării Adunării poporului și a întrecerilor hipice în cinstea lui Ahile, crainicul trebuind să anunțe cele înscrise pe baza statuii. Totodată, decretul înscris pe o stelă de marmură era așezat într-un loc public ales de rude.

În secolul al II-lea un bust de bronz pentru un oarecare, fiul lui Theognetos, a fost așezat în gimnaziul de la Histria, într-un loc ales chiar de cel onorat **[CE 14]**. Programul de educație gimnazială era marcat și de lespedea de marmură care înfățișa decretul. Un alt cetățean al Histriei – amiralul Hegesagoras, fiul lui Monimos, – a obținut în secolul al II-lea la Apollonia o statuie care-l înfățișa în armură completă pe un cioc de corabie **[CE 12]**. Statuia trebuia să fie așezată în templul lui Apollon Ietros, cu decretul onorific săpat pe baza acesteia. Către sfârșitul secolului al II-lea Diophantos, fiul lui Asklapiodoros, din Sinope, *strategos* al lui Mithradates VI Eupator, a fost onorat la Chersones cu o statuie de bronz care-l înfățișa complet înarmat **[CE 17]**. Aceasta trebuia să fie așezată în acropolă, alături de altarele zeiței Parthenos și a Demosului. Două generații mai târziu în agoraua din Dionysopolis era ridicată statuia de bronz a lui Akornion, locul mai exact al amplasării fiind stabilit de cel onorat **[CE 19]**. Către sfârșitul secolului I comunitatea din Mesambria hotăra ca tabloul pictat pe un scut (*imago clipeata*) al medicului Glaukias, fiul lui Athanaion, să fie amplasat în templul lui Apollo **[CE 20]**. În același timp, *pséphisma*, pe o lespede de marmoră, putea fi citită de cei care frecventau templul lui Asklepios.

Tradiția elenistică a decretelor onorifice a fost continuată și în epoca romană. Astfel, callatianul Apollonios a fost onorat către jumătatea secolului I p. Chr. cu mai multe statui de bronz și portrete pictate, amplasate în locurile cele mai vizibile ale orașului **[CE 24]**. Hotărârea de cinstire, înscrisă pe o lespede de marmură, trebuia să fie așezată într-un loc din gimnaziu ales chiar de cel onorat. Către sfârșitul secolului I comunitățile din Heracleea și Amastris au hotărât ca Iulia Aquilina, care beneficia de cetățenia ambelor orașe, să fie onorată cu o statuie ce urma să fie așezată în teatrul construit sau doar refăcut prin grija strămoșilor ei **[CE 27]**.

Binefăcătorii și oamenii politici locali sunt eclipsați, totuși, de către

[11] Privitor la onorurile acordate lui Diodoros Pasparos, vezi discuția rezumativă la PEKÁRY 1994, p. 146-148.

reprezentanți ai administrației romane în ceea ce privește onorurile acordate de o comunitate sau alta. De exemplu, în anul 174 p. Chr. Titus Aurelius Calpurnianus Apollonides, procurator financiar al Moesiei Inferior, a fost răsplătit nu numai cu statui și busturi, dar și cu acordarea titlului de membru al Sfatului din Chersones **[CE 32]**.

3. Persoane sau grupurile sociale antrenate în folosirea statuilor/portretelor ca instrument al comunicării vizuale și impactul/relevanța unor asemenea măsuri de cinstire în cadrul unei comunități

În comunitățile grecești urbane din arealul Mării Negre, care numărau în cel mai bun caz câteva mii (dacă nu chiar câteva sute) de cetățeni, decretele onorifice reprezentau în epocile elenistică și romană instrumentul de comunicare cel mai important. Din momentul când „mesajul scris" transmis de texte a fost corelat statuilor și portretelor celor onorați, a fost deschis drumul spre idealizarea reprezentanților păturii înstărite care își asumau o poziție dominantă din punct de vedere politic și social. Astfel, erau create premisele pentru apariţia unui cetățean „ideal" ca Theokles din Olbia **[CE 40]**, care „față de cei de aceeași vârstă s-a comportat ca un frate, față de cei mai în vârstă – ca un fiu, față de cei mai tineri – ca un tată". De aici – cum observa pe bună dreptate Heinz Heinen – rezultă o imagine a polisului „ca instituție educativă supradimensionată, în sensul unei *paideia* care începe cu exemplul strămoșilor și atinge apogeul odată cu suma și intensitatea binefacerilor proprii menite să servească drept exemplu contemporanilor și urmașilor"[12]. Tocmai acestui scop serveau și decretele onorifice consemnate în scris, ca și reprezentările binefăcătorilor, uneori eroizați, amplasate în locurile cele mai vizibile ale cetății. Într-o societate fără ziare, televizor și internet „elocvenţa" statuilor ridicate în mai toate spațiile publice, respectiv a textelor înscrise pe stele de marmură și care erau anunțate de crainici la sărbătorile cele mai importante, era cu siguranță mai mare ca astăzi. Cuvântul corelat imaginii influența și schimba mentalitatea tuturor celor implicați în evenimentele numeroase și variate ale vieții polisului – indiferent dacă ne referim la cetățeni, străini, sclavi sau chiar „barbari".

La finalul acestor câtorva reflecţii preliminare să ne fie permisă invocarea unor paralele cât se poate de elocvente pentru felul în care din antichitate și până astăzi relevanța unei statui ridicate într-un loc public a rămas aproape neschimbată. În vara anului 2012, cu prilejul unei deplasări de documentare în Ucraina, am ajuns și în orașul Belgorod-Dnestrovskij, *alias* Cetatea Albă, pe locul anticului Tyras. După destrămarea Uniunii Sovietice orașul a cunoscut o decădere continuă – rata șomajului este enormă, starea străzilor și a clădirilor oferă o privelişte dezolantă, totul denotă o lipsă acută de fonduri comunitare. În această situație de stringentă necesitate în drămuirea banului public vizitatorul mai puțin avizat ar putea fi șocat de un cadru desprins parcă dintr-un alt film. Ne referim la decizia consiliului municipal de a ridica lângă primărie o statuie supradimensionată a

[12] HEINEN 2009, p. 28: „Die Polis erscheint als eine große Erziehungsanstalt im Sinne einer Paideia, die mit dem Vorbild der Vorfahren beginnt, sich in der Summe und der Intensität der eigenen Lebensleistung entfaltet und ihrerseits als Muster für Zeitgenossen und Nachgeborene wirkt".

lui Lenin, ale cărui busturi din bronz, marmură sau granit încă mai pot fi văzute pe teritoriul Ucrainei, inclusiv în taberele de odihnă pentru copii. Şi dacă profilul lui Karl Marx săpat pe un deal din dreapta drumului spre Sevastopol poate stârni astăzi ilaritate, capul uriaş a lui Kemal Atatürk sculptat pe un munte care domină oraşul Eregli (antica Heracleea) încă se mai înscrie în firesc. Acestea, ca şi numeroase alte exemple, care ar putea fi invocate în acelaşi sens, ne amintesc şi de remarcile pline de umor ale lui Lucian din Samosata – statuile sunt nevoite să asculte prostiile celor care le venerează, să-i lecuiască pe cei bolnavi, să-i pedepsească pe hoţi, să împărtăşească oracole[13].

CATALOG EPIGRAFIC[14]

1. Decret onorific. LD: Insula Şerpilor (Leuke); LP: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", inv. L 350; sec. IV a. Chr.; ed.: IOSPE I^2 325, r. 7-17 (cf. VINOGRADOV 1989, p.165; HUPE 2006, p.79, pl. 7.1-2).

[- - -] διὰ ταῦτα ὁ δῆμος |[8] [αὐτ]ὸν καὶ ζῶντα ἐτίμησεν δωρεᾶι | [καὶ τ]ελευτήσαντα ἔθαψεν δημοσίαι· | [ἔδοξε]ν τῶι δήμωι τῶι Ὀλβιοπολιτῶν | [στῆσαι] αὐτοῦ εἰκόνα, ὅπως ἂν αἵ τε πράξει[ς |[12] αὐτοῦ μ]νημονεύωνται καὶ ἡ πόλις φανερ[ὸν | ποιήσηι το]ῖς Ἕλλησιν, ὅτι καὶ τῆς νήσου πολ[λὴν | ἐπιμέλειαν] ποεῖται κατὰ τὰ πάτρια καὶ τοὺς φι|[λοτιμουμέ]νους εἰς αὐτὴν καὶ ζῶντας τιμ[ᾶι |[16] καὶ τελευτήσα]σιν α[ὐτ]οῖς ἀ[ξ]ίας ἀποδίδωσι | [χάριτας].

2. Decret onorific pentru Kallinikos. LD: Olbia; LP: Muzeul de Arheologie din Odessa, inv. 50740 şi 50523; după 330 a. Chr.; ed.: IOSPE I^2 25 + 31, r. 13-16 (text reunit de Ju.G. Vinogradov, în: PS, p. 282 şi pl. 6, 1-2).

[- - -] δεδόχθαι τῶι δήμωι· ἐπηι[νέσαι Κ]αλλίνικον Εὐξέν[ου] | ἀρετῆς ἕνεκεν καὶ εὐεργεσίας τῆς εἰς τὸ[ν δ]ῆμον καὶ στεφανωθῆνα[ι] | αὐτὸν χρυσοῖς χιλίοις καὶ ἀνδριάντι τὸν δ[ὲ] στέφανον ἀναγορευθῆνα[ι] |[16] τοῖς Διονυσίοις ἐν τῶι θεάτρωι.

3. Decret onorific pentru Apollodoros, Apollonios şi Euphrones din Chersonesos. LD: Olbia; LP: filiala din St. Petersburg a Institutului de Arheologie; mijlocul sec. III a. Chr.; ed.: SEG 39, 702 = NO 28 + 29 + 123 + IOSPE I^2 240, r. 1-4 & 20-33 [text reunit de JAJLENKO 1989; cf. VINOGRADOV 1989, p.215-216).

Ἔδοξε βουλῆι καὶ δήμωι, οἱ σύνεδροι εἶπαν· ἐπειδὴ Ἀπ[ολλώνιος] | Εὐφρόνεος Χερσονησίτης πολλὰ καὶ μεγάλα εὐεργ[έτηκε τὴν] | πόλιν, ὑπὲρ

[13] Luc. *Deor.Conc.* 12, *Cont.* 22; *Alex.* 30; *Luct.* 19. Cf. PEKÁRY 1994, p.161: „... die Statuen müssen Dummheiten ihrer Verehrer anhören, Kranke heilen, Diebe bestrafen, Orakel erteilen".

[14] În cazul fiecărei inscripţii catalogate, *lemma* conţine următoarele date: locul descoperirii (LD), locul de păstrare (LP – doar acolo unde acesta ne este cunoscut), data documentului, ediţia (ed.) după care a fost preluat textul (cu trimiteri la reeditări ulterioare în cazul inscripţiilor mai importante).

ῶν ὁ δῆμος ἀποδιδοὺς χάριν εἰκόνι καὶ ταῖ̣[ς μεγίσταις] |[4] τιμαῖς ἐστεφάνωκεν αὐτόν [- - -]

[- - -] |[20] [- - -] ἵνα δὲ καὶ ὁ δῆμος φ[αίνηται | ἄξιος τῶν αὐτὸν εὐεργετούν]των καὶ ᾖ κοινῇ συντη[ρή]σον|[τα πάντα καταλειπομένα τῶ]ν αὐτῶν προσόδων, ἀποδοθῆ|[ναι αὐτοῖς ταῦτὰ διὰ τοῦ πρὸ]ς τὴν εἰκόνα τὴν Ἀπολλωνίου |[24] [ἀνασταθῆναι καὶ τοὺς υἱεῖς τ]οὺς ἐκείνου· ὅπως καὶ πιστο|[τέραν οἱ ἄλλοι ἔχωσι τὴν προθυμ]ίαν τὴν πρὸς τὴν πόλιν ἰδό[ντες, ὅτι ὁ δῆμος τοῖς ἀγαθοῖ]ς ἀνδράσιν καὶ εἰς αὐτὸν φιλο|[τιμουμένοις ἀξίας χάριτας ἀ]ποδιδῶσι μείζους ὧν ἂν εὖ πά|[28][θηι ὑπ᾽ αὐτῶν, καλέσαι αὐτοὺς ἐ]πὶ ξένια πρὸς τὸν ἱερέα τοῦ Ἀπόλ|[λωνος ὧν ἐπιμεληταὶ (?) εἱρή]θησαν Ἀγαθῖνος Δηϊμάχου, Κόνων | [τοῦ δεῖνος, ὁ δεῖνα - - - ο]υ· ἀναγράψαι δὲ καὶ τὸ ψή|[φισμα εἰς στήλην λιθίνην ἐπιμελούντ]ων τ[ῶ]ν ἀρχόντων, τὴ[ν δὲ |[32] στήλην τήνδε ἀνασταθῆναι ἐν τῶι Ἀπόλ]λ̣ων[ος] ἱ̣ερῶι παρὰ τὴν [εἰ|κόνα].

4. Decret onorific pentru Diogenes. LD: Histria; LP: Muzeul Național de Istorie a României, inv. 83760; mijlocul sec. III a. Chr.; ed.: ISM I 1, r. 11-14.

[- - -] στεφα|[12][νοῦσθαι] δ᾽αὐτὸν καὶ ἐμ πᾶσι τοῖς ἀγῶσι χρυσῶι στεφά|[νωι] ἀ[ρε]τῆς ἕνεκεν καὶ εὐνοίας εἰς τὸν δῆμον· στῆσα|[ι] δ᾽αὐτοῦ καὶ εἰκόνα χαλκῆν ἐν τῆι ἀγορᾶι οὗ ἂν αὐτὸς θέλη[ι·] [- - -]

5. Decret onorific pentru Dionysios. LD: Histria; LP: Muzeul Histria, inv. 325; sec. III a. Chr.; ed.: ISM I 19, r. 10-15 & 30-32 (cf. AVRAM 2007, p. 85, nr. 19).

[- - -] δεδόχθαι τῶ[ι δήμωι· ἐ]|παινέσαι Διονύσιον Στρουθίων[ος ἐπὶ τού|[12]τοι]ς καὶ ἀναγράψαι εὐεργέτην τοῦ [δήμου, | στ]ῆσαι δ᾽αὐτοῦ καὶ εἰκόνα χαλκῆ[ν ἐν τῆι | ἀγο]ρᾶι παρὰ τὸν Δῆμον καὶ τὰς εἰκόν[ας τὰς | παρεστώ]σα[ς αὐ]τῶ[ι· - - -]

[- - -] σταθ[έντος δὲ | τ]οῦ ἀνδριάν[τ]ος καὶ εἰς τὴν [β]άσιν το[ῦ ἀνδριάν|[32]το]ς ἀν[αγράψα]ι τὸ ψήφισμα [- - -]

6. Decret onorific. LD: Histria; LP: Muzeul Histria, inv. 476; sec. III a. Chr.; ed.: ISM I 12, r. 14-22 (cf. AVRAM 2007, p.84, nr. 12).

[- - -] ἐπαινέσαι ἐπὶ τούτοις Διοσκουρί|δην Στρουθίωνος καὶ ἀναγράψαι εὐεργέ|[16]την τοῦ δήμου· καὶ στεφανοῦσθαι αὐτὸν | ἐμ πᾶσι τοῖς ἀγῶσι στεφάνωι ἀ|[ρετῆς] ἕνεκεν καὶ εὐνοίας τῆς εἰς τὸν δῆ|[μον· στῆσαι δ]᾽αὐτοῦ καὶ εἰκόνα χαλκῆν |[20] [ἐν τῆι ἀγορᾶι· ἀναγράψ]α̣ι δὲ τὸ ψήφισμα | [τόδε εἰς στήλην καὶ στῆσαι παρὰ τ]ὴν εἰκό|[να αὐτοῦ τοὺς ἡγεμόνας - - -]

7. Decret onorific pentru Agasikles. LD: Chersonesos; LP: Rezervația arheologică „Chersones Tavričeskij"; sec. III a. Chr.; ed.: IOSPE I² 418 (text înscris în opt coroane care apar pe baza statuii; cf. Ju.G. Vinogradov, în: PS, p. 461-463, 569 și pl. 30, 4-5).

Ὁ δᾶμος Ἀγασικλῆ Κτη[σία]. 1. Εἰσαγησα|μένωι τὰν | φρου[ρὰ]ν | καὶ κατ[α]σκευ|άξαντι. 2. (Ὁ)ρί[ξ]αντι | τὰν ἐπὶ τοῦ | πεδ[ί]ου | ἀπελείαν. 3. Τειχοποήσαντι. 4. [Ποήσαντι?] | τὰν ἀγορ[άν]. 5. [Στραταγ]ή|[σ]αντι. 6. [Ἱερατ]εύ|σαντι. 7. Γυ[μ]ν[α]σι|[α]ρχήσαντι. 8. [Ἀγ]ορανο|μ[ήσα]ντι.

8. Decret onorific pentru Euresibios. LD: Olbia; sec. III a. Chr.; ed.: IOSPE I² 187 (text înscris pe baza unei statui)[15].

Ὁ δῆμος Εὐρησίβιον Δημητρίου Διὶ Βασιλεῖ | [ἀρετῆς] ἕνεκεν καὶ εὐνοίας τῆς εἰς αὐτόν.

9. Decret onorific pentru Anthesterios. LD: Olbia; 250-225 a. Chr.; ed.: SEG 34, 758, r. 45-55.

[- - - δεδόχθαι βουλῆι] κ̣α̣ὶ τῶ̣[ι] | δήμωι· ἐπα̣[ινέσαι ἐπὶ τούτοις Ἀνθε]σ̣τ̣ή̣ρ̣ι̣ο̣ν̣ | ἐ̣π̣τ̣α̣δ̣είσ[αντα καὶ στεφανοῦν χρυσῶι] στε̣|[48]φάνωι κ̣α̣τ̣ὰ̣ ἐ̣[νιαυτὸν ἕκαστον, τὸν δὲ σ]τέφα|νον ἀναγορε̣[υθῆναι τοῖς Διονυσίοις ἐ]ν̣ τ̣ῷ̣[ι] | θεάτρωι ὑ̣π̣[ὸ τοῦ κήρυκος, τόδε τὸ ψή]φισμ[α] | γραφῆναι ἐ̣ὶ̣ς̣ τ̣ε̣[λαμῶνα λίθινον καὶ στα]θῆναι |[52] ἐ̣ν̣ τῶ̣ι̣ ἐ̣π̣τ̣α̣δ̣είωι, καὶ τ[ὰ χρήματα οἱ ἑ̣π̣τ̣ὰ̣ ἐ̣]ξέθη|καν, ἀναθεῖναι ἕ̣[να] μ[ὲ]ν ἐ̣π̣[άνω] (?) ἕ̣τ̣[ερον] δὲ ἐ̣ν̣ τῶ̣ι̣ ἱ̣ε̣|ρῶ̣ι̣ τύ̣π̣ο̣ν̣ λ̣ευκοῦ λ̣ί̣[θ]ο̣υ̣, τὸ δὲ γενόμενον εἰς [αὐ]|τὸν ἀ̣ν̣ά̣λ̣ω̣μ̣α̣ ἀ̣ν̣ε̣ν̣γ̣κ̣ε̣ῖ̣ν̣ ἡ̣μ̣ᾶ̣ς̣ ἐ̣ν̣ λόγω[ι].

10. Decret onorific pentru Nikeratos. LD: Olbia; LP: Muzeul de Istorie din Moscova; sf. sec. III/înc. sec. II; ed.: IOSPE I² 34, r. 8-9 & 22-34.

[- - -] |[8] [- - - κατέσ]τησεν δὲ τὴν πόλιν εἰς εἰρήνην, ἐφ᾽ οἷς ἀνδριάντος [ἀν]αστά[σε]ι καὶ εἰκόνος ἀ|[ναθέσει ἐτιμήθη ὑπ᾽ α]ὐτῶν [- - -]

[- - -] |[22] [- - - δεδόχ]θαι οὖν τῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμωι, ὅπως ἐπιφανεστέρας τύχηι παρὰ τῆ[ς | τιμῆς, τὸ μὲν σῶμα ε]ἰσκ[ο]μισθῆναι εἰς τὴν πόλιν πρὸς τὴν καθήκουσαν κηδείαν, κλεισθῆνα[ι] |[24] [δὲ τὰ ἐν τῆι πόλει ἐργαστ]ήρια, μελανειμονῆσαί τε τοὺς πολείτας καὶ παρέπεσθαι τῆι ἐκφορᾶ̣ ἅ̣|[παντας ἐν τάξει, στεφανωθ]ῆναι τε αὐτὸν ὑπὸ τοῦ δήμου ἐπὶ τῆς ἐκκομιδῆς χρυσῷ στε|[φάνῳ· ἀνασταθῆναι τε αὐ]τοῦ καὶ ἀνδριάντα ἔφιππον ἐν ᾧ̣ ἂ̣ν τόπῳ οἱ προσήκοντες αὐτοῦ | [βούλωνται καὶ ἐπιγραφὴν δ]οῦναι τήνδε· Ὁ δῆμος Νεικήρατον Παπίου, τὸν ἀ̣[π]ὸ προγόνων εὐερ|[28][γέτην ὄντα καὶ πλεῖστα τ]ῆι πόλει κατορθωσάμενον ἀγαθά, ἀρετῆς ἕ̣[ν]εκα καὶ εὐεργεσίας | [τῆς εἰς αὐτόν· στεφα]νοῦσθαι δὲ αὐτὸν καὶ καθ᾽ ἕκαστον ἐν τῆι ἀρχαιρετικῆι ἐκ[λη|σίαι καὶ ἐν τῶι - - - ἀ]γῶνι τἀχιλλεῖ κατὰ τὸ πυθόχρηστον τῆς ἱπποδρομίας, τοῦ κήρυκος ἀ̣ν̣[α|γορεύοντος καθὼς ἡ ἐπ]ιγραφὴ<ι> τοῦ ἀνδριάντος περιέχει· | ἀναγράψαι δὲ καὶ τὸ ψήφισμα εἰς τε|[32][λαμῶνα λευκόλιθον κα]ὶ ἀναθεῖναι ἐν ᾧ̣ ἂ̣ν τόπῳ οἱ προσήκοντες αὐτοῦ βο[ύλ]ωντ(α)ι,

[15] Vezi V.V. Latyšev, *ad* IOSPE I² 187, p. 206: „… si basis magnitudinem consideramus, probabile fit Heurisibii statuam fuisse equestrem". Cf. Ju.G. Vinogradov, în: PS, p. 462, n. 201.

ὅπως καὶ οἱ λ[οιποὶ πολεῖται προθυμότ]εροι γ[ε]ίνωνται εὖ ποιεῖν τὴν πατρίδα, τοὺς εὐεργέτας ταῖς καθηκο[ύ|σαις τιμαῖς κοσμουμέν]ους ὁρῶντες.

11. Decret onorific pentru Meniskos. LD: necropola medievală de la Pliska; LP: Universitatea „Sv. Kliment Ochridski" din Sofia; sf. sec. III; ed.: SEG 52, 724, r. 45-53 (cf. AVRAM 2012[16]).

[- - -] [δεδόχθαι τῆι βουλῆι καὶ | τ]ῶι δήμωι ἐπαινέ[σ]αι [μὲν] ἐπὶ τούτοις Μενίσ[κον | κα]ὶ ἀναγράψαι εὐερ[γέ]τ̣[ην τοῦ δ]ήμ[ου, σ]τε[φανοῦσθαι |[48] δ]ὲ αὐτὸν καὶ ἐγγόνους̣ [ἐμ πᾶσι τ]οῖς ἀγ̣ῶ̣σ̣ι [χρυσῶι | σ]τεφάνωι δι᾽ ἀνδραγαθί̣ [αν καὶ εὔν]οιαν τ̣ὴ̣ν̣ α[ὐτοῦ· | σ]τῆσαι δὲ αὐτοῦ καὶ εἰ[κόνα] χ[αλκῆ]ν ἐν τῆι ἀ[γορᾶι καὶ] | γράψαι τὸ ψήφιζμ̣α [εἰ]ς [τὴ]μ βά[σιν]· ἐπὶ δὲ τού[τοις καὶ] |[52] ἀναγράψαι τὸ ψήφισ̣μα [τοὺς ἡγε]μ̣όν̣ας εἰς [στήλην] καὶ ἀναθεῖναι ἐν τῶι ἰε̣[ρῶι] τ̣ο[ῦ Ἀ]πόλλωνος· [- - -]

12. Decret onorific pentru Hegesagoras. LD: Histria; LP: Muzeul Național de Istorie a României, inv. 18794; sec. II a. Chr. (?)[17]; ed.: ISM I 64, r. 30-39 (cf. IGBulg I² 388 bis; AVRAM 2007, p. 93, nr. 64).

[- - -] [δεδόχθαι τῆι βουλῆι καὶ τῶι δή|μωι ἐπαινέσαι μὲν ἐπὶ τούτοις τὸν δῆμον τὸν Ἰστρι|[32]ανῶν, φίλον ὄντα συγγενῆ καὶ συμμάχων, καὶ ἐπὶ τῶι πένψαι ναύαρχον Ἡγησαγόραν Μονίμου καὶ ἀπο|καταστῆσαι τὰς ἐψηφισαμένας Ἰστριανοῖς τιμάς· στ[ε]|φανῶσαι δὲ καὶ Ἡγησαγόραν Μονίμου χρυσῶι στεφάνω[ι] |[36] ἐν τοῖς Διονυσίοις καὶ εἰκόνι χαλκῆι ἐν ὅπλοις ἐπ᾽ ἐμ|[β]όλου καὶ ἀναθεῖναι τὴν εἰκόνα εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλ|λωνος τοῦ Ἰατροῦ καὶ γράψαι τὸ ψήφισμα τὴν βά[σ]ιν [- - -]

13. Decret onorific pentru Aristides (?). LD: Histria; LP: Muzeul Histria, inv. 116; sec. II a. Chr.; ed.: ISM I 31, r. 10-11 (cf. AVRAM 2007, p. 87, nr. 31).

[10][- - -] ὧν χ[ά|ριν αὐτὸν ὁ δῆμος ἐτίμησεν] καὶ ε[ἰκ]ό[σι] χαλκαῖ[ς] [- - -]

14. Decret onorific pentru fiul lui Theognetos. LD: Histria; LP: Muzeul Histria, inv. 301 A-B; sec. II a. Chr.; ed.: ISM I 59, r. 12-22 (Decret al unei asociații).

[- - -] ἐπηνῆσθαι μὲν ἐπὶ |[12] [τούτοις - - -] Θεογνήτου καὶ στεφανοῦ|[σθαι αὐτὸν κατ᾽ ἐνιαυτὸν ἐπὶ τοῦ γλυκισμοῦ | χρυσῶι σ[τεφάνωι ἐν τ]ῆι τῶν Ἑρμαίων ἡμέραι φιλο|[16]τιμίας καὶ εὐνοίας τῆς] εἰς ἑαυτούς· σταθῆναι δὲ | αὐτοῦ καὶ εἰκόν[α χαλ]κῆν ἐν τῶι γυμνασίωι ὅπου | ἂν αὐτῶι φαίνητ[αι ὅπω]ς

[16] Între timp, autorul a avut amabilitatea să ne trimită întregul dosar legat de această inscripție, sub forma unui studiu amplu ce urmează să apară în: *Studi ellenistici* 29 (2015), fapt pentru care îi exprimăm mulțumiri şi cu acest prilej.

[17] Cf. AVRAM 2007, p. 93, nr. 64: „Ju.G. Vinogradov estime que ce décret ne date pas du II[e] s. av. J.-C. …, mais bien des années 255/4 av. J.-C. La guerre entre Apollonia, aidée par Istros, et Mésambria aurait affaire aux opérations déroulées en mer Noire pendant la « deuxième guerre de Syrie »".

καὶ οἳ λοιποὶ φιλοτιμότ[ε]|ροι γίνωνται πρὸ[ς τὸ φ]ιλαγαθεῖν εἰς τοὺς νέ[ους·] |[20] τὸ δὲ ψήφισμα [τόδε ἀ]ναγράψαι ἐπὶ τοῦ παρ[όντος] | εἰς τελαμῶνα [λευκ]οῦ λίθου [ὃν καὶ ἀναθεῖναι ἐν] | τῶι γυμνασίωι ὅ[που ἂ]ν αὐτ[ῶι φαίνηται· - - -]

15. Decret onorific. LD: Histria; LP: Muzeul Național de Istorie a României, inv. L 1420; sec. II a. Chr.; ed.: ISM I 61, r. 7-9. (Decret al unei asociații).

[- - -] ἀνθ᾽ ὧν αὐτὸν |[8] [ὁ δῆμος ἐτίμησεν εἰκόσι τε χαλ|[καῖς καὶ στε]φάνοις ἀϊδίοις· [- - -]

16. Decret onorific. LD: Histria; LP: în paramentul incintei târzii; sec. II a. Chr.; ed.: ISM I 178 și 179.

Ἀγαθῆι Τύχηι· | Ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος τὸν | ἀρχιερέα καὶ ποντάρχην |[4] ////////////////////////// ἐν πολ|λοῖς διαδειξάμενον τὴ[ν] | περὶ τὴν πατρίδα εὔνο[ιαν], | προνοησάμενον δὲ [καὶ] |[8] τῆς κατασκευῆς τ[ο]ῦ λ[ι]|μένος καὶ λογιστε[ύ]σ[αν]|τα μετὰ πάσης πίστεως, | δημοσία τῇ ἀναστάσε[ι] τοῦ |[12] ἀνδριάντος ἠμείψατο.

17. Decret onorific pentru Diophantos. LD: Chersonesos; LP: Muzeul Ermitage; cca. 107-104 a. Chr.; ed.: IOSPE I[2] 352, r. 47-54.

[- - -] δεδόχθαι τᾶι βου|[48]λᾶι καὶ τῶι δάμωι, στεφανῶσαι Διόφαντον Ἀσκλαπιοδώρου χρυσέωι στεφά|νωι Παρθενείοις ἐν τᾶι πομπᾶι, τὸ ἀνάγγελμα ποιουμένων τῶν συμμναμόνων· | Ὁ δᾶμος στεφανοῖ Διόφαντον Ἀσκλαπιοδώρου Σινωπέα ἀρετᾶς ἕνεκα καὶ εὐνο[ί]|ας τᾶ[ς] εἰς αὐτόν᾽· σταθῆμεν δὲ αὐτοῦ καὶ εἰκόνα χαλκέαν ἔνοπλον ἐν τᾶι ἀκροπό|[52]λε[ι] παρὰ τὸν τᾶς Παρθένου βωμὸν καὶ τὸν τᾶς Χερσονάσου· περὶ δὲ τούτων ἐπιμε|λὲ[ς] γενέσθαι τοῖς ἐπιγεγραμμένοις ἄρχουσι, ὅπως ὅτι τάχιστα καὶ κάλλιστα | γένηται. ἀναγράψαι δὲ καὶ τὸ ψάφισμα εἰς τὰν βάσιν τοῦ ἀνδριάντος [- - -]

18. Decret onorific pentru Diogenes. LD: Histria; LP: Muzeul Histria; ca. 90 a.Chr.; ed.: AVRAM 2007, p. 117-118, nr. XXVIII, r. 40-45 (cf. SEG 47, 1125).

[- - -] |[40] δεδόχθαι τῶι δήμωι· ἐπ[αινέσαι μὲν ἐπὶ] τούτοις | Διογένην Διογένου Ἀμ[ισηνὸν? τὸν στρα]τηγὸν <ἐπὶ> [τῆ]ς πόλ̣[ε]ως καὶ στεφα[νοῦσθαι αὐτὸν χρυσῶι] στεφά|[νωι ἐ]ν π[ᾶσι δ]ε τοῖς ἀγῶσιν [ἀρετῆς ἕνεκεν καὶ] εὐνοί|[44]ας τῆς εἰς τ]ὸν δῆμον· σ[τῆσαι δ᾽αὐτοῦ καὶ εἰκόνα | χαλκῆν κτλ. - - -]

19. Decret onorific pentru Akornion. LD: Dionysopolis; LP: Muzeul din Sofia, inv. 1200; curând după 48 a. Chr.; ed.: IGBulg I[2] 13, r. 42-49.

[- - -] ἵνα οὖν καὶ ὁ δῆμος φαίνηται τιμῶν | τοὺς καλο[ὺς] καὶ ἀγαθοὺς ἄνδρας καὶ ἑαυτὸν εὐεργετοῦντας, δε[δό|[44]χθ]α̣[ι τῇ] βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ ἐπῃνῆσθαι μὲν ἐπὶ τούτοις Ἀκορνίων[α] | Διον[υ]σ̣ίου κα̣ὶ στεφανωθῆναι

αὐτὸν ἐν τοῖς Διονυσίοις χρυσ[ῷ] στεφάνῳ | καὶ εἰκόνι χαλκῆ, στεφανοῦσθαι δὲ αὐτὸν καὶ εἰς τὸν λ[οι|π]ὸν χρ[όν]ον καθ᾽ ἕκαστον ἔτος ἐν τοῖς Διονυσίοις χρυσῷ στε[φά|[48]ν]ῳ, δε[δό]σθαι δὲ αὐτῷ καὶ εἰς ἀνάστασιν ἀνδριάντος τό|πον τὸν ἐπιφανέστατον τῆς ἀγορᾶς.

20. Decret onorific pentru Glaukias. LD: Mesambria; LP: Muzeul din Sofia, inv. 4740; sf. sec. I a. Chr.; ed.: IGBulg I² 315, r. 4-13 & 18-20.

|[4] [- - -] δ[εδόχθα]ι τῶι δά̣[μωι] | ἐπαινέσθαι μὲν [ἐπὶ] τούτοις Γλα̣[υ]|κίαν Ἀθα̣[ναίωνος ἰατρ]ὸν̣ ἄ̣νδρα ἀ̣|γαθόν [- - -] |[8] [- - -] ἀ̣[ν]α̣[θέμεν] δὲ αὐτοῦ καὶ | ἔνοπλον ἰκόνα [εἰς] τὸ [ἱερ]ὸν τοῦ Ἀπόλ|λωνος τοῦ [- - - ἐπιγράψ]αντας· Ὁ | δᾶμος Γλαυκίαν Ἀθαναίωνος ἰα|[12]τρὸν ἀρετᾶς χάριν καὶ εὐνοίας τᾶς | εἰς ἑαυτὸν᾽ [- - -]
[- - -] τὸ δὲ ψάφισμα τοῦτο εἰς τε|λαμῶνα λευκοῦ λίθου ἀναγράψαν|[20]τες (sic) ἀνατέμεν εἰς τὸ Ἀσκλαπιῆον.

21. Decret onorific. LD: Mesambria (Nesebăr); LP: Muzeul Ermitage; sf. sec. I a. Chr./înc. sec. I p. Chr.; ed.: IGBulg I² 320.

[Τὸν δεῖνα τοῦ δεῖνα τιμηθέντα ὑπὸ τοῦ δήμου τοῦ - -] |[1] [- - - καὶ χρυσ]ῶι σ̣[τ]ε̣[φάνωι | - - - ἀρετῆς ἕ]νεκεν. | [καὶ ἀναγορεύει ἀϊ]δίωι καὶ εἰκόνι χαλκῆι |[4] [καὶ παραστέ]μ̣α̣τι δήμου στεφανοῦντι | [τὴν εἰκόνα] καὶ ταφῆι τῆι ἐν πόλει | [ἀρ]ε̣τ̣ῆς ἕνεκεν. | [ὑπὸ τοῦ δ]ήμου τοῦ Τομιτῶν χρυσῶι στεφάνωι |[8] [καὶ εἰ]κόνι χαλκῆι καὶ παραστέματι δήμου | στεφανοῦντι αὐτοῦ τὴν εἰκόνα, εὐεργέτην | [ὄντα] τοῦ δήμου. | [ὑπὸ τοῦ δ]ήμου τοῦ Ἰστριανῶν χρυσῶι στεφάνωι, |[12] [εἰκόνι χ]αλκῆι *uacat* ἀρετῆς ἕνεκεν. [ὑπὸ τοῦ δ]ήμου τοῦ Ἀπολλωνιατῶν χρυσῶι στεφάνωι, | [εἰκόνι χ]αλκῆι ἀρετῆς ἕνεκεν, θεοῖς πᾶσιν.

22. Decret onorific. LD: Chersonesos; LP: Rezervaţia arheologică „Chersones Tavričeskij"; din timpul domniei lui Tiberius; ed.: IOSPE I² 355, r. 37-41.

[- - -] Ὅπως οὖν καὶ ὁ δᾶμο[ς φαίνηται | τοῖς εὐεργέταις ἀξίας χάριτας ἀποδιδούς, δε]δόχθαι τᾶι βουλᾶι καὶ τῶι δάμ[ω]ι στ[εφανῶ|σαι ἐπὶ τοῖς προγεγραμμένοις τὸν δεῖνα - - -ν]ος χρυσέωι στεφάνωι καὶ ἰκόνι [χαλκέαι? |[40] ἀρετᾶς ἕνεκεα τᾶς περὶ τὰν ἀνακομιδὰν (?) τᾶς δαμοκρ]ατίας· ἀναστᾶσαι δὲ αὐτοῦ [τὰν ἰκόνα | ἐν τῶι ἐπισαμοτάτωι τᾶς πόλιος τόπωι (?) - - -] [- - -]

23. Decret onorific pentru Orontes. LD: Olbia (?); LP: originalul este considerat dispărut; către mijlocul sec. I p. Chr.; ed.: IK 58, 3, r. 24-37 [cf. IOSPE I² 79].

[- - -] |[24] [- - -] δι᾽ ἃ δὴ δεδό|χθαι ἐπαινῆσθαι μὲν Ὀρόνταν Ἀβάβου | Ὀλβιοπολείταν ἐπὶ τᾶι διανεκεῖ ποτὶ τὸν | δᾶμον καὶ διὰ προγόνων προνοίαι, εἶμεν δὲ |[28] αὐτὸν καὶ πολείταν καὶ τοὺς ἐγγόνους αὐ|τοῦ καὶ ποτιγραφῆμεν ποθ᾽ ἅν κα θέλῃ τᾶν | ἑκατοστύων· τεθῆμεν δὲ αὐτοῦ καὶ εἰκό|να ἐπίχρυσον

ἐν τῶι βουλευτηρίωι ἐν |[32] τόπωι ὧι μὴ ἄλλος ἔχει, καὶ ἐπιγραφὰν ἐπι|γράψαι τὰν προδεδηλωμέναν. διαπέμψα|σθαι δὲ καὶ τὸ ψάφισμα τοῦτο δι᾽ ἐπιστο|λᾶς τοῖς Ὀλβιοπολειτᾶν ἄρχουσιν, ἵνα καὶ ἁ |[36] πατρὶς αὐτοῦ τᾶς Βυζαντίων εὐνοίας πρὸς | τὸν ἄνδρα καὶ τιμᾶς αἴσθηται.

24. Decret onorific pentru Apollonios. LD: Callatis; LP: originalul este considerat dispărut; către mijlocul sec. I p. Chr.; ed.: ISM III 31, r. 14-20.

[- - -] [ἀναγο]|ρεύοντος τοῦ κάρυκος· ὁ δᾶμος στεφανοῖ τὸν γυμνασία[ρχαν καὶ ἀγω|[16]νο]θέταν κα<ὶ> πρᾶτον κατα<στά>σαντα γερουσίαν γερουσιάρχαν Ἀπ[ολλώνιον, ἐτίμα|σε]ν δὲ αὐτὸν ἀναστάσει ε[ἰ]κόνω[ν] χαλκέων τε καὶ γραπτῶ[ν[18] ἐν τῷ ἐπισαμο|τά]τῳ τόπῳ, ᾧ[ν] τὸ ἀνάλωμα μηθὲν τοῖς δαμοσίοις πόροις ἐ[πιβαρεῖν βου|λόμ]ενο[ς αὐ]τὸς [ὑπη]ρετήσα[το]· τὸ δὲ [ψά]φισμα τοῦτο γραφῆμεν ε[ἰς τελαμῶνα λευ|[20]κοῦ λίθου καὶ ἀναθ]ῆμεν [εἰ]ς τὸν ἐ[πισ]αμότατον τόπον τοῦ [γυμνασίου] [- - -]

25. Decret onorific pentru Sextus Vettulenus Cerialis. LD: Chersonesos; LP: Muzeul Ermitage; după 70 p. Chr.; ed.: IOSPE I² 421.

[Σ]έξ[τον Οὐεττουληνὸν] | Κεριᾶλιν, Αὐτοκράτορος Οὐ[εσ]|πασιανοῦ Καίσαρος Σεβαστοῦ |[4] πρεσβευτὴν καὶ ἀντιστράτηγον, ὁ | δᾶμος.

26. Decret onorific pentru Sextus Octavius Fronto. LD: Chersonesos; LP: Muzeul de Istorie din Moscova; cca. 92 p. Chr.; ed.: IOSPE I² 422.

Σέξτον Ὀκτάουιον Φρόντωνα, πρεσβευ|τὴν καὶ ἀντιστράτηγον Αὐτοκράτορος Δομε|τιανοῦ Καίσαρος θεοῦ Σεβαστοῦ Γερμανι|[4]κοῦ, ὁ δᾶμος.

27. Decret onorific pentru Iulia Aquilina. LD: Amastris; 97 p. Chr.; ed.: IK 47, 72.

[ὁ] δᾶμος ὁ Ἡρακλεωτᾶν | [Ἰ]ουλίαν Ἀκυιλεῖναν τὰν ε[ὐγ]|ενῆ καὶ φίλανδρον καὶ φιλό|[4]τειμον, ἀμφοτερᾶν τᾶν πολί|ων πολεῖτιν, πάσας ἀρετᾶς | καὶ ὧν προέδειξεν ἐλπίδων | ἕνεκα ψαφισαμένης τᾶς πατρί|[8]δος Ἀμάστριος ἐν τῷ προγο|νικῷ θεάτρῳ τιθῆμεν αὐτᾶς | τὸν ἀνδριάντα, δι᾽ ἐπιμελείας | Τιβερίου Κλαυδίου Μηνίου τοῦ |[12] ἀνδρὸς αὐτᾶς [- - -]

28. Decret onorific pentru Ariston. LD: Chersonesos; 131-154 p. Chr.; ed.: IOSPE I² 423 (text înscris în 10 coroane care apar pe baza statuii).

Ἀρίστωνα Ἀττίνα τὸν φιλόπατριν. 1. Πρεσ|βεύοντα | ὑπὲρ τᾶς

[18] În opinia noastră, ar fi vorba de statui de bronz și de portrete pictate și nu de „statues de bronze et d'inscriptions (honorifiques)", cum apare tradus în ISM III, p. 272. Cf. PEKÁRY 1978, p. 736 (=PEKÁRY 1994, p. 153-154): „Εἰκὼν γραπτή ist das gemalte Bildnis, ob jedoch nicht auch gemalte Statuen gelegentlich so benannt werden konnten, wie Rostowtzeff vermutet, ist kaum zu entschieden".

ἐ|λευθερίας πο|τὶ τὸν θεὸν Σε|βαστὸ[ν] ἔξα|ετίαν κ[αὶ] ἀ|ποκαμόν|τα. 2. Προ[δ]ική|σαν|τα. 3 Νομοφυ|λακήσαν|τα. 4. Δαμιορ|γήσαντα | καλῶς. 5. Πρεσ|βεύοντα | ποτὶ βασι|λέα Ῥοιμητά[λ]καν περὶ συ[μ]|μαχίας κα[ὶ] ἐπιτετε[υ]|χότα. 6. Ἱερα|τεύσα[ν]|τα καλῶς | καὶ ἰκόνι | χαλκέα|ι. 7. Διοι[κ]ήσαν|τα καὶ φωτί|σαντα χρή|ματα [τ]ᾶι πόλει. 8. Πρεσ|βεύοντα | ποτὶ βα[σ]ιλέ|α Ῥοιμητάλ|καν τὸ δεύτε|[ρ]ον κ[αὶ ἐ]πι|τετευχό|τα. 9. Δαμιορ|γήσαντα καὶ εἰκόνι | τελ[έαι]. 10. Πολ[ε]ιτευ|[ό]μενον κα|[λ]ῶς.

29. Decret onorific. LD: Chersonesos; sec. II p. Chr.; ed.: IOSPE I² 424 (text înscris în cinci coroane care apar pe baza statuii).

[- - -] | [τὸν δεῖνα - - - ο]ς τὸν καλῶς | [πολειτευσάμενον]. | 1. [Ἱερατ]εύσ[αν|τα | ὁ δᾶ]μος | κ[αὶ ἰ]κόνι | [χαλκέαι]. | 2. Γυμνασ[ι]|α[ρ]χήσαν|τα. | 3. [- - -] | 4. Δαμι|ορ[γ]ή|σ[αντ]α. 5. Προδι|κήσαν|τα.

30 Decret onorific pentru Demokrates. LD: Chersonesos; LP: Muzeul de la Theodosia; mijlocul sec. II p. Chr.; ed.: IOSPE I² 425.

Ἀγαθῆι τύχηι· | Δημοκράτην Ἀριστο|γένους πρόεδρον [μὲν εἰσηγη]|⁴σάμενον ἐνδόξως [καὶ δημη|γ]ορήσαντα, δὶς δ᾽ ἄ[ξαντα τὴν | λαμπροτά]την [ἀρχὴν καὶ πλεο|νάκις (?)] πρεσβ[εύσ]αν[τα παρὰ τοὺς |⁸ Σεβασ]τοὺς προῖκα ὑπὲρ [τῶν συμφε|ρόντ]ων τῆς πατρίδος καὶ τε[ιμη|θέ]ντα ὑπὸ τῆς πόλεως ἀϊδίω[ι | ἀναγ]ορεύσει, θιασαρχήσαν[τα καὶ |¹² πᾶσα]ν λειτουργίαν τελέσαν[τα, | πολ]ειτευσάμενον ἐν πᾶσιν | ἀγνῶς, τὸν κτίστην καὶ ἀσύνκ[ρι]|τον καὶ φιλόπατριν ἡ κρατίστη |¹⁶ βουλὴ καὶ ὁ ἱερώτατος δῆμος | εὐνοίας χάριν.

31. Decret onorific. LD: satul Sibioara, jud. Constanţa; LP: Muzeul Naţional de Antichităţi [Institutul de Arhelogie „Vasile Pârvan", inv. L 69; cca. 155 p. Chr.; ed.: ISM II 57.

Τ̣ύ̣[χαι ἀγαθᾶι·] | Ἃ βουλὰ [καὶ ὁ δᾶμος] | τᾶς θεοκτίσ̣τ̣[ου Ἥρα]|⁴κλείας ἐτείμασ[αν τὸν] | ἑαυτᾶς πά̣τρωνα [καὶ εὐ]|εργέταν Τ̣(ίτον) Φλ(άουιον) Παλατε̣ίν̣[αι Λογγῖ]|νον Κ(οίντον) Μάρκιον Τούρβω̣[να, |⁸ ὕπατον, πρεσβ(εὐτὰν) Σεβ(αστοῦ) καὶ ἀντ[ιστράτηγον | ἐ]παρχείας Μυσίας τῆς κάτω], | ἐπιμελητὰν τόπων κα[ὶ ἔργων | δημοσίων, πρεσβ(ευτὰν) καὶ ἀντ[ιστράτηγον] |¹² Γαλλίας Λυγδωνησίας, π[ρεσβευτὰν] | λεγ(εῶνος) α΄ βοηθοῦ, στρατηγόν, ἀ[γορανόμον], | ταμίαν Λ(ουκίου) Καίσαρος, ἴ[λαρχον φυ]|λῆς γ΄ ἱππέων Ῥωμαίων, [χιλίαρχον] |¹⁶ σπείρης α΄ Γερμάν[ων διὰ ἐπι]|μελητᾶν πρεσβευτᾶν τᾶς ἰδί[ας πόλεως Φιλο(?)|τ]είμου Ἱππονείκου καὶ Ἥρα[κλείδου] | Λευδίκου καὶ Διονυσίου [- - -]

32. Decret onorific pentru T. Aurelius Calpurnianus Apollonides. LD: Chersonesos; LP: Rezervaţia arheologică „Chersones Tavričeskij", inv. 37206/30; 174 p. Chr.; ed.: SEG 45, 985 [= AÉ 1996, 1359, r. 17-30].

[- - -] ἔπειτα δὲ καὶ | αὐτὸν ἐπαινέσαι Τ. Αὐρήλι[ο]ν Καλπουρνιαν[ὸ]ν | Ἀπολλωνίδαν τειμᾶσαί τε πά[σᾳ] τειμᾷ, ὥστε εἰκόνα[ς] |[20] τε ἀναθῆμεν καὶ ἀνδριάντας [ἀνασ]τῆμεν αἰώνι[α] | καρύγματα ἐσσούμενα τᾶ[ς φ]ανερ[ᾶ]ς ἐς ἁμὲ εὐ|νοίας· δόμεν δὲ αὐτῷ προξ[ε]νίας πολειτείαν, ἔσπλουν τε καὶ ἔκπλουν ἐν εἰράνᾳ καὶ π[ολ]έμῳ [ἀ]|[24]συλεὶ, ἀσπονδεὶ αὐτῷ τε καὶ ἐκγόνοις καὶ [χ]ρά[μα]|σιν αὐτοῦ· βουλευτάν τε ἔμμεν αὐτὸν καὶ σύνψα|φον τοῖς ἀρχᾶθεν Χερσον[α]σιτᾶν προέδροις, | μετέχειν τε πάντων τῶν ἐν τᾷ [π]όλει τῶν καὶ Χερσο|[28]νασιτᾶν τοῖσι πράτοις μέτεστιν· τὸ δὲ ψάφισμα | τοῦτο ἀναγραφᾶμεν λευκολ[ί]θῳ στάλᾳ καὶ θέμεν | ἐν τῷ ἐπισαμοτάτῳ τᾶς πόλ[ιο]ς τόπῳ.

33. Decret onorific pentru Numenios. LD: Odessos; LP: Muzeul din Varna, inv. II 1470; sec. II p. Chr.; ed.: IGBulg I² 65.

Ὁ δῆμ[ος Ὀδησσιτῶν] | Νουμήνι[ον τοῦ δεῖνα] | ἀγάλματι [ἐστεφάνωσε] |[4] καὶ ὁ δῆμ[ος Τομιτῶν] | καὶ Καλλ[ατιανῶν] | καὶ Ἰστρι[ανῶν] | καὶ Δι[ονυσοπολιτῶν] |[8] καὶ [Μεσσαμβριανῶν].

34. Decret onorific pentru Africanus (?) Quietus. LD: Tomis; LP: Muzeul Național de Antichități [Institutul de Arhelogie „Vasile Pârvan”, inv. L, nr. 562; sec. II p. Chr.; ed.: ISM II 71.

[Ἀγαθῆι τύχηι· | Ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος | τῆς μητροπόλεως |[4] Τόμεως Ἀφρικα(?)]|νὸν Κυ[ῆ]τον στρα|τευσάμενον ἐνδόξως καὶ ἀγορανομή|[8]σαντα ἐπιφανῶς | καὶ ὑπερβαλόμενον | τοὺς πρὸ ἑα[υ]τοῦ τειμῆ[ς] | χάριν· ἀνέστησέν |[12] τε τὸν ἀνδριάντα Σωσ|σία Ἀφρικ[αν]ὴ ἡ γυνὴ αὐτοῦ.

35. Decret onorific pentru Sossia Africana. LD: Tomis; LP: Muzeul Național de Antichități [Institutul de Arhelogie „Vasile Pârvan”, inv. L, nr. 144; sec. II p. Chr.; ed.: ISM II 72.

Ἀγαθῆι τύχηι· | Ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος | τῆς μητροπόλεως |[4] Τόμεως Σωσσίαν Ἀ|φρικανὰν γυναῖκα | Κυήτου ἱερασαμέ|νην μητρὶ θεῶν |[8] θυγατέρα Γ. Ἰουλίου Ἀ|φρικανοῦ ὑπερβα|λόμενην τὰς πρὸ ἑ|αυτῆς καὶ ἐπικοσμή|[12]σασαν τὴν θεὸν ἀνα|θήμασιν χρυσέοις | τειμῆς χάριν.

36. Decret onorific. LD: Tomis; LP: Muzeul Național de Antichități [Institutul de Arhelogie „Vasile Pârvan”, Inv. L 544; sec. II p. Chr.; ed.: ISM II 77.

[- - -] | [ἡ τῶν - - - πό]|λις τὸν ἑαυτῆς πάτρω|[4]να καὶ εὐεργέτην πάση[ς] | ἀρετῆς ἕνεκεν, πρεσ|βεύοντος Βάσσου | Μενεκράτους.

37. Decret onorific. LD: Ciobruciu (provine de la Tyras); 182/83 p. Chr.; ed.: IOSPE I² 2.

[- - -] |[12] [- - - δε]|δόχθαι τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ Κο[κκήιον - - -]|νον τετειμῆσθαι χρυσῷ στεφάνῳ κ[αὶ τύπ]ῳ ἐπι[χρύσῳ?], τό τε ψήφισμα

τελειωθὲν ὑπὸ τοῦ γραμμ[ατέως] |[16] τῆς πόλεως Οὐαλερίου Ῥούφου δοθῆναι τῷ π[ατρὶ] αὐτοῦ Κοκκηίῳ Οὐάλεντι καὶ τὸ ἀντίγραφον ἀ[ποτε]|θῆναι εἰς τὰ δημόσια. [- - -]

38. Decret onorific pentru Aurelius Priscus Isidoros. LD: Tomis; LP: British Museum; epoca Severilor; ed.: ISM II 96.

Ἀγαθῆι τύχηι· | Κατὰ τὰ δόξαντα τῆ κρατίστη βουλῆ | καὶ τῶ λαμπροτάτω δήμω τῆς |[4] λαμπροτάτης μητροπόλεως Τόμεως | Αὐρήλιον Πρείσκιον Ἰσίδωρον | τὸν ποντάρχην καὶ ἄρξαντα τὴν | πρώτην ἀρχὴν ἁγνῶς καὶ ἀμέμπτως |[8] καὶ ἀρχιερασάμενον, τὴν δι' ὅπλων | καὶ κυνηγεσίων φιλοδόξως φιλοτειμίαν | ἐφεξῆς ἡμερῶν ἓξ μὴ διαλιπόντα | καὶ τὴν ἀρχιέρειαν, σύνβιον αὐτοῦ, |[12] Οὐλπίαν Ματρῶναν, | πάσης τειμῆς καὶ ἀρετῆς χάριν, | τὸν καὶ βουλευτὴν καὶ τῶν πρωτευόντων | τῆς λαμπροτάτης Φλαουίας Νέας | Πόλεως καὶ Ἀντιπατρίδος.

39. Decret onorific pentru Aurelius Priscus Annianus. LD: Tomis; LP: British Museum; epoca Severilor; ed.: ISM II 97.

Ἀγαθῆι τύχηι· | Κατὰ τὰ δόξαντα τῆ κρατίστη | βουλῆ καὶ τῶ λαμπροτάτω δήμω τῆς λαμ|[4]προτάτης μητροπόλεως καὶ | α' τοῦ Εὐωνύμου Πόντου Τόμεως τὸν | ποντάρχην Αὐρ(ήλιον) Πρείσκιον | Ἀννιανὸν |[8] ἄρξαντα τοῦ κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς μητρο|πόλεως τὴν α' ἀρχὴν ἁγνῶς καὶ ἀρχιερασά|μενον, τὴν δι' ὅπλων καὶ κυνηγεσίων ἐνδόξως | φιλοτειμίαν μὴ διαλιπόντα, ἀλλὰ καὶ βουλευ|[12]τὴν καὶ τῶν πρωτευόντων Φλαουίας Νέας Πό|λεως, καὶ τὴν ἀρχιέρειαν, σύνβιον αὐτοῦ, | Ἰουλίαν Ἀπολαύστην | πάσης τειμῆς χάριν.

40. Decret onorific pentru Theokles. LD: Olbia; a doua jumătate a sec. II/înc. III p.Chr.; ed.: IOSPE I[2] 40, r. 32-46 [cf. HEINEN 2009: p. 22-23, cu fotografie la p. 30].

[- - -] |[32] [- - -] ὥστε ἐπὶ τούτοις τοὺς πολείτας καὶ τοὺς ξένους | διὰ τὸ ἀφῃρῆσθαι τοῦ προεστῶτος τῆς πόλεως ἀνδρὸς λελυ|πῆσθαι ἀξιῶσαί τε τὴν τε βουλήν καὶ τὸν δῆμον καὶ τὰς πόλεις, ὧν | ἐπεδήμουν οἱ (ξ)ένοι, στεφανωθῆναι τὸν Θεοκλέα χρυσῷ στεφά|[36]νῳ καὶ ἀναγορευθῆναι ὑπὸ τοῦ κήρυκος, ὅτι ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος | καὶ αἱ πόλεις τῶν παρεπιδημούντων ξένων στεφανοῦσιν Θεο|κλέα Σατύρου, νεικητὴν γενόμενον τῶν ἀπ' αἰῶνος περὶ τῶν κοινῆ | πᾶσιν διαφερόντων καὶ τῶν τῇ πόλῃ συμφερόντων, καὶ ἀνατεθῆναι αὐ|[40]τοῦ εἰκόνα ἔνοπλον | δημοσίᾳ ἐν τῷ γυμνασίῳ, οὗ τῆς κατασκευ|ῆς τὴν ἐπιμέλειαν αὐτὸς πεποίητο· τὸ δὲ ψήφισμα τοῦτο ἀναγραφῆ|ναι εἰς στήλλην λευκολίθον καὶ ἀνατεθῆναι ἐν τῷ ἐπισημοτάτῳ τῆ[ς] | πόλεως τόπῳ εἰς τὸ μαθεῖν πάντας τὸν ἄνδρα πρὸς ἀνδρεί(α)ν μὲν |[44] εὔτολμον καὶ πρὸς ἀρετὴν δὲ ἄοκνον καὶ πρὸ(ς) πολείτας σωτή|ριον καὶ πρὸς ξένους φιλάνθρωπον, ἢ (ε)ἰς προτροπὴν τῶν τὴν πό|λιν φιλεῖν καὶ εὐεργετεῖν δυναμένων.

41. Decret onorific pentru Kalisthenes. LD: Olbia; 193-211 p. Chr.; ed.: IOSPE I² 42 (frag. f).

[- - -] καὶ ἀναγορευθῆ|[ναι ὑπὸ τοῦ κήρ]υκος· Ἡ [βουλὴ καὶ ὁ δῆμος στεφανοῖ χρυσῷ στεφάνῳ |⁴ Καλλισθένην Καλ]λισθένο[υς, ἄνδρα ἀγαθὸν τῇ πατρίδι ἀεὶ γενό|μενον, ἀρετῆ]ς ἕνεκεν [καὶ τῆς εἰς τὸν δῆμον τὸν Ὀλβιοπολειτῶν | καλοκαγαθί]ας· ἀνατεθῆ[ναι δὲ αὐτοῦ καὶ εἰκόνα ἔνοπλον (?) ἐν τῷ | ἐπισημοτά]τῳ τῆς πόλ[εως τόπῳ καὶ ἐπιγράψαι τάδε· Ὁ δῆμος Καλ|⁸λισθένην Κα]λλι[σθένους (?) - - -].

42. Decret onorific. LD: Junisčilar/Balkanci[19]; LP: Muzeul din Sofia, inv. 1202; 198-217 p. Chr.; ed.: IGBulg I² 16, r. 8-11.

[- - -] |⁸ [- - -] καὶ διανομὰς τῇ κρατίστῃ βουλῇ [ἐπὶ τῇ] | ἀναστάσει τοῦ ἀνδριάντος Μ(ᾶρκον) Ἀ[ὐρ(ήλιον)] | Δημήτριον Διογένους βουλὴ [δῆμος Διονυ]|σοπολειτῶν τειμῆς χ[άριν].

43. Decret onorific. LD: Olbia; epoca romană; ed.: IOSPE I² 63, r. 4-7.

[- - - ἀνατε]|⁴θῆναι δὲ α[ὐτοῦ καὶ εἰκόνα (?)] | ἐπίχρυσ[ον ἐν τῷ ἐπισημοτάτῳ] | τῆς πό[λεως τόπῳ καὶ ἐπιγράψαι·] | Ὁ δῆμ[ος τὸν δεῖνα - - -].

44. Decret onorific. LD: Constanța; LP: Muzeul Național de Antichități [Institutul de Arhelogie „Vasile Pârvan", inv. L, nr. 1519; epoca romană; ed.: ISM II 100.

Ἀγαθῆι [τύ]χηι· | Σπεῖρα Ῥωμαίῳ[ν ἐτίμησεν] | ἱερέα Βειτάλιον [- - -] |⁴ εἰκόσι καὶ ἀνδριάσ[ι τειμῆς] | χάριν.

45. Decret onorific. LD: Tomis; LP: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, inv. 1460; în timpul domniei lui Docletian; ed.: ISM II 113.

[– – –] | *Ordinibus Scythicis curas* | *qui sustulit aegras* |⁴ *[orna]tamque dedit secur[is* | *degere vitam].*

BIBLIOGRAFIE

AVRAM 2007 – A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia 51 (2007), p. 79-132.

AVRAM 2012 – A. Avram, *Revision eines Ehrendekrets der Stadt Istros* (comunicare prezentată la Congresul XIV de epigrafie greacă şi latină de la Berlin).

[19] Vezi precizarea făcută de G. Mihailov, *ad* IGBulg I² 16, p. 64: „… Dionysopolis positum esse satis apparet".

COJOCARU 2009 – V. Cojocaru, *Zum Verhältnis zwischen Steppenbevölkerung und griechischen Städten: Das 'skythische Protektorat' als offene Frage*, Tyche 23 (2009), p. 1-20.

COJOCARU 2013 – V. Cojocaru, *Relaţiile interpontice ale oraşelor greceşti de la nordul Mării Negre şi contactele acestora cu barbarii din hinterland pe baza izvoarelor epigrafice*, în: F. PANAIT-BÎRZESCU, I. BÎRZESCU , F. MATEI-POPESCU, A. ROBU (ed.), *Poleis în Marea Neagră: relaţii interpontice şi producţii locale*, Bucureşti 2013, p. 87-142.

ECK 2003 – W. Eck, *Devotus numini maiestatique eorum. Repräsentation und Propagierung der Tetrarchie unter Diocletian*, în: HESBERG, H. von (ed.), *Medien in der Antike. Kommunikative Qualität und normative Wirkung*, Köln, 2003, p. 51-62.

HEINEN 2009 – H. Heinen, *Repräsentation von Identität und Zugehörigkeit: eine Einführung. 3. Theokles von Olbia: ein idealer Polisbürger und Freund der Fremden*, în: A. COŞKUN, H. HEINEN, S. PFEIFFER (ed.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt am Main, 2009, p. 21-33.

HUPE (ed.) 2006 – J. Hupe, *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung, Rahden/Westf.* (Internationale Archäologie 94).

JAJLENKO 1989 – V.P. Jajlenko, *Ol'vijskij dekret v čest' synovej chersonesita Apollonija*, *VIstD* 20 (1989), p. 252-268.

PEKÁRY 1978 – Th. Pekáry, *Statuen in kleinasiatischen Inschriften*, în: S. SAHIN, E. SCHWERTHEIM, J. WAGNER (ed.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. FS für Friedrich Karl Dörner*, Bd. II, Leiden, 1978, p. 727-739 (EPRO 56) (= PEKÁRY 1994, p. 145-161).

PEKÁRY 1994 - Th. Pekáry, *Ausgewählte Kleine Schriften*, hrsg. von H.-J. DREXHAGE, St. Katharinen (PHAROS – Studien zur griechisch-römischen Antike, Bd. IV).

QUASS 1993 – F. Quass, *Die Honoratorenschicht in den Städten des griechischen Ostens. Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit*, Stuttgart, 1993.

TUNKINA 2002 – I.V. Tunkina, *Russkaja nauka o klassičeskich drevnostjach juga Rossii (XVIII – seredina XIX v.)*, St. Petersburg, 2002.

VINOGRADOV 1989 - Ju.G. Vinogradov, *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII-I vv. do n.ė. Istoriko-epigrafičeskoe issledovanie*, Moscova, 1989.

PROTECTIVE DEITIES OF ROMAN ROADS IN *MOESIA INFERIOR*

Adriana PANAITE*

Key-words: *Moesia Inferior, Apollo Agyeus, Quadriviae, road, protective deities, altar, inscription.*

Cuvinte cheie: *Moesia Inferior, Apollo Agyeus, Quadriviae, drum, zeităţi protectoare, altar, inscripţie.*

Summary: *Roads were under the protection of the gods, especially Mercury and Mars but crossroads had their particular deities: Diviae, Triviae, Quadriviae (intersection of two, three or four roads) which were worshiped in specific sanctuaries named compita. Protective deities of Roman roads attested in Moesia Inferior are Apollo Agyeus and Quadriviae. Apollo Agyeus appears on two inscriptions found in Tomis and Callatis. Several altars dedicated to Quadriviae were discovered in Novae, Oescus and Tomis.*

Rezumat: *Drumurile erau sub protecţia zeilor, mai ales Mercur şi Marte. Intersecţiile de drumuri aveau zeităţile lor particulare: Diviae, Triviae, Quadriviae (intersecţia a două, trei sau patru drumuri), care erau adorate în sanctuare specifice numite compita. Zeităţi protectoare ale drumurilor atestate în Moesia Inferior sunt Apollo Agyeus şi Quadriviae. Apollo Agyeus apare pe două inscripţii descoperite la Tomis şi Callatis. Mai multe inscripţii latineşti de pe teritoriul provinciei atestă cultul pentru Quadriviae la Novae, Oescus şi Tomis.*

Roman roads represent one of the most impresive feature of the Roman Empire. Construction, extension, and maintenance of roads networks correlate with the development of settlements are among the early achievements of Roman civilization.

Roads have ensured the unity and prosperity of the Roman Empire. Extremely pragmatic Romans personified everything, including roads. Those were under the protection of the gods, especially Mercury and Mars, but crossroads had their particular deities: *Diviae, Triviae, Quadriviae* (intersection of two, three or four roads) which were worshiped in specific sanctuaries named

* Adriana Panaite: Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: panaite_adriana92@yahoo.com.

compita. Most often they were placed along the road[1], sometimes inside the stations (*mansiones*)[2]. But there was not always a specific building: a passage in Apuleius[3] speaks of how different were these places of worship: meadows, orchards, caves, trees or places to make small offerings of fruit or flower wreaths. In any form these rituals are always performed by the travelers, knowing that traveling was full of risks.

Protective deities of the roads attested in *Moesia Inferior* are *Apollo Agyeus* and *Quadriviae*. *Apollo Agyeus* appears on two inscriptions found in *Tomis*[4] and *Callatis*[5]. The term *Agyeus*, which in translation means "protector of roads", accompanies the name of the deity as epithet. The epigraph from *Tomis* **(Fig. 1)** consists of two texts on the same altar both carved and dated in the time of *Marcus Aurelius*: the first, more precisely between 166-172 AD, and the second one no earlier than 170 AD. They have been put in connection with extensive works for reconstruction of the coastline road. This important communication line will steadily be in the attention of imperial administration in the second half of the second century and beginning of the next one. Most milestones certifying its repairs are dated in the reigns of *Marcus Aurelius* and *Septimius Severus*[6]. This might be due to the presence of increasing number of military personnel in the cities on the shore, and on the other hand it can demonstrate the overall effort of strengthening the province, located in close proximity to the border.

Repairing works of the coastline road started in 162 AD and continued in the following. The inscriptions, based on a unique text, which came from the Governor *M. Servilius Fabianus Maximus*'s office[7], have been proved this. Even though his name appears only on three of them, almost identical inscriptions prove that the road repair was made during his time.

The inscription from *Callatis* **(Fig. 2)** dates back to III-II centuries BC. In this case the inscription is not related to roads, *Apollo Agyeus* being only the eponymous deity for the year when inscription has been written. *Apollo Agyeus* was an important deity in *Megara*, and the eponymous deity in *Mesambria*[8]. He guarded the gates and ward off the evil and is therefore a deity with apotropaic qualities. It was sometimes represented as a column or painted pillar. His cult is rare; the attestations are very few while depictions on coins are a little broader[9].

Several Latin inscriptions from the territory of the province show the cult of

---

[1] CHEVALLIER 1972, p. 79.

[2] e.g.: *Tres Tabernae Caesaris* – Zabern: CIL XIII 11647.

[3] Florides I, 1: *Ut ferme religiosis viantium moris est, cum aliqui lucus aut aliqui locus sanctus in via oblatus est, votum postulare, pomum adponere, paulisper adsidere.*

[4] ISM II 116.

[5] ISM III 30.

[6] *Marcus Aurelius*: *Callatis*: ISM III 196; ISM III 197; ISM III 198 (=ISM II 68(34)); *Histria*: ISM I 319; Sinoe: ISM I 322; 2 Mai: ISM III 199; 23 August: ISM III 195; *Septimius Severus*: *Tomis*: VULPE, BARNEA 1968, p. 192, footnote 56, unpublished inscription from 200 AD, information from A. Rădulescu from 1967; BĂRBULESCU-MUNTEANU, RĂDULESCU 1980, p. 140-157, no. 2; BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1991, p. 123-141; *Odessos*: HOLLENSTEIN 1975, no. 23, 24; Săcele: CIL III 14461.

[7] ŞTEFAN 1984, p. 95-107.

[8] RUSCU 2009.

[9] BALESTRAZZI 1981, p. 93-108.

Quadriviae. These come from *Novae*[10] **(Fig. 3.1** and **3.2)**, *Oescus*[11] **(Fig. 3.3)** and *Tomis*[12] **(Fig. 4**[13]**)**. Inscriptions from *Novae* are widely dated between 100 and 250 AD, and the other two from *Oescus* and *Tomis* could not be dated. All four of them are shrines dedicated to deities *Quadriviae*.

The inscription which we present as being from *Tomis* was not included in any of the volumes (II-*Tomis* and III-*Callatis*) of the *Inscriptiones Scythiae Minoris* Collection. It may indeed come from *Tomis*, or perhaps from *Callatis*. It was published by Gr. Tocilescu in 1879, as belonging to the Collection Kogălniceanu and has not been republished ever since. The collection was purchased by Tocilescu for the National Museum of Antiquities from Bucharest, with great effort, in two stages, not entirely and consists of 23 pieces from *Tomis* and *Callatis*. The inscription was recently rediscovered in the deposits of the Institute of Archaeology "Vasile Pârvan" in Bucharest and presented in a temporary exhibition[14].

Excepting one inscription from *Novae*[15] for the rest of them the finding spot is unknown. The one from *Novae* was discovered by chance beside the Western gate. We can only assume that in that area there was a temple dedicated to this deity, especially because we are in the immediate vicinity of the limes road, passing through this fortress from West to East[16].

Who are *Diviae, Triviae* or *Quadriviae*?

From etymological point of view the name derives from the Latin word crossroads - *Quadruuium*. *Diviae, Triviae* or *Quadriviae* are protective deities of roads and travelers - no matter who they are: servants, merchants, soldiers. Deities are accompanied by epithets like *Augustae*[17], *Caelestes*[18] or *Sacrae*[19]. On the religious monuments they appear most often together with *Silvanus*[20] or *Genius Loci*[21]. Although less numerous, there are also associations with *Jupiter Optimus Maximus*[22], *Genius civitatis*[23] or *Domus Divina*[24].

---

[10] ILNovae 22, 23.

[11] CIL III 12349 = ILBR 40.

[12] AEM III 1879, p. 45, no. 19.

[13] www.arheomedia.ro/monumente/D5118 / Photo by Cristina Alexandrescu, to whom I would like to thank for it.

[14] „*Jupiter on your side*" is an exhibition dedicated to the relation between people and gods on the Lower Danube Area, organized by Cristina Alexandrescu from the Institute of Archaeology „Vasile Pârvan", in collaboration with the History Museums from Alba Iulia, National History and Archaeology Museum Constanța, Bucharest (Memorial House dr. George Severeanu), with the support of the National Bank of Romania and Association ARA, within the ArheoMedia Project (PN II 2007-2013: RU/TE 113).

[15] ILNovae 23.

[16] ILNovae 23; KOLENDO 1990, p.233; MROZEWICZ 1985, p. 167-169.

[17] e.g.: Leipnitz- EDH-Nr.: HD039149. URL: http://www.epigraphische-datenbank-heidelberg.de/; *Novae*- ILNovae 22.

[18] e.g.: Westerwood- AE 1964, no. 175; Wright 1969, p.192-193.

[19] e.g.: *Apulum* (Alba Iulia)- IDR III/5, 310; Scupi- IMS VI 13.

[20] e.g.: *Carnuntum* (Petronell)- CIL III 13463, 13475.

[21] e.g.: *Vetera* (Xanten)- CIL XIII 8638.

[22] Stuttgart-AE 1927, 0066, *Solva* EDH-Nr.: HD039149. URL:http://www.epigraphische-datenbank-heidelberg.de/

[23] Ladenburg- CIL XIII 6417

[24] Zabern- CIL XIII 11647

Representations of the female deities *Quadriviae* appear only on fragments of *terra sigillata*[25] **(Fig. 5)**, where often are accompanied by protective snake of home and fields. Instead, there is only one altar with them[26]. In terms of iconographic representation *Quadriviae* deities have their origin in representation of the *Matrones*: women in draped robes[27].

These deities were associated with gods *Lares*[28]. They assume greater importance in the time of *Augustus*. About the same time appear names *Diviae*, *Triviae* and *Quadriviae*. *Lares Compitales*, gods of the streets of cities and their gates and *Lares Viales*, deities of roads outside the civil settlements, had a festival of their own - *compitalia* and a celebration in the Roman calendar, all established by the religious reforms initiated by *Augustus*[29].

Most inscriptions have been found in the two Germanys, also in *Rhaetia*, *Noricum*, *Pannonia Superior*, *Dalmatia*, *Dacia*, *Moesia Superior* and *Moesia Inferior*[30] **(Fig. 6)**. In all border provinces the protective deities of roads had in addition security attributes related with boundaries of the empire. The cult has not been confirmed in either Gallic or Hispanic provinces[31]. Most dedications to the deities come from *Carnuntum*, today the city Petronell (Austria)[32].

Where these deities originate from? In the specialized literature there are two different opinions. According to them, they are either Celtic or Celto-Germanic or Balkan, since they appear in inscriptions together with *Silvanus*, god of Illyrian origin[33].

Very probably, their cult was spread out due to the movements of military troops in provinces located along the border: Germany[34], *Pannonia*, and *Dacia* since the middle of the II century AD up to the beginning of the next century, especially during the reign of *Marcus Aurelius*[35].

Once established their origin it should be established whose type of worship - public or private - they belong to. The *Quadriviae* interested individuals as well as the local communities. Anyone traveling on the roads of the confines of the Empire or living near the *limes* make an offering to the goddesses to ensure themselves that roads are safe, free of obstacles and intrusions of peoples from the other side of the border. The soldiers themselves also wore special attention to these goddesses. A study of dedications in the provinces of Upper and Lower

[25] *Tabernae* (Rhinzabern): RICKEN, THOMAS 2005, vol. I, p. 76, tafel 62, no. 12; vol. II, tafel 274.2 and tafel 62.12; MATTERN 2005, p. 21-24.

[26] Stuttgart-AE 1927, no. 66.

[27] HILD 1926, p.1635-1639; MATTERN 2005, p. 21-24.

[28] Mainz- CIL XIII 11816.

[29] GALINSKY 2007, p. 78; BELAYCHE 2007, p. 279-280.

[30] PANAITE 2013 (in print).

[31] In *Hispania* only one inscription was discovered at Laguardia: ELORZA 1967, no. 77: *Segilus et | Rusticus f(ilius), | Laribus Q(uadru)u(iis), | pro salute, | u(otum) s(oluerunt) l(ibentes) m(erito).* In this province it is very well represented the cult of *Lares Viales*: CIL II 2518, 2572, 2987, 5734; AE 1973, 310; AE 1995, 720, 749; AE 2004, 731 etc

[32] CIL III 4441, 13463, 13464, 13465, 13466, 13467, 13475, 14089; AE 1992, no. 1425.

[33] For the Illyrian origin: HEICHELHEIM 1963, p. 714-720; For the Celtic origin: IHM 1915, p. 1-7; DORCEY 1992 (*non vidi*) quoted by FERLUT 2011, p. 79.

[34] MATIJEVIĆ 2009, p. 71-144.

[35] MATTERN 2005, p. 21-24; FERLUT 2001, vol. I, p. 79.

Germany demonstrates that *Quadriviae* are worshiped especially in the private space[36], but do not missing inscriptions of public character, made either by soldiers[37], civil authorities[38] or local communities[39].

Dedications to *Quadriviae* discovered so far in *Moesia Inferior* are simple individual acts of worship. They include only the name of the dedicator without any other information about it. Even so, they show the presence of Western elements in the Lower Danube area. Equally they are important for multiple cultural contacts between various linguistic and cultural areas, also for acculturation process, reflected in this case by religion. On the other hand, due to the low number of dedications we cannot speak of a province-wide public worship of these deities. Their appearance is rather punctual, either linked to important structural moments - such as the coast road rehabilitation or individual acts of devotion.

BIBLIOGRAPHY

BALESTRAZZI 1981- F. Balestrazzi, *Agyeus e città*, in: *Religione e città nel mondo antico*, Roma 1984, p. 93-108.

BĂRBULESCU-MUNTEANU, RĂDULESCU 1980 - M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Stîlpi miliari inediţi din Scythia Minor*, Pontica 13 (1980), p. 140-157.

BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1991 - M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Contribuţii privind seria guvernatorilor Moesiei Inferioare în sec. III p. Chr*, Pontica 24 (1991), p. 123-141.

BELAYCHE 2007 - N. Belayche, *Religious actors in daily life. Practices and related beliefs* (= Part IV, Chapter 20), in: *A companion to Roman Religion* (ed. J. Rüpke), Blackwell Publishing, 2007, p. 275-292.

CHEVALLIER 1972 - *Roman Roads*, London, 1972.

DORCEY 1992 - P. F. Dorcey, *The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*, New York, 1992.

ELORZA 1967 - J. C. Elorza, *Ensayo topográfico de epigrafía romana alavesa*, Estudios de Arqueología Alavesa 2 (1967), nr. 77.

FERLUT 2011 - A. Ferlut, *Le culte des divinités féminines en Gaule Belgique et dans les Germanies sous le Haut-Empire romain*, Sous contrat Creative Commons: Paternité-Pas d'Utilisation Commerciale-Pas de Modification 2.0 France (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.0/fr/) - FERLUT Audrey - Université Lyon 3 – 2011 (accesed in December 2012).

GALINSKY 2007 - K. Galinsky, *Continuity and Change. Religion in the Augustan Semi-century* (Part I, chapter VI), in: *A Companion to Roman Religion* (ed. J. Rüpke), Blackwell Publishing, 2007, p. 71-83.

HEICHELHEIM 1963 - F. M. Heichelheim, *Quadruviae*, in RE XXIV, p. 714-720.

HILD 1926 - F. Hild, *Matres*, in : C. V Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités*

[36] e.g.: Strasbourg - *Septimius Victor* reconstructed an altar with a temple for *Quadruviae*, CIL XIII 5971; Mainz – *Ammonius* put a dedication to *Quadrubiae*, CIL XIII, 11823; *Apulum – Cornelia Daphnis* put a dedication for *Quadruviae* IDR III/5 309 etc.

[37] e.g.: *veteranus*: Windisch CIL XIII 5198; *centurio*: Mainz CIL XIII 6429a; *beneficiarius consularis*: Stuttgart CIL XIII 6437 etc.

[38] Koblenz - CIL XIII 7623: *Caius Crispinius Cladaeus* publican put a dedication to *Quadriviae* after finishing some constructions.

[39] Karlsruhe - CIL XIII 6315: *vicani Bibienses*.

Grecques et Romaines d'après les textes et les monuments (10 vol., 1877-1919), tome IV, vol. II, p. 1635-1639.

HOLLENSTEIN 1975 - L. Hollenstein, *Zu den Meilensteinen der römischen Provinzen Thracia und Moesia Inferior*, Studia Balcanica 10 (1975), p. 23-44.

IHM 1915 - M. Ihm, *Quadriviae*, in: *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, Lepzig, 1915, IV, p. 1-7.

KANDLER 1985 - *Das Heiligtum des Silvanus und der Quadriviae im Petroneller Tiergarten*, JÖAI 56 (1985), p. 143-169.

KOLENDO 1990 - J. Kolendo, *Miejsca kultu religijnego w Novae*, in: Balcania Posnaniensia 5 (1990), p. 227-238.

MATIJEVIĆ 2009 - K. Matijević, *Transport von Religion durch Soldaten in Obergermanien am Beispiel der Ortsfremden in Mainz/Mogontiacum und Umgebung*, SAA 15 (2009), p. 71-144.

MATTERN 2005 - *Römische Steindenkmäler aus Hessen südlich des Mains sowie vom bayerischen Teil des Mainlimes*, Mainz, 2005 (= CSIR – Deutschland II, 13 Germania Superior).

MROZEWICZ 1985 - L. Mrozewicz, *Quadriviae w Novae*, Eos 73 (1985), p. 167-169.

PANAITE 2013 - A. Panaite, *Protective Deities of Roman Roads* (in print).

RICKEN, THOMAS 2005 - H. Ricken, M. Thomas, *Die Dekorationsserien der Rheinzaberner Reliefsigillata*, vol. I-II, Bonn, 2005.

RUSCU 2009 - L. Ruscu, *Apollo Agyeus in Mesembria*, Kernos [Online], 22 | 2009, Online since 26 October 2012, connection on 21 August 2013. URL : http://kernos.revues.org/1777 ; DOI : 10.4000/kernos.1777.

ŞTEFAN 1984 - A. Ştefan, *Callatis şi artera rutieră litorală în secolul al II-lea e.n.*, StCl 22 (1984), p. 95-107.

WRIGHT 1969 - R. P. Wright, *A Roman Altar from Westerwood on the Antonine Wall*, Proceedings of the Society of the Antiquaries of Scotland, 100 (1969) p. 192-193.

VULPE, BARNEA 1968 - Al. Vulpe, I. Barnea, *Romanii la Dunărea de Jos,* în: *Din istoria Dobrogei*, vol. II, Bucureşti, 1968.

ONLINE SOURCES

http://www.epigraphische-datenbank-heidelberg.de/ (accessed November 2012).
http://arachne.uni-koeln.de (CIL open access) (accessed January 2013).



a. **b.**

Fig. 1 a, b – *Tomis*, ISM II 116



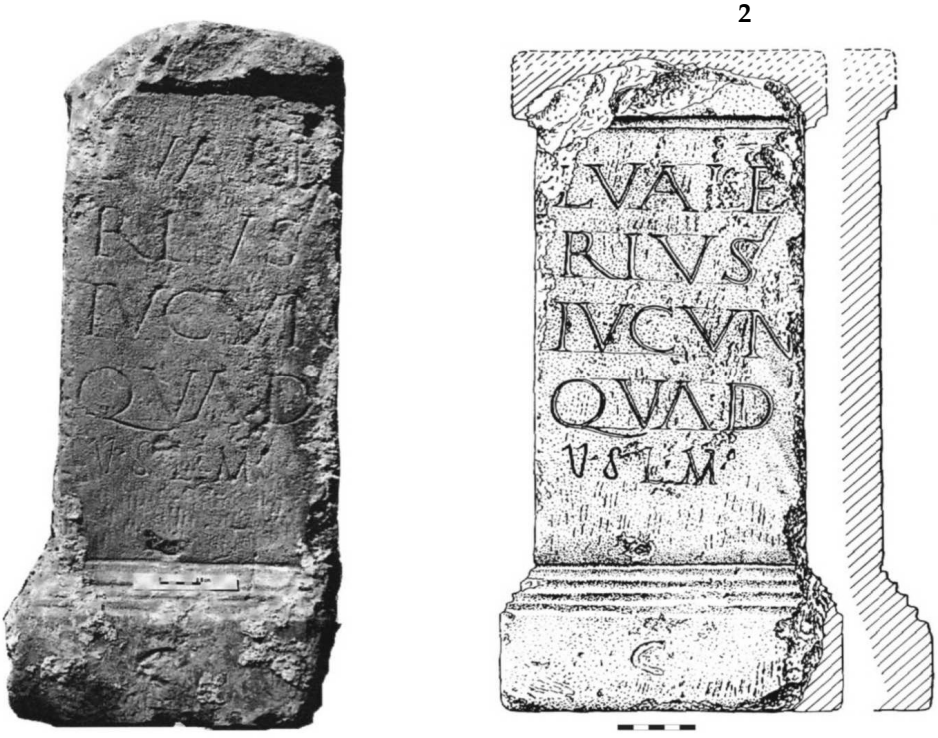
Fig. 2 – *Callatis*, ISM III 30



1



2



3

Fig. 3 – 1: *Novae* (IL Novae 22), 2: *Novae* (IL Novae 23); 3: *Oescus* (CIL III, 12349 = ILBR 40).

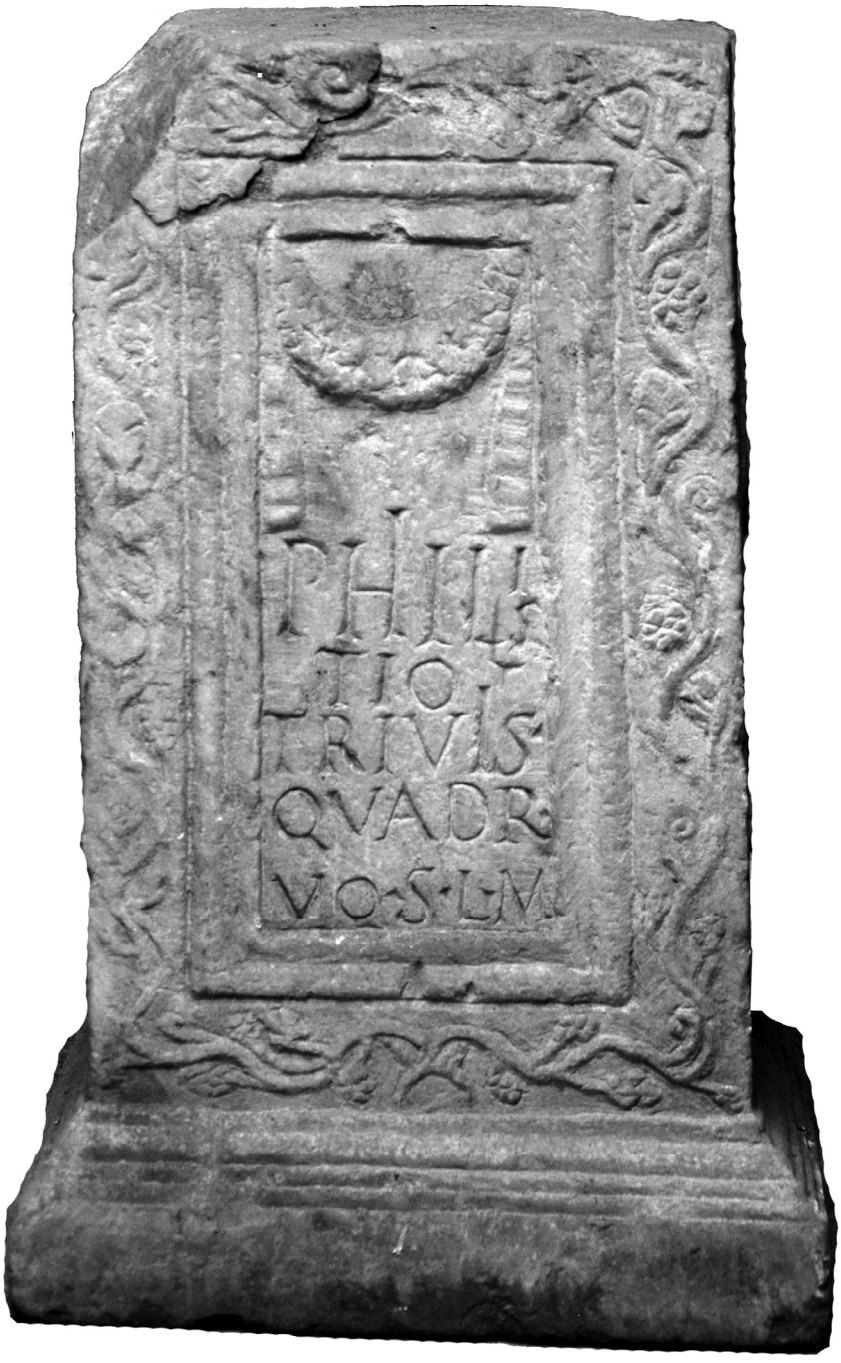


Fig. 4 – Altar from *Tomis* (photo by Cristina Alexandrescu)

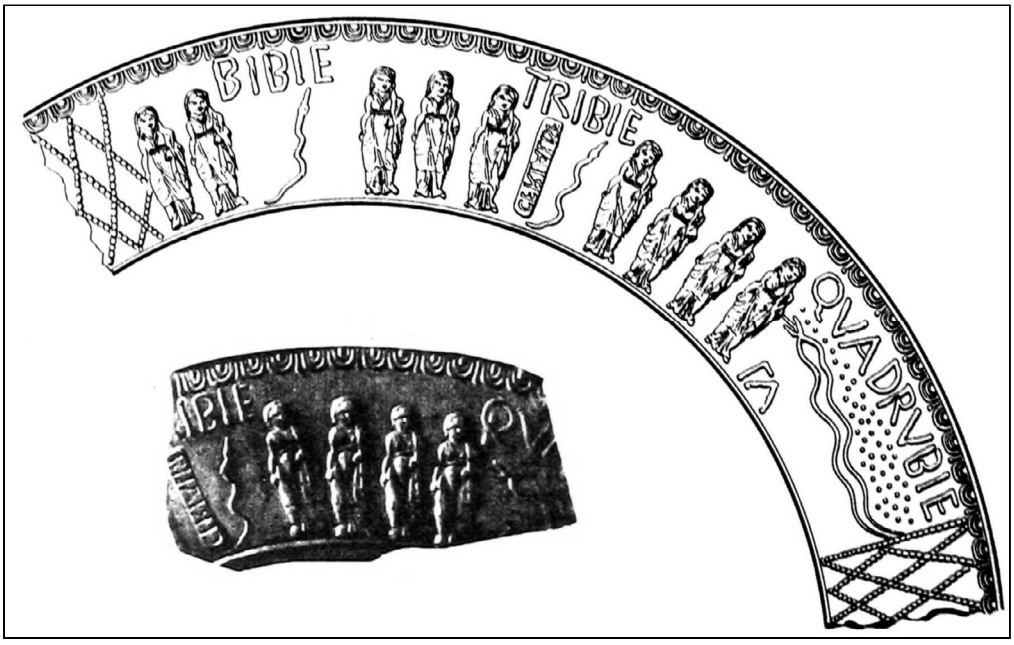


Fig. 5 – Fragments of *terra sigillata* from Zabern with the representation of Quadriviae (*apud* Ricken, Thomas 2005, vol. I, p. 76, tafel 62, no. 12; vol. II, tafel 274.2 and tafel 62.12.

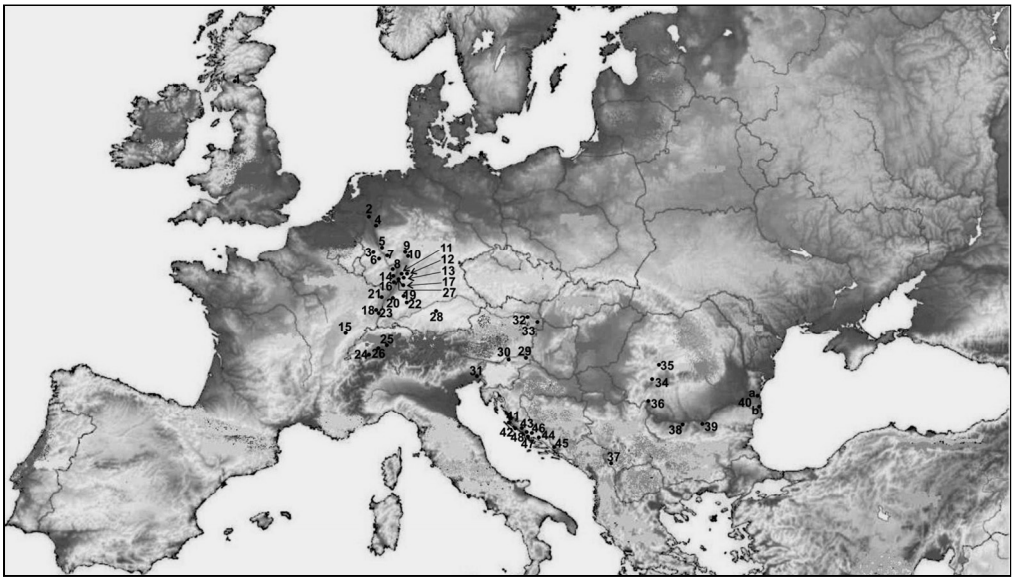


Fig. 6 – Inscriptions with dedications to *Diviae*, *Triviae* and *Quadriviae* - 1 Westerwood, 2 Xanten (Colonia Ulpia Traiana), 3 Zülpich (Tolbiacum), 4 Köln (Colonia Claudia Ara Agrippinensium), 5 Bonn (Bonna), 6 Kruft, 7 Koblenz, 8 Mainz (Mogontiacum), 9 Butzbach, 10 Friedberg, 11 Gross-Gerau, 12 Obernburg, 13 Lorsch, 14 Worms, 15 Thil Chatel, 16 Speyer (Noviomaus/Civitas Nemetum), 17 Ubstadt-Weiher, 18 Zabern (Tres Tabernae Caesaris), 19 Pforzheim (Portus), 20 Karlsruhe, 21 Langensulzbach, 22 Stuttgart, 23 Strasbourg (Argentorate), 24 Avenches (Aventicum), 25 Windisch (Vindonissa), 26 Kaiseraugst (Castrum Rauracense), 27 Ladenburg Lopodunum (Civitas Ulpia Sueborum Nicrensium), 28 Augsburg (Augusta Vindelicorum), 29 Wagna/Leipnitz (Flavia Solva), 30 Lendorf (Teurnia), 31 Col du Monte Croce Canico (Iulim Carnicum), 32 Vienna (Vindobona), 33 Petronell (Carnuntum), 34 Sarmizegetusa (Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa), 35 Alba Iulia (Apulum), 36 Drobeta Turnu Severin (Drobeta), 37 Skopje (Scupi), 38 Gulijantsi (Oescus), 39 Svishtov (Novae), 40 Tomis (Constanţa)/ Callatis (Mangalia) (?) (40a/ 40b), 41 Zadar, 42 Nadin (Nedinum), 43 Bribir (Varvaria), 44 Imotski/ Proložac, 45 Čitluk (Aequum), 46 Danilo Gornje (Rider), 47 Solin (Salonae), 48 Skradin-Maraguš (Scardona).

CHRISTIANITAS

O „NEUTRALITATE RELIGIOASĂ" A BREVIATORILOR LATINI TÂRZII?[*]

Nelu ZUGRAVU[**]

Parole-chiave: *Aurelio Vittore, Eutropio, Festo, Pseudo-Aurelio Vittore, „neutralità" religiosa, cristianesimo, Costantino, l'ideologia imperiale tardoantica.*

Cuvinte cheie: *Aurelius Victor, Eutropius, Festus, Pseudo-Aurelius Victor, „neutralitate" religioasă, creştinism, Constantin, ideologie imperială antică târzie.*

Riassunto: *È ormai noto che il secolo tra il principato di Diocleziano e quello di Teodosio ha aperto una nuova pagina nella storia dell'Impero romano. Esso cominciò sotto il paganesimo conservatore e si concluse sotto il cristianesimo persecutore – l'intervallo durante il quale ebbe luogo il percorso parallelo delle due spiritualità sia pagana che cristiana – portando non solo disaccordi e ostilità, ma anche interferenze e compatibilità notevoli. La storiografia riflette questo mondo in cambiamento. Su questo argomento esitono molti contributi. Il nostro interesse si concentrerà però solo sulle opere degli breviatori latini – storici minori, ma i quali non sono meno importanti per la questione che interessa a noi; in ordine cronologico, essi sono:* Liber de Caesaribus *(*De Caesaribus, Caesares, Historiae abbreuiatae*) di Sesto Aurelio Vittore – una raccolta di biografie imperiali a partire da quella di Augusto e terminando con quella di Costanzo II realizzata intorno all'anno 360,* Breuiarium ab Vrbe condita *(*Breuiarium historiae Romanae*) di Flavio Eutropio scritto intorno al 369 e* Breuiarium rerum gestarum populi Romani *di Rufio Festo redatto nel 369-370, il primo fermatosi con la narrazione del principato di Gioviano, ed il secondo a quello di Valente e, infine,* Epitome de Caesaribus *di Pseudo-Aurelio Vittore, redatta nei primi anni del quinto secolo, i quali presentano la storia dell'Impero sotto la forma di medaglioni degli imperatori succeduti da Augusto a Teodosio. Dal punto di vista strettamente religioso, alcuni esegeti ritenessero che questi riassunti storici abbiano tradito ciò che chiamarono „neutralità religiosa". Uno degli argomenti principali di questo parere è „l'ambigua" terminologia religiosa utilizzata*

---

[*] Acest text reprezintă forma dezvoltată a unei comunicări în limba italiană prezentate la *International Symposium of Archaeology and History „Religious symbols – Christian testimonies – evidences of faith, from prehistory to contemporary times. In memoriam Constantini Daicoviciu"*, the XXXIX[th] edition, Caransebeş, 6-9 March 2013

[**] Nelu Zugravu: Centrul de Studii Clasice şi Creştine, Facultatea de Istorie, Universitatea "Al. I. Cuza" din Iaşi, Bd Carol I, nr. 11, 700506 Iaşi, nelu@uaic.ro.

da questi quattro autori: con il suo aiuto, loro definiscono la divinità come un'esistenza astratta, come una forza trascendente „neutra", la quale può essere interpretata come pagana e cristiana, da un lato, e, dall'altro, mascherano la propria fede; pertanto, nei breuiaria, *gli echi del confronto tra paganesimo e cristianesimo si sarebbero oscurati. Infatti, un inventario delle nozioni che denominano la divinità nei scritti dei quattro autori mostra la loro preferenza per:* deus, fatum (fata), fortuna, mundi lex, natura, numen. *Termini simili si trovano nei scritti di altri autori – pagani e cristiani – del periodo. Ci sono, a nostro parere, sufficienti argomenti che, secondo noi, sostengono la mancanza di neutralità dei breviatori: la simpatia per gli imperatori che hano mostrato il loro rispetto per la religione tradizionale di Roma; la menzione dei „libri" e delle „scienze" „sante" del paganesimo, di riti, feste e giochi antichi, di templi (in particolare – il Campidoglio – il simbolo supremo del paganesimo romano) e di sacerdoti; la credulità nei segni profetici; la quasi assenza dei riferimenti diretti al cristianesimo e la critica dissimulata di questo (i breviatori non dicono nulla sulle persecuzioni anticristiane, sula conversione di Costantino, sulle turbolenze all'interno della Chiesa, sul coinvolgimento permanente e pieno di Costanzo II nei problemi dottrinali e affari ecclesiastici, sul doppio percorso religioso di Giuliano, della politica religiosa procristiana di Teodosio ecc.); la critica volata di Costantino e dei suoi figli per la negligenza della religione tradizionale; il silenzio sulla città di Costantino da parte dei nostri epitomatori; echi dell'antica ideologia imperiale.*

Rezumat: *Secolul cuprins între principatul lui Diocletianus şi cel al lui Theodosius a deschis – lucru binecunoscut – o pagină nouă în istoria religioasă a Imperiului roman. El a început sub semnul păgânismului conservator şi intransigent şi a sfârşit sub semnul creştinismului persecutor, timp în care a avut loc parcursul paralel al celor două spiritualităţi, păgână şi creştină, soldat nu numai cu disensiuni şi ostilitate, ci şi cu interferenţe şi compatibilităţi notabile. Istoriografia reflectă întocmai această lume în schimbare. Există numeroase contribuţii în acest sens. Interesul nostru se va concentra doar asupra unor istorici minori – breviatorii latini, dar ale căror opere nu sunt mai puţin importante pentru problematica ce ne interesează; în ordine cronologică, este vorba despre: Sextus Aurelius Victor, autor al lucrării* Liber de Caesaribus *(cunoscută şi sub titlurile* De Caesaribus, Caesares, Historiae abbreuiatae*) realizată pe la cca 358-360/1, ce înfăţişa istoria Imperiului roman de la Augustus la Constantius al II-lea, Flavius Eutropius, cu* Breuiarium ab Vrbe condita *(*Breviarium historiae Romanae*) compus în 369, care rezuma istoria Romei de la întemeiere până în anul 364, Festus, cu* Breuiarium rerum gestarum populi Romani, *redactat în 369-370, care expunea într-o manieră şi mai concisă acelaşi interval, şi, în sfârşit, un anonim cunoscut drept Pseudo-Aurelius Victor, autor al unei* Epitome de Caesaribus, *întocmită în primii ani ai secolului al V-lea, care înfăţişa istoria Imperiului sub forma unor medalioane de suverani care s-au succedat de la Augustus la Theodosius. Din punct de vedere religios, unii exegeţi au apreciat că ei manifestă o „neutralitate religioasă". Unul dintre argumentele importante ale acestei opinii este terminologia religioasă folosită de cei patru autori. Într-adevăr, un inventar al noţiunilor care desemnează divinitatea în scrierile breviatorilor noştri arată preferinţa acestora pentru:* deus, fatum (fata), fortuna, mundi lex, natura, numen. *Termeni similari se întâlnesc şi la alţi autori – păgâni şi creştini – ai perioadei. Există, în opinia noastră, mai multe argumente care demonstrează că atitudinea breviatorilor nu era deloc neutră faţă de situaţia religioasă a vremii lor; ei se dovedesc partizani*

ai vechii spiritualităţi romane, dar nu afişează o atitudine ostentativ anticreştină, ci o fac între limitele permise de contextul în care scriu, de destinaţia operei, de publicul căruia se adresează; este vorba despre: simpatia arătată împăraţilor care au arătat un respect deosebit pentru religia tradiţională a Romei; menţionarea unor „cărţi" şi „ştiinţe" sacre ale păgânismului, a unor rituri, sărbători şi jocuri antice, a unor temple (în special a Capitoliului – simbolul suprem al păgânismului roman) şi preoţi; folosirea terminologiei sacre antice; credulitatea în semnele prevestitoare; cvasiabsenţa referinţelor directe la creştinism şi critica disimulată a acestuia (breviatorii nu menţionează nimic despre persecuţiile anticreştine, despre convertirea lui Constantinus, despre tulburările din sânul Bisericii, despre implicarea permanentă şi directă a lui Constantius II în problemele doctrinale şi afacerile ecleziastice, despre parcursul religios dublu al lui Iulianus, despre politica religioasă procreştină a lui Theodosius etc.); critica voalată a lui Constantinus şi a fiilor săi pentru neglijarea religiei tradiţionale; tăcerea faţă de Constantinopolis; ecouri ale vechii ideologii imperiale.

Secolul cuprins între principatul lui Diocletianus şi cel al lui Theodosius (284-395) a deschis – lucru binecunoscut – o pagină nouă în istoria religioasă a Imperiului roman. El a început sub semnul păgânismului conservator şi intransigent şi a sfârşit sub semnul creştinismului persecutor, timp în care a avut loc parcursul paralel al celor două spiritualităţi, păgână şi creştină, soldat nu numai cu disensiuni şi ostilitate, ci şi cu interferenţe şi compatibilităţi notabile. Care a fost răspunsul istoriografiei la această realitate? Afirmaţia lui Fernand Braudel că istoriografia e o fiică a timpului său[1] îşi găseşte pe deplin confirmarea în veacul al IV-lea. Ea reflectă o lume în schimbare, dihotomică, ataşată încă valorilor trecutului, dar şi atentă la înnoirile prezentului. Există numeroase contribuţii în acest sens. Interesul nostru se va concentra doar asupra unor istorici minori – breviatorii latini, dar ale căror opere nu sunt mai puţin importante pentru problematica ce ne interesează. În ordine cronologică, este vorba despre: Sextus Aurelius Victor (cca 320/7 – *post*-388/9), autor al scrierii *Liber de Caesaribus* (cunoscută şi sub titlurile *De Caesaribus*, *Caesares*, *Historiae abbreuiatae*) realizată pe la cca 358-360/1, ce înfăţişa istoria Imperiului roman de la Augustus la Constantius al II-lea[2], Flavius Eutropius (cca 320-390), cu *Breuiarium ab Vrbe condita* (*Breuiarium historiae Romanae*) compus în 369, care rezuma istoria Romei de la întemeiere până în anul 364[3], Rufius Festus (sec. IV), cu *Breuiarium rerum gestarum populi Romani*, redactat în 369-370, care expunea într-o manieră şi mai concisă acelaşi interval[4], şi, în sfârşit, un anonim cunoscut drept Pseudo-Aurelius Victor,

---

Nota autorului: abrevierile din izvoarele literare sunt conforme celor din dicţionarele de specialitate, iar cele ale revistelor – se regăsesc în *L'Année Philologique*.

[1] BRAUDEL 1969, p. 15.

[2] Despre acest autor, vezi DEN BOER 1972, p. 19-113; BIRD 1984; NERI 1992a, p. 1-33; ROHRBACHER 2002, p. 42-48; ZUGRAVU 2006, p. 13-23; BANCHICH 2007, p. 308-309.

[3] Despre autor şi operă vezi DEN BOER 1972, p. 114-172; NERI 1992a, p. 65-87; HELLEGOUARC'H 1999, VII-LXXV; ROHRBACHER 2002, p. 49-56; BANCHICH 2007, p. 309; CIZEK 2008; FELE 2009, p. 30, nota 115.

[4] Despre autor şi operă vezi DEN BOER 1972, p. 173-223; NERI 1992a, p. 138-148; ARNAUD-LINDET 1994, V-XXXIX; ROHRBACHER 2002, p. 57-63; ZUGRAVU 2003, p. 97-140; BANCHICH 2007, p. 309-310; FELE 2009, p. 7-87.

autor al unei *Epitome de Caesaribus* întocmită în primii ani ai secolului al V-lea, care înfăţişa istoria Imperiului sub forma unor medalioane de suverani care s-au succedat de la Augustus la Theodosius[5]. Între aceşti autori există, evident, diferenţe notabile, determinate de mai mulţi factori. Mai întâi, *statutul social şi formaţia culturală*: Aurelius Victor era un intelectual la prima generaţie intrat de curând printre *honestiores*; Eutropius şi Festus erau membri ai ordinului senatorial; Pseudo-Aurelius Victor era, foarte probabil, un *grammaticus* apropiat cercului Nicomachilor-Symmachilor. Apoi, *momentul redactării operelor*: Aurelius Victor, Eutropius şi Festus scriu într-o vreme când păgânismul era încă o religie oficială, Pseudo-Aurelius Victor – sub urmaşii imediaţi ai lui Theodosius, la începutul secolului al V-lea, când păgânismul devenise ilegal. De asemenea, *caracterul scrierilor*: breviarul lui Aurelius Victor e un adevărat jurnal, pe când cele ale lui Eutropius şi Festus şi, foarte probabil, al lui Pseudo-Aurelius Victor au o destinaţie oficială, fiind solicitate de Valens (primele două), respectiv de o persoană din anturajul succesorilor lui Theodosius, poate Stilicho. În egală măsură, diferenţa este dată de *izvoarele utilizate*: toţi sunt îndatoraţi autorilor anteriori (după unii exegeţi, numeroasele similitudini se datorează unei „matrice comune", poate pierduta *Kaisergeschichte* postulată de Alexander Enmann la sfârşitul secolului al XIX-lea [*EKG*][6], dar vehiculează şi informaţii catalogate ca *hapax*, multe primind semnificaţii specifice epocii târzii în care au fost folosite. În sfârşit, *tehnica redactării şi stilul*: dintre toţi, Aurelius Victor este cel mai „complex", amalgamând microbiografia cu naraţiunea istoriografică într-un ton moralizator, subiectiv, pe când Eutropius, Festus şi Pseudo-Aurelius scriu într-un stil „enumerativ"[7], „plat şi impersonal"[8].

Există, însă, şi multe elemente comune între epitomatori. De exemplu, din punct de vedere al concepţiei istorice, ei se înscriu pe linia tradiţională a istoriografiei latine – lucru neîndoielnic; ar fi suficient să amintim aici determinismul transcendent şi ciclicitatea fenomenelor istorice prezente în *Historiae abbreuiatae* ale lui Aurelius Victor[9]. Din punct de vedere religios, unii exegeţi au apreciat că ei manifestă o „neutralitate religioasă"; primii care au folosit această sintagmă au fost Arnaldo Momigliano în 1964[10] şi Maria Capozza în 1973[11]. Noi înşine, urmând istoriografia anterioară, am înclinat, la un moment dat,

[5] Despre autor şi operă vezi SCHLUMBERGER 1974; NERI 1992a, p. 155-164; FESTY 1999, p. VII-CV, 59-238; ZUGRAVU 2012a, p. 11-108.

[6] BALDINI 1992, p. 73-81, expresia dintre ghilimele de la p. 78.

[7] Formulă folosită de Joseph Hellegouarc'h pentru a caracteriza stilul lui Eutropius – HELLEGOUARC'H 1999, p. XLVII.

[8] Formulă utilizată de Maria Luiza Fele pentru a defini tehnica lui Festus – FELE 2009, p. 86.

[9] AUR. VICT., *Caes.*, 3, 20; 10, 4: *potestates fato dari*; 24, 11: *Ita fortunae uis, licentiam nacta, perniciosa libidine mortales agit*; 38, 5; 39, 48; 35, 13: *Quod factum praecipue edocuit cuncta in se orbis modo uerti, nihilque accidere quod rursum naturae uis ferre nequeat aeui spatio* („Acest fapt a arătat mai cu seamă că toate se întorc de unde au plecat, ca într-un cerc, şi că nu se întâmplă nici un lucru pe care forţa creatoare a naturii să nu-l poată reproduce în decursul timpului"); BIRD 1984, p. 81-89; ZUGRAVU 2006, p. 22, 36-50. Pentru Festus, vezi DEN BOER 1972, p. 215-219.

[10] MOMIGLIANO 1964, p. 86, 96-97.

[11] CAPOZZA 1983, p. 89, n. 94: „A mio avviso, Eutropio mantiene prudentemente una

spre această idee[12]. Unul dintre argumentele importante ale acestei opinii este terminologia religioasă folosită de cei patru breviatori. Într-adevăr, un inventar al noţiunilor care desemnează divinitatea în scrierile lor arată preferinţa pentru: *deus*[13], *fatum* (*fata*)[14], *fortuna*[15], *mundi lex*[16], *natura*[17], *numen*[18]. Termeni la fel de generali se întâlnesc şi la alţi autori păgâni ai perioadei – panegirişti[19], Ammianus Marcellinus[20], autorul anonim al unei *Historia Augusta*[21] ş.a.[22], dar chiar şi la un creştin precum Lactantius[23]. În condiţiile în care destinatarii operelor lor erau, deopotrivă, păgâni, creştini[24] şi *incerti*[25] iar Imperiul era „bipolar", „păgâno-creştin"[26], terminologia respectivă indică, neîndoielnic, prudenţă, o tonalitate ambiguă folosită în mod deliberat în problemele de natură religioasă[27]. În egală măsură însă, ea este un simptom al unei epoci în care, pe de o parte, păgânismul îşi regândea conceptele despre divinitate, îndreptându-se spre ceea ce, în ultimul timp, s-a numit „monoteism păgân" sau „monoteism neutru"[28], iar, pe de alta,

---

neutralità religiosa tipica, nel IV secolo, degli scrittori pagani di compendi".

[12] ZUGRAVU 2006, p. 23.

[13] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6; 11, 2; 16, 2; 17, 10; 20, 1; 20, 30; 23, 1; 33, 30; 39, 4; 39, 29; 40, 15; 41, 5; EUTR., I, 2, 2 (*ad deos*); VII, 8, 4; VIII, 4, 1; 10, 4; FEST., 9, 1 (*diis suis*); 30, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, III, 5; X, 9; XV, 3; XLVII, 4; XLVIII, 2.

[14] AUR. VICT., *Caes.*, 10, 4; 14, 8; 20, 6; 38, 5 (*fatalia*); 39, 48; EUTR., X, 16, 1; FEST., 22, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IX, 16; X, 10; XLI, 2.

[15] AUR. VICT., *Caes.*, 3, 20; 15, 3 (*fortunata*); 20, 12; 21, 2; 24, 11 (*fortunae vis*); 28, 9 (*fortunatus*); 31, 3; 42, 18; EUTR., IV, 20, 2; VI, 1, 3; 6, 2; 19, 1; 21, 3; IX, 23; X, 7, 1; 10, 1; 15, 2; FEST., 3, 4; 23, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, II, 3 (*fortunatus*); XVIII, 3; XLI, 24 (*fortunatus*); XLII, 4.

[16] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 4.

[17] AUR. VICT., *Caes.*, 3, 5 (*naturae lex*); 31, 13 (*naturae vis*); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 4.

[18] AUR. VICT., *Caes.*, 39, 18; EUTR., III, 20, 1; FEST., 24, 2; 30, 3.

[19] *Pan.*, IX [12], 4, 1: *diuinum numen*; 13, 2: *deus ille mundi creator et dominus eodem fulmine suo nunc tristes nunc laetos nuntios mittit*; 26, 1: *summe rerum sator, cuius tot nomina sunt quot gentium linguas esse voluisti*; *Pan.*, XII [2], 21, 1: *summum numen*. MATSON ODAHL 2006, p. 120-121, 292 (n. 5, numeroase referinţe); BONAMENTE 2012, p. 104.

[20] AMM., XIV, 11, 24: *superni numinis*; XV, 8, 9: *arbitrium summi numinis…*; XVII, 7, 3: *numine summo*; XIX, 1, 4: *caeleste numen*; 10, 4: *diuini arbitrio numinis*; XXI, 1, 9: *benignitas numinis*; XXII, 5, 1: *numinum cultum*; XXIII, 5, 19: *numinis sempiternis*; XXV, 7, 5: *aeternum dei caelestis numen*; XXVI, 1, 5: *numinis adspiratione caelestis*; XXVII, 6, 8: *caelestis numinis… voluntas* etc.; SEYFARTH 1965, p. 291-306; MARIÉ 1989, p. 179-190; SABBAH 2010, p. 184-186.

[21] *SHA*, *passim*.

[22] Vezi inscripţia de pe arcul de triumf al lui Constantinus cu formula *instinctu divinitatis* (*CIL*, VI, 1139): termen „destul de vag pentru a-i satisface pe toţi" (LANÇON 2003, p. 90); „o divinitate bună la toate, pe care fiecare putea să o înţeleagă după bunul său plac" (VEYNE 2010, p. 100). Publilius Optatianus Porfyrius, *C.* XIV: *Summi dei auxilio nutuque perpetuo tutus* – cf. BRUHAT 2008, p. 20; SYMM., *Or.*, *passim*; *Rel.*, *passim* etc.

[23] LACT., *Mort.*, XLVI, 6: *summe deus, te rogamus, sancte deus, te rogamus... exaudi sancte, summe deus*; DE DECKER 1999, p. 477-487.

[24] SCHLMEYER 2009.

[25] Termen utilizat de Maijastina Kahlos – KAHLOS 2005, p. 153-169; KAHLOS 2007, p. 11-54, în special 11-35.

[26] VEYNE 2010, p. 27, 107-121, expresiile dintre ghilimele de la p. 107, 112.

[27] CAÑIZAR PALACIOS 2009, p. 443-457.

[28] Pentru „monoteismul păgân", vezi ATHANASSIADI, FREDE 1999; MITCHELL,

„dezbaterea şi dialogul" dintre cultura păgână şi cea creştină – ca să parafrazăm titlul unei cărţi semnate de Maijastina Kahlos – se desfăşurau într-un limbaj religios în bună măsură similar, inspirat din platonismul mediu şi neoplatonism[29]; „cu toţii, păgâni şi creştini – scrie Paul Veyne –, erau de acord asupra existenţei unui zeu suprem, în care fiecare îşi putea recunoaşte zeul preferat"[30].

Revenind la epitomatori, la o privire fugară, se poate afirma, pe baza conceptelor amintite, că, într-adevăr, religiozitatea lor e vagă, ambiguă, că divinitatea concepută e transcendentă, „neutră", putând fi intepretată, deopotrivă, ca păgână şi creştină, că propria credinţă e atent camuflată – în sfârşit, că disputa cu creştinismul e aproape inexistentă[31]. Un exemplu semnificativ: în finalul compendiului său dedicat împăratului Valens, Festus îi urează acestuia: *Maneat modo concessa dei nutu*[32] *et ab amico, cui credis et creditus es, numine indulta felicitas* („Să rămână numai fericirea acordată prin voinţa zeului şi oferită de puterea divină binevoitoare în care crezi şi căreia i-ai fost încredinţat.")[33]. Utilizarea termenilor *numen* şi *deus* i-a derutat pe exegeţi. Unii au apreciat că autorul a dorit să facă distincţie între zeul creştin al lui Valens (*numen*) şi cel păgân al lui Festus (*deus*)[34]; astfel, breviatorul şi-ar fi arătat într-o manieră „decentă", cum aprecia Momigliano, deferenţa faţă de divinitatea căreia i se închina Valens[35]. Alţii au tras concluzia că însuşi Festus ar fi fost creştin[36] sau că, în orice caz, tocmai datorită faptului că este „très ambiguë", cum scria François Paschoud, pasajul nu e un element probant pentru credinţa sa păgână[37]. Încă Valerio Neri aprecia ca „improbabile" disjuncţia atât de netă dintre divinitatea păgână şi cea creştină într-o scriere având un caracter oficial[38]. Recent, Maria Luisa Fele a arătat că distincţia dintre *deus* ca „zeu păgân" şi *numen* ca „zeu

VAN NUFFELEN 2009; MITCHELL, VAN NUFFELEN 2010. Pentru „monoteism neutru" – cf. PIETRI 2001 *apud* VEYNE 2010, p. 101. Vezi şi VEYNE 2010, p. 37-39 (la p. 37, n. 3, respinge termenul „monoteism", considerat „un cuvânt înşelător şi confuz, o problemă minoră şi, în cel mai bun caz, o idee populară"), 100-101; de asemenea, MARROU 1977, p. 22, 42-52; GIRARDET 2010, p. 24-25.

[29] KAHLOS 2007. Vezi şi DE VITA 2011.

[30] VEYNE 2010, p. 21.

[31] DEN BOER 1972, p. 26; DUFRAIGNE 1975, XXI („Quand aux idées religieuses de Victor, elles restent vagues et malaisées à déterminer"), XXII; HELLEGOUARC'H 1999, XXXIX; FESTY 1999, XLVIII-XLIX; ZUGRAVU 2003, p. 60-61, 104-105; ZUGRAVU 2006, p. 20-23; ZUGRAVU 2012a, p. 16.

[32] Expresii apropiate în *Pan.*, II [10], 7, 5: *Iovis sui more nutu illo*; VI [7], 14, 1: *caelestique nutu*; VII [6], 14, 1: *de nutu numinis tui*; AMM., XV, 8, 10: *nutu dei caelestis*; XX, 5, 4: *nutu caelesti*; XXII, 2, 5: *nutu caelesti*. Vezi şi ZUGRAVU 2003, p. 364, n. 421.

[33] FEST., 30, 2.

[34] DEN BOER 1972, p. 178; BALDWIN 1978, p. 202-203; FELE 2009, p. 32, 548, cu bibliografie.

[35] MOMIGLIANO 1964, p. 95. Vezi şi DEN BOER 1972, p. 178: „great tact"; FELE 2009, p. 548. Pentru păgânismul lui Festus pe baza acestei expresii vezi, de asemenea, ARNAUD-LINDET 1994, p. VIII, n. 10; ZUGRAVU 2003, p. 104, 348-349 (n. 385).

[36] BALDWIN 1978, p. 202-205 pe baza lui FEST., 24, 2 şi 30, 2; NERI 1992a, p. 140-141.

[37] PASCHOUD 1979, p. 362.

[38] NERI 1992a, p. 140; eruditul specialist înclina, însă, spre creştinismul lui Festus, subliniind că prin *deus* s-ar putea înţelege Dumnezeu Tatăl iar prin *amicum numen* – fie Hristos, fie îngerul păzitor creştin (NERI 1992a, p. 140-141).

creştin" e prea tranşantă[39], Festus utilizând pluralul de la *deus* atunci când se referă la divinităţile tracilor (*diis suis*)[40] şi *numen* în sensul de *deus* atunci când vorbeşte despre intervenţia divină ce a dus la moartea împăratului Carus (*superno numini*)[41]. Aceeaşi situaţie observăm la Eutropius, pe care unii exegeţi înclină să-l creadă creştin[42]: despre Scipio, scria el, se credea că avea întrevederi cu zeii (*cum numinibus*)[43]. La rându-i, Aurelius Victor utilizează *numen* pentru *deus*[44]. Prin urmare, *numen* şi *deus* sunt termeni sinonimi, cum arăta încă Festus grammaticus (sec. II) în *De verborum significatu*: *<numen quasi> nutus dei ac potes<tas dicitur>* („i se spune *numen*, ca voinţă şi putere a zeului")[45].

Aşadar, epitomatorii, ca mulţi intelectuali ai epocii, au denumit divinitatea supremă în termeni ambigui, neutri. Dar atitudinea faţă de o realitate devenită pe vremea lor inexorabilă, anume că suveranii erau creştini, Imperiul şi creştinismul joncţionaseră iar păgânismul se îndrepta, inevitabil, spre „naufragiu"[46], nu e deloc neutră; dimpotrivă, ei se dovedesc partizani ai vechii spiritualităţi romane, dar nu afişează o atitudine ostentativ anticreştină, ci o fac între limitele permise de contextul în care scriu, de destinaţia operei, de publicul căruia se adresează.

Astfel, ei îşi arată deschis simpatia faţă de acei împăraţi care au manifestat respect pentru religia tradiţională a Romei, cea instituită încă de Numa Pompilius prin „legi şi datini" (*leges... moresque*) şi prin „numeroase sărbători şi temple" (*infinita... sacra ac templa*), cum scria Eutropius[47]. De exemplu, Aurelius Victor evidenţiază ca pe o calitate deosebită a lui Augustus „uimitoarea pasiune" a acestuia pentru „problemele religioase" (*religionibus*)[48]. Tot el îl laudă pe Diocletianus pentru că a onorat cu deosebit respect „străvechile culte" (*ueterrimae religiones castissime curatae*)[49]. La rândul lui, Pseudo-Aurelius Victor, într-un pasaj ce poartă o amprentă personală faţă de sursele din care s-a inspirat[50], îl apreciază pozitiv pe Traianus pentru că, în materie de drept divin (*ius diuinum*), a fost un „păzitor al tradiţiei" (*inueterati custos*)[51]. Dimpotrivă, dezaprobă înclinaţia spre *superstitio* a lui Iulianus: unul dintre defectele suveranului, scrie el, a fost „cultul exagerat de superstiţios pentru divinităţi" (*cultus numinum nimis superstitiosus*)[52]; aprecierea e apropiată de cea a altor autori – păgâni şi creştini –, care-i reproşau suveranului mai ales excesele în materie de sacrificii[53]; or, cum scria Cicero în *De natura*

[39] FELE 2009, p. 548.
[40] FEST., 9, 1; FELE 2009, p. 548.
[41] FEST, 24, 2; FELE 2009, p. 548.
[42] HELLEGOUARC'H 1999, p. XXXVIII, cu bibliografie.
[43] EUTR., III, 20, 1.
[44] AUR. VICT., *Caes.*, 39, 18: *Huic postea cultu numinis Herculio cognomentum accessit, uti Valerio Iouium*.
[45] FELE 2009, p. 32-33, 548.
[46] Cuvântul dintre ghilimele aparţine lui François Paschoud – PASCHOUD 2001, p. 227-240.
[47] EUTR., I, 3, 2; BONAMENTE 1986, p. 156, 174.
[48] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 5.
[49] AUR. VICT., *Caes.*, 39, 45. NERI 1992a, p. 63; NERI 1992b, p. 736.
[50] Vezi ZUGRAVU 2012, p. 41.
[51] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 9.
[52] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIII, 7.
[53] LIB., *Or.* I, 127; AMM., XXV, 4, 17; IOHANN. CHRYS., *Or. Babylas*, 80-81; SOCR.,

deorum, exagerarea în credinţă e o dovadă de *superstitio*, nu de *religio*[54].

Aceste informaţii, deşi se referă la personalităţi ale trecutului, nu pot fi desprinse de atmosfera religioasă contemporană epitomatorilor şi de maniera în care aceştia o percepeau; recursul la istorie – sursă inepuizabilă de *exempla* necesare judecării vremurilor recente – constituie, de altfel, una dintre caracteristicile literaturii latine[55]. Ei urmăresc să transmită cititorilor o anumită opinie, să le inducă o anumită atitudine[56] şi să le ofere anumite *exempla*, aşa cum arată în mod explicit Eutropius în *Praefatio* a breviarului său[57] şi Pseudo-Aurelius Victor în microbiografia lui Caligula[58]. Aşadar, nostalgia pentru religiozitatea romană ancestrală e evidentă, paralel cu criticarea voalată a „noului regim creştin" şi a reprezentanţilor săi politici, inovatori în domeniul religios. O dovadă în acest sens o constituie următoarea mărturie a lui Aurelius Victor: Philippus Arabs şi fiul său, scrie el, „au celebrat... prin tot felul de jocuri mileniul Romei (*annum Vrbis millesimum ludis*)" [21-23 aprilie 248][59], conchizând cu tristeţe: „Şi fiindcă numele <lui Philippus> mi-a adus aminte, chiar în vremea mea, cel de-al 1100-lea an al Romei s-a împlinit sub consulatul unui alt Philippus[60], fără a fi sărbătorit, ca de obicei, prin vreo ceremonie solemnă (*sollemnibus*); atât de neînsemnată a devenit grija pentru oraşul Roma (*adeo in dies cura minima Romanae urbis*)"[61]. *Ludi Natalis Vrbis* fuseseră stabilite de Hadrianus la 21 aprilie 121, dată la care a dedicat templul comun al zeiţei Venus şi al Romei de pe colina Velia şi a instituit în mod oficial cultul pentru *Dea Roma Aeterna*[62]. Surprindem în cuvintele lui Aurelius Victor o notă de reproş la adresa suveranului constantinid creştin (Constans) (333-350), care, pe urmele tatălui său, a renunţat să mai celebreze jocurile seculare, formă străveche de religiozitate din cetatea lui Romulus[63].

Aceleiaşi mentalităţi religioase tradiţionaliste îi pot fi circumscrise şi alte aspecte, prezente în proporţii diferite în cele patru *breuiaria* (cele mai numeroase sunt în *Historiae abbreuiatae* victoriene); este vorba despre: *respingerea cultelor*

HE, III, 17, 5; 20, 2; SOZOM., *HE*, V, 19, 16.

[54] CIC., *Nat.*, II, 71-72.

[55] Vezi CLARKE 1990; L'HUILLIER 1992, cap. *Le temps du modèle*; CASTILLO 1996, p. 173-181; ROHRBACHER 2002, p. 36-37, 47, 179-187; WALTER 2004; GOWING 2005; BÜCHER 2006; DESIDERIO, RODA, BIRASCHI 2007; KELLY 2008; RYAN 2009; MALOSSE, NOËL, SCHOULER 2010.

[56] Vezi şi BIRD 1984, p. 81: „Unlike his contemporaries Eutropius and Festus, Aurelius Victor did not write a simple, factual, biographical history as a neutral observer.".

[57] EUTR., *Praef.*

[58] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, III, 6. Despre Caligula ca *exemplum* şi la Aurelius Victor, cf. DEN BOER 1972, p. 31-35.

[59] AUR. VICT., *Caes.*, 28, 1; ZUGRAVU 2006, p. 386, n. 570, cu izvoare şi bibliografie. Vezi şi *infra*.

[60] Este vorba despre Flavius Philippus, consul în 348 împreună cu împăratul Constantius II – *PLRE*, I, 696-697 (*Flavius Philippus 7*); ZUGRAVU 2006, p. 386-387, n. 571, cu bibliografie.

[61] AUR. VICT., *Caes.*, 28, 2; BIRD 1994, p. 62.

[62] HALEY 2005, p. 969-980, în special 971-973; ZUGRAVU 2006, p. 310, n. 345, cu izvoare şi bibliografie.

[63] NERI 1992b, p. 709-710, 735. H. Mattingly, pe baza emisiunilor monetare, a susţinut că, totuşi, ele au fost celebrate – *apud* DUVAL 1980, p. 245. Vezi şi *infra*.

străine, precum *Druidarum famosae superstitiones* din *Gallia*[64] sau „practicile religioase" (*caerimoniae*) de factură grecească (*Graecorum more*)[65] ale lui Hadrianus[66]; *menţionarea unor elemente specifice ale păgânismului roman – „cărţi" şi „ştiinţe" „sfinte"* (*(Etrusca) scientia, Etruscorum artes*[67]; *pontificum lex*[68]; *libri Sibyllini*[69]), *divinităţi*[70], *rituri, sărbători, practici şi jocuri* (închiderea sau deschiderea templului lui Ianus ca semn al păcii, respectiv războiului[71]; *ludi*[72]; *ludi saeculares*[73]; *ludi Romani*[74]; *Natalis Vrbis*[75]; *festa Ianuariorum*[76]; *haruspicina*[77]; *dedicatio* a unor edificii[78]; ceremonia triumfului[79]; consultarea oracolelor[80] şi a horoscopului[81]; *deuotio*[82]; divinizarea suveranilor[83]), *locuri sacre*[84], *preoţii* (*haruspices*, *pontifices*,

---

[64] AUR. VICT., *Caes.*, 4, 2. Informaţia derivă din SUET., *Claud.*, 25, 5; BIRD 1994, p. 69; ZUGRAVU 2006, p. 231, n. 94.

[65] AUR. VICT., *Caes.*, 14, 2.

[66] Cum ar fi celebrarea „la Roma a misteriile zeiţelor Ceres şi Libera, cărora li se spune eleusine" (*initia Cereris Liberaeque, quae Eleusina dicuntur*) (AUR. VICT., *Caes.*, 14, 4) sau consultarea astrologilor (*magi*), în urma căreia s-au acordat onoruri excepţionale lui Antinous (AUR. VICT., *Caes.*, 14, 8). Pentru antigrecismul lui Aurelius Victor, vezi ZUGRAVU 2012b, p. 263-264.

[67] AUR. VICT., *Caes.*, 26, 4; 28, 8.

[68] AUR. VICT., *Caes.*, 28, 4.

[69] AUR. VICT., *Caes.*, 34, 3; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXIV, 3.

[70] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 3; 27, 7 (Ianus); 3, 10 (Iupiter); 5, 11 (*Vesta*); 14, 4 (Ceres, Libera); 21, 4 (*Aegypti sacra*); 23, 1 (Heliogabalus-Sol); 33, 31 (Terra mater, *di inferi*); EUTR., I, 1, 1 (Marte); IX, 2, 2 (Ianus Geminus); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, III, 5 (Iupiter, Liber); XXI, 3 (*Dirae ultrices*); XXIII, 2 (Sol-Heliogabalus); XXIII, 3 (Magna Mater); XXXIV, 4 (Iupiter) etc.

[71] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 3; 27, 7; EUTR., IX, 2, 2.

[72] EUTR., I, 2, 2; III, 1, 2.

[73] Vezi *infra*.

[74] EUTR., I, 6, 1; III, 1, 2.

[75] Vezi *supra*. EUTR., IX, 3.

[76] AUR. VICT., *Caes.*, 17, 10.

[77] AUR. VICT., *Caes.*, 26, 3-4; 28, 3-6.

[78] AUR. VICT., *Caes.*, 29, 1; EUTR., VII, 21, 4.

[79] AUR. VICT., *Caes.*, 16, 13; 33, 15 (*festa triumphorum*); 35, 5; 41, 23; EUTR., I, 6, 1; 11, 3; 20, 5; II, 1, 1; 2, 2; 5; 7, 1; 9, 1; 14, 3; 14, 5; 16; 17; 18, 2; 19, 2; 20, 3; III, 2; 3; 4; 5; 6, 2; 23, 2; IV, 2, 2; 4, 3; 5, 1; 8, 1-2; 14, 2; 19; 22; 23; 25; 27, 4; V, 2, 2; 9, 1; VI, 2, 2; 3; 5, 2; 10; 11, 2; 16; VII, 5; 13, 2; 13, 2-4; 20, 2; 23, 4; VIII, 10, 2; 13, 1; 14, 1; IX, 13, 2; 27, 2; FEST., 7, 3; 12, 2; 18, 1; 21, 1; 22, 1; 24, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IV, 7; XIII, 11.

[80] AUR. VICT., *Caes.*, 38, 4.

[81] EUTR., VII, 20, 1.

[82] AUR. VICT., *Caes.*, 34, 2-4; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXIV, 3. Faptul că informaţia respectivă este o invenţie nu are relevanţă pentru discuţia de faţă. BALDINI 1992, p. 85-89; BALDINI 2002, p. 11-31; PASCHOUD 2011, p. 311-312.

[83] Vezi *infra*.

[84] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 3 (templul lui Ianus); 1, 6 (temple dedicate lui Augustus divinizat); 5, 17 (*lauri nemus*); 9, 7 (*Capitolium*, *aedes Pacis*); 12, 2 (*aedes Mineruae*); 16, 15 (temple dedicate lui Marcus Aurelius divinizat); 23, 1 (*altaria* închinate lui Heliogabalus); 27, 7 (*Iani aedes*); 35, 7 (*fanum Soli*); 40, 26 (*Vrbis fanum*); 42, 7 (temple din Roma); EUTR., I, 3, 2 (*templa* la Roma); 6, 2; 8, 1; IV, 8, 2; VII, 13, 4; 18, 4; 23, 5 (*Capitolium*); VI, 14, 2 (*Daphnensis lucus*); VII, 23, 5 (*Diuorum porticus, Isium ac Serapium*); VIII, 22 (*templum Heliogabali*); IX, 2, 2 (templul lui Ianus Geminus); 15, 1 (*templum Soli*); FEST., 16, 3 (*Daphnensis lucus*, *nemus*); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 28 (temple închinate lui Augustus

uirgines uestales, *sacerdotes*)[85]; *folosirea terminologiei religioase specifice*[86]; *credulitatea în semnele prevestitoare* (*omina*, *ostenta*, *prodigia*, *praesagia*, *portenta*)[87]. Cea din urmă este o dovadă indubitabilă a respectului pentru divinitate[88] şi, implicit, pentru *mores maiorum* iar, în cazul împăraţilor, a statutului lor de *principes boni*; dimpotrivă, ignorarea lor atrage pedeapsa îndreptăţită a zeilor, pe de o parte, şi catalogarea suveranilor neglijenţi ca *mali*, pe de altă parte[89]. Astfel, după Eutropius, uciderea lui Crassus şi a fiului său în confruntarea cu parţii s-a datorat faptului că generalul roman s-a angajat în luptă *contra omen et auspicia*[90]. De asemenea, moartea prin trăsnire a împăratului Carus în timpul campaniei din Persia din vara anului 285, despre care amintesc toţi breviatorii, a fost interpretată

---

divinizat); IX, 8 (*Capitolium*, *aedes Pacis*); XV, 8 (temple dedicate lui Antoninus Pius); XVI, 14 (temple închinate lui Marcus Aurelius); XXXV, 3 (*Fanum Fortunae*).

[85] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6 (preoţii şi colegii sacerdotale închinate lui Augustus divinizat); 5, 11 (*sacerdos Vestae*); 16, 15 (preoţi ai lui *divus Marcus*); 23, 1 (preotul lui Sol-Heliogabalus); 26, 4; 28, 5; 32, 4 (*haruspices*, *prudens*); 40, 28 (*sacerdos gentis Flaviae*); EUTR., I, 1, 1 (*Vestalis virgo*); VIII, 22 (*sacerdos Heliogabali templi*); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XV, 8 (preoţi dedicaţi lui Antoninus Pius divinizat); XXIII, 2 (*Solis sacerdos*); XXIII, 3 (*Vestalis virgo*).

[86] *adorare* (AUR. VICT., *Caes.*, 39, 4), *auspicium* (*auspicia*) (AUR. VICT., *Caes.*, 20, 30; 42, 19; EUTR., II, 26, 1; VI, 18, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XL, 13), *caerimonia* (AUR. VICT., *Caes.*, 14, 2), *caelestis* (FEST., 24, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 4), *celestium* (AUR. VICT., *Caes.*, 33, 35), *celebrare* (AUR. VICT., *Caes.*, 15, 4; 28, 1; 33, 30; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XI, 14), *celebratus* (EUTR., IX, 3), *collegia* (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6), *consecrare* (FEST., 16, 3; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 28), *consecratus* (EUTR., I, 2, 2; VII, 13, 5; VIII, 8, 4), *diualis* (FEST., 14, 5), *diuinus (-a, -um)* (*diuinis* – AUR. VICT., *Caes.*, 9, 4; *res diuina* – AUR. VICT., *Caes.*, 26, 3; *diuinus ritus* – AUR. VICT., *Caes.*, 41, 20; *diuina prouisione* – EUTR., VIII, 1, 2; *diuinum fulmen* – EUTR., IX, 18, 1; *ius diuinum* – PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 9), *diuinitus* (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 10; XVI, 4), *diuinius* (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XI, 15), *draco* (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XL, 17), *fanum* (AUR. VICT., *Caes.*, 35, 7; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXV, 2), *fas* (AUR. VICT., *Caes.*, 5, 13), *felicitas* (adv. *felicior*, adj. *felix*) (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 7; 20, 14; EUTR., VII, 8, 4; VIII, 18, 4; IX, 1; 2, 2; 8, 1; 13, 1; X, 10, 2; FEST., 6, 2; 16, 1; 21, 1; 28, 1; 30, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 30; XL, 15; XLI, 11; XLII, 18), *hostia* (AUR. VICT., *Caes.*, 26, 3; 28, 4), *infelicitas* (EUTR., IX, 7), *oraculum* (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 3), *ostenta* (AUR. VICT., *Caes.*, 41, 14), *pecus* (animal de jertfă) (AUR. VICT., *Caes.*, 26, 4), *pius* (AUR. VICT., *Caes.*, 14, 8; 24, 5; 42, 23; EUTR., VIII, 8, 4; 23; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVIII, 6), *portenta* (AUR. VICT., *Caes.*, 28, 3), *precari* (AUR. VICT., *Caes.*, 33, 31), *praesagia* (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIII, 8), *prodidere* (AUR. VICT., *Caes.*, 41, 14), *prodigium* (*prodigia*) (AUR. VICT., *Caes.*, 5, 17; 26, 3; 28, 3), *religiones* (AUR. VICT., *Caes.*, 5, 17; 41, 12), *religiosa* (AUR. VICT., *Caes.*, 14, 8), *responsa* (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXIV, 3), *sacra* (EUTR., I, 3, 2), *sacramentum* (EUTR., X, 6, 1: *contra religionem sacramenti*), *sacrare* (*sacrauere*) (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6; 40, 26; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXIII, 3; XXXIV, 4), *simulacrum* (AUR. VICT., *Caes.*, 23, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXIV, 4), *sollemnia* (AUR. VICT., *Caes.*, 28, 2), *templum* (*templa*) (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6; 16, 15; 42, 7; EUTR., I, 3, 2; 8, 1; VIII, 22; IX, 15, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 28; XV, 8; XVI, 14) etc. Pentru Eutropius în special, vezi şi SEGOLINI, CORSINI 1982, *passim*.

[87] AUR. VICT., *Caes.*, 4, 14; 5, 17; 9, 4; 26, 3; 28, 3-6; 32, 3-4; 41, 7; 41, 14; 41, 16; EUTR., VI, 18, 1; FEST., 24, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IV, 9; IX, 18; XIII, 10; XLIII, 8; XLVIII, 3.

[88] Cf. VAL. MAX., I, 5, *praef.*: *Ominum etiam obseruatio aliquo contactu religioni innexa est, quoniam non fortuito motu sed diuina prouidentia constare creditur.*

[89] BONAMENTE 2010a, p. 74-75.

[90] EUTR., VI, 18, 1; BONAMENTE 1986, p. 157.

ca o dovadă a „invidiei şi indignării puterii cereşti" (*ad inuidiam caelestis indignationis*), întrucât suveranul, avid de glorie (*gloriae auidior*), a depăşit vestitul oraş (*oppidum memoratum*) Ctesiphon, deşi fusese avertizat prin oracole (*oracula*) că nu-i este îngăduit să meargă mai departe; prin urmare, „pe drept" (*iure*), „a pierit de forţa zeiască a unui fulger" (*ui diuini fulminis periit*)[91]. Tot aşa, urmând sursele anterioare, Pseudo-Aurelius Victor credea că Iulianus şi-a găsit sfârşitul în campania orientală, deoarece, avid de glorie (*gloriae cupidus*)[92], „n-a fost convins să pună o limită acestei patimi nici de vreun cutremur (*neque terrae motu*), nici de numeroasele prevestiri (*neque plerisque praesagiis*) care-i interziceau să plece în Persia şi nici chiar priveliştea nocturnă a unui glob imens căzând din cer (*ac ne noctu quidem uisus ingens globus caelo labi*), în ajunul luptei, nu l-a făcut mai precaut"[93].

Discret, breviatorii atrag atenţia împăraţilor creştini în timpul cărora îşi redactează operele că divinitatea se manifestă constant prin semne, la care muritorii trebuie să ia seama; ele demonstrează cursul predestinat, imposibil de schimbat, al existenţei: „e greu să te fereşti de ce ţi-e sortit" (*arduum fatalia devertere*), scrie Aurelius Victor[94]. Aşa s-a întâmplat când fiul cel mai mic al lui Constantinus, Constans, a fost numit *Caesar* (25 decembrie 333): „semne uimitoare au prevestit" (*ostentorum mira prodidere*) ceea ce avea să se întâmple, anume că va avea loc „o răsturnare a statului" (*reipublicae permixtionem*)[95] – aluzie, fie la războiul fratricid din 340 cu Constantinus II, fie, mai degrabă, la criza din 346 dintre Constans şi Constantius II determinată de disensiunile confesionale[96], fie la criza provocată de uzurparea lui Magnentius din 350, determinată de ura şi disprețul provocate de viciile lui Constans şi finalizată cu eliminarea acestuia[97]. S-a petrecut acelaşi lucru ca în momentul desemnării ca *Caesar* a lui Gallienus în 253: Tibrul s-a revărsat abundent[98] – *prodigium* nefast, interpretat de „înţelepţi" ca „un pericol pentru stat"[99]. Prezicerea s-a împlinit îndată: Valerianus a fost capturat de perşi[100] iar Imperiul a fost lăsat în derivă (*rem Romanam quasi naufragio dedit*)[101], fiind deşirat de uzurpări şi invazii[102]. Tot astfel, caracterul efemer al

[91] AUR. VICT., *Caes.*, 38, 3-4; EUTR., IX, 18, 1; FEST., 24, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXVIII, 3; BONAMENTE 1986, p. 157; ZUGRAVU 2012a, p. 482-483, n. 569.

[92] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIII, 1 şi 8; ZUGRAVU 2012a, p. 94.

[93] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIII, 8; MEULDER 1991, p. 458-495; ZUGRAVU 2012a, p. 94.

[94] AUR. VICT., *Caes.*, 38, 5.

[95] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 14.

[96] Despre ea amintesc doar sursele ecleziastice – RUF., *HE*, I, 19; SOCR., *HE*, II, 22, 4-5; SOZOM., *HE*, III, 20; IV, 6; PHILOSTORG., *HE*, III, 12; THEOD., *HE*, II, 8; 15; NERI 1992a, 39, nota 100; NERI 1992a, 708, nota 28.

[97] NERI 1992a, p. 39-40; 56; NERI 1992b, p. 708-709. Pentru ambele evenimente, vezi ZUGRAVU 2012a, p. 525-526 (n. 665), 527-528 (nota 670), cu izvoare şi bibliografie.

[98] AUR. VICT., *Caes.*, 32, 3.

[99] AUR. VICT., *Caes.*, 32, 4.

[100] AUR. VICT., *Caes.*, 32, 5.

[101] AUR. VICT., *Caes.*, 33, 3.

[102] Valerio Neri, pe urmele lui Pierre Dufraigne (DUFRAIGNE 1975, p. 155), dă o altă interpretare: acestui *praesagium*: îl pune în relaţie cu cel petrecut la numirea lui Constans ca *Caesar* (AUR. VICT., *Caes.*, 28, 4-7; vezi *infra*), considerându-l o aluzie la comportamentul

diarhiei constantiniano-liciniene şi urmarea sa nefastă pentru cei implicaţi au fost prevestite – spune Aurelius Victor – „de o eclipsă de soare care a întunecat ziua" (evenimentul s-a petrecut în 316)[103]. Acelaşi breviator şi Eutropius erau convinşi, asemenea creştinilor Philostorgios şi Theophanes Confessor, că moartea lui Constantinus a fost anunţată de apariţia pe cer a unei comete (în 336) – „acel astru nefast domniilor" (*tetrum sidus regis*)[104]. Inspirâdu-se, poate, din Seneca şi Plinius cel Bătrân, autorul *Istoriilor abreviate* arăta că, sub Claudius I, *in Aegaeo mari repente insula ingens emersit, nocte, qua defectus lunae acciderat* („în Marea Egee, o insulă a ieşit pe neaşteptate din ape în noaptea în care avusese loc o eclipsă de lună")[105], evenimente care prevesteau moartea suveranului, descrisă în subcapitolul imediat următor[106]. La rându-i, Pseudo-Aurelius Victor arăta că sfârşitul lui Vespasianus fusese prezis de o cometă[107] iar cel al lui Nerva – de o eclipsă de soare[108]. Chiar destinul imperial e un dat (*potestates fato dari*, scrie Aurelius Victor)[109], e împlinirea unui plan dezvăluit subtil de divinitate. Aşa credea Pseudo-Aurelius Victor preluând o informaţie dintr-o sursă intermediară ce-l urma pe Suetonius: venirea la putere (*adueniens imperium*) a lui Traianus a fost vestită de mai multe semne miraculoase (*mirifica denuntiauerint*), între care „mai deosebit a fost acela că din vârful Capitoliului o cioară a rostit în greacă „καλῶς" („*Bine*"!)"[110]. Despre Iovianus, tot el menţiona că s-a născut pentru că tatăl său Varronianus „a fost sfătuit în vis (*praeceptum somnio est*) să-l numească Iovianus"[111]; în sfârşit, despre Theodosius, arăta că şi-a primit numele pentru că părinţii, îndemnaţi tot în somn (*somnio... monitos*), „i-au consacrat numele, aşa cum îl percepem în latină ca «*Cel dat de zeu*»" (*ut Latine intellegimus a deo datum*)[112], şi că ascensiunea imperială i-a fost prevestită de un oracol răspândit în Asia care zvonea „că îi va urma lui Valens cel al cărui nume începe cu literele greceşti Θ, *E*, *O* şi Δ" (*De hoc etiam oraculo in Asia diuulgatum est eum Valenti successurum cuius nomen Θ, et E, et O atque Δ Graecis litteris initiaretur.*)[113]. Asemenea informaţii nu trebuie să surprindă: „cultura religioasă a prodigiilor" (J. Keskiaho) dezvoltată de timpuriu de civilizaţia romană n-a încetat în Antichitatea târzie, chiar dacă, sub impactul creştinismului şi al legilaţiei imperiale, unele practici străvechi de divinaţie (auspiciile sau haruspiciile) au încetat treptat; atât păgânii, cât şi

homosexual al lui Gallienus – aşadar, indirect, al lui Constans – NERI 1992a, p. 40-42; NERI 1992b, p. 711.

[103] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 7; NERI 1992a, p. 38, 56; NERI 1992b, p. 708, 711, 734; ZUGRAVU 2006, p. 472, n. 832.

[104] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 16 (de unde provine citatul); EUTR., X, 8, 2; PHILOSTORG., *HE*, II, 16a; THEOPH. CONF., *Chron.*, a. 5826 (333/4); MACÍAS VILLALOBOS 2006, p. 69.

[105] AUR. VICT., *Caes.*, 4, 14.

[106] AUR. VICT., *Caes.*, 4, 15.

[107] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IX, 18; ZUGRAVU 2012a, p. 302, n. 206.

[108] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XII, 12; ZUGRAVU 2012a, p. 320, n. 267.

[109] AUR. VICT., *Caes.*, 10, 4; vezi şi PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, X, 10; ZUGRAVU 2012a, p. 305-306, n. 220.

[110] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 10; ZUGRAVU 2012a, p. 326, n. 282.

[111] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLV, 2; ZUGRAVU 2012a, p. 550, n. 733.

[112] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 2; ZUGRAVU 2012a, p. 575, n. 800.

[113] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 3; ZUGRAVU 2012a, p. 575-576, n. 801, cu trimiteri şi bibliografie.

creştinii, chiar din mediile cele mai elevate, au continuat să recunoască posibilitatea miracolelor datorate unor forţe supranaturale prin intermediul viselor, viziunilor, profeţiilor, întâmplărilor ieşite din comun ş.a. – *credo... responsis, credo praesagiis*, spunea păgânul Symmachus[114]; „divinaţia este una dintre cele mai nobile activităţi căreia omul i se poate dedica" (Αὗται μὲν ἀποδείξις ἔστων τοῦ μαντείας ἐν τοῖς ἀρίστοις εἶναι τῶν ἐπιτηδευομένων ἀνθρώποις), scria creştinul Synesios de *Cyrene*[115] –, divergenţele manifestându-se în privinţa originii, valorii şi autenticităţii lor: pentru păgâni, ele erau dovada existenţei zeilor şi a unei ordini cauzale a lucrurilor – pentru creştini, o manifestare a voinţei lui Dumnezeu[116].

O altă dovadă a lipsei de neutralitate a breviatorilor este *cvasiabsenţa referinţelor directe la creştinism şi critica disimulată a acestuia*. Există o singură remarcă indubitabilă despre noua religie în cele patru *breuiaria*, anume cea a lui Eutropius, care-l incriminează pe Iulianus pentru că îi persecuta cu înverşunare pe creştini (*nimius religionis Christianae insectator*), deşi se dorea emulul lui Marcus Aurelius[117]; acelaşi reproş îl va face principelui Ammianus Marcellinus[118]. Dar, cum a arătat acum mai bine de două decenii Giorgio Bonamente în lucrarea *Giuliano l'Apostata e il 'Breviario' di Eutropio*, menţiunea respectivă nu trebuie interpretată ca o dovadă de simpatie a lui Eutropius pentru creştini, ci că, din vastul domeniu al politicii religioase a principelui, singurul aspect care i se pare relevant autorului este cel strict limitat al persecuţiei[119]. În legătură foarte probabilă cu creştinismul poate fi şi relatarea lui Pseudo-Aurelius Victor despre

---

[114] SYMM., *Or*. IV, 12.

[115] Synesios de *Cyrenae*, de exemplu, a dedicat un întreg tratat viselor – *De insomniis*, în care nu ezită să afirme că „divinaţia este una dintre cele mai nobile activităţi căreia omul i se poate dedica" (Αὗται μὲν ἀποδείξις ἔστων τοῦ μαντείας ἐν τοῖς ἀρίστοις εἶναι τῶν ἐπιτηδευομένων ἀντρώποις) (*Ins.*, II). Vezi bogata literatură menţionată pe site-ul *Dreams of Antiquity. Bibliographische Online-Datenbank zu Träumen und Visionen in der Antike* http://www.gnomon.ku-eichstaett.de/dreams/index.html), la care adaugă HEIM 1988, 41-53; REQUENA JIMÉNEZ 2001, 9-199; REQUENA JIMÉNEZ 2003a, 883-897; REQUENA JIMÉNEZ 2003b; GIL 2002; KAHLOS 2007, 172-183, în special 177; ENGELS 2007 (*non vidi – apud* KESKIAHO 2008, 318-320, de unde provine citatul dintre ghilimele); RODRÍGUEZ GERVÁS 2009, 103-113; LIZZI TESTA 2009, 272-273; TEJA 2010, 357-376; ALDEA CELADA 2010, 279-293; SCARDIGLI 2011, 441-454; CELESTE BERARDI 2011, 333-340; HARRIS 2013.

[116] Vezi bogata literatură menţionată pe site-ul *Dreams of Antiquity. Bibliographische Online-Datenbank zu Träumen und Visionen in der Antike* (http://www.gnomon.ku-eichstaett.de/dreams/index.html), la care adaugă HEIM 1988, p. 41-53; REQUENA JIMÉNEZ 2001, p. 9-199; REQUENA JIMÉNEZ 2003a, P. 883-897; REQUENA JIMÉNEZ 2003b; GIL 2002; KAHLOS 2007, p. 172-183, în special 177; ENGELS 2007 (*non vidi – apud* KESKIAHO 2008, p. 318-320); RODRÍGUEZ GERVÁS 2009, p. 103-113; LIZZI TESTA 2009, p. 272-273; TEJA 2010, p. 357-376; ALDEA CELADA 2010, p. 279-293; SCARDIGLI 2011, p. 441-454; CELESTE BERARDI 2011, p. 333-340; GEORGOUDI, KOCH PIETTRE, SCHMIDZ 2011; HARRIS 2013.

[117] EUTR., X, 16, 3; DEN BOER 1972, p. 167; BIRD 1987; HELLEGOUARC'H 1999, p. XXXVIII; BONAMENTE 1986, p. 145-146, 159-164; KELLY 2005, p. 409-416. Vezi şi *infra*.

[118] AMM., XXV, 4, 20.

[119] BONAMENTE 1986, p. 164, 173, 174. Vezi şi CIZEK 2008, p. 70: „Eutropius se situează destul de departe de orice simpatie sau măcar indulgenţă faţă de creştinism.".

moartea lui Theodosius: *in pace rebus humanis... apud Mediolanum excessit* („a plecat în pace de la cele lumeşti, la Mediolanum")[120]; expresia *in pace*, foarte veche în formularistica creştină[121], trimite cu gândul la creştinismul suveranului[122]. În rest, doar posibile aluzii, pe care le vom analiza mai jos, dar nimic despre persecuţiile anticreştine, despre convertirea lui Constantinus, despre frământările din interiorul Bisericii, despre implicarea permanentă a lui Constantius II în problemele doctrinare şi în afacerile bisericeşti, despre parcursul religios dublu al lui Iulianus, despre renunţarea la pontificatul suprem de către Gratianus, despre politica procreştină a lui Theodosius. Această „tăcere completă", cum au numit-o unii exegeţi[123], a fost interpretată ca un gest de „indiferenţă" faţă de creştinism, ca o lipsă de interes pentru acest subiect[124]. S-a observat în istoriografie că reacţia mai incisivă a intelectualilor păgâni ai secolului al IV-lea, inclusiv a istoricilor, la retorica intolerantă şi polemica demonizantă a reprezentanţilor creştinismului a venit cu întârziere – abia spre finele veacului, când noua religie triumfase deja[125]. Dar tăcerea epitomatorilor, în special lipsa de referinţe explicite la gesturile procreştine ale celor doi suverani emblematici ai veacului al IV-lea – Constantinus şi Theodosius –, cum vom vedea şi mai jos, poate fi interpretată şi în alt sens: ea este un semn, chiar dacă discret, de ostilitate faţă de acei *principes* care au rupt cu *traditio*[126]. Mai mult, anumite pasaje din unele *breuiaria*, citite cu atenţie, trădează o percepţie negativă a creştinismului şi a adepţilor lui, a moralităţii şi a ideologiei politice clădite pe baze creştine.

Astfel, după Aurelius Victor, *atmosfera politică şi morală din vremurile creştine e una viciată*: „moravurile – scrie el – s-au degradat într-atât, încât cei mai mulţi acţionează mai degrabă din interes propriu decât obştesc şi mai mult din dorinţa de putere decât de glorie" (*eo prolapsi mores sunt, uti suo quam reipublicae magisque potentiae quam gloriae studio plures agant*)[127], „cinstirea demnităţilor e desconsiderată", ignoranţii s-au amestecat cu oamenii de valoare şi incapabilii cu înţelepţii (*honorum honestas despectatur, mixtique bonis indocti ac prudentibus inertes*

[120] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 19.

[121] CARLETTI 2008, p. 31.

[122] ZUGRAVU 2012a, p. 15, n. 21.

[123] Despre Aurelius Victor: BIRD 1984, p. 81: „his complete silence regarding Christianity"; despre Eutropius: DEN BOER 1972, p. 167-170; BONAMENTE 1986, p. 159: „l'assoluto silenzio sul cristianesimo... programmaticamente ignorato in tutta l'opera"; despre Festus: ZUGRAVU 2003, p. 105; despre Pseudo-Aurelius Victor: SCHLUMBERGER 1974, p. 201, 212, 220 (n. 16), 231, 237; FESTY 1999, p. XLVIII; ZUGRAVU 2012a, p. 15-16; cu nuanţe, PASCHOUD 1975a, p. 92.

[124] Despre Eutropius, Joseph Hellegourc'h scria: „l'auteur était indifférent à ce problème" – HELLEGOURC'H 1999, p. XXXIX.

[125] BLOCH 1964, p. 199-224; O'DONNELL 1979, p. 45-88; PINYOL I RIBAS 1981, p. 165-172; GRATTAROLA 1981, p. 80-95; QUACQUARELLI 1986, p. 13-46; PÉREZ MEDINA 1990, p. 61-71; MAISANO 1995, p. 37-51; CRISCUOLO 1995, p. 85-103; PASCHOUD 2001, p. 227-240; ZUGRAVU 2003, p. 44-48, 64; GOLDLUST 2006, p. 147-173; KAHLOS 2009, ch. IV (*From Constantine to Constantius II*), V (*From Julian to Valentinian I*), VI (*From Gratian to Theodosius I*); BALDINI 2010, p. 31-49. Împotriva unei reacţii păgâne la sfârşitul secolului al IV-lea se pronunţă CAMERON 2001; MARCONE 2012, p. 359-371.

[126] BONAMENTE 1986, p. 175.

[127] AUR. VICT., *Caes.*, 33, 23.

sunt)[128] – toţi par a se fi lăsat în voia viciilor[129]; ascensiunea la puterea suverană este, de cele mai multe ori, rodul crimei (*flagitio*)[130], adeseori „între rude"[131], şi al biruinţei armelor (*armis*), suprimarea rivalilor fiind numită răsturnare a tiraniei[132]; în sfârşit, comportamentul deplorabil al urmaşilor la tron arată că sunt sub demnitatea înaintaşilor, devenind astfel şi mai detestabili (*exsecrabiliores*), „ca unii care şi-au înjosit neamul" (*quasi corruptores generis*)[133]. Acest context politic şi etic degradat a fost prevestit de numeroase semne şi minuni (*prodigiis portentisque*)[134] petrecute la ultima aniversare a mileniului Romei sub Philippus Arabs, în 248, despre care am amintit mai sus: „în timp ce animalele de jertfă (*hostiae*) erau sacrificate după legea pontificilor (*cum pontificum lege*) – scrie el –, în pântecele unui porc au apărut organele genitale ale unei scroafe"[135]. Haruspicii (*haruspices*) au interpretat acest miracol ca pe o anticipare a slăbiciunii urmaşilor şi a agravării viciilor (*solutionem posterorum portendere uitiaque fore potiora*)[136]. Încercarea împăratului Philippus de a zădărnici profeţia (*quod frustratum iri aestimans*) interzicând prostituţia masculină[137] a rămas fără urmări, căci aceasta persista până în vremea epitomatorului, practicându-se cu şi mai mare neruşinare – spune el[138]. S-a confirmat, astfel, ceea ce preziseră ştiinţele etruscilor (*Etruscorum artes*), anume dispariţia majorităţii oamenilor virtuoşi şi fericirea celor depravaţi (*bonis parte plurima iacentibus mollissimum quemque beatum fore asserbant*)[139]. Intenţiile breviatorului nu pot să ne scape: el critică subtil pe Costantinizi – împăraţi creştini, pentru politica de consolidare a puterii suverane prin eliminarea adversarilor politici, chiar cu riscul săvârşirii unor tragedii în familia imperială, pentru moralitatea lor îndoielnică, uneori reprobabilă, şi pentru etica degradată a aparatului de stat. Iată faptele: suprimarea lui Licinius de către Constantinus[140], „al cărui suflet nemăsurat şi trufaş – zice Aurelius Victor – era încă de copil bântuit de patima puterii" (*cuius tum a puero ingens potensque animus ardore imperitanti agitabatur*)[141], deşi cel dintâi îi era rudă[142]; omorârea lui Crispus „din porunca tatălui său" (*patris iudicio*) şi apoi a Faustei[143]; defectele lui Constantinus (ambiţia fără margini, dărnicia exagerată, promovarea unor incompetenţi, incapacitatea de a stopa intrigile)[144], care i-au ştirbit reputa-

[128] AUR. VICT., *Caes.*, 9, 12.
[129] AUR. VICT., *Caes.*, 24, 11.
[130] AUR. VICT., *Caes.*, 33, 24.
[131] AUR. VICT., *Caes.*, 39. 29.
[132] AUR. VICT., *Caes.*, 33, 24; vezi şi 40, 29.
[133] AUR. VICT., *Caes.*, 17, 1; vezi şi 3, 5-6.
[134] AUR. VICT., *Caes.*, 28, 3.
[135] AUR. VICT., *Caes.*, 28, 4.
[136] AUR. VICT., *Caes.*, 28, 5.
[137] AUR. VICT., *Caes.*, 28, 6.
[138] AUR. VICT., *Caes.*, 28, 7.
[139] AUR. VICT., *Caes.*, 28, 8. Pentru semnificaţia conjuncţiei dintre *mollissimus* şi *beatus*, vezi DEN BOER 1972, p. 73-75.
[140] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 9.
[141] AUR. VICT., *Caes.*, 40, 2.
[142] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 2; 41, 6.
[143] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 11.
[144] AUR. VICT., *Caes.*, 40, 15; 40, 29-30; 41, 20-21; vezi şi EUTR., X, 6, 3; 7, 2; PS.-AUR.

ţia[145], au înşelat aşteptările contemporanilor[146] şi au făcut ca domnia sa să nu se ridice la nivelul „rânduielii divine" (*diuino ritui*)[147]; uciderea *Caesar*-ului Dalmatius, fiul fratelui lui Constantinus[148]; conflictul fratricid dintre Constantinus II şi Constans[149] – fire orgolioasă, violentă şi lacomă[150]; homosexualitatea lui Constans[151]; în fine, corupţia şi excesele birocraţiei şi ale apropiaţilor tronului[152].

O *percepţie nu întotdeauna entuziastă, uneori accentuat negativă a lui Constantinus* – oricum, în nuanţe imposibil de găsit la autorii creştini, întâlnim şi la ceilalţi breviatori[153], care nu trec sub tăcere episoadele jenante, de-a dreptul reprobabile, amintite deja, care dau credit periodizării „morale" a principatului constantinian făcute de ei[154], contravin conduitei aproape desăvârşite înfăţişate de scriitorii creştini[155] şi i-a divizat pe istoricii moderni[156]: persecutarea membrilor propriei familii[157], uciderea lui Crispus – „un om remarcabil" (*egregium uirum*), a fiului surorii sale (*sororis filium*) – „un tânăr cu un caracter plin de noblețe" (*commodae indolis iuuenem*)[158], a soţiei sale Fausta la îndemnul mamei sale

---

VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 16. NERI 1992a, p. 47-53, 56; NERI 1992b, p. 717, 719-721.

[145] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 21; NERI 1992a, p. 56.

[146] AUR. VICT., *Caes.*, 40, 30

[147] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 20; NERI 1992a, p. 50; NERI 1992b, p. 720.

[148] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 22.

[149] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 22.

[150] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 23.

[151] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 24; vezi şi ZOS., II, 42, 1; DEN BOER 1972, p. 71-73; NERI 1992b, p. 710.

[152] AUR. VICT., *Caes.*, 9, 12; 13, 6-7; 33, 13; 39, 44-45; 41, 20; 41, 23; 42, 24-25; BIRD 1984, p. 5-15; NERI 1992a, p. 37-38, 50-51; 54-56; NERI 1992b, p. 702-703, 705-707, 711-712, 716-717, 727-728.

[153] După cum a arătat Valerio Neri, imaginea suveranului la cei patru breviatori comportă diferenţe notabile: Aurelius Victor evocă atât aspectele pozitive, dar manifestă şi numeroase rezerve şi atitudini negative (NERI 1992a, p. 33-63), Eutropius are o percepţie complexă, oscilând între exaltare şi critică (NERI 1992a, p. 88-137), Festus este „conformist" (NERI 1992a, p. 148-154) iar Pseudo-Aurelius Victor se înfăţişează, deopotrivă, ca „moderat" şi ostil (NERI 1992a, p. 155-164, 180-185, 187). Vezi şi SCHLUMBERGER 1974, p. 200-201; PASCHOUD 1975a, p. 92; BIRD 1987; BALDINI 1992, p. 81-89; FESTY 1999, p. XXXIII, 194 (n. 28), LII; HELLEGOUARC'H 1999, p. XXXVIII; ZUGRAVU 2012a, p. 15-16, 64-65. Din acest punct de vedere, nu se verifică observaţia lui Paul Veyne, conform căreia Eutropius este „indiferent faţă de Constantin" (VEYNE 2010, p. 19).

[154] Astfel, după Eutropius, în prima parte a principatului, Constantinus „a fost un bărbat care merită să fie comparat cu cei mai buni împăraţi", pe când în cea finală, „trebuie să fie comparat cu cei de rând" (*Vir primo imperii tempore optimis principibus, ultimo mediis comparandus*) (X, 7, 1; BIRD 1987; NERI 1992a, p. 105-107); după Pseudo-Aurelius Victor, în primii zece ani de domnie, contemporanii l-au numit *Praestantissimus* („Incomparabilul"), în următorii doisprezece ani – *Latro* („*Hoţul*"), iar în ultimii zece – *Pupillus* („*Minorul*"), „din pricina nemăsuratei sale risipe" (*Epit. Caes.*, XLI, 16; NERI 1992a, p. 156-164). Având în vedere că una dintre sursele principale ale *Epitomei* a fost breviarul lui Aurelius Victor, Valerio Neri scrie: „si può pensare dunque che Aurelio Vittore condiviva questa periodizzazione" (NERI 1992b, p. 714).

[155] SZIDAT 1990, 243-256; FUSCO 1992, p. 433-444; MAZZA 1993, p. 659-692; LEPPIN 1996, p. 40-59; BONAMENTE 2006, p. 755-760; SALAMITO 2012, p. 549-562; NIGRO 2013, p. 253.

[156] Vezi MATSON ODAHL 2006, p. 186-192, 314-316, cu trimiteri.

[157] EUTR., X, 6, 3.

[158] EUTR., X, 6, 3; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 12-13; NERI 1992a, p. 129-130.

Helena[159] şi, în sfârşit, a „nenumăraţi prieteni" (*numerosos amicos*)[160]. Aceeaşi percepţie negativă asupra fiilor succesori[161].

Dar ca să ne limităm strict la aspectul religios, *nu există în* breviaria *nici un indiciu indubitabil care să facă din Constantinus un principe creştin*, ci doar dovezi indirecte, grevate de un mare grad de aproximaţie. Astfel, Aurelius Victor scrie că principele s-a preocupat şi de „orânduirea problemelor religioase" (*formandisque religionibus*)[162]. Exprimarea e nebuloasă; ea poate sugera o politică religioasă globală, indistinctă, care a vizat, deopotrivă, atât creştinismul, cât şi păgânismul; preambulul aşa-zisului edict de la Mediolanum din 313 reflectă întocmai acest fapt: împreună cu Licinius, Constantinus se angaja să reglementeze chestiunile privitoare la respectul faţă de Divinitate (*diuinitatis reuerentia*) pe baza principiului juridic *libera potestas sequendi religionem*[163]. Nimic surprinzător: cum a arătat recent Stéphanie Benoist, asemenea predecesorilor săi, împăratul, chiar convertit, continua să cumuleze, în virtutea a ceea ce juriştii romani numeau *conditor legum* şi *auctoritas principis*, „puterea normativă" şi „responsabilitatea sacerdotală" de *pontifex maximus*, gestionând riturile, sacrificiile, jocurile, calendarul, dreptul sacru, confreriile sacerdotale, consacrarea spaţiilor religioase, *simulacra*[164]. Prin urmare, revenind la formula lui Aurelius Victor (*formare religiones*), ne putem gândi la măsuri ce priveau creştinismul – de exemplu, soluţionarea statutului acestuia, reglementarea atribuţiilor clerului şi a îndatoririlor cultuale ale consilierilor municipali creştini, fapt confirmat de legislaţia constantiniană, sau, cum au propus unii exegeţi, convocarea conciliului de la Nicaea şi intervenţiile în disputele doctrinare şi ecleziastice din interiorul creştinismului, despre care izvoarele creştine relatează pe larg[165]. Dar, în egală măsură, putem avea în vedere iniţiativele legislative luate după 312, când a devenit conducătorul absolut al Occidentului, prin care, aşa cum au arătat unii specialişti, fără a le persecuta[166] (în ciuda lamentaţiilor polemice ale lui Iulianus[167],

[159] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 12; NERI 1992a, p. 169-170.

[160] EUTR., X, 6, 3; NERI 1992a, p. 84-87.

[161] Uciderea lui Dalmatius (EUTR., X, 9, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 18), conflictul dintre Constantinus II şi Constans (EUTR., X, 9, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 21), caracterul viciat al lui Constans (EUTR., X, 9, 3; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 24), aparatul de stat corupt (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 24). Vezi şi NERRI 1992a, p. 129-132.

[162] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 12.

[163] LACT., *Mort.*, XLVIII, 2; vezi şi EUS., *HE*, X, 5, 4; MORENO RESANO 2009, p. 203.

[164] BENOIST 2008, p. 33-51, în special p. 38-43. Vezi şi STEPPER 2003, p. 194-197; GIRARDET 2010, p. 98-106; BONAMENTE 2010b, p. 62.

[165] Pentru acestea, vezi LANÇON 2003, p. 83-92; DELMAIRE 2005, p. 37-38 (*Tableau général des lois religieuses*), p. 56-79, 80; ZUGRAVU 2006, 475, n. 839; MATSON ODAHL 2006, *passim*; MORENO RESANO 2009, p. 202-203; VEYNE 2010, *passim*, în special p. 23-33, 97-106; GIRARDET 2010, *passim*.

[166] S-a recunoscut faptul că împăratul Constantinus nu a dat nicio lege de persecuţie a cultelor păgâne, ci s-a mărginit să le dispreţuiască – vezi OROS., VII, 28, 28: *edicto siquidem statuit citra ullam hominum caedem paganorum templa claudi*; LANÇON 2003, p. 94-97; GIRARDET 2006, p. 124; VEYNE 2010, p. 24-31 (în special p. 26), 116-121; BONAMENTE 2010b, p. 63-64.

[167] IULIAN., *Contra Heracl. Cyn.*, 7, 228 B-C; BONAMENTE 2010b, p. 63-67.

Libanios[168] sau Eunapios[169] şi a exagerărilor scriitorilor bisericeşti[170]), urmărea să supună unui control administrativ mai riguros cultele tradiţionale (*cultus deorum*)[171]: în 313, a interzis condamnaţilor pentru *maleficium* să facă apel[172], un an mai târziu stipulând folosirea torturii împotriva lor[173]; în 318, a reglementat cazurile de dispensă de la flaminatul provincial[174]; în 319, a prohibit haruspicina privată şi nocturnă, autorizând-o însă pe cea publică (*ad aras publicas adque delubra*) şi diurnă (*luce*)[175]; în 320/321, a interzis sacrificiile domestice şi a stabilit obligaţia ca interpretările de *prodigia* făcute de *haruspices* să fie comunicate în scris[176]; în 321, a hotărât interzicerea şi pedepsirea practicilor magice[177]; în acelaşi an a instituit *dies Solis* ca *dies festus* – aşadar, ca o zi demnă de respect religios (*uenerabilis dies*), ceea ce îi permitea să revizuiască cutumele romane (*consuetudines*) care regularizau calendarul religios oficial roman[178]; în 323, a emis o normă ce prevedea că singura autoritate competentă să introducă sărbători legale (*feriae*) era împăratul[179]; la o dată neprecizată, a decis că bunurile templelor nu pot fi solicitate de persoane private[180] ş.a. La toate acestea s-ar referi, după unii

[168] LIB., *Or.* XXX, 6; CIVILETTI 2007, p. 351 (n. 142).

[169] EUNAP., *VS*, VI, 1-2; CIVILETTI 2007, p. 351-352 (n. 142), 357 (n. 150).

[170] BALDINI 1984, p. 105-105, n. 35 (trimiteri la texte).

[171] DELMAIRE 2005, p. 37-38, 79-94; MORENO RESANO 2009, p. 187-206; VEYNE 2010, p. 24-33, 112-121.

[172] *CTh*, XI, 36, 1; DELMAIRE 2005, p. 37.

[173] *CTh*, IX, 40, 1; DELMAIRE 2005, p. 37.

[174] *CTh*, VI, 22, 1; DELMAIRE 2005, p. 37.

[175] *CTh*, IX, 16, 1 = *CJ*, IX, 18, 3; *CTh*, IX, 16, 2; FIRMICUS MATERNUS, *De errore*, 2, 30, 4; vezi şi EUS., *VC*, IV, 25, 1; BRIQUEL 1997, p. 161-165; DELMAIRE 2005, p. 37, 81, 84; MORENO RESANO 2009, p. 204, 206.

[176] *CTh*, XVI, 10, 1, 1-2; vezi şi Eus., *VC*, IV, 25, 1; DELMAIRE 2005, p. 37, 81, 84; MORENO RESANO 2009, p. 204, 206; VEYNE 2010, p. 118.

[177] *CTh*, IX, 16, 3; DELMAIRE 2005, p. 37.

[178] Am urmat aici demonstraţia lui MORENO RESANO 2009, p. 30, 187-206. Alţi istorici o consideră o măsură procreştină sau cel puţin „vicleană" (LANÇON 2003, p. 82; DELMAIRE 2005, p. 37, 67; MATSON ODAHL 2006, p. 160; VEYNE 2010, p. 30 [de unde provine termenul dintre ghilimele], 114-116). Textul propriu-zis al constituţiei nu s-a păstrat, dar, aşa cum a arătat Klaus Martin Girardet, două legi din 321 demonstrau faptul că împăratul stabilise *dies Solis* în conexiune cu legile despre clerici şi construirea de biserici din 312/3 (*CTh*, II, 8, 1; *CJ*, III, 12, 2 (3)). De aceea, apreciază că *dies Solis* nu poate fi considerată păgână sau sincretică, ci ca un prim pas spre creştinarea Imperiului, aşa cum o demonstrează cinstirea ei în cadrul armatei încă din 312/3 (EUS., *VC*, IV, 18, 1). Ea s-a impus mai întâi în Orient. Numele de *dies dominicus*, *dominica* apare în texte ale administraţiei păgâne începând din 324, aşa cum o arată papyri egipteni, impunându-se în întregul Imperiu după victoria asupra lui Licinius (GIRARDET 2007, p. 279-310; GIRARDET 2008, p. 341-370 (*non uidi*, *apud* INGLEBERT 2010, p. 579); vezi şi DI BERARDINO 2001, p. 98-99; MORENO RESANO 2009, p. 191). Oficial, abia într-o lege din 3 noiembrie 386 se vorbeşte de *dies solis* pentru a indica duminica şi, pentru prima dată, se explicita caracterul creştin: *solis die, quem dominicum rite dixere maiores* (*CTh*, II, 8, 18; VIII, 8, 3; DI BERARDINO 2001, p. 103; DELMAIRE 2005, p. 43; MORENO RESANO 2009, p. 191-192). Nu e mai puţin adevărat că Eusebius de *Caesarea* desemna *dies Solis* ca „zi închinată Domnului", „zi a Mântuitorului" (EUS., *De laud. Const.*, 9, 10; *VC*, IV, 18, 1-3; 23; MORENO RESANO 2009, p. 192).

[179] *CJ*, III, 12, 3 (4); MORENO RESANA 2009, p. 204, 206.

[180] Lege nepăstrată, menţionată în *CTh*, X, 10, 24 (6 nov. 405); DELMAIRE 2005, p. 89.

cercetători, formula eusebiană ἐπίσκοπος τῶν ἐκτός[181], considerată echivalenta expresiei latine *episcopus paganorum*, care exprimă politica religioasă echilibrată a severanului[182].

Însă, dacă analizăm contextul în care Aurelius Victor a inserat informaţia despre „orânduirea problemelor religioase", observăm că, din punct de vedere temporal, aceasta apare după uciderea lui Crispus (în martie, mai sau iunie 326)[183], din punct de vedere spaţial, se referă la evenimente desfăşurate în ţinuturile orientale ale Imperiului (rebeliunea lui Calocerus din insula Cyprus dintre anii 334-335[184]; fondarea Constantinopolului în 330[185]; conflictele cu goţii şi sarmaţii din 332 şi 334[186]; desemnarea ca *Caesar* a celui mai mic dintre fii – Constans, care s-a petrecut în 333 la Constantinopolis[187]) – în sfârşit, se integrează unui cadru reformator („reorganizarea armatei")[188]. Valerio Neri s-a întrebat dacă, în ciuda caracterului său foarte sintetic, expunerea lui Aurelius Victor n-ar putea avea aceeaşi finalitate polemică precum pasajul din cartea a II-a din *Historia nea* a lui Zosimos, inspirată din *Istoria* lui Eunapios, unde, într-o manieră mai elaborată, istoricul grec inserează inovaţiile constantiniene în plan religios, inclusiv *conversio*, întemeierea Constantinopolului şi reformele militare tot după uciderea lui Crispus şi după ultima vizită la Roma, desfăşurată, de asemenea, în 326, cu prilejul sărbătorii *uicennalia*, care însă nu a fost însoţită de săvârşirea riturilor tradiţionale; ea a accentuat adversitatea aristocraţiei păgâne faţă de împărat, generând în plan literar vestita legendă a trecerii la noua religie a suveranului ca gest expiatoriu pentru tragedia din familia imperială (uciderea lui Crispus şi a Faustei) şi pe care istoricul bisericesc Sozomenos se străduia din răsputeri s-o respingă[189]. Studiosul italian recunoaşte că, spre deosebire de Zosimos, Aurelius Victor nu realizează nici o congruenţă între planul cauzal şi cel temporal al inovaţiilor constantiniene, dar nu excludea posibilitatea ca breviatorul să fi colportat, asemenea izvorului lui Eunapios-Zosimos, o tradiţie anticonstantiniană difuzată clandestin „in età costanziana, ma nato forse già in età costantiniana"[190].

---

[181] Eus., *VC*, IV, 24.

[182] DE DECKER, DUPUIS-MASAY 1980, p. 118-156; ZECCHINI 2012, p. 145-152.

[183] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 11. Vezi ZUGRAVU 2006, p. 474, n. 836, cu izvoare şi bibliografie; ZUGRAVU 2012a, p. 517-518, n. 645, cu izvoare şi bibliografie; BARNES 2011, p. 144-150 – *non uidi, apud* PUECH 2011, p. 330.

[184] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 11-12; ZUGRAVU 2006, p. 474, n. 837, cu izvoare şi bibliografie.

[185] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 12; DAGRON 1974, p. 29-47; ARCE 2000a, p. 41-42; ZUGRAVU 2006, p. 474-475, nota 838, cu izvoare şi bibliografie;. Vezi şi *infra*.

[186] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 13; ZUGRAVU 2006, p. 475-476, n. 841, cu izvoare şi bibliografie.

[187] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 13; ZUGRAVU 2006, p. 476, n. 842, cu izvoare şi bibliografie; ZUGRAVU 2012a, p. 520-521, n. 652, cu izvoare şi bibliografie.

[188] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 12.

[189] ZOS., II, 29, 1-5; SOZOM., *HE*, I, 5, 1-5; PASCHOUD 1975b, p. 24-62, 125-128; PASCHOUD 1995, p. 17-28 [= PASCHOUD 2006, p. 339-351]; PASCHOUD 1996, p. 153-154; PASCHOUD 2006, p. 263-264; NERI 1992a, p. 15-24; NERI 1992b, p. 722-725; MARASCO 1994, p. 340-354; POHLSANDER 1996, p. 76-77, 85; AMERISE 2005; MATSON ODAHL 2006, p. 191.

[190] NERI 1992a, p. 18-24, cu citatul de la p. 23; NERI 1992b, p. 726-727, cu citatul de la

Este drept că Aurelius Victor a avut – fapt demonstrat de acelaşi studios – o atitudine oscilantă faţă de Constantinus[191], dar credem că, din pasajul respectiv, e dificil de extras vreo notă injurioasă la adresa suveranului; dimpotrivă, breviatorul laudă iniţiativele acestuia – *condenda urbe formandisque religionibus ingentem animum auocauit, simul nouando militiae ordine* („şi-a înturnat marele său spirit prin întemeierea unui oraş şi prin orânduirea problemelor religioase, precum şi prin organizarea armatei")[192].

O posibilă sugestie despre creştinismul lui Constantinus ar putea proveni din menţiunile lui Eutropius şi Aurelius Victor privitoare la legislaţia împăratului. Cel dintâi scria că suveranul „a dat multe legi – unele bune şi drepte (*quasdam ex bono et aequo*), foarte multe altele fără nici un rost (*plerasque superfluas*) – în sfârşit, altele excesiv de severe (*nonnullas seueras*)"[193]. Dintre legile „bune şi drepte", două sunt amintite de Aurelius Victor – renunţarea la „cumplita pedeapsă" *supplicium patibulorum* şi la *cruribus suffringendis* (frângerea picioarelor)[194]. Prima dintre ele, abolirea supliciului crucii, a fost emisă, cum ne informează istoricul ecleziastic Sozomenos, în virtutea veneraţiei pe care suveranul o avea pentru „sfânta Cruce"[195]; prin urmare, ea poate fi socotită printre acele măsuri legislative datorate influenţei creştinismului[196]. Cât priveşte legile „excesiv de severe", Eutropius ar fi putut avea în vedere, printre altele, două constituţii din 319, care condamnau la ardere de vii pe haruspicii ce-şi exercitau serviciile la altarele private şi pe timpul nopţii şi la confiscarea averii şi deportarea într-o insulă a celui care făcea apel la ei[197].

Un indiciu despre creştinismul lui Constantinus, dar care trebuie acceptat cu mare precauţie, provine de la Pseudo-Aurelius Victor, care vehiculează, însă, o informaţie preluată dintr-o sursă de secol IV, posibil creştină[198]. Acesta îl lăuda pe suveran pentru că citea, scria şi medita (*legere ipse, scribere, meditari*)[199]. Ne-am putea întreba dacă nu se întrevede aici o aluzie la un aspect al personalităţii lui Constantinus evidenţiat de Eusebius, anume interesul pentru cercetarea Scripturii

---

p. 727; F. Paschoud plasa naşterea acestei tradiţii în mediul grecesc – PASCHOUD 1975b, p. 34-35.

[191] Vezi *supra*.

[192] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 12.

[193] EUTR., X, 8, 1; vezi şi AUR. VICT., *Caes.*, 41, 17; 41, 20; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 14; NERI 1992a, p. 116-119; ZUGRAVU 2006, p. 478 (n. 852), 479 (n. 858); ZUGRAVU 2012a, p. 519, n. 650.

[194] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 4; ZUGRAVU 2006, p. 470, n. 827, cu alte izvoare şi bibliografie.

[195] SOZOM., *HE*, I, 8, 13.

[196] În general, se acceptă că există zece legi constantiniene care relevă influenţa creştinismului; recent, Barnes a adăugat o constituţie din 331 care stipula motivele ce puteau conduce la divorţul unilateral (*CTh*, III, 16, 1) – LANÇON 2003, p. 81-82; DELMAIRE 2005, p. 37, 67, 197 (n. 4); VEYNE 2010, p. 29; BARNES 2011, p. 131-140 – *non uidi*, *apud* PUECH 2011, p. 324, 330, care se îndoieşte de viabilitatea opiniei lui Barnes.

[197] Vezi *supra*.

[198] Exegeţii au remarcat mai multe similitudini cu scriitorul bisericesc Lactantius – vezi ZUGRAVU, 2012a, P. 56-57, 66-67, cu bibliografie.

[199] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 14; VAN DAM 2008, p. 19-21; ZUGRAVU 2012a, p. 519-520, n. 651.

şi plăcerea de a predica[200]; despre ele dau mărturie puţine fragmente autentice (de exemplu, *Oratio ad sanctorum coetum*[201]), epistolele şi edictele conservate în scrierile istoricilor bisericeşti şi preambulul unor acte juridice[202]; ipoteza nu e deloc satisfăcătoare.

Dar, dacă trimiterile la creştinism sunt atât de puţine şi insuficient de sigure, *breviariile conţin mai multe pasaje care atestă critica voalată a lui Constantinus şi a urmaşilor lui pentru neglijarea religiei tradiţionale*. Am punctat deja câteva aspecte mai sus; iată altele. Astfel, chiar sintagma *formare religiones* amintită mai sus aduce o nuanţă de reproş din partea lui Aurelius Victor, mai ales dacă o punem în relaţie cu cea care caracteriza politica religioasă a lui Diocletianus – *ueterrimae religiones castissime curatae*[203]. Un alt istoric păgân, Ammianus Marcellinus, îl acuza pe Constantinus că a răsturnat legile antice şi vechile moravuri (*nouator turbatorque priscarum legum et moris antiquitus recepti*)[204]. Căci, în general, în problemele de natură religioasă, împăraţii erau consideraţi depozitari ai patrimoniului tradiţional. Nu întâmplător, în epigrafe, ei sunt gratulaţi cu aprecieri precum *conseruator caerimoniarum publicarum et restitutor aedium sacrarum* (Vespasianus)[205], *conseruator sacrorum* (Traianus)[206], *restitutor sacrorum* (Traianus Decius)[207], *templorum [re]staurator* (Iulianus)[208]. În context, aprecierea lui Aurelius Victor la adresa lui Augustus pentru „uimitoarea pasiune" a acestuia pentru „problemele religioase" (*religionibus*)[209] trebuie înţeleasă ca o critică voalată a lui Constans (333-350) pentru dezinteresul faţă de cultele ancestrale[210]. În acelaşi sens, expresia *inueterati custos*, cum am văzut că-l caracterizează Pseudo-Aurelius Victor pe Traianus, trebuie interpretată, după opinia noastră, ca o subtilă dezaprobare a politicii religioase a lui Theodosius I, în ciuda faptului că, pentru anonim, suveranul respectiv este, din alte puncte de vedere, un *imperator bonus*[211]; un argument suplimentar ar fi simptomatica tăcere despre dimensiunea „creştină" a victoriei acestuia de la *Frigidus* (5-6 septembrie 394)[212].

Un ton critic, de certă inspiraţie tradiţionalistă, se desprinde şi din

---

[200] EUS., *De laud. Const.*, 9, 11; *VC*, IV, 17; 22, 1; 29, 1-5; 55, 1-3; MATSON ODAHL 2006, *passim*; VEYNE 2010, p. 69-76.

[201] PIZZANI 1993, p. 791-822; GIRARDET 2010, p. 108-123; BARNES 2011, p. 113-120 – *non uidi, apud* PUECH 2011, p. 323.

[202] VEYNE 2010, p. 69.

[203] AUR. VICT., *Caes.*, 39, 45; Vezi şi NERI 1992a, p. 63; NERI 1992b, p. 736.

[204] AMM., XXI, 10, 8. Vezi şi PHILOSTORG., *HE*, II, 4b (*Passio Artemii*, 34); NERI 1992a, p. 199-202.

[205] *HD*004996; STEPPER 2003, p. 195.

[206] RUFUS FEARS 1981, p. 80-85.

[207] *HD*007089; MARELLI 1984, p. 52-56.

[208] *HD*012412.

[209] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 5.

[210] Vezi şi *supra*; de asemenea, NERI 1992a, p. 63.

[211] ZUGRAVU 2011, p. 417-426.

[212] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 7. Pentru dimensiunea religioasă creştină a victoriei, vezi OROS., VII, 35, 20-22; AUG., *Ciu.*, V, 26. Din bibliografie, vezi PERRELLI 1995, p. 257-265; SPRINGER 1996, p. 45-94; DUVAL 1996, p. 95-108; PASCHOUD 1997, p. 277-278 [= PASCHOUD 2006, p. 356-358, 364-366]; ZUGRAVU 2012a, p. 579-580, cu izvoare şi bogată bibliografie.

pomenirea fecventă în *breuiaria*, dintre toate edificiile sacre ale vechii Rome, a Capitoliului[213], devenit, de la ridicarea sa de către Tarquinius Superbus[214], centrul religios suprem al puterii suverane şi al legitimării imperiale[215]; în jurul lui s-au petrecut numeroase acte religioase şi politice semnificative, pe care epitomatorii nu ezită să le amintească, chiar dacă unele sunt dezavuate: depunerea darurilor regilor Asiei după înfrângerea lui Perseu[216], ceremonia triumfului sub Claudius I, incendierea de către vitellieni[217], miracolul ce prevestea domnia lui Traianus[218], refacerea de către Vespasianus şi/sau Domitianus[219], pretenţiile celui din urmă de a i se aşeza aici doar statui de aur şi argint[220], hotărârea Senatului de a-l onora pe Claudius II cu o *statua aurea in Capitolio*[221], *prope ipsum Iouis simulacrum* („ chiar lângă statuia lui Iupiter")[222]. Prin urmare, Capitoliul, pe care, aşa cum sugerează unele surse, încă de la *aduentus* din 29 octombrie 312, încălcând regula tradiţională a ceremoniei triumfului, Constantinus – atunci, deja convertit – ar fi evitat să-l urce şi, astfel, să cinstească cu sacrificiile cerute de tradiţie pe cel care, conform unei gândiri religioase seculare, acorda victoria – Iupiter Optimus Maximus; aşa a procedat şi în 315, când a sărbătorit *decennalia*, şi în 326, când a celebrat *uicennalia*, generând rumoare în rândurile aristocraţiei senatoriale şi ale populaţiei păgâne a Capitalei[223]. Totuşi, întemeind Constantinopolul conform

[213] Pentru imaginea Capitoliului în sursele târzii, cf. GRIG 2009, p. 279-291.

[214] EUTR., I, 8, 1; BONAMENTE 1986, p. 156.

[215] VERG., *Aen.*, IX, 448-449.

[216] EUTR., IV, 8, 2.

[217] AUR. VICT., *Caes.*, 8, 5; EUTR., VII, 18, 4; ZUGRAVU 2006, p. 264, n. 196,, cu izvoare şi bibliografie.

[218] Vezi *supra*.

[219] AUR. VICT., *Caes.*, 11, 4; EUTR., VII, 23, 5; ZUGRAVU 2006, p. 277, n. 254. Vezi şi *infra*.

[220] EUTR., VII, 23, 2; după SUET., *Dom.*, 13, 2; ADAMS 2005.

[221] EUTR., IX, 11, 2.

[222] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXIV, 4.

[223] **312**: *Pan.* IX [12], 19, 1-3; Eusebius nu aminteşte triumful (*VC*, I, 39-41, 2), dar el figurează pe arcul de triumf dedicat în 315; STRAUB 1955, p. 297-313; PASCHOUD 1975b, p. 49-50, 56-57, 57-59; PASCHOUD 1993, p. 737-748 [= PASCHOUD 2006, p. 273-283]; PASCHOUD 1995, p. 28 [= PASCHOUD 2006, p. 350]; RODRÍGUEZ GERVÁS 1991, p. 50-51, 52, 62; POHLSANDER 1996, p. 85; MATSON ODAHL 1996, p. 110, 138, 287-288 (n. 20); CURRAN 2000, p. 72-75; DELMAIRE 2005, p. 80; GIRARDET 2006, p. 55-70; GIRARDET 2010, p. 76-88; VAN DAM 2008, p. 45-46; VAN DAM 2011, p. 131, 207; VEYNE 2010, p. 97; BONAMENTE 2012, p. 106-108; RIVES 2012, p. 160: „it impossible that Constantine's public refusal to participate in animal sacrifice had already taken place in 312". **315**: Eusebius scria că împăratul înalţa rugăciuni de mulţumire lui Dumnezeu „ca o jertfă fără foc şi fără fum" (*VC*, I, 48); ZOS., II, 29, 5; PASCHOUD 1971, p. 335-353; PASCHOUD 1975b, p. 56, 59-60, 62; PASCHOUD 1993, p. 737-748 [= PASCHOUD 2006, p. 273-283]; PASCHOUD 1995, p. 28 [= PASCHOUD 2006, 350]; RODRÍGUEZ GERVÁS 1991, p. 52-53; POHLSANDER 1996, p. 50; STEPPER 2003, p. 195; LANÇON 2003, p. 26, 94; DELMAIRE 2005; MATSON ODAHL 2006, p. 139, 300 (n. 40); VAN DAM 2008, p. 30-31, 46-49; VEYNE 2010, p. 27; RIVES 2012, p. 160: „less plausible, although not impossible, that it took place in 315". **326**: Eusebius nu aminteşte nici un gest legat de *Capitolium* (*VC*, III, 15, 1-2); LIB., *Or.* XIX, 19; ZOS., II, 29, 5; PASCHOUD 1975b, p. 56, 60-61, 62, 126-128; PASCHOUD 1993, p. 737-748 [= PASCHOUD 2006, p. 273-283]; PASCHOUD 1995, p. 28 [= PASCHOUD 2006, p. 350]; PASCHOUD 1996, p. 153-154; RODRÍGUEZ GERVÁS 1991, p. 53; WIEMER 1994, p. 469-494; POHLSANDER

riturilor prescrise de dreptul pontifical roman[224], Constantinus a fost nevoit să ridice în noua fundaţie un *Capitolium*[225].

Rămânând în acelaşi perimetru al construcţiilor sacre din Roma, ne întrebăm dacă menţionarea expresă de către Aurelius Victor a templului Păcii (*aedes Pacis*) ridicat de Vespasianus[226], întemeietorul primei dinastii flaviene, nu s-ar putea înscrie în aceeaşi notă anticonstantiniană, anticreştină şi, eventual, anticonstantinopolitană, ştiut fiind că împăratul a dedicat o bazilică creştină abstracţiunii *Eirene* (Pacea) în Constantinopolis[227]. Oricum, evocarea de către Eutropius şi Festus a gestului pios al lui Pompeius de a recunoaşte sacralitatea pădurii de la Daphne (*Daphnensis lucus*, *nemus*) şi de a o înzestra cu ogoare[228], amintirea de către Eutropius a vastei politici edilitare religioase a lui Domitianus (*Romae quoque multa opera fecit, in his Capitolium et Forum Transitorium*[229]*, Diuorum porticus, Isium ac Serapium*)[230] şi semnalarea de către Aurelius Victor şi Eutropius a înălţării unui „impunător templu" al lui Sol (*fanum Solis magnificum*) sub Aurelianus[231] pot fi aluzii la vitalitatea unor culte şi temple tradiţionale din *Vrbs* în condiţiile ascensiunii creştinismului[232], la tradiţionalismul de factură solară al lui Iulianus, opus „revoluţiei" religioase constantiniene[233], şi la episodul atât de vestit al încercării din 362 a Apostatului de a revitaliza oracolul lui Apollo Pythios de la Daphne prin exhumarea şi relocarea relicvelor sfântului Babylas[234].

1996, p. 50; MORENO RESANO 2006, p. 346-347; VAN DAM 2008, p. 49-50, 136; RIVES 2012, p. 160: „Zosimus'date of 326 seems much more likely".

[224] LA ROCCA 1992, DAGRON 2000, p. 231; DEL PONTE 2003, p. 141-152 (*„Altera Roma". I riti di fondazione di Costantinopoli secondo il diritto sacro romano*). Opinia nu e împărtăşită de BARNES 2011, p. 127 – *non uidi, apud* PUECH 2011, p. 329, care critică punctul de vedere al lui Barnes.

[225] LA ROCCA 1992, p. 561, 569-572, 574, 576-578, 581-582, fig. 5; MARGUTTI 2012, p. 521. După Ion Barnea, Constantinus nu a ridicat un templu al lui Iupiter Capitolinus în noua fundaţie – cf. BARNEA, ILIESCU 1982, p. 53. De asemenea, Pierre Maraval scria că, după luarea în stăpânire a Orientului în 324, unul dintre primele temple demolate a fost Capitoliul de la Ierusalim – MARAVAL 2004, p. 54, n. 1.

[226] AUR. VICT., *Caes*., 9, 7; informaţie preluată de PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IX, 8.

[227] SOCR., *HE*, I, 16, 2; DAGRON 1974, p. 392-393; BARNEA, ILIESCU 1982, p. 53; SABBAH 1983, p. 236, nota 2; POHLSANDER 1996, p. 92; LANÇON 2003, p. 108; MARAVAL 2004, p. 174, n. 1; MATSON ODAHL 1996, p. 212, 213-214.

[228] EUTR., VI, 14, 2; FEST., 16, 3.

[229] Acesta se mai numea şi *Palladium*, după numele templului zeiţei Minerva ridicat aici; faţă de Minerva, Domitianus a avut o devoţiune specială – vezi ZUGRAVU 2006, p. 277, n. 254, cu izvoare şi bibliografie; ZUGRAVU 2012a, p. 299-310, cu izvoare şi bibliografie.

[230] EUTR., VII, 23, 5.

[231] AUR. VICT., *Caes*., 35, 7; EUTR., IX, 15, 1. Vezi şi *infra*, AUR. VICT., *Caes.*, 42, 7.

[232] LANÇON 2000, P. 21, 87-97 (pentru cultul lui Isis în special, 89-90).

[233] După o sugestie a lui BONAMENTE 1986, p. 156, 157, 174, care mai adaugă ca argument teoforul *Heliogabalus* – cf. AUR. VIC., *Caes.*, 23, 1: *Marcus Antoninus... in solis sacerdotium, quem Heliogabalum Syri uocant ... hincque Heliogabalus dictus*; EUTR., VIII, 22: *hic* /scil. Marcus Aurelius Antoninus – n.n./ *Antonini Caracallae filius putabatur, sacerdos autem Heliogabali templi erat*; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes*., XXIII, 2: *Solis sacerdos, quem Phoenices, unde erat, Heliogabalum nominabant, a quo iste Heliogabalus dictus est.*

[234] IULIAN., *Misopogon*, 33-36; AMM., XXII, 12, 8; 13, 1-3; RUF., *HE*, I, 36; IOHANN. CHRYS., *Or. Babylas*; PHILOSTORG., *HE*, VII, 8-8a; SOCR., *HE*, III, 18; SOZOM., *HE*, V, 19-20; THEOD., *HE*, III, 10-11.

Evocarea celebrărilor şi a riturilor tradiţionale poate fi circumscrisă aceleiaşi atitudini de ostilitate disimulată a breviatorilor faţă de Constantinizii creştinaţi. Astfel, cum am amintit deja, Aurelius Victor se referă cu tristeţe la absenţa oricărei ceremonii prilejuite de împlinirea în anul 348, aşadar sub principele creştin Constans, a 1100 ani de la *natalis Vrbis*; nu uită însă să amintească de celebrarea jocurilor seculare sub Claudius[235], Antoninus Pius[236] şi Philippus Arabs[237]; inspirat dintr-o sursă intermediară ce-l colporta pe Suetonius[238], Pseudo-Aurelius Victor îl adaugă în listă şi pe Domitianus[239]. Or, se ştie că, în 314 (după unii istorici, în 313), Constantinus nu a mai organizat *ludi saeculares*, fapt care a trecut în ochii istoricului păgân Zosimos (după Eunapios) drept cauza principală a dezagregării Imperiului roman[240]. Aceeaşi nemulţumire surdă şi opoziţie tacită a cercurilor conservatoare romane faţă de măsurile luate de Constantinus în 319 şi 320/321, de Constans şi Constantius II în 341 şi 346 şi de cel din urmă în 353, 356 şi 357 împotriva formelor tradiţionale de divinaţie (*haruspicina*, oniromanţia, augurii etc.), a celebrării sacrificiilor şi a riturilor antice[241] s-ar putea deduce din informaţiile lui Aurelius Victor despre soluţiile oferite de *haruspices* la *praesagia* petrecute sub Gordianus I[242], Philippus Arabs sau Gallienus, despre excelenţa de care dădea dovadă Gordianus I în *haruspicina*[243], despre *prodigia* celeste negative petrecute sub Constantinus, despre riturile săvârşite conform legilor pontificale, despre consultarea cărţilor sibiline (*libri fatales*) sub Claudius II Gothicus (informaţie reluată de Pseudo-Aurelius Victor)[244] – toate provenind, foarte probabil, din *acta* ale confreriilor religioase tradiţionale încă active în secolul al IV-lea, în special cea a haruspicilor[245] – „dernier rempart du paganisme romain", cum numea Dominique Briquel religia acestora[246].

Tot anticonstantiniene şi anticreştine pot fi judecate aprecierea pozitivă a

---

[235] AUR. VICT., *Caes.*, 4, 14; BIRD 1984, p. 62; ZUGRAVU 2006, p. 242, n. 120, cu alte izvoare şi bibliografie.

[236] AUR. VICT., *Caes.*, 15, 4; BIRD 1984, p. 62; ZUGRAVU 2006, p. 310, n. 345, cu alte izvoare şi bibliografie.

[237] Vezi *supra*. De asemenea, EUTR., IX, 3; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXVIII, 3; BIRD 1984, p. 62; ZUGRAVU 2012a, p. 420, n. 462.

[238] SUET., *Dom.*, 4, 3.

[239] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XI, 14; ZUGRAVU 2012, p. 314-315, n. 249.

[240] ZOS., II, 2, 7; PASCHOUD 1975b, p. 11, 125, 128; PASCHOUD 1996, p. 153; PASCHOUD 2006, p. 121, 262, 414; BIRD 1984, p. 62; LANÇON 2003, p. 94; GIRARDET 2006, p. 55-70; VAN DAM 2011, p. 36; VEYNE 2010, p. 29-30.

[241] **319** şi **320/1**: *CTh*, IX, 16, 1 = *CJ*, IX, 18, 3; *CTh*, IX, 16, 2; XVI, 10, 1. **341**: *CTh*, XVI, 10, 2; VAN DAM 2008, p. 31-32; VEYNE 2010, p. 119, cu bibliografie la nota 39. **346**: *CTh*, XVI, 10, 4 = *CJ*, I, 11, 1. **353**: *CTh*, XVI, 10, 5. **356**: *CTh*, XVI, 10, 6. **357**: *CTh*, IX, 16, 4; 16, 6. Vezi şi EUS., *VC*, IV, 25, 1; FIRMICUS MATERNUS, *De errore*, 2, 30, 4; LIB., *Or.* LXII, 8; AMM., XIX, 12, 12; RUF., II, 19; THEOD., *HE*, I, 2, 2; MORENO RESANO 2006, p. 347, 350-352; BONAMENTE 2010b, p. 69-74; LIZZI TESTA 2009, p. 270; LIZZI TESTA 2010, p. 282, 283.

[242] AUR. VICT., *Caes.*, 26, 3-4.

[243] AUR. VICT., *Caes.*, 26, 3.

[244] Petru toate, vezi *supra*.

[245] NERI 1992a, p. 39-40; NERI 1992b, p. 709, 711, 729; LIZZI TESTA 2009, p. 251-278; LIZZI TESTA 2010, p. 284-285.

[246] BRIQUEL 1997.

politicii religioase a lui Diocletianus, cum am amintit deja, şi evocarea ideologiei primei tetrarhii de către Aurelius Victor[247] – aşadar, a suportului religios al puterii imperiale din epocă[248], de care Constantinus s-a distanţat treptat, construindu-şi o nouă teologie politică, purtând, în cele din urmă, amprenta creştinismului[249]. De asemenea, accentul pus de Eutropius pe ideea de *consecratio*[250] – act religios şi politic aflat în competenţa exclusivă a Senatului tradiţionalist[251] –, menţionarea expresă a apoteozării lui Iulianus[252], constantinidul care a renunţat la religia dinastiei din care făcea parte, şi absenţa oricărei referinţe la noua divinitate sub protecţia căreia se pusese Constantinus denotă, neîndoielnic, atitudinea dezaprobatoare a breviatorului şi a cercurilor politico-culturale senatoriale pe care le reprezenta faţă de cursul diferit de cel bazat pe *traditio* imprimat de Constantinus vieţii religioase a Imperiului[253].

Anumite nuanţe prezente în potretul unor împăraţi persecutori ar putea fi valorizate în aceeaşi direcţie. De exemplu, în total contrast cu imaginea de monştri ai răutăţii şi viciului înfăţişată de ideologii creştini ai lui Constantinus[254], lui Galerius şi Maximinus Daia Eutropius şi Pseudo-Aurelius Victor le creionează un portret pozitiv[255]. De asemenea, moartea celui din urmă, considerată o adevărată pedeapsă divină pentru autorii ecleziastici[256], este înfăţişată ca un fenomen natural (*morte simplici periit*) de către Pseudo-Aurelius Victor[257].

În sfârşit, într-o perioadă când Roma fusese „marginalizată"[258], este interesantă de remarcat rezerva breviatorilor faţă de oraşul lui Constantinus; această atitudine este întâlnită şi la alţi scriitori de limbă latină – păgâni sau creştini – din Occident (Ammianus Marcellinus, autorul anonim al unei *Historia Augusta*, autorii „istoriilor" realizate sub pontificatul lui Damasus)[259]. Astfel, Aurelius Victor menţiona doar că împăratul Constantinus a fondat un oraş (*condenda urbe*)[260] şi că rămăşiţele trupeşti i-au fost depuse în oraşul ce-i purta

[247] AUR. VICT., *Caes*., 39, 4; 39, 18; 39, 29; 39, 33; 39, 46; 39, 48; 40, 1; 40, 5; 40, 8; 40, 21.

[248] KUHOFF 2001, p. 357-358; VAN DAM 2008, p. 228-251.

[249] SAYLOR RODGERS 1980, p. 259-278; DILLAIO, ZEUGE, ZOTOV 1988, p. 333-360; CORSARO 1989, p. 333-349; BLECKMANN 1992, p. 151-170; BRUUN 1992, p. 219-230; GROSS-ALBENHAUSEN 1996, p. 171-185; R.-ALFÖLDI 2001, p. 52-59; WALLRAFF 2001; TANTILLO 2003, p. 985-1048; LANÇON 2003, p. 48-49, 89-91; MORENO RESANO 2006, p. 200-202; MATSON ODAHL 2006, p. 120-121, 138, 156; PEREIRA DA SILVA 2009, p. 57-67; GIRARDET 2010, p. 26-62; HOSTEIN 2012, p. 281-308; BARDILL 2012. Contra unei asemenea interpretări VEYNE 2010, p. 70, 109-111. Vezi şi *infra*.

[250] Despre *consecrationes* ale diferiţilor împăraţi, vezi *infra*.

[251] ARCE 1988, p. 125-157.

[252] EUTR., X, 16, 2.

[253] BONAMENTE 1986, p. 150-159, 174, 175.

[254] Galerius: LACT., *Mort*., IX, 2-3; XVI, 1; XXII; EUS., *HE*, VIII, 16, 4; *Anon. Val*., IV, 11. Maximinus Daia: LACT., *Mort*., XVIII, 13-14; XXXVII-XXXIX; EUS., *HE*, VIII, 14, 7-18; ZUGRAVU 2012a, 508 (nota 613), 509 (nota 620).

[255] EUTR., X, 2, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes*., XL, 15; 18; NERI 1992a, p. 135; ZUGRAVU 2012a, p. 64, 507-509 (notele 613 şi 620), cu alte izvoare şi bibliografie.

[256] LACT., *Mort*., XLIX; EUS., *HE*, IX, 10; *VC*, I, 58-59.

[257] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes*., XL, 8. Vezi şi AUR. VICT., *Caes*., 41, 1: *apud Tarsus periit*.

[258] VAN DAM 2008, p. 39.

[259] Pentru toate acestea, vezi ZUGRAVU 2012b, p. 261-262, cu trimiteri.

[260] AUR. VICT., *Caes*., 41, 12; BIRD 1984, p. 64.

numele (*funus relatum in urbem sui nominis*)[261]. Numai Eutropius şi Festus pun în relaţie noua fundaţie cu Roma. Primul scria că împăratul „a fost cel dintâi care a încercat să înalţe un oraş numit cu numele său la o atât de mare strălucire, încât oraşul acesta să rivalizeze cu Roma" (*primum urbem nominis sui ad tantum fastigium euehere molitus est, ut Romae aemulam faceret*)[262]; cum a demonstrat Valerio Neri, informaţie nu e deloc un semn de apreciere pentru întemeietor: termenul *aemula*, folosit cândva pentru o altă mare rivală a Romei – Carthago –, are o conotaţie negativă, întrucât indică ideea de rivalitate, de alteritate faţă de *Vrbs* – aşadar, de noutate, de depreciere a unui trecut glorios[263]. La rândul său, Festus evidenţiază în mod explicit întâietatea oraşului de pe malurile Tibrului: Constantinopolis din provincia Europa – scrie el – este „a doua cetate a lumii romane" (*… Europa, in qua nunc secundae arces Romani orbis sunt constituitae: Constantinopolis*)[264] – exprimare ce-o aminteşte pe cea a lui Ausonius din Burdigala: *prima urbs inter diuuum domus, aurea Roma*[265], Constantinopolis fiind doar *Thressaeque Propontidis urbem*[266], ce-şi bazează prestigiul pe *fortuna recens*[267]; prin urmare, şi informaţia lui are „un sottofondo polemico"[268]. Aceste atitudini nu trebuie să surprindă: Roma încă semnifica Imperiul însuşi, căci, aşa cum scriau Aurelius Victor şi Eutropius pe urmele lui Cicero, Dionysos din Halikarnas, Titus Livius sau Plutarch, Imperiul roman îşi avea începuturile *a Romulo*[269] - regele întemeietor dispărut miraculos, *ad deos transisse creditus est et consecratus*[270]. Într-o altă scriere din epocă, *Itinerarium Alexandri*, autorul anonim îl lăuda pe Constantius al II-lea, angajat în campania antipersană (*Persicam expeditionem*)[271], pentru că lupta pentru mântuirea Romei (*saluti uero Romanae tu militans*)[272].

Pe de altă parte, *nimic* din exagerările autorilor ecleziastici privitoare la întemeierea oraşului Constantinopolis şi la politica edilitară procreştină întreprinsă de Constantinus nu se întâlneşte la breviatori[273]. Dimpotrivă, sunt

[261] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 17. La începutul secolului al V-lea, când a redactat *Epitome* şi rolul de capitală a Constantinopolului intrase deja în conştiinţa publică (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIV, 4), Pseudo-Aurelius Victor îl menţionează ca loc de îngropăciune atât al lui Constantinus (*Epit. Caes.*, XLI, 17: *Corpus sepultum in Byzantio, Constantinopoli dicta.*), cât şi al lui Theodosius (*Epit. Caes.*, XLVIII, 20: *Corpus eius eodem anno Constantinopolim translatum atque sepultum est.*).

[262] EUTR., X, 8, 1; BIRD 1984, p. 64, 148; NERI 1992a, p. 102. Vezi și EUTR., VI, 6, 3: Byzantium, quae nunc Constantinopolis est.

[263] NERI 1992a, p. 102-103, 120, 136.

[264] FEST., 9, 4.

[265] AUS., *Ordo urbium nobilium*, 1, 1; ZUGRAVU 2012b, p. 262 cu n. 83.

[266] AUS., *Commemoratio Professorum Burdigalensium*, 17, 13-14.

[267] AUS., *Ordo urbium nobilium*, 2-3, 5.

[268] NERI 1992a, p. 152-153, citatul de la p. 153.

[269] AUR. VICT., *Caes.*, 24, 8; EUTR., I, 1, 1: *Romanum imperium... a Romulo exordium habet*; SCHEITHAUER 2000, p. 495-513; VAN DAM 2008, 79.

[270] EUTR., I, 2, 2.

[271] *Itin. Alex.*, 1, 1.

[272] *Itin. Alex.*, 15.

[273] EUS., *VC*, III, 48, 1; IV, 36; 57-60, 3; *De laud. Const.*, 9, 14; OROS., VII, 28, 27; PHILOSTORG., *HE*, II, 9; SOCR., *HE*, I, 16, 2; SOZOM., *HE*, II, 3, 1; 3, 5-13; SABBAH 1983, p. 236-237 (n. 2), 241 (n. 3); FUSCO 1992, p. 441-443; KLEIN 1999, p. 205-233; ARCE 2000a, p. 42, cu trimiteri; LANÇON 2003, p. 108-109; MARAVAL 2004, p. 174, n. 1; MATSON

descrise, uneori detaliat, monumentele ridicate sau restaurate la Roma sau în alte oraşe din Imperiu (Carthago, Nicomedia, Mediolanum, Cirta) de diferiţi suverani (Augustus[274], Claudius I[275], Nero[276], Vespasianus[277], Titus[278], Domitianus[279], Nerva[280], Traianus[281], Hadrianus[282], Marcus Aurelius[283], Commodus[284], Septimius Severus[285], Caracalla[286], Alexander Severus[287], Philippus Arabs[288], Decius[289], Aurelianus[290], Diocletianus[291], Maxentius[292]), inclusiv de către Constantinus[293]. Nota polemică, anticonstantinopolitană, a unora dintre aceste descrieri este evidentă. De exemplu, imediat după ce laudă politica religioasă conservatoare a lui Diocletianus, Aurelius Victor adaugă: „au fost înfrumuseţate, în chip uimitor, cu nemaivăzute şi minunat de elegante clădiri, colinele Romei şi celelalte oraşe, mai cu seamă Carthago, Mediolanum şi Nicomedia"[294]. Despre Constantinus

---

ODAHL 2006, p. 212-216, 323, n. 16; VAN DAM 2008, p. 57; BARNES 2011, p. 126-131 (127: „Constantine's new city was a Christian city, totally free of any trace of paganism") – *non uidi*, *apud* PUECH 2011, p. 329-330, care subliniază caracterul total nefondat al opiniei citate între paranteze; MARGUTTI 2012, p. 521-532.

[274] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 20; ZUGRAVU 2012a, p. 242-243, n. 34.

[275] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IV, 4; ZUGRAVU 2012a, p. 267, n. 111.

[276] EUTR., VII, 15, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, V, 3; ZUGRAVU 2012a, p. 275, n. 134.

[277] AUR. VICT., *Caes.*, 9, 7-8; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IX, 8-9; BIRD 1984, p. 62; ZUGRAVU 2006, p. 268-270, n. 214-222; ZUGRAVU 2012a, p. 296-298, n. 192-198.

[278] AUR. VICT., *Caes.*, 10, 5; EUTR., VII, 21, 4; BIRD 1984, p. 62.

[279] AUR. VICT., *Caes.*, 11, 4; EUTR., VII, 23, 5; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, V, 3-4; BIRD 1984, p. 62; ADAMS 2005, 6; ZUGRAVU 2006, p. 277, n. 254; ZUGRAVU 2012a, p. 275, n. 134.

[280] AUR. VICT., *Caes.*, 12, 2; ZUGRAVU 2006, p. 283, n. 277-278; KNELL 2010.

[281] AUR. VICT., *Caes.*, 13, 3-5; 13, 8; EUTR., VIII, 2, 2; 4; 5, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, III, 6; XLI, 13; BIRD 1984, p. 62-63; ZUGRAVU 2006, p. 290-293 (n. 290-295), 294-295 (n. 302); ZUGRAVU 2012a, p. 324-325, n. 276.

[282] AUR. VICT., *Caes.*, 14, 2-3; 14, 6; EUTR., VIII, 7, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIV, 5-6; BIRD 1984, p. 62; ZUGRAVU 2006, p. 302 (n. 316), 303 (n. 318), 304 (n. 322); ZUGRAVU 2012a, p. 334, n. 301.

[283] AUR. VICT., *Caes.*, 16, 12; EUTR., IX, 15, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 3; ZUGRAVU 2006, p. 321, n. 369-372.

[284] AUR. VICT., *Caes.*, 17, 3; BIRD 1984, p. 62; ZUGRAVU 2006, p. 326, n. 388.

[285] EUTR., VIII, 18, 4; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XX, 6.

[286] AUR. VICT., *Caes.*, 21, 4; EUTR., VIII, 20, 1; BIRD 1984, p. 63; ZUGRAVU 2006, p. 353, n. 489.

[287] AUR. VICT., *Caes.*, 24, 5; BIRD 1984, p. 63; ZUGRAVU 2006, p. 368, n. 520.

[288] AUR. VICT., *Caes.*, 28, 1; ZUGRAVU 2006, p. 386, n. 569.

[289] AUR. VICT., *Caes.*, 29, 1; EUTR., IX, 4; BIRD 1984, p. 63; HELLEGOUARC'H 1999, p. 117, n. 6; ZUGRAVU 2006, p. 390, n. 586.

[290] AUR. VICT., *Caes.*, 35, 7; EUTR., IX, 15, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXV, 6; BIRD 1984, p. 63; ZUGRAVU 2006, p. 424-425, n. 682-683; ZUGRAVU 2012a, p. 462-463, n. 541.

[291] Vezi şi *infra*; aici, BIRD 1984, p. 63; SANTANGELI VALENZANI 2000, p. 41; ZUGRAVU 2012a, p. 456-457, n. 816-818, cu izvoare şi bibliografia.

[292] AUR. VICT., *Caes.*, 40, 26; BIRD 1984, p. 63; SANTANGELI VALENZANI 2000, p. 41-42; PISANI SARTORIO 2000, p. 116-119; CURRAN 2000, p. 54-63; ZUGRAVU 2006, p. 468, n. 815; DONCIU 2012, p. 128-141.

[293] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 18; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLI, 13; BIRD 1984, p. 63-64. Vezi şi *infra*.

[294] AUR. VICT., *Caes.*, 39, 45; BIRD 1984, p. 63.

însuşi scria, într-un pasaj ce nu-şi găseşte corespondent în sursele anterioare, că, datorită faptelor sale de arme, legilor şi domniei blânde, „oraşul Roma parcă fusese înnoit" (*quasi nouatam urbem Romam*)[295] şi că, o dată Maxentius eliminat, a împodobit în mod splendid (*mirifice*) Circus Maximus, a construit un edificiu pentru baia publică, „nu cu mult mai prejos decât celelalte", a ridicat statui, dintre care cele mai multe erau din aur sau argint, în locurile cele mai umblate din Roma[296]. Este neîndoielnic – aşa cum reiese în mod explicit din textul propriu-zis al *Istoriilor abreviate* – că autorul nu-l simpatizează deloc pe Maxentius[297], a cărui activitate edilitară a fost, totuşi, atât de strălucitoare iar impactul ei atât de profund pentru conservarea ideii de Roma tradiţională, încât, aşa cum scria John Curran, învingătorul său a simţit nevoia să-i „deconstruiască memoria", asumându-şi paternitatea edificiilor „tiranului"[298]. În ciuda antipatiei faţă de fiul lui Maximianus Herculius, totuşi, Aurelius Victor nu face nicio aluzie la edificiile creştine romane ale lui Constantinus şi nici la cele din perioada ulterioară, care au deschis calea creştinării topografiei Oraşului etern[299].

Revenind la atitudinea faţă de Constantinopolis, obnubilarea oraşului fondat pe malurile Bosforului ce purta numele împăratului se desprinde, credem, şi din informaţia din *Historiae abbreuiatae* conform căreia *oppidum Cirta* din Africa, reconstruit şi înfrumuseţat după distrugerea din timpul lui Maxentius, a primit numele Constantina (*nomen Constantina inditum*)[300]. În sfârşit, un atac disimulat la

[295] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 17. Despre semnificaţia acestui pasaj vezi NERI 1992a, p. 53; NERI 1992b, p. 721-722.

[296] AUR. VICT., *Caes.*, 40, 27-28; NERI 1992, p. 27-29; NERI 1992b, p. 729-730; CIANCIO ROSSETTO 2000, p. 127; ZUGRAVU 2006, p. 468-469, n. 816-818; VAN DAM 2008, p. 75-88. Nu ştim dacă această informaţie nu poate fi o altă critică voalată a lui Constantinus, care, aşa cum se ştie, din motive financiare, a inventariat bunurile templelor şi a confiscat metalele utile sau preţioase; e drept că nu era un gest singular, alţi împăraţi *mali* procedând la fel (Caligula, Nero, Maximinus Thrax, Maxentius). Mult mai apropiată de această idee poate fi amintirea de către Eutropius a unei fapte a lui Publius Scipio Africanus Iunior după distrugerea Cartaginei: „fiind găsite aici prăzile pe care Cartagina le adunase în urma nimicirii diferitelor cetăţi, el a restituit cetăţilor din Sicilia, Italia şi Africa monumentele decorative orăşeneşti (*ornamenta urbium ciuitatibus*) pe care fiecare dintre ele şi le recunoscuse" (EUTR. IV, 12, 1). Or, Constantinus a despuiat mai multe oraşe provinciale de monumente, pentru a împodobi Constantinopolis (EUS., *VC*, III, 54, 2-7; *De laud. Const.*, 8, 1-4; LIB., *Or.* XXX, 6-7; 37; *Anonymi de rebus bellicis libri*; HIER., *Chron.*, a. 330; RUF., II, 19; EUNAP., *VS*, VI, 2; SOCR., *HE*, I, 18, 2; SOZOM., *HE*, II, 5, 1-5; ZOS., II, 30-31; THEOPH. CONFES., *Chron.*, a. 5821 (328/9)), fapt care l-ar fi determinat pe Pseudo-Aurelius Victor să-l numească *Latro* (*Epit. Caes.*, XLI, 16) – BONAMENTE 1992, p. 171-201; BONAMENTE 2010b, p. 64, 68-69; POHLSANDER 1996, p. 90; MARAVAL 2001, p. 129, n. 1 şi 4**;** MARAVAL 2004, p. 182-183, n. 3; MATSON ODAHL 2006, p. 211, 221, 222, 323 (n. 16); CIVILETTI 2007, p. 352-353 (n. 142), 357 (n. 150).

[297] AUR. VICT., *Caes.*, 40, 19-25. Vezi şi NERI 1992a, p. 56-58; NERI 1992b, p. 730-732.

[298] CURRAN 2000, p. 76-90.

[299] KRAUTHEIMER 1993, p. 509-552, în special 519-546; POHLSANDER 1996, p. 52-56; KLEIN 1999, p. 205-233; LANÇON 2000, p. 27-31; SANTANGELI VALENZANI 2000, p. 42-44; CURRAN 2000, p. 90-157; MATSON ODAHL 2006, p. 140-149, 156, 191-192; VAN DAM 2008, p. 221-223; VAN DAM 2011, p. 207-208; BARNES 2011, p. 85-89 – *non uidi*, *apud* PUECH 2011, p. 327, care critică opiniile lui Barnes.

[300] AUR. VICT., *Caes.*, 40, 28; BIRD 1984, p. 64. Nu este amintită biserica ridicată aici. LANÇON 2003, p. 104; VAN DAM 2008, p. 33. Este interesant de observat că, deşi

adresa lui Constantinus şi a gestului său de mutare a reşedinţei imperiale permanente la Constantinopolis, în detrimentul Romei, vizitată pentru ultima dată în 326[301], poate fi notiţa din acelaşi breviar conform căreia Nero s-ar fi preocupat să găsească „o nouă reşedinţă pentru domnie" (*noua sede regno quaesita*)[302]; niciun autor anterior nu mai pomeneşte acest fapt, dar, chiar în cazul unei confuzii (cu Gaius, care, după Suetonius, ar fi dorit „să transfere sediul şi domiciliul Imperiului" la Antium sau Alexandria)[303], bănuim că intenţia lui Aurelius Victor este neîndoielnică.

În schimb, *breviaria conţin referinţe explicite la practici religioase de factură tradiţională din vremea domniei lui Constantinus* – lucru deloc întâmplător: creştinarea suveranului, privită, probabil, cu „uimire indignată", cum scria Paul Veyne[304], mai ales în cercurile politice, nu s-a soldat nici cu o modificare imediată şi radicală a vieţii religioase. Astfel, Aurelius Victor relatează că, după triumful asupra lui Maxentius, senatorii au dedicat „meritelor lui Flavius" (*Flauii meritis... sacrauere*) toate construcţiile ridicate de cel dintâi (*cuncta opera*), *Vrbis fanum* (numit şi *templum Vrbis* sau *templum Vrbis Romae*, construit de Hadrianus şi refăcut de Maxentius[305]) şi *basilica*[306] şi că în Africa a fost decretat „un sacerdoţiu pentru ginta Flavia" (*per Africam sacerdotium decretum Flauiae genti*)[307]. Ultima informaţie este un *hapax*, dar confirmă existenţa unor forme de religiozitate păgână în cinstea lui Constantinus atestate epigrafic – un *pontifex Flauialis* la Roma, o sărbătoare anuală şi un templu dedicat în 326 sau după 333/335 pentru *gens Flauia* la *Hispellum* (azi, Spello), în Umbria[308]. De asemenea, autorul *Istoriilor abreviate* scria că, întrucât a abolit *supplicium patibulorum* şi *cruribus suffringendis*, Constantinus „a fost privit ca un fondator sau ca un zeu" (*pro conditore seu deo habitus*)[309]; informaţia poate fi interpretată într-un sens mai larg, anume ca o aluzie la *consecratio* a lui Constantinus, despre care Eutropius scrie în mod explicit – *atque inter Diuos meruit referri* („şi pe bună dreptate a fost aşezat în rândul zeilor")[310]; inscripţiile şi aşa-zisele „monede de consacrare" confirmă acest act politic şi religios (apar formulele *Diuus Augustus Pius Constantinus*, *Diuus*

---

menţionează oraşe din Orient (Nicaea, Tripolis) (AUR. VICT., *Caes.*, 41, 19), nu pomeneşte pe cele care au primit numele *Constantia* – Maiouma, portul Gazei, şi Antarados, portul Aradosului (EUS., *VC*, IV, 38; 39, 1; SOCR., *HE*, I, 18, 13; SOZOM., *HE*, p. II, 5, 7-8; V, 3, 6-7; SABBAH 1983, p. 254 (n. 1), 387 (n. 1); MARAVAL 2004, p. 188, n. 1; POHLSANDER 1996, p. 100; ARCE 2000a, p. 39).

[301] POHLSANDER 1996, p. 51; CAÑIZAR PALACIOS 1997, p. 202; LANÇON 2003, p. 31; MATSON ODAHL 2006, p. 191, 192.

[302] AUR. VICT., *Caes.*, 5, 14; BIRD 1984, p. 62.

[303] SUET., *Calig.*, 8, 5; 49, 2; ZUGRAVU 2006, p. 251, n. 150.

[304] VEYNE 2010, p. 97.

[305] MONACO 2000, p. 58-60.

[306] AUR. VICT., *Caes.*, 40, 26; ZUGRAVU 2006, p. 468, n. 815; VAN DAM 2008, p. 85-89; COARELLI 2010, p. 133-146.

[307] AUR. VICT., *Caes.*, 40, 28; STEPPER 2003, p. 195; VAN DAM 2008, p. 33.

[308] *CIL*, VI, 1691, 1692, 1694; XI, 5265, 5283; TABATA 1995, p. 369-405; STEPPER 2003, p. 195; LANÇON 2003, p. 46, 96; ZUGRAVU 2006, p. 468, n. 815; VAN DAM 2008, p. 23-34, 55-57, 363-367; VEYNE 2010, p. 28; PUECH 2011, p. 324-325; CECCONI 2012, p. 273-290.

[309] AUR. VICT., *Caes.*, 41, 5.

[310] EUTR., X, 8, 2. Vezi şi *infra*.

Constantinus Maximus, respectiv *diuus*)[311] şi acelaşi lucru face Iulianus, care în *Oratio I* arăta că, pe vremea sa, fostul împărat făcea obiectul unui cult[312].

În sfârşit, tot Aurelius Victor scria că, în timpul uzurpării efemere a lui Nepotianus (3-30 iunie 350)[313], cruzimea acestuia faţă de plebe şi senatori a făcut ca templele (*templa*), ca şi casele, pieţele şi străzile, să fie „pline de sânge şi de leşuri, precum rugurile”[314]. Pe lângă faptul că informaţia respectivă confirmă funcţionarea edificiilor sacre păgâne la mijlocul veacului al IV-lea, ea ar putea evoca şi un vechi aspect al dreptului public antic, anume dreptul de azil al templelor aflat încă în vigoare.

Un ultim element privitor la relaţia cu creştinismul a breviatorilor: ideologia imperială. În perioada în care au scris, câştigase deja teren o nouă teologie imperială, având suport creştin, aspect despre s-a scris mult[315]. Cu toate acestea, numeroase elemente ale vechii ideologii religioase imperiale au supravieţuit transformate şi adaptate – fapt evidenţiat, de asemenea, pe deplin în istoriografie[316]. Amintim, cu titlu de exemplu, similitudinile dintre ideologia puterii suverane prezente la istoricul bisericesc Eusebius de Cesarea şi la retorul păgân Themistios: pentru cel dintâi, împăratul întruchipează „forma arhetipală a Împăratului suprem” (ἀρχέτυπον τοῦ μεγάλου βασιλέως) şi domneşte peste un Imperiu al cărui „model” (εἰκών) este „împărăţia cerească” (οὐρανίου βασιλεία)[317]; pentru cel de-al doilea, principele este „imaginea zeului” (εἰκόνα θεοῦ) unic pe pământ, ce guvernează proiecţia terestră a imperiului „din înalt”[318]; ambele opinii descind din tradiţia platoniciană despre „arhetipul ideal” (ἀρχέτυπον ἰδέαν)[319], care a făcut carieră în teologia politică elenistică – de exemplu, în opera lui Philon din Alexandria[320].

În *breuiaria* se aud ecouri ale vechii ideologii imperiale, despuiate însă de elemente – ajunse la acel moment – lipsite de credibilitate, cum ar fi pretinsa

---

[311] *ILS*, 706, 730; apelativul *diuus* nu e, însă, o dovadă neunivocă a actului apoteozării, ci poate fi şi o probă a continuităţii uzitării unei formule tradiţionale. Vezi şi BONAMENTE 1986, p. 152; BONAMENTE 2010a, p. 65, cu trimiteri la n. 15; ARCE 1988, p. 165-168; LANÇON 2003, p. 34. Vezi şi *infra*.

[312] IULIAN., *Or.* I, 8a.

[313] Vezi ZUGRAVU 2006, p. 483, n. 876, cu izvoare şi bibliografie.

[314] AUR. VICT., *Caes.*, 42, 7.

[315] Vezi doar JAVIER LOMAS 1990, p. 149-165; DUFRAIGNE 1994; GROSS-ALBENHAUSEN 1999; MARKSCHIES 2007.

[316] CONSOLINO 1984, p. 1025-1045; CICALA 1986, p. 183-187; GAUTHIER 2000, p. 233-246; KOLB 2001; VAN NUFFELEN 2006; RAMELLI 2006; CAÑIZAR PALACIOS 2007, p. 187-200; ANDRÉS PÉREZ 2008, p. 51-81; SABBAH 2010, p. 184-193. Vezi şi *infra*.

[317] EUS., *De laud. Const.*, 3, 5; 5, 4. MARAVAL 2001, p. 48-67, 96 (n. 1-2), 103. Pentru ideologia imperială la Eusebius, vezi CALDERONE 1985, p. 1-25; REBENICH 2000, p. 300-324; O'MEARA, SCHAMP 2006, p. 71-171. MATSON ODAHL 2006, p. 236-237; VAN DAM 2008, p. 252-282, în special 269-282, 317-353; BONAMENTE 2010a, p. 64-66.

[318] THEM., *Or.* 1, 8A-B; 9B-C; *Or.* 2, 34C; *Or.* 8, 118D-119A; *Or.* 13, 170A-B; DAGRON 1968, p. 85.

[319] O'MEARA, SCHAMP 2006, p. 119, n. 70-71. Eusebius foloseşte expresia întocmai – *De laud. Const.*, 3, 5.

[320] În „creaţionismul philonian”, regele terestru este imaginea Zeului iar monarhia are ca model (ἀρχέτυπον) regalitatea divină (θεοῦ βασιλεία) – vezi O'MEARA, SCHAMP 2006, p. 119, n. 70, cu trimiteri.

descendenţă divină a împăratului[321] (Pseudo-Aurelius Victor ridiculiza pretenţia lui Galerius de a fi coborâtor dintr-un *draco*)[322] sau asimilarea acestuia cu o entitate divină terestră[323]. Asemenea autorilor din perioada clasică pe care i-au rezumat, breviatorii sunt adepţii ideii că unii oameni, în special suveranii, sunt aleşii divinităţii, care-i înzestrează cu geniu divin şi-i folosesc ca instrumente menite să aducă binefaceri umanităţii; este vorba despre cunoscuta concepţie *princeps a diis electus*, întâlnită şi în alte surse tardoantice, inclusiv creştine[324]. Traianus, arăta Pseudo-Aurelius Victor pe urmele lui Plinius Secundus[325], a fost un dar adus de divinitate (*diuinitus... oportune datus*) ca leac (*remedium*) pentru numeroasele nenorociri (*tantorum malorum*) abătute asupra oamenilor[326]. La fel, virtuţile şi geniul divin (*uirtutum omnium caelestisque ingenii*) cu care fusese înzestrat l-au ajutat pe Marcus Aurelius să pună stavilă vitregiilor ce loviseră „întreaga lume romană" (*status Romanus*)[327]; căci –, crede epitomatorul – alinarea suferinţelor pricinuite oamenilor de forţe inaccesibile înţelegerii lor (*mundi lex seu natura aliudue quid hominibus incognitum gignit*) e o îndatorire de drept divin (*diuinitus attributum*) a conducătorilor (*rectorum*)[328].

Elecţiunea superioară nu e singura cale prin care cineva poate purta în el „ceva divin" (*diuinum quiddam*), cum scria Eutropius despre Scipio Africanus[329]. Un suveran – cred Aurelius Victor, Eutropius şi Pseudo-Aurelius Victor – se poate asemăna cu un zeu prin conduita ireproşabilă şi prin caracterul desăvârşit – *excultum atque emendatum* („desăvârşit şi fără cusur"), cum îl considera Pseudo-Aurelius pe Traianus[330]. „Acest bărbat – scria Eutropius despre Augustus – ... pe bună dreptate a fost considerat asemenea unui zeu (*deo similis*) în cele mai multe privinţe". De asemenea, despre Traianus arăta că, prin conduita sa civică şi prin moderaţie (*civilitas et moderatio*), împăratul a fost considerat pretutindeni (*per orbem terrarum*) „cel mai aproape de zei" (*deo proximus*), meritându-şi „întreaga veneraţie atât cât a fost viu cât şi după ce a murit" (*nihil non uenerationis meruit et*

[321] Vezi HEKSTER 2006, p. 24-35.

[322] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XL, 17; ZUGRAVU 2012a, p. 508-509, n. 616.

[323] Contrar lui BONAMENTE 1986, p. 156, credem nu pot fi invocate aici respingerea, ca fiind inacceptabilă, arogantă şi străină tradiţiei romane, la solicitarea lui Caligula, Domitianus şi Diocletianus de a fi numiţi zei şi de a fi adoraţi (AUR. VICT., *Caes.*, 11, 2; 39, 4; EUTR., VII, 23, 2; IX, 26; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XI, 6; HELLEGOUARC'H 1999, p. 129, n. 3; ZUGRAVU 2006, p. 441-443, n. 730; ZUGRAVU 2012a, p. 310-311, n. 239; SMITH 2011, p. 138-140, 146-149; GERING 2012 – *non vidi*, *apud* DROß-KRÜPE 2013) sau blamarea, ca fiind nedemn, a comportamentului zeiesc al lui Caligula (AUR. VICT., *Caes.*, 3, 10; 3, 12; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, III, 5; ZUGRAVU 2006, p. 222-223, n. 69-72; ZUGRAVU 2012a, p. 261, n. 92); ele reflectă mai degrabă o atitudine politică, specifică cercurilor aristocraţiei senatoriale ostile autoritarismului imperial (AUR. VICT., *Caes.*, 11, 2; 39, 5-7; BIRD 1984, p. 140; NERI 1992b, p. 735).

[324] HEIM 1990, p. 160-172; RUFUS FEARS 1997, p. 4; CLAUSS 1999; CAÑIZAR PALACIOS 2007, p. 188.

[325] PLIN. SEC., *Pan.*, 1; RUFUS FEARS 1981, p. 80-85; MÉTHY 2000, p. 360-411; APARECIDO DA COSTA 2012, p. 12-27.

[326] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 10; ZUGRAVU 2012, p. 326, n. 281.

[327] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XI, 2; ZUGRAVU 2012, p. 347, n. 330.

[328] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 4.

[329] EUTR., III, 20, 1; BONAMENTE 1986, p. 157.

[330] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 7: despre Traianus.

uiuus et mortuus)[331]. „Toate faptele şi deciziile acestuia, în problemele civile şi militare – spunea Aurelius Victor despre Marcus Aurelius –, erau demne de un zeu" (*cuius diuina omnia domi militiaeque facta consultaque*)[332]. Vestita remarcă a lui Titus, întâlnită pentru prima dată la Suetonius[333] – *Amici, hodie perdidimus diem* („Prieteni, azi am pierdut ziua")[334] –, reluată constant în scrierile Antichităţii târzii ca *exemplum* de generozitate deosebită (*magnifica liberalitas*)[335], era, după Pseudo-Aurelius Victor, „o vorbă admirabilă şi demnă de un zeu" (*uenerando caelestique dicto*)[336]. Datorită virtuţii şi înţelepciunii sale, aprecia Aurelius Victor, Diocletianus a ajuns să fie privit de ceilalţi membri ai colegiului tetrarhic „ca un părinte sau ca un mare zeu" (*ut parentem seu dei magni*)[337]. Calităţile morale, în special „extraordinara conduită cetăţenească" (*praestantissimae ciuilitatis*) şi modestia vieţii (*cultus modici*), au făcut nu numai ca împăratul Constantius I să fie iubit de galli, „ci chiar venerat" (*non modo amabilis, sed etiam uenerabilis Gallis fuit*)[338]. În sfârşit, conform lui Aurelius Victor, chiar Constantinus, care a avut *uirtutes* şi *natura bona* ce l-au înălţat până la stele (*adusque astra*)[339], „nu s-ar fi deosebit mult de un zeu" (*haud multum abesset deo*), dacă involuţia caracterului nu i-ar fi pervertit mai ales ultima parte a domniei[340]. Ajungem astfel la un fenomen des întâlnit în scrierile păgâne târzii, dar cu antecedente în cele anterioare, anume calificarea excelenţei morale prin termenul *sanctitas*. Cum a arătat recent Giorgio Bonamente, acest concept, ca şi noţiunile înrudite (*sanctus*, *sanctum*, *sanctitudo*, *sanctimonia*), a fost utilizat de autorii ataşaţi vechii credinţe „in una prospettiva di costante confronto con il concetto cristiano di santità, quale emerge negli autori cristiani del IV e del V secolo"[341]; în cazul suveranilor, *sanctitas* era un indicator al calităţii de *princeps optimus et diuus* – aşadar, al proximităţii statutului divin[342].

Elemente ale acestei concepţii se găsesc şi în *breuiaria*: Aurelius Victor îi numeşte pe cei virtuoşi *sancti*[343], Vespasianus fiind *sanctus omnia* („ireproşabil în toate")[344], iar Pseudo-Aurelius Victor, inspirat, foarte probabil, din colecţia de biografii imperiale postsuetoniene a lui Marius Maximus, azi

[331] EUTR., VIII, 4: BIRD 1984, 141-142.

[332] AUR. VICT., *Caes.*, 16, 2.

[333] SUET., *Tit.*, 8, 1.

[334] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, X, 9.

[335] EUTR., VII, 21, 3; THEM., *Or.* 6, 12; *Or.* 8, 8; *Or.* 13, 14; *Or.* 15, 10; *Or.* 18, 12; AUS., *Grat. act.*, 16, 72; PROSPER TIRO, *Chron.*; expresia din PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, X, 9; ZUGRAVU 2012a, p. 305, n. 218.

[336] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, X, 9.

[337] AUR. VICT., *Caes.*, 39, 29.

[338] EUTR., X, 1, 3. NERI 1992a, p. 124-125.

[339] AUR. VICT., *Caes.*, 40, 13.

[340] AUR. VICT., *Caes.*, 40, 15: *Qui profecto, si munificentiae atque ambitioni modum hisque artibus statuisset, quis praecipue adulta ingenia, gloriae studio progressa longius, in contrarium labuntur, haud multum abesset deo.* Vezi şi NERI 1992a, p. 56; NERI 1992b, p. 728.

[341] BONAMENTE 2010a, p. 80 şi n. 88.

[342] BURIAN 1981, p. 623-638, în special 623-624, 626, 629; BONAMENTE 1991, p. 59-82; BONAMENTE 2010a, p. 63-82; ROSEN 1998, p. 285-296; PASCHOUD 2002, p. 396; TURCAN 2002, p. 160, n. 11; CAÑIZAR PALACIOS 2007, p. 188-189; DE TRIZIO 2009, p. 57.

[343] AUR. VICT., *Caes.*, 20, 12.

[344] AUR. VICT., *Caes.*, 9, 1.

pierdută[345], scria despre Traianus că a dat dovadă de *sanctitas domi* („integritate în vreme de pace")[346]. Acest caracter nealterat asigură un destin divin şi celest – temă veche, expusă în literatura filosofică latină mai ales de Cicero în *De re publica* şi *De legibus*[347]. De aceasta era pe deplin convins Aurelius Victor: „Până într-atât e de adevărat că, pentru strălucirea vieţii lor şi nu pentru nişte titluri căutate ori ticluite, principii şi cei mai buni dintre muritori ajung în cer, cum se presupune, sau sunt cinstiţi ca zei, datorită reputaţiei lor în rândul oamenilor!" (*Adeo principes atque optimi mortalium, uitae decore quam quaesitis nominibus aut compositis, quantum coniciatur, caelum adeunt seu fama hominum dei celebrantur modo*)[348]. Marcus Aurelius e un bun exemplu în acest sens: „toţi – scrie autorul *Epitomei* –, au avut sentimentul că Marcus a fost primit în cer" (*caelo receptum esse*), aşa cum se întâmplase cândva cu Romulus[349]; era sigur pentru toţi (*certis omnibus*) – se destăinuia, consensual, un alt contemporan anonim, autorul vestitei *Historia Augusta* – „că, fiind dat oamenilor de zei, se va întoarce la zei" (*quod ab diis commodatus ad deos redisset*)[350]. Cinstirile postume demne de nemuritori sunt – şi ele – expresii ale preţuirii binemeritate a suveranilor: apoteozarea (*consecratio*), chiar a celor creştini[351], temple, coloane, preoţii, sărbători ş.a.[352].

În concluzie, considerăm că o analiză mai atentă a breviariilor istorice din secolul al IV-lea nu susţine ideea unei „neutralităţi religioase" a autorilor lor. Asemenea altor intelectuali ataşaţi cultelor ancestrale, epitomatorii se dovedesc nostalgici, circumspecţi, preferând ostentaţiei – atitudinea rezervată, polemicii

---

[345] ZUGRAVU 2012a, p. 35-39, cu bibliografie.

[346] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 4.

[347] CIC., *Rep.*, VI, 13 şi 16; *Leg.*, II, 19; 27; ZUGRAVU 2006, p. 416-417, n. 652.

[348] AUR. VICT., *Caes.*, 30, 30.

[349] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 14; pentru Romulus, cf. EUTR., I, 2, 2: *ad deos transisse*; ZUGRAVU 2012a, p. 356, n. 348.

[350] *SHA, Marc.*, XVII, 2.

[351] Romulus (EUTR., I, 2, 2); Augustus (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6; EUTR., VII, 8, 4; 10, 4); Claudius I (EUTR., VII, 13, 4); Vespasianus (EUTR., VII, 20, 2); Titus (EUTR., VII, 22, 2); Nerva (EUTR., VIII, 1, 2); Traianus (EUTR., VIII, 5, 2); Hadrianus (AUR. VICT., *Caes.*, 14, 13-14; EUTR., VIII, 7, 3); Antoninus Pius (EUTR., VIII, 8, 4); Verus Antoninus (EUTR., VIII, 10, 4); Marcus Aurelius (EUTR., VIII, 14, 2); Commodus (AUR. VICT., *Caes.*, 20, 30); Pertinax (AUR. VICT., *Caes.*, 20, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVIII, 6); Septimius Severus (EUTR., VIII, 19, 2); Gallienus (AUR. VICT., *Caes.*, 33, 25-27 şi 29); Gordianus III (EUTR., IX, 2, 3); Philippus *senior* şi Philippus *iunior* (EUTR., IX, 3); Decius *pater* şi Decius *filius* (EUTR., IX, 4); Claudius II (EUTR., IX, 11, 2); Aurelianus (EUTR., IX, 15, 2); Diocletianus (EUTR., IX, 28); Constantius I (EUTR., X, 1, 3); Constantinus I (EUTR., X, 8, 3); Constantius II (EUTR., X, 15, 2); Iulianus (EUTR., X, 16, 2); Iovianus (EUTR., X, 18, 2). Unii cercetători consideră că după 337 nu mai există nicio ceremonie de apoteozare a împăraţilor, pe când alţii acceptă ideea divinizării până în epoca theodosiană, chiar dacă formală, adică fără *funus*. Vezi şi DEN BOER 1972, p. 79-83, 152-158; BIRD 1984, p. 139, 140, 141; BONAMENTE 1988, p. 107-142; BONAMENTE 1994, p. 137-140; BONAMENTE 2002, p. 359-382; BONAMENTE 2010a, p. 63-82; VERA GARCÍA, GARCÍA MARTÍNEZ 1996, p. 275-291; CLAUSS 1999, p. 189-195; ARCE 1988, p. 125-157, 163-168; ARCE 2000b, p. 244-248; LANÇON 2003, p. 34; AMICI 2005, p. 355-380; DELMAIRE 2005, p. 93; VEYNE 2010, p. 108.

[352] Epitomatorii menţionează pe cele acordate lui Augustus (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 28), Titus (EUTR., VII, 22, 2), Antoninus Pius (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XV, 8), Marcus Aurelius (AUR. VICT., *Caes.*, 16, 15; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XVI, 14), Claudius II Gothicus (EUTR., IX, 11, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XXXIV, 4).

deschise – rezistenţa tacită. Îi putem numi păgâni de bun-simţ, cărora le repugnă excesul în materie de credinţă. Sau poate au fost nişte oportunişti? N-ar fi cei dintâi în istoria intelectualilor[353].

EDIŢII ALE BREVIATORILOR TÂRZII FOLOSITE

Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par P. Dufraigne, Les Belles Lettres, Paris, 1975.

Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împăraţi, editio bilinguis*, traducere de M. Paraschiv, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de N. Zugravu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 2006 (*Bibliotheca Classica Iassiensis* IV).

Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Les Belles Lettres, Paris, 1999.

Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împăraţi, editio bilinguis*, traducere şi consideraţii lingvistice de M. Paraschiv, ediţie îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 2012 (*Thesaurus Classicus* I).

Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediţie bilingvă, studiu introductiv, traducere, note explicative şi comentarii de Gh. I. Şerban, Brăila, 1997.

Eutrope, *Abrégé d'histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Les Belles Lettres, Paris, 1999.

Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Les Belles Lettres, Paris, 1994.

Festus, *Breuiarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman, editio bilinguis*, traducere de M. Alexianu şi R. Curcă, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 2003 (*Bibliotheca Classica Iassiensis* I).

M. L. Fele, *Il* breuiarium *di Festo*, testo, traduzione e commento filologico con una introduzione sull'autore e l'opera, Widmannsche Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 2009 (*Bibliotheca Weidmanniana*).

BIBLIOGRAFIE

ADAMS 2005 – G. W. Adams, *Suetonius and his Treatment of the Emperor Domitian's favourable accomplishments*, în *Studia Humaniora Tartuensia*, vol. 6.A.3 (2005) (http://www.ut.ee/klassik/sht/).

ALDEA CELADA 2010 – J. M. Aldea Celada, *Religión, política y sociedad: los* prodigia *en la Roma republicana*, în *El Futuro del Pasado*, 1 (2010) p. 279-293.

AMERISE 2005 - M. Amerise, *Il battesimo di Costantino il Grande. Storia di una scomoda eredità*, Stuttgart, 2005.

AMICI 2005 – A. Amici, *La divinizzazione imperiale in età tetrarchica*, în *CrSt* 26/2 (2005), p. 355-380.

[353] De altfel, despre Eutropius s-a scris că „il apparaît constamment comme un loyal serviteur du régime" (HELLEGOUARC'H 1999, p. XXXIII, cu trimiteri la nota 144), la fel ca şi despre Festus – un „conformist" (NERI 1992a, p. 153).

ANDRES PEREZ 2008 – J. Andrés Pérez, Aeternitas *y propaganda en el siglo IV. Una aproximación al concepto de* Aeternitas *en la moneda romana tardía*, în *Numisma* 58/252 (2008), p. 51-81.

APARECIDO DA COSTA 2012 – A. Aparecido da Costa, *Aspectos da divinazação do príncipe na concepção pliniana*, în *Nearco*, II/5 (2012), p. 12-27 (http://www.nea.uerj.br/nearco/index.html).

ARCE 1988 – J. Arce, *Funus Imperatorum: Los funerales de los emperadores romanos*, Alianza Editorial, Madrid, 1988.

ARCE 2000a – J. Arce, *La fundación de nuevas ciudades en el Imperio romano tardío: de Diocleciano a Justiniano (s. IV-VI)*, în *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25 (2000) (*Sedes regiae ann. 400-800)*, p. 31-62.

ARCE 2000b – J. Arce, *Imperatori divinizzati*, în Aurea Roma. *Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma, 2000, p. 244-248.

ARNAUD-LINDET 1994 – M.-P. Arnaud-Lindet, în Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Les Belles Lettres, Paris, 1994, p. V-XXXIX.

ATHANASSIADI, FREDE 1999 – P. Athanassiadi and M. Frede, *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford, 1999.

BALDINI 1984 – A. Baldini, *Ricerca sulla storia di Eunapio di Sardi. Problemei di storiografia tardopagana*, Bologna, 1984.

BALDINI 1992 – A. Baldini, *Claudio Gotico e Costantino in Aurelio Vittore ed* Epitome de Caesaribus, în *Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, I, Macerata, 1992, p. 73-89.

BALDINI 2002 – A. Baldini, *Ancora sulla* devotio *di Claudio Gotico: Aurelio Vittore fonte diretta della Historia Augusta e di Nicomaco Flaviano*, în *Historiae Augustae Colloquia Nova Series*, VIII, *Colloquium Perusinum*, Bari, 2002, p. 11-31.

BALDINI 2010 – A. Baldini, *Un nucleo di fronda storiografica nel senato di Roma tra IV e VI secolo*, în G. Bonamente e R. Lizzi Testa (a cura di), *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, Bari, 2010, p. 31-49.

BALDWIN 1978 – B. Baldwin, *Festus the Historian*, Historia 27/1 (1978), p. 197-217.

BANCHICH 2007 – Th. M. Banchich, *The Epitomizing Tradition in Late Antiquity*, în J. Marincola (ed.), *A Companio to Greek and Roman Historiography*, II, Blackwell Publishing Ltd, 2007, p. 305-311.

BARDILL 2012 – J. Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, Cambridge-New York, 2012.

BARNES 2011 – T. D. Barnes, *Constantine. Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Wiley-Blackwell, 2011.

BARNEA, ILIESCU 1982 – I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982.

BENOIST 2008 – S. Benoist, *Du* pontifex maximus *à l'èlu de Dieu: l'Empereur et les* sacra *(I^er s. av. n.è. – V^e s. de n. è.)*, în O. Hekster, S. Schmidt-Hofner, Chr. Witschel (ed.), *Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman Empire. Proceedings of the Eight Workshop of the International Network Impact of Empire (Heidelberg, July 5-7, 2007)*, Leiden-Boston, Brill, 2008, p. 33-51.

DI BERARDINO 2001 – A. di Berardino, *La cristianizzazione del tempo nei secoli IV-V: la domenica*, Augustinianum 42 (2001), p. 97-125.

BIRD 1987 – H. W. Bird, *The Roman Emperors: Eutropius' Perspective*, AHB 1.6 (1987) (http://ivory.trentu.ca/www/cl/ahb/ahb1/ahb-1-6d.html).

BIRD 1984 – H. W. Bird, *Sextus Aurelius Victor. A Historiographical Study*, Liverpool, 1984.

BLECKMANN 1992 – B. Bleckmann, *Pagane Visionen Konstantins in der Chronik des Johannes Zonaras*, în *Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul*

Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990, I, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1992, p. 151-170.

BLOCH 1964 – H. Bloch, *La rinascita pagana in Occidente alla fine del secolo IV*, în *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, essays edited by A. Momigliano, Oxford, 1964, p. 199-224.

DEN BOER 1972 – W. Den Boer, *Some Minor Roman Historians*, Leiden, 1972.

BONAMENTE 1977 – G. Bonamente, *La biografia di Eutropio „lo storico"*, AFLM 10 (1977), p. 161-210.

BONAMENTE 1986 – G. Bonamente, *Giuliano l'Apostata e il 'Breviario' di Eutropio*, Roma, 1986.

BONAMENTE 1988 – G. Bonamente, *Apoteosi e imperatori cristiani*, în *I cristiani e l'impero nel IV secolo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico, Atti del Convegno (Macerata 17-18 Dicembre 1987)*, a cura di G. Bonamente, A. Nestori, Macerata, 1988, p. 107-142.

BONAMENTE 1991 – G. Bonamente, *Il canone dei* divi *e la Historia Augusta*, în *Historiae Augustae Colloquia Nova Series*, I, *Colloquium Parisinum*, Macerata, 1991, p. 59-82.

BONAMENTE 1992 – G. Bonamente, *Sulla confisca dei beni mobili dei templi in epoca costantiniana*, în *Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, I, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1992, p. 171-201.

BONAMENTE 1994 – G. Bonamente, *Il senato e l'apoteosi degli imperatori. Da Augusto a Teodosio il Grande*, în *Macht und Kultur im Rom der Kaiserzeit*, Hr. von K. Rosen, Bonn, 1994, p. 137-140.

BONAMENTE 2002 – G. Bonamente, *Il ruolo del senato nella divinizzazione degli imperatori*, în *"Humana sapit". Études d'antiquité tardive offertes à Lelia Cracco Ruggini*, édité par J.-M. Carrié et R. Lizzi Testa, préface de P. Brown, Turnhout, 2002, p. 359-382.

BONAMNTE 2006 – G. Bonamente, *Costantino santo*, CrSt 27 (2006) p. 755-760.

BONAMENTE 2010a – G. Bonamente, Optimi principes – divi *nell'*Historia Augusta, în *Historiae Augustae Colloquia Nova Series*, XI, *Colloquium Genevense. In honorem F. Paschoud septuagenarii. Les traditions historiographiques de l'Antiquité tardive: idéologie, propagande, fiction, réalité*, Bari, 2010, p. 63-82.

BONAMENTE 2010b – G. Bonamente, *Sviluppo e discontinuità nella legislazione antipagana: Da Costantino il Grande ai figli*, în G. Bonamente e R. Lizzi Testa (a cura di), *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, Bari, 2010, p. 61-76.

BONAMENTE 2012 – G. Bonamente, *Per una cronologia della conversione di Costantino*, în *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 89-111.

BRAUDEL 1969 – F. Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Paris, 1969.

BRIQUEL 1997 – D. Briquel, *Chrétiens et haruspices. La religion étrusque, dernier rempart du paganisme romain*, Paris, 1997.

BRUHAT 2008 – M.-O. Bruhat, *Une poétique du vœu : inspiration poétique et mystique impériale dans le poème XIX (et quelques autres) d'Optatianus Porfyrius*, *Dictynna* [En ligne], 5 | 2008, mis en ligne le 25 novembre 2010, consulté le 28 avril 2013. URL : http://dictynna.revues.org/369.

BRUUN 1992 – P. Bruun, *Una permanenza del* Sol Invictus *di Costantino nell'arte cristiana*, în *Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, I, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1992, p. 219-230.

BURIAN 1981 – J. Burian, Sanctus *als Wertbegriff in der* Historia Augusta, Klio 63 (1981), p. 623-638.

BÜCHER 2006 – F. Bücher, *Verargumentierte Geschichte.* Exempla Romana *im politischen Diskurs der späten römischen Republik*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006.

CALDERONE 1985 – S. Calderone, *Eusebio e l'ideologia imperiale*, în M. Mazza, C.

Giuffrida (a cura di), *Le trasformazioni della cultura nella tarda antichità*, Roma, 1985, p. 1-25.

CAMERON 2001 – A. Cameron, *The Last Pagans of Rome*, Oxford-New York, 2001.

CAÑIZAR PALACIOS 1997 – J. L. Cañizar Palacios, *Los viajes de Constantino*, Gerión 15 (1997), p. 193-203.

CAÑIZAR PALACIOS 2007 – J. L. Cañizar Palacios, *Divus, aeternitas, numen,... ¿Teologia imperial en la legislación tardoantigua?*, Aevum 81/1 (2007), p. 187-200.

CAÑIZAR PALACIOS 2009 – J. L. Cañizar Palacios, *Algunas consideraciones sobre la* ambiguitas *religiosa en el s. IV d. C. los discursos de Claudio Mamertino y Pacato*, Klio 91/2 (2009), p. 443-457.

CAPOZZA 1983 – M. Capozza, *Roma fra monarchia e decemvirato nell' interpretazione di Eutropio*, Roma, 1973.

CARLETTI 2008 – C. Carletti, *Epigrafia dei cristiani in Occidente dal III al VII secolo. Ideologia e prassi*, Bari, 2008.

CASTILLO 1996 – C. Castillo, *Emperadores del pasado en las* Res Gestae *de Ammianus Marcellinus*, în A. Virgourt, X. Loriot, A. Bérenger-Badel, B. Klein (éds.), *Pouvoir et religion dans le monde romain: en hommage à Jean-Pierre Martin*, Paris, 1996, p. 173-181.

CECCONI 2012 – G. A. Cecconi, *Il rescritto di Spello: prospettive recenti*, în *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 273-290.

CELESTE BERARDI 2011 - C. Celeste Berardi, *Polemica antipagana e motivi miracolosi in Sozomeno: alcune riflessioni*, Auctores Nostri 9 (2011), p. 333-340.

CIANCIO ROSSETTO 2000 – P. Ciancio Rossetto, *Il Circo Massimo*, în *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma, 2000, p. 126-128.

CICALA 1986 – V. Cicala, Optimus princeps rerum humanarum: *ideologia imperiale ed ottica cristiana nella propaganda politica costantiniana*, RSA 16 (1986), p. 183-187.

CIVILETTI 2007 – M. Civiletti, *Note al testo*, în Eunapio di Sardi, *Vite di filosofi e sofisti*, testo greco a fronte, introduczione, traduzione, note e apparati di Maurizio Civiletti, Bompiani, 2007, p. 279-671.

CIZEK 2008 – E. Cizek, *Eutropius*, Bucureşti, 2008.

CLARKE 1990 – G. Clarke (ed.), *Reading the Past in Late Antiquity*, Australian National University Press, Singapore, 1990.

CLAUSS 1999 – M. Clauss, *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römische Reich*, Stuttgart-Leipzig, 1999.

COARELLI 2010 – F. Coarelli, *La basilica di Massenzio e la* praefectura Vrbis, în *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, a cura di Giorgio Bonamente e Rita Lizzi Testa, Edipuglia, Bari, 2010, p. 133-146.

CONSOLINO 1984 – F. E. Consolino, *L'*optimus princeps *secondo S. Ambrogio: virtù imperatorie e virtù cristiane nelle orazioni funebri per Valentiniano e Teodosio*, RSI 96/3 (1984), p. 1025-1045.

CORSARO 1989 – F. Corsaro, *Sogni e visioni nella teologia della Vittoria di Costantino e Licinio*, în *Sogni, visioni e profezie nell'antico cristianísimo. XVII Incontro di Studiosi dell'Antichitá Cristiana*, Augustinianum XXIX (1989), p. 333-349.

CRISCUOLO 1995 – U. Criscuolo, *Aspetti della rezistenza ellenica dell'ultimo Libanio*, în *Pagani e cristiani da Giuliano l'Apostata al sacco di Roma. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Rende, 12/13 novembre 1993)*, a cura di F. E. Consolino, Messina, 1995, p. 85-103.

CURRAN 2000 – J. R. Curran, *Pagan City and Christian Capital. Rome in the Fourth Century*, Oxford, 2000.

DAGRON 1968 – G. Dagron *L'Empire romain d'Orient au IV^e^ siècle et les traditions politiques de l'hellénisme. Le témoignage de Thémistios*, T&M 3 (1968), p. 1-242.

DAGRON 1974 – G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974.

DAGRON 2000 – G. Dagron, *Costantinopoli, la Roma d'Oriente*, în *Aurea Roma. Dalla*

città pagana alla città cristiana, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma, 2000, p. 230-233.

VAN DAM 2008 – R. Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, New York, 2008.

VAN DAM 2011 – R. Van Dam, *Remembering Constantine at the Milvian Bridge*, Cambridge, 2011.

DE DECKER 1999 – D. De Decker, *Une «première» dans l'histoire de l'Eglise ancienne. La prière aux armées de l'empereur Licinius*, în *La preghiera nel tardo antico dalle origini ad Agostino, XXVII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana Roma, 7-9 maggio 1998*, Rome, 1999, p. , 477-487.

DE DECKER, DUPUIS-MASAY 1980 – D. De Decker, G. Dupuis-Masay, *L'«épiscopat» de l'empereur Constantin*, Byzantion 50/1 (1980), p. 118-156.

DELMAIRE 2005 – R. Delmaire, *Introduction, II. La législation sur la religion dans le* Code Théodosien, în *Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, I, *Code Théodosien Livre XVI*, texte latin Th. Mommsen, traduction J. Rougé, introduction et notes R. Delmaire avec la collaboration de F. Richard et d'une équipe du GDR 2135, Paris, 2005 (*SC* 497), p. 35-107.

DESIDERIO, RODA, BIRASCHI 2007 – O. Desiderio, S. Roda, A. M. Biraschi (a cura di), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze 18-20 settembre 2003*, Alessandria, 2007.

DILLAIO, ZEUGE, ZOTOV 1988 – M. Dillaio, Jr., J. Zeuge, N. Zotov, *Ambiguitas Constantiniana: The Caeleste* Signum Dei *of Constantine the Great*, Byzantion 58/2 (1988), p. 333-360.

DONCIU 2012 – R. Donciu, *L'empereur Maxence*, Bari, 2012.

DROß-KRÜPE 2013 – Kerstin Droß-Krüpe, în *BMCRev* (http://bmcr.brynmawr.edu/2013/2013-01-05.html).

DUFRAIGNE 1975 – P. Dufraigne, în Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par Pierre Dufraigne, Les Belles Lettres, Paris, 1975.

DUFRAIGNE 1994 – P. Dufraigne, *Adventus Augusti, Adventus Christi. Recherche sur l'exploitation idéologique et littéraire d'un cérémonial dans l'antiquité tardive*, Paris, 1994.

DUVAL 1980 – Y.-M. Duval, *Les douze siècles de Rome et la date de la fin de l'Empire romain. Histoire et arithmologie*, în R. Chevallier (éd.), *Colloque Histoire et historiographie Clio*, Paris, 1980, p. 239-254.

DUVAL 1996 – Y.-M. Duval, *Les* aurea fulmina *des Alpes Juliennes: Le rôle des statues divines dans les lieux stratégiques*, în R. Bratož (Hrsg.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit. Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v posnorimski dobi*, Ljubljana, 1996, p. 95-108.

ENGELS 2007 – D. Engels, *Das römische Vorzeichenwesen (753-27 v. Chr.). Quellen, Terminologie, Kommentar, historische Entwicklung*, Stuttgart, 2007 (*non vidi*, *apud* KESKIAHO 2008, p. 318-320).

FELE 2009 – M. L. Fele, *Il* breuiarium *di Festo*, testo, traduzione e commento filologico con una introduzione sull'autore e l'opera, Widmannsche Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 2009 (*Bibliotheca Weidmanniana*), p. 7-87, 111-578.

FESTY 1999 – M. Festy, în Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Les Belles Lettres, Paris, 1999, p. VII-CV, 59-238.

FUSCO 1992 – F. Fusco, *Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, I, Macerata, 1992, p. 433-444.

GAUTHIER 2000 – N. Gauthier, *Le numen des empereurs chrétiens: à propos de* CIL *III, 8710 (Salone)*, în *Romanité et cité chrétienne. Permanences et mutations, intégration et exclusion du I^er^ au VI^e^ siècle. Mélanges en l'honneur d'Yvette Duval*, publié avec le concours du centre Jean-Charles Picard de l'Université Paris XIII, Paris, 2000, p. 233-246.

GEORGOUDI, KOCH PIETTRE, SCHMIDZ 2011 – C. Georgoudi, R. Koch Piettre, F. Schmidz (éds.), *La raison des signes: présages, rites, destin dans les sociétés de la méditerranée*

ancienne, Leiden-Boston, 2011.

GERING 2012 – J. Gering, *Domitian, dominus et deus? Herrschafts- und Machtstrukturen im Römischen Reich zur Zeit des letzten Flaviers*, Rahden, 2012 (*non vidi, apud* DROß-KRÜPE 2013).

GIL 2002 – L. Gil, Oneirata. *Esbozo de oniro-tipología cultural grecorromana*, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, 2002.

GIRARDET 2006 – K. M. Girardet, *Die Konstantinische Wende. Voraussetzungen und geistige Grundlagen der Religionspolitik Konstantins der Großen*, Darmstadt, 2006.

GIRARDET 2007 – K. M. Girardet, *Vom Sonne-Tag zum Sonntag. Der* dies solis *in Gesetzgebung und Politik Konstantins d. Gr.*, ZAC 11/2 (2007), p. 279-310.

GIRARDET 2008 – K. M. Girardet, *L'invention du dimanche: du jour du soleil au dimanche. Le* dies solis *dans la législation et la politique de Constantin le Grand*, în *Empire chrétien et église aux IV^e^ et V^e^ siècles. Intégration ou «concordat»? Le témoignage du* Code Théodosien, textes rassemblés et édités par J.-N. Guinot et Fr. Richard, Paris, Editions du Cerf, 2008, p. 341-370 (*non uidi*).

GIRARDET 2010 – K. M. Girardet, *Der Kaiser und sein Gott. Das Christentum im Denken und der Religionspolitik Konstantins der Großen*, Berlin-New York, 2010.

GOLDLUST 2006 – B. Goldlust, *Religion et culture dans le dernier banquet païenne lettré latine, les* Saturnales *de Macrobe*, BAGB 2 (2007), p. 147-173.

GOWING 2005 – A. M. Gowing, *Empire and Memory. The Representation of the Roman Republik in Imperial Culture*, Cambridge, 2005.

GRATTAROLA 1981 – P. Grattarola, *Ammiano Marcellino fra la «reazione» pagana e il cristianesimo*, Aevum 55/1 (1981), p. 80-95.

GRIG 2009 – L. Grig, *Imagining the Capitolium in Late Antiquity*, în *The Power of Religion in Late Antiquity*, edited by A. Cain and N. Lenski, Ashgate, 2009, p. 279-291.

GROSS-ALBENHAUSEN 1996 – K. Gross-Albenhausen, *Zur christlichen Selbstdarstellung Konstantins*, Klio 78/1 (1996) p. 171-185.

GROSS-ALBENHAUSEN 1999 – K. Groß-Albenhausen, *Imperator christianissimus. Der christliche Kaiser bei Ambrosius und Johannes Chrysostomus*, Frankfurt am Main, 1999.

HALEY 2005 – E. Haley, *Hadrian as Romulus or the Self-Representation of a Roman Emperor*, Latomus 65 (2005), p. 969-980.

HARRIS 2013 – W. V. Harris, *Due son le porte dei sogni. L'esperienza onirica nel mondo antico*, traduzione di Cristina Spinoglio, Editori Laterza, Bari, 2013.

HEIM 1988 – F. Heim, *Les auspices publics de Constantin à Théodose*, Ktèma 13 (1988), p. 41-53.

HEIM 1990 – F. Heim, *Vox exercitus, vox Dei. La désignation de l'empereur charismatique au IV^e^ siècle*, REL 68 (1990), p. 160-172.

HEKSTER 2006 – O. Hekster, *Descendants of Gods: Legendary Genealogies in the Roman Empire*, in L. de Blois, P. Funke, J. Hahn (eds.), *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire. Proceedings of the Fifth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C.-A.D. 476), Münster, June 30-July 4, 2004*, Leiden, 2006, p. 24-35.

HELLEGOUARC'H 1999 – J. Hellegouarc'h, în *Eutrope, Abrégé d'histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Les Belles Lettres, Paris, 1999, p. VII-LXXV.

HOSTEIN 2012 – A. Hostein, *Constantin et Sol sur le multiple d'or de* Ticinum *(313): bustes géminés et légitimation en temps de crise*, CEA 49 (2012) p. 281-308.

L'HUILLIER 1992 – M.-C. L'Huillier, *L'Empire des mots. Orateurs gaulois et empereurs romains 3^e^ et 4^e^ siècles*, Les Belles Lettres, Paris, 1992.

INGLEBERT 2010 – H. Inglebert, REL 112/2 (2010), p. 579.

JAVIER LOMAS 1990 – F. Javier Lomas, *Teodosio, paradigma de principe cristiano. Consideraciones de Ambrosio, Rufino de Aquileya y Augustín sobre la imperial persona*, SHHA 8 (1990), p. 149-165.

KAHLOS 2005 – M. Kahlos, *Die Grenzgestalten und die Konstruktion der Antithesen:* incerti *in spätantikem Zwischenraum*, Minerva 18 (2005), p. 153-169.

KAHLOS 2007 – M. Kahlos, *Debate and Dialogue. Christian and Pagan Cultures c. 360-430*, Aldershot-Burlington, 2007.

KAHLOS 2009 – M. Kahlos, *Forbearance and Compulsion. The Rethoric of Religious Tolerance and Intolerance in Late Antiquity*, London, 2009.

KELLY 2005 – G. Kelly, *Constantius II, Julian, and the Example of Marcus Aurelius (Ammianus Marcellinus XXI, 16, 11-12)*, Latomus 64 (2005) p. 409-416.

KELLY 2008 – G. Kelly, *Ammianus Marcellinus: The Allusive Historian*, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2008.

KESKIAHO 2008 – J. Keskiaho, în *Arctos*, 42 (2008), p. 318-320.

KLEIN 1999 – R. Klein, *Roma versa per aevum. Ausgewählte Schriften zur heidnischen und christlichen Spätantike*, Hrsg. von R. von Haehling und K. Scherberich, Hildesheim-Zürich-New York, 1999, p. 205-233.

KNELL 2010 – H. Knell, *Kaiser Trajan als Bauherr. Macht und Herrschaftsarchitektur*, Darmstadt, 2010.

KOLB 2001 – F. Kolb, *Herrscherideologie in der Spätantike*, Berlin, 2001.

KRAUTHEIMER 1993 – R. Ktautheimer, *The ecclesiastical building policy of Constantine*, în *Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990,* II, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1993, p. 509-552.

KUHOFF 2001 – W. Kuhoff, *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Nemaufban (284-313 n. Chr.)*, Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New Yok-Oxford-Wien, 2001.

LANÇON 2001 – B. Lançon, *Rome in Late Antiquity. Everyday Life and Urban Change, AD 312-609*, translated by A. Nevill, Edinburgh University Press, 2000.

LANÇON 2003 – B. Lançon, *Constantin cel Mare*, traducere, prefaţă şi note Gh. Lazăr, Bucureşti, 2003.

LEPPIN 1996 – H. Leppin, *Von Constantin dem Großen zu Theodosius II. Das christliche Kaisertum bei den Kirchenhistorikern Socrates, Sozomenos und Theodoret*, Göttingen, 1996.

LIZZI TESTA 2009 – R. Lizzi Testa, *Augures et pontifices: Public Sacral Law in Late Antique Rome (Fourth-Fifth Centuries AD)*, în *The Power of Religion in Late Antiquity*, edited by A. Cain and N. Lenski, Ashgate, 2009, p. 251-278.

LIZZI TESTA 2010 – R. Lizzi Testa, *Insula ipsa Libanus almae Veneris nuncupatur: Culti, celebrazioni, sacerdote pagani a Roma, tra IV e VI secolo*, în G. Bonamente e R. Lizzi Testa (a cura di), *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, Bari, 2010, p. 273-303.

MACÍAS VILLALOBOS 2006 – C. Macías Villalobos, *Los cometas en el mundo antiguo: entre la ciencia y la superstición*, Veleia 23 (2006), p. 41-71.

MAISANO 1995 – R. Maisano, *Il discorso di Temistio a Gioviano sulla toleranza*, în *Pagani e cristiani da Giuliano l'Apostata al sacco di Roma. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Rende, 12/13 novembre 1993)*, a cura di F. E. Consolino, Messina, 1995, p. 37-51.

MALOSSE, NOËL, SCHOULER 2010 – P.-L. Malosse, M.-P. Noël, B. Schouler (éd.), *Clio sous le regard d'Hermès: l'utilisation de l'histoire dans la rhétorique ancienne de l'époque hellénistique à l'Antiquité Tardive. Actes du colloque international de Montpellier (18-20 octobre 2007)*, Alessandria, 2010.

MARASCO 1994 – G. Marasco, *Giuliano e la tradizione pagana sulla conversione di Costantino*, RIFC 122 (1994) p. 340-354.

MARAVAL 2001 – P. Maraval, în Eusèbe de Césarée, *La théologie politique de l'Empire chrétien. Louangas de Constantin (Triakontaétérikos)*, introduction, traduction et notes par P. Maraval, Les Éditions du Cerf, Paris, 2001.

MARAVAL 2004 – P. Maraval, în *Socrate de Constantinpople, Histoire ecclésiastique. Livre I*, texte grec de l'édition G. C. Hansen (*GCS*), traduction par P. Périchon et P.

Maraval, introduction et notes par P. Maraval, Paris, 2004 (*SC* 477).

MARCONE 2012 – A. Marcone, *Gli ultimi pagani di Roma*, Athenaeum, 100 (2012), p. 359-371.

MARELLI 1984 – U. Marelli, *L'epigrafe di Decio a Cosa e l'epiteto di* restitutor sacrorum, Aevum 58 (1984) 52-56.

MARGUTTI 2012 – S. Margutti, *Costantino e Rea-Tyche: per una reinterpretazione di Zos. II, 31, 2-3*, în *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 521-532.

MARIE 1989 – M.-A. Marié, *Virtus et Fortuna chez Ammien Marcellin. La responsabilité des dieux et des hommes dans l'abandon de Nisibe et la défaite d'Adrianople (*Res Gestae, *XXV, 9 et XXXI)*, în REL 67 (1989), 179-190.

MARKSCHIES 2007 – Chr. Markschies, *Kaiserzeitliche christliche Theologie und ihre Institutionen. Prolegomena zu einer Geschichte der antiken christlichen Theologie*, Tübingen, 2007.

MARROU 1977 – H.-I. Marrou, *Décadence romaine ou antiquité tardive? III^e – VI^e siècle*, Paris, 1977.

MATSON ODAHL 2006 – Ch. Matson Odahl, *Constantin şi Imperiul creştin*, traducere de M. Pop, Bucureşti, 2006.

MAZZA 1993 – M. Mazza, *Costantino nella storiografia ecclesiastica (dopo Eusebio)*, în *Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990,* II, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1993, p. 659-692.

MEULDER 1991 – M. Meulder, *Julien l'Apostat contre les Parthos, un guerrier impie*, Byzantion 61 (1991), p. 458-495.

METHY 2000 – N. Méthy, *Éloge rhétorique et propagande politique sous le Haut-Empire. L'exemple du Panégyrique de Trajan*, MEFRA 112/1 (2000), p. 360-411.

MITCHELL, VAN NUFFELEN 2009 – S. Mitchell, P. van Nuffelen, *Monotheism between Pagans and Christians in Late Antiquity*, Leuven, 2009.

MITCHELL, VAN NUFFELEN 2010 – S. Mitchell, P. van Nuffelen (eds.), *One God. Pagan Monotheism in the Roman Empire*, Cambridge, 2010.

MOMIGLIANO 1964 – A. Momigliano, *Pagan and Christian Historiography in the Fourth Century A. D.*, în *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, essays edited by A. Momigliano, Oxford, 1964, p. 86-97.

MONACO 2000 – E. Monaco, *Il Tempio di Venere e Roma. Appunti sulla fase del IV secolo*, în *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma, 2000, p. 58-60.

MORENO RESANO 2006 – E. Moreno Resano, *La semblanza de Constantino en la obra de Libano*, Gerión 24/1 (2006), p. 346-347.

MORENO RESANO 2009 – E. Moreno Resano, *La ley constantiniana del* Dies Solis *en su contexto político y legislativo*, SHHA 27 (2009), p. 187-206.

NERI 1992a – N. Neri, Medius princeps. *Storia e immagine di Costantino nella storiografia latina pagana*, Bologna, 1992.

NERI 1992b – V. Neri, *Costantino nei* Caesares *di Aurelio Vittore*, în *Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990,* I, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1992, p. 701-736.

NIGRO 2013 – G. A. Nigro, *Figure imperiali negli scritti dei Padri Cappadoci*, C&C 8/1 (2013), 229-269.

VAN NUFFELEN 2006 – P. van Nuffelen, *Zur Rezeption des Kaiserkultes in der Spätantike*, AncSoc, 32 (2002) p. 263-282.

O'DONNELL 1979 – J. J. O'Donnell, *The Demise of Paganisme*, Traditio 35 (1979), p. 45-88.

O'MEARA, SCHAMP 2006 – *Miroirs de prince de l'Empire romain au IV^e siècle*, Antho-

logie éditée par D. O'Meara et J. Schamp, Paris, 2006.

PASCHOUD 1971 – F. Paschoud, *Zosime 2, 29 et la vision païenne de la conversión de Constantin*, Historia 20 (1971) p. 335-353.

PASCHOUD 1975a – F. Paschoud, *Deux ouvrages récents sur l'*Epitome de Caesaribus *et Aurélius Victor*, în *REL* 53 (1975), p. 86-94.

PASCHOUD 1975b – F. Paschoud, *Cinq études sur Zosime*, Paris, 1975.

PASCHOUD 1979 – F. Paschoud, în Zosime, *Histoire Nouvelle*, II/2 (*Livre IV*), texte établi et traduit par F. Paschoud, Les Belles Lettres, Paris, 1979.

PASCHOUD 1993 – F. Paschoud, *Ancora sul rifiuto di Costantino di salire al Campidoglio*, în *Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, II, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1993, p. 737-748.

PASCHOUD 1995 – F. Paschoud, *Zosime et Constantin. Nouvelles controverses*, MH 54/1 (1995), p. 17-28.

PASCHOUD 1996 – F Paschoud, *L'imperi roma cristia vist per un paga: la Historia Nova de Zosim*, în Ítaca, 9-11 (1995), 1996, p. 151-157.

PASCHOUD 1997 – F. Paschoud, *Pour un mille six centième anniversaire: le Frigidus en ébullition*, AnTard 5 (1997), p. 275-280.

PASCHOUD 2001 – F. Paschoud, *Les étapes d'une perte d'identité: les défenseurs du paganisme officiel face au naufrage de leur monde (312-410)*, în *Identità e valori: fattori di aggregazioni e fattori di crisi nell'esperienza politica antica, Bergamo, 16-18 dicembre 1998*, a cura di A. Barzanò, C. Bearzot, F. Landucci, L. Prandi, G. Zecchini, Roma, 2001, p. 227-240.

PASCHOUD 2002 – F. Paschoud, în *Histoire Auguste*, V/2, *Vie de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérien et Carin*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, second tirage, Paris, 2002.

PASCHOUD 2006 – F. Paschoud, *Eunape, Olympiodore, Zosime. Scripta minora. Recueil d'articles, avec* addenda, corrigenda, *mise à jour et* indices, Edipuglia, Bari, 2006.

PASCHOUD 2011 – F. Paschoud, în *Histoire Auguste*, IV/3, *Vies des trente tyrans et de Claude*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, Paris, 2011.

PEREIRA DA SILVA 2009 – D. Pereira da Silva, *Ticinum: um estudo da propaganda política de Constantino I*, Nearco II/4 (2009), p. 57-67 (http://www.nea.uerj.br/nearco/index.html).

PÉREZ MEDINA 1990 – M. Pérez Medina, *Breves consideraciones en torno a la reaccion pagana: 384-410 A.D.*, SHHA 8 (1990) p. 61-71.

PERRELLI 1995 – R. Perrelli, *La vittoria 'cristiana' del Frigido*, în F. E. Consolino (a cura di), *Pagani e cristiani da Giuliano l'Apostata al sacco di Roma. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Rende, 12/13 novembre 1993)*, Messina, 1995, p. 257-265.

PIETRI 2001 *apud* VEYNE 2010, 101.

PINYOL I RIBAS 1981 – J. Pinyol i Ribas, *La reaccion pagana del s. IV*, MHA 5 (1981), p. 165-172.

PISANI SARTORIO 2000 – G. Pisani Sartorio, *Il Palazzo di Massenzio sulla via Appia*, în *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma, 2000, p. 116-119.

PIZZANI 1993 – U. Pizzani, *Costantino e l'*Oratio ad sanctorum coetum, în *Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, II, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1993, p. 791-822.

POHLSANDER 1996 – H. A. Pohlsander, *Împăratul Constantin*, traducere de M. Acsente, Bucureşti, 1996.

DEL PONTE 2003 – R. del Ponte, *La città degli Dei. La tradizione di Roma e la sua continuità*, Genova, 2003.

PUECH – V. Puech, *Constantin selon T. D. Barnes: entre érudition et imagination*, în *AnTard* 19 (2011), p. 323-331.

QUACQUARELLI 1986 – A. Quacquarelli, *Reazione pagana e trasformazione della cultura (fine IV secolo d.C.)*, Bari, 1986.

R.-ALFÖLDI 2001 – M. R.-Alföldi, Gloria Romanorum. *Svhriften zur Spätantike. Zum 75. Geburstag der Verfasserin am 6. Juni 2001*, Hg. Von H. Bellen und H.-M. von Kaenel, Stuttgart, 2001.

RAMELLI 2006 – I. Ramelli, *Il basileus come nomos empsychos tra diritto naturale e diritto divino. Spunti platonici del concetto e sviluppi di età imperiale e tardoantica*, Neapoli, 2006.

REBENICH 2000 – S. Rebenich, *Vom dreizehnten Gott zur dreizehnten Apostel?*, în *ZAC* 4 (2000), p. 300-324.

REQUENA JIMÉNEZ 2001 – M. Requena Jiménez, *El emperador predestinato. Los presagios de poder en época imperial romana*, în *Interclassica*, 2001, p. 9-199.

REQUENA JIMÉNEZ 2003a – M. Requena Jiménez, *Un nuevo Hércules: el presagio de poter de Marco Clodio Pupieno Máximo*, *REL* 62/4 (2003) p. 883-897.

REQUENA JIMÉNEZ 2003b – M. Requena Jiménez, *Lo maravilloso y el poder. Los presagios de imperio de los emperadores Aureliano y Tácito en la Historia Augusta*, Valencia, 2003.

RIVES 2012 – J. B. Rives, *Between orthopraxy and orthodoxy: Constantine and animal sacrifice*, în *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 153-163.

LA ROCCA 1992 – E. La Rocca, *La fondazione di Costantinopoli*, în *Costantino il Grande dall'Antiquità all'Umanesimo. Colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico. Macerata, 18-20 Dicembre 1990*, II, a cura di G. Bonamente, F. Fusco, Macerata, 1993, p. 553-583.

RODRÍGUEZ GERVÁS 1991 – M. J. Rodríguez Gervás, *Constantino y la utilización politico-ideologica de Roma*, în *SHHA* 8 (1991), p. 49-54.

RODRÍGUEZ GERVÁS 2009 – M. Rodríguez Gervás, *Otras batallas: escenarios oníricos en la disolución del sistema tetrárquico*, în *SHHA* 27 (2009) p. 103-113.

ROHRBACHER 2002 – D. Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity*, London-New York, 2002.

ROSEN 1998 – K. Rosen, Sanctus Marcus Aurelius, în *Historiae Augustae Colloquia Nova Series*, VI, *Colloquium Argentoratense*, Bari, 1998, p. 285-296.

RUFUS FEARS 1981 – J. Rufus Fears, *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology*, în *ANRW*, II/17.1, 1981, p. 3-141.

RUFUS FEARS 1997 – J. Rufus Fears, Princeps a Diis Electus: *the Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome*, Roma, 1997.

RYAN 2009 – F. X. Ryan, *Pacatus on the mnemonic capabilities of republican political figures*, în *Leeds International Classical Studies*, 8.1, 2009 (http://www.leeds.ac.uk/classics/lics/).

SABBAH 1983 – G. Sabbah, în Sozomène, *Histoire ecclésiastique. Livres I-II*, texte grec de l'édition J. Bidez, introduction par B. Grillet et G. Sabbah, traduction par A.-J. Festugiège, annotation par G. Sabbah, Paris, 1983 (*SC* 306).

SABBAH 2010 – G. Sabbah, *Ammien Marcellin et les idéologies dominantes au IV^e^ siècle*, în *Historiae Augustae Colloquia Nova Series*, XI, *Colloquium Genevense. In honorem F. Paschoud septuagenarii. Les traditions historiographiques de l'Antiquité tardive: idéologie, propagande, fiction, réalité*, Bari, 2010, p. 175-193.

SALAMITO 2012 – J.-M. Salamito, *Constantin vu par Augustin. Pour une relecture de* Civ. *5, 24*, în *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 549-562.

SANTANGELI VALENZANI 2000 – R. Santangeli Valenzani, *La politica urbanistica tra i tetrarchi e Costantino*, în Aurea Roma. *Dalla città pagana alla città cristiana*, a cura di S. Ensoli, E. La Rocca, Roma, 2000, p. 41-44.

SAYLOR RODGERS 1980 – B. Saylor Rodgers, *Constantine's Pagan Vision*, în Byzantion 50/1 (1980), p. 259-278.

SCARDIGLI 2011 – B. Scardigli, *Prodigi in Ammiano Marcellino*, în *Scritti di storia per Mario Pani*, a cura di S. Cagnazzi, M. Chelotti, A. Favuzzi, F. Ferrandini Troisi, D. P. Orsi, M. Silvestrini, E. Todisco, Edipuglia, Bari, 2011, p. 441-454.

SCHEITHAUER 2000 – A. Scheithauer, *«Romanum imperium a Romulo exordium habet». Das Bild des Romulus bei Cicero, Dionys von Halikarnass, Livius und Plutarch*, în A. Haltenhoff, Fr.-H. Mutschler (Hrsg.), *«Hortus litterarum antiquarum». Festschrift für Hans Armin Gärtner zum 70. Geburtstag*, Heidelberg, 2000, p. 495-513.

SCHLMEYER 2009 – M. Schlmeyer, *Geschichtsbilder für Pagane und Christen.* Res Romanae *in den spätantiken Breviarien*, Berlin-New York, 2009.

SCHLUMBERGER 1974 – J. Schlumberger, *Die* Epitome de Caesaribus. *Untersuchungen zur heidnischen Geschichtsschreibung des 4. Jahrhunderts n. Chr.*, München, 1974.

SEGOLINI, CORSINI 1982 – M. P. Segolini, A. R. Corsini, *Eutropii Lexicon*, Studium Generale Civitatis Perusii, MCMLXXXII.

SEYFARTH 1965 – W. Seyfarth, *Ammianus Marcelinus und das Fatum*, Klio, 43-45 (1965), p. 291-306.

SMITH 2011 – R. Smith, *Measures of Difference: The Fourth-Century Transformation of the Roman Imperial Court*, AJPh 132/1 (2011), p. 138-140, 146-149.

SPRINGER 1996 – M. Springer, *Die Schlacht am Frigidus als quellenkundliches und literaturgeschichtliches Problem*, în R. Bratož (Hrsg.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit. Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v posnorimski dobi*, Ljubljana, 1996, p. 45-94.

STEPPER 2003 – R. Stepper, *Augustus et sacerdos. Untersuchungen der römischen Kaiser als Priester*, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Wiesbaden, 2003.

STRAUB 1955 – J. Straub, *Konstantins Verzicht auf dem Gang zum Kapitol*, Historia 4/2-3 (1955), p. 297-313.

SZIDAT 1990 – J. Szidat, *Constantin bei Augustin*, REAug 36/2 (1990) p. 243-256.

TABATA 1995 – K. Tabata, *The Date of Setting of the Constantinian Inscription of Hispellum (CIL XI, 5265 = ILS 705)*, SCO 45 (1995), p. 369-405.

TANTILLO 2003 – I. Tantillo, *L'impero della luce. Riflessioni su Costantino e il Sole*, MEFRA 115/2 (2003), p. 985-1048.

TEJA 2010 – R. Teja, *"Guerra de oráculos": el profetismo politico de los monjes en la polémica entre paganos y cristianos de Juliano a Teodosio I*, în *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, a cura di G. Bonamente e R. Lizzi Testa, Edipuglia, Bari, 2010, p. 357-376.

DE TRIZIO – M. S. de Trizio, *Commento*, în *Panegirico di Mamertino per Massimiano e Diocletiano (*Panegyrici Latini *21 [10])*, a cura di M. S. de Trizio, Bari, 2009, p. 53-127.

VERA GARCÍA, GARCÍA MARTÍNEZ 1996 – C. Vera García, M. García Martínez, *Apuntes para el estudio iconografico de los reversos consecratio de Claudio II*, MHA 17 (1996), p. 275-291.

VEYNE 2010 – P. Veyne, *Când lumea noastră a devenit creştină (312-394)*, traducere şi prefaţă C. Gaiu, Bucureşti, 2010.

DE VITA 2011 – M. C. De Vita, *Giuliano imperatore filosofo neoplatonico. Temi metafisici e problemi del pensiero antico*, Milano, 2011.

WALTER 2004 – U. Walter, Memoria *und* res publica. *Zur Geschichtskultur im republikanischen Rom*, Verlak Antike, Frankfurt am Main, 2004.

WALLRAFF 2001 – M. Wallraff, Verus Sol. *Sonnenverehrung und Christentum in der Spätantike*, Münster, 2001.

WIEMER 1994 – H. U. Wiemer, *Libanios und Zosimus über den Rom-Besuch Konstantins I. im Jahre 326*, Historia 43 (1994), p. 469-494.

ZECCHINI 2012 – G. Zecchini, *Costantino* episcopus paganorum?, în *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 145-152.

ZUGRAVU 2003 – N. Zugravu, în Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman*, *editio bilinguis*, traducere de M. Alexianu şi R. Curcă, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 2003 (*Bibliotheca Classica Iassiensis* I), p. 19-140, 197-364.

ZUGRAVU 2006 – N. Zugravu, în Aurelius Victor *Liber de Caesaribus. Carte despre împăraţi*, *editio bilinguis*, traducere de M. Paraschiv, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de N. Zugravu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 2006, p. 13-80, 199-498.

ZUGRAVU 2011 – Imperator bonus *la Pseudo-Aurelius Victor*, în *Studii de arheologie şi istorie. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani. Studies in archaeoloy and history. An anniversary volume to professor Nicolae Gudea on his 70th birthday* (ed. C. Cosma), Cluj-Napoca, 2011, p. 417-426.

ZUGRAVU 2012a – N. Zugravu, Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împăraţi*, *editio bilinguis*, traducere şi consideraţii lingvistice de M. Paraschiv, ediţie îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, Iaşi, 2012 (*Thesaurus Classicus* I), p. 11-108, 230-585.

ZUGRAVU 2012b – N. Zugravu, *Le idee politiche di un* homo nouus *della tarda Antichità – Sesto Aurelio Vittore*, C&C 7/1 (2012), p. 249-266.

A PARTICIPAT SFÂNTUL THEOTIM I DE TOMIS LA SINODUL DE LA AD QUERCUM DIN 403 p. Chr.?

Ionuț HOLUBEANU[*]

Keywords: *Christianity, St. Theotimus I of Tomis, St. John Chrysostom, Ad Quercum ("Oak") Synod, Origenist controversy.*

Cuvinte cheie: *Creștinism, Sf. Theotim I de Tomis, Sf. Ioan Hrisostom (Ioan Gură de Aur), Sinodul de la Ad Quercum ("La Stejar"), disputa origenistă.*

Abstract: *One of the most prominent bishops of Tomis, the metropolis of the Roman province of Scythia Minor (today's Dobruja, in Romania and Bulgaria), was St. Theotimus I (c.390-c.407). He is a saint honored in both the Eastern and Western Christian traditions and a miracle-worker (cf. Sozomen, Historia ecclesiastica, VII, 26).*

St. Theotimus was contemporaneous with St. John Chrysostom (398-404; d. 407), the archbishop of Constantinople, and his friend. In the Constantinopolitan synod summoned by St. Epiphanius of Salamis (365/7-403) in 402, St. Theotimus firmly refused to sign his assent to the decrees against the writings of Origen (d.253/4). Thus, he indirectly supported John Chrysostom, who was accused of Origenism.

Some of the Romanian scholars have asserted that St. Theotimus took part even at the Ad Quercum („Oak") synod, in 403 AD, supporting John Chrysostom.

Analyzing the information of the main historical sources – Palladius of Galatia (Dialogus Historicus), Socrates Scholasticus (Historia Ecclesiastica), Sozomen (Historia Ecclesiastica), Photios I of Constantinople (Bibliotheca) – regarding the synod and the previous events, the author concluded that St. Theotimus did not take part in it. None of these sources made mention of St. Theotimus in that synod. Moreover, Palladius (Dialogus historicus, ch. VIII) maintained that the supporters of John Chrysostom refused to take part in it. They remained in Constantinople together with the archbishop, who refused to recognize the legality of a synod in which his open enemies were judges.

All the historical sources disclosed the Ad Quercum synod rather as an assembly of John Chrysostom's adversaries. The presence in the synod would have meant to condemn the archbishop of Constantinople.

One of the most important sources regarding this issue is Photios' Bibliotheca

[*] Ionuț Holubeanu: Universitatea „Ovidius", Facultatea de Teologie Ortodoxă Constanța; e-mail: ionutho@gmail.com.

(cod.59). This Patriarch of Constantinople (858-867; 877-886), although he was not contemporaneous with the events, had the proceedings of the synod at hand. He did not mention the name of the bishop of Tomis as a member of the synod. At the same time, he asserted that all its members condemned John Chrysostom and declared them deposed. Obviously, such an attitude contradicts both the friendship relationship with John Chrysostom and the holiness of St. Theotimus and excludes the presence of the latter in that synod.

Rezumat: *Unul dintre cei mai de seamă ierarhi ai Tomisului, metropola provinciei romane Scythia Minor (actuala Dobrogea, în România și Bulgaria), a fost Sf. Theotim I (c.390-c.407). El este cinstit ca sfânt atât în Biserica Ortodoxă, cât și în cea Romano-Catolică, fiind cunoscut încă din timpul vieții ca făcător de minuni (cf. Sozomen, Istoria bisericească, VII, 26).*

Sf. Theotim a fost contemporan și prieten al Sf. Ioan Gură de Aur (398-404; +407), arhiepiscopul Constantinopolului. Într-un sinod convocat în capitala Imperiului de Sf. Epifanie de Salamina (365/7-403) în anul 402, Sf. Theotim a refuzat în mod hotărât să semneze condamnarea scrierilor lui Origen (+253/4). În felul acesta, ierarhul tomitan l-a sprijinit, în mod indirect, pe Ioan Gură de Aur, care era acuzat, printre altele, de origenism.

Unii dintre cercetătorii români afirmă participarea Sf. Theotim la sinodul de la Ad Quercum („La Stejar") din 403, unde l-ar fi sprijinit pe Ioan Gură de Aur. Analizând informațiile istorice din principalele izvoare păstrate – Paladie al Galatiei (Dialog istoric), Socrate Scolasticul (Istoria bisericească), Sozomen (Istoria bisericească), Fotie I al Constantinopolului (Bibliotheca) – referitoare la acel sinod și la evenimentele care l-au precedat, autorul a conchis că Sf. Theotim nu a participat la dezbaterile din cadrul acelui sinod. Niciunul dintre izvoare nu pomenește numele Sf. Theotim în legătură cu acel sinod. Mai mult, Paladie (Dialog istoric, VIII) afirmă că susținătorii lui Ioan Gură de Aur au refuzat să ia parte la acel sinod. Ei au rămas în Constantinopol alături de arhiepiscopul Capitalei, care, la rândul său, a refuzat să recunoască legitimitatea unui sinod în care principalii săi acuzatori își arogaseră calitatea de judecători.

În izvoarele istorice pomenite mai sus, sinodul de la Ad Quercum este descris drept o adunare a adversarilor lui Ioan Gură de Aur. Chiar și numai simpla participare la el ar fi echivalat cu aprobarea condamnării arhiepiscopului de Constantinopol.

Una dintre cele mai importante surse istorice care contribuie în mare măsură la elucidarea temei analizate o constituie lucrarea Bibliotheca (cod. 59) a patriarhului Fotie (858-867; 877-886) al Constantinopolului. Deși nu a fost contemporan cu acele evenimente, el a avut la dispoziție documentele sinodului, încă păstrate în vremea sa. Expunând derularea dezbaterilor din cadrul său pe temeiul acelor documente, Fotie nu pomenește niciodată participarea ierarhului de Tomis. Pe de altă parte, el precizează că toți participanții au aprobat condamnarea și caterisirea lui Ioan Gură de Aur. Fără îndoială, un astfel de comportament nu poate fi atribuit ierarhului tomitan. El este cu totul contrar prieteniei care îl lega de ierarhul constantinopolitan și sfințeniei vieții sale. Ca atare, participarea Sf. Theotim I de Tomis la sinodul de la Ad Quercum este exclusă.

Una dintre cele mai mari personalități teologice care a păstorit în fruntea Mitropoliei Tomisului a fost Sf. Theotim I (c.390-c.407)[1]. Despre el s-au păstrat mai

[1] Sfântului Theotim I de Tomis i-au fost dedicate mai multe pagini în studiile istoricilor, vezi ERBICEANU 1898, p. 373-374; NETZHAMMER 2005, p. 34-38; ZEILLER

multe informații istorice. Se știe, astfel, că era de neam scit, adică un localnic din provincia Scythia Minor, și de formație monahală[2], călugărit, cel mai probabil, într-una dintre mănăstirile provinciei. Întâistătător al Tomisului a devenit aproximativ în ultimul deceniu al secolului al IV-lea. Este posibil ca el să fi fost primul mitropolit ales de către sinodul eparhiei bisericești a Scythiei, înființate, cel mai probabil, în anul 381[3].

Alegerea sa în fruntea Mitropoliei Scythiei se va fi datorat, în primul rând, sfințeniei vieții sale. De altfel, izvoarele istorice păstrate îl prezintă ca pe un ascet și taumaturg, respectat și apreciat de contemporani și de urmași[4]. Amintirea sa s-a păstrat vie în Biserica ecumenică și după trecerea sa la cele veșnice, numele și învățătura curată mărturisită de el fiind invocate în cadrul Sinodului al IV-lea ecumenic de la Calcedon (451)[5].

Cea mai clară dovadă a recunoașterii virtuților și a curăției credinței mărturisite de el este, desigur, cinstirea sa ca sfânt încă din vechime[6].

Acestea sunt, în câteva cuvinte, principalele coordonate biografice ale Sf. Theotim I al Tomisului. Lor li se pot adăuga calitățile sale de scriitor[7] și misionar creștin între barbarii huni stabiliți în vremea păstoririi sale în teritoriul din stânga Dunării[8].

Prietenia Sf. Theotim I cu Sf. Ioan Gură de Aur

Sf. Theotim I a fost și un apropiat și susținător al Sf. Ioan Gură de Aur (398-404; †407). Prietenia celor doi trebuie privită ca ceva firesc, dacă se are în vedere viețuirea lor curată, preocupările comune și nu în ultimul rând, dependența canonică directă a scaunului tomitan de cel constantinopolitan. Prietenia celor doi

---

1918, p. 172, 547-549; AUNER 1920, col. 1243-1244; NAGHIU 1945, p. 167-171; MOISESCU, LUPȘA, FILIPAȘCU 1957, p. 81-82; COMAN 1957, p. 46-50; COMAN 1977, p. 167-168; COMAN 1979a, p. 185-195; GEORGESCU 1962, p. 24-26; ŞERBĂNESCU 1969, p. 1008-1015; RĂMUREANU 1974, p. 1006-1011; RĂMUREANU 1997, p. 338-350; BRANIȘTE 1979, p. 51-52; PĂCURARIU 1991, p. 145-146; PĂCURARIU 1994, p. 50-53; VORNICESCU 1984, p. 43-48; POPESCU 1987, p. 166-172; POPESCU 1989, p. 61-65; POPESCU 1994, p. 118-123; GANEA 1992, p. 100-108; ZUGRAVU 1997, p. 241-243; VICOVAN 2004, p. 345-356; DURĂ 2006, p. 35-39; IONIȚĂ 2009, p. 9-17.

[2] SOZOMENUS, VII, 26, 6, FHDR, II, p. 228-229.

[3] Pentru înființarea eparhiei bisericești Scythia, vezi HOLUBEANU 2013, p. 637-649. Odată cu înființarea acestei eparhii, alegerea mitropolitului de Tomis a căzut în sarcina nou creatului sinod mitropolitan și a unora dintre episcopii din eparhiile învecinate, vezi FLOCA 1992, p. 53, 234. Sinodul eparhiei Scythia era format din ierarhul tomitan, care deținea și președinția sinodului, și din episcopii săi sufragani din sudul Peninsulei Crimeea. În cadrul acestui sinod, elementul regional trebuie să fi fost preponderent. Ca atare, nu pare deloc întâmplător faptul că acestui sinod i se datorează și alegerea celui dintâi ierarh tomitan despre care izvoarele afirmă în mod clar că era de neam scit, adică un localnic din Scythia Minor, iar nu un cleric provenit din altă provincie a Imperiului, precum a fost Sf. Bretanion, cel originar din Capadocia.

[4] SOZOMENUS, VII, 26, FHDR, II, p. 228-229.

[5] Vezi DURĂ 1988, p. 92-96.

[6] *Acta Sanctorum Aprilis*, II, ziua a 20-a, p. 755-756.

[7] HIERONYMUSa, 131, FHDR, II, p. 186-187; IOANNES DAMASCENUS, col. 241^{A}, 320^{D}, 364^{AB}, 520^{B}, 525^{A}, 533^{D}.

[8] SOZOMENUS, VII, 26, FHDR, II, p. 228-229; HIERONYMUSb, FHDR, II, p. 186-187.

este ilustrată, în principal, de două evenimente petrecute la Constantinopol.

Primul privește participarea Sf. Theotim I la un sinod ținut în capitala Imperiului în anul 400. Natura respectivului sinod nu este în mod clar cunoscută. Pare a fi vorba de un sinod al diocezei Tracia, ale cărui ședințe se desfășurau periodic în capitala Imperiului. Episcopul Paladie de Helenopolis, cel care descrie evenimentul[9], prezentând numele celor mai de seamă participanți, deschide lista cu ierarhul tomitan. Numele acestuia este urmat de cel al mitropolitului eparhiei Haemimontus – Ammun de Adrianopolis –, și de cel al mitropolitului eparhiei Galatia Prima – Arabianus al Ancirei. Pe toți trei, Paladie îi descrie ca fiind *πάντων μητροπολιτῶν γεγηρακότων* (“*toți mitropoliți bătrâni*”)[10]. Această formulă trebuie privită ca una admirativă[11].

Menționarea în fruntea acestor *mitropoliți bătrâni* a ierarhului tomitan dovedește prestigiul de care el se bucura între contemporani. În plus, respectul lui Paladie față de Sf. Theotim, după cum reiese din același pasaj, dovedește, indirect, apropierea dintre ierarhul tomitan și Sf. Ioan Gură de Aur. Scopul scrierii lui Paladie era tocmai acela de a apăra memoria marelui arhiepiscop constantinopolitan și de a proba nevinovăția lui în fața acuzelor de tot felul ce îi fuseseră aduse de către adversari. Ca atare, este greu de închipuit că Paladie, în cazul în care St. Theotim ar fi condamnat în vreun fel acțiunile Sf. Ioan Gură de Aur, l-ar fi pomenit cu un atât de mare respect. În plus, relatând evenimentele legate de sinodul din anul 400, Paladie nu precizează în niciun loc ca ierarhul tomitan să fi dezaprobat în vreun fel atitudinea Sf. Ioan Gură de Aur. Aceasta deși, ulterior, implicarea celui din urmă în rezolvarea problemelor ivite în Biserica Asiei, discutate chiar la acest sinod, a constituit unul dintre capetele de acuzare aduse ierarhului constantinopolitan[12].

---

[9] PALADIE, XIII-XIV, p. 99-103. Cât privește aprecierile lui ZUGRAVU 2007, p. 14, referitoare la acest sinod constantinopolitan, le considerăm greșite. Respectivul sinod nu a fost convocat „pentru clarificarea situației eparhiilor din dioceza Asiei”, după cum afirmă dumnealui. PALADIE, XIII, p. 99 și urm., principalul izvor istoric privitor la acel eveniment, afirmă, în mod foarte clar, că episcopii din Asia se aflau în Constantinopol cu alte treburi, și nu convocați la acel sinod. În plus, judecarea problemelor bisericești din dioceza Asiei a fost demarată mai târziu, ea nefiind pe lista inițială a problelor dezbătute. Vezi și *infra*, nota 12.

[10] PALLADIUS, XIII, col. 47.

[11] Termenul *bătrân* are în limbajul bisericesc un dublu sens. El poate indica vârsta înaintată a unei persoane. Adeseori, el relevă, însă, nu atât vârsta, cât înțelepciunea dobândită prin sfințirea vieții. Paladie însuși analizează acest termen în mod detaliat, relevând dublul său sens, vezi PALADIE, IV, p. 44-47. Tot el, scriind despre episcopul Elpidius al Laodiceei, îl caracteriza ca fiind „bătrân atât la plete, cât și la minte”, PALADIE, IX, p. 70. Și în cazul Sf. Theotim și al celorlalți doi mitropoliți pomeniți după el, termenul *bătrân* pare că exprimă ambele sensuri – atât vârsta, cât și înțelepciunea celor pomeniți. Pentru aprecieri privind vârsta Sf. Theotim I, vezi și *infra* nota 14.

[12] La sinodul din anul 400, s-a prezentat, mai târziu, și episcopul Eusebius de Valentinopolis, un ierarh din dioceza Asiei. Acesta a înaintat o plângere cu șapte capete de acuzare îndreptată împotriva mitropolitului Antonin al Efesului, întâistătătorul Bisericii din acea dioceză. Sfântului Ioan Gură de Aur i s-a reproșat, la sinodul de la Ad Quercum (403), printre altele, și implicarea în rezolvarea acestui caz, interpretată drept un amestec în problemele interne ale Bisericii dintr-o altă dioceză – vezi PHOTIUS, cod. LIX, col. 112^{AB} – și, drept urmare, o încălcare a canonului al 2-lea al Sinodului al II-lea ecumenic

Relatarea lui Paladie privitoare la sinodul din anul 400 contribuie, însă, într-o măsură și mai mare la înțelegerea apropierii dintre Sf. Theotim și Sf. Ioan Gură de Aur. Paladie precizează că, în fața mulțimii de acuzații aduse exarhului diocezei Asia – Antonin al Efesului –, cei mai în vârstă dintre ierarhii participanți l-au sfătuit pe Sf. Ioan Gură de Aur, președintele acelui sinod, să cerceteze doar acuzația cea mai gravă:

„Λέγουσιν οἱ γέροντες τῶν ἐπισκόπων τῷ Ἰωάννῃ, ἀκούσαντες τὴν δύναμιν τοῦ βιβλίου· … ἀπὸ τοῦ φρικωδεστέρου ἡ ἐξέτασις γένηται", („Auzind implicațiile actului <de reclamație>, cei mai bătrâni dintre episcopi îi spun lui Ioan <Gură de Aur>: … să se facă cercetarea plecând de la cea mai înfricoșătoare <acuzație>." - *trad.n.*)[13].

Sfatul lor a fost urmat întocmai de ierarhul constantinopolitan.

Deși, în acest caz, numele Sf. Theotim nu este menționat în mod expres, caracterizarea sa ca *mitropolit bătrân*, făcută de Paladie cu doar un capitol înainte, cu prilejul descrierii aceluiași eveniment, și pomenirea sa, după cum s-a văzut, chiar în fruntea celorlalți mitropoliți înaintați în vârstă și înțelepciune care erau de față, permit concluzia că, în cazul dat, unul dintre sfătuitorii Sf. Ioan Gură de Aur a fost și întâistătătorul Scythiei. Pe temeiul acestui pasaj, Sf. Theotim I poate fi privit nu doar ca apropiat și prieten al arhiepiscopului Capitalei, ci și ca sfătuitor al acestuia în problemele bisericești importante, asemenea altor ierarhi îmbunătățiți duhovnicește[14].

Susținerea ierarhului constantinopolitan de către Sf. Theotim I al Tomisului și, implicit, prietenia care îi lega pe cei doi, reies, într-un mod și mai clar, din atitudinea celui din urmă la un alt sinod, desfășurat la Constantinopol, în anul 402[15]. Sf. Epifanie de Salamina, sosit în Capitală, i-a convocat atunci pe toți

---

(Constantinopol, 325): *„Episcopii puși peste o dieceză, să nu se întindă (treacă) asupra bisericilor din afara hotarelor lor***,...**", vezi FLOCA 1992, p. 65. Din relatarea lui PALADIE, XIII-XIV, p. 99-102, reiese că Sf. Ioan Gură de Aur s-a implicat în rezolvarea acelui caz pe temeiul plângerii care i-a fost înaintată de ep. Eusebius de Valentinopolis. În plus, mitropolitul Antonin al Efesului nu a respins intervenția ierarhului Capitalei. Ulterior, după moartea mitropolitului de Efes, ierarhul constantinopolitan s-a implicat din nou în rezolvarea acelui caz în urma unei solicitări exprese venite din partea clerului și a episcopilor Bisericii din Asia, vezi PALADIE, XIV, p. 104. Pe temeiul celor două solicitări și a acceptului mitropolitului de Efes, intervenția Sf. Ioan Gură de Aur în afacerile Bisericii vecine era în deplin acord cu prevederile aceluiași canon: *„Iar nechemați (s.n.), episcopii să nu treacă peste dieceza lor pentru hirotonie sau pentru alte oarecari* (lucruri de cârmuire bisericească) *cârmuiri bisericești.*", FLOCA 1992, p. 66.

[13] PALLADIUS, XIV, col. 49.

[14] Pe temeiul acestor două paragrafe din opera lui Paladie, se poate presupune că Sf. Theotim era mai în vârstă decât Sf. Ioan Gură de Aur. Diferența dintre ei poate fi apreciată la aproximativ 10 ani. În acest caz, data nașterii sale trebuie plasată în jurul anilor 335-337, la sinodul din anul 400 având în jur de 63-65 de ani. Din acest punct de vedere, aprecierile lui COMAN 1957, p. 46 și COMAN 1979a, p. 186, referitoare la diferența de vârstă dintre cei doi ierarhi – 10-15 ani –, sunt pe deplin credibile.

[15] Datarea acestui sinod în anul 402 a fost făcută de BARONIUS 1866, p. 355, nr. 9, și p. 373, nr. 3, fiind acceptată de istoricii moderni, vezi HEFELE 1908, p. 140; NETZHAMMER 2005, p. 36-37; ZEILLER 1918, p. 172; AUNER 1920, col. 1243; NAGHIU 1945, p. 168; RĂMUREANU 1987, p. 381 (inițial, RĂMUREANU 1997, p. 347, optase pentru anul 403); ZUGRAVU 2008, p. 88. La rândul său, FEIDAS 2002, p. 548, datează călătoria Sf.

ierarhii aflați în oraș. Între aceștia s-a aflat și Sf. Theotim. Ierarhul cipriot le-a cerut celor prezenți să aprobe sentința de condamnare a operei lui Origen, hotărâtă într-un sinod desfășurat anterior în insula sa. Deși unii dintre participanți au semnat sentința de condamnare, dar nu din convingere, ci din respect pentru Epifanie, ierarhul tomitan, luând cuvântul, a probat în fața tuturor valoarea teologică a scrierilor lui Origen[16], respingând întinarea amintirii acestuia și condamnarea scrierilor sale. Prin atitudinea sa, Sf. Theotim l-a apărat, indirect, pe Sf. Ioan Gură de Aur, acuzat de origenism de Sf. Epifanie de Salamina și de ceilalți adversari ai săi.

Mai ales pe temeiul acestui din urmă eveniment, istoricii moderni[17] au afirmat fără reținere prietenia care a existat între Sf. Theotim al Tomisului și Sf. Ioan Gură de Aur al Constantinopolului. Ca atare, ierarhul tomitan trebuie încadrat, fără rezerve, în categoria susținătorilor arhiepiscopului Capitalei și, la fel de bine, cel puțin în anumite situații, chiar a sfătuitorilor săi.

Evenimentele care au precedat sinodul de la Ad Quercum

O problemă nelămurită pe deplin legată de numele marelui ierarh tomitan privește prezența sa la sinodul de la Ad Quercum, în cadrul căruia Sf. Ioan Gură de Aur a fost condamnat și depus din treaptă. În istoriografia românească s-a afirmat uneori participarea sa la acel sinod, unde l-ar fi apărat cu căldură și curaj pe Sf. Ioan Gură de Aur de acuzația de favorizare a călugărilor origeniști[18].

Cele mai valoroase izvoare istorice privitoare la evenimentele din jurul sinodului de la Ad Quercum sunt scrierile lui Paladie – *Dialog istoric* –, Socrate Scolasticul – *Istoria bisericească* – și Sozomen – *Istoria bisericească*. Lor li se adaugă relatările mai târzii ale patriarhului constantinopolitan Fotie (858-867; 877-886) – în *Bibliotheca*. Din toate aceste mărturii reiese că sinodul a fost rezultatul conjugării mai multor factori, pe de o parte, nemulțumiri personale ale unora

---

Epifanie de Salamina la Constantinopol în anul 402. Alții, MOISESCU, LUPȘA, FILIPAȘCU 1957, p. 82; COMAN 1957, p. 46-48; COMAN 1977, p. 168; COMAN 1979a, p. 186-187; ŞERBĂNESCU 1969, p. 1011; PĂCURARIU 1991, p. 146; LADOCSI 1990, p. 2431; POPESCU 1987, p. 169-170; POPESCU 1994, p. 121; POPESCU 1989, p. 63-64; VICOVAN 2004, p. 351, l-au datat în anul 403. Niciunul dintre cercetători nu justifică datarea acestui sinod. Ca atare, deși am optat pentru anul 402, nu excludem nici posibilitatea ca sinodul convocat de Sf. Epifanie la Constantinopol să fi avut loc în anul 403. Având în vedere, însă, că această problemă nu afectează analiza temei de față, o vom trata într-un alt studiu.

[16] SOCRATE, VI, xii, p. 298-299; SOZOMEN, VIII, xiv, p. 334-335.

[17] Vezi NETZHAMMER 2005, p. 36, 38; ZEILLER 1918, p. 172, 547-548; AUNER 1920, col. 1243; COMAN 1957, p. 47, 50; COMAN 1977, p. 168; COMAN 1979a, p. 188, 190; COMAN 1979b, p. 76; GEORGESCU 1962, p. 25; ŞERBĂNESCU 1969, p. 1011; BARNEA 1968, p. 457; BARNEA 1979, p. 13; RĂMUREANU 1974, p. 1009; RĂMUREANU 1997, p. 346; BRANIȘTE 1979, p. 51; PĂCURARIU 1991, p. 146; PĂCURARIU 1994, p. 51; VORNICESCU 1984, p. 47; POPESCU 1987, p. 166; POPESCU 1994, p. 118, 120; POPESCU 1989, p. 61, 63; GANEA 1992, p. 105; ZUGRAVU 1997, p. 241; MUNTEAN 1999, p. 75; VICOVAN 2004, p. 351, 353; DURĂ 2006, p. 37; PATOURA-SPANOU 2008, p. 80.

[18] Vezi RĂMUREANU 1974, p. 1010-1011; RĂMUREANU 1997, p. 346; BRANIȘTE 1979, p. 52; PĂCURARIU 1994, p. 51; VORNICESCU 1984, p. 46-47; GANEA 1992, p. 105-106; ZUGRAVU 1997, p. 241; ZUGRAVU 2007, p. 14; VICOVAN 2004, p. 348; DURĂ 2006, p. 37; IONIȚĂ 2009, p. 12.

dintre cei implicați, pe de altă parte, anumite tulburări ivite în Egipt și la Constantinopol. Deși ele au fost prezentate în mod deslușit în istoriografia modernă[19], pentru claritatea demonstrației și lămurirea temei studiului de față, le vom expune pe scurt.

Începutul lor l-a constituit nemulțumirea lui Teofil al Alexandriei față de alegerea în scaunul constantinopolitan a Sf. Ioan Gură de Aur. Ierarhul alexandrin îl susținuse pentru această demnitate bisericească, cea mai importantă din Răsăritul creștin la acea vreme, pe Isidor, unul dintre preoții săi. Neîmpăcat cu rezultatul acestei alegeri, Teofil a nutrit și după aceea o antipatie față de Sf. Ioan Gură de Aur[20].

În același timp, după alegerea în scaunul constantinopolitan, Sf. Ioan Gură de Aur și-a atras dușmănia mai multor persoane. Pe de o parte, este vorba de unii dintre clericii și monahii săi care, neîndeplinindu-și datoriile ce le reveneau, au fost aspru pedepsiți de ierarhul constantinopolitan[21]. Pe de altă parte, este vorba de unii dintre ierarhii din diocezele Asia și Pont, depuși din scaun de Sf. Ioan Gură de Aur pentru abateri grave[22]. Nu în ultimul rând, este vorba de anumiți membri ai aristocrației bizantine, inclusiv de împărăteasa Eudoxia, lezați de anumite critici aduse de păstorul Capitalei în predicile sale[23].

Toți acești factori perturbatori s-au conjugat cu prilejul disputei origeniste. Unii monahi egipteni, în frunte cu Frații Lungi, acuzați de origenism, au apelat la ajutorul împăratului și al Sf. Ioan Gură de Aur. Cel din urmă, fără a intra în comuniune cu ei, le-a oferit găzduire și dreptul de a se ruga în biserică. În același timp, păstorul constantinopolitan a încercat, fără succes, să medieze împăcarea lor cu ierarhul alexandrin. Un zvon mincinos răspândit în Alexandria, potrivit căruia Sf. Ioan Gură de Aur a acceptat comuniunea cu monahii egipteni refugiați la Constantinopol și a luat hotărârea de a-i ajuta pe aceștia, a realimentat antipatia mai veche a întâistătătorului alexandrin față de ierarhul Capitalei[24].

Dorind înlăturarea lui din scaun, Teofil s-a folosit de disputa origenistă. În primă fază, a trimis în eparhia sa o circulară în care condamna scrierile lui Origen. Ulterior, și-a atras sprijinul Sf. Epifanie de Salamina. Acesta din urmă, încurajat de poziția antiorigenistă adoptată de Teofil, a întrunit episcopii din insula Cipru în sinod, hotărând interzicerea citirii cărților lui Origen. Hotărârea a anunțat-o și altor episcopi, inclusiv Sf. Ioan Gură de Aur, cerându-le să procedeze în mod similar. La rândul său, Teofil a convocat un sinod în Egipt în care a fost luată aceeași hotărâre. Ierarhul constantinopolitan nu a răspuns, însă, în niciun fel solicitării Sf. Epifanie de Salamina. Lipsa sa de reacție a fost interpretată de ierarhul cipriot drept o adeziune la origenism. Din acest motiv, Sf. Epifanie a

---

[19] Vezi HEFELE 1908, p. 137-150; DUCHESNE 1910, p. 72-90; BARDY 1924, col. 664-665; FRITZ 1932, col. 1571-1573; FEIDAS 2002, p. 542-552; RĂMUREANU 1987, p. 380-382.

[20] PALADIE, V, p. 49-50; SOCRATE, VI, ii, v, p. 283, 287; SOZOMEN, VIII, iii, p. 319.

[21] PALADIE, V-VI, XII, p. 50-53, 84; SOCRATE, VI, iv, p. 285-286; SOZOMEN, VIII, iii, viii, ix, p. 319-320, 328, 329; TEODORET DE CYR, V, 28, 1, p. 236.

[22] PALADIE, XIII-XV, p. 98-108; SOZOMEN, VIII, vi, p. 324-326.

[23] PALADIE, V-VI, VIII, XVIII, XIX, p. 43-44, 52, 62-63, 132-134, 137-138; SOCRATE, VI, v, xi, xv, p. 286-287, 297-298, 301; SOZOMEN, VIII, vii, viii, x, xvi, p. 327, 328, 330, 337.

[24] PALADIE, VI-VIII, XVI-XVII, p. 53-61, 115, 122; SOCRATE, VI, vii, ix, p. 291-293, 294-295; SOZOMEN, VIII, xi-xiii, p. 330-334.

refuzat constant comuniunea cu Sf. Ioan Gură de Aur[25].

În cele din urmă, dușmanii Sf. Ioan Gură de Aur au pregătit convocarea unui sinod mai larg, ce urma să se țină la Constantinopol[26], și în care, cel puțin la nivel oficial, ar fi trebuit să fie dezbătută problema origenistă. Încă de la început, el a fost văzut, însă, de către inițiatorii lui, ca un mijloc de înlăturare din scaun a ierarhului Capitalei[27].

Acest programat sinod l-a adus în anul 402, în Constantinopol, pe Sf. Epifanie de Salamina. Cu acest prilej, el i-a convocat pe ierarhii aflați în Capitală, având loc și intervenția Sf. Theotim în favoarea scrierilor lui Origen. Ulterior, Sf. Epifanie a părăsit Constantinopolul, plecând spre eparhia sa[28].

În cele din urmă, sinodul anunțat s-a desfășurat la Ad Quercum, o suburbie a cetății Calcedon.

Sinodul de la Ad Quercum și Sf. Theotim I de Tomis

Patriarhul Teofil al Alexandriei a sosit la Constantinopol însoțit de mai mulți episcopi din Egipt[29]. El i-a adunat în jurul său pe toți cei nemulțumiți de Sf. Ioan Gură de Aur – episcopii caterisiți din Asia și dușmanii personali. Împreună au pus la cale conspirația îndreptată împotriva ierarhului Capitalei[30].

În final, Teofil s-a deplasat la Ad Quercum împreună cu cei din jurul său, deschizând lucrările sinodului. Încurajat de atitudinea ostilă față de ierarhul Constantinopolului a anumitor persoane de la palatul imperial, ierarhul alexandrin a renunțat la discutarea în sinod a problemei programate – analizarea ortodoxiei scrierilor lui Origen. Călugării egipteni refugiați în Capitală au fost iertați cu mare ușurință[31], iar sinodul a fost transformat într-un for de judecată a Sf. Ioan Gură de Aur[32].

Sinodalii l-au citat pe acesta în patru rânduri. Întrucât a refuzat să se

---

[25] SOCRATE, VI, ix, x, xii, xiv, p. 295-296, 299-301; SOZOMEN, VIII, xiv, p. 334-335.

[26] SOCRATES SCHOLASTICUS, VI, x, col. 696[C]: „...μεγίστην ἐν τῇ Κωνσταντίνου πόλει σύνοδον γενέσθαι παρεσκεύαζον, ...” („pregăteau să țină în cetatea lui Constantin <un> sinod foarte mare, ...” - *trad.n.*); SOZOMENUS, VIII, xiv, col. 1552[C]: „καὶ σύνοδον μεγίστην γενέσθαι ἐν Κωνσταντινουπόλει παρεσκευάζοντο” („și se pregăteau să țină în Constantinopol <un> sinod foarte mare.” - *trad.n.*).

[27] SOCRATE, VI, x, p. 296; SOZOMEN, VIII, xiv, p. 334-335.

[28] El a murit pe mare, în timpul călătoriei spre Cipru, SOCRATE, VI, xii, xiv, p. 298-301; SOZOMEN, VIII, xv, p. 336-337.

[29] Atât SOCRATE, VI, xv, p. 302, cât și SOZOMEN, VIII, xvi, p. 337, afirmă că, inițial, Teofil al Alexandriei s-a oprit la Calcedon, unde a pus la cale complotul împotriva Sf. Ioan Gură de Aur. DUCHESNE 1910, p. 86, nota 1, consideră că el a venit dintru început la Constantinopol, unde a pus la cale întregul complot. Această presupunere este confirmată și de relatarea lui PALADIE, VIII, p. 61-63, care nu pomenește nimic de vreo ședere a lui Teofil la Calcedon, înainte de sosirea sa la Constantinopol.

[30] PALADIE, VIII, p. 62-63; SOCRATE, VI, xv, p. 302; SOZOMEN, VIII, xvi, p. 337-338. Pentru dușmanii Sf. Ioan Gură de Aur la palatul imperial și în Constantinopol, vezi PALADIE, IV, p. 43-44, 46.

[31] Conducătorii lor, Dioscor și Ammonius, muriseră cu puțin înainte de deschiderea sinodului, fapt ce a ușurat rezolvarea acestui caz de către Teofil, vezi SOCRATE, VIII, xvii, p. 338-339.

[32] SOCRATE, VI, xv, p. 302; SOZOMEN, VIII, xvii, p. 338-339.

prezinte, l-au depus în lipsă[33].

În înțelegerea temei studiului de față, principalele izvoare istorice sunt lucrarea lui Paladie și cea a patriarhului Fotie al Constantinopolului. Cel dintâi precizează, în calitate de martor ocular al celor petrecute, că în timpul sinodului, ierarhii susținători ai Sf. Ioan Gură de Aur au refuzat să meargă la Ad Quercum, rămânând la Constantinopol:

„Ἡμεν δὲ ἡμεῖς τεσσαράκοντα ἐπίσκοποι καθεζόμενοι σὺν τῷ ἐπισκόπῳ Ἰωάννῃ ἐν τῷ τρικλίνῳ τοῦ ἐπισκοπείου" („iar noi, patruzeci de episcopi, stăteam împreună cu Ioan <Gură de Aur> în sufrageria reședinței episcopale." - *trad.n.*)[34].

Dintre aceştia, au fost trimişi la sinod, în urma primei convocări adresate Sfântului Ioan Gură de Aur, doar trei episcopi – Luppician, Dimitrie şi Eulysie – şi doi preoţi – Gherman şi Severian. Ei au fost delegaţi să comunice sinodalilor opinia Sf. Ioan Gură de Aur în privința adunării de la Ad Quercum[35]. Aceiaşi sunt pomeniţi ca singuri mesageri ai săi către sinodalii de la Ad Quercum şi de ierarhul constantinopolitan, în scrisoarea pe care a adresat-o, din exil, episcopului Inocențiu I (401-417) al Romei:

„ἀπεστάλκαμεν πρὸς αὐτὸν ἐπισκόπους, τὸν Πισινοῦντος Δημήτριον, τὸν Ἀπαμείας Εὐλύσιον, τὸν Ἀππιαρίας Λουππικιανόν˙ πρεσβυτέρους δὲ Γερμανὸν καὶ Σευῆρον, μετὰ τῆς προσηκούσης ἡμῖν ἐπιεικείας ἀποκρινόμενοι, καὶ λέγοντες μὴ παραιτεῖσθαι κρίσιν, ἀλλ' ἐχθρὸν καὶ πολέμιον φανερόν" („am trimis la el, <la Teofil al Alexandriei>, episcopi, pe Dimitrie de Pisinum, pe Eulysie de Apameia, pe Luppician de Apiaria, şi preoţi, pe Gherman şi pe Severus, dându-ne <ei> răspuns, cu blândeţea cuvenită, şi spunând să nu respingem judecata, ci pe vrăjmaşul şi duşmanul vădit." - *trad.n.*)[36].

Alţi trei ierarhi, ale căror nume nu sunt menţionate în niciun document, au fost trimişi la sinod în urma unei convocări ulterioare. Despre aceştia, Paladie precizează că, la Ad Quercum, unul a fost bătut, altuia i s-au rupt hainele, iar altul a fost pus în cătuşe[37]. Tratamentul brutal aplicat acestora din urmă exclude, însă, posibilitatea ca vreunul dintre ei să fi fost episcopul Tomisului, respectat de contemporani pentru vârsta şi sfinţenia vieţii sale.

Nici istoricii bisericeşti Socrate Scolasticul şi Sozomen nu menţionează numele Sf. Theotim în relatările lor despre sinod. Din lucrarea celui dintâi reiese, în deplină conformitate cu Paladie, că la el au participat doar partizanii lui Teofil al Alexandriei şi duşmanii Sf. Ioan Gură de Aur[38].

La rândul său, Sozomen, deşi aduce unele informaţii suplimentare, este în concordanţă cu relatările lui Paladie şi Socrate:

„Ἡ δὲ σύνοδος ἅπαντας συνεκάλεσε τοὺς Κωνσταντινουπόλεως κληρικοὺς, καθαίρεσιν ἀπειλήσασα κατὰ τῶν ἀπειθούντων. ... Ὁ δὲ Ἰωάννης,

[33] PALADIE, VIII, p. 63-68; SOCRATE, VI, xv, p. 302; SOZOMEN, VIII, xvii, p. 339.
[34] PALLADIUS, VIII, col. 27.
[35] PALADIE, VIII, p. 65.
[36] PALLADIUS, II, col. 9.
[37] PALADIE, VIII, p. 67.
[38] SOCRATE, VI, xv, p. 302; SOZOMEN, VIII, xvi-xvii, p. 337-339. Aceeaşi percepție asupra sinodului a avut-o și TEODORET DE CYR, V, 34, 3, 6, p. 240.

ἄλλους τέ τινας τῶν ἐπιτηδείων αὐτῷ κληρικῶν, καὶ Δημήτριον τὸν Πισινοῦντος ἐπίσκοπον πέμψας ... οἱ μὲν τῶν τάδε ἀγγειλάντων, δείσαντες οὐκέτι ἀνέστρεφον. Δημήτριος δὲ, καὶ ὅσοι τὴν Ἰωάννου προετίμων συνουσίαν, ὡς αὐτὸν ἐπανῆλθον" („Şi sinodul i-a chemat pe toţi clericii din Constantinopol, amenințându-i cu caterisirea pe cei care nu se supun. ... Dar Ioan <Gură de Aur>, trimițând pe alţii dintre clericii săi vrednici şi pe Dimitrie, episcopul de Pisinum ... unii dintre cei care au purtat mesajul acela, <al Sf. Ioan Gură de Aur>, înfricoşându-se, nu se mai întorceau. Dar Dimitrie şi, ca şi el, cei care preferau comuniunea cu Ioan s-au întors." - *trad.n.*)[39].

Relatarea mai detaliată a lui Sozomen confirmă opinia potrivit căreia sinodul de la Ad Quercum a fost o adunare a adversarilor Sf. Ioan Gură de Aur. Cât îi priveşte pe unii dintre susţinătorii ierarhului constantinopolitan care au participat, ei au făcut-o doar de teama de a nu atrage asupra lor pedeapsa depunerii din cler. Susţinătorii fermi ai patriarhului constantinopolitan, între care trebuie inclus, desigur, şi Sf. Theotim, au refuzat să recunoască şi să se supună autorităţii acelui sinod, după cum a făcut și Sf. Ioan Gură de Aur.

Cele mai importante informații privitoare la ședințele sinodului de la Ad Quercum se găsesc în lucrarea *Bibliotheca* a patriarhului Fotie al Constantinopolului. Deși nu a fost contemporan cu evenimentele, el a avut la îndemână actele întocmite de sinodali, inclusiv raportul lor către împăratul Arcadiu și răspunsul acestuia, precum și înștiințarea sinodalilor despre cele hotărâte la Ad Quercum, adresată clerului Capitalei[40].

Expunând principalele momente ale adunării, el nu menţionează în niciun loc numele episcopului de Tomis şi, cu atât mai puţin, vreo intervenţie a acestuia sau a altcuiva în favoarea Sf. Ioan Gură de Aur. Din relatarea lui Fotie reiese că toţi cei patruzeci și cinci de participanţi ai sinodului de la Ad Quercum au fost defavorabili ierarhului constantinopolitan, votând sentinţa condamnării sale:

„Τούτων οὖν ἐξετασθέντων αὐτοί τε οἱ προειρημένοι πρεσβύτεροι, καὶ Εὔδαιμων ἔτι καὶ Ὀνήσιμος, ἠτοῦντο ἐπιταχῦναι τῇ ἀποφάσει, καὶ πρῶτος τῆς συνόδου Παῦλος ὁ Ἡρακλείας ἠξίωσεν ἅπαντας ἀποφήνασθαι. Καὶ ἀπεφήναντο τὴν τοῦ ἁγίου, ὡς ἔδοξαν ἑαυτοῖς, καθαίρεσιν, ἀρξαμένου Γυμνασίου ἐπισκόπου καὶ τελευτήσαντος Θεοφίλου τοῦ Ἀλεξανδρείας, οἱ πάντες τὸν ἀριθμόν τεσσαράκοντα πέντε" („Aşadar, fiind cercetate cu de-amănuntul acestea <acuzele aduse Sf. Ioan Gură de Aur>, aceiași preoți pomeniți mai înainte <Arsacius, Atticus, Elpidius și Acacius> și Evdaimon, încă și Onesim, cereau să se urgenteze sentința; și Pavel al Heracleei, președintele sinodului, le-a cerut tuturor să se pronunțe. Şi toţi, în număr de patruzeci şi cinci, au pronunţat caterisirea sfântului, după cum li s-a părut, primul fiind episcopul Gymnasius şi sfârşind Teofil al Alexandriei." - *trad.n.*)[41].

Prin această precizare – unanimitatea votării caterisirii Sf. Ioan Gură de Aur-, și autorul *Bibliothecii* este în deplină concordanţă cu relatările scriitorilor anteriori. Ea confirmă imaginea sinodului de la Ad Quercum ca o adunare a adversarilor ierarhului constantinopolitan.

---

[39] SOZOMENUS, VIII, xvii, col. 1560^{C}-1561^{A}.

[40] PHOTIUS, cod. LIX, col. 105^{B}-114^{A}.

[41] PHOTIUS, cod. LIX, col. 112^{C-D}-113^{A}.

De altfel, din izvoarele istorice păstrate reiese că cele două mari grupări – susținătorii și adversarii Sf. Ioan Gură de Aur – s-au cristalizat destul de repede. Primii, înțelegând scopul real al sinodului convocat, au rămas în Constantinopol, alături de cel pe care îl susțineau, primind găzduirea oferită de acesta și fiind în comuniune cu el. Ceilalți, s-au grupat în jurul lui Teofil al Alexandriei, refuzând orice părtășie cu ierarhul Capitalei. Astfel, despre Sf. Epifanie de Salamina se afirmă că, ajungând la Constantinopol, a refuzat orice dialog cu Sf. Ioan Gură de Aur și locuința oferită de acesta, preferând să fie găzduit într-o casă particulară. Ierarhul cipriot condiționa comuniunea cu întâistătătorul Capitalei de o prealabilă condamnare de către acesta a scrierilor lui Origen[42].

Aceeași atitudine, dar mult mai categorică, a avut, ulterior, și Teofil al Alexandriei. Sosind la Constantinopol, el a trecut prin fața catedralei, fără a intra în ea, și a respins invitațiile repetate adresate de Sf. Ioan Gură de Aur și locuința oferită de acesta[43]. În scrisoarea adresată din exil lui Inocențiu al Romei, ierarhul constantinopolitan a afirmat că Teofil al Alexandriei *ἔξω που τῆς πόλεως ἀπελθὼν ηὐλίζετο* („plecând, locuia undeva, afară din oraș." - *trad.n.*)[44].

În schimb, despre ierarhii convocați în sinod de către Sf. Epifanie de Salamina în anul 402, între care se afla și Sf. Theotim I de Tomis, se spune că locuiau chiar în Capitală[45]. Fraza sugerează că aceștia primiseră ospitalitatea Sf. Ioan Gură de Aur, fiind în comuniune cu el. În favoarea unei astfel de presupuneri pledează și precizările ulterioare, potrivit cărora, unii dintre ei au semnat actul de condamnare a scrierilor lui Origen prezentat de episcopul de Salamina doar din respect față de acesta din urmă, iar nu din convingere. Cei mai mulți, însă, s-au abținut să aprobe hotărârea luată în Cipru[46]. Poziția lor rezervată a fost susținută în final, în mod ferm, de binecunoscuta intervenție a Sf. Theotim.

Refuzând să semneze actul de condamnare a scrierilor lui Origen, acești episcopi urmau, în fapt, poziția Sf. Ioan Gură de Aur. El a refuzat constant să condamne scrierile lui Origen și să-i alunge din Capitală pe călugării egipteni acuzați de origenism, așteptând ca întreaga problemă să fie analizată în cadrul unui sinod extins, care ar fi trebuit să ia o decizie finală[47].

Cât privește refuzul Sf. Ioan Gură de Aur de a se prezenta în fața sinodului de la Ad Quercum, el era motivat de atitudinea vădit dușmănoasă față de el a lui Teofil al Alexandriei și a celor din jurul lui. Ierarhul Capitalei considera că un asemenea for de judecată, format chiar din acuzatorii săi, nu putea face o judecată

---

[42] SOZOMEN, VIII, xiv, p. 335; SOCRATE, VI, xii, p. 299.

[43] PALADIE, II, VIII, p. 30, 61-62; SOCRATE, VI, xv, p. 302; SOZOMEN, VIII, xvii, p. 338.

[44] PALLADIUS, II, col. 8. Pentru locuința lui Teofil al Alexandriei la Constantinopol, vezi și SOCRATE, VI, xv, p. 302; SOZOMEN, VIII, xvii, p. 338.

[45] SOCRATES, VI, xii, col. 701[A]: „καὶ συγκαλῶν τοὺς ἐπιδημοῦντας τῶν ἐπισκόπων,..." („și convocând pe acei dintre episcopi care locuiau <în cetate>)"; SOZOMENUS, VIII, xiv, col. 1553[A]: „συγκαλῶν τοὺς ἐνδημοῦντας ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπισκόπους" („convocând pe episcopii care locuiau în Constantinopol." - *trad.n.*).

[46] SOCRATES, VI, xii, col. 701[A]: „Καί τινες μὲν, αἰδούμενοι τὸν Ἐπιφάνιον, προσυπέγραφον· πολλοὶ δὲ τοῦτο ποιεῖν ἐξετρέποντο·" („Și unii, stimându-l pe Epifanie, își adăugau semnătura; dar mulți evitau să facă aceasta." - *trad.n.*).

[47] SOCRATE, VI, xiv, p. 300; SOZOMEN, VIII, xiv, p. 335.

dreaptă. Sf. Ioan Gură de Aur își dorea, însă, și a nădăjduit în convocarea unui sinod extins, în care acuzele ce i se aduceau să fie analizate de judecători imparțiali[48].

Din precizarea lui Paladie privitoare la episcopii strânși în jurul Sf. Ioan Gură de Aur în palatul arhiepiscopal, chiar în timpul desfășurării sinodului de la Ad Quercum, reiese că punctul de vedere al ierarhului Capitalei era îmbrățișat și aprobat de către toți susținătorii săi fermi. Participarea la sinodul de la Ad Quercum ar fi echivalat, practic, cu o adeziune conștientă la acuzarea și condamnarea Sf. Ioan Gură de Aur.

Toate acestea pledează în favoarea absenței Sf. Theotim de la sinodul de la Ad Quercum. Este vorba, în primul rând, de omiterea numelui său în toate izvoarele privitoare la acel sinod. Chiar admițând prezența sa acolo, este greu de crezut că ierarhul tomitan ar fi rămas impasibil în fața acuzațiilor nedrepte aduse prietenului său. Ar fi fost o atitudine nedemnă și chiar duplicitară, cu totul opusă principiilor morale și sfințeniei vieții sale. Pe de altă parte, o eventuală participare și apărare a Sf. Ioan Gură de Aur la Ad Quercum nu ar fi putut fi trecută cu vederea în toate scrierile păstrate privitoare la acel eveniment. Aceasta, cu atât mai mult cu cât sinodul de la Ad Quercum a avut consecințe mult mai grave decât cel convocat de Sf. Epifanie de Salamina în Constantinopol, în care poziția ierarhului tomitan a fost remarcată admirativ de contemporani. Nu în ultimul rând, păstrarea comuniunii sale cu ierarhul Capitalei, sugerată de găzduirea sa în Constantinopol, poate fi privită ca un alt argument al rămânerii sale constante de partea Sf. Ioan Gură de Aur.

Din descrierea evenimentelor reiese că Sf. Theotim nu a făcut parte nici chiar din delegaţiile trimise de ierarhul constantinopolitan la Ad Quercum.

Cât privește prezența Sf. Theotim I în Capitală în anul 402, este greu de spus cu certitudine dacă ea a avut legătură cu dorința sa de a participa la marele sinod programat – deturnat ulterior de adversarii Sf. Ioan Gură de Aur – sau de alte motive. Prima posibilitate pare, totuși, în acest caz, mai apropiată de adevăr. Tema oficială a marelui sinod programat era discutarea ortodoxiei scrierilor lui Origen și, din acest punct de vedere, ierarhul tomitan pare a fi fost la curent cu dezbaterile teologice care tulburau la acea dată Răsăritul creștin. Aducerea unei cărți cu scrieri ale lui Origen la sinodul convocat de Sf. Epifanie în Capitală nu pare a fi fost deloc întâmplătoare. Ea sugerează că Sf. Theotim a privit cu mare responsabilitate dezbaterile teologice legate de ortodoxia scrierilor lui Origen și, ca atare, venise pregătit pentru analizarea acestei teme. Ulterior, lămurindu-se asupra motivației reale a sinodului, a renunțat să mai participe[49].

---

[48] PALADIE, II, VIII, p. 31, 33, 35-36, 66; SOCRATE, VI, xv, p. 302; SOZOMEN, VIII, xvii, p. 339.

[49] O astfel de atitudine a avut Teodor de Tyana cu prilejul convocării celui de al doilea sinod îndreptat împotriva Sf. Ioan Gură de Aur. Despre el, PALADIE, IX, p. 69, afirmă următoarele: „(Atunci) Teodor, episcop de Tyana, bărbat de înaltă ținută morală, dându-și seama din câte i-au venit la ureche de uneltirile (care se puneau la cale), pentru ca să nu urmeze nesăbuința lui Teofil, i-a părăsit pe toți și s-a întors la Biserica lui. A spus guvernatorului (că vrea să stea) departe și să se bucure (de liniște). (În felul acesta) și-a asigurat eparhia cu zidul bunei credințe, rămânând până la sfârșit în comuniune (cu Ioan și) cu credincioșii din Roma, …”.

Concluzii:

Din cele prezentate mai sus, se desprind următoarele concluzii:

1. Sf. Theotim I al Tomisului nu a participat la sinodul de la Ad Qurcum. Prezența sa în capitala Imperiului este sigur atestată în anul 402, când a participat la un sinod ocazional, convocat de Sf. Epifanie de Salamina. Niciunul dintre documentele păstrate nu mai pomenește, însă, numele său în evenimentele tulburi care au urmat.

2. Este posibil ca în anul 402 venirea Sf. Theotim la Constantinopol să fi fost motivată de dorința sa de a participa la marele sinod anunțat, în cadrul căruia urma a fi dezbătută problema origenistă. În favoarea acestei ipoteze pledează aducerea de către el, la sinodul ocazional convocat de Sf. Epifanie de Salamina, a unei cărți cu scrierile lui Origen. Ea sugerează că ierarhul tomitan venise pregătit pentru analizarea acestei teme de dezbatare care tulbura la acea dată Răsăritul creștin.

3. Afirmarea prezenței Sf. Theotim I la sinodul de la Ad Quercum de către unii cercetători moderni este rezultatul unei confuzii între sinodul ținut în suburbia Calcedonului și cel anterior, convocat de Sf. Epifanie de Salamina la Constantinopol.

BIBLIOGRAFIE

Acta Sanctorum Aprilis, Vol. II, Antverpiae, 1675.

AUNER 1920 – Ch. Auner, *Dobrogea*, DACL, IV/I, Paris, 1920, col. 1231-1260.

BARDY 1924 – C. Bardy, *Jean Chrysostome (Saint)*, DThC", VIII/1, Paris, 1924, col. 660-690.

BARNEA 1968 – R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei, vol. II (Romanii la Dunărea de Jos)*, București, 1968.

BARNEA 1979 – I. Barnea, *Arta creştină în România, vol. I (Secolele III-VI)*, Bucureşti, 1979.

BARONIUS 1866 – C. Baronius, *Annales ecclesiastici, t. VI (388-411)*, ed. Theiner, 1866.

BRANIȘTE 1979 – E. Branişte, *Martiri și Sfinți pe pământul Dobrogei de azi*, De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină, Galați, 1979, p. 34-62;

COMAN 1957 – I. G. Coman, *Însemnări asupra lui Teotim de Tomis*, GB 16 (1957), 1, p. 46-50.

COMAN 1977 – I. G. Coman, *Spiritualitatea patristică în Scythia Minor. Ortodoxia credinței*, Ortodoxia 29 (1977), 2, p. 153-172.

COMAN 1979a – I. G. Coman, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București, 1979.

COMAN 1979b – I. G. Coman, *Scriitori teologi în Scythia Minor*, în: *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1979, p. 63-83.

DUCHESNE 1910 – L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Eglise, Vol. 3*, Paris, 1910.

DURĂ 1988 – I. Dură, *Sfântul Teotim I, episcopul Tomisului, invocat drept autoritate a dreptei credințe în cadrul lucrărilor Sinodului IV ecumenic (451)*, BOR 106 (1988), 5-6, p. 92-96.

DURĂ 2006 – N. Dură, *„Scythia Minor" (Dobrogea) și Biserica ei apostolică. Scaunul arhiepiscopal și mitropolitan al Tomisului (sec. IV-XIV)*, București, 2006.

ERBICEANU 1898 – C. Erbiceanu, *Ulfila. Viața și doctrina sa*, BOR 22 (1898), 4, p. 370-390.

FEIDAS 2002 – Βλ.-Ιω. Φειδάς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, vol. I (Ἀπ᾽ἀρχῆς μέχρι τήν Εἰκονομαχία)*, Atena, 2002[1978].

FHDR - *Fontes Historiae Daco-Romanae, vol. II*, publicate de H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hîncu, V. Iliescu, V. Popescu, București, 1970.

FLOCA 1992 – I. N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, 1992.

FRITZ 1932 – G. Fritz, *Origénisme*, DThC, XI/2, Paris, 1932, col. 1565-1588.

GANEA 1992 – I. Ganea, *Teotim I, mare figură de ierarh misionar în Sciția Minor, la finele secolului IV și începutul secolului al V*, BOR 109 (1992), 4-6, p. 100-108.

GEORGESCU 1962 – I. Georgescu, *Viaţa creştină în vechiul Tomis,* MMS 38 (1962), 1-2, p. 15-32.

HEFELE 1908 – C.-J. Hefele, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, II/1, Paris, 1908.

HIERONYMUSa – Hieronymus, *Carte despre bărbații celebri*, FHDR, II.

HIERONYMUSb – Hieronymus, *Epistola CVII*, FHDR, II.

HOLUBEANU 2013 – I. Holubeanu, *Dependența canonică a Tomisului în secolul al IV-lea*, în: *Cruce și misiune. II: Sfinții Împărați Constantin și Elena – promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii*, studii culese și publicate de Em. Popescu și V. Ioniță, București, 2013, p. 615-654.

IOANNES DAMASCENUS – Ioannes Damascenus, *Sacra Parallela*, Migne, P.G., vol. 96.

IONIȚĂ 2009 – Al. Ioniță, *St. Theotim I of Tomis and St. John Chrysostom. Their Attitude towards the Truth of Faith and towards the Civil Authorities*, The Christian Mission on the Romanian Territory during the First Centuries of the Church. 1600 Years since the Falling Asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis, Constanța, 2009, p. 9-17.

LADOCSI 1990 – G. Ladocsi, *Théotime*, în: *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien*, ed. Angelo Di Berardino, vol. II, Cerf, 1990[1983], p. 2431.

MOISESCU, LUPȘA, FILIPAȘCU 1957 – I. Moisescu, Șt. Lupșa, Al. Filipașcu, *Istoria Bisericii Române, Vol. I (-1632)*, București, 1957.

MUNTEAN 1999 – V. Muntean, *Bizantinologie*, vol. I, Timișoara, 1999.

NAGHIU 1945 – I. Naghiu, *Teotim, episcop de Tomis*, RI 31 (1945), p. 167-171;

NETZHAMMER 2005 – R. Netzhammer, *Antichitățile creștine din Dobrogea* (traducere G. Guțu), București, 2005[1918].

PALADIE – Paladie, *Dialog istoric*, Viaţa Sfântului Ioan Gură de Aur în relatările istoricilor bisericeşti: Paladie, Teodor al Trimitundei, Socrates, Sozomen şi Fer. Teodoret al Cirului, traducere din limba greacă, introducere şi note de C. Corniţescu, Bucureşti, 2001, p. 23-160.

PALLADIUS – Palladius, *Dialogus historicus*, Migne, PG, vol. 47.

PATOURA-SPANOU 2008 – Σ. Πατούρα-Σπανού, Γ. Καρδαράς, *Η μεθόριος του Δούναβη και ο κόσμος της στην εποχή της μετανάστευσης των λαών (4ος-7ος αι.)*, G. Kardaras ed., Atena, 2008.

PĂCURARIU 1991 – M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române, Vol. I*, București, 1991[1980].

PĂCURARIU 1994 – M. Păcurariu, *Sfinți daco-romani și români*, Iași, 1994.

PHOTIUS - Photius, *Bibliotheca*, Migne, PG, vol. 103.

POPESCU 1987 – Em. Popescu, *Sfântul Teotim, episcopul Tomisului (cca. 390-407)*, Sfinți români și apărători ai legii strămoșești, București, 1987, p. 166-172.

POPESCU 1989 – Em. Popescu, *Martiri și sfinți în Dobrogea (I)*, ST 49 (1989), 3, p. 39-65.

POPESCU 1994 – Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994.

RĂMUREANU 1974 – I. Rămureanu, *Sfinţi şi Martiri la Tomis - Constanța*, BOR 92 (1974), 7-8, p. 975-1011.

RĂMUREANU 1987 – I. Rămureanu, *Istoria bisericească universală*, vol. I, București, 1987.

RĂMUREANU 1997 – I. Rămureanu, *Actele martirice*, studiu introductiv, traducere și note de I. Rămureanu, PSB, vol. 11, București, 1997[1982].

SOCRATE – Socrate Scolasticul, *Istoria bisericéscă*, traducere de Iosif Gheorghian, București, 1899.

SOCRATES SCHOLASTICUS – Socrates Scholasticus, *Historia ecclesiastica*, Migne, PG, vol. 67.

SOZOMEN – Sozomen, *Istoria bisericească*, traducere de Iosif Gheorghian, București, 1897.

SOZOMENUS – Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, Migne, PG, vol. 67.

ŞERBĂNESCU 1969 – N. Şerbănescu, *1600 de ani de la prima mărturie documentară despre existența Episcopiei Tomisului*, BOR 87 (1969), 9-10, p. 966-1026.

TEODORET DE CYR – Teodoret de Cyr, *Istoria bisericească*, traducere de V. Sibiescu, PSB, vol. 44, București, 1995.

VICOVAN 2004 – I. Vicovan, *Străromânul Teotim de Tomis, teolog și sfânt al Bisericii nedespărțite, model de cooperare pentru Biserica noastră azi*, AITO 9 (2004), p. 345-356.

VORNICESCU 1984 – N. Vornicescu, *Primele scrieri patristice în literatura noastră sec. IV-XVI*, Craiova, 1984.

ZEILLER 1918 – J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918.

ZUGRAVU 1997 – N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997.

ZUGRAVU 2007 – N. Zugravu, *Itineraria Ecclesiastica în Scythia Minor*, SBBThC, 52 (2007), 3, p. 9-29.

ZUGRAVU 2008 – N. Zugravu, *Studiu introductiv*, în: *Fontes historiae Daco-Romanae christianitatis*. Traduceri inedite din latină și greacă de M. Paraschiv, C. Tărnăuceanu, W. Dancă; selecția textelor, studiu introductiv, notițe biobibliografice, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2008.

VICINA ȘI MITROPOLIA ȚĂRII ROMÂNEȘTI

Radu Ștefan VERGATTI*

Mots-clef: *métropolie Patriarcat Oecuménique, princes de Valachie, Césaro-papisme, chorévêques.*

Cuvinte cheie: *mitropolie, patriarhia oecumenică, principii Tarii Românești, cezaro-papism, choraepiscopi.*

Résumé: *L'évolution de la Valachie s'est produite dans une région géographique hantée par les peuples migrateurs entre les III^e^ et XIII^e^ siècles. En conséquence, les domaines politiques et urbains se sont dévelopés plus lentement que dans le reste de l'Europe. Dans ces conditions, au XIII^e^ siècle à coté des princes roumains ont apparu des chorévêques. Également au XIII^e^ siècle l'Empire Byzantin restauré a créé un évêché dans le prospère port Vicina. Cet évêché va devenir à la fin du XIII^e^ siècle métropole. D'après les registres du Patriarcat Oecuménique et les écrits du diacre Giorgios Pachymeres résulte que le métropolite Lucas de Vicina avait, vers le début du XIV^e^ siècle, dans son obédience religieuse les habitants du Danube. Vitalien Laurent a montré qu'il s'agit probablement de la première mention des Roumains comme unité politique, ethnique et autonome. Les documents écrits attestent la connexion entre la Valachie et l'Empire byzantin. C'était une relation naturelle soumise à l'institution de Césaro-papisme. L'existence d'un métropolite à coté des princes valaques a été possible quand ont été accomplies les exigences des canons 5 et 6 du Concile de Serdica (343). Conformément aux canons, le siège d'un évêque ne pouvait fonctionner que dans une ville qui pouvait assurer son existence et dans une église métropolitaine somptueuse. À cette fin, les princes roumains Basarab I (1310-1352) et son fils Nicolas-Alexandre (1352-1364) ont fini de bâtir en 352 l'Église Princière Saint-Nicolas à Curtea de Arges. À l'avis de Charles Diehl cette église était le plus grand édifice orthodoxe au XIV^e^ siècle de l'Europe de Sud-Est. Dans cette situation très probablement en 1353 le métropolite Hyacinth de Vicina était venu à la cour des princes roumains. C'est seulement en 1359 que le Patriarcat Oecuménique décidait de déplacer le trône métropolitain de Vicina à Curtea de Argeş. Les documents du Patriarcat Oecuménique sont clairs. Ce n'était pas un fondement, mais un déplacement de la métropolie. Il a été fait de cette manière parce que*

* Radu Ștefan Vergatti: Universitatea Valachia, Târgoviște, Școala doctorală; e-mail: rstvergatti@gmail.com.

l'autorité métropolitaine de Vicina s'étendait déjà sur le territoire roumain.

En conclusion, on peut affirmer que la métropolie de Valachie à été créée avant 1359 elle peut être datée du début du XIV^e siècle. La métropolie de Valachie n'était pas le résultat d'une nouvelle fondation, mais d'un transfert d'une ancienne métropolie de l'Empire byzantin. Donc, on ne peut pas parler d'une fondation, un terme qui ne figure pas dans documents du Patriarcat Oecuménique, mais d'une relocalisation.

Rezumat: *Evoluția Țării Românești s-a făcut într-o zonă geografică bântuită de neamurile migratoare între secolele al III-lea și al XIII-lea. Ca urmare, viața poltică și cea urbană s-au dezvoltat mai lent ca în restul Europei. În acele condiții, alături de principii români din Țara Românească au apărut, în secolul al XIII-lea, choraepiscopi. Tot în secolul al XIII-lea Imperiul Bizantin restaurat a creat în înfloritorul port Vicina o episcopie. Aceasta va deveni de la finele secolului XIII mitropolie. Din registrele Patriarhiei Oecumenice și din opera diaconului Giorgios Pachymeres rezultă că la începutul secolului al XIV-lea mitropolitul Luca din Vicina păstorea și asupra locuitorilor de pe malul Dunării. Vitalien Laurent a arătat că este prima mențiune probabilă a românilor ca unitate etnică și politică autonomă. Astfel este atestată în documentele scrise legătura între Țara Românească și Imperiul Bizantin. Era o relație firească în virtutea instituției cezaro-papismului. Existența unui mitropolit lângă domnii Țării Românești s-a putut realiza când au fost îndeplinite cerințele canoanelor 5 și 6 ale Sinodului de la Serdica (343). Ele cereau ca sediul unui arhiereu să fie într-un oraș care putea să-i asigure viața, iar biserica mitropolitană să fie fastuoasă. În acest scop, domnii români Basarab I (1310-1352) și fiul său Nicolae Alexandru (1352-1364) au terminat în anul 1352 Biserica Sf. Nicolae din Curtea de Argeș. După opinia lui Charles Diehl era cea mai mare construcție ortodoxă din secolul al XIV-lea, din sud-estul Europei. În acea situație, în anul 1353 a venit la curtea domnilor români mitropolitul Hyacinth din Vicina. Abia la anul 1359 Patriarhia Oecumenică a decis să mute tronul mitropolitan din Vicina la Curtea de Argeș. Actele Patriarhiei Oecumenice sunt clare. Nu a fost o întemeiere, ci o mutare a mitropoliei. S-a procedat astfel, deoarece autoritatea mitropoliei din Vicina se întindea demult asupra teritoriului Țării Românești.*

În concluzie, se poate susține că mitropolia Țării Românești este anterioară anului 1359. Ea poate fi datată la începutul secolului al XIV-lea. Mitropolia Țării Românești nu a fost rodul întemeierii unei instituții noi, ci al unei translații a unei mai vechi mitropolii a Imperiului Bizantin. Deci nu se poate vorbi de o întemeiere, termen care nu apare în actele Patriarhiei Oecumenice, ci de o translatare a mitropoliei.

The title I have chosen and announced on this occasion is in line with some earlier concerns regarding the beginnings of Romanian Christianity, the emergence of Wallachia as an independent state and, finally, the relationship between the throne and the altar[1].

Naturally, the discussion should begin with the penetration, preaching and acceptance of Christianity by the Romanised population on the Lower Danube. The new belief spread easily in Scythia Minor, later named *præfectura oræ maritimæ*[2], as its inhabitants spoke vernacular Latin, therefore they understood

[1] Cf. (CIOBANU) VERGATTI 1977, p. 239-332; idem, 1980, p. 121-132; 1985, p. 157-176; VERGATTI 2003, p. 22-40; 2009$_1$, p. 451-457; 2009$_2$, p. 25-36; 2009$_3$, p. 225-243.

[2] For the administrative organisation and names designating Dobrudja in Antiquity,

without any effort the sermons of Apostles Andrew and Philip[3], who had come here after the first synod of Jerusalem (49-50 A.D.[4]). Following the paths crossed by the apostles it shows, undeniably[5], clearly, that they travelled across the territory inhabited by the Romanised population of future Dobrudja[6].

It was Emperor Trajan (98-117)[7] who spread Christianity from Scythia Minor and the empire as far as the newly-conquered province of Dacia (101-102; 105-106).

The success of the two apostles, unmediated or through followers and descendants in their mission of spreading Christianity among the Romanised population, joined by those who had come from the empire, is proven both by written and archaeological sources. The existence of some martyrs from among the local population[8], as well as that of several Palaeochristian inscriptions[9] and the results of archaeological excavations evince the rapid, constant dissemination of Christianity, over a wide region, among the inhabitants of the Carpatho-Danubian-Pontic area[10].

Here I should remark that the Palaeochristian and Christian objects excavated by archaeologists were small-sized, easy to hide by the owners, hard to discover by persecuting authorities[11]. Naturally, they belonged to common people, who could not spend much money. The inscriptions mostly belonged to ordinary people, not necessarily rich or very rich[12].

A first conclusion can be drawn here: Christianity with the Proto-Romanians and then Romanians was, at first, apostolic and popular.

I believe that this feature – of popular Christianity that passed from Proto-Romanians to Romanians-, gave authenticity to the faith. Furthermore, the large number of ordinary believers allowed and required the Christian church to move on to a superior form of organisation, namely episcopacies[13].

As regards the neighboring populations – Bulgarians, Serbs, Hungarians,

---

see RĂDULESCU, BITOLEANU 1979, p. 94-97, 123-125; SLAVOVA 1998, p. 99-106 (here p. 103, 104).

[3] Cf. POPESCU 1994, p. 80-88; idem, 2001, p. 386-398; idem, 2009, p. 9-27 (here p. 14).

[4] For this first synod, see DU BUIT 2000, p. 283-288; DURĂ 2003, p. 61-84.

[5] There are a number of opponents of apostolic and popular Christianity with the Proto-Romanian and, later, the Romanian population. Among these, we can mention Nelu Zugravu. The author denies the apostolic character of the Romanian Christianity for it allegedly relies on legends and ballads emerged from the fantasy of some anonymous bards (Cf. ZUGRAVU 1997, p. 144, 160; 2009, p. 18-64).

[6] Cf. POPESCU 2009, p. 14 and foll.; PĂCURARIU, 1980, p. 54-61.

[7] Cf. PĂCURARIU 1980, p. 12-13; Christianity was disseminated and imposed, in the future province of Dacia, through merchants, travellers, who had come "ex toto orbio imperio", and through soldiers and imperial authorities, after the conquest (cf. NĂSTUREL 1984, p. 219-221).

[8] See, especially, BAUMANN 2004. It would seem that the four martyrs whose traces were discovered at Niculiţel were victims of the great anti-Christian persecution ordered by *Augustus* Diocletian during 305-306.

[9] Cf. POPESCU 1976, *passim*; BARNEA 1979.

[10] See also GUDEA, GHIURCO 1988.

[11] *Ibidem*.

[12] Cf. POPESCU 1976.

[13] Cf. NĂSTUREL 1984, p. 220, 229-234.

Russians – Christianity penetrated later, being taken over by the heads of society – monarchs, aristocrats – and was then imposed on the common people[14]. The process was opposite to that of the Romanians where Christianity started from the common people to the leaders of society. This is a situation which explains the long-lasting resistance for centuries in the harsh life conditions on the Lower Danube. We should not forget that the Romanian lands faced all evils, when the great waves of migrants crossed this area on their way to Western Europe[15]. The dwellers of the Carpatho-Danubian-Pontic space benefited from the existence of large forests covering the Romanian Plain[16]. It is here that the oppressed, huge part of the population from the former province of Dacia, found refuge and started to practise Christianity as Hesychasm[17]. Monks and eremites built small places of worship, made of wood; some of them were also built in caves and sheltered places[18]. Having a propensity for the use of wooden constructions, the population in these parts did not leave monumental material evidence, except a few establishments[19].

Later, when the waves of migrants had tempered, the former Roman provinces underwent a process of local political organisation. According to the tradition and ideology of the medieval world, a crowned head would always be attended by a hierarch of appropriate rank. As all written sources revealed, the dwellers of the Carpatho-Danubian-Pontic area were Christian suffragans of the Christian Church of Orthodox denomination, an orientation towards the Oecumenical Patriarchate and the Byzantine Empire[20], the successor and legitimate representative of a universal power, was but natural.

Moving across times, we reach the 13th century, when we encounter the first Romanian political entities on the territory of future Wallachia.

Following the assassination of Ioannitsa Kaloyan (1197-1207) in Thessaloniki (1207), a monarch whose title of "emperor" had been acknowledged by Pope Innocent III[21], his empire divided. He was followed to leadership by a number of successors[22]. One of these was Esclas, mentioned by Henri de Valenciennes[23]. This

[14] Cf. ZEILLER 1918; VAILLANT, LASCARIS 1933, p. 5-15; OSTROGORSKI 1969, p. 256, 30; POPOVICI 1996.

[15] Cf. MICHELET 1853, p. 2.

[16] Cf. GIURESCU 1976, p. 29-39; COTEŢ 1976.

[17] Cf. PĂCURARIU 1980, p. 181-182 and foll.; BECK 2012, p. 107-113, 197-202, 363-370.

[18] For wood architecture in Eastern Europe, see FÆNSEN, IVANOV 1981, p. 52-65; for churches and monasteries in the central part of the future Wallachia, see GLIGORE 2012.

[19] For example, the small place of worship of Densuș (Cf. VĂTĂŞIANU 1930, p. 33-43; RUSU 2008, *passim*) or the recent discovery of a Christian church from the 9th century, in Alba-Iulia.

[20] NĂSTUREL 1984, p. 219-234.

[21] Cf. *Gesta Inocentii papae III*, in: J. P. Migne, *Patrologia Latina*, Paris, 1890, CCXIV, coll. 413-417; VERGATTI (CIOBANU) 1985, p. 157-176.

[22] Among these, the best known was Boril, cf. VERGATTI (CIOBANU) 1985, p. 159 and foll.).

[23] J. LOGNON, *Introduction* to Henri de Valenciennes, *La Chronique*, published by J. Lognon, Paris, 1928, p. 53, note 1; Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri à la suite de Geoffroy de Villehardouin "La conquête de Constantinople"*, published by Natallis de Wailly, Paris, 1882, p. 336-338.

Esclas, ruler of the city of Tsepina and some parts of Banat, married a natural daughter of the second emperor of the Latin Empire, Henri de Hainaut (1205-1216)[24]. Nevertheless, Escals did not renounce his Orthodox beliefs[25].

The same belief in the Orthodox denomination of the Romanian population neighbouring the areas dominated by Esclas is evinced by two letters of Pope Gregory IX (1227-1241). The first one, of 1228, is addressed to king of Hungary Andrew II (1205-1235) [26]. The second one, dated 14 November 1234[27], addressed to prince Bela[28], the future king of Hungary Bela IV (1235-1270), was a remonstrance to the family of Arpadian monarchs for not having taken measures against the "schismatics pseudo-bishops" (in fact, the Orthodox bishops) across the Carpathians[29]. The latter would draw the Hungarians and the Teutons (Transylvanian Saxons) who stopped obeying the "right believers", the Catholic bishops [30].

As results from the text of the papal epistles, especially the second one, it is possible, according to the mentality of the time, that those Orthodox bishops and archbishops should have had connections with the Byzantium and the Oecumenical Patriarchate of the former Byzantine Empire. Very likely, they attended the crowned heads of the Carpatho-Danubian area. The existence of some political leaders is shown by foreign sources at dates close to the pontifical letters. Thus, the Persian historian Resid od-Dïn recounted that in 1241 or 1242 a leader of the "ulacuți" (Olachs)[31], a certain Mishelav[32] defeated the Tartars[33].

A similar piece of information is also found with the French chronicler Philippe Mouskée. He mentions in his rhymed chronicle that in 1241 or 1242 "*des bonnes nouvelles*" arrived as "*le roi de Blaquie*" had defeated the Tartars[34]. On 2 June 1247, King Bela IV of Hungary granted a diploma to Rembald, magister of the Order of Hospitallers. This document mentions voivodes Seneslau and Litovoi and knezes Ioan and Farcaș[35].

The same document stipulated that no taxes should be charged from the existing churches or those to be built[36]. These paragraphs of the Diploma prove

---

[24] *Ibidem*; VERGATTI 2012, p. 206-207.

[25] *Ibidem*.

[26] *Documente privind istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki* (a.k.a. Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente)*, vol. I/1: 1199-1345, Bucureşti, 1887, p. 108-109.

[27] *Ibidem*, p. 132-133; *Documenta Romaniae Historica. D. Relații între țările române*, volume I (1222-1456), București, 1977, p. 20-21, doc. 9. See PAPACOSTEA 1998, p. 99-100; TURCUȘ 2001, p. 159-166.

[28] *Ibidem*.

[29] Cf. ROSETTI 1905, p. 247-332; FERENȚ 1931, *passim*.

[30] Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, I/1, p. 132-133; *Documenta Romaniae Historica. D.*, Vol. I, p. 20-21, doc. 9.

[31] This term designated the Romanians, according to the researcher Aurel Decei (DECEI 1978, p. 194, 195, 196 and foll.)

[32] According to Aurel Decei, by a linguistic calculus, it might become Seneslau (ibidem).

[33] *Ibidem*.

[34] Cf. VERGATTI (CIOBANU) 1976, p. 255, n. 58; VERGATTI 2012, p. 206-207.

[35] Cf. *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească*, vol. I (1247-1500), 1966, p. 7-8.

[36] *Ibidem*.

that the church represented a force on the territory of the future Wallachia. It should be taken into consideration.

It might be possible, due to researches of historical geography[37], to locate the four local political leaders. The voivode with the largest autonomy, Seneslau[38], might have had his residence at Curtea de Argeș. Archaeological excavations seem to confirm this assumption[39]. Beneath the current St. Nicholas Princely Church, vestiges of another small church[40], a chapel from the 13th century, with the Greek-cross plan[41], were discovered. Such plan was used especially for the churches that held services of Aulic rank, as Christians could be better organised spatially.

To specify the *ab initio* purpose and character of the small church of Curtea de Argeș, the plan was not taken into account. Although opinions regarding the purpose of the small church have so far been divergent[42], as has been the dating the monument[43], I believe that, based on the plan, closeness to the voivodal residence, wall premises and access road (a path covered with gravel), one may assert that this place for worship might have served the local voivode.

The dimensions of the 13th-century church were so small[44] that could only house about 50 people. This supported the assumption that it was a place of worship for the court[45]. I think that Argeș I church was in fact for all members of the urban community of Curtea de Argeș. Here, people would find solace and shelter in case of danger, even if the church was separated from the court and the urban community by a wall enclosure[46].

This small church, conventionally called Argeș I, disappeared around 1340[47]. The circumstances of its dismantlement are not clear[48]. In its place a monumental church, dedicated to St. Nicholas, was erected. The new church, named, generically, St. Nicholas Princely Church, of large size[49], was considered by

[37] CONEA 1935, *passim*.

[38] *Ibidem*.

[39] DRĂGHICEANU 1923, p. 9-76.

[40] *Ibidem*.

[41] *Ibidem*; SACERDOȚEANU 1935, p. 49-57; Grigore Ionescu emphasises the importance of these plans (cf. IONESCU 1940, p. 13-14); N. Constantinescu brings nothing new regarding the two churches of Curtea de Argeș, but only repeats what his predecessors wrote (CONSTANTINESCU 1984, passim); actually, the same author, N. Constantinescu, makes a mistake when dating the churches of Curtea de Argeș, which Ioan Mureșan proves by discussing the results of archaeological excavations (Cf. MUREȘAN 2010, p. 352).

[42] Cf. CONSTANTINESCU 1984, p. 84-92, 103-106, 144-148; CHIHAIA 1998, p. 41-42. Undoubtedly, Pavel Chihaia is right when establishing the character of the church where services of aulic rank were held.

[43] Cf. MUREȘAN 2010, p. 352 (discusses the dating of the monument, highlighting N. Constantinescu's errors).

[44] On the average, sizes are 14 x 8 m; the small church overlaps approx. 2/3 of the nave of the Princely St. Nicholas Church built by order of Basarab I (IONESCU 1940, p. 13-14).

[45] Cf. CONSTANTINESCU 1984, p. 144; contrary to CHIHAIA 1998, p. 41-42.

[46] CHIHAIA 1984, p. 43-44

[47] CHIHAIA 1984, p. 42; MUREȘAN 2010, p. 353, n. 60.

[48] *Ibidem*.

[49] The rectangle inscribed was 14.55 m x 23.50 m, height up to the roof top over 23 m, the nave is 11.80 x 12.40 m (cf. IONESCU 1963, p. 128; DIEHL 1925, p. 438); the proportions

Charles Diehl as the most important Orthodox ecclesiastical construction of the 14th century in South-Eastern Europe[50]. This church also had a plan in **inscribed** Greek-cross[51]. It is a further indication that this impressive ecclesiastical place, built roughly during 1340-1351 (1352)[52] was meant to house a bishop and a Metropolitanate of Ungro-Wallachia[53].

St. Nicholas Princely Church is likely to have successfully aimed, through magnificence, to strengthen the fame and prestige of Basarab princes in Europe.

We may draw a temporal parallel between the evolution of Curtea de Argeș church and that of the Orthodox church of high rank of Vicina. In the Danubian port of Vicina, the Orthodox church of superior rank, an episcopacy, also appeared in the first half of the 13th century. We have placed it in the first half of the 13th century, a wide period of time, because the first mention of an Orthodox church of high rank in the Vicina port can be found in a *Notitia episcopatuum*, imprecisely dated[54].

The church was assumed, on logical and historical grounds, to have been founded and consecrated during the rule of the Nicene basileus John III Doukas Vatatzes (1221-1254)[55]. It was then that those

---

of other churches built in the same epoch are all inferior to the Princely Church of Curtea de Argeș: Budrum-djami, Killisse-Djami, The Virgin Pammakaristos of Constantinople, Kazandjilar-Djami (Theotocos) and Yacoub-Pasha-Djami (St. Catherine) of Thessaloniki; only the present Zeyrek Camii, former Church of the Pantokrator in Constantinople, which goes back further than the 14th century, has a nave of 16x16 m (*ibidem*).

[50] DIEHL 1925, p. 438.

[51] Cf. IONESCU 1940, p. 24; IONESCU 1963, p. 128. Attention should be drawn on N. Constantinescu and his works because he does not know how to use the church plan when defining the monument. N. Constantinescu only takes over the plan without being able to define its importance.

[52] The so called *sgraffito („The Great Basarab Voyvoda died in 6860 (1351/1352) in Campulung")* carved into the church nave wall is very important for the date of completion of the monument; see DRĂGHICEANU 1923, p. 9-76; IONESCU 1940, p. 18; LĂZĂRESCU 1968, p. 151-152; CHIHAIA 1998, p. 43 and foll. (Pavel Chihaia also discusses the opinions of other authors regarding the dating of St. Nicholas Princely Church of Curtea de Argeș). N. Constantinescu considers that the monument was erected after 1360 and the *sgrafitto* represented an act of remembering (CONSTANTINESCU 1984, p. 148), but he does not support his assertion with pertinent arguments.

[53] LĂZĂRESCU 1968, p. 151-152; CHIHAIA 1998, p. 43; VERGATTI 2009$_2$, p. 25-36.

[54] GELZER 1901, p. 592, 594; the name of Vicina could be number 152 on the list of episcopacies (cf. BRĂTIANU 1935, p. 36). The list of episcopacies, archiepiscopacies and metropolitan churches might have been compiled during the rule of Michael VIII Palaiologos (1260-1282); however, the text refers to the situation of ecclesiastical places especially in the latter part of the 13th century. Possibly, this list emphasises the resurgence inside the Byzantine Orthodox Church during basileus John III Doukas Vatatzes (1221-1254). One such view was expressed by Vitalien Laurent (LAURENT 1932), p. 318, N. 3; 1936, p. 115, N. 2. In his turn, J. Darrouzès also published a glosse in 1299 of the codex Vat. gr. no. 1455, f. 223v, in DARROUZÈS 1981, p. 386, assuming that the episcopacy of Vicina might have been created during Patriarch Germanos II of Constantinople (1222-1240). Connections with the Oecumenical Patriarchate in the first half of the 13th century may be proved and supported by the discovery in Dobrudja of a seal belonging to Germanos II (cf. MITREA 1968, p. 253-261).

[55] Cf. IORGA 1908, p. 34; LAURENT 1939, p. 91-103.

"*chorepiscopi*"[56] (country bishops), bishops of an inferior rank, might have been sent from Vicina to Curtea de Argeș. It was an older practice of the church[57] that had not been abandoned.

The two places of worship of Curtea de Argeș and Vicina allowed the Romanian voivodes to have direct connections, through clerics, with the Byzantine basileis. It was a way of expression of the Caesaro-papistical institution. Through the Orthodox Church, nominal authority of basileis exercised on several territories that had once belonged *de facto* and *de jure* to the Byzantine empire[58].

I wanted to make these comments because there is no solid documentary evidence to show an orientation of the Romanian Orthodox Church towards the self-proclaimed, 'rebel' patriarchates of Tarnovo, Peč or Ohrid[59]. Those who came up with this assumption – Zlatarski, Jireček[60] and Mutafcev[61] – and their epigones did it for political reasons, dictated by their chancelleries that, unfortunately, have been taken and used to date[62].

The basileis and hierarchs chose the see of the new episcopacy at the Danube port of Vicina, for it was a prosperous town[63], and connections on sea were easier[64]. Under these circumstances, connections with the Byzantine Empire church could very easily be tied through Vicina.

The foundation of the episcopacy towards the 13th century at Vicina was part of a wider action of the Orthodox Church[65]. It was followed by a response of the Catholic clergy. The latter, who were engaged in a missionary and proselytical process[66], could not neglect the Danubian port of Vicina. There, in 1280, the Franciscan brother Moses of the Order of Friars Minor had a monastery built for the Genoese community in town and not only[67]. It is a further discrete but clear and convincing indication of the purchase power of the urban community in that port.

---

[56] The reference to country episcopacies is found in the works of the Serdica synod (cf. HESS 2002, p. 146 and foll.). These country bishops were present with the Romanians, as well, one of them apparently bearing the name of Ursus (cf. PĂCURARIU 1980, p. 181-182).

[57] *Ibidem*.

[58] See DAGRON 1996, *passim*, as well as the review of this volume, written by Jean-Claude Cheynet, Revue des Études Byzantines 56 (1998), p. 289-291.

[59] PĂCURARIU 1980, p. 183 and foll.

[60] JIREČEK 1876, p. 211 and foll.

[61] MUTAFCIEV 1932, p. 190 and foll.

[62] Cf. VERGATTI 2001, p. 76-90.

[63] Cf. BRĂTIANU 1935, *passim*.

[64] AHRWEILER 1966, *passim*; ATANASIU-CROITORU 2008, *passim*.

[65] John III Doukas Vatatzes caused a small revolution in the life of the Orthodox Church of the empire, which led to its revitalisation (cf. SPANOS, ZARRAS 2010, p. 63–78, here p. 73).

[66] Cf. GÉNICOT 1968, p. 100 and foll. The great promoter of the Catholic proselytism and missionary work was Pope Innocent III (1198-1216), through the orders of the "mendicants": the Franciscan and Dominican Orders. These two orders also worked on the territory of the future Romanian countries, where they are attested in documents. They were not successful among the Romanians.

[67] Cf. ANDREESCU 1932-1933, p. 151-163.

The Byzantine Empire led by basileus Michael VIII Palaiologos (1260-1281)[68] reacted. During the rule of this basileus, or immediately after him, the Orthodox church of Vicina rose to the rank of archiepiscopacy and, soon after that, to that of metropolitanate[69]. Then, its leader was a certain Theodor. He was mentioned in two documents of the synods dated 1285[70] and 1292[71].

Research carried out in Greece by Denise Papachryssanthou, more than four decades ago, revealed that *the title of archpriest followed by the name of residence* designated, exclusively, a metropolitan. These cases know no exception[72]. It was the case of Theodor and his successors, as well, who complied with the conditions mentioned by Denise Papachryssanthou.

As yet, I have not found documentary references to allow me to specify how many years Theodor occupied the metropolitan see of Vicina.

Theodor's first known successor was metropolitan Lucas. He was directly or indirectly mentioned as holding the office in 1301, 1302, 1303 and the winter of 1305-1306. He did not appear exclusively in imperial documents or patriarchal records, but also in the pages left by Georgios Pachymeres. He appears to have played some part in mediating the crossing of the Danube by the 16,000 Alans who wanted to come as mercenaries of the Byzantine Empire[73]. Moreover, he drew attention to himself on account of his wealth. He had an annual income of 800 gold hyperperi. He aroused the envious reprimand of Patriarch Athanasius I[74]. Metropolitan Lucas was also present in synods. He is first mentioned by Georgios Pachymeres. The deacon of St. Sofia mentioned him on 13 February 1303 as member of the synod that recorded the conflict between basileus Andronicus II the Elder (1281-1328) and Patriarch John XII Kosmas[75]. The second mention refers to the synod of winter 1305-1306 and can be found in Patriarch Athanasius I's correspondence. It was then that the adventurous usurper Ioan Drymys was anathematised. The patriarch showed, on the same occasion, that Ioan Drymys had sent envoys to the Amalecites (the Turks), the Italians and "those who live near the Ister" (the Danube) in search of allies[76].

Vitalien Laurent showed that that could have been the first time the

---

[68] For the personality of Michael VIII Palaiologos, see OSTROGORSKI 1969, p. 474 and foll.

[69] Cf. NĂSTUREL 1971, p. 33-42.

[70] Theodor was the 35th of the 41 prelates who participated in the synod of summer 1285 to sign for the conviction of John Bekkos (cf. LAURENT 1927, p. 145).

[71] Cf. MOISESCU, LUPŞA, FILIPESCU 1957, p. 142.

[72] Research has shown that, in documents of the Orthodox church in the 12th-15th centuries, the rank of archpriest hid either a bishop, an archbishop or a metropolitan. When the name of the archpriest was accompanied by the name of the place of ordination, it was definitely always a metropolitan. It was the case of the Vicina metropolitans Theodor and Lucas (cf. PAPACHRYSSANTHOU 1970, p. 405, n. 79).

[73] *Fontes Historiæ Daco-Romanæ / Izvoarele istoriei României*, vol. III, *Scriptores byzantini, sæc. XI-XIV/ Scriitori bizantini (sec. XI-XIV)*, 1975, p. 450-452. Identification of the metropolitan as Lucas was done by NĂSTUREL 1971, p. 35-36.

[74] LAURENT 1971, p. 401-403, No. 1613; NĂSTUREL 1971, p. 35-37, 41. *Fontes* IV, p. 140-141.

[75] *Fontes* III, p. 450-452.

[76] *Fontes*, IV, p. 142-143.

Romanians were mentioned as political power[77]. The Byzantine author used this vague expression – the inhabitants on the Ister – because he was not aware of realities on the Lower Danube, where the future state Wallachia was to be born. I believe that Vitalien Laurent was right. In no case could those mentioned by Patriarch Athanasius I have been Hungarian, as was assumed[78]. One single counter-argument is sufficient. An Orthodox metropolitan, a suffragan of the Oecumenical Patriarchate, could not have shepherded the Catholic Hungarians. At the same time, they could not have been Bulgarians or Serbs either, for they obeyed their rebel patriarchates that had been anathemysed by the Oecumenical Patriarchate.

I believe that the note regarding what happened in the winter of 1305-1306 is extremely important. It is documentary evidence which proves the existence of a metropolitan and a metropolitan church with authority over the territory of the future Wallachia. It is true, the date is not particularly accurate: the winter of 1305-1306. But it is known that back then Metropolitan Lucas and, explicitly, the Vicina Metropolitanate had expanded their authority over the land of the Romanian Plain.

The former basileus John VI Cantacuzene wrote, in his *Chronicle*, started after his dethronement (November 1354), while being retired at the Monastery of Saint George of Mangana in Constantinople[79], that in 1323 the prince of Wallachia, Basarab I the Founder, had come with his army of Ungro-Vlachs and Scythians (Tartars) to help his father-in-law, Tsar Michael Shishman of Vidin[80].

The name Ungro-Vlachs, though older, first appeared in the Chronicle written by the former basileus John VI Cantacuzene[81]. It is neither the first, nor the last time when a term used in writing took over the name of a people or of a state or geographical entity that had long been in circulation and established it in the daily language of the common people. Naturally, when he was a priest there, the metropolitan of Vicina would ordain the priests[82]. Therefore, this is a further

[77] Cf. LAURENT 1971, p. 430; MAFFY TALBOT 1975, p. 407-408 (the editor wonders who were those living near the Danube. She is inclined to believe it was the Bulgarians, but does not rule out the possibility that they were Romanians, Hungarians or Serbs).

[78] *Ibidem*.

[79] This was the first monastery where basileus John VI Cantacuzene sought refuge after he became a monk known as Ioasaf. It was a large, rich church (cf. JANIN 1969, p. 75-81). He left it for a smaller monastery, Theotokos Nea Peribleptos (Cf. NICOL 1996, p. 140 and foll.). Finally, he withdrew to the despotate led by his son Matthew where he died in 1383 (*ibidem*).

[80] Cf. *Fontes* III, p. 482-483.

[81] *Ibidem*.

[82] In May 1359, the document by which Metropolitan Iachint was transferred from Vicina to Curtea de Argeș stipulated that, according to the churchly practice and rite, he would confirm "anagnosts throughout his eparchy and congregation, promoting subdeacons and deacons and ordaining priests, taking, at the same time, in his hand, all rights related to it" (Cf. *Fontes* IV, p. 200-201). The way of expression the archpriests who wrote the synodic document clearly shows that these rights were inherited by the metropolitan from his predecessors, probably *choraepiscopi*. I make this assertion because it results, from the same document, that there were already ordained priests and appointed deacons on the territory of Wallachia.

irrefutable argument, based on documents, which rescinds the assumption that all Romanian Orthodox clerics had relationships of obedience with the rebel patriarchates south of the Danube. Moreover, the connection of northern Dobrudja with Wallachia is proved by documents as far as early 14th century, or probably late 13th, with princes of Wallachia (Thocomerius, Basarab I the Founder, Nicholas Alexander) ruling over the north of Dobrudja as well, where the port of Vicina was located. Written documents, foreign indeed, are clear. The Arab geographer Abu-Fedda wrote that, in 1320, Isaccea (*Saacdji*) was in *Alloualaq* (Wallachia) [83]. Traveller Ibn-Battuta, in his turn, wrote that, in 1330, the towns of Isaccea and Babadag were under the Wallachian rule[84]. Finally, in 1339, the Jewish cartographer Angelino Dulcert or Doluarte[85] marked Vicina on his portolan as lying on the right bank of the Danube, i.e. in Dobrudja[86]. Off the port, on the opposite bank, Dulcert draw the sign *tamgha*[87]. To people of the time, especially to seafarers, it meant that that place was the border of the Mongol Empire, where customs duties were charged[88]. Another element which speaks for Wallachia ruling over north of Dobrudja is the dissemination of Christianity of Orthodox denomination in that area. My assertion relies on the discovery of St. Athanasie Church from Niculiţel, where services have been held uninterruptedly from the 13th century up to the present[89].

There can only be one conclusion. The prince of Wallachia also had in his possession the lands of northern Dobrudja where the port of Vicina was located[90]. Consequently, I can advance the hypothesis that the princes of Curtea de Argeş were accompanied by a hierarch of corresponding rank, most likely a country "bishop", delegated by the metropolitan of Vicina. Thus, Romanian lords could better defend their people against the offensive of the neighbouring Catholic states, the Kingdoms of Hungary and Poland.

One natural question arises. Why did not the Wallachian princes bring

[83] Aboulféda, *Géographie*, translated by E. Reinaud, Paris, 1847, p. 316.

[84] *Călători străini despre ţările române*, vol. I, publ. by M. Holban, Bucureşti, 1968, p. 4-8.

[85] Cf. *Sea charts of the early explorers, 13th to 17th century*, publ. by Michel Mollat du Jourdin, Monique de La Ronciére, Marie-Madeleine Azard, Isabelle Raynaud-Nguyen, Marie-Antoinette Vannereau, Fribourg, 1984, p. 15; I do not share Raymond Beazley's view according to which Dulcert and Dalorto are two different authors just because some insignificant details on the portolans do not coincide (cf. BEAZLEY 1949, p. 522).

[86] NØRDENSKJOLD 1897, republished by Burt. Franklin, 1962, p. 33; see Pietro Visconti's maps (1318 and 1320) in *ibidem*, pl. VI, 9; Marino Sanudo's map (*ibidem*, pl. XIII; also reproduced in *Călători străini despre ţările române*, vol. I, p. 69); a great similarity to them can be noticed in the portolan created by Perrino Vesconte (1327) – the name "flume(n) de Vicina v(e)l Danubiu(m) vel Danoia" also appears here (GRĂMADĂ 1925, p. 8).

[87] NØRDENSKJOLD 1897, p. 33.

[88] Cf. BRĂTIANU 1935, p. 63.

[89] Cf. MOISESCU 1979, p.141-144.

[90] I am inclined to identify Vicina as the present port of Isaccea, which it overlaps. I bring only one argument – the numismatic one. Around the present town of Isaccea were the most numerous coins from late 13th century and early 14th century discovered. There are more coins than those discovered throughout the whole of Dobrudja (also see OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2003, p. 67-102; CUSTUREA, TALMAŢCHI 2011, p. 231).

metropolitans to their side sooner?

The answer lies in the decisions of the synod of Serdica (343 A.D.). Approximately 170 hierarchs attended the works there. They compiled the 23 canons representing the final document which aimed to discipline the Orthodox clergy. Canons 5 (VI a) and 6 (VI b)[91] specified the method of election of the high hierarchs, the bishops. Canon 5 (VI a), in its Latin version, Latin being the official language, shows that only one bishop should remain in a province and should that bishop fail to fulfil his duties out of negligence, then Christians could appeal to bishops of a neighbouring land (province). Christians should write the bishop, informing him about the people's will to bring another bishop. If the local bishop ignored the request of the citizens, of the law, the people's will would still have to be fulfilled and the appointment would have to be carried out[92].

There are several differences in the Greek version. The main is the statement according to which a bishop cannot oppose the consecration, the appointment of a new hierarch. Had he tried to oppose or failed to appear at the investiture ceremony, this would have still taken place, even without his consent[93].

Canon 6 (VI b) completes the norms of the previous canon relating to the election and appointment of a new hierarch. The Greek version is a short text which forbids the bishops from the neighbouring provinces to appoint bishops in places where there were enough priests. Two exceptions were considered. The first regarded places that had previously had bishops, the second concerned those areas where the population had increased and was worthy of and needed a hierarch. Bishops could not be appointed in smaller towns or villages, i.e. in places with a smaller population, unable to maintain and keep a bishop. The Orthodox priests' prestige could not have allowed for that[94].

These canons, particularly canon 6 (VI b), must have been discussed when country bishops were replaced[95]. The existence of country bishops seems to have been widespread. Therefore, canon 6 (VI b) was reinforced, being introduced into canon V of the Council of Carthage (390 A.D.)[96]. It has remained in the church canons ever since.

The two canons are the only ones that can explain, by ecclesiastical law, the attitude and position full of pride, magnificence of Greek hierarchs towards the Romanian princes.

It was not justified. The documents written in the 14th century clearly show that the Danubian port of Vicina underwent a somewhat fast process of involution[97]. In 1340, decay was so low that metropolitan Macarie of Vicina was

---

[91] There is a double numbering, for number 5 shows the version in Latin, the official language of the empire, while the number in brackets indicates the Greek version (cf. HESS 2002, *passim*).

[92] The text of canon V in Latin in HESS 2002, p. 146 and foll.

[93] HESS 2002, p. 146 and foll.

[94] HESS 2002, p. 154-55.

[95] HESS 2002, p.155. Most likely, before metropolitan Iachint, there was a chorepiscopus at Curtea de Argeş.

[96] HESS 2002, p. 156

[97] In 1317 and 1324, the metropolitans of Vicina, whose names were not given, were called to two synods of the Ecumenical Patriarchate, due to their rank, to solve some

forced to leave the port. His own life could not be ensured. He answered and promised Patriarch John XIV (Aprenos) Kalekas that he would never leave town[98]. He kept his promise. In 1341 and 1343, metropolitan Macarie was to be found as Vicina representative among the participants in the ecumenical synods[99].

Most likely, he was succeeded by a certain Kirill, mentioned as participant in a 1347 synod[100]. It is probably he who was present at another synod, that of September 1348[101]. I have said 'probably' because in 1348 the Vicina metropolitan who attended the synod was not nominated. It might have been the same Kirill, due to the small temporal distance from the previous synod.

Finally, the last Metropolitan of Vicina was Hyacinth. He probably came to Curtea de Argeș in 1353 or 1354.

This assertion is based on a paragraph written by Hyacinth in a letter dated 1370, addressed to Patriarch Philotheos I Kokkinos. The text says "it shall perhaps seem vain of me that I once prompted the great voivode, over Your Holiness's head, to reconcile and be friends with you. And now, just as I have reached my old age, I suffer for this and am offended by the Holy Church of God as if I were a profaner and scorner of it" [102].

In order to accomplish a mediation mission between the Wallachian prince and Patriarch Philotheos I Kokkinos, Iachint was forced to come to Curtea de Argeș. He was successful there. This action could only have taken place during the first mandate of Patriarch Philotheos I Kokkinos, namely during 1353-1354. It is then that some reconciliation between the Patriarch and the prince of Curtea de Argeș, who had married, the second time, the Catholic Hungarian noble woman Clara of Doboca, might have been considered[103]. Under no circumstances could he, Prince Nicholas Alexander, have been suspected of embracing the Catholic religion. His position in this issue would have prevented him from becoming a prince. The hereditary elective provisions of the jus vallachicum are clear: the prince should be a man, of Orthodox denomination (of right belief), of sound mind and body and part of the ruling family[104].

Therefore, the estrangement of relationships between the Patriarchate and the prince was also due to other indefinite causes. They were interpreted as Iachint having been favourable to Catholicism[105].

To remind a Patriarch of Philotheos I Kokkinos' position of an action he

---

administrative disputes (cf. CIOBANU (VERGATTI) 1977, p. 236). The port-town also suffered because of the predatory attacks of the Tartars and Bulgarians (*ibidem*; BRĂTIANU 1935, p. 74-86)

[98] Cf. LAURENT 1946, p. 225-232; idem, 1960, p. 145-162, here p. 155 (in this last article, the author modifies the dispatch date of Macarie's letter, establishing that 1340 is the correct one). The letter sent by Metropolitan Macarie of Vicina to the patriarch is reproduced in LAURENT, NĂSTUREL 1946, table 1.

[99] Cf. CIOBANU (VERGATTI) 1977, p. 236-237, N. 40, 41.

[100] MEYENDORF 1963, p. 209-227 (here p. 226, line 504).

[101] MIKLOSICH, MÜLLER 1860, p. 274, No. CXXIV.

[102] *Fontes* IV, p. 206-207.

[103] HURMUZAKI/DENSUŞIANU, *Documente*, vol. I/2, p. 158, 159;

[104] See *Instituții feudale din țările române. Dicționar* (coord. O. Sachelarie, N. Stoicescu), București, 1988, p.168-172.

[105] Cf. NĂSTUREL 1978, p. 302, N. 16.

should be grateful for, although it had happened more than a decade and a half before, showed that Iachint was desperate and he invoked, in his defence, a deed of major importance. Dan Ioan Mureșan believes that, despite the provisions of jus valachicum, Nicholas Alexander embraced the Catholic faith before ascending to the throne. He did so in order to marry Clara Doboka and, later, during Philotheos' first patriarchate (1353-1354), Iachint reconverted him to Orthodoxy[106]. Personally, I do not believe that Mr. Dan Ioan Mureșan is right. In an earlier article[107] I completely dismantled Daniel Barbu's arguments[108] which underlie Mr. Dan Ioan Mureșan's assumption. Consequently, I can argue that there were other causes which led to the estrangement of relationships between Philotheos I Kokkinos, in his first mandate (1353-1354), and Prince Nicholas Alexander who had just ascended to the throne (1352-1364). It is highly probable that, during his short one-year mandate, Philotheos I Kokkinos should not have had enough time to verify if the modest town of Curtea de Argeș fulfilled all the requirements stipulated in canons 5-6 of the Serdica synod. This might have prompted the Oecumenical Patriarchate not to answer Nicholas Alexander's repeated letters[109]. The Romanian Prince certainly felt offended by this. Iachint's intervention was thus needed to appease and re-establish normal relationships with the Oecumenical Patriarchate. In my opinion, it is this episode that Iachint refers to in his epistle addressed, in 1370, to Patriarch Philotheos I Kokkinos. For south-eastern Europe, establishing relationships between the Prince of Wallachia, the most powerful monarch of the age, and the Patriarchate was a significant action. Iachint's mission, successfully accomplished, could not have been forgotten.

Actually, by his action, Hyacinth restored the older connections between Ungro-Wallachia and the Patriarchate, achieved through an episcopacy led by chorepiscopi. This assumption is based on a note of a *Notitia episcopatum* discovered and presented by reverend J. Darrouzès[110]. In this text there is a marginal note, marked and emphasised by letter N. It represents an addition: alongside the metropolitanates and episcopacies mentioned, there were two more that had to be added: the Metropolitanate of Pegas and that of Ungro-Wallachia[111]. As regards the latter, it is specified that it was created by Patriarch Philotheos as two metropolitanates that had evolved from an episcopacy[112]. This particular information is of undeniable importance.

---

[106] Cf. MUREȘAN 2010, p. 346 and N. 38.

[107] Cf. VERGATTI 2008, p. 75-81; the complete dismantlement of Daniel Barbu's arguments is also known by Mr. Neagu Djuvara (cf. DJUVARA 2011, p. 105-110).

[108] Cf. BARBU 1986, *passim*; BARBU 1986, p. 287-300.

[109] Cf. *Fontes* IV, p. 196-197 ("...Prince Alexander, urged by a though of devotion for God and proving much love and obedience and allegiance to God's holy Catholic (=universal, A/N) and apostolic church, asked not once but several times in his letters and begged for our grace..."); *ibidem*, p. 200-201 (...From Your Worship's earlier and latest letters has our grace clearly learnt what Your Worship intended to show and received the news with great joy, praising the obedience, allegiance, inclination, love you cherish for Christ's holy, Catholic and apostolic church...").

[110] DARROUZÈS 1981, p 386.

[111] *Ibidem*.

[112] *Ibidem*. Also see the discussion in MUREȘAN 2010, p. 347 and foll.

The most significant information for us is the assertion that the Metropolitanate of Ungro-Wallachia originates from an episcopacy. Nicolae Iorga's intuition is thus confirmed[113]. This brings into discussion the existence of country bishops, predecessors of the metropolitanate.

Finally, another part of the information highlighted by reverend J. Darrouzès is that the two metropolitanates might have been founded by Patriarch Philotheos I Kokkinos. An explanation and a clarification arise from here. The late Byzantinist P. Ş. Năsturel showed that only the second metropolitanate of Ungro-Wallachia, that was led by Daniel Chritopoulos, owed its existence to Philotheos I Kokkinos. The other, earlier, one was due to the translation of the Vicina metropolitanate to Curtea de Argeş, then settled in place of a former episcopacy and was headed by Iachint. This translation process was acknowledged by the documents of May 1359, issued during Patriarch Calist I. The relationships between the two patriarchs, Philotheos I Kokkinos and Calist I, went through a period of deep dissension, hate, for one forcibly replaced the other[114]. This can explain what was written in the miscellaneous comprising the Notitia episcopatuum. Knowing Philotheos I Kokkinos' feelings, the author probably wanted to flatter him, completely eliminating Calist I from among those who had contributed to the translation process of the metropolitan see from Vicina to Argeș.

Perhaps the author of *Notitia episcopatuum*, for the reason mentioned, attributed the two metropolitanates to Philotheos I Kokkinos, particularly as he wrote about the events occurred in Ungro-Wallachia in some other distant time and place.

I believe that the appointment de jure of Iachint as the first metropolitan of Ungro-Wallachia was done when the Greek archpriests saw that the provisions of canons 5 and 6 (VI a and VI b) of the synod of Serdica and of Canon V of the synod of Carthage had been complied with: at Curtea de Argeș the monumental church, St. Nicholas Princely Church, was built.

No other ecclesiastical or laic document mentions the foundation of the Metropolitanate of Ungro-Wallachia. I believe that, based on text analysis, I can affirm that the term 'foundation' was avoided. The best conclusive example is given by the two documents of May 1359 referring to the Metropolitanate of Ungro-Wallachia.

It is worth mentioning that in 1359 metropolitan Iachint did not come to an empty place. Greek archpriests knew that around Argeș and Muscel a garland of monasteries and churches had been erected[115].

Here historical and juridical logic steps in. Had a process of establishment of a new metropolitanate occurred, then the earlier one, Vicina, would have had to remain alongside the new one, Curtea de Argeș. Unfortunately for the supporters of the term 'foundation', the town-port of Vicina disappeared and, with it, the metropolitanate. Documents show that it was a translation of a man – the metropolitan – to a territory that belonged to and was controlled by the Prince of

[113] IORGA 1937, p. 137-138.
[114] FAILLER 1971, p. 293-302 (here p. 294, 295).
[115] GLIGORE 2012, *passim*.

Ungro-Wallachia, Nicholas Alexander. If this thesis is accepted, the issue of a continuity of the existence of the metropolitanate arises. It would be correct to discuss the issue as such for the Metropolitanate is translated (not founded) from Vicina (northern Dobrudja) to Curtea de Argeș.

Researchers are faced with yet another problem: that of the territorial authority of the Metropolitanate of Ungro-Wallachia. To approach this subject is not difficult. Changing the name of the Metropolitanate of Vicina to Ungro-Wallachia was not upsetting. This name represented a modification that was in accordance with the documents of the age, accepted as such[116]. This was the country and state of the Romanians on the Lower Danube who lived near Hungary.

The documents of the age reveal that Metropolitan Lucas of Vicina shepherded, in winter 1305-1306, those who lived around the Ister, as well[117]. Under no circumstances, did the Metropolitan and Metropolitanate of Vicina lessen the territorial authority exercised through the church. It was ensured by the rule of Argeș princes over Ungro-Wallachia.

In such conditions, the request of Curtea de Argeș for the appointment of an archiereus of a rank fitting the power of Basarab princes, to replace an unnamed country bishop, was but natural. It was done, but with difficulty. The document by which Iachint was appointed showed that this had happened as a result of several letters sent by Nicholas Alexander[118]. He asked for the metropolitan throne for Iachint, who had the rank of hypertimos[119], and for the right to ordain priests and appoint deacons[120]. In the new context, those words in the letter and the synodic act are of extraordinary importance. They prove that the Orthodox Church of Ungro-Wallachia led by a "chorepiscopus" had long existed and ordination of priests and appointment of deacons had been officiated by the earlier bishops of Curtea de Argeș. They passed this charisma to the Metropolitan Iachint.

It is a further argument against the connection of the Orthodox Church of Ungro-Wallachia with the church of Tarnovo.

Hence, we may conclude that the Metropolitanate of Wallachia, dated by the 1359 documents, was not founded. It was a transfer *de jure*, *a translation of a person, an archiereus, who held the position of metropolitan*, from Vicina to Curtea de Argeș. Had there been a foundation of a new metropolitanate, the Oecumenical Patriarchate would have found the appropriate term to describe the situation. The situation of Ungro-Wallachia then also pleads for the translation of a person, of Iachint, and explicitly for the translation of the institution he was serving.

The Orthodox Church in the area dominated by the princes of Wallachia did not keep, in 1359, **two** metropolitanates: that of Vicina and that of Curtea de

[116] The occurrence in the Chronicle of the former basileus John VI Cantacuzene of the word 'Ungro-Wallachians' denotes that the high political authorities accepted it.

[117] The information appears both in Patriarch Athanasios I's correspondence and that of Georgios Pachymeres (cf. *Fontes* IV, p. 142-143).

[118] Cf. *Fontes* IV, p. 196-197, 200-201.

[119] Cf. *Fontes* IV, p. 197.

[120] *Fontes* IV, p. 196-197, 200-201.

Argeș. This proves that it was merely a translation, as the same number of metropolitanates remained on the lists of the Oecumenical Patriarchate. Naturally, this also indicates a continuity of activity of the metropolitanate for Romanians. Later on, when this need arose, in 1370, a second metropolitanate of Ungro-Wallachia was to be created[121].

The translation of an archiereus was stipulated in canon I of the synod of Serdica. Therefore, in 1359, the provisions of the Oecumenical Patriarchate written in the canonical law were fully complied with. Another conclusion can be drawn from here. The Metropolitanate of Ungro-Wallachia, through its metropolitan *de facto*, had existed prior to 1359, as Metropolitan Iachint had been there in 1353 at the latest.

Another conclusion is that the Orthodox Church supported the first Basarab princes (Thocomerius, Basarab I the Founder, Nicholas Alexander), who were Romanian and Orthodox[122], in establishing and maintaining connections with the universal power represented by basileis and patriarchs, a shield against the Catholic offensive. The church was the medium by which Orthodox alliances, initiated by Basarab I and Nicholas Alexander, were accomplished, while clerics closed matrimonial political alliances with their counterparts, princes and tsars of south-eastern Europe. Thus, Romanian princes asserted themselves during the years of sharp decline the Byzantine Empire was going through. The Metropolitanate of Ungro-Wallachia enabled the Romanian princes to involve in helping the Orthodox clergy form the Patriarchate and Mount Athos[123].

The close relationship between the Metropolitanate of Vicina and Christians living in the area occupied by Wallachia can be further argued by following a parallel chronology. Towards the 13th century, within the space of the future Wallachia, the first political entities emerged – in Vicina an episcopacy was created. Then, towards 1280-1285, when a certain Litovoi and his brother Barbat and a certain Thocomerius, father of Basarab I, affirmed themselves in the future Wallachia, the Orthodox Church of Vicina was raised to Archiepiscopacy and, soon after that, to Metropolitanate. It would remain so until 1353 or 1354 when Iachint would leave Vicina for Curtea de Argeș. I hope that my working assumption regarding the beginnings *de facto* and *de jure* of the Metropolitanate of Ungro-Wallachia, the pre-existence of the Orthodox Church on the Lower Danube, the use of the term 'translation' instead of 'foundation' will be positively discussed and accepted.

BIBLIOGRAPHY

ABOULFÉDA 1847 - Aboulféda, *Géographie*, translated by E. Reinaud, Paris, 1847.

AHRWEILER 1966 - H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions de Byzance au VII^e^-XV^e^ siècles*, Paris, 1966.

ANDREESCU 1932-1933 - C. Andreescu, *Așezări franciscane la Dunăre și Marea Neagră în secolele XIII-XIV*, Cercetări istorice 8-9 (1932-1933), p. 151-163.

[121] NĂSTUREL 1978, *passim*.

[122] Cf. VERGATTI 2008, *passim*.

[123] Cf. NĂSTUREL 1986, *passim*.

ATANASIU-CROITORU 2008 - Andreea Atanasiu-Croitoru, *Veneția și Genova în Marea Neagră. Nave și navigație (1204-1453)*, Brăila, 2008.

BARBU 1986 – Daniel Barbu, *Pictura murală în Ţara Românească în secolul al XIV-lea*, Bucureşti, 1986.

BARNEA 1979 – Ion Barnea, *Arta creștină în România*, vol. I, București, 1979.

BAUMANN 2004 - Victor Henrich Baumann, *Sângele Martirilor*, Constanţa, 2004.

BEAZLEY 1949 - R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, vol. III, New York, 1949.

BECK 2012 - Hans Georg Beck, *Istoria bisericii ortodoxe din Imperiul Bizantin*, București, 2012.

BRĂTIANU 1935 – Gh.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucureşti, 1935.

Călători străini despre Țările Române, vol. I (ed. de M. Holban), Bucureşti, 1968.

Cf. *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească*, vol. I (1247-1500), București, 1966.

CHIHAIA 1998 – Pavel Chihaia, *Despre biserica domnească din Curtea de Argeș și confesiunea primilor voievozi ai Țării Românești*, in: *Artă medievală. 1. Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1998.

CONEA 1935 - Ion Conea, *Basarabii de la Argeș. Despre originea lor teritorială și etnică*, București, 1935.

CONSTANTINESCU 1984 – N. Constantinescu, *Curtea de Argeș 1200-1400, Asupra începuturilor Țării Românești*, București, 1984.

COTEȚ 1976 – Petre Coteț, *Câmpia Română. Studiu de geomorfologie integrată*, București, 1976.

CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011 - Gabriel Custurea, Gabriel Talmațchi, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Constanța, 2011.

DAGRON 1996 - Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris, 1996, as well as the review of this volume, written by Jean-Claude Cheynet, in RÉB 56 (1998), p. 289-291.

DARROUZÈS 1981 - J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinoplitanae*, Paris, 1981.

DE VALENCIENNES 1882 - Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri à la suite de Geoffroy de Villehardouin "La conquête de Constantinople"*, published by Natallis de Wailly, Paris, 1882.

DECEI 1978 - Aurel Decei, *Relații româno-orientale. Culegere de studii*, Bucureşti, 1978.

DIEHL 1925 – Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, vol. I, Paris, 1925.

DJUVARA 2011 – Neagu Djuvara, *Răspuns criticilor mei și neprietenilor lui Negru Vodă*, București, 2011.

DRĂGHICEANU 1923 - Virgil Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș. Note istorice și arheologice*, in *Curtea domnească din Argeș*, Cultura Națională, București, 1923, p. 9-76.

DU BUIT 2000 - Michel du Buit, *Le concile de Jérusalem*, in: *Aux origines du christianisme*, Paris, 2000.

DURĂ 2003 – Nicolae Dură, *Le Concile des Apôtres, prototype de tous les conciles, modèle de la synodalité orthodoxe*, in: "La Lumière de Thabor, Revue internationale de théologie orthodoxe. Revue de la Fraternité Orthodoxe Saint Grégoire Palamas", no. 49-50, Christ, la vraie Lumière, Nov. 2003, p. 61-84.

FÆNSEN, IVANOV 1981 - Hubert Fænsen, Vladimir Ivanov, *Arhitectura rusă veche*, vol. I, București, 1981.

FAILLER 1971 - A. Failler, *Note sur la chronologie du règne de Jean VI Cantacuzène*, RÉB 29 (1971), p. 293-302.

FERENȚ 1931 - I. Ferenț, *Cumanii și episcopiile lor*, Tipografia Seminarului Teologic Greco-Catolic, Blaj, 1931.

GELZER 1901 - Heinrich Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der*

Notitiae episcopatuum: ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte, München 1900 [erschienen] 1901.

GÉNICOT 1968 - Léopold Génicot, *Le XIII^e siècle européen*, Paris, 1968.

GIURESCU 1976 - Constantin C. Giurescu, *Istoria pădurii românești din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, 1976.

GLIGORE 2012 – Daniel Gligore, *Locașuri de cult din Argeș și Muscel până la Sf. Neagoe Basarab*, Târgoviște, 2012.

GRĂMADĂ 1925 – N. Grămadă, *Vicina, isvoare cartografice. Originea numelui. Identificarea oraşului,* extract from Codrul Cosminului, Cernăuţi, 1925, p. 8.

GUDEA, GHIURCO 1988 - N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.

HESS 2002 - Hamilton Hess, *The Early Development of Cannon Law and the Council of Serdica*, Oxford University Press, 2002.

HURMUZAKI-DENSUŞIANU 1887 – E. Hurmuzaki, N. Densuşianu, *Documente privitore la istoria românilor*, vol. I/1: 1199-1345, Bucureşti, 1887.

Instituții feudale din Țările Române. Dicționar (coord. O. Sachelarie, N. Stoicescu), București, 1988.

IONESCU 1940 – Grigore Ionescu, *Curtea de Argeș. Istoria orașului prin monumentele lui*, București, 1940.

IONESCU 1963 – Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, Bucureşti, 1963.

IORGA 1908 – N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. I, București, 1908.

IORGA 1937 – N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale, tome III, Les fondateurs d'État*, București, 1937.

JANIN 1969 – R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, ed. II, Paris, 1969.

JIREČEK 1876 - Constantin Jos. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876.

LAURENT 1927 – Vitalien Laurent, *Les signataires du second concile des Blakhernes (été 1285)*, Echos d'Orient, 26 (1927).

LAURENT 1932 – Vitalien Laurent, *Héracleée du Pont. La métropole et ses titulaires, 1232/50-1387*, Échos d'Orient 35 (1932).

LAURENT 1939 - Vitalien Laurent, *Un évêche fantôme ou la Bitzina taurique*, Échos d'Orient 33 (1939), p. 91-103.

LAURENT 1946 - Vitalien Laurent, *Le métropolite de Vicina Macarie et la prise de la ville pare les Tartares*, RHSEE 23 (1946), p. 225-232;

LAURENT 1971 –V. Laurent, *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I, fasc. IV (1208-1309), Paris, 1971.

LAURENT, NĂSTUREL 1946 - Vitalien Laurent, P. Ș. Năsturel, *Facsimile de texte și documente bizantine din veacurile XIV-XV privitoare la istoria Bisericii Române*, București, 1946.

LAURENT 1960 – Vitalien Laurent, *L'assaut avorté de la Horde d'Or contre l'Empire Byzantin (printemps – été 1341*, RÉB 18 (1960), p. 145-162.

LĂZĂRESCU 1968 – Emil Lăzărescu, *Arhitectura în Țara Românească, secolul al XIV-lea*, in: *Istoria Artelor Plastice în România*, vol. I, București, 1968.

LOGNON 1928 - J. Lognon, *Introduction to Henri de Valenciennes, La Chronique*, published by J. Lognon, Paris, 1928.

MAFFY TALBOT 1975 - Alice-Mary Maffy Talbot, *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, Members of Imperial Family and Officials*, Glückstadt, 1975.

MEYENDORF 1963 - Jean Meyendorf, *Le tome synodal de 1347*, Zbornik radova Vizantoloskog Instituta, VIII/1, Belgrad (1963), p. 209-227.

MICHELET 1853 - Jules Michelet, *Principautés danubiennes. Maria Rosetti*, Paris, 1853.

MIGNE 1890- J. P. Migne, *Patrologia Latina*, Paris, 1890, CCXIV, coll. 413-417.

MIKLOSICH, MÜLLER 1860 - Fr. Miklosich, Joseph Müller, *Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana collecta*, tom I, Wien, 1860.

MITREA 1968 - B. Mitrea, *Un sigiliu de plumb al lui Germanos II, patriarh al Constantinopolului*, SCN 4 (1968), p. 253-261.

MOISESCU, LUPŞA, FILIPESCU 1957 - Gheorghe Moisescu, Ştefan Lupşa, Alexandru Filipescu, *Istoria Bisericii române*, vol. I, Bucureşti 1957.

MOISESCU 1979 – Cristian Moisescu, *Un monument medieval dobrogean necunoscut: Biserica Sfântul Atanasie de la Niculițel (sec. XIII)*, in: *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1979, p. 141-144.

MUREȘAN 2010 – Dan Ioan Mureșan, *Philothée I Kokkinos, la métropole de Hongrovalachie et les „empereurs de la terre"*, in *Istorie bisericească, misiune creștină și viață culturală, II, Creștinismul românesc și organizarea bisericească între secolele XIII-XIV. Știri și interpretări noi, Actele sesiunii anuale de comunicări științifice a Comisiei Române de Istorie și Studiu al Creștinismului, Lacu-Sărat, Brăila, 28-29 septembrie 2009*, Editura Arhiepiscopiei Dunării de Jos, Galați, 2010.

MUTAFCIEV 1932 – P. Mutafciev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932.

NĂSTUREL 1971 - P.Ș. Năsturel, *Les fastes episcopaux de la Métropole de Vicina*, în *Byantinisch-neugriechische Jahrbücher*, 1971, Athen (extras), p. 33-42.

NĂSTUREL 1978 - P.Ș. Năsturel, *Autour de la partition de la métropole de Hongrovalahcie (1370)*, Buletinul Bibliotecii Române vol. VI (X) – Serie nouă, 1977/1978, Biblioteca Română, Freiburg, 1978.

NĂSTUREL 1984 – P.Ș. Năsturel, *Le christianisme roumain à l'époque des invasions barbares*, Buletinul Bibliotecii Române, vol. XI (XV) – Serie nouă, Freiburg, 1984, p. 219-221.

NĂSTUREL 1986 - P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIV^e siècle à 1654*, Orientalia Christiana Analecta, Roma, 1986.

NICOL 1996 - Donald M. Nicol, *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine emperor and monk, cca.1295-1383*, Cambridge University Press, 1996.

NØRDENSKJOLD 1897 - A. E. Nørdenskjold, *Periplus. An Essay of the Early History of Charts and Sailinig Directions*, transl. by Francis A. Bather, Stockholm, 1897, republished by Burt. Franklin, New York, 1962.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2003 - Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Începuturile prezenței tătarilor în zona gurilor Dunării în lumina documentelor numismatice*, in: *Tătarii în istorie și în lume* (coord. Tahsin Gemil), București, 2003, p. 67-102.

OSTROGORSKI 1969 - Georges Ostrogorski, *Histoire de l'état byzantin*, Paris, 1969.

PĂCURARIU 1980 – Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 1, București, 1980.

PAPACHRYSSANTHOU 1970 - Denise Papachryssanthou, *Hiérissos métropole éphémère au XIV^e siècle*, Travaux et mémoires, 4, Paris (1970).

PAPACOSTEA 1998 - Șerban Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire. The Romanians in the 13th Century*, Centrul de Studii Transilvănene, Cluj-Napoca, 1998.

POPESCU 1976 – Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII*, descoperite în România, culese, traduse în limba română, însoțite de indici și comentate, București, 1976.

POPESCU 1994 - Emilian Popescu, *Izvoarele apostolice ale creștinismului românesc: Sfântul Apostol Andrei și Tomisul*, Studii Teologice 46 (1994), I, p. 80-88.

POPESCU 2001 - Emilian Popescu, *Sfântul Apostol Filip, misionar pe pământul românesc*, in: *Logos Arhiepiscopului Bartolomeu al Clujului la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Cluj-Napoca, 2001, p. 386-398.

POPESCU 2009 - Emilian Popescu, *L'origine apostolique du christianisme Roumain*, in: *Istorie bisericească, misiune creştină şi viaţă culturală, vol. I, De la începuturi până în secolul al XIX-lea*, published by Arhiepiscopia Dunării De Jos, Galaţi, 2009, p. 9-27.

POPOVICI 1996 – Radomir Popovici, *Le christianisme sur le sol de l'Illyricum oriental jusqu'à l'arrivée des Slaves*, Institute for Balkan Studies, Thessalonik, 1996.

RĂDULESCU, BITOLEANU 1979 - Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare, Dobrogea*, București, 1979.

ROSETTI 1905 - Radu Rosetti, *Despre unguri și episcopiile catolice din Moldova*, AARMSI, t. XXVII, 1905, p. 247-332.

RUSU 2008 - Adrian Andrei Rusu, *Monumente medievale din Țara Hațegului*, Cluj-Napoca, 2008.

SACERDOȚEANU 1935 - Aurelian Sacerdoțeanu, *Mormântul de la Argeș și zidirea Bisericii Domnești*, BCMI 28 (1935), fasc. 84, p. 49-57.

Sea charts of the early explorers, 13th to 17th century, publ. by Michel Mollat du Jourdin, Monique de La Ronciére, Marie-Madeleine Azard, Isabelle Raynaud-Nguyen, Marie-Antoinette Vannereau, Fribourg, 1984.

SLAVOVA 1998 – Mirena Slavova, *Lines 26-32 of the Horothesia of Dionysopolis (IGBulg. V 5011)*, ZPE 120 (1998), p. 99-106.

SPANOS, ZARRAS 2010 - Apostolos Spanos, Nektarios Zarras, *Representations of Emperors as Saints in Byzantine Textual and Visual Sources*, în: Michael Borgolte, Bernd Schneidmüller (ed.), *Hybride Kulturen im mittelalterlichen Europa. Vorträge und Workshops einer internationalen Frühlingsschule/Hybrid Cultures in Medieval Europe. Papers and Workshops of an International Spring School*, Berlin, 2010, p. 63–78.

TURCUȘ 2001 - Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, București, 2001.

VAILLANT, LASCARIS 1933 - A. Vaillant, M. Lascaris, *La date de la conversion des Bulgares*, Revue des Études Slaves 13 (1933), p. 5-15.

VĂTĂŞIANU 1930 - Virgil Vătăşianu, *Vechile biserici de piatră româneşti din jud. Hunedoara*, Cluj, 1930, p. 33-43.

VERGATTI (CIOBANU) 1976 - R. Şt. Vergatti (Ciobanu), *Ştiri despre români la Philippe Mouskées, cronicar francez din sec. al XIII-lea*, Muzeul Naţional, 3 (1976).

(CIOBANU) VERGATTI 1977 - Radu Ştefan (Ciobanu) Vergatti, *Evoluţia, rolul şi însemnătatea mitropoliei ortodoxe din Vicina*, Peuce 6 (1977), p. 239-332.

(CIOBANU) VERGATTI 1980 - Radu Ştefan (Ciobanu) Vergatti, *Noi opinii asupra bătăliei de la Posada*, Studii şi Comunicări, Culegere de Studii a Muzeu1ui Orăşenesc Curtea de Argeş, I (1980), p. 121-132.

VERGATTI (CIOBANU) 1985 - Radu Ştefan Vergatti (Ciobanu), *Les chroniqueurs français de la IVe croisade et les roumains de l'aire de la latinité orientale*, NÉH 7 (1985), p. 157-176.

VERGATTI 2001 – R. Șt. Vergatti, *Historiae ponticae. Varia*, Aalborg, 2001.

VERGATTI 2003 - Radu Ștefan Vergatti, *Documente maghiare despre lupta dintre domnul român Basarab I Intemeietorul şi regele Ungariei Charles Robert d'Anjou (9-12 noiembrie 1330)*, in: *Omagiu istoricului Florin Constantiniu*, Focşani, 2003, p. 22-40.

VERGATTI 2008 – Radu Ștefan Vergatti, *Orașul Câmpulung și primii Basarabi*, Argesis 17 (2008), p. 75-81.

VERGATTI 2009[1] - Radu Ștefan Vergatti, *Mitropolia Ţării Româneşti sau a Ungrovlahiei*, în: *Domnitorii şi ierarhii Ţării Româneşti. Ctitoriile şi mormintele lor*, Bucureşti, 2009, p. 451-457.

VERGATTI 2009[2] - R. Șt. Vergatti, *Fondation et importance de la Métropolie de l'Ungro-Valachie*, RRH 48 (2009), 1-2, p. 25-36.

VERGATTI 2009[3] - Radu Ștefan Vergatti, *Începuturile creştinismului în Dobrogea de nord şi Mitropolia din Vicina*, in: *Istorie bisericească, misiune creştină şi viaţă culturală, vol. I, De la începuturi până în secolul al XIX-lea*, Galaţi, 2009, p. 225-243.

VERGATTI 2012 - R. Șt. Vergatti, *Probleme ale omului și societății în literatura orășenească franceză din a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, Pitești, 2012.

ZEILLER 1918 - J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918.

ZUGRAVU 1997 – Nelu Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997.

ZUGRAVU 2009 - *Fontes historiae Daco-romanae Christianitatis/Izvoarele istoriei creştinismului românesc*, selection of texts, introductory study, bibliographical notes, comments and indices by Nelu Zugravu, Iași, 2009.

DISCIPLINAE AUXILIARES

DESPRE INSULA PEUCE, HALMYRIS ȘI TRASEUL DRUMULUI MILITAR ROMAN DINTRE NOVIODUNUM ȘI CALLATIS*

Florin SCURTU**

Keywords: *toponymy, locations, Itinerarium Antonini, Tabula Peutingeriana, Halmyris, Vicus Classicorum.*

Cuvinte-cheie: *toponimii, localizări, Itinerarium Antonini, Tabula Peutingeriana, Halmyris, Vicus Classicorum.*

Abstract: *The first part of the paper concerns the description of the process of locating the legendary island Peuce, mentioned by many ancient writers (Herodot, Apollonius of Rhodos, Strabon, Pomponius Mela, Pliny, Ptolemy) in their geographical works, in the area of the Danube delta. We succeeded to do that, by comparing the ancient texts with the geomorphological, geological and geophysical data from the present day Danube delta. We concluded that Peuce lied in the Murighiol – Dunavăţ area, between the Sfântu Gheorghe branch of the Danube and the Dunavăţ chanel (sheet 1).*

The second part is dedicated to the location of the still unknown ancient Roman settlements Halmyris, Vallis Domitiana and Ad Salices, stopovers on the Roman military road from Noviodunum to Callatis passing by Noviodunum – Aegyssus – Salsovia – Halmyris – Vallis Domitiana – Ad Salices – Histria – Tomis – Callatis, as mentioned in Itinerarium Antonini.

Looking over the archaeological data concerning an ancient settlement located in the Murighiol area which was considered to be the antique Halmyris, an important town of the Roman Dobrudja Antiquity, we concluded that this settlement can not be Halmyris: it is too small for such an important town and it is located on the ancient island Peuce, so the Roman road between Salsovia (actually Mahmudia) and the so called Halmyris had to pass over the Peuce branch of Danube, where no bridge existed. An alternative is that Halmyris lied about 12 km westwards, near the village Colina, and the ancient settlement near Murighiol should be a Roman vicus, named Vicus Classicorum, as mentioned by some inscriptions found there. The Google earth images (sheet 3) show near Colina a large area, of about 700m (E-W) x 500 m (N-S), where a regular array of streets seems to be

* Mulţumim Prof. Alexandru Barnea (Universitatea Bucureşti) pentru observaţiile critice asupra textului lucrării.

** Florin Scurtu: GEI PROSECO, București; e-mail: florinscurtu@rdslink.ro.

earthed at a low depth and where archaeological observations have shown the large presence of Roman potery from the I-II centuries AD. Sheet 4 shows the probable track of the road between Salsovia and Halmyris.

Looking for the locations of Vallis Domitiana and Ad Salices, taking into account the distances from the neighboring stopovers as mentioned by Itinerarium Antonini, we presume that Vallis Domitiana shoud be located about 25 km westward of Colina (Halmyris?), near the village Lăstuni, on the Hagilar valley (where a Roman vicus was discovered by the aerophotography) and that Ad Salices lied in the area of the village Jurilovca (may be right at Cap Dolojman, where an ancient settlement – Argamum – was presumed before), on the shore of the lake Razelm.

Concerning the location of the ancient Ad Stoma, mentioned by Tabula Peutingeriana, we deduced that its location should be on the East boundary of the ancient island Peuce, about 27 km eastward from Murighiol, on the South bank of the Sfântu Gheorghe branch of Danube - in the area of the lake Belciugu, now under the delta's water.

Rezumat: *Prima parte a lucrării privește descrierea procesului de localizare a legendarei insule Peuce, menționată de mulți scriitori antici (Herodot, Apollonios din Rhodos, Strabon, Pomponius Mela, Plinius, Ptolemeu) în lucrările lor geografice în zona Deltei Dunării. Am reușit acest lucru comparând textele antice cu datele geomorfologice, geologice și geofizice ale Deltei Dunării de astăzi. Concluzionăm că Peuce se afla în zona Murighiol-Dunavăț, între brațul Sfântu Gheorghe al Dunării și canalul Dunavăț (Pl. 1).*

Cea de-a doua parte este dedicată localizării așezărilor antice romane rămase încă necunoscute - Halmyris, Vallis Domitiana și Ad Salices - escale pe drumul militar roman de la Noviodunum la Callatis, trecând prin Noviodunum – Aegyssus – Salsovia – Halmyris – Vallis Domitiana – Ad Salices – Histria – Tomis – Callatis, precum este menționat în Itinerarium Antonini.

Analizând datele arheologice privind așezarea antică localizată în zona Murighiol, ce era considerată a fi antica Halmyris, un oraș important al Dobrogei romane antice, concluzionăm că această așezare nu poate fi Halmyris: este prea mică pentru un oraș atât de important și este localizată pe insula antică Peuce, astfel că drumul roman dintre Salsovia (în prezent Mahmudia) și presupusa Halmyris ar fi trebuit să treacă peste brațul Peuce al Dunării, acolo unde nu exista niciun pod. O alternativă ar fi că Halmyris se întindea la 12 km vest, lângă satul actual Colina și că așezarea antică lângă Murighiol ar trebui să fie un vicus roman, numit Vicus Classicorum, așa cum este menționat în anumite inscripții descoperite acolo. Imaginile Google Earth înfățișează o zonă vastă lângă localitatea Colina, de aproximativ 700m (E-V) x 500m (N-S); aici, o rețea ordonată de străzi pare a fi îngropată la mică adâncime, iar observațiile arheologice au arătat prezența unor mari cantități de ceramică romană din secolele I-II p.Chr. Planșa 4 prezintă traseul probabil al drumului între Salsovia și Halmyris.

Dorind să localizăm Vallis Domitiana și Ad Salices, luând în considerare distanțele între punctele de escală din vecinătate așa cum sunt menționate în Itinerarium Antonini, presupunem că Vallis Domitiana ar trebui localizată la aproximativ 25 km vest de Colina (Halmyris?), lângă satul Lăstuni, în valea Hagilar (unde a fost descoperit un vicus roman prin intermediul aerofotografiei) și că Ad Salices se afla în zona satului Jurilovca (poate fi la Cap Dolojman, unde s-a presupus anterior că ar fi fost așezarea antică Argamum), pe malul lacului Razelm.

Privind localizarea anticului Ad Stoma, menționat în Tabula Peutingeriana, deducem că ar trebui localizat pe limita de est a insulei antice Peuce, la aproximativ 27 km est de Murighiol, pe malul sudic al brațului Sfântu Gheorghe – în zona lacului Belciugu, acum aflat sub apele deltei.

Despre "*insula Peuce*" a început să se vorbească (şi să se scrie!) în urmă cu mai bine de două milenii.

În prezent sunt cunoscute lucrări ale cel puţin şase autori antici care au menţionat existenţa acesteia, la gurile Dunării: Herodot (în jurul anului 500 a. Chr.), Apollonios din Rhodos (250-180 a.Chr.), Strabon (24 a. Chr. – 25 p. Chr.), Pomponius Mela (aproximativ anul 50 p.Chr.), Plinius cel Bătrân (în jurul anului 77 p. Chr.), Ptolemeu (90 – 168 p. Chr.).

Există unele mici contradicţii între aceste mărturii scrise, în ceea ce priveşte numărul de braţe de vărsare a Dunării în mare, situaţie posibil explicabilă şi prin aprecierea subiectivă a clasificării drept "braţ" a unor mici ramificaţii locale care se vărsau în mare.

Unii critici contemporani ai acestor texte au avut rezerve în privinţa veridicităţii informaţiilor conţinute în ele, pe baza presupunerii că autorii respectivi nu ar fi vizitat efectiv delta Dunării, ci le-ar fi obţinut eventual de la alte persoane care ar fi trecut prin zonă. Desigur, este foarte probabil ca autorii respectivi să nu fi trecut prin delta Dunării, dar nici astăzi nu li se cere autorilor de texte geografice să fi vizitat întregul teritoriu despre care vorbesc în textele lor. În ceea ce ne priveşte, am considerat chiar de la început că aceste informaţii sunt în foarte mare măsură credibile, având în vedere faptul că ele au fost obţinute în şase perioade diferite, care se întind pe aproape şapte secole şi că informaţiile respective nu se suprapun, ele referindu-se la aspecte diferite ale problemei, deci nu au fost "copiate" (eventual cu erori) de la un autor la altul. Proba concretă a veridicităţii lor o constituie faptul că cercetările noastre[1], care au ţinut cont şi de informaţiile autorilor antici menţionaţi, dar şi de date paleogeografice, geomorfologice, geofizice şi geologice, au condus la localizarea geografică exactă a poziţiei insulei antice *Peuce*, care confirmă realitatea acestor informaţii.

Nu vom relua întreaga demonstraţie (ea poate fi urmărită în cele două lucrări menţionate mai înainte), vom prezenta însă în continuare doar câteva dintre "punctele nodale" ale acestei demonstraţii.

Rezultatele cercetării internaţionale privind istoria geologică a Mării Negre[2], indică faptul că la începutul Holocenului (care începe în urmă cu aproximativ 10.000 ani, deci prin anul 8000 a. Chr.) nivelul Mării Negre era aproximativ la cota –50 m faţă de nivelul actual; nivelul mării a crescut apoi continuu, ajungând în jurul anului 3 000 a. Chr. până la cota de aproximativ + 7 m faţă de nivelul actual, după care a coborît până la un minim de circa –5m în jurul anului 2000 B.P. (începutul mileniului I p. Chr.) şi apoi a urcat continuu până la nivelul actual (0 m).

Pornind de la lucrările menţionate mai sus[3], se pot deduce următoarele:

[1] SCURTU 2009, SCURTU 2010.
[2] PANIN 1983.
[3] SCURTU 2009, 2010.

- examinând harta actuală a zonei putem constata că în jurul anului 3.000 a. Chr., când cota Mării Negre era de circa +7 m faţă de nivelul actual, Marea Neagră ocupa întregul areal al deltei actuale: Dunărea se vărsa în mare probabil în zona Galaţi – Măcin, iar lacul Razelm împreună cu lacul Babadag şi lacul Agighiol constituiau un golf al Mării Negre, cursurile de apă Taiţa, Teliţa şi Valea Tulcea vărsându-se direct în mare, ca şi Siretul, Prutul şi Ialpugul; adăugăm aici faptul (nesubliniat în lucrările noastre menţionate mai sus) că, în perioada de maximă extindere a mării, zona Murighiol – Plopu – Sarinasuf – Colina era submersă, apa sărată saturând rocile poroase de la suprafaţă, care au rămas ca atare până în prezent, constituind zona (şi lacul) denumite actualmente "Sărătura";

- rezultă deasemenea că în zona Murighiol – Plopu – Sarinasuf exista un braţ de legătură între mare şi actualul lac Razelm, prin golful Fundea, acest braţ ocolind o zonă ridicată corespunzând astăzi zonei Dunavăţu de Sus – Dunavăţu de Jos, care în perioada respectivă constituia o insulă în apropierea ţărmului Dobrogei; pe Dunăre în amonte de Murighiol nu exista nicio posibilitate de apariţie a unui braţ al fluviului la sud de braţul Sfântu Gheorghe, deoarece acesta ar fi trebuit să treacă peste aliniamentul Teliţa – Malcoci – Beştepe – Mahmudia care are cota minimă de circa 70 m;

- odată cu scăderea treptată a nivelului Mării Negre până la -5 m în jurul anului 0, o mare parte din teritoriul largului golf al mării a devenit uscat, golful Razelm şi-a micşorat suprafaţa şi a devenit lacul *Halmyris*, iar actualul golf Fundea, mai puţin adânc, a devenit o mlaştină;

- un braţ sudic al Dunării antice s-a desprins din braţul Sfântu Gheorghe[4] în amonte de actuala localitate Murighiol şi urmând traseul "mlaştina" Fundea – canalul Dunavăţ s-a reîntâlnit cu braţul Sfântu Gheorghe probabil în zona actualului lac Belciugul; acest braţ sudic era numit în antichitate "braţul *Peuce*", iar insula de uscat dintre cele două braţe ale Dunării, pe care se află în prezent localităţile Murighiol (Independenţa), Dunavăţu de Sus, Dunavăţu de Jos şi Plopu, constituia "insula *Peuce*" **(**vezi **Pl. 1)**; traversarea actualului golf Fundea de un fost braţ al Dunării este susţinută şi de datele geologice şi geofizice din zona respectivă;

- traseul albiei braţului *Peuce* între Murighiol şi golful Fundea este jalonat de actualele lacuri Sărătura, Beibugeac şi Sarinasuf;

- pinii care constituiau sursa de lemn pentru facle a histrienilor creşteau probabil în insula *Peuce* pe actualele dealuri Murighiol (cota maximă 65 m) şi Dunavăţu de Sus (51 m), dar poate şi pe colina Beştepe – Mahmudia (cota maximă 242 m) aflată la circa 20 km NV de această insulă.

Concluzia celor de mai sus este că insula *Peuce* nu a fost doar o legendă, ci a existat în realitate. Ea era de fapt un ostrov cu suprafaţa de circa 150 km^2, înconjurat de braţul Sfântu Gheorghe pe la nord şi de actualul canal Dunavăţ pe la sud, probabil până aproximativ în zona lacului Belciugu. Caracteristicile ei menţionate de autorii antici (forma aproximativ triunghiulară, cu baza spre mare şi vârful spre interior, la circa 25 km în amonte de vărsarea braţului Sfântu Gheorghe în mare, în apropierea lacului *Halmyris* care avea circumferinţa de circa 43 km) se regăsesc în întregime în situaţia geografică reconstituită în cele două

[4] Vezi şi BARNEA, 1996.

lucrări menţionate[5].

Referiri la insula antică *Peuce* se mai găsesc în literatura antică (Strabon, *Geogr.* VII, 3, 163, 17) în legătură cu ocuparea acestei insule de către bastarni, populaţie de origine germanică, care şi-ar fi luat astfel numele de *peucini*. Ea este menţionată şi în *horothesia* lui Manius Laberius Maximus din anul 100 p.Chr. referitoare la graniţele *Histriei* [6].

Insula *Peuce* a revenit mai târziu în comentariile istoricilor din vechime pentru faptul că aici s-a născut, în anul 370 p.Chr., *Alaric*, viitorul rege al vizigoţilor (între anii 395-410 p.Chr.), care după ce a fost comandant în trupele gotice romane s-a răsculat şi a invadat Italia, asediind Roma şi intrând chiar în forumul Romei la 24 august 410, eveniment care marchează căderea Imperiului Roman de Apus[7].

*

Comerţul s-a putut dezvolta în Dacia romană şi *Moesia Inferior*, ca şi în restul Imperiului, datorită vastei reţele de căi de comunicaţie construite de statul roman. Scopul imediat al acestora a fost, în general, militar, ele trebuind să asigure deplasarea rapidă şi lesnicioasă a trupelor, inclusiv a marilor unităţi pedestre, care trebuiau să îşi transporte întregul echipament militar individual şi bunurile personale.

Vom face mai jos o mică paranteză pentru a prezenta componenţa diferitelor unităţi militare, în vederea aprecierii necesităţilor tehnice ale drumurilor pe care acestea trebuiau să le folosească, uneori în condiţii de urgenţă.

Nucleul armatei îl formau *legiunile*, unităţi de elită formate numai din cetăţeni romani, având fiecare un efectiv de 5600 soldaţi. Legiunea era împărţită în 10 *cohorte*.

Unităţile auxiliare regulate, *cohortes* şi *alae,* puteau fi *quingenariae* (având un efectiv de 500 de oameni) sau *milliariae* (cu un efectiv de 1000 oameni), existau. însă şi *cohortes equitatae*, care cuprindeau în efectivele lor şi un anumit număr de călăreţi: 120 în cazul celor *quingenariae* şi 240 în cazul celor *milliariae*.

Alături de *legiuni, cohorte* şi *alae*, care formau armata regulată, existau, la începutul secolului al II-lea, şi trupe neregulate, cu efective foarte diverse, care au primit, sub *Hadrian* şi *Antoninus Pius* (138-161), o organizare mai apropiată de cea a trupelor regulate, sub denumirea de *numerus*, cu un efectiv de 500 – 900 soldaţi[8].

*

În *Moesia Inferior* existau trei drumuri principale. Primul dintre acestea venea dinspre apus prin *Oescus* şi *Transmarisca*, trecea prin *Durostorum*, urmând Dunărea în aval pe la *Cimbrianae*, *Sucidava* şi *Altinum*, apoi continua pe la *Sacidava Axiopolis, Capidava, Carsium, Cius, Beroe, Troesmis, Arrubium, Dinogetia, Noviodunum, Aegyssus, Salsovia, Halmyris, Vallis Domitiana, Ad Salices.* Al doilea drum se continua de-a lungul litoralului prin *Histria, Tomis, Callatis, Timogitia, Dionysopolis,* trecând în *Moesia Secunda* la *Odessos*. Al treilea, pornind de la

[5] SCURTU 2009, 2010.

[6] PÂRVAN 1916; PIPPIDI 1956; 1983 (ISM I, 67,68).

[7] BARNEA 1968, p. 406-409; vezi şi *Encyclopaedia Britannica*.

[8] Detalii despre organizarea armatei romane din Dobrogea se găsesc la ARICESCU 1977.

Marcianopolis (în Bulgaria) traversa zona centrală a Dobrogei pe direcţia sud-nord, trecând prin *Tropaeum Traiani*, *Ulmetum* şi *Libida,* de unde se ramifica spre *Noviodunum, Troesmis* şi *Aegyssus*.

Sursa principală a informaţiilor privind traseele acestor drumuri şi distanţele reciproce între punctele intermediare (care constituiau etape de marş ale trupelor între puncte de repaus şi de aprovizionare consecutive) şi localizarea aşezărilor fortificate o constituie documentele reunite în *Itinerarium Antonini*[9], respectiv *Tabula Peutingeriana*[10] .

Pentru segmentul dintre *Noviodunum* şi *Histria* al drumului strategic roman, asupra căruia ne vom concentra atenţia în prezenta lucrare, ne vom baza pe datele din cele două documente menţionate mai sus, cuprinse şi adnotate în *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes* (Editura Academiei Române, 1964, autori V. Iliescu, V. Popescu, G. Ştefan), precum şi din *Istoria Românilor*, vol. II (Editura Enciclopedică, 2001). Vom prelua, de asemenea, unele din observaţiile şi comentariile cuprinse în lucrări ale lui A. Aricescu[11].

În *Tabula Peutingeriana* , ca şi în *Itinerarium Antonini*, distanţele sunt menţionate în cifre romane, în m.p. (mii de paşi dubli, I m.p. corespunzând unei distanţe de 1479 metri; facem aici observaţia că transformarea distanţelor din m.p. în kilometri trebuie să ţină seama de faptul că distanţele exprimate în m.p. trebuiesc considerate ca având o aproximaţie de ±0,5 m.p., deci ±740 metri).

Distanţele consemnate în *Tabula Peutingeriana* sunt următoarele: *Noviodunum-Salsovia* - XLI m.p. = 60,6±0,7 km; *Salsovia – Ad Stoma* – XXIV m.p. = 35,5±0,7 km. *Ad Stoma – Histria* - LX m.p. = 88,7±0,7 km (menţionăm aici şi distanţe relative la *Ad Stoma*, deoarece vom face un comentariu şi în privinţa localizării probabile a acesteia).

Itinerarium Antonini menţionează următoarele distanţe: *Noviodunum – Aegyssus* – XXIV m.p. = 35,5±0,7 km; *Aegyssus – Salsovia* – XVII m.p. = 25,1±0,7 km; *Salsovia – Salmorus* (adică *Halmyris* – Aricescu, 1975) – IX m.p. = 13,3±0,7 km; *Salmorus – Vallis Domitiana* – XVII m.p. = 25,1±0,7 km; *Vallis Domitiana – Ad Salices* – XXVI m.p. = *38,4*±0,7 km; *Ad Salices – Histria* – XXV m.p. = 37,0±0,7 km.

În ceea ce priveşte localizarea actuală a localităţilor antice, în anul 1975 se considerau ca sigure echivalenţele *Noviodunum* = Isaccea, *Aegyssus* = Tulcea şi *Salsovia* = Mahmudia, dar "cercetările de până acum nu au dus la la identificarea certă în teren a următoarelor localităţi înregistrate de cele două documente: *Salmorus = Halmyris, Vallis Domitiana, Ad Salices* şi *Ad Stoma*"[12]. Unul din scopurile lucrării de faţă este exact încercarea de a rezolva această problemă.

Considerând că echivalenţa *Salmorus* = *Halmyris* este corectă, vom începe cu localizarea *Halmyris*.

În anul 1898, aproape legendarul inginer topograf Pamfil Polonic a vizitat ruinele situate între localităţile Murighiol şi Dunavăţu de Sus, situate la circa 2 km sud de braţul Sfântu Gheorghe al Dunării[13]. Schiţa realizată cu acest prilej

[9] CUNTZ 1929.
[10] MÜLLER 1916.
[11] ARICESCU 1972, 1975.
[12] ARICESCU 1975.
[13] TOCILESCU 1898.

(prezentată în **Pl. 2)** arată că este vorba despre o construcţie de formă aproape trapezoidală, cu laturile de 45 m (N), 177 m (E), 138 m (S), respectiv 145 m (V), ale cărei ziduri, cu grosimea de 2-3 m, sunt realizate din blocuri de calcar.

În anul 1981 arheologii au iniţiat săpături în interiorul zidurilor construcţiei şi în afara acestora, săpăturile continuând şi în prezent. În anul 2003 a fost publicată o monografie a sitului (din care vom extrage o serie de date necesare pentru lămurirea unor probleme legate de subiectul lucrării de faţă), cuprinzând rezultatele cercetărilor arheologice realizate ọână în acel moment[14].

Autorii monografiei consideră că istoria zonei poate fi împărţită în trei mari faze: faza getică (corespunzând în săpătură nivelelor arheologice A şi B), faza castrului roman timpuriu (cuprinzând nivelurilor 1-4 din săpătură) şi faza castrului roman târziu (nivelurile 5-13).

Stratigrafia a arătat o structură foarte complexă, începând cu un orizont care cuprinde ceramică din secolele II şi I a.Chr., suprapus de mai multe orizonturi distincte, cel mai recent corespunzând sec. VII p.Chr. Au fost descrise peste 2.000 de obiecte ceramice, întregi, întregibile sau fragmentare, "de proveniență orientală, occidentală, nord-africană, pontică – doar în cazul amforelor, cu analogii şi circulaţie restrânsă doar aici, şi ceramica provincială vest-pontică", precum şi aproape 500 monede, cea mai veche fiind din secolul II a.Chr., iar cea mai recentă din secolul V p.Chr. Peste 20 inscripţii, multe dintre ele menţionând *vicus classicorum*, completează aceste dovezi materiale.

Cercetarea paleobotanică a condus la concluzia că în mileniul I p.Chr. în zonă creştea *pinul*, precum şi mai multe specii de stejar, carpenul, ulmul şi arţarul.

O problemă foarte dificilă pentru arheologi a constituit-o stabilirea numelui antic al aşezării[15], singura informaţie concretă, rezultând din inscripţiile descoperite în zonă, fiind aceea că aşezarea era (supra?)numită în secolul II p.Chr. *vicus classicorum* ("satul corăbierilor").

Nu vom intra în amănunte privind autorii şi motivarea numeroaselor propuneri contradictorii relative la denumirea antică a aşezării de la Murighiol, acestea fiind descrise cu multe detalii în lucrările menţionate mai sus[16]; vom aminti doar variantele propuse şi vom menţiona câteva dintre argumentele unora dintre autorii acestor propuneri. Mai înainte însă, vom menţiona faptul că echivalenţa *Halmyris = Salmorus = Thalamonium* a fost acceptată se pare în unanimitate, deci referirile la *Halmyris* subînţeleg această echivalenţă.

Astfel, aşezarea de la Murighiol este socotită succesiv a reprezenta aşezarea antică *Ad Stoma*, sau *Halmyris*, sau *Gratiana*, sau *Ad Salices*, sau*Vallis Domitiana*. În ceea ce priveşte *Halmyris*, unii autori[17] o localizează la Dunavăţu de Jos, dar această ipoteză este categoric respinsă de autorii celor două lucrări, care consideră că argumentul necesităţii amplasării localităţii *Halmyris* în apropierea lacului cu acelaşi nume nu este neapărat valabil; în plus, "cum ar fi putut fiinţa o *civitas* (*Acta Sanctorum*), adăpostind un *cuneus equitum* (*Notitia Dignitatum*) – formaţiune

[14] SUCEVEANU *et alii*, 2003.
[15] SUCEVEANU, ZAHARIADE 1987.
[16] SUCEVEANU, ZAHARIADE1987; SUCEVEANU *et alii* 2003.
[17] De exemplu WEISS 1911.

de cifrat la minimum 300 de călăreţi şi devenind în secolul VI sediu episcopal (*Notitia Episcopatuum*), într-un *burgus* de 2.000 m.p.?"[18].

Mai citǎm o referire la *Halmyris* din aceeaşi lucrare[19]: "dacă se poate vorbi despre un control ….. în peninsula Dunavăţului, acesta este cel al *Halmyris*-ului asupra aşezărilor de la *Ad Stoma-Stoma Peuci* (Dunavăţu de Sus), *Gratiana* (Dunavăţu de Jos) şi *poate Sarinasuf, unde însă, după întinderea ruinelor, aşezarea pare de asemenea foarte importantă*".

După comentarea tuturor propunerilor existente în literatura de specialitate, autorii celor două lucrări hotărăsc să accepte pentru aşezarea de la Murighiol numele de *Halmyris*, argumentul determinant fiind acela că ea se găseşte la distanţa de 13 km de Mahmudia = *Salsovia*[20].

Părerea noastră este că *Halmyris nu poate fi localizat la Murighiol.*

Primul argument este chiar cel utilizat pentru respingerea ipotezei lui Weiss privind localizarea sa la Dunavăţu de Jos (vezi mai sus).

Un alt argument este acela că, după cum am detaliat în prima parte a lucrării, localităţile Murighiol, Dunavăţu de Jos şi Dunavăţu de Sus se aflau în perioada respectivă pe "insula" *Peuce*, iar un eventual drum militar care să lege *Salsovia* (Mahmudia) de Murighiol ar fi trebuit să traverseze braţul *Peuce* al Dunării. Ţinând seama de faptul că drumul era un drum strategic, care trebuia să fie pregătit oricând să suporte marşuri forţate ale unor unităţi militare de relativ mare anvergură, el nu putea traversa Dunărea nici pe un pod de vase (mijloc improvizat pentru acţiuni locale de scurtă durată), nici prin transbordarea cu vase fluviale. În plus, având în vedere că *Halmyris* era doar o escală dintr-un marş mai lung, Dunărea ar fi trebuit traversată, cu aceleaşi mijloace, de două ori, dinspre *Salsovia* spre *Halmyris* şi apoi dinspre *Halmyris* spre *Vallis Domitiana*.

O soluţie la această dilemă este aceea că, de fapt, Halmyris trebuie localizat în apropiere de Sarinasuf, la circa 12 km vest de Murighiol, iar "*Halmyris"* de la Murighiol rămâne doar un *vicus* în Dobrogea romană, în ostrovul *Peuce*: *Vicus Classicorum*.

Argumentul furnizat de cele două lucrări, citat mai sus ("după întinderea ruinelor, aşezarea (de la Sarinasuf, n.n.) pare ……. foarte importantă", este întărit de imaginea satelitară furnizată de *Google earth* **(Pl. 3)**, unde imediat la vest de Sarinasuf (respectiv imediat la est de satul Colina) apare o zonă dreptunghiulară cu suprafaţa de circa 35 ha (circa 700 m pe direcţia V-E, circa 500 m pe direcţia N-S), în care se observă clar o reţea rectangulară foarte regulată, corespunzând străzilor unei foste aşezări acum parţial îngropate sub nivelul solului. O aşezare de această mărime şi organizare corespunde şi exigenţelor unei "*civitas* (*Acta Sanctorum*), adăpostind un *cuneus equitum* (*Notitia Dignitatum*) – formaţiune de cifrat la minimum 300 de călăreţi şi devenind în secolul VI sediu episcopal" cărora nu le corespundea ipoteza lui Weiss menţionată mai sus. În plus, o cercetare arheologică efectuată în zona Colina în perioada 1976 – 1980 de către arheologii ICEM Tulcea, a pus în evidenţă în zona respectivă ceramică romană de

[18] SUCEVEANU *et alii* 2003, p. 82.
[19] SUCEVEANU *et alii* 2003, p. 87.
[20] SUCEVEANU *et alii*, 2003 p. 24.

secolul II-III p. Chr. şi romano-bizantină[21].

Concluzie: după părerea noastră, în cele două lucrări informaţiile din documentele vechi se referă la adevăratul *Halmyris*, iar rezultatele cercetărilor arheologice de teren se referă la *Vicus Classicorum*.

Planşa 4 prezintă o schiţă topografică a zonei Mahmudia – Colina – Murighiol aşa cum arată ea astăzi, pe care am reprezentat şi traseul cel mai probabil al drumului roman dintre Mahmudia şi Colina (respectiv dintre *Salsovia* şi *Halmyris*, în varianta propusă de noi; în continuare în referirile la *Halmyris* vom subînţelege aşezarea de la Colina.

Acest drum pleacă de la *Salsovia* spre SE urmărind curba de nivel de 25 m pe o distanţă de circa 5,5 km, după care, la vest de movila Duna, îşi schimbă direcţia spre VSV pentru a ajunge, coborînd lent, la *Halmyris*. Lungimea totală a acestui drum, rezultată din harta noastră, este de 12.850 m, foarte apropiată de cea menţionată în *Itinerarium Antonini* (13,3±0,7 km). Desigur, distanţa de 12.850 m are şi ea un anumit grad de relativitate, deoarece nu cunoaştem poziţia exactă a celor doi stâlpi *miliari* care delimitează pe teren segmentul de drum respectiv, dar această eventuală diferenţă nu poate depăşi în total câteva sute de metri, în plus sau în minus **(**vezi şi harta din **Pl. 4)**.

În ceea ce priveşte poziţia relativă faţă de Dunăre şi de lacul *Halmyris*, aşezarea de la Murighiol se află în imediata apropiere a Dunării (poate chiar pe malul Dunării într-o perioadă în care lacurile Murighiol şi Cruhlic ar fi făcut parte din braţul Sfântu Gheorghe) şi la circa 17 km de lacul *Halmyris*, în timp ce aşezarea de la Colina este situată la circa 10 km de Dunăre şi la circa 7 km de lacul *Halmyris* **(**circa 2 km faţă de golful Fundea al actualului lac Razelm, vezi **Pl. 1)**, deci aceasta din urmă putea fi considerată, într-o apreciere regională, atât "pe Dunăre", cât şi "în apropiere de lacul *Halmyris*".

O ultimă constatare pe harta zonei: la circa 3 km nord de *Halmyris* se află două cariere în care se exploatează calcare de vârstă triasică. Având în vedere modificarea puternică a reliefului datorită materialului excavat din aceste cariere, este de aşteptat ca ele să fi funcţionat încă din antichitate, furnizând şi materialul necesar pentru construcţia oraşului *Halmyris*.

După cele de mai sus, urmează să ne ocupăm în continuare de traseul probabil al drumului roman între *Halmyris* şi *Histria*, cuprinzând etapele *Halmyris – Vallis Domitiana*, *Vallis Domitiana – Ad Salices* şi *Ad Salices – Histria*.

Cel mai simplu de identificat pare segmentul *Histria – Ad Salices*: distanţa între aceste două repere este, după *Itinerarium Antonini*, de XXV m.p., adică 37,0±0,7 km.

Având în vedere faptul că segmentul *Histria – Ad Salices* ("La Sălcii") constituie continuarea drumului care vine dinspre sud, de la *Tomis*, este de aşteptat ca el să continue pe aceeaşi direcţie, de-a lungul ţărmului lacului Sinoe. În prezent există un drum pe această direcţie, pe traseul Nuntaşi – Istria – Sinoe, care deviază apoi spre vest (pentru a evita bălţile dintre lacul Goloviţa şi lacul Ceamurlia) pe la Mihai Viteazu – Baia – Ceamurlia de Jos şi revine pe malul lacul Sinoe pe traseul Lunca – Vişina – Jurilovca – Sălcioara.

Întrucât în perioada despre care discutăm nivelul mării era cu circa 5 m mai

[21] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, comunicare personală.

scăzut, bălţile respective probabil că nu existau, era deci posibil un drum direct între Sinoe şi Lunca. Acelaşi lucru este valabil şi pentru zona de la NV de *Histria*, deci putea exista şi un drum direct între *Histria* şi Sinoe. În aceste condiţii, un drum de-a lungul ţărmului lacului Sinoe de la *Histria* spre nord trecea prin Sinoe (*Vicus Quintionis*), Lunca şi Vişina şi ajungea la Jurilovca după un parcurs de circa 32 km. Ultimii 4 – 6 km puteau fi parcurşi spre nord (până la Sălcioara), sau spre est, până pe malul lacului Razelm, la capul Dolojman (presupus a corespunde cu anticul *Argamum*, dar fără dovezi certe[22]. Cât priveşte toponimul "La Sălcii", el se potriveşte ambelor localităţi, salcia fiind o specie bine reprezentată în această zonă.

Pentru ultimele două etape neelucidate (*Halmyris – Vallis Domitiana* – XVII m.p. = 25,1±0,7 km şi *Vallis Domitiana – Ad Salices* – XXVI m.p. = *38,4*±0,7 km), mai avem doar o singură indicaţie: faptul că de la *Halmyris* spre *Vallis Domitiana* drumul mergea spre vest (acest lucru este acceptat şi de autorii contemporani, care consideră ca probabilă localizarea *Vallis Domitiana* la Agighiol). Distanţa totală *Halmyris – Ad Salices* trebuie să fie de 63,5±1,4 km, deci trebuie găsit un traseu rezonabil care să respecte şi această distanţă de 62 – 65 km.

În aceste condiţii, problema esenţială este stabilirea poziţiei probabile pentru toponimul *Vallis Domitiana*, ceea ce ar conduce implicit la găsirea unui traseu probabil al drumului roman între *Halmyris* şi *Ad Salices*.

Pornind de la Colina spre vest (practic urmărind curba de nivel de 10 m) ajungem la localitatea actuală Agighiol după circa 13 km. Mergând şi mai departe spre vest, drumul ar trebui să traverseze o zonă cu relief ceva mai agitat, trecând eventual prin punctele Dealul Regimentului şi Furca Dealurilor (pe acest traseu există un drum vechi, nemodernizat) şi ajungând în valea Teliţei şi apoi în valea Hagilar; de la Agighiol până în acest punct, imediat la SE de localitatea Lăstuni, distanţa este de circa 13 km.

În această zonă (la distanţa de circa 26 km vest de Colina) a fost detectată, cu ocazia unui zbor de cartografiere arheologică, o fermă agricolă romană "în apropierea dealului Deniztepe, la poalele căruia, spre răsărit, au fost localizate o aşezare romană şi numeroase movile funerare aplatizate. "[23]

Luând în consideraţie cele două informaţii prezentate mai sus, considerăm că suntem îndreptăţiţi să presupunem că *vicus*-ul pus în evidenţă de fotografiile aeriene în valea Hagilar, la SE de localitatea Lăstuni, corespunde căutatei *Vallis Domitiana*. Dealul Deniztepe, constituit din gresii jurasice (liasice), a fost probabil sursa de material de construcţie pentru acest *vicus*.

Ultima etapă, cea care trebuie să stabilească traseul drumului între *Vallis Domitiana* şi *Ad Salices*, devine relativ simplă: acest drum ar trebui să urmeze traseul Lăstuni – valea Teliţei – Zebil (circa 9 km), apoi să se îndrepte spre Enisala, urmărind malul nordic al lacului Babadag (8 km) şi să ajungă în final la capul Dolojman (circa 22 km).

Concluzia finală la cele prezentate mai sus: drumul militar roman de la Noviodunum la Callatis trecea prin imediata apropiere a localităţilor actuale Colina (Halmyris?) – Lăstuni (Vallis Domitiana?) – Enisala – Jurilovca (capul Dolojman = Ad Salices?) – Histria. Desigur, deşi aceste localizări au, după părerea noastră, o

[22] Cf. AVRAM 1991.

[23] BAUMANN1983, p. 86.

probabilitate de aproape 100 %, ele vor deveni o certitudine numai după ce dovezi materiale în acest sens le vor valida.

*

Un scurt comentariu privind localizarea *Ad Stoma*, menţionată în *Tabula Peutingeriana* şi situată, conform acestui document, la distanţa de XXIV m.p.= 35,5±0,7 km de *Salsovia*, urmând însă un drum comercial, nu unul militar.

După cum ne sugerează numele localităţii, *Ad Stoma* trebuie căutată pe Dunăre, spre gura de vărsare a fluviului în mare, deci în aval de Murighiol. Cum distanţa între Mahmudia şi Murighiol este de circa 8 km, rezultă că *Ad Stoma* ar trebui să se fi aflat la circa 27 km SE de acesta din urmă. Distanţa trebuie măsurată pe uscat, nu pe apă cum sugerează Aricescu[24], dată fiind exprimarea ei în m.p.

Ţinând seama de ultimele informaţii privind insula *Peuce*[25], *Ad Stoma* s-ar fi putut afla la extremitatea estică a insulei (vezi Pl. 1), aflată în prezent sub apele deltei Dunării. Locul era propice unei astfel de aşezări, unde puteau să se întâlnească vasele mai mari, de cursă lungă, venind de pe mare, cu vasele care asigurau transportul fluvial (exista desigur şi o legătură fluvială între *Salsovia* şi *Ad Stoma*, eventual cu o escală la *Vicus Classicorum*) : debitul Dunării creştea imediat la est de ostrovul *Peuce*, datorită unirii celor două braţe care îl ocoleau pe la nord şi respectiv sud.

BIBLIOGRAFIE

ARICESCU 1972 – A. Aricescu, *Încercare nouă de înţelegere a ştirilor date de Procopius din Caesarea despre teritoriul Dobrogei în vremea lui Iustinian*, Pontica 5 (1972), p.329-346.

ARICESCU 1975 – A. Aricescu, *Drumul militar de la Noviodunum la Callatis în lumina itinerariilor antice*, Pontica 8 (1975). p.315-329.

ARICESCU 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

AVRAM 1991 – A. Avram, *Întinderea teritoriului Histriei în epoca romană în lumina hotărniciei consularului Manius Laberius Maximus. Încercare de reconstituire*, CCDJ 4 (1991), p.189–197.

BARNEA 1968 – I. Barnea, *Imperiul roman în faţa hunilor*, în: R. Vulpe, I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei vol. II. Romanii la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1968, p. 406-409.

BARNEA 1996 – A. Barnea, *Delta Dunării*, în *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, vol. II, Bucureşti, 1996, p. 38-39.

BAUMANN 1983 – V.H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983.

CUNTZ 1929 – O. Cuntz, *Itineraria Romana. I. Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense,* Leipzig, p.32-33 citat în FHDR I, 1964, p.748-749.

MÜLLER 1916 – K. Müller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana,* col. 506-512, Stuttgart, citat în FHDR I, 1964, p. 738.

PANIN 1983 – N. Panin, *Black Sea Coast Line Changes in the Last 10,000 Years. A New Attempt at Identifying the Danube Mouths as Described by the Ancients* Dacia NS 27 (1983), p. 175–184.

PÂRVAN 1916 – V. Pârvan, Histria, IV. *Inscripţii găsite în 1914 şi 1915*, ARMSI, ser. 2,

[24] ARICESCU 1975, p.318

[25] SCURTU 2009, 2010

t. 38, 1916, p. 556–558).

PIPPIDI 1956 – D.M. Pippidi, *Hotărnicia lui Laberius Maximus (la 40 de ani de la descoperire)*, SCIV 1–2 (1956), p. 137–158.

PIPPIDI 1983 – D.M. Pippidi, *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine*. Vol. I – *Histria şi împrejurimile*, Bucureşti, 1983.

SCURTU 2009 – F. Scurtu, *Imagini geofizice ale Histriei antice*. ISBN 978-973-0-07257-0.

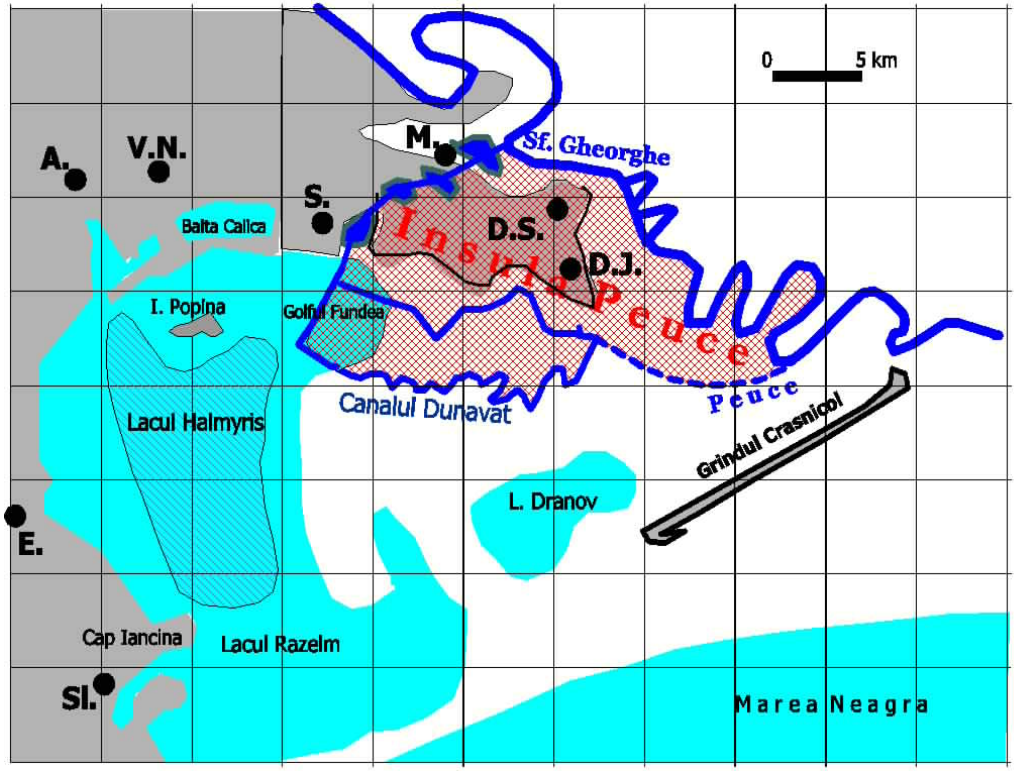
SCURTU 2010 – F. Scurtu, *Horothesia lui Laberius Maximus şi insula Peuce*, StCl 46 (2010), p.139-146.

SUCEVEANU, ZAHARIADE 1987 – A. Suceveanu, M. Zahariade, *Du nom antique de la cité romaine et romaine tardive d'Independenţa (dép. de Tulcea)*, Dacia N.S. 31 (1987), p.87-96.

SUCEVEANU *et alii* 2003 – A. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, G. Poenaru-Bordea, 2003 – *Halmyris*, *monografie arheologică*, I, Cluj-Napoca, 2003.

TOCILESCU 1898 – G. Tocilescu, *Manuscrise*, Bibl.Acad.Rom., mss. 5132, f.95.

WEISS 1911 – J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum: historische Landschaftskunde*, Sarajevo, 1911.



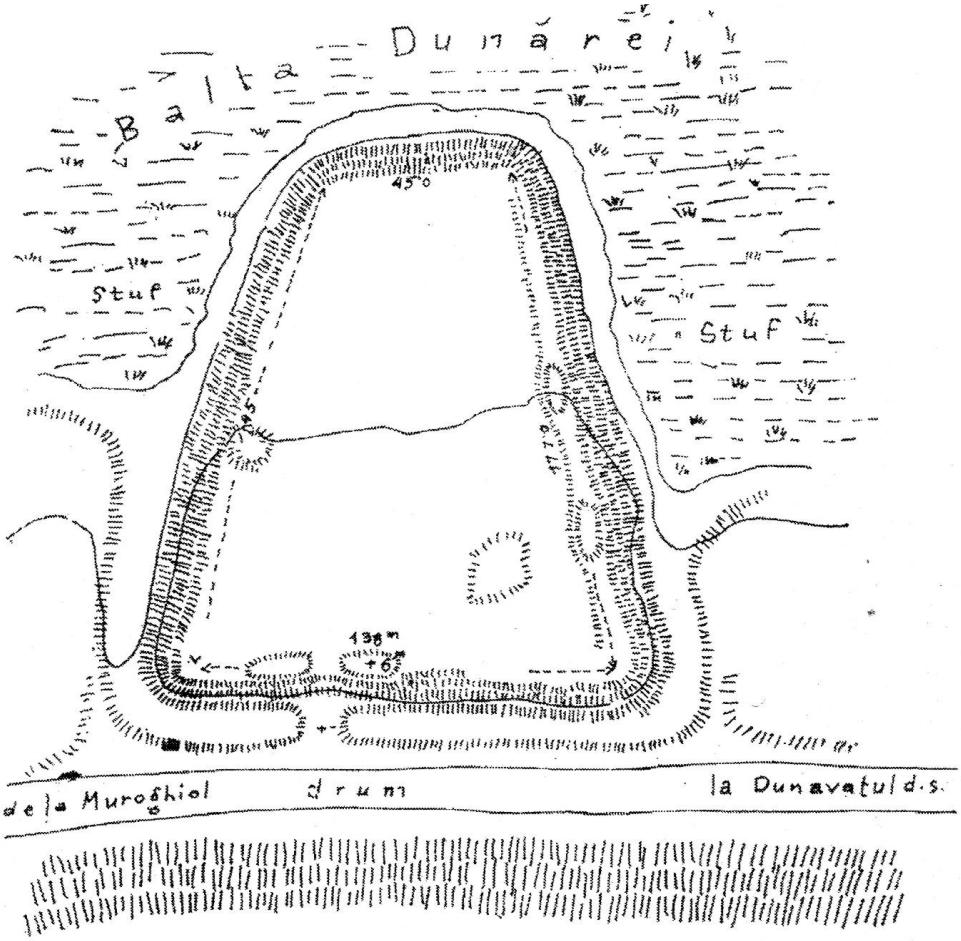
Legenda Planşa 1

Teren ferm actual

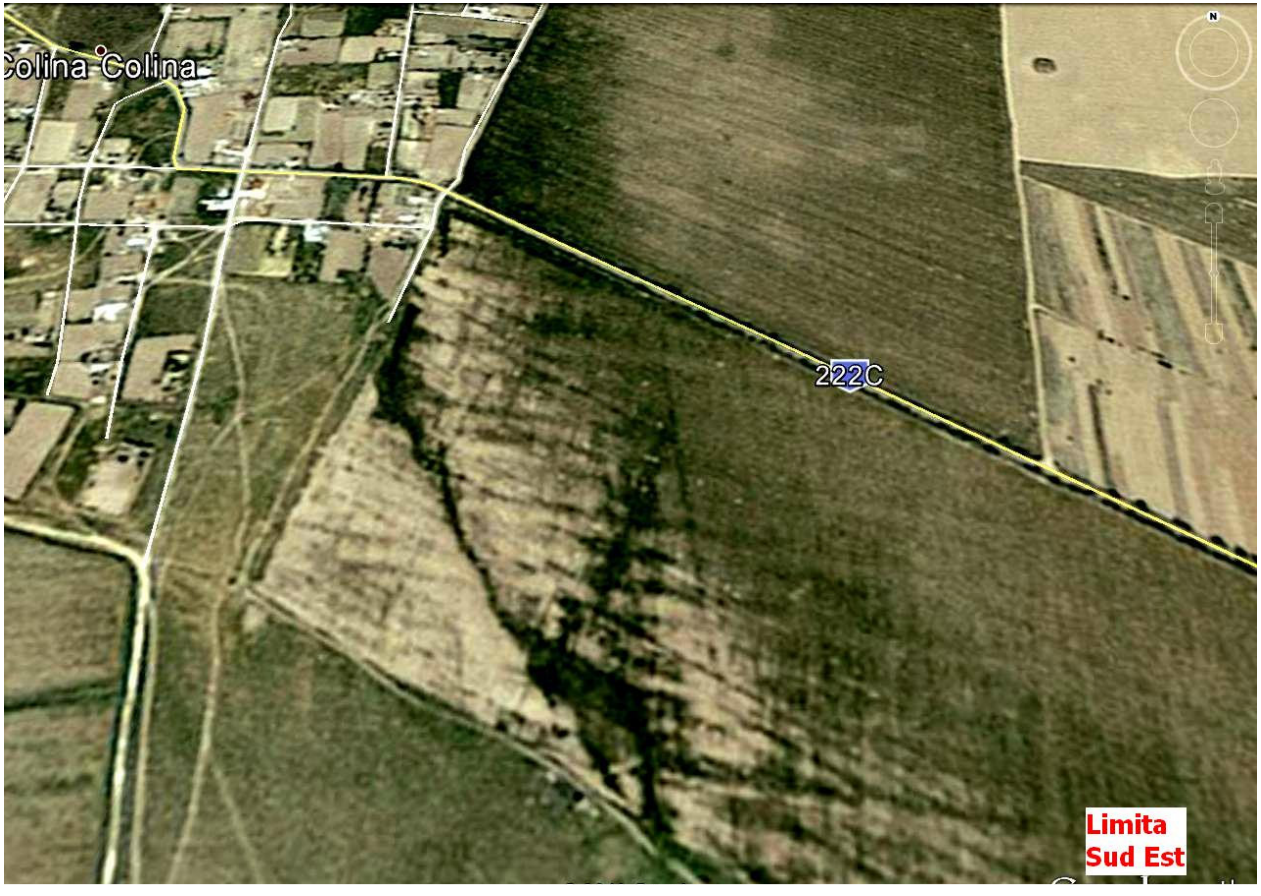
Luciu de apă actual

S. = Sarinasuf
D.S.=Dunavățu de Sus
D.J.=Dunavățu de Jos
M. = Murighiol
V.N. = Valea Nucarilor
A = Agighiol
E. = Enisala
Sl. = Sălcioara

Pl. 1 – Schița paleogeografică a zonei Razelm – Sfântu Gheorghe la începutul mileniului I p. Chr. (după Scurtu, 2010)



Pl. 2 – Schița ruinelor de la Murighiol (după Polonic, 1898).



Pl. 3 – Imaginea *Google earth* a zonei de la SE de localitatea Colina.



Pl. 4 – Schiţa topografică a zonei Mahmudia – Colina – Murighiol şi amplasarea probabilă a drumului militar roman între *Salsovia* şi *Halmyris*.

ANTHROPOLOGICAL DATA FOR THE HUMAN SKELETON FROM *BABA* CAVE[*]

Andrei Dorian SOFICARU[**]

Keywords: *Baba Cave, anthropological analysis, plagicephaly, violent life.*
Cuvinte cheie: *Peștera Baba, analiză antropologică, plagiocefalie, viață violentă.*

Abstract. *This study is about a human skeleton discovered in 2008 during the archaeological excavations in the Baba Cave. This belongs to male who died at 35-40 years old. The deformation of the skull shows an occipital plagiocephaly caused by a lambdoidal synostosis. Also, can be noticed an enamel hypoplasia due to a deprivation in childhood. During the life he suffered violent injuries: blows to the head, broken nose, and the fracture of a rib. The active life is suggested by osteoarthritis of articulations.*

Rezumat: *Prezentul studiu are în vedere scheletul uman descoperit în Peștera Baba în timpul cercetărilor arheologice întreprinse în anul 2008. Acesta aparține unui bărbat decedat la vârsta de 35-40 de ani. Deformarea craniului indică o plagiocefalie occipitală cauzată de o sinostoză lambdoidă. De asemenea, poate fi observată o hiplopazie de smalț provocată din timpul copilăriei. În timpul vieții a suferit răni violente: lovituri la cap, nas rupt și fractură de coastă. Osteoartrita articulațiilor sugerează o viață activă.*

Introduction

The skeleton was discovered in 2008 during the archaeological excavations in the *Baba* Cave (Cheia village, Grădina Township, Constanţa County) by a team supervised by Dr. Valentina Voinea (Museum of National History and Archaeology from Constanţa) and Dr. Bartłomiej Szmoniewski (Institute of

[*] The present article was possible due to the support of Dr. Valentina Voinea and Dr. Bartłomiej Szmoniewski; I thank them very much.

The archeological data for the skeleton found at "Grindu lui Dănilă" have obtained from Dr. Ion Motzoi-Chicideanu and those for the Independenţa from Dr. Alin Frânculeasa (Prahova County Museum of History and Archaeology); I appreciate the help from both of them.

This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS-UEFISCDI, project number PNII-ID-PCCE-2011-2-0013.

[**] Andrei Dorian Soficaru: Centrul de Cercetări Antropologice "Francisc J. Rainer", București; e-mail: asoficaru@yahoo.com.

Archaeology and Ethnology from Kraków). The depth of grave was 0.50-0.80 m with an orientation of W-E, and the skeleton has a warrior inventory: iron pieces of harness, two bronze buckles, and pieces of animal bones from a bow, an iron sword with wooden scabbard[1]. Based on the inventory the grave is dated between middle of 10th to middle of 11th century[2].

Material and methods

The skeleton analyzed is almost complete (only the tibias, fibulas and foot bones are missing) and well preserved but with some damage of bones. Description and identification of bones is according to an osteological atlas[3].

For the sex determination were used morphological features of the skull and pelvic region[4]. Age was estimate based on the phases of evolution from sternal ends of the ribs[5]. The pathological affections were identified visually[6]. For measurements of bones has been used Martin system[7]. Stature was calculated using Pearson formula[8].

Anthropological analysis

Bones inventory:

- the skull is almost complete, but there are some missing parts in the inferior side of occipital, right mastoid, and sphenoid; the mandible has present all teeth, but the coronoid processes are broken **(Fig. 1-4)**; dentition: permanent teeth positions = 31, permanent teeth = 24, permanent teeth lost *ante mortem* = 2;
- the hyoid bone is present and complete, with right horn unfused;
- from the vertebral column are present seven cervical, twelve thoracic and four lumbar (two of them fragmentary);
- the sternum is present with *manubrium* and *corpus sterni* complete; all the ribs are present and they are complete from the right side and fragmentary on the left one;
- from shoulder girdle clavicles are complete but the scapulas are fragmentary;
- all the bones of arms are present and complete;
- hand bones, left side = scaphoid, lunate, triquetral, trapezium, trapezoid, capitate; metacarpals; proximal phalanges; fourth intermediate phalanx; third, fourth and fifth distal phalanges;
- pelvic girdle is fragmentary; could be identified fragments from the sacrum, pubis symphyses, ischiopubic ramus, ischial tuberosity, illium, etc;
- from the bones legs only femurs are present, left one complete and the right one is broken below the lesser trochanter.

[1] CCA 2008, p. 17. Cheia; SZMONIEWSKI, PETCU 2008, p. 37, fig. 4, 9.
[2] ШМОНИЕВСКИЙ, ВОИНА 2011, p. 1-11.
[3] WHITE, FOLKENS 2005.
[4] BUIKSTRA, UBELAKER 1994, p. 15-20; WALKER 2008, p. 47.
[5] LOTH, IŞCAN 1989, p. 105-135.
[6] LARSEN 1997; ORTNER 2005.
[7] BRÄUER 1988, p. 160-232.
[8] RÖSING 1988, p. 586-599.

Sex determination:

- cranial and pelvic morphological features indicate a male;
- also, the results for discriminant functions applied for skull are negatives, which indicate a male.

Age estimation:

- the sternal ends of the ribs has the phase 5, respective 33-42 years;

Stature:

- 161.78 cm based on the Person' method (maximum length of left femur = 435 mm);

Pathology:

Congenital

The skull is flattened on the right side of occipital and posterior area of right parietal; the shape is oval with the left side of frontal deformed; the base with sphenoid and temporals is asymmetrical **(Fig. 1, 2)**. Also, the postcranial skeleton of the individual is normal. This subject presents plagiocephaly of type II according to the Di Rocco and Velardi classification[9].

The name of plagiocephaly is from the Greek *plagios* (oblique) and *kephale* (head) and the term is used for patients with this type of cranial asymmetry. This affection occurs in infants during the intrauterine life and other causes could be congenital muscular torticollis, abnormalities in the brain shape, premature fusion of a single coronal or lambdoidal suture. After birth the defect is accentuated by the preferential sleeping position and some of cranial base abnormalities. The actual studies estimate the incidence of plagiocephaly about 8.2% of all live births[10].

In plagiocephaly two mechanisms of deformation can be identified: first is the malformation caused by the premature synostosis of some cranial sutures and second is the deformation caused by the position but without synostosis. This craniofacial asymmetry involves the skull skeleton and the bones of face which can result in occlusion defects of the permanent teeth. Present hypotheses explain that synostosis of some cranial sutures appear when the bone supporting processes occur prematurely or from increased osteoblastic cell maturation[11].

Traumas

In the vertex of the skull (about 36 mm from the cranial osteometric point bregma) there is a healed trace of a trauma with dimensions of 19.71 x 14.69 mm; around of that is a pitting surface **(Fig. 5)**. The position in the top of the skull and healing reaction suggest a possible necrosis due to a blow on the head[12].

On the left side of the frontal near by the coronal suture a button lesion with

[9] CAPTIER 2003, p. 231.

[10] DAVID, MENARD 2000, p. 367; MILLER, CLARREN 2000, p. 1; TEICHGRAEBER 2002, p. 582.

[11] CARSON *et al*. 1997; CAPTIER 2003, p. 227-231.

[12] ORTNER 2003, p. 129-130, fig. 8-16 and 8-17.

of dimensions 4.54x5.45 mm was identified (figure 6). Another one is on the mandible under the right first molar with of dimensions 10.87x12.45 mm **(Fig. 7)**. The etiology of button lesion could be developmental, traumatic, infection or is assign to benign tumors[13]. In this case they might be traumatic because the skull shows other traces of a violent life.

Both nasal bones are broken and healed. The left one present a fracture in the middle and after the healing the bone remain curved to the interior. The right one show also the fracture but is not complete due to postmortem breakage **(Fig. 8)**. This is a common trauma for the interpersonal violence[14].

Enamel hypoplasia was identified on the incisors and mandibular canines **(Fig. 9)**. This is one of the dental enamel defects which are caused by systemic diseases and nutritional deprivation during childhood[15].

On the posterior side of the left mandibular condyle were identified four parallel grooves. At the first sight they seem to be by cutmarks, but later, using magnifying lens (8x and 10x) those have identified with rodent marks. All of them are one after another and their dimensions are about 0.77-1.53 mm **(Fig. 10)**. The marks have "U" shape and present linear striations which suggest incisors of a mouse[16].

A fracture of the sternal end of the fifth right rib was observed. The trauma occurs about 15 mm from the sternal end and was healed complete with a small callus. The position suggests a blow in the chest **(Fig. 11, 12)**.

Articulations of shoulder girdle, arms' bones, femurs and vertebral column present modifications as a result of osteoarthritis. The right glenoid cavity display osteophytes on the margin, but the clavicles have moderate modification of sternal ends. Marginal osteophytes are present also on the proximal and distal articulations of humeri (**Fig. 13, 14)**, ulnae **(Fig. 15)**, radii **(Fig. 16)**, and femurs. The vertebral bodies are more affected and show marginal lipping. The main factors for changes in articular surfaces are physical activity and mechanical stress, but other diseases and age variation or sexual dimorphism influenced their prevalence[17].

Discussion

The skeleton analyzed belongs to male who died at 35-40 years old. The skull shows an occipital plagiocephaly possible caused by a lambdoidal synostosis. In childhood suffered of deprivation as the mandibular incisors and canine indicate the enamel hypoplasia. Also, during the life he suffered some injuries caused by violence: some blows on the head, broken nose, and the fracture of a rib. Osteoarthritis which affected some articulations and the muscles insertions suggest an active life.

From the same time period there are another four anthropological analyses of graves assigned to the nomadic people. Below their data are summarized in the table.

[13] ESHED 2002, p. 229-230; ORTNER 2005, p. 516.
[14] WALKER 1997, p. 154-163.
[15] LARSEN 1997, p. 44-46.
[16] HAGLUND 1997, p. 406, fig. 1.
[17] LARSEN 1997, p. 162-178.

Site	Sex / Age	Pathology	Stature	Literature
Tangâru (Giurgiu County)	Male/ 17-18 years	Left occipital plagiocephaly	164.6 cm[a]	Maximilian, Haas 1959, 155
Curcani-Ilfov (Călăraşi County)	Male / 45 years old	Caries	–	Bibiri 1971, 458
Grindu lui Dănilă (Dolj County)[b]	Male / 30-40 years		160.4 cm[c]	Personal data
Independenţa (Prahova County), M 2 / 2007[d]	Male / 45-50 years	*Hyperostosa porotica*, osteoarthrosis	159.52 cm[e]	Personal data
Baba Cave (Constanţa County)	Male / 35-40 years	Right occipital plagiocephaly, cranial trauma, rib fracture, osteoarthritis	161.78 cm	Present analysis

Metrics

Skull

Dimension / indices	Values
1. Maximum cranial length (g – op)	167
2. Glabello – inion length (g – i)	166
3. Glabello – lambda length (g – l)	162
8. Maximum cranial breadth (eu – eu)	138
9. Least frontal breadth (ft – ft)	90
10. Maximum frontal breadth (co – co)	116
11. Biauricular breadth (au – au)	128
12. Biasterionic breadth (ast – ast)	113
23. Horizontal circumference (g – op – g)	510
25. Total sagittal arc (n – o)	356
26. Frontal longitudinal arc (n – b)	127
27. Parietal longitudinal arc (b – l)	114
28. Occipital sagittal arc (l – o)	115
29. Nasion – bregma chord (n – b)	111
30. Bregma – lambda chord (b – l)	102
31. Occipital sagittal chord (l – o)	95

[a] Calculated for maximum length of femur = 450 mm.

[b] Discovered during an archaeological survey in 2005 by Dr. Ion Motzoi-Chicideanu from; the site "Grindu lui Danila" there is about 4 km south of Plosca Village, Bistreţ Township, Dolj County.

[c] Calculated for maximum length of left femur = 428 mm.

[d] Archaeological excavations made in 2009 by Dr. Alin Frânculeasa (CCAR 2007, 81. Independenţa; CCAR 2008, 106. Independenţa).

[e] Calculated for maximum length of right femur = 423 mm.

43. Outer biorbital breadth (fmt – fmt)	99
45. Byzigomatic breadth (zy – zy)	128
46. Bimaxillary breadth (zm – zm)	96
47. Total facial height (n – gn)	107
48. Nasoalveolar height (n – pr)	61
51. Orbital breadth (mf – ek)	40
52. Greatest height of orbit	28
54. Nasal breadth	24
55. Nasal height (n – ns)	54.5
65. Maximum breadth outside the condyles (kdl – kdl)	118,5
66. Bigonial breadth (go – go)	101
68. Projective length of the mandibular body	77
69. Height of mandibular symphyses (id – gn)	30
79. Mandibular angle	130
I 1. Cranial index (8:1)	82.63
I 12. Transversal frontal index (9:10)	77.59
I 13. Transversal fronto-parietal index (9:8)	65.22
I 13a. Coronal – parietal index (10:8)	84.06
I 14. Transversal parieto-occipital index (12:8)	81.88
I 16. Sagittal fronto-parietal index (27:26)	89.76
I 17. Sagittal fronto-occipital index (28:26)	90.55
I 18. Sagittal parieto-occipital index (28:27)	100.88
I 19. Fronto-sagittal arc index (26:25)	35.67
I 20. Parieto-sagittal arc index (27:25)	32.02
I 21. Occipito-sagittal arc index (28:25)	32.30
I 22. Sagittal frontal index (29:26)	87.40
I 24. Sagittal parietal index (30:27)	89.47
I 25. Sagittal occipital index (31:28)	82.61
I 38. Total facial index (47:45)	83.59
I 39. Facial superior index (48:45)	47.66
I 40. Jugomandibular index (66:45)	78.91
I 42. Orbital index (52:51)	70.00
I 48. Nasal index (54:55)	44.04
I 62. Mandibular index (68:65)	64.98

Sternum

Dimension / indices	**Values**
1. Length of sternum	159
2. Length of manubrium	54
3. Maximum length of *corpus sterni*	106.5
4. Maximum breadth of *manubrium sterni*	61.5
5. Greatest breadth of the body	38
6. Minimum breadth of *manubrium sterni*	29.5
7. Thickness of *manubrium sterni*	8.17
Length – breadth index (5:1)	23.90

Length – breadth index of *corpu seterni* (5:3)	35.68
Breadth – thickness index (7:6)	27.69

Clavicle

Dimension / indices	Values – left / right	
1. Maximum length	131.82	137.95
4. Vertical diameter of mid-shaft	11.68	10.49
5. Sagittal diameter of mid-shaft	11.72	15.18
6. Circumference of mid-shaft	38	44
Length – circumference index (6:1)	28.83	31.90
Cross-section index (4:5)	99.66	69.10

Scapula

Dimension / indices	Values – left / right	
12. Glenoid height	37.62	39.21
13. Transverse diameter of the glenoid fossa	27.85	27.51
14. Depth of the glenoid fossa	5	5
Length – breadth index (13:12)	74.03	70.16

Humerus

Dimension / indices	Values – left / right	
1. Maximum length	308	315
5. Maximum diameter of mid-shaft	21.36	22.03
6. Minimum diameter of mid-shaft	18.8	18.76
7. Least circumference of mid-shaft	61	63
8.Circumference of the head	142	152
9. Transversal head diameter	48.3	48.61
10. Longitudinal diameter of the head	43.81	45.25
Robusticity index (7:1)	19.81	20.00
Cross-section diaphysis index (6:5)	88.01	85.16
Cross-section head index (9:10)	110.25	107.43

Radius

Dimension / indices	Values – left / right	
1. Maximum length	248	250
3. Minimal circumference	37	39
4. Maximum transverse shaft diameter	15.54	15.85
5. Minimum sagittal shaft diameter	11.34	11.92
Cross-section diaphysis index (5:4)	72.97	75.21

Ulna

Dimension / indices	Values – left / right	
1. Maximum length	264	268
3. Minimal circumference	36	37

11. Dorso-ventral shaft diameter	13.77	14.08
12. Transverse shaft diameter	15.82	15.95
Cross-section diaphysis index (11:12)	87.04	88.28

Femur

Dimension / indices	Values – left / right	
1. Maximum length	435	–
2. Physiological length	432	–
6. Antero-posterior diameter of the mid-shaft	28.69	27.77
7. Medio-lateral diameter of the mid-shaft	27.34	28.71
8. Circumference of the mid-shaft	87	86
9. Subtrochanteric transverse diameter	33.39	–
10. Subtrochanteric anterior-posterior diameter	24.43	–
15. Vertical diameter of the neck	32.04	32.27
16. Anterior-posterior diameter of the neck	24.59	26.16
17. Circumference of the neck	92	94
18. Medio-lateral head diameter	46.02	45.13
19. Transverse diameter of the head	46.56	–
20. Head circumference	148	–
Robusticity index (6 + 7: 2)	35.02	–
Pilastric index (6:7)	104.94	96.73
Platymeric index (10:9)	73.17	–
Cross-section index of the neck (16:17)	26.73	27.83
Cross-section index of the head (19:18)	101.17	–

BIBLIOGRAPHY

BIBIRI 1971 - Laurenţia Bibiri, *Date antropologice asupra resturilor scheletice umane descoperite la Curcani-Ilfov*, SCIV 22, 3 (1971), p. 457-462.

BRÄUER 1980 - Günther Bräuer, *Osteometrie*, in: R. Knussman, I. Schwidetzky, H.W. Jurgens, G. Ziegelmayer (Hrsg.), *Anthropologie. Handbuch der vergleichen den Biologie des Menschen*, Stuttgart-New York (1988), p. 160-232.

BUIKSTRA, UBELAKER 1994 - Jane E. Buikstra, Douglas H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal material*, Arkansas Archeological Survey Research (1994), series no. 44.

CAPTIER *et al*. 2003 - G. Captier, N. Leboucq, M. Bigorre, F. Canovas, F. Bonnel, A. Bonnafé, P. Montoya, *Plasgiocephaly: morphometry of skull base asymmetry*, Surgical and Radiological Anatomy 25 (2003), p. 226-233.

CARSON *et al*. 1997 – B. S. Carson, C. S. James, C. A. Vander-Kolk, M. Guarnieri, *Lambdoid synostosis and occipital plagiocephaly: clinical decision rules for surgical intervention*, Neurosurgical FOCUS, 2, 2 (1997), Page E10: E10.

DAVID, MENARD 2000 - D. J. David, R. M. Menard, *Occipital plagiocephaly*, British Journal of Plastic Surgery 53 (2000), p. 367-377.

HAGLUND 1997 - W. D. Haglund, *Rodents and human remains*, in: W. D. Haglund, M. H. Sorg (eds.), *Forensic taphonomy-the fate of human remains*, CRC Press LLC (1997), p. 405-414.

ESHED et al. 2002 - V. Eshed, B. Latimer, C. M. Greenwald, L. M. Jellema, B. M. Rothschild, S. Wish-Baratz, I. Hershkovitz, *Button Osteoma: Its Etiology and Pathophysiology*, American Journal of Physical Anthropology 118 (2002), p. 217-230.

LARSEN 1997 - C. S. Larsen, *Bioarchaeology-interpreting behavior from the human skeleton*, Cambridge University Press, 1997.

LOTH, IŞCAN 1989 - S. R. Loth, M. Y. Işcan, *Morphological assessment of age in the adult: the thoracic region*, in: M. Y. Işcan (ed.), *Age markers in the human skeleton*, Charles C. Thoms Publisher (1989), p. 105-135.

MAXIMILIAN, HAAS - C. Maximilian, N. Haas, *Notă asupra materialului osos dintr-un mormânt din epoca feudală timpurie descoperit la Tangâru*, Materiale 5 (1959), p. 155-161.

MILLER, CLARREN 2000 - R. I. Miller, S. K. Clarren, *Long term developmental outcomes in patients with deformational plagiocephaly*, Pediatrics 105, 2 (2000), p. 1-5.

ORTNER 2005 - D. J. Ortner, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, second edition, Academic Press, 2005.

RÖSING 1988 - F. W. Rösing, *Körperhöhenrekonstruktion aus Skelettmassen*, in: R. Knussman, (red.), *Anthropologie. Handbuch verleichenden Biologie aus Meschen, zugleich 4. Auflage des Lehrbuchs der Anthropologie begründet von Rudolf Martin*, Bd. 1, Wesen und Methoden der Anthropologie, Stuttgart, New York, 1988, p. 586-599.

SZMONIEWSKI, PETCU 2008 - B. S. Szmoniewski, R. Petcu, *Preliminary report from the new excavation in Baba cave, Grădina village, Constanţa County*, Pontica (2008), p. 35-47.

ШМОНИЕВСКИЙ & ВОИНА 2011 - Б. Ш. Шмониевский, В. Воина, *Погребение тюркского кочевника, открытое в пещере Баба в средней Добрудже в Румынии* (*The Grave of the Turkic Nomad Discovered in Baba Cave in the Middle Dobruja in Romania*), Stratum plus 5 (2011), p. 1-10.

TEICHGRAEBER 2002 - J. F. Teichgraeber, J. K. Ault, J. Baumgartner, A. Waller, M. Messrsmith, J. Gateno, B. Bravenec, J. Xia, *Deformational Posterior Plagiocephaly: Diagnosis and Treatment*, Cleft Palate–Craniofacial Journal, 39, 6 (2002), p. 582-586.

WALKER 1997 - P. Walker, *Wife beating, boxing, and broken noses: skeletal evidence for the cultural patterning of violence*, in: D. L. Martin, D. W. Frayer (eds.), *Troubled times-violence and warfare in the past*, Gordon and Breach Publishers, 1997, p. 145-179.

WHITE, FOLKENS 2005 - T. D. White, P. A. Folkens, *The human bone manual*, Elsevier, 2005.

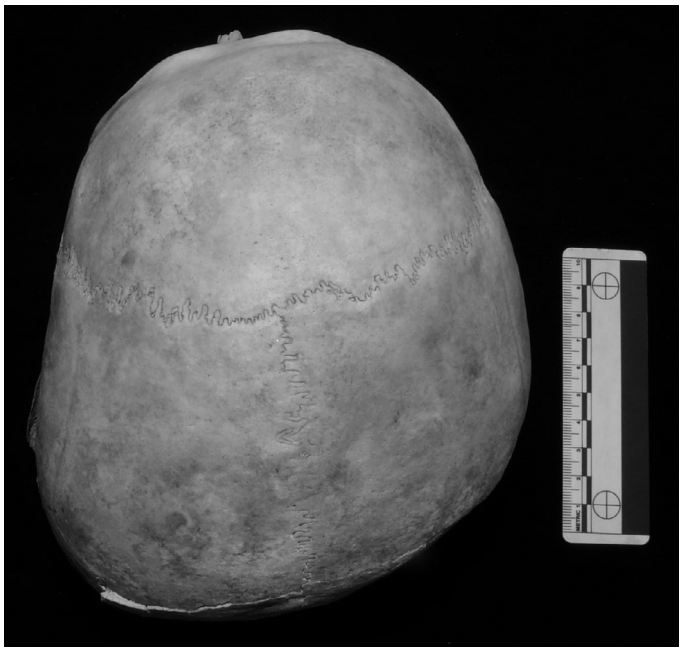


Fig. 1. The skull, superior view.



Fig. 2. The skull, anterior view.



Fig. 3. The skull, lateral left view.



Fig. 4. The skull, lateral right view.



Fig. 5. Detail of the blow from vertex.



Fig. 6. Detail of the button lesion from the frontal.



Fig. 7. Detail of the button lesion from the mandible.

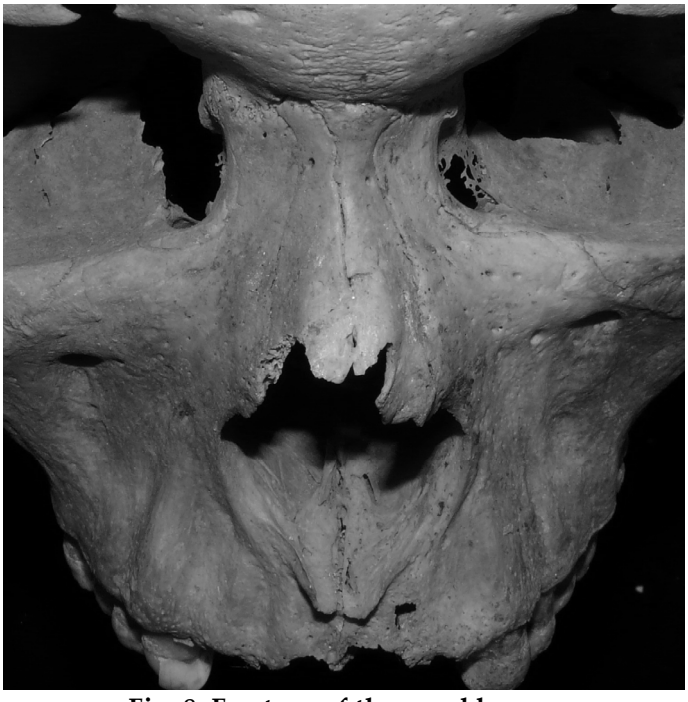


Fig. 8. Fracture of the nasal bones.



Fig. 9. Enamel hypoplasia on the left mandibular canine.



Fig. 10. Rodent marks on the posterior side of the left mandibular condyle.

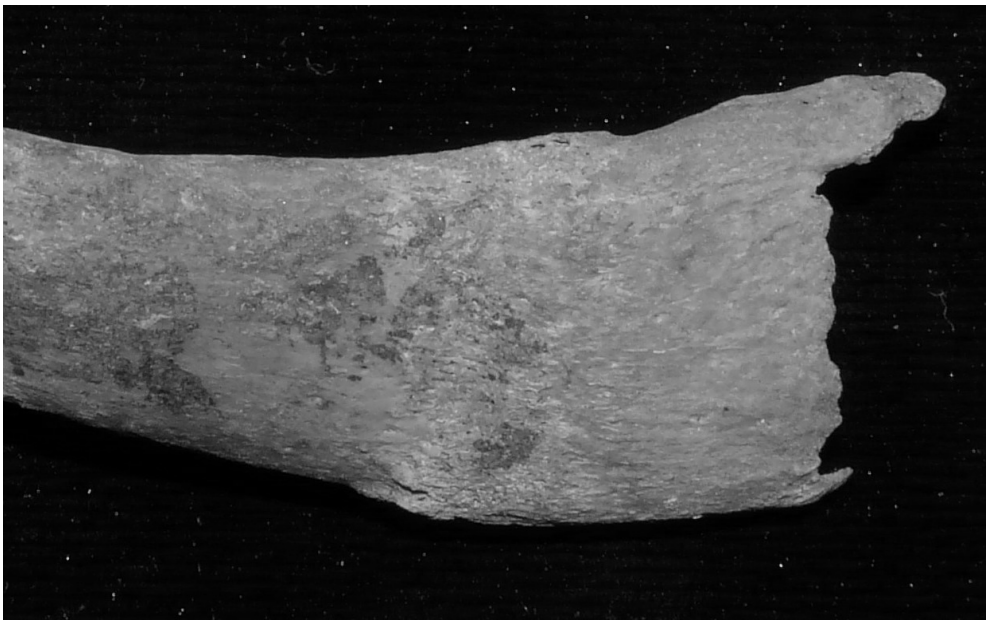


Fig. 11. Fracture on the fifth rib, superior view.



Fig. 12. Fracture on the fifth rib, inferior view.

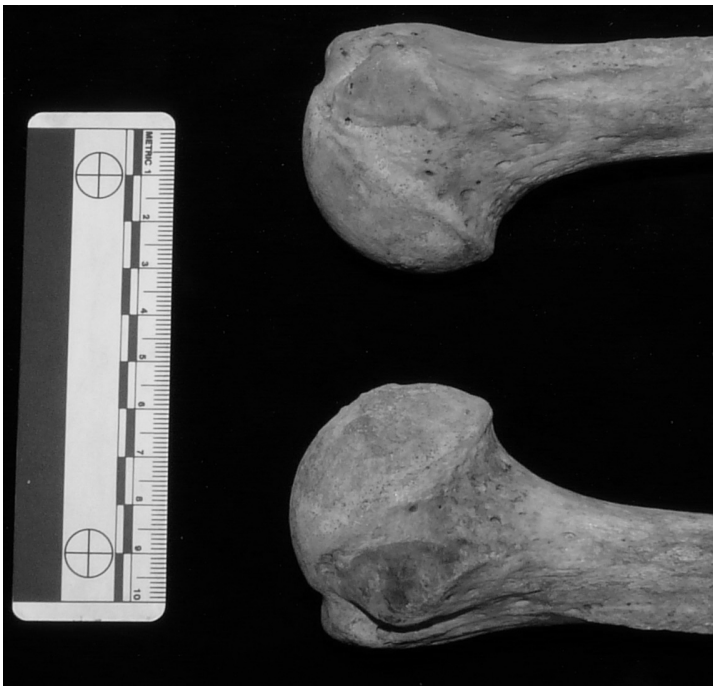


Fig. 13. Osteoarthritis of the humeral proximal epiphyses.



Fig. 14. Osteoarthritis of the humeral distal epiphyses.



Fig. 15. Osteoarthritis of the ulnar proximal epiphyses.

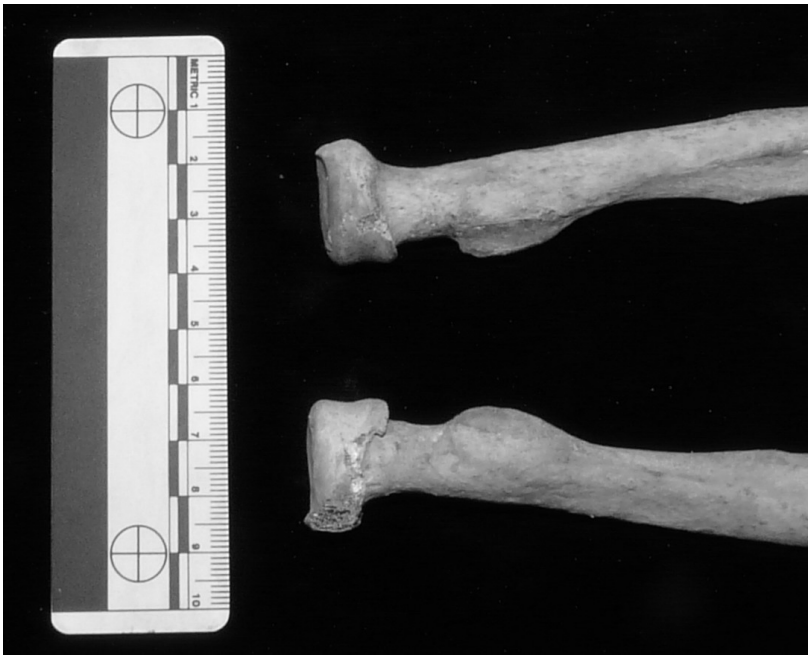


Fig. 16. Osteoarthritis of the radial proximal epiphyses.

NOMISMATA

MONEDE DIN SPAȚIUL PONTIC AFLATE ÎN COLECȚIA NUMISMATICĂ A MUZEULUI NAȚIONAL BRUKENTHAL (SECOLELE IV A. CHR.-III P. CHR.)

Gabriel TALMAȚCHI[*]
Claudiu MUNTEANU[*]

Key word: *coins, Pre-Roman period, Roman period.*
Cuvinte cheie*: monede, perioadă preromană, perioadă romană.*

Abstract: *The two authors present a number of 15 coins that are part of the numismatic collection of National Museum Brukenthal from Sibiu. They are issues cast and minted for several important cities from north, west and south of the Black Sea coastline: Histria, Callatis, Odessos, Mesambria, Amissos and Kingdom of Bosporus. Most of them belong to the pre-roman period (12 of which one of the "Scythian" type issued for Kanites), but also roman period (three of them, minted in Kingdom of Bosporus and at Callatis). Finally, the only silver piece from Tomis is modern time fake that imitates a type of issue of pseudo-Lysimach minted, in this case, local. The present material comes to repertory some of the specific pieces of some monetary types issued in pre-Roman and Roman period on the coastline of the Black Sea, which reached, on unknown paths, the Sibiu's collection.*

Rezumat: *Cei doi autori prezintă un număr de 15 monede ce fac parte din colecția numismatică a Muzeului Național Brukenthal din Sibiu. Sunt emisiuni turnate și bătute pentru câteva cetăți importante din nordul, vestul și sudul litoralului Mării Negre precum Histria, Callatis, Odessos, Mesambria, Amissos și Regatul Bosporan. Cea mai mare parte a lor aparțin perioadei preromane (în număr de 12, dintre care una de tip „scitic" emisă pentru Kanites), dar și perioadei romane (în număr de trei, bătute în Regatul Bosporan și la Callatis). În sfârșit, singura piesă de argint din Tomis este un fals de epocă modernă ce imită un tip de emisiuni pseudo-Lysimach bătut, în cazul de față, local. Prezentul material vine să repertorieze câteva din piesele specifice unor tipuri monetare produse în epocile preromană și romană pe coastele litorale ale Mării Negre,*

[*] Gabriel Talmațchi: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Piața Ovidiu nr. 12, Constanța, cod 900745; e-mail: gtalmatchi@yahoo.com.

[*] Claudiu Munteanu: Muzeul Național Brukenthal Sibiu, Piața mare, nr. 4-5, Sibiu, cod 550163; e-mail: munclaiul@gmail.com.

ajunse, pe căi necunoscute, în colecția sibiană.

Prezenta contribuție reprezintă un demers în valorificarea tuturor informațiilor existente privind activitatea atelierelor monetare din bazinul Pontului Euxin, în contextul evoluției istorice, economice și financiare a lumii preromane și romane din a doua parte a mileniului I a.Chr. și din debutul mileniului I p.Chr. Din colecția numismatică a Muzeului Național Brukenthal sunt prezentate în catalog, un număr de 15 piese provenind din unele colonii ale spațiului pontic, emise între secolul IV a.Chr. și secolul III p.Chr.

A. CATALOG

1. **HISTRIA**
Tip Apollon
AR/AE; 8h; 18.5 x 18.9 mm; 5.23 g; (Pl. I, nr. 1).
Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon văzute din față (cel din dreapta inversat);
Rv: Acvilă pe delfin, totul orientat spre stânga; în partea superioară a câmpului monetar legenda **ΙΣΤΡΙΗ**; sub delfin litera **A**,
Loc de descoperire: proveniență necunoscută; exemplarul provine din colecția dr. Mauksch;
Observații: emisiune *fourrées*;
Catalog: Pick 1898, p. 161, nr. 416; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 145, datare: secolul IV a.Chr.;
Loc de păstrare: Colecția numismatică a Muzeului Național Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 3969.

2. **PANTICAPEUM**
Tip Pan
AE; 2h; 16.3 x 16.6 mm; 3.34 g; (Pl. I, nr. 2).
Av: Capul zeului Pan orientat spre dreapta;
Rv: Pegasus cu partea din față orientată spre dreapta; de jur împrejurul temei iconografice legenda **Π Α Ν**;
Loc de descoperire: proveniență necunoscută;
Catalog: Price 1993, pl. XXXIII, nr. 872-873, datare: secolul IV a.Chr.; Stancomb 2000, pl. XXV, nr. 543, datare 325-300 a.Chr.;
Loc de păstrare: Colecția numismatică a Muzeului Național Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 1286/20804.

3. **PANTICAPEUM**
Tip Pan
AE; 10h; 18.9 x 20.4 mm; 6.35 g; (Pl. I, nr. 3).
Av: Capul zeului Pan orientat spre stânga;
Rv: Arc și săgeată aliniate; în partea inferioară a câmpului monetar legenda **ΠΑΝ**;
Loc de descoperire: proveniență necunoscută;
Observații: exemplarul este turnat;

Catalog: Price 1993, pl. XXXIV, nr. 894-896, datare la sfârşitul secolului IV și din secolul III a.Chr.; Stancomb 2000, pl. XXV, nr. 561, datare: sfârşitul secolului IV-secolul III a.Chr.;
Loc de păstrare: Colecţia numismatică a Muzeului Naţional Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 1286/15313.

4. **PANTICAPEUM**
Tip Pan
AE; 12h; 19.3 x 19.9 mm; 5.15 g; (Pl. I, nr. 4).
Av: Capul zeului Pan orientat spre stânga;
Rv: Arc şi săgeată aliniate; în partea inferioară a câmpului monetar legenda **ΠΑ(Ν)**;
Loc de descoperire: proveniență necunoscută;
Observații: exemplarul este turnat;
Catalog: Price 1993, pl. XXXIV, nr. 901-905, datare la sfârşitul secolului IV și din secolul III a.Chr.;
Loc de păstrare: Colecţia numismatică a Muzeului Naţional Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 1286/20921.

5. **PANTICAPEUM**
Tip Pan
AE; 8h; 21 x 21.5 mm; 7.61 g; (Pl. I, nr. 5).
Av: Capul zeului Pan orientat spre stânga;
Rv: Arc şi săgeată aliniate; în partea inferioară a câmpului monetar legenda **ΠΑΝ**;
Loc de descoperire: proveniență necunoscută;
Observații: pe avers pe chipul zeului Pan apare imprimată o contramarcă circulară sub forma unei stele cu 12 raze (11 mm);
Catalog: Price 1993, pl. XXXIV, nr. 897, datare: sfârşitul secolului IV-secolul III a.Chr.; Stancomb 2000, pl. XXV, nr. 561, datare spre sfârşitul secolului IV și în cursul secolului III a.Chr.;
Loc de păstrare: Colecţia numismatică a Muzeului Naţional Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 1286/20947.

6. **MESAMBRIA**
Tip Athena Alkis
AE; 1h; 22 x 23.2 mm; 7.92 g; (Pl. I, nr. 6).
Av: Cap feminin tânăr, diademat, văzut din profil, orientat spre dreapta;
Rv: Athena Promarchos aruncând fulgerul; lângă zeiță, în câmp stânga jos, un coif; de o parte şi de alta a câmpului monetar, vertical legenda **ΜΕΣΑΜ/ΒΡΙΑΝΩΝ**;
Loc de descoperire: proveniență necunoscută;
Observaţii: exemplarul este turnat;
Catalog: Price 1993, pl. X, nr. 284-285, datare: secolul II a.Chr.; Stancomb 2000, pl. X, nr. 236-237, datare: 250-275 a.Chr.;
Loc de păstrare: Colecţia numismatică a Muzeului Naţional Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 1286/1922.

7.**„SCITICĂ”**
Tip Kanites
AE; 12h; 15.1 x 16.2 mm; 3.62 g; (Pl. I, nr. 7).
Av: Capetele alăturate ale Dioscurilor, acoperite cu căciuli împodobite cu mici cununi de lauri, orientate spre dreapta;
Rv: În partea centrală a câmpului monetar două capete de cai alăturate şi orientate spre dreapta; de o parte şi de alta a celor două protome alăturate de cai, vertical, apare legenda **ΒΑΣΙ/ΚΑΝΙ**;
Loc de descoperire: exemplarul a fost achiziționat şi descoperit la Dionysopolis (Balcic, Bulgaria);
Catalog: Canarache 1933-1934, 67, nr. 8, fig. 8; Canarache 1950, pl. V/23; Draganov 2010, p. 39, nr. 36;
Loc de păstrare: Colecţia numismatică a Muzeului Naţional Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 1338.

8. **TOMIS**
Tip Zeus
AE; 7h; 12.4 x 13.5 mm; 2.26 g; (Pl. I, nr. 8).
Av: Capul lui Zeus, cu barbă și panglică orientat spre dreapta;
Rv: Două stele cu câte șase sau opt raze; în partea inferioară a câmpului monetar legenda **TOMI**;
Loc de descoperire: provenienţă necunoscută;
Catalog: Regling 1910, 646-649, nr. 2461-2470;
Loc de păstrare: Colecţia numismatică a Muzeului Naţional Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 1286/18267.

9. **ODESSOS**
Tip Marele Zeu
AE; 12h; 21.3 x 21.5 mm; 8.08 g; (Pl. I, nr. 9).
Av: Capul lui Zeus laureat orientat spre dreapta;
Rv: Cal şi călăreţ (cu **kausia**) orienta spre dreapta; sub cal o monogramă; la baza câmpului monetar legenda **ΟΔΗΣΙΤ(ΩΝ)**;
Loc de descoperire: provenienţă necunoscută;
Catalog: Price 1993, pl. X, nr. 290, datare: sfârşitul secolului III a.Chr.; Stancomb 2000, pl. XII, nr. 261, datare de la sfârşitul secolului III și în cursul secolului II a.Chr.;
Loc de păstrare: Colecţia numismatică a Muzeului Naţional Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 1286/14526.

10. **AMISSOS**
Tip Zeus
AE; 1h; 20.1 x 20.9 mm; 7.90 g; (Pl. I, nr. 10).
Av: Capul laureat al lui Zeus orientat spre dreapta;
Rv: Vultur cu aripile deschise şi capul întors spre dreapta, care stă pe un mănunchi de fulgere; în partea inferioară a câmpului monetar legenda **ΑΜΙΣΟΥ**; în dreapta sus o floare sau o stea cu opt raze (petale); în partea central dreaptă a câmpului monetar o monogramă;

Loc de descoperire: proveniență necunoscută;
Catalog: Price 1993, tip general la pl. XLII, nr. 1144-1146, la noi altă monogramă, datare: 100-85 a.Chr.; Stancomb 2000, pl. XXX, nr. 675, la noi altă monogramă, datare 100-85 a.Chr.;
Loc de păstrare: Colecţia numismatică a Muzeului Naţional Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 1286/20964.

11. **AMISSOS**
Tip Ares
AE; 12h; 19.5 x 19.6 mm; 7.14 g; (Pl. I, nr. 11).
Av: Capul tânăr al lui Ares cu coif orientat spre dreapta;
Rv: Sabie în teacă pe mijlocul câmpului monetar; de o parte şi de alta a modelului iconografic legenda **AMI ΣOY**; în partea stângă jos a câmpului monetar o monogramă;
Loc de descoperire: proveniență necunoscută;
Catalog: Price 1993, pl. XLII, nr. 1151-1152, datare: 100-85 a.Chr.; Stancomb 2000, pl. XXX, nr. 682-683, datare 85-65 a.Chr.;
Loc de păstrare: Colecţia numismatică a Muzeului Naţional Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 1286/873.

12. **REGATUL BOSPORAN**
Sauromates I
AE; 11h; 24.7 x 25.5 mm; 7.14 g; (Pl. I, nr. 12).
Av: O coroană aşezată pe un scaun de tip *sella curulis*; în dreapta câmpului monetar un sceptru ce are în capăt bustul regelui; spre stânga o suliţă, iar în spate un scut;
Rv: Literele **MH** într-o cunună de frunze;
Loc de descoperire: proveniență necunoscută.
Catalog: Stancomb 2000, pl. XLVI, nr. 981, datare: 93/94-123-124 p.Chr.
Loc de păstrare: Colecţia numismatică a Muzeului Naţional Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 1286/20829.

13. **CALLATIS**
Septimius Severus
AE; 2h; 27.7 x 28.7 mm; 11.08 g; (Pl. I, nr. 13).
Av: Capul împăratului Septimius Severus spre dreapta; legenda **AVT K Λ CE Π CEVHPOC Π**; cerc perlat;
Rv: Dionysos nud, cu thyrsos pe umăr, stând pe o panteră spre dreapta; **ε** în câmp stânga; legenda **KAΛΛ A TIA NΩN**; cerc perlat;
Loc de descoperire: proveniență necunoscută;
Observaţii: exemplarul provine din colecția Bibliotecii Universității din Cernăuți;
Catalog: Mušmov 1912, nr. 275, pl. VIII, nr. 2; datare: 193-211 p.Chr.;
Loc de păstrare: Colecţia numismatică a Muzeului Naţional Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 2424.

14. **REGATUL BOSPORAN**
Rhescuporis II
AE; 1h; 24 x 24.9 mm; 10.70 g; (Pl. I, nr. 14).
Av: Bustul lui Rhescuporis diademat orientat spre dreapta;
Rv: Regele pe un cal orientat spre dreapta, cu mâna dreaptă întinsă înainte; de jur împrejurul câmpului monetar legenda **ΒΑCΙΛΕΩC ΡΗCΚΟΥΠΟΡΙΔΟC; în exergă, sub cal o stea**.
Loc de descoperire: proveniență necunoscută;
Catalog: Stancomb 2000, pl. XLVII, nr. 1007, doar pentru revers; datare: 211-227 a.Chr.;
Loc de păstrare: Colecţia numismatică a Muzeului Naţional Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 1286/11425.

15. „**TOMIS"**
Tip pseudo-Lysimach
AR; 12h; 18.7 x 20.8 mm; 5.15 g; (Pl. I, nr. 15).
Av: Capul lui Alexandru cel Mare divinizat spre dreapta;
Rv: Zeița Athena Promachos, cu coif corintic cu panaş şi himation tronând spre stânga, se sprijină cu braţul stâng pe scutul aflat lângă tron şi ţine în mâna dreaptă o Nike ce încoronează numele regelui; în plan secund o suliță transversală rezemată pe tron. În exergă, un trident spre stânga; legenda **ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΙΣΙΜΑΧΟΥ**; sub tron apare eponimul **ΤΟ**; în partea stângă sus, între mâna şi piciorul drept al zeiţei apar literele **ΑΙ**;
Loc de descoperire: proveniență necunoscută;
Observaţii: exemplarul este un fals monetar, probabil din secolele XIX sau începutul secolului XX;
Catalog: Regling 1910, p. 649, nr. 2471, dar pentru stater original de tip pseudo-Lysimach;
Loc de păstrare: Colecţia numismatică a Muzeului Naţional Brukenthal Sibiu, nr. inv. T 3452.

B. Comentariu

Colecția numismatică a Muzeului Național Brukenthal, care adăpostește astăzi în inventarele sale un număr de 66.000 de piese, este continuatoarea colecției numismatice strânse și realizate de către baronul von Brukenthal. „Numismatica a fost pasiunea cea mai veche a baronului von Brukenthal"[1] și această afirmație are la bază crearea unei colecții care număra la momentul decesului său un număr de 17.000 monede. Ea era de altfel considerată la începutul secolului XIX „drept una din cele mai importante colecții europene"[2]. Aceasta cuprinde piese foarte diverse, din epoca arhaică și până în Evul Mediu târziu. Toate exemplarele alese de noi pentru catalog fac parte din colecția muzeului sibian, inclusiv piese din alte colecții venite cea mai mare parte a lor prin donații ce fac cinste celor care au înfăptuit acest lucru (ca spre exemplu

[1] DUDĂU 2003, p. 57-59; DUDĂU 2007, p. 88-93.
[2] ITTU 2008, p. 26.

colecțiile dr. Mauksch și cea a Bibliotecii Universitare din Cernăuți).

Din colecția particulară a dr. Mauksch din Sebeș face parte drahma histriană din catalog. Această colecție, compusă din 1990 exemplare (din care 800 sunt grecești, romane, bizantine și „barbare"), a fost realizată în prima jumătate a secolului XX și este compusă din monede și medalii aparținând intervalului temporal scurs din antichitate până în contemporaneitate. Reputat chirurg oftalmolog, doctorul a făcut numeroase călătorii în Imperiul Austro-Ungar și Germania de unde, spre deliciul său de colecționar, a achiziționat din comerțul de antichități (sau a făcut schimburi) numeroase monede, atât pentru valoarea lor constitutivă, cât și pentru frumusețea lor ireproșabilă. Din nefericire, acest mod de îmbogățire a colecției personale a impietat asupra posibilității de cunoaștere fie a locului de descoperire, fie a eventualului context însoțitor. Colecția a fost donată muzeului sibian în cursul anului 2003[3].

Din colecția Bibliotecii Universității din Cernăuți deținem în catalogul de față un exemplar de bronz bătut pentru colonia Callatis în timpul împăratului Septimius Severus. Datorită evenimentelor petrecute în cursul verii și toamnei anului 1944 în contextul conflagrației mondiale, o parte importantă a colecțiilor Bibliotecii Universitare din Cernăuți a fost evacuată în județul Sibiu. Cu acest prilej au ajuns numeroase volume, clișee, tablouri, hărți, planșe, stampe și monede, toate încărcate în 104 lăzi[4]. Emisiunea monetară colonială callatiană din bronz este și cea mai târzie emisiune din catalog, fiind, după cum precizam mai sus, bătută în timpul lui Septimiu Severus. Este o monedă rară în descoperirile cunoscute, ca și în atestarea sa în colecții publice și private.

Celelalte exemplare monetare au fost donate de-a lungul timpului muzeului sibian, intrând în colecția numismatică. Din nefericire, nu mai pot fi identificate, în actele existente, perioada exactă cronologică a momentului donării lor și nici numele donatorilor, cu atât mai puțin locul de descoperire sau chiar contextul respectiv. Există o singură excepție, dar și aici apar alte probleme, după cum constatăm la exemplarul „scitic". Moneda de bronz emisă într-un atelier vest-pontic pentru regele scit Kanites aparține unei categorii extrem de limitate ca număr de exemplare, de modul mediu și mic. Piesa din colecția muzeului sibian a fost descoperită la Balcic în anul 1931, de unde a și fost achiziționată. Interesantă este prezența în Sibiu, într-o colecție particulară (dr. Weiskirchner), a unui exemplar asemănător, descoperit între localitățile Balcic și Teke din Cadrilater în anul 1931 (care este redat din păcate doar grafic, nu printr-o fotografie)[5]. Primul exemplar a fost inițial cumpărată de la un localnic, tot în anul 1931, fiind donată la data de 08.06.1964 printr-o scrisoare de donație. Din păcate, în acest moment, este absolut imposibil să fie identificat numele respectivului donator în cadrul documentațiilor prezente în arhivele muzeale. Totuși, este foarte posibil să fie vorba de aceeași piesă.

Nordul Pontic este bine reprezentat în catalog prin șase exemplare. Patru aparțin coloniei Panticapeum, iar două Regatului Bosporan. Stat clientelar al Imperiului Roman, Regatul Bosporan este prezent în catalog prin doi suverani,

[3] Toate aceste informații au fost culese de la DUDĂU 2008, p. 181-182.

[4] MITRIC 2007, p. 303-304.

[5] CANARACHE 1933-1934, p. 67-68, nr. 8, fig. 8.

Sauromates I (93/94-123/124 a.Chr.) și Rhescuporis II (211-217 p.Chr.). Emisiunile monetare de la Panticapeum aparțin tipului Pan, cu două variante pentru revers, fie arc şi săgeată (trei piese), fie un Pegasus (un exemplar). Astfel de monede sunt emise în a doua parte și spre sfârșitul secolului IV a.Chr., respectiv în cursul secolului III a.Chr. Una din cele trei piese amintite prezintă pe avers, imprimată în partea central superioară dreaptă a câmpului monetar (raportându-ne la imaginea de pe avers), o contramarcă circulară (11 mm) sub forma unei stele cu 12 raze (Pl. I, nr. 5). Procedeul tehnic și economico-financiar de contramarcare a monedelor era realizat de către o autoritate emitentă a unui oraş grec, care dispunea de un atelier monetar şi de posibilităţile tehnice de realizare. Ea oferea în mod arbitrar (din necesități economice și de numerar), prin acest semn de control, o nouă valoare de piață (supraevaluată) pe plan local și zonal emisiunilor monetare[6].

Coasta vestică este prezentă prin câteva din cele mai importante colonii. Piesa de argint de la Histria este o drahmă, din cea de a patra serie a acestui tip monetar, prezentând pe revers, sub delfin, litera A. Detaliile iconografice sunt deosebite, înscriindu-se în binecunoscuta calitate specifică acestei serii excepționale. Doar că, fapt deja banal printre descoperirile de acest gen și cu această literă, este o emisiune de tip *fourrées*, păstrându-se aproape în totalitate pelicula de argint care îmbracă miezul de bronz. Producerea monedelor intitulate ca fiind *fourrées* presupunea în lumea greacă existenţa unei tehnologii avansate şi, de ce nu, experienţă în acest sens[7]. Exemplarele de bună calitate din această categorie sunt bătute la Histria, într-o etapă cronologică specifică secolului IV a.Chr., dar și a celui următor. Exista o tendință în lumea greacă de falsificare (chiar oficială) a calității metalului unor exemplare monetare cunoscute, prin prisma unor urgenţe ocazionale. În numeroase materiale literare şi epigrafice antice sunt prezente indicii privind existenţa contrafacerilor monetare[8].

Tomisul este prezent prin două exemplare, unul de bronz (specific monetăriei autonome a cetății) și unul de argint (de tip pseudo-Lysimach). Primul aparține tipului Zeus, ce pare a fi produs pentru piața locală și circulant în spațiul de influență în cursul secolului II a.Chr.[9] Piesa de argint este un fals din perioada secolului XIX și începutul secolului XX după un stater rar (ca monogramă sau siglă) și valoros din punct de vedere al descoperirilor monetare de acest gen, bătute în aur, de foarte bună calitate tehnică și iconografică, pentru colonia tomitană după jumătatea secolului II a.Chr. În perioada respectivă au fost emise și exemplare slabe din punct de vedere artistic, cu trăsături iconografice pregnante calificate ca aproape barbarizante etc.[10] Remarcăm faptul că falsificatorii i-au dat o greutate în argint inferioară staterului original, probabil pentru a-l integra la vânzare la categoria drahmelor.

---

[6] RIDER 1975, p. 30 ; MØRKHOLM 1982, p. 298-300; CALLATAŸ 1999, p. 110; CALLATAŸ 2000, p. 119.

[7] Despre etapele tehnologice de producere a monedelor de tip *fourrées* găsim numeroase informații la CAMPBELL 1933, p. 1-174.

[8] CACCAMO CALTABIANO, COLACE 1983, p. 421-447; JONES 1993, p. 353-366; FIGUEIRA 1998, p. 528-562; VAN ALFEN 2005, p. 322-344.

[9] TALMAȚCHI 2011, p. 496.

[10] ILIESCU 1961, p. 388, nr. 44; ILIESCU 1979, p. 6, nr. III.

Colonia de la Odessos este prezentă în catalog prin unul din cele mai răspândite tipuri monetare și anume cel cu Marele Zeu pe avers. Din datele cunoscute, monetăria locală debutează în perioada autonomă începând cu sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr.[11] sau cu anii 281-270 a.Chr.[12], bătând până către sfârşitul secolului I a.Chr., odată cu instalarea autorităţii romane.

Din cadrul monetăriei autonome de la Mesambria (deschisă probabil încă din secolul IV a.Chr.[13]) avem prezent tipul Athena Alkis. Piesa face parte din cea de a doua grupă stabilită de curând, într-o lucrare ce tratează în profunzime și aproape exhaustiv tipurile și descoperirile monetare specifice ce caracterizează activitatea de resort a cetății respective[14]. Conform acesteia, ea este produsă în intervalul 175-170/115-100 a.Chr., chiar mai târziu decât datele cronologice sugerate de Stancomb. Atelierul merită un loc important între cele mai prolifice centre de pe coasta de vest a Pontului Euxin în cadrul secolelor IV-I a. Chr.

În sfârșit, de pe coasta de sud a Pontului Euxin, amintim cele două monede de bronz de la Amissos aparținând tipurilor Zeus și Ares, emisiuni specifice anilor 100-85 a.Chr., respectiv 85-65 a.Chr. Colonia din Amissos a fost întemeiată și consolidată în mai multe etape cronologice pe parcursul secolului al VI-lea a.Chr. (cu o primă fază de *emporium*)[15], iar atelierul monetar local (de perioadă preromană) a funcţionat în cursul secolelor IV-II a.Chr.[16]

Calea prin care o astfel de categorie de monede a ajuns în posesia unor persoane avute din Sibiu sau din împrejurimile acestuia a reprezentat-o fie achiziția, schimbul, respectiv oferirea lor sub forma unor cadouri în cadrul călătoriilor de agrement sau de afaceri. Aceste deplasări erau des practicate de diferite personalități din varii domenii de activitate ale comunității locale, iubitoare de bunuri culturale mai mult sau mai puțin exotice. Ulterior, fie aceștia, fie după decesul lor, familiile acestora le-au donat colecțiilor publice locale. În concluzie, prezența unor asemenea categorii de monede în colecția numismatică a Muzeului Național Brukenthal se datorează în primul rând factorului uman, a circulației sau călătoriei acestuia prin diferite spații geografice.

BIBLIOGRAFIE

ATASOY 2003 – S. Atasoy, *Amisos*, în: D. V. Grammenos, E. K. Petropoulus (eds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, vol. II, Publications on the Archaeological Institute of Northern Greece, nr. 4, Thessaloniki, 2003, p. 1331-1377.

CACCAMO CALTABIANO, COLACE 1983 - M. Caccamo Caltabiano, P. R. Colace, *Argurion dokimon… to d' enantion parasemon (Pollux 3, 86)*, AnnPisa 3 (1983), 13, p. 421-447.

CALLATAŸ 1999 - F. de Callataÿ, *Fiscalité et monnayage dans l`ouvre de Georges Le Rider*, în: M. Amandry, S. Hurter (éd), *Travaux de Numismatique Grecque offerts à Georges Le Rider*, London, 1999, p. 109-121.

[11] K. REGLING 1910, p. 522–523; LAZARENKO 1997–1999, p. 51–64; LAZARENKO 2004, p. 33–51; TOPALOV 1999, p. 87; MINCEV 2007, p. 116-117.

[12] DRAGANOV 1990, p. 25.

[13] KARAYOTOV 1994, p. 75.

[14] KARAYOTOV 2009, p. 46-63.

[15] ATASOY 2003, p. 1331, 1345.

[16] ATASOY 2003, p. 1360.

CALLATAŸ 2000 - F. de Callataÿ, *Les monnayages ciliciens du premier quart du IV^e s. av. J.-C*, în: Olivier Casabonne (éd), *Varia Anatolica XII. Mecanismes et innovations monetarires dans l`Anatolie Achéménide. Numismatique et histoire. Actes de la Table Ronde Internationale d'Istambul, 22/23 mai 1997*, Institut Français d`Études Anatoliennes d`Istambul, Paris, 2000, p. 93-127.

CAMPBELL 1933 - W. Campbell, *Greek and Roman Plated Coins*, ANSMN 57 (1933), p. 1-174.

CANARACHE 1933-1934 – V. Canarache, *Regii sciți și regatele lor dintre Istru și Pontul Euxin (în lumina monetelor)*, BSNR 27-28 (1933-1934), 81-82, p. 60-83.

CANARACHE 1950 – V. Canarache, *Monedele sciților din Dobrogea*, SCIV 1 (1950), 1, p. 213-257.

DRAGANOV 1990 - D. Draganov, *Début du monnayege de bronze d'Odessos*, Numizmatika 24 (1990), p. 19-25.

DRAGANOV 2010 - D. Draganov, *The Coinage of the Scythian Kings in the West Pontic Area: Iconography*, Archaeologija Bulgarica 14 (2010), 3, p. 29-52.

DUDĂU 2003 - O. Dudău, *Numismatul Samuel von Brukenthal*, Transilvania 11-12 (2003), p. 57-59.

DUDĂU 2007 - O. Dudău, *Numismatul Samuel von Brukenthal*, în: *Samuel von Brukenthal. Modell Aufklärung*, Sibiu-Hermanstadt, 2007, p. 88-93.

DUDĂU 2008 - O. Dudău, *Colecția numismatică dr. Mauksch-prezentare generală*, Acta Musei Brukenthal III.1 (2008), p. 181-189.

FIGUEIRA 1998 – Th. Figueira, *The power of money.Coinage and politics in the Athenian Empire*, Philadelphia, 1998.

ILIESCU *et alii* 1961 – O. Iliescu, E. Isăcescu, M. Gramatopol, C. Popescu, Creşterea Colecțiilor 1 (1961), ianuarie-iunie.

ILIESCU 1979 - O. Iliescu, *Note de numismatică greacă antică*, CN 2 (1979), p. 3-14.

ITTU 2008 - G.-L. Ittu, *Scurtă istorie a Muzeului Brukenthal*, Biblioteca Brukenthal, 29, Sibiu, 2008.

JONES 1993 - J. M. Jones, *Testimonia Numaria: Greek and Latin Texts concerning Ancient Greek*, Coinage, Vol. I: Text and Translations, London, 1993.

KARAYOTOV 1994 – I. Karayotov, *The Coinage of Mesambria, vol. I, Silver and Gold Coins of Mesambria*, în *Thracia Pontica*, VI, *Thracia Maritima. Corpus Numorum*, Sozopol, 1994.

Karayotov 2009 – I. Karayotov, *The Coinage of Mesambria, vol. II, Bronze coins of Mesambria*, Sozopol-Burgas, 2009, p. 46-63.

LAZARENKO 1997-1999 - I. Lazarenko, *Начало и първи етапи от бронзовото онетосечене на Одесос*, Сборник Добруджа 14–16 (1997–1999), p. 51–64.

LAZARENKO 2004 - I. Lazarenko, *Монетосечението на Одесос в края на IV в. пр.Хр*, în: *Numismatic and Sphragistic Contributions to History of the Western Black Sea Coast*, International Conference Varna, Septembre 12th–15th, 2001, AMV 2 (2004), p. 33–51.

MINCEV 2007 - A. Mincev, *Odessos during the Hellenistic Times (late 4th c. BC-early 1st c. AD)*, Varna, 2007.

MITRIC 2007 - O. Mitric, *Un document bibliographique moins connu: l'inventaire de la Bibliothèque de l'Université de Tchernivitsi, évacuée à Sibiu en 1944*, Revista Codrii Cosminului 13 (2007), p. 303-310.

MØRKHOLM 1982 – O. Mørkholm, *Some reflections on the production and use of coinage in Ancient Greece*, Historia 21 (1982), p. 290-305.

MUŠMOV 1912 - N. Mušmov, *Antičnite moneti na Balkanskija poluostrov i monetite na bălgarskite ţare*, Sofia, 1912.

PICK 1898 - B. Pick, *Die Antiken Münzen Nord-Griechelands, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, 1, Berlin, 1898.

PRICE 1993 - M. Price, *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993.

REGLING 1910 - K. Regling, *Die Antiken Münzen Nord-Griechelands, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, 2.1., Die Münzen von Odessos und Tomis*, Berlin, 1910.

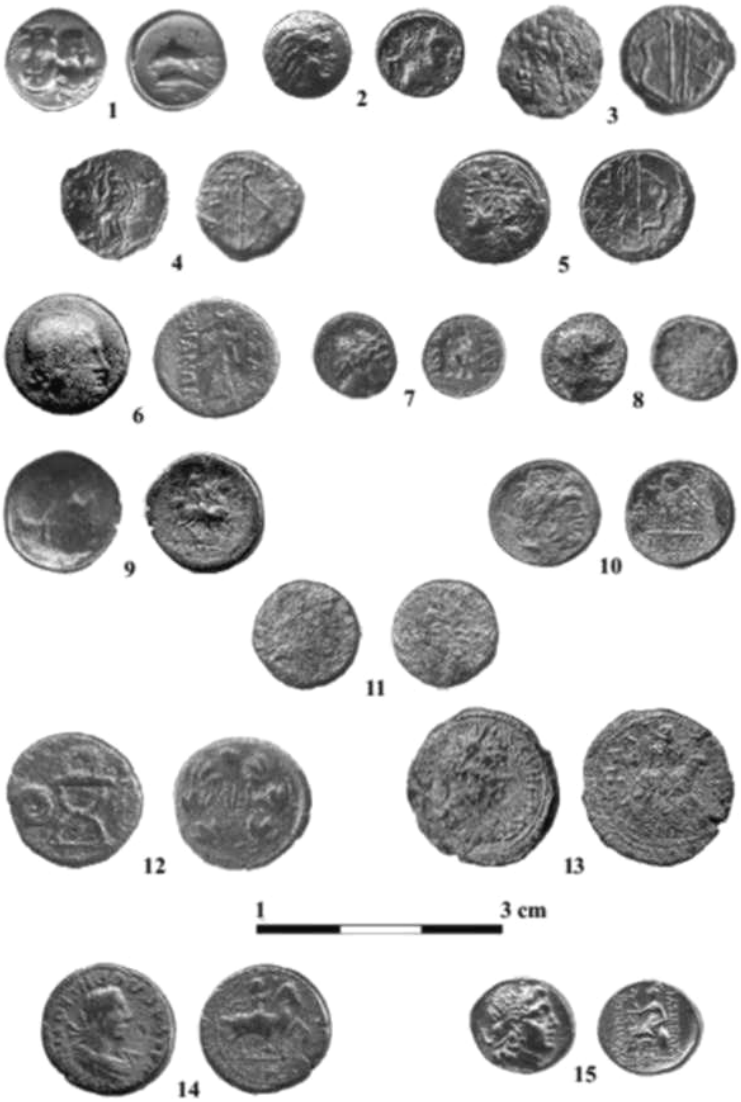
RIDER 1975 - G. Le Rider, *Contremarque et surfrappes dans l`Antiquité grecque,* în: J. M. Dentzer, Ph. Gauthier, T. Hackens (éds.), *Études d`archéologie classique IV. Numismatique Antique. Problèmes et Méthodes*, Actes du colloque organisé à Nancy du 27 septembre au 2 octobre 1971 par l`Université de Nancy et l`Université Catholique de Louvain, Nancy-Louvain, 1975, p. 27-56.

STANCOMB 2000 - W. Stancomb, *Sylloge Nummorum Graecorum, Vol. XI, The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000.

TALMAȚCHI 2011 - G. Talmațchi, *Monetăriile orașelor vest-pontice Histria, Callatis și Tomis în epocă autonomă*, Cluj-Napoca, 2011.

TOPALOV 1999 - S. Topalov, *Одесос. Приноси към проучване монетосеченето на града IV–I в. пр. н. е.*, Sofia, 1999.

VAN ALFEN 2005 - P. Van Alfen, *Problems in ancient imitative and counterfeit coinage*, în: Z. H. Archibald *et alii (eds), Making, Moving and Managing: The New World of Ancient Economies B.C.*, Oxford, 2005, p. 323-344.



Pl. I - Monede emise în spațiul pontic din colecția numismatică a Muzeului National Brukenthal din Sibiu.
Coins issued in the Pontic area from the numismatic collection of National Museum Brukenthal from Sibiu.

NOI DESCOPERIRI DE MONEDE BIZANTINE ÎN DOBROGEA (SEC. IX-XIII)*

Gabriel CUSTUREA**
Lucian ADAMESCU**

Keywords: *Byzantine coins, Byzantine Empire, Byzantine Dobrudja, Paradunavon*
Cuvinte-cheie: *monede bizantine, Imperiul Bizantin, Dobrogea bizantină, Paradunavon*

Abstract: *The authors publish 232 Byzantine coins dating from 9th-13th centuries, discovered in 19 localities from Dobrudja.*

The pieces are from the collections of MINAC and private collections. Therefore, new items appear in the numismatic repertoire of Byzantine Dobrudja (Baia, Bărăganu Dunavăț, Lanurile).

We notice the lots from Bărăganu and Cobadin, which support the existence of important settlements in the central area of Dobrudja. Pieces, variants of numismatic catalogues are also presented by the authors (no. 37, 42, 45, 61). Rare coins for the monetary circulation of the area are also highlighted.

Finally, the authors examine in detail the discoveries from Troesmis-Igliţa in light of the numerous lot published now and shade some assumptions recently exposed by researcher G. Mănucu-Adameşteanu.

It appears that the situation of monetary circulation here is similar to that of the other settlements on the banks of the Danube – Păcuiul lui Soare, Dinogetia, Isaccea, Nufăru – thus sketching a pattern for the currency in Dobrudja.

Rezumat: *Autorii publică 232 de monede bizantine datând din secolele IX-XIII, descoperite în 19 localități din Dobrogea.*

Piesele fac parte din colecțiile MINAC și din colecții private. Așadar, apar noi localităţi, în repertoriul numismatic al Dobrogei bizantine (Baia, Bărăganu Dunavăț, Lanurile).

---

* Sub forma unor comunicări, cu mai puţine piese şi comentarii mai concise, unele probleme din actualul studiu au fost prezentate de către primul dintre autori la Sesiunea Pontica Constanţa în 2010 şi la Primul Congres Internaţional de Numismatică la Braşov în 2012.

** Gabriel Custurea: Muzeul de istorie Națională și Arheologie Constanța, custurea@gmail.com

** Lucian Adamescu: lucian.adamescu@yahoo.com.

Remarcăm loturile de la Bărăganu și Cobadin ce susțin existența unor așezări importante în zona centrală a Dobrogei. Piesele, variante la cataloagele numismatice, sunt și ele prezentate de către autori (nr. 37, 42, 45, 61). Sunt evidențiate, de asemenea, monedele rare pentru circulația monetară a zonei.

În concluzie, autorii analizează în detaliu descoperirile de la Troesmis-Iglița în lumina numerosului lot publicat acum și nuanțează anumite ipoteze recent expuse de către cercetătorul Gh. Mănucu-Adameșteanu.

Se constată că situația circulației monetare de aici este similară cu aceea din celelalte așezari de pe malul Dunarii – Păcuiul lui Soare, Dinogetia, Isaccea, Nufăru – creionând astfel un model de circulație monetară dobrogeană.

Din colecţiile muzeului constănţean şi colecţii private am reuşit să selectăm în vederea publicării un număr de 232 monede bizantine, descoperite în 19 localităţi dobrogene. Ele se eşalonează între domnia lui Theophil (829-842) şi a doua jumătate a secolului al XIII-lea prin emisiunea lui Mihail VIII de la Thessalonic. În marea lor majoritate, monedele se datează în secolul al XI-lea.

De la Adamclisi provin două piese (clasele A3 şi C), care se adaugă unor emisiuni mai târzii de la Constantin IX şi Roman IV. De altfel, în zonă este menţionată în perieghezele colectivului şantierului o aşezare din secolul al XI-lea.[1]

Următorul punct pe harta descoperirilor este Baia, cu o monedă semnată din vremea lui Constantin X. Localitatea apare pentru prima dată în repertoriul numismatic al acestei perioade, adăugându-se celorlalte aproape 60 de locuri cu descoperiri unice. De la Basarabi provine, de asemenea, o monedă semnată de la Constantin X, care se alătură unei piese de aur găsite în urmă cu mai multe decenii, emisiune de la Constantin VII şi Roman II.[2]

Un nou punct pe harta descoperirilor este Bărăganu, de unde provine un lot consistent de 15 monede, eşalonate de la Nicefor II la Constantin IX. Monedele emise de Nicefor II constituie o raritate pentru teritoriul dobrogean, după cum reiese din repertoriile şi cataloagele publicate în ultimele trei decenii.[3]

De la Canlia provine o monedă clasa A3, var. 40, care completează descoperirile mai vechi.[4]

Din zona Cobadin provine un lot de 9 piese, emisiuni de la Leon VI (1), Nicefor II (1) şi Vasile II – Constantin VIII (7), piese care se adaugă unei *nomisma histamenon* de la Constantin IX şi altor doi folliși de la Leon VI. Până la urmă se dovedeşte că în zonă a existat o aşezare importantă cu o locuire de la sfârşitul secolului al X-lea – prima jumătate a secolului al XI-lea.[5]

---

[1] CUSTUREA 2007, 631, nr. 1; VERTAN, CUSTUREA 1992, 384, nr. 1395; PANAITESCU 1983, 157-160; CCA 1998, 2, VII.

[2] POENARU BORDEA, OCHEŞEANU, POPEEA 2004, 131, nr. 1010.

[3] De aici provin şi două cruciulițe publicate de curând. CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011, 138-139, nr. 14, 20; CUSTUREA 2000, 131-158; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 211-311; POENARU BORDEA, OCHEŞEANU, POPEEA 2004, 133-147.

[4] MĂNUCU ADAMEŞTEANU 2001, 241, nr. 1; 246, nr. 13, 14; 248, nr. 22, 23; 249, nr. 56, 57; 250, nr. 29; 251, nr. 30, 31, 34; 252, nr. 35.

[5] CUSTUREA 2000, 31, nr. 25; de aici sunt publicate două cruci simple cf. CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011, 138, nr. 13; 139, nr. 23.

Prin follisul emis de Constantin VII şi Zoe, care se alătură altor trei piese inventariate până acum şi cu un follis de la Roman I publicat de curând, toate descoperite în zona Constanţei, se întăreşte ipoteza că aşezarea (aşezările) de aici ar fi funcţionat încă de la jumătatea secolului al X-lea.[6]

Follisul de clasa C descoperit la Dunavăţ îmbogăţeşte repertoriul numismatic cu încă o localitate, chiar dacă este o descoperire singulară.

De la Dunăreni provin două piese: un *miliaresion* de la Ioan Tzimiskes şi un *follis* clasa C. Miliaresionul completează seria puţinelor astfel de descoperiri şi ţine mai mult de factorul militar decât de cel economic. Dacă cele două piese au fost găsite în acelaşi punct cu descoperirile mai vechi, ar putea fi vorba despre o aşezare ce a funcţionat circa jumătate de secol (Ioan Tzimiskes – Mihail IV). Lipsa contextului arheologic ne plasează însă în zona supoziţiilor. De la punctul „Ciumata" cunoaştem cinci piese clasa A3 (2) și clasa B (3).[7]

Cele patru monede descoperite la Hârşova vin să îmbogăţească inventarul numismatic din zonă. Trebuie însă să consemnăm o variantă a desenului Evangheliei la o piesă din clasa A3, var. 24 (nr. 37).[8]

Histria, cu cele două monede descoperite, ne face să presupunem existenţa uneia sau mai multor aşezări în zonă, în prima jumătate a secolului al XI-lea.[9]

De la Igliţa, Cetatea de Est, provine un lot foarte important de piese din secolul al XI-lea, iar cele mai târzii provin din Cetatea de Vest. Remarcăm aici prezenţa unor variante la cele 51 cunoscute până acum din clasele A2-3. Este cazul piesei nr. 42 la care punctele din crucea aversului nu își găsesc corespondență cu ornamentul reversului. Piesa nr. 45 poate fi încadrată, probabil, la var. 16 dacă am considera ornamentul reversului ușor deformat. Din păcate, în ambele cazuri, ornamentul de pe coperta Evangheliei este ilizibil. De asemenea, piesa nr. 61 are puncte în ornamentul reversului. Vom reveni cu discuţia asupra descoperirilor de aici.[10]

De la Isaccea provine un lot de piese, îndeosebi din secolele XII-XIII, eşalonate între Alexius I şi jumătatea secolului al XIII-lea. Sunt de remarcat două monede rare de 1/2 *tetarteron*, una emisă de Ioan II, cealaltă de Manuel I.[11]

Follisul clasa A3, var. 24, descoperit la Lanurile pune şi această localitate pe harta descoperirilor.[12]

---

[6] CUSTUREA 2000, 136, nr. 26; CUSTUREA 2007, 632, nr. 11.

[7] CUSTUREA 2007, 632, nr. 12-16.

[8] CUSTUREA 2000, 140, nr. 49; CUSTUREA, VERTAN, TALMAŢCHI 1999, 353, nr. 2038.

[9] CUSTUREA 2000, 140, nr. 47.

[10] MĂNUCU ADAMEŞTEANU 2011, 206-265, cu bibliografia la zi.

[11] CUSTUREA 2000, 141-142, nr. 51, cu bibliografia momentului; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 282-296; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, PETAC 2003, 418-421; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2000-2001, 662-668; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2009, 628-644; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, POHL 2006, 451-452; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2012, 198-205; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2011, 516-519, nr. 1-32.

[12] De aici provin diverse obiecte mărunte din metal, inedite; pentru monede din secolul al VI-lea vezi CUSTUREA 2012, 624-625, nr. 67-81.

Din aşezarea civilă de la Murighiol provin două piese, una clasa A3, var. 24, cealaltă clasa B.[13]

Piesa descoperită la Nufăru se adaugă sutelor de astfel de descoperiri făcute în aşezare.[14]

De la Poiana provine un *follis* clasa A3, care împreună cu un altul descoperit anterior din clasa B, sprijină ideea existenţei în zonă a unei aşezări din secolul al XI-lea.[15]

De la Valul lui Traian, punctul SMA, provine un *follis* clasa B, care se alătură unui *miliaresion* de la Ioan Tzimiskes şi unui *follis* clasa D. În zonă există mai multe aşezări din care s-au recuperat diferite materiale arheologice (cruci relicvar şi o limbă de curea) şi două tezaure monetare de aur. Toate acestea ne îndeamnă să presupunem existenţa unui centru de putere în zonă la sfârşitul secolului al X-lea – începutul secolului al XI-lea.[16]

Fără loc de descoperire, dar provenind sigur din Dobrogea, sunt mai multe monede, dintre care remarcăm un solidus fals, placat cu aur de la Theophil, şi un *follis* emis în timpul lui Leon VI. Falsuri de genul celui prezentat sunt mai des întâlnite în nord-estul Bulgariei.[17] Lor li se adaugă doi follişi emişi în prima parte a domniei lui Constantin al VII-lea, când domnea sub tutela mamei sale Zoe. Un follis semnat de la Nicefor III – piesă rară pentru Dobrogea[18] - completează lotul nostru. Ultima monedă prezentată este o emisiune a lui Mihail VIII la Thessalonic, piesă rară în circulaţia monetară dobrogeană din a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Prezenţa follişilor de la Leon VI demonstrează revirimentul penetraţiei monetare bizantine la începutul secolului al X-lea, penetraţie ce se transformă în secolul următor într-o circulaţie monetară reală, astfel încât, timp de circa cinci decenii, pe teritoriul Dobrogei există o economie monetizată.

Din locurile de descoperire ale miilor de monede din secolele X-XI rezultă un număr de 146 de puncte, dintre care, însă, 57 cu o singură descoperire (39%).

Conform descoperirilor monetare observăm că un grup de aşezări – Balcic, Capidava, Cobadin, Constanţa, Hârşova, Isaccea, Kaliakra, Kavarna, Mangalia, Oltina-Capu Dealului, Silistra şi Skala – au o dezvoltare care începe undeva în secolul al X-lea şi continuă parţial sau în totalitate în secolul următor.[19]

Dezvoltarea economiei monetare se face de-a lungul Dunării şi pe ţărmul Mării Negre, căi accesibile şi valabile pentru circulaţia mărfurilor şi, de aici, şi monedelor. Sunt centrele prin care moneda bizantină pătrunde în provincie alimentând şi dinamizând economia locală. Prezenţa monedelor din metal preţios

[13] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1993, 268; ISVORANU, VÎLCU 2010, 414, nr. 41 (cls. H).

[14] CUSTUREA 2000, 146-147 cu bibliografia: MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 297-307; CUSTUREA 2003, 427-429, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2000-2001, 668-672.

[15] VERTAN, CUSTUREA 1992, 394, nr. 1556.

[16] PARASCHIV-TALMAŢCHI, CUSTUREA 2012; 348, nr. 16; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1992, 349-350; CUSTUREA 1999, 303-304; CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAŢCHI 2011, 136, nr. 1.

[17] IORDANOV 1979, 12-13; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2002, 197.

[18] CUSTUREA 2000, 131-160.

[19] *Ibidem*.

(nr. 33 şi nr. 225) poate fi legată de stipendii acordate unor potentaţi locali, plăţi de solde şi, doar cu o mică probabilitate, de vreo tranzacţie importantă în zonă.

Dacă analizăm tezaurele descoperite până în prezent, vom observa că în perioadele agitate politic şi militar creşte densitatea celor din metal preţios.[20]

După aceste consideraţii generale credem că este cazul să facem completările necesare la descoperirile de la Igliţa-Troesmis, cu atât mai mult cu cât, recent, situaţia monetară de aici a fost analizată pe larg.[21]Aşa cum presupune autorul, cetatea nu pare să fi fost reconstruită de Ioan I Tzimiskes, ci, foarte probabil, după aunul 1001.[22]

Lotul prezentat de noi (138 piese) îmbogăţeşte substanţial grupul statistic şi, astfel, se pot face aprecieri mai sigure. Ca şi cu alte ocazii subliniem că analiza are un caracter teoretic, în practică penetraţia monedelor făcându-se cu o anumită inerţie, fapt demonstrat şi de tezaurele monetare din epocă.[23]

Etapă	Ani domnie	Nr. piese	Monedă/an domnie	Variaţia volumului de monedă % Indice cu baza	
				în lanţ	fixă
I	976-1028	29	0,56	100	100
II	1028-1034	27	4,50	804	804
III	1034-1042	47	5,88	131	1050
IV	1042-1059*	20	1,11	19	198
V	1059-1067	16	2,00	180	357
VI	1067-1071	15	3,75	188	670
VII	1071-1078	9	1,29	34	230
VIII	1078-1081	4	1,00	78	179
IX	1081-1092	5	0,45	45	80

Analizând cifrele din tabel observăm că în perioada domniei lui Roman III, cel care emite follişii clasei B[24], avem o creştere accentuată a volumului de monedă (de opt ori), în acord cu situaţia din alte centre dobrogene importante: Păcuiul lui Soare, Capidava, Dinogetia, Isaccea şi Nufăru.[25]

Faţa de situaţia prezentată în lucrarea recent publicată de Gh. Mănucu-Adameşteanu[26], volumul masei monetare în vremea lui Mihail IV, căruia i se

[20] Pentru sfârşitul secolului al X-lea vezi tezaurele de la Durankulak, Brestniţa, Greci, Isaccea, Obrocişce, Oltina, Onogur, Tvârdiţa, Valea Nucarilor, pe cele două de la Valu lui Traian şi pe cele din secolul următor: Dinogetia (trei), Ghiurgengic, Işirkovo, Kalipetrovo, Sredişce, ultimele legate de invaziile pecenege; CUSTUREA, TALMAŢCHI 2011, *passim*.

[21] MĂNUCU ADAMEŞTEANU 2010, 206-265.

[22] MĂNUCU ADAMEŞTEANU 2010, 293.

[23] CUSTUREA 2000, 161-166.

* Domniei lui Isaac I nu i s-a atribuit nicio emisiune din bronz, ceea ce presupune că au circulat, eventual au fost emise în continuare, piesele din clasa D.

[24] Am adoptat cronologia propusă de M. Thomson şi C. Morrisson.

[25] CUSTUREA 2000, 121, tabelul 21

[26] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, 109, tabelul VII; remarcăm o eroare de calcul la Mihail IV – nr. monedă/an domnie 0,71 – în realitate 1,14.

atribuie monedele clasei C, la Igliţa se constată o creştere de peste 30% faţă de domnia precedentă, din nou în acord cu sistemele dobrogene Păcuiul lui Soare, Dinogetia, Isaccea, Nufăru.[27]

Într-adevăr, cu domnia lui Constantin IX situaţia se modifică radical, moneda de pe piaţă reprezentând abia o cincime din cantitatea de monedă din timpul domniei precedente. Situaţia este la fel de dramatică precum în cazul Dinogetiei[28] - celelalte subsisteme dobrogene având, însă, cifre cel puţin duble.[29]

În timpul domniei lui Constantin X şi Igliţa se alătură, prin indicii săi, aceloraşi patru subsisteme economico-sociale dobrogene menţionate până acum. Spre deosebire de acestea însă, în timpul lui Roman IV aici există o anomalie, anume creşterea de aproape două ori a volumului de monedă faţă de domnia precedentă. Această creştere se observă în cazul subsistemelor imperiale – Atena şi Corint şi este pusă de noi pe seama inflaţiei.[30]

În timpul celorlalte domnii – Mihail VII, Nicefor III, Alexius I (până la reforma monetară din 1092) – au loc scăderi puternice datorate, fără îndoială, stării de nesiguranţă create de răscoala „oraşelor paristriene" sau de luptele bizantino-pecenege purtate în zonă.[31]

Prin cele prezentate credem că am reuşit să nuantăm mai precis situaţia economiei dobrogene în secolele X-XI şi, mai ales, să completăm substanţial informaţiile privind descoperirile monetare de la Igliţa. Astfel, această aşezare, prin evoluţia circulaţiei monetare, îşi găseşte un loc între siturile importante de pe cursul Dunării din provincia bizantină.

CATALOG

ADAMCLISI

Vasile II-Constantin VIII
1. AE↓ 11,01 g., 25,5 mm.
DOC III, 2, p. 665, cls.A3 var.39
CA

Mihail IV
2. AE ↓8,58 g., 27x26 mm.
DOC III. 2, p. 681, cls.C.
CA

BAIA

Constantin X
3. AE ↓6,64 g., 27 mm,
surfrapare pe clasa C, Av/Rv.
DOC, III, 2, p. 774, clasa 1.
Inv. 79050

BASARABI

Constantin X
4. AE ↓ 10,54 g., 29,5x27,5 mm.
surfraprare pe cls C, Av/Rv?
DOC III, 2, p. 774, cls.1.
CA

[27] CUSTUREA 2000, 121, tabelul 21.
[28] CUSTUREA 2000, 109, tabelul 17.
[29] CUSTUREA 2000, 121, tabelul 21.
[30] CUSTUREA 2000, 121, tabelul 21
[31] CUSTUREA 2000, 128-130.

BĂRĂGANU

Nicefor II
5. AE ↓ 4,75 g., 21x20 mm.
DOC III, 2, p. 586, cls.1.
Constantinopol
CP

Vasile II – Constantin VIII
6. AE↓ 10,80 g., 25,5 mm.
DOC III, 2, p. 650, clsA2 var. la (var).
CP

7. AE ↓ 12,60g, 34x32,5 mm.
DOC III, 2, p. 652, cls A2, var. 5.
CP

8. AE ↓ 10,74g., 31x29 mm.
DOC III, 2, p. 655,cls.A2, var.14
CP

9. AE ↓ 16,30 g., 32,5 mm.
DOC III, 2, p.658, cls.A2, var.23(?)
CP

10. AE ↓ 7,84 g., 27x24 mm,
dublă frapă Rv.
DOC III, 2, p. 659, cls A3, var.24.
CP

11. AE ↓ 10,97 g., 31 mm.
DOC III, 2, p. 665, cls. A3, var.39.
CP

12. AE ↑ 9,99 g., 28,5x24, perforată.
DOC III, 2, p. 668, cls. A2 var. 40b(var).
CP

DOC III, 2, p. 665-666, cls. A3,
var.39(40)

13. AE ↓ 5,71 g., 27,5x26 mm.
CP

14. AE ↓ 3,99 g., 25,5 x 24,5 mm.
CP

15. AE ↓ 8,97 g., 28x23,5 mm.
DOC III, 2, p. 668, clsA3, var. 41
CP

16. AE ↓ 9,75 g., 29,5 mm.
DOC III, 2, p.650-675, cls.A2-3
CP

Roman III
17. AE ↓ 7,70 g., 30x26,5 mm.
surfrapare Rv/Av.
DOC III, 2, p. 676, cls. B.
CP

Mihail IV
18. AE ? 6,02 g., 27x26 mm,
surfrapare Rv/Av., deformată
DOC III, 2, p. 681, cls. C.
CP

Constantin IX
19. AE ↓ 6,72 g., 27,5x25,5 mm, turnată.
DOC III, 2, p. 685, cls. D
CP

CANLIA

Vasile II-Constantin VIII
20. AE
DOC III, 2, p. 666, cls. A2, var. 40
CP

CATALOI

21. AE ↓ 1,15 g., 23x19 mm, tăiată pentagonal
Imitație latină modul mic tip A Constantinopol.
Inv. 69338

COBADIN

Leon VI
22. AE ↓ 6,60 g., 28x26 mm
DOC III, 2, p. 518, cls.3 Constantinopol.
CP

Nicefor II
23. AE ↓ 8,68 g., 24,5x23,5 mm
DOC III, 2, p.586, cls.1 Constantinopol.
CP

Vasile II-Constantin VIII
DOC III, 2, p. 658, cls.A_2, var. 23.

24. AE ↓ 12,49 g., 27 mm
CP

25. AE ↓ 8,20 g., 27x26 mm
CP

DOC III, 2, p. 659, cls.A_3, var. 24

26. AE ↓ 10,40 g, 27,5 mm.
CP

27. AE ↓ 7,80 g., 27,5x25,5 mm.
CP

28. AE ↓ 7,15 g., 25 mm
DOC III, 2, p. 665-666, cls.A_3 var.39(40)
CP

DOC III, 2, p. 670 cls. A_2, var. 42 a

29. AE ↓ 10,82 g., 28x26 mm.
CP

30. AE ↓ 9,25 g., 29x26,5 mm.
CP

CONSTANŢA

Constantin VII şi Zoe
31. AE ↓ 6,53 g., 26,5 mm.
DOC III, 2, p. 559, cls.1,
Constantinopol, 914-919
CA

DUNAVĂŢ

Mihail IV
32. AE ↓ 5,69 g., 31,5x26 mm,
surfraprare Av/Rv.
DOC III, 2, p. 681 cls.C.
CP

DUNĂRENI

Ioan I Tzimiskes
33. AR ↑ miliaresion, 3,32 g., 22,5 mm.
DOC III, 2, p. 596, nr. 7a,
Constantinopol, 969-976
CA

Mihail IV
34. AE ↓ 12,00 g., 28x26 mm,
DOC III, 2, p. 681, cls.C.
CA

HISTRIA – Movilele Dese

Mihail IV
35. AE ↓ 6,30 g., 27x24,5 mm.
DOC III, 2, p. 681, cls. C.
CP

Constantin IX
36. AE ↓ 9,80 g., 31 mm.
surfrapare pe cls. C, Av/Rv
DOC III, 2, p. 685, cls. D
CP

HÂRŞOVA

Vasile II – Constantin VIII
37. AE ↓ 8,87 g., 27 mm
DOC III, 2, p.659, cls. A var. 24,
Var. Evanghelie.
CA

38. AE ↓ 8,25 g., 26 mm.
DOC III, 2, p. 668, cls. A, var. 40b.
CA

Roman III

DOC III, 2, p.676, cls. B.
39. AE ↓ 13,45 g., 32,5x28 mm.
surfaprare Av/Rv., dublă frapă Rv.
CA

40. AE ↘ 9,06 g., 30x29 mm,
dublă frapă Rv.
CA

Constantin X
41. AE ↓ 7,39 g., 25x23 mm.
DOC III, 2, p. 777, cls. 2
CA

IGLIȚA – TROESMIS-EST

42. AE ↓ 5,44 g., 24x22,5 mm, ruptă.
Variantă.
Inv. 79106

43. AE ↓ 12,87 g., 32x30 mm.
DOC III, 2, p. 652, cls A_2, var. 5.
Inv. 70100

44. AE ↓ 10,79 g., 29,5x27,5 mm.
DOC III, 2, p. 659, cls A_3, var. 7.
Inv. 70100

DOC III, 2, p. 663, cls. A var. 16.

45. AE ↓ 21,29 g., 36x34 mm.
Inv. 79111

46. AE ↓ 15,82 g., 32x31 mm.
Inv. 79110

DOC III, 2, p. 659, cls. A_3 var.24.

47. AE↓ 12,64 g., 27 mm.
Inv. 79101

48. AE ↓10,77 g., 29,5x28 mm.
Inv. 79102

49. AE ↓ 10,72 g., 28 mm.
Inv. 79103

50. AE ↓ 10,05 g., 29,5x24 mm.
Inv. 79104

51. AE ↓ 9,98 g., 29x26 mm.
Inv. 79105

52. AE ↓ 9,24 g., 26x24 mm.
Inv. 79107

53. AE ↓6,47 g., 28x25 mm.
Inv. 79108

DOC III, 2, p. 662, cls.A_2, var. 26.
54. AE ↓ 15,21 g., 33x30mm.
Inv. 79109

DOC III, 2, p. 666, cls A, var. 40

55. AE ↓ 16,97 g., 33x29,5 mm.
Inv. 79112

56. AE ↓10,33g., 25 mm.
Inv. 79113

57. AE ↓ 6,30 g., 25,5x22,5 mm.
Inv. 79114

DOC III, 2, p. 670, cls. A, var. 42a.

58. AE ↓ 11,01 g., 27 mm.
Inv. 79115

59. AE ↓ 8,92 g., 27x24,5 mm.
dublă frapă Rv
Inv. 79116

60. AE ↓ 7,61 g., 26,5 mm.
Inv. 79117

DOC III, 2, p. 671, cls. A, var. 45,
Var. cu puncte pe Rv.

61. AE ↓ 11,42 g., 32x30mm,
Inv. 79118

DOC III, 2, p. 649-675, cls. A^{2-3}

62. AE ↓ 15,00 g., 35 mm.
Inv. 79119

63. AE ↙ 6,35 g., 26,5 mm.
Inv. 79120

Roman III

DOC III, 2, p. 676, cls. B.

64. AE ↓ 12,40 g., 31,5x26,5 mm,
dublă frapă Rv.
Inv. 79121

65. AE ↓ 11,94 g., 28 mm.
Inv. 79122

66. AE ↓ 11,16 g., 27x24 mm.
Inv. 79123

67. AE ↓ 11.09 g., 29,5 mm,
dublă frapă Rv.
Inv. 79124

68. AE ↓ 10,90g., 30,5x29 mm.
Inv. 79125

69. AE ↓ 10,61 g., 31 mm,
surfrapare.
Inv. 79126

70. AE ↓ 9,94 g., 28,5 mm.
Inv. 79127

71. AE ↓ 9,69 g., 27 mm.
Inv. 79128

72. AE ↓ 9,04 g., 30x26 mm.
Inv. 79129

73. AE ↓ 9,00 g., 29x27,5 mm.
surfrapată Rv.
Inv. 79130

74. AE ↓ 8,94 g., 27x25 mm.
Inv. 79131

75. AE ↓ 8,90 g., 30,5x27 mm,
surfrapare pe cls A.
Inv. 79132

76. AE ↓ 8,75 g., 29x26 mm.
Inv. 79133

77. AE ↓ 8,73 g., 29 mm.
Inv. 79134

78. AE ↓ 8,27 g., 29,5x26 mm.
dublă frapă Rv
Inv. 79135

79. AE ↓ 8,19 g., 31x29 mm.
Inv. 79136

80. AE ↓ 8,15 g., 33x30,5 mm.
Inv. 79137

81. AE ↓ 7,15 g., 28,5x27 mm.
dublă frapă Rv.
Inv. 79138

82. AE ↓ 6,77 g., 28x25 mm.
Inv. 79139

83. AE ↓ 6,46 g., 29 mm.
Inv. 79140

84. AE ↓ 4,04 g., 28x26,5 mm.
Inv. 79141

Mihail IV

DOC, III, 2, p. 681, cls. C.

85. AE ↓ 12,22 g., 29x26 mm.
Inv. 79142

86. AE ↓ 11,65 g., 27 mm.
Inv. 79143

87. AE ↓ 11,22 g., 32,5 mm,
dublă frapă Rv.
Inv. 79144

88. AE ↓ 11,07 g., 29x28 mm,
dublă frapă Rv.
Inv. 79145

89. AE ↓ 11,00 g., 27x25,5 mm.
Inv. 79146

90. AE ↓ 10,30 g., 27,5 mm.
Inv. 79147

91. AE ↓ 10,00 g., 27 mm.
Inv. 79148

92. AE? 9,73g.,32x28mm,
surfrapare Rv/Av.
Inv. 79149

93. AE ↓ 9,66 g., 32x30 mm,
surfrapare Rv/Av.
Inv. 79150

94. AE ↓ 9,16 g., 30x27 mm.
Inv. 79151

95. AE ↓ 9,01 g., 29,5x25 mm.
dublă frapă Rv.
Inv. 79152

96. AE ↓ 8,91 g., 30x28 mm.
surfrapare Av/Rv.
Inv. 79153

97. AE ↓ 8,81 g., 27,5 mm.
Inv. 79154

98. AE ↓ 8,33 g., 31,5x27 mm.
Inv. 79155

99. AE ↓ 8,33 g., 28x26,5 mm.
Inv. 79156

100. AE ↓ 8,06 g., 32x30 mm.
surfrapare Rv/Av.
Inv. 79157

101. AE ↓ 8,04 g., 28x27 mm.
Inv. 79158

102. AE ↓ 8,02 g., 29 mm.
surfrapare Rv/Av.
Inv. 79159

103. AE ↓ 7,90 g., 27x25,5 mm.
Inv. 79160

104. AE ↓ 7,88 g., 25 mm,
surfrapare pe cls B, Rv/Av.
Inv. 79161

105. AE ↓ 7,72 g., 26x25 mm.
Inv. 79162

106. AE ↓ 7,59 g., 28x25 mm.
Inv. 79163

107. AE ↓ 7,45 g., 28,5x27 mm.
Inv. 80787

108. AE ↓ 7,38 g., 26x23,5 mm.
Inv. 80788

109. AE ? 7,25 g., 27,5x26,5 mm,
surfrapare pe cls C, Rv/Av.
Inv. 80789

110. AE ↓7,14 g., 30,5x27 mm.
Inv. 80790

111. AE ↓ 7,04 g., 29x28 mm,
surfrapare pe cls. B,Av/Rv.
Inv. 80791

112. AE ↓ 7,01 g., 25 mm.
Inv. 80792

113. AE ↓ 7,00 g., 28,5x26 mm.
Inv. 80793

114. AE ↓ 6,98 g., 26 mm,
surfrapare Av/Rv.
Inv. 80794

115. AE ↓ 6,85 g., 27x25 mm.
Inv. 80795

116. AE ↓ 6,63 g., 28x26,5 mm.
dublă frapă Rv.
Inv. 80796

117. AE ↓ 6,45 g., 25 mm.
Inv. 80797

118. AE ↓6,35 g., 27,5 mm,
dublă frapă Rv
Inv. 80798

119. AE ↓ 5,67 g., 26,5 mm.
Inv. 80799

120. AE ↓ 5,60 g., 25x22,5 mm.
Inv. 80800

121. AE ↓ 5,42 g., 27x24 mm.
Inv. 80801

122. AE ↓ 5,19 g., 26,5x22,5 mm.
Inv. 80802

123. AE ↓ 5,10 g., 29x24,5 mm,
surfrapare Rv/Av
Inv. 80803

Constantin IX

DOC, III, 2, p. 685, cls. D.

124. AE ↓ 11,69 g., 30x28 mm.
Inv. 80804

125. AE ↓ 10,96 g., 28,5x25,5mm.
Inv. 80805

126. AE ↓ 10,00 g., 27 mm.
Inv. 80806

127. AE ↓ 9,16 g., 29 mm.
Inv. 80807

128. AE ↓ 9,16 g., 30x27,5 mm,
surfrapare pe cls.C, Rv/Av.
Inv. 80808

129. AE ↓ 9,01 g., 27x25,5 mm,
dublă frapă Rv.
Inv. 80809

130. AE ↓ 8,62 g., 29,5x28 mm,
surfrapare Av/Rv.
Inv. 80810

131. AE ↓ 8,32 g., 29x26 mm,
Inv. 80811

132. AE ↓ 7,83 g., 26,5x25 mm.
Inv. 80812

133. AE ↓ 7,83 g., 27 mm.
Inv. 80813

134. AE ↓ 7,78 g., 29x23,5 mm.
Inv. 80814

135. AE ↓ 7,69 g., 27 mm.
Inv. 80815

136. AE ↓ 7,53 g., 23,5x21,5 mm.
Inv. 80816

137. AE ↓ 7,50 g., 32,5x30 mm,
surfrapare pe cls1, Rv/Av.
Inv. 80817

138. AE ↓ 6,27 g., 31,5 mm,
surfrapare pe cls C.
Inv. 80818

139. AE ↓ 6,12 g., 27,5x24 mm, turnată?
Inv. 80819

140. AE ↓ 4,53 g., 26,5x24 mm, turnată, ruptă.
Inv. 80820

Constantin X

DOC, III, 2, p. 690, cls F.

141. AE ↓ 8,06 g., 28 mm, surfrapare
Inv. 80822

142. AE ↓ 6,93 g., 24,5 mm, surfrapare pe cls D, Av/Rv.
Inv. 80821

DOC III, 2, p. 774, cls1.
143. AE ↓ 7,66 g., 27x25,5 mm.
Inv. 80823

144. AE ↓ 7,13 g., 26 mm, surfrapare
Inv. 80824

145. AE ↓ 6,45 g., 28,5x27,5 mm, surfrapare pe cls D, Av/Rv.
Inv. 80825

146. AE ↓ 6,10 g., 29x27,5 mm.
Inv. 80826

147. AE ↓ 5,85 g., 26x24,5 mm, surfrapare.
Inv. 80827

148. AE ↓ 4,72 g., 28 mm, surfrapare pe cls D, Av/Rv.
Inv. 80828

DOC, III, 2, p. 777, cls.2.

149. AE ↓ 9,87 g., 27x24 mm.
Inv. 80829

150. AE ↓ 9,12 g., 24x23 mm.
Inv. 80830

151. AE ↓ 7,69 g., 28,5x26 mm
CP

152. AE ↓ 5,58 g., 28x25 mm.
Inv. 80831

Roman IV

DOC, III, 2, p. 796

153. AE ↓ 5,37 g., 26,5x25 mm, turnată.
Inv. 80832

154. AE ↓ 4,41 g., 26,5 mm, turnată.
Inv. 80833

155. AE ↓ 3,81 g., 25,5x24,5 mm turnată.
Inv. 80834

156. AE ↓ 3,13 g., 26x24 mm.
Inv. 80835

DOC, III, 2, p. 692, cls G.

157. AE ↓ 10,27 g., 26,5 mm.
Inv. 80836

158. AE ↙ 7,89 g., 25,5 mm.
Inv. 80837

159. AE ↓ 7,34 g., 24 mm.
Inv. 80838

160. AE ↓ 7,14 g., 27,5x25 mm.
Inv. 80839

161. AE ↓ 6,05 g., 28x26,5 mm.
Inv. 80840

162. AE ↓ 5,13 g., 28x25,5 mm.
Inv. 80841

163. AE ↓ 5,10 g., 28x26 mm, turnată.
Inv. 80842

164. AE ↓ 4,46 g., 26x25 mm, turnată.
Inv. 80843

Mihail VII

DOC, III, 2, p. 818a
165. AE ↙ 6,69 g., 27x24,5 mm.
Inv. 80844

DOC, III, 2, p. 819, b
166. AE ↙ 4,63 g., 25,5x24 mm, turnată.
Inv. 80848

DOC, III, 2, p. 818-819.

167. AE ↓ 3,65 g., 26 mm.
Inv. 80845

168. AE ↓ 2,86 g., 24,5x22,5 mm, turnată.
Inv. 80847

169. AE ↓ 2,59 g., 22 mm, turnată.
Inv. 80846

170. AE ↙ 2,08 g., 21 mm, turnată.
Inv. 80849

DOC, III, 2, p. 694, cls. H.
171. AE ↓ 5,16 g., 24,5 mm.
Inv. 80850

Nicefor III

DOC, III, 2, p. 831.
172. AE ↓ 6,22 g., 25x22 mm.
Inv. 80851

DOC, III, 2, p. 696. cls I.

173. AE ↓ 5,69 g., 24 mm.
Inv. 80853

174. AE ↓ 2,55 g., 22 mm, turnată.
Inv. 80854

175. AE ↙ 1,91 g., 21 mm, turnată.
Inv. 80852

Alexius I

DOC, III, 2, p. 700, cls. J.

176. AE ↓ 7,20 g., 26 mm,
surfrapare pe cls D, Av/Rv.
Inv. 80855

177. AE ↓ 3,23 g., 21,5 mm
Inv. 80856

DOC, III, 2, p. 702, cls. K.

178. AE ↓ 5,77 g., 24x21 mm.
Inv. 80857

179. AE ↓ 3,98 g., 29 mm., f.n.

180. Bill ↑ Stamenon, 3,81 g., 28,5 mm.
Adrianopolis/Philippopolis
Inv. 80174

Manuel I

181.Bill↓ Stamenon,1,23g.,19x14,5mm., tăiată regulat.
Constantinopol, em. IV, var. C.
Inv. 80173

Imitație latină modul mic, tip A
Constantinopol

182. Bill ↓ 2,00 g, tăiată
Inv. 79166

183. Bill ↓ 1,97g, tăiată
Inv. 79164

184. Bill ↓ 1,97 g, tăiată poligonal, perforată.
Inv. 79167

185. Bill ↓ 1,68 g, 20,5x18 mm, tăiată.
Inv. 81383

186. Bill ↓ 1,31 g, 21x18,5 mm, tăiată.
Inv. 80178

187. Bill ↓ 1,09 g, tăiată
Inv. 79168

Imitaţie latina modul mare tip D Constantinopol

188. Bill ↓ 0,70 g., 15x13,5 mm., tăiată regulat, f.n.

Imitaţie latină modul mare tip N Constantinopol

189. Bill ↓ 2,01 g, 20 mm, tăiată.
Inv. 80177

190. Bill ↓ 1,50 g, tăiată poligonal.
Inv. 79165

191. Bill ↓ 1,39, 14,5x12,5, tăiată, f.n.

Imitaţie latină modul mare tip P Constantinopol

192. Bill↓1,41 g., 19,5x18 mm, tăiată pentagonal
Inv. 80175

Imitaţie latină modul mare tip S Constantinopol

193. Bill ↓ 1,88 g., 20,5x19 mm., tăiată pentagonal.
Inv. 80176

Imitaţie latină modul mare tip ? Constantinopol

194. Bill ↓ 0,88, tăiată total, f.n.

195. Bill ↓ 0,80, tăiată total, f.n.

196. Bill ↓ 0,77, tăiată total, f.n.

197. Bill ↓ 0,67, tăiată total, f.n.

198. Bill ↓ 0,55, tăiată total, f.n.

199. Bill ↓ 0,50, tăiată total, f.n.

200. Bill ↓ 0,45, tăiată total, f.n.

ISACCEA

Nicefor III

201. AE ↓ 2,29 g., 21,5 mm, perforată, turnată.
DOC, III, 2, p. 696, cls. I.
Inv. 78843

Alexius I

202. AE Tetarteron ↓ 2,87 g, 19,5 mm
Thessalonica
CP

203. AE Tetarteron ↑2,71 g., 18x15 mm.
Thessalonica
Inv. 80935

204. AE Tetarteron ? 2,43 g, 19x16,5 mm
Thessalonica
Inv. 78943

205. AE Tetarteron ↓ 2,32 g, 29,5 mm
Thessalonica
CP

206. Bill Stamenon ↓ 4,49 g., 28,5 mm.
Constantinopol, em.IV
CA

207. Bill Stamenon ↓ 3,66 g, 25 mm
Constantinopol, em. IV
CP

Ioan II

208. AE ½ Tetarteron↓1,89g,16,5x14mm
Constantinopol
CA

209. AE½Tetarteron ↓ 1,92 g, 18 mm
Constantinopol
Inv. 78942

210. Bill Stamenon ↓ 3,05 g, 29,5 mm.
Constantinopol, em. II, var. B.
Inv. 78842

Manuel I
211. Bill Stamenon ↓ 3,70g,29x27,5 mm.
Constantinopol, em.I.
CA

212. Bill Stamenon ↓ 2,27g, 28x25,5 mm
Constantinopol, em. IV
CP

213. AE Tetarteron ↓ 2,97 g, 17 mm
Constantinopol
Inv. 78944

214. AE ½ tetarteron ↓ 1,24g,16x15 mm.
CA

Isaac II

215.Bill Stamenon↓3,60g, 27,5x24,5mm
Constantinopol
Inv. 64458

Imperiul Latin de Constantinopol

216. Bill ↓ 2,27 g., 23,5x21 mm.
Imitaţie modul mare tip C
Constantinopol
CA

217. Bill ↓ 2,04 g, 21,5x19,5 mm.
Imitaţie modul mare tip P
Constantinopol
Inv. 64457

LANURILE

Vasile II – Constantin VIII

218. AE ↙ 9,80 g., 26x25 mm.
DOC, III, 2, p. 659, cls. A3, var. 24
CP

MURIGHIOL - aşezarea civilă

Vasile II-Constantin VIII

219. AE ↓ 10,83 g., 28,5x26,5 mm.
DOC III, 2, p. 659, cls. A3, var. 24
CP

Roman III

220. AE ↓ 13,98 g., 29,5x27 mm.
DOC, III, 2, p. 676, cls. B.
CP

NUFĂRU

Vasile II-Constantin VIII

221. AE ↓ 8,29 g., 28x26 mm, perforată.
DOC, III, 2, p. 665/666, cls.A3, var. 39/40.
CP

Mihail IV

222. AE ↓ 6,92 g., 28,5x27,5 mm. perforată, surfrapare.
DOC, 2, p. 681, cls.C.
CP

POIANA

Vasile II-Constantin VIII

223. AE ↓ 5,45 g., 25x22 mm.
DOC, III, 2, p. 665/666, cls. A3, var. 39/40.
Inv. 78840

VALU LUI TRAIAN (SMA)

Roman III

224. AE ↓ 16,34 g., 34,5x32,5 mm.
DOC, III, 2, p. 676, cls. B
Inv. 78841

DOBROGEA - PASSIM

Theophilus

225. Av. Solidus ↓ 2,76 g., 20 mm., fals placat cu aur
DOC III, 1, p. 426-427, nr. 3d,
Constantinopol, 830/31-840.
Inv. 6150

Leon VI

226. AE ↓ 8,35 g., 27 mm.
DOC III, 2, p. 518, cls. 3
Constantinopol, 886-912

Constantin VII şi Zoe
227. AE ↓
DOC III, 2, p. 559, cls. 1
Constantinopol , 914-919

228. AE ↓
DOC III, 2, p. 559, cls. 1
Constantinopol , 914-919

Nicefor III

229. AE ↑ 5,25g,26,5x25 mm, surfrapare
DOC III, 2, p. 831.
CP

Ioan II

230. Bill ↓
Constantinopol. em. II, var. B
CA

Isaac II

231. Bill Stamenon ↓, 2,31 g, 24x23 mm
Constantinopol, var. C
CP

Mihail VIII

232. Bill ? 1,13 g, 21x21,5 mm
Thessalonica
CP

BIBLIOGRAFIE

CUSTUREA 1999 – G. Custurea, *Câteva cruci relicvar decoperite în Dobrogea*, Pontica 32 (1999), p. 303-304.

CUSTUREA 2000 – G. Custurea, *Circulaţia monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, Constanţa, 2000.

CUSTUREA 2003 – G. Custurea, *Monede bizantine descoperite la Nufăru*, Peuce s.n. 1(2003), p. 427-430.

CUSTUREA 2007 – G. Custurea, *Monede bizantine descoperite recent în Dobrogea (sec. IX-XIII)*, Pontica 40 (2007), p. 629-640.

CUSTUREA 2012 – G. Custurea, *Monede bizantine recent descoperite în Dobrogea (sec. VI-VII)*, Pontica 45 (2012), p. 617-635.

CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAŢCHI 2011 – G. Cusurea, C. Paraschiv-Talmaţchi, *Small crosses from the Byzantine period discovered on the Danube-Pontic territory*, EBPB VI (2011), p. 135-148.

CUSTUREA, TALMAŢCHI 2011 – G. Custurea, G. Talmaţchi, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Constanţa, 2011.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAŢCHI 1999 – G. Custurea, A. Vertan, G. Talmaţchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XIII)*, Pontica 32 (1999), p. 347-365.

ISVORANU, VÎLCU 2010 – T. Isvoranu, A. Vîlcu, *Monede romane şi bizatine descoperite la Halmyris*, Pontica 43 (2010), p. 407-423.

IORDANOV 1979 – Iv. Iordanov, *Vizantijski falšivni zlatni moneti (VI-XI v)*, Numizmatika 13 (1979), 4, p. 8-15.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1992 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Cruci relicvar de tip bizantin descoperite în sudul Dobrogei*, Pontica 25 (1992), p. 349-354.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1993 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Cronica descoperirilor monetare din judeţul Tulcea (V)*, Pontica 26 (1993), p. 263-271.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2000-2001 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Cronica descoperirilor monetare din judeţul Tulcea (VII)*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 659-678.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*, Bucureşti, 2001.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2009 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede bizantine din sec. X-XIII, descoperite la Isaccea-Vicina, în campania arheologică din anul 2003*, Pontica 42 (2009), p. 621-651.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2010 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei: secolele X-XIV*, Bucureşti, 2010.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2011 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Cronica descoperirlor monetare din judeţul Tulcea (sec. IX-XIII)*, Peuce s.n. 9 (2011), p. 513-522.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2012 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Cronica descoperirilor monetare din judeţul Tulcea (sec. IX-XIII)*, Peuce s.n. 10 (2012), p. 193-208.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, PETAC 2003 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, V. Petac, *Monede bizantine din secolul XI descoperite la Isaccea*, Peuce s.n. 1(2003), p. 413-426.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, POHL 2006 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, I. Pohl, *Un tezaur de folles anonimi clasa A2-A3, descoperit la Isaccea-Vicina, în campania arheologică din anul 2003*, Pontica 39 (2006), p. 435-459.

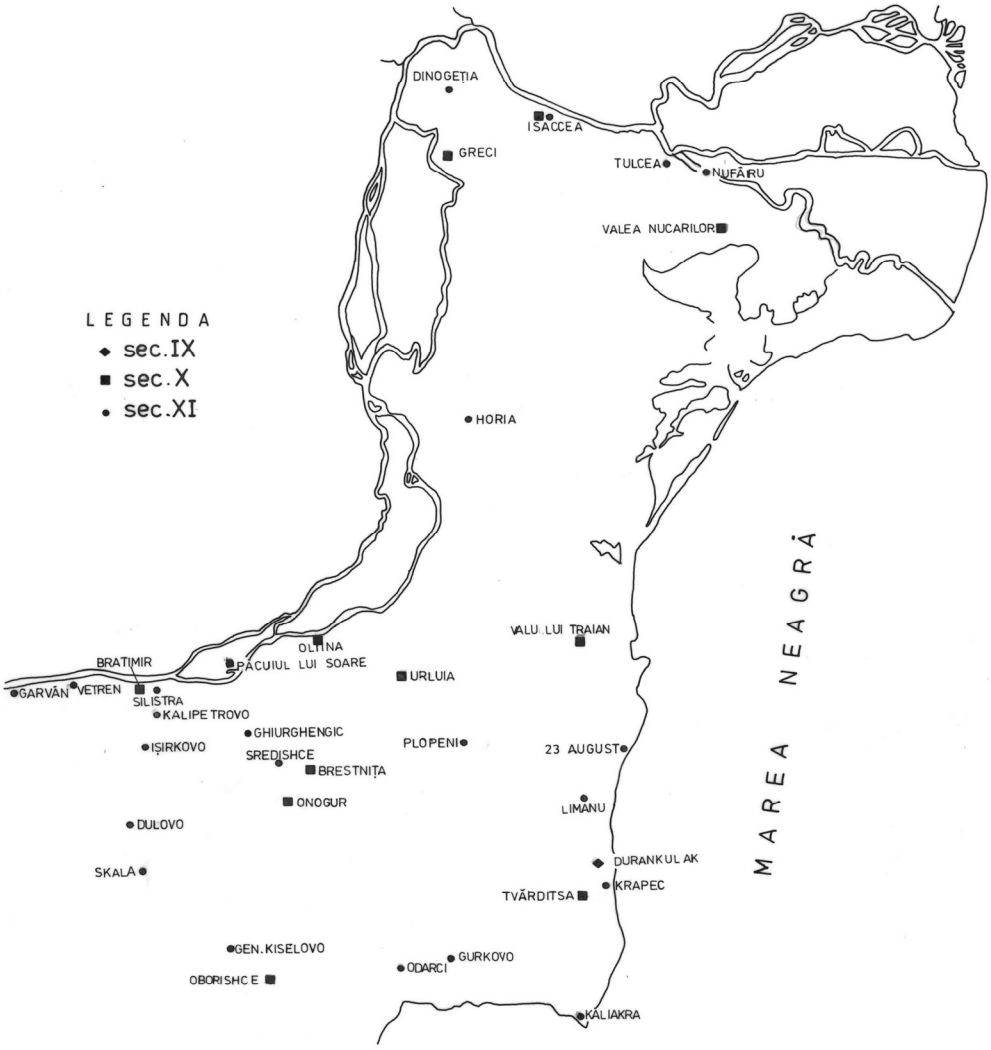
OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2002 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Notes on the beginnings of the Bulgarian Medieval Coinage*, AMV 3(2002), 1, p. 183-214.

PANAITESCU 1983 – A. Panaitescu, *Un mormânt de epocă prefeudală de la Adamclisi*, Hierasus 5 (1983), p. 157-160.

PARASCHIV-TALMAŢCHI, CUSTUREA 2012 – C. Paraschiv-Talmaţchi, G. Custurea, *Clothing Accessories Ornaments found in Dobrudja*, Pontica 45 (2012), p. 345-360.

POENARU BORDEA, OCHEŞEANU, POPEEA 2004 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu, Al. Popeea, *Monnaies byzantines du Musée de Constanţa (Roumanie)*, Wetteren, 2004.

VERTAN, CUSTUREA 1992 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (IX)*, Pontica 25 (1992), p. 381-398.



Tezaure monetare bizantine sec. IX-XI.



5



6



12



22



31



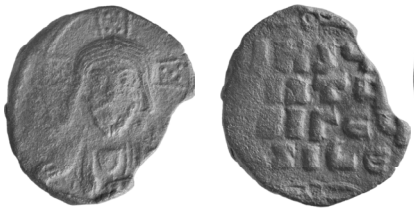
33



36



37



42



45



54



61



67



69



75



111



130



138



142



148



166



169



171



176



225



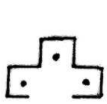
227



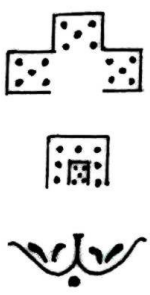
229



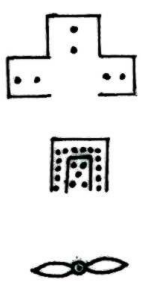
231



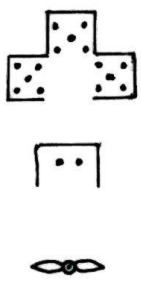
6



12



37



42

CRONICA DESCOPERILOR MONETARE DIN JUDEȚUL TULCEA (XI). SECOLELE IX-XIII

Gheorghe MĂNUCU-ADAMEȘTEANU*

Keywords: *XIIIth century, Isaccea-Noviodunum-Vicina, billon aspron trachy, Latin imitation, Bulgarian imitation.*

Cuvinte cheie: *secolul XIII, Isaccea-Noviodunum-Vicina, stamena depreciate, imitații latine, imitații bulgare.*

Abstract: *To complete our previous publications of middle Byzantine period coins, we bring out here a group of 212 billon aspra trachea. Found on the Danube riverbank, in the area of the fortified settlement from Isaccea – "Pontonul Vechi'', the pieces have been recovered by the author between 1990-2005 and were donated to the Museum of Archaeology in Tulcea. The coins were issued during the first half of the XIIIth century (ca. 1195-1261).*

Rezumat: *Continuând publicarea monedelor din perioada medie bizantină, cronica noastră prezintă un lot format din 212 stamena depreciate. Descoperite pe malul Dunării, în zona așezării fortificate de la "Pontonul Vechi'', piesele au fost recuperate de autor în perioada 1990-2005 și donate Muzeului de Arheologie din Tulcea. Monedele au fost emise în prima jumătate a secolului al XIII-lea (cca. 1195-1261).*

Numărul foarte mare de monede din perioada medie bizantină descoperit în așezarea urbană fortificată de la "Pontonul Vechi'', a reprezentat unul dintre argumentele localizării Vicinei la Isaccea-Noviodunum.

Deoarece există unele observații justificate care atrag atenția că majoritatea monedelor publicate provin din secolele X-XII, deci dintr-o perioadă anterioară epocii de înflorire pe care a cunoscut-o orașul Vicina, din numărul anterior al acestei cronici am început să prezentăm și monede din secolul al XIII-lea, respectiv un lot format din 250 de piese[1].

Descoperite pe malul Dunării, în zona așezării fortificate de la "Pontonul

* Gheorghe Mănucu-Adameșteanu: Muzeul Municipiului București, B-dul I.C. Brătianu nr. 2, București, 030174; e-mail: manad_@yahoo.com.

[1] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2012, p. 637-658.

Vechi'', piesele prezentate în cronica de față fac parte dintr-un lot mai mare recuperat de autor în perioada în care a participat la săpăturile arheologice din acest punct (1990-2005). După prelucrare monedele au fost donate Muzeului de Arheologie din Tulcea.

Din acest punct de vedere componența grupului nu este sugestivă, în acest moment fiind posibilă doar o scurtă trecere în revistă a emisiunilor și tipurilor existente. Doar după publicarea întregului lot de monede din secolele XIII-XIV, se va putea face o analiză a descoperirilor monetare din această perioadă.

Seria este deschisă de emisiunile imitative atribuite statului vlaho-bulgar al Asenizilor, bătute la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea (cca. 1195 – 1215). Dintre cele trei tipuri identificate, avem 15 exemplare, toate din tipul C (cca. 1202 – cca. 1215 ?). Așa cum s-a putut observa și pe descoperirile anterioare, acest tip predomină în cadrul grupului, A și B fiind foarte puțin prezente printre descoperirile de la Isaccea-Noviodunum-Vicina.

Ca o observație care trebuie confirmată, constatăm că două dintre aceste piese (catalog nr. 7-8) au fost tăiate ulterior.

Din seria foarte lungă a emisiunilor constantinopolitane cu modul mare (tip A – W), de billon depreciat, remarcăm prezența, cu prioritate a anumitor tipuri: tip C (1 ex.), tip D (8 ex.), tip H (1 ex.), tip N (23 ex.), tip O (5 ex.), tip P (9 ex.), tip R (11 ex.), tip S (2 ex.), tip T (10 ex.).

O categorie aparte o formează cele 16 exemplare, cu modul mare, tăiate, care nu au putut fi identificate și care, în general erau considerate tip D – U. Prezența printre monedele tăiate a unor piese aparținând și altor emisiuni, ne-a determinat să nu le mai atribuim tipurilor D – U.

Atelierul de la Thessalonica este reprezentat doar de câteva piese (6 ex.), aparținând celor trei tipuri cunoscute: tip A (1 ex.), tip B (3 ex.), tip C (3 ex.).

Emisiunile constantinopolitane cu modul mic (tip A – H), de billon depreciat, sunt reprezentate, cu prioritate, de tipul A (69 ex.), urmate, la mare distanță de tipul B (10 ex.), tipul C (1 ex.), tipul D (2 ex.), tipul E (3 ex.), tipul F (14 ex.) și G (3 ex.).

Prin publicarea celor 212 piese, numărul cumulat al monedelor publicate de la Isaccea însumează 644 de exemplare[2], față de numai 96 cunoscute la Troesmis[3] și 31 la Nufăru[4], cifre care scot în evidență, și pentru prima jumătate a secolului al XIII-lea, importanța așezării de la Isaccea-Noviodunum-Vicina în comparație cu celelalte centre de pe teritoriul românesc al Dobrogei.

[2] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2012, p. 642, cu bibliografia pentru descoperirile anterioare.

[3] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010, p. 253, tabelul 4.

[4] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010, p. 116, tabelul XIII.

CATALOG[5]

EMISIUNI IMITATIVE DIN PERIOADA STATULUI VLAHO-BULGAR AL ASENIZILOR (cca. 1195-cca. 1215).

Aspron trachy de billon depreciat

Tip C (cca. 1202 – cca. 1215 ?)

DOC IV/1, pp. 441-443, pl. XXVI/B.3.

1. Bill, 1,77 g. 17,36 x 18,66 mm. ICEM – inv. 61157.
2. Bill, 1,55 g. 24,49 x 24,92 mm. Perforată lateral. ICEM – inv. 61158.
3. Bill, 1,42 g. 21,80 x 17,80 mm. ICEM – inv. 61160.
4. Bill, 1,40 g. 18,02 x 23,29 mm. ICEM – inv. 61161.
5. Bill, 1,26 g. 20,59 x 17,94 mm. ICEM – inv. 61162.
6. Bill, 1,26 g. 19,31 x 20,41 mm. ICEM – inv. 61230.
7. Bill, 1,12 g. 17,86 x 24,88 mm. T – cca ½ ICEM – inv. 61163.
8. Bill, 0,96 g. 20,57 x 16,11 mm. T – cca ½ ICEM – inv. 61164.
9. Bill, 0,91 g. 16,60 x 15,34 mm. ICEM – inv. 61165.
   Docev 1992 (I)
10. Bill, 2,51 g. 24,25 x 24,56 mm. ICEM – inv. 61152.
11. Bill, 2,06 g. 18,79 x 18,68 mm. ICEM – inv. 61154.
    Docev 1992 (II)
12. Bill, 1,73 g. 20,65 x 19,56 mm. ICEM – inv. 61156.
    Docev 1992 (III)
13. Bill, 1,49 g. 20,49 x 20,66 mm. ICEM – inv. 61159.
    Docev 1992 (IV)
14. Bill, 2,06 g. 20,64 x 19,42 mm. ICEM – 61153.
15. Bill, 1,51 g. 25,66 x 22,85 mm. Ruptă – cca ½. Nr. col. 189.

IMPERIUL LATIN DE CONSTANTINOPOL

Aspron trachy de billon depreciat

Imitații cu modul mare

Constantinopol

Tip C (1204 - 1261)

DOC, IV/2, p. 675, pl. XLIX/B.3.

16. Bill, 0,69 g. 15,27 x 14,86 mm. T – cca ½, cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61229.

Tip D (1204 - 1261)

DOC, IV/2, pp. 675 - 676, pl. XLIX/B.4.

---

[5] Lista cataloagelor folosite: DOC IV/1 - Alfred Bellinger and Philip Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, volume IV, Part 1, Michael F. Hendy, *Alexius I to Michael VIII (1081-1261)*, Washington, 1999; Docev 1992 - Konstantin Docev, *Moneti i paricino obrăşenie v Tărnovo XII-XIV vekov*, Veliko Tărnovo.

17. Bill, 2,40 g. 15,68 x 19,70 mm. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61258.
18. Bill, 1,37 g. 21,65 x 21,07 mm. ICEM – inv. 61259.
19. Bill, 1,07 g. 18,27 x 15,41 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61260.
20. Bill, 0,96 g. 12,15 x 15,89 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61261.
21. Bill, 0,77 g. 14,45 x 14,26 mm. T – cca ¼, fără margini tăiate. ICEM-inv. 61149.
22. Bill, 0,66 g. 14,90 x 13,04 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61262.
23. Bill, 0,59 g. 10,74 x 13,02 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61263.
24. Bill, 0,57 g. 14,08 x 12,11 mm. T – cca ½, cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61233.

Tip H (1204 - 1261)
DOC IV/2, p. 678, pl. L/B.8.

25. Bill, 0,48 g. 12,87 x 17,15 mm. T – cca ¼. ICEM - inv. 61148.

Tip N (1204 - 1261)
DOC IV/2, pp. 680-681, pl. L/B.14.

26. Bill, 1,04 g. 13,20 x 13,04 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61264.
27. Bill, 0,91 g. 17,29 x 10,90 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61265.
28. Bill, 0,90 g. 16,57 x 10,53 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. .61266.
29. Bill, 0,89 g. 15,14 x 15,21 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61267.
30. Bill, 0,86 g. 15,63 x 12,39 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61268.
31. Bill, 0,86 g. 11,27 x 14,92 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61269.
32. Bill, 0,84 g. 13,03 x 12,83 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61270.
33. Bill, 0,82 g. 12,79 x 11,92 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61271.
34. Bill, 0,78 g. 15,99 x 15,39 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61272.
35. Bill, 0,77 g. 15,80 x 9,53 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61273.
36. Bill, 0,76 g. 12,85 x 15,59 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61274.
37. Bill, 0,74 g. 15,12 x 14,00 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61275.

38. Bill, 0,72 g. 13,26 x 17,07 mm. T – cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61151.
39. Bill, 0,72 g. 17,08 x 9,20 mm. T – total (dreptunghiulară). ICEM – inv. 61276.
40. Bill, 0,70 g. 12,86 x 13,79 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61277.
41. Bill, 0,68 g. 13,90 x 12,94 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61278.
42. Bill, 0,67 g. 18,07 x 10,44 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61279.
43. Bill, 0,64 g. 13,52 x 15,74 mm. T – cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61145.
44. Bill, 0,61 g. 16,44 x 10,17 mm. T - cca ¼, cu margini tăiate. ICEM – inv. 61280.
45. Bill, 0,56 g. 14,10 x 11,95 mm. T - cca ¼, cu margini tăiate. ICEM – inv. 61281.
46. Bill, 0,53 g. 16,15 x 12,09 mm. T – cca ¼. Nr. col. 199.
47. Bill, 0,52 g. 13,37 x 10,58 mm. T - cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61282.
48. Bill, 0,36 g. 12,90 x 13,24 mm. T – cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61150.

Tip O (1204 - 1261)
DOC IV/2, pp. 681-683, pl. L/B.15.5, 15.7, 15.14.

49. Bill, 1,70 g. 15,52 x 19,75 mm. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61283.
50. Bill, 1,42 g. 17,29 x 17,63 mm. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61284.
51. Bill, 1,28 g. 17,07 x 17,86 mm. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61285.
52. Bill, 0,70 g. 16,94 x 11,60 mm. T – cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61286.
53. Bill, 0,52 g. 8,83 x 15,90 mm. T – total (dreptunghiular). Nr. col. 225.

Tip P (1204 - 1261)
DOC IV/2, pp. 683-684, pl. L/B.16.

54. Bill, 1,94 g. 14,91 x 19,85 mm. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61287.
55. Bill, 1,42 g. 21,18 x 21,62 mm. ICEM – inv. 61288.
56. Bill, 1,31 g. 17,18 x 16,12 mm. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61289.
57. Bill, 0,79 g. 9,92 x 13,20 mm. T – cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61290.
58. Bill, 0,72 g. 12,61 x 12,57 mm. T – cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61291.
59. Bill, 0,64 g. 13,82 x 12,63 mm. T – cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61292.
60. Bill, 0,54 g. 15,14 x 11,47 mm. T – cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61293.

61. Bill, 0,54 g. 16,30 x 9,73 mm. T – total (rectangular). Nr. col. 226.
62. Bill, 0,40 g. 14,87 x 11,06 mm. T – cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61294.

Tip R (1204 - 1261)
DOC IV/2, p. 685, pl. LI/B.18.

63. Bill, 1,80 g. 22,25 x 18,72 mm. ICEM – inv. 61295.
64. Bill, 1,70 g. 15,13 x 14,68 mm. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61296.
65. Bill, 0,98 g. 16,38 x 16,14 mm. T – cca ½ , cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61297.
66. Bill, 0,90 g. 16,02 x 12,68 mm. T – cca ½ , fără margini tăiate. ICEM – inv. 61298.
67. Bill, 0,70 g. 11,61 x 10,98 mm. T – cca ¼, cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61299.
68. Bill, 0,68 g. 15,04 x 12,61 mm. T – cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61300.
69. Bill, 0,67 g. 13,38 x 15,86 mm. T – cca ¼, cu marginile tăiate. Nr. col. 227.
70. Bill, 0,62 g. 14,72 x 11,52 mm. T – cca ¼, cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61301.
71. Bill, 0,57 g. 14,32 x 14,52 mm. T – cca ¼, cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61302.
72. Bill, 0,57 g. 14,15 x 15,71 mm. T – cca ¼, cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61303.
73. Bill, 0,50 g. 7,46 x 7,96 g. T – total. ICEM – inv. 61304.

Tip S (1204 - 1261)
DOC IV/2, p. 686, pl. LI/B.19.

74. Bill, 0,61 g. 15,55 x 12,12 mm. T – cca ¼, fără margini tăiate. ICEM – inv. 61305.
75. Bill, 0,33 g. 7,89 x 9,96 g. Tăiată total. ICEM – inv. 61146.

Tip T (1204 - 1261)
DOC IV/2, pp. 686 - 687, pl. LI/B.20.

76. Bill, 0,54 g. 13,56 x 7,76 mm. T – total (dreptunghiular). ICEM – inv. 61306.
77. Bill, 0,53 g. 9,60 x 9,47 mm. T - total (pătrat). ICEM – inv. 61147.
78. Bill, 0,52 g. 9,28 x 9,72 mm. T - total (pătrat). ICEM – inv. 61307.
79. Bill, 0,51 g. 9,55 x 9,77 mm. T - total (pătrat). ICEM – inv. 61308.
80. Bill, 0,51 g. 9,79 x 10,44 mm. T – total (triunghiular). Nr. col. 193.
81. Bill, 0,46 g. 11,45 x 10,07 mm. T – total (rectangular). Nr. col. 196.
82. Bill, 0,40 g. 6,75 x 11,90 mm. T – total (rectangular). Nr. col. 228
83. Bill, 0,26 g. 10,04 x 9,52 mm. T – total (neregulat). Nr. col. 194.
84. Bill, 0,26 g. 9,49 x 7,27 mm. T – total (neregulat). Nr. col. 195.
85. Bill, 0,18 g. 5,87 x 6,80 mm. T – total (rectangular). Nr. col. 229.

Emitent necunoscut
Piese cu modul mare
Tip necunoscut.

86. Bill, 0,71 g. 11,56 x 17,64 mm. T – cca ¼. Nr. col. 185
87. Bill, 0,66 g. 12,16 x 12,87 mm. T – total (neregulat). Nr. col. 181[6].
88. Bill, 0,66 g. 13,53 x 11,63 mm. T – total (triunghiular). Nr. col. 186.
89. Bill, 0,65 g. 10,04 x 8,63 mm. T – total (rectangular). Nr. col. 188.
90. Bill, 0,63 g. 12,10 x 13,28 mm. T – total (neregulat). Nr. col. 183.
91. Bill, 0,55 g. 14,45 x 11,40 mm. Cu marginile tăiate. Nr. col. 197.
92. Bill, 0,53 g. 9,94 x 11,83 mm. T – total (triunghiular). Nr. col. 184.
93. Bill, 0,53 g. 7,03 x 9,14 mm. T – total (pătrat). Nr. col. 190.
94. Bill, 0,52 g. 12,79 x 11,15 mm. T – total (neregulat). Nr. col. 187.
95. Bill, 0,50 g. 12,62 x 11,78 mm. T – total (neregulat). Nr. col. 191.
96. Bill, 0,39 g. 13,28 x 12,07 mm. T – total (neregulat). Nr. col. 198.
97. Bill, 0,37 g. 15,29 x 11,91 mm. T – cca ¼. Nr. col. 200.
98. Bill, 0,33 g. 9,26 x 9,85 mm. T – total (rectangular). Nr. col. 202.
99. Bill, 0,32 g. 9,32 x 8,73 mm. T – total (pătrat). Nr. col. 201.
100. Bill, 0,20 g. 8,46 x 8,31 mm. T – total (triunghiular). Nr. col. 203.
101. Bill, 0,14 g. 8,70 x 8,77 mm. T – total (pătrat). Nr. col. 182.

THESSALONICA.
Tip A (1204 - 1224)
DOC, IV/2, p. 690, pl. LII/B.24.

102. Bill, 0,80 g. 17,34 x 16,13 mm. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61166.

Tip B (1204 - 1224)
DOC, IV/2, p. 691, pl. LII/B.25.

103. Bill, 1,38 g. 18,07 x 21,66 mm. ICEM – inv. 61236.
104. Bill, 1,03 g. 19,74 x 19,98 mm. ICEM – inv. 61235.
105. Bill, 0,38 g. 14,25 x 14,19 mm. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61167.

Tip C (1204 - 1224)
DOC, IV/2, p. 692, pl. LII/B.26.

106. Bill, 0,85 g. 20,22 x 17,02 mm. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61168.
107. Bill, 0,82 g. 20,12 x 15,80 mm. Cu marginile tăiate. ICEM – inv. 61169.

IMPERIUL LATIN DE CONSTANTINOPOL
Aspron trachy de billon depreciat
Imitații cu modul mic
Constantinopol
Tip A (1204 - ?)

[6] Piesele prost păstrate au primit număr de colecție.

DOC, IV/2, p. 694-696, 30.1-30.22, pl. LII/30.

108. Bill, 2,14 g. 25,41 x 23,09 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are trei puncte. Punctul, încadrat de un semicerc, este amplasat pe mijlocul costumului. ICEM – inv. 61173.
109. Bill, 1,91 g. 17,01 x 15,53 mm. Nr. col. 211.
110. Bill, 1,84 g. 18,83 x 20,51 mm. Nr. col. 212.
111. Bill, 1,71 g. 19,18 x 19,01 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are trei puncte. Punctul, încadrat de un semicerc, este amplasat pe mijlocul costumului. ICEM – inv. 61184.
112. Bill, 1,70 g. 16,38 x 16,98 mm. ICEM – inv. 61189.
113. Bill, 1,64 g. 20,43 x 19,35 mm. ICEM – inv. 61198.
114. Bill, 1,54 g. 15,91 x 18,06 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are șase puncte. ICEM – inv. 61199.
115. Bill, 1,47 g. 14,01 x 18,32 mm. ICEM – inv. 61201.
116. Bill, 1,47 g. 16,32 x 24,31 mm. ICEM – inv. 61208.
117. Bill, 1,45 g. 17,37 x 18,32 mm. ICEM – inv. 61200.
118. Bill, 1,45 g. 12,80 x 17,36 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are cinci puncte. ICEM – inv. 61214.
119. Bill, 1,45 g. 16,11 x 17,96 mm. Nr. col. 213.
120. Bill, 1,40 g. 15,87 x 22,68 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are trei puncte. ICEM – inv. 61174.
121. Bill, 1,36 g. 15,85 x 11,78 mm. ICEM – inv. 61170.
122. Bill, 1,36 g. 16,51 x 17,15 mm. ICEM – inv. 61175.
123. Bill, 1,36 g. 19,05 x 20,50 mm. Rv – *pendilia* se termină cu două globule. Punctul, încadrat de un semicerc, este amplasat pe mijlocul costumului. ICEM – inv. 61176.
124. Bill, 1,36 g. 12,35 x 19,35 mm. ICEM – inv. 61177.
125. Bill, 1,36 g. 18,02 x 20,98 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are trei puncte. ICEM – inv. 61178.
126. Bill, 1,35 g. 17,30 x 17,92 mm. ICEM – inv. 61179.
127. Bill, 1,33 g. 19,96 x 20,67 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are trei puncte. ICEM – inv. 61180.
128. Bill, 1,32 g. 15,92 x 17,86 mm. ICEM – inv. 61243.
129. Bill, 1,32 g. 16,56 x 18,32 mm. ICEM – inv. 61195.
130. Bill, 1,32 g. 18,48 x 22,55 mm. ICEM – inv. 61194.
131. Bill, 1,32 g. 16,18 x 19,29 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are șase puncte. ICEM – inv. 61193.
132. Bill, 1,32 g. 20,81 x 17,51 mm. ICEM – inv. 61192.
133. Bill, 1,31 g. 17,89 x 15,70 mm. ICEM – inv. 61172.
134. Bill, 1,28 g. 21,75 x 20,71 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are trei puncte. Punctul, încadrat de un semicerc, este amplasat pe mijlocul costumului. ICEM – inv. 61187.
135. Bill, 1,27 g. 13,97 x 11,46 mm. ICEM – inv. 61251.
136. Bill, 1,27 g. 18,42 x 14,73 mm. Nr. col. 206.
137. Bill, 1,23 g. 16,03 x 17,48 mm. ICEM – inv. 61190.

138. Bill, 1,21 g. 18,57 x 20,68 mm. ICEM – inv. 61188.
139. Bill, 1,21 g. 18,92 x 18,09 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are șase puncte. ICEM – inv. 61186.
140. Bill, 1,21 g. 16,53 x 16,12 mm. ICEM – inv. 61191.
141. Bill, 1,20 g. 16,46 x 15,54 mm. Nr. col. 192.
142. Bill, 1,10 g. 17,37 x 16,61 mm. ICEM – inv. 61185.
143. Bill, 1,07 g. 15,17 x 16,22 mm. T – ½. ICEM – inv. 61245.
144. Bill, 1,04 g. 13,01 x 15,56 mm. ICEM – inv. 61182.
145. Bill, 1,04 g. 17,26 x 19,25 mm. ICEM – inv. 61181.
146. Bill, 1,03 g. 9,35 x 15,04 mm. Nr. col. 205.
147. Bill, 0,98 g. 13,24 x 18,29 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are trei puncte. ICEM – inv. 61196.
148. Bill, 0,97 g. 13,68 x 17,87 mm. ICEM – inv. 61202.
149. Bill, 0,94 g. 16,11 x 16,25 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are opt puncte. ICEM – inv. 61197.
150. Bill, 0,92 g. 12,57 x 19,39 mm. ICEM – inv. 61203.
151. Bill, 0,92 g. 17,75 x 16,64 mm. ICEM – inv. 61204.
152. Bill, 0,91 g. 18,91 x 15,78 mm. ICEM – inv. 61207.
153. Bill, 0,91 g. 17,03 x 15,87 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are șase puncte. ICEM – inv. 61205.
154. Bill, 0,90 g. 15,75 x 16,57 mm. Nr. col. 219.
155. Bill, 0,89 g. 17,69 x 16,75 mm. Rv – punctul este amplasat pe mijlocul costumului. ICEM – inv. 61171.
156. Bill, 0,85 g. 19,23 x 15, 35 mm. ICEM – inv. 61206.
157. Bill, 0,85 g. 14,20 x 21,45 mm. Nr. col. 207.
158. Bill, 0,84 g. 15,89 x 12,79 mm. Nr. col. 208.
159. Bill, 0,82 g. 20,34 x 15,63 mm. ICEM – inv. 61209.
160. Bill, 0,78 g. 12,60 x 16,90 mm. Nr. col. 210.
161. Bill, 0,77 g. 18,10 x 16,40 mm. ICEM – inv. 61212.
162. Bill, 0,77 g. 20,23 x 14,33 mm. Nr. col. 214.
163. Bill, 0,75 g. 12,22 x 14,15 mm. ICEM – inv. 61215.
164. Bill, 0,75 g. 19,07 x 16,89 mm. Nr. col. 215.
165. Bill, 0,72 g. 16,45 x 16,61 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Punctul, încadrat de un semicerc, este amplasat pe mijlocul costumului. ICEM – inv. 61216.
166. Bill, 0,71 g. 14,31 x 17,49 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are șase puncte. Punctul este amplasat pe mijlocul costumului. ICEM – inv. 61217.
167. Bill, 0,70 g. 13,59 x 14,06 mm. ICEM – inv. 61218.
168. Bill, 0,70 g. 18,21 x 21,51 mm. Nr. col. 216.
169. Bill, 0,66 g. 17,55 x 15,31 mm. ICEM – inv. 61220.
170. Bill, 0,63 g. 13,74 x 15,17 mm. Nr. col. 218.
171. Bill, 0,62 g. 19,42 x 17,81 mm. ICEM – inv. 61219.
172. Bill, 0,55 g. 13,37 x 14,96 mm. Nr. col. 217.
173. Bill, 0,53 g. 17,20 x 17,82 mm. Rv – *pendilia* se termină cu o globulă. Pe guler are opt puncte. Punctul, încadrat de un semicerc, este amplasat pe

mijlocul costumului. ICEM – inv. 61120.
174. Bill, 0,50 g. 16,07 x 15,40 mm. Nr. col. 204.
175. Bill, 0,32 g. 11,14 x 15,84 mm. Nr. col. 209.
176. Bill, 0,17 g. 19,37 x 11,76 mm. ICEM – inv. 61213.

Tip B (1204 - ?)
DOC, IV/2, p. 696, pl. LIII/B.31.2, B.31.4.

177. Bill, 1,21 g. 14,95 x 16,63 mm. Nr. col. 221.
178. Bill, 1,09 g. 18,71 x 20,53 mm. ICEM – inv. 61183.
179. Bill, 1,07 g. 19,21 x 14,90 mm. ICEm – inv. 61228.
180. Bill, 0,89 g. 14,93 x 18,35 mm. ICEM – inv. 61221.
181. Bill, 0,85 g. 18,46 x 18,01 mm. ICEM – inv. 61222.
182. Bill, 0,83 g. 14,95 x 15,83 mm. Nr. col. 220.
183. Bill, 0,79 g. 17,28 x 17,10 mm. ICEM – inv. 61225.
184. Bill, 0,72 g. 14,11 x 12,82 mm. ICEM – inv. 61223.
185. Bill, 0,67 g. 15,97 x 17,30 mm. ICEM – inv. 61226.
186. Bill, 0,32 g. 12,27 x 14,22 mm. ICEM – inv. 61227.

Tip C (1204 - ?)
DOC, IV/2, p. 696, pl. LIII/B.32.

187. Bill, 0,85 g. 18,17 x 12,58 mm. ICEM – inv. 61231.

Tip D (1204 - ?)
DOC, IV/2, p. 696 - 697, pl. LIII/B.33.

188. Bill, 1,36 g. 17,12 x 17,82 mm. ICEM – inv. 61232.
189. Bill, 0,62 g. 15,18 x 15,77 mm. Nr. col. 222.

Tip E (1204 - ?)
DOC, IV/2, p. 697, pl. LIII/B.34.

190. Bill, 0,81 g. 14,84 x 15,25 mm. ICEM – inv. 61234.
191. Bill, 0,78 g. 15,36 x 13,94 mm. ICEM – inv. 61211.
192. Bill, 0,58 g. 12,81 x 19,96 mm. ICEM – inv. 61224.

Tip F (1204 - ?)
DOC, IV/2, p. 697, pl. LIII/B.35.

193. Bill, 1,15 g. 17,92 x 15,99 mm. ICEM – inv. 61246.
194. Bill, 1,01 g. 13,02 x 18,68 mm. ICEM – inv. 61242.
195. Bill, 0,97 g. 15,71 x 17,02 mm. ICEM – inv. 61256.
196. Bill, 0,90 g. 16,86 x 12,43 mm. ICEM – inv. 61238.
197. Bill, 0,90 g. 21,77 x 17,82 mm. ICEM – inv. 61247.
198. Bill, 0,88 g. 15,52 x 16,20 mm. ICEM – inv. 61239.
199. Bill, 0,80 g. 18,57 x 17,53 mm. ICEM – inv. 61249.

200. Bill, 0,77 g. 20,59 x 17,16 mm. ICEM – inv. 61241.
201. Bill, 0,77 g. 16,80 x 14,65 mm. ICEM – inv. 61237.
202. Bill, 0,70 g. 17,79 x 10,76 mm. T – cca ½. ICEM – inv. 61250.
203. Bill, 0,60 g. 15,68 x 17,38 mm. ICEM – inv. 61244.
204. Bill, 0,57 g. 13,37 x 13,59 mm. Nr. col. 223.
205. Bill, 0,56 g. 15,30 x 15,73 mm. ICEM – inv. 61240.
206. Bill, 0,54 g. 11,75 x 22,66 mm. ICEM – inv. 61248.

Tip G (1205 - ?)
DOC, IV/2, p. 697, pl. LIII/B.36

207. Bill, 1,34 g. 12,79 x 16,62 mm. ICEM – inv. 61253.
208. Bill, 1,21 g. 18,76 x 19,15 mm. ICEM – inv. 61255.
209. Bill, 1,17 g. 19,67 x 23,41 mm. ICEM – inv. 61257.
210. Bill, 1,15 g. 19,45 x 16,06 mm. ICEM – inv. 61254.
211. Bill, 0,78 g. 14,90 x 16,51 mm. Nr. col. 224.
212. Bill, 0,62 g. 12,79 x 16,62 mm. ICEM – inv. 61252.

BIBLIOGRAFIE

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010 – Gheorghe Mănucu-Adamești eanu, *Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei, secolele X – XIV*, București, 2010.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2012 - Gheorghe Mănucu-Adamești eanu, *Cronica descoperirilor monetare din județul Tulcea (X). Secolele IX-XIII*, Pontica 45 (2012), p. 637-657.



20



22



44



50



59



63



64



66



102



103



105





106



107





127



179





183



184



192



198



210

RECENZIE
COMPTE RENDU

Ursula Kunnert, Bürger unter *sich: Phylen in den Städten des kaiserzeitlichen Ostens*, **Basel, 2012 (*Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft* 39), 380 p.**

Reflecţiile asupra organizării corpului cetăţenesc în cetăţile greceşti, legate de problematica instituţiilor polisului, au generat de-a lungul timpului o bibliografie cât se poate de vastă, rămânând în permanenţă la fel de actuale ca şi la începuturile cercetării. În definitiv, este vorba despre aspecte ale vieţii sociale, cu implicaţii în toate domeniile definitorii pentru traiul de zi cu zi în cadrul unei comunităţi urbane, pe care le regăsim în bună măsură prin raportare la valorile democraţiilor europene (şi nu numai) de astăzi. Cu atât mai bine-venite sunt asemenea reflecţii atunci când rezultatul lor oferă istoriografiei problemei jaloane de referinţă similare lucrării de faţă.

Cartea „***Bürger unter*** sich: Phylen in den Städten des kaiserzeitlichen Ostens" – la origine teză de doctorat, susţinută la Universitatea din Zürich sub îndrumarea reputatului istoric Christian Marek[1] – abordează problematica „triburilor" (*phylai*) din partea de răsărit a Imperiului roman, de la cele din *apoikiile* ioniene şi doriene din Marea Neagră şi până la cele din ctitoriile elenistice ale regilor ptolemaici şi seleucizi. O atenţie aparte este acordată oraşelor din Asia Mică, ceea ce se înscrie în firesc, dacă ne gândim fie şi numai la intensitatea documentaţiei epigrafice aferente acestei părţi a *oikoumenei*.

La o primă impresie, un lector mai grăbit ar putea crede că Ursula Kunnert nu face altceva decât să completeze lucrarea anterioară a lui N.F. Jones,[2] la care autoarea se şi raportează în permanenţă.[3] În realitate, avem a face cu o contribuţie temeinică menită a se impune în peisajul istoriografic prin ea însăşi, indiferent de ceea ce s-a scris anterior sau de cât se va mai scrie de acum înainte pe marginea subiectului. Dacă Jones rămâne un nume de referinţă pentru cercetările sale vizând ansamblul vieţii publice din Grecia antică, cu privire specială asupra Atenei, Kunnert va rămâne, cu siguranţă, pentru multă vreme un nume de referinţă pentru toţi cei care se vor interesa de φυλαί din oraşele Orientului roman.

Restrângerea ariei de cercetare asupra unui singur aspect important din ansamblul problematicii îi permite autoarei să catalogheze exhaustiv şi să

∗ Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Naţional al Cercetării Ştiinţifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

[1] Că istoricul de la Zürich este unul dintre cei mai autorizaţi specialişti dintre cei care s-au ocupat de-a lungul timpului de antichităţile greco-romane din Asia Mică, o dovedeşte inclusiv sinteza monumentală recentă dedicată istoriei Asiei Mici în antichitate – vezi Ch. Marek (unter Mitarbeit von Peter Frei), *Geschichte Kleinasiens in der Antike*, München, 2010.

[2] N.F. Jones, *Public Organization in Ancient Greece: A Documentary Study*, Philadelphia, 1987.

[3] Cf. afirmaţiile acesteia de la p. 6: „Die vorliegende Untersuchung der Institution der Phylen ist somit eine Ergänzung und Weiterführung der Arbeit von Jones. Zum einen sind seit 1987 neue Belege hinzugekommen, zum anderen geht sie dort entscheidende Schritte weiter, wo Jones' Sammlung mit analytischen Indizes endet".

asimileze judicios o documentaţie epigrafică bogată, cu luarea în consideraţie a literaturii secundare importante apărută în limbi de circulaţie vest-europene. Limitele geografice şi cronologice abordate au şi ele logica lor.

Din punct de vedere geografic, vestul mediteranean, dar şi cea mai mare parte a Greciei continentale, sunt antrenate în discuţie doar atunci când se caută unii termeni de comparaţie. Mai cu seama Atena apare frecvent citată în acest sens. Realizăm faptul că restrângerea arealului supus cercetării sistematice a trebuit să ţină cont de limitele de timp şi de spaţiu impuse de o lucrare de doctorat. Am remarca, totuşi, că o abordare a „triburilor" din oraşele greceşti prin raportare la ansamblul Imperiului roman ar părea mai corectă din punct de vedere metodologic (în opinia noastră cel puţin), iar rezultatele cercetării ar putea fi şi mai convingătoare. Poate că, în timp, chiar Ursula Kunnert va reveni asupra unei viziuni mai ambiţioase, care să permită o abordare cu adevărat exhaustivă şi o reconstituire cât mai credibilă a rolului unei instituţii aparent identice peste tot – pentru cineva pus în situaţia de a se mulţumi cu o definiţie „de manual" –, dar care vine cu numeroase particularităţi în funcţie de epocă, regiune şi chiar de fiecare oraş în parte ca loc de proveniență a atestărilor.

Din punct de vedere cronologic, dincolo de limitele impuse de o lucrare de doctorat, circumscrierea demersului de cercetare epocii imperiale s-ar justifica într-o măsură mai mare şi din punct de vedere metodologic. Autonomia administrativă a oraşelor elenistice odată cu includerea lor în Imperiu capătă conotaţii clar diferite prin raportare la epoca anterioară. Nu întâmplător autoarea îşi începe consideraţiile introductive cu un pasaj dintr-o scrisoare trimisă de Hadrian în 138 comunităţii din Naryka, din Locrida de est. În încercarea de a defini criteriile importante care ar sta la baza recunoaşterii statutului unei polis greceşti, împăratul enumeră existenţa unor *phylai*, alături de apartenenţa la o *koina* sau de existenţa unui Sfat, a magistraţilor şi a legilor.[4] Nici măcar în prima jumătate a secolului II p. Chr., cu atât mai puţin după bătălia de la Cheroneea din 338 a. Chr., nu se poate vorbi despre o criză a polisului.[5] Pe de altă parte, odată cu

[4] Ţinând cont de importanţa pasajului în contextul celor discutate aici, să ne fi permis a-l cita şi în original – *apud* D. Knoepfler, *L'inscription de Naryka (Locride) au Musée du Louvre. La dernière lettre publique de l'empereur Hadrien?*, în: REG 119 (2006), p. 1-34 (aici 3-4, r. 8-16): [- - -] |[8] οὐκ οἶμαι ἀμφιζβητήσειν τινὰ πόλιν | ὑμᾶς ἔχειν καὶ πόλεως δίκαια, ὁπότε καὶ | εἰς τὸ κοινὸν τῶν Ἀμφικτυόνων συντελεῖ|τε καὶ εἰς τὸ κοινὸν τῶν Βοιω|[12]τάρχην παρέχετε καὶ Πανέλληνα αἱρεῖσθε | θεηκόλον πέμπετε καὶ ἐστιν ὑμῖν καὶ βου|λὴ καὶ ἄρχοντες καὶ ἱερεῖς καὶ φυλαὶ Ἑλληνικαὶ | καὶ νόμοι οἱ Ὀπουντίων καὶ τελεῖτε φόρον με|[16]τὰ τῶν Ἀχαιῶν [- - -].

[5] Cf. observaţiile formulate de L. Robert, *Les concours grecs. Discours d'ouverture du VIII^e Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, în: A.G. Kalogeropoulou (ed.), Πρακτικὰ τοῦ Η' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Ἀθήνα, 3-9 Ὀκτωβρίου 1982 (Actes du VIII^e Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine, Athènes, 3-9 octobre 1982), vol. I, Atena, 1984, p. 35-45 (aici 41): „Dans l'étude de l'histoire sociale de l'époque hellénistique et romaine existent au moins deux fables convenues, deux mystifications. La première est la mort de la cité grecque à Chéronée et, désormais, le rôle exclusif des rois". Adaugă M.H. Hansen, Th.H. Nielsen (ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004, p. 16: „Some historians place the decline of the *polis* in C4 and its fall in the years after 338. The prevailing view, which we endorse, is that it persisted through the Hellenistic and Roman periods and disappeared in late Antiquity only after a

înglobarea în regatele elenistice şi, cu atât mai mult, după includerea lor în Imperiul roman oraşele greceşti ajung să se autoadministreze exclusiv în plan intern. Dispărând luptele pentru hegemonie, necesitatea de a întemeia noi colonii sau de a încheia alianţe, „politica externă" a unei polis se rezumă la trimiterea unor ambasade către Senat, guvernator sau împărat, dacă facem abstracţie de perpetuarea tradiţiei consultării oracolelor şi a participării la concursuri şi sărbători panelene. Astfel, instituţiile (inclusiv *phylai*) se concentrează tot mai mult asupra „politicii interne" a cetăţii – exercitarea mai mult sau mai puţin exemplară a unor funcţii administrative, cinstirea bărbaţilor destoinici (cetăţeni proprii, cetăţeni ai altor oraşe sau reprezentanţi ai administraţiei romane), participarea la întrunirile Sfatului şi la întrunirile Adunării poporului, organizarea diferitelor sărbători etc. Prin urmare, sistematizarea şi analiza documentaţiei din perioada imperială permite reconstituirea unei imagini cât se poate de relevante asupra evoluţiei „triburilor", în ceea ce priveşte importanţa şi funcţiile asumate în contextul vieţii civice, prin raportare la epocile anterioare.

O discuţie mai amănunţită a fiecăruia dintre cele 8 capitole – precedate de un cuvânt înainte şi urmate de o anexă cu atestări, de o listă a abrevierilor şi a literaturii, precum şi de indici – în care este structurată lucrarea, nu numai că ar lungi nepermis de mult consideraţiile prin care ne-am propus doar să atragem atenţia asupra cărţii „***Bürger unter*** sich …", dar ar depăşi pe alocuri limitele competenţei noastre. Mai cu seamă în cazul atestărilor din regiuni situate în afara arealului Mării Negre. Ca atare, lăsăm la latitudinea specialiştilor interesaţi aprofundarea lecturii, noi semnalând doar, în continuare, aspectele abordate şi formulând unele observaţii legate de „*phylai*" în cetăţile pontice.

După un capitol introductiv (în care sunt discutate, succint dar convingător, tema, scopul, metoda de cercetare, izvoarele şi structura lucrării), un capitol dedicat istoricului cercetării şi altul privind terminologia, urmează capitolul IV intitulat „Überblick über die Phylenorganisation in den Provinzen" (p. 37-216). Este vorba despre „structura de rezistenţă" a cărţii, conferită de cele cca. 600 documente epigrafice prin care se atestă existenţa „triburilor" în oraşele greceşti, informaţia fiind sistematizată şi analizată după următoarele provincii: Macedonia, Thracia, Moesia, Pontus et Bithynia, Asia (zona de litoral şi cea de interior), Galatia, Lycia et Pamphylia, Cilicia, regiunile de la est de Eufrat, Syria/Iudaea, Arabia, Aegyptus.

Referindu-ne la litoralul românesc al Mării Negre, în absenţa atestărilor la Callatis, cele de la Histria şi Tomis sunt discutate judicios, cu puţine trimiteri la literatura secundară, dar fără a fi neglijate lucrările realmente importante. Ar mai fi de adăugat contribuţia lui A. Avram, care oferă o discuţie rezumativă, dar cât se poate de relevantă, asupra instituţiilor din coloniile greceşti din Dobrogea.[6] Iar consideraţiile autoarei de la p. 68/9 privind cea de a doua întemeiere a Histriei, prilejuite de menţionarea „tribului" *Boreis*,[7] ar fi de completat acum cu

long decline that lasted several centuries. The disappearance of the *polis* was gradual and imperceptible, just like its emergence".

[6] În: M. Petrescu-Dîmboviţa, A. Vulpe (ed.), *Istoria Românilor*, Vol. I. *Moştenirea timpurilor îndepărtate*, ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 2010, p. 581-585.

[7] ISM I 191: Οἵδε [τῆς Βορέω]ν φυλῆς εὐεργέται μετὰ τὴν δευτέραν κτίσιν τῆς

observaţiile mai recente ale lui F. Matei-Popescu[8].

Referitor la alte poleis din arealul Mării Negre, de unde cunoaştem atestări ale unor „*phylai*", informaţia epigrafică este la fel de corect catalogată şi analizată, dar şi aici lista exegeţilor moderni ar mai putea fi extinsă cu folos. De exemplu, pentru cultul lui Apollon la Odessos nu credem că este suficientă trimiterea la Danov 1979; la fel pentru cultul Dioscurilor în lumea pontică, privitor la care este citat doar Ehrhardt 1983.[9] Şi dacă tot sunt aduse în discuţie cetăţi doriene precum Byzantion şi Heracleea Pontică, în care corpurile cetăţeneşti erau organizate în „sute" (*hekatostyes*), acum s-ar impune ca primă referinţă teza de doctorat a lui A. Robu.[10]

În ceea ce priveşte Sudul pontic, dincolo de constatarea autoarei că aici – spre deosebire de Vestul pontic – „triburile" tradiţionalele ioniene şi doriene nu s-au păstrat,[11] ne-am fi aşteptat şi la o încercare de interpretare a acestei realităţi. Privitor la Nordul pontic, unde atestările unor „phylai" lipsesc deocamdată cu desăvârşire, omiterea discuţiei ar putea părea logică până la un punct. Totuşi, nu credem că ar fi fost de prisos unele observaţii minime menite să expliciteze absenţa documentelor. Este adevărat că acest aspect a fost aproape ignorat şi în literatura anterioară. Doar N. Ehrhardt, după cunoştinţa noastră, încearcă o reflecţie minimă, căutând explicaţii.[12] Şi dacă absenţa atestării „triburilor" în oraşele bosporane ar putea fi, într-adevăr, explicată ipotetic prin imixtiunea factorului dinastic în organizarea internă a polisului, motivarea absenţei atestărilor la Olbia doar prin hazardul descoperirilor nu credem că ar avea menirea să convingă.[13] Măcar pentru faptul că „recolta epigrafică" de la Olbia este

---

πόλεως.

[8] F. Matei-Popescu, *Statutul juridic şi teritoriul Histriei în epoca romană*, în: F. Panait Bîrzescu, I. Bîrzescu, F. Matei-Popescu, A. Robu (ed.), *Poleis în Marea Neagră: relaţii interpontice şi producţii locale*, Bucureşti, 2013, p. 203-233.

[9] Chr.M. Danov, *Philippopolis, Serdica, Odessos. Zur Geschichte und Kultur der bedeutendsten Städte Thrakiens von Alexander d. Gr. bis Justinian*, în: ANRW II 7.1, 1979, p. 241-300; N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, Teil 1: Text, Teil 2: Anmerkungen, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, ²1988 (U. Kunnert citează lucrarea după prima ediţie, din 1983). Pentru cultul lui Apollon la Odessos, ca şi pentru cel al Dioscurilor în oraşele vest-pontice, vezi acum D. Chiekova, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche (VII^e-I^er siècles avant J.-C.)*, Berna, 2008 (aici îndeosebi pp. 51-52, respectiv 151-157).

[10] A. Robu, *La Cité de Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont-Euxin. Histoire et institutions*, Thèse de doctorat, CD-ROM, Neuchâtel, 2008 (aici capitolul III.1. *Les subdivisions du corps civique à Mégare et dans ses colonies*, pp. 297 şi urm.).

[11] Vezi p. 73: „Nur wenige Phylennamen geben Hinweise auf eine Entstehung der Phyleneinteilung in hellenistischer oder früherer Zeit. Dabei zeigt sich, dass hier im Gegensatz etwa zu den Kolonien an der westlichen Schwarzmeerküste, die ein einheitliches Phylenschema der Mutterstädte übernommen und bewahrt haben, die traditionellen dorischen und ionischen Phylen nicht zu finden sind".

[12] *Op. cit.* (vezi n. 9), p. 102-103. În nota 57 de la p. 388 autorul face trimitere la lucrările anterioare ale lui Minns şi Ziebel, care se mulţumeau să constate absenţa „triburilor" la Olbia.

[13] *Ibidem*, p. 102-103: „ (…) die bosporanischen Könige haben in die innere Organisation der griechischen Poleis stark eingegriffen –, aber das Fehlen von Phylen in Olbia (…) ist doch erstaunlich (…). So dürfte der bisherige Befund allein auf Zufall beruhen (…)".

mai mare prin comparaţie cu cea de la Histria sau Tomis, cetăţi în care „triburile" tradiţionale sunt bine atestate. O posibilă explicaţie pentru eventuala absenţă a atestărilor în oraşul de la limanul Bugului ar putea fi căutată în evoluţia diferită a structurării corpului civic impusă de relaţia cu hinterlandul, dar în acest sens nu ne putem hazarda momentan dincolo de limitele unei supoziţii.

În capitolele subsecvente ale cărţii, structurate la rândul lor în mai multe subcapitole, sunt abordate aspecte care ţin de organizarea cetăţenilor în „*phylai*", de structura şi activitatea internă a „triburilor", ca şi de funcţiile asumate de acestea în cadrul unei polis. Impune respect rigurozitatea discursului prin recursul permanent la documentele epigrafice, iar temeinicia argumentaţiei nu face niciun moment notă discordantă cu stilul atractiv, elegant, prin care autoarea reuşeşte să fie atât pe înţelesul specialiştilor, cât şi a unui public mai larg interesat de istorie. Exemplele invocate denotă ambivalenţa termenului φυλή în antichitate şi arată cât de importantă este nuanţarea concluziilor în funcţie de analiza fiecărei atestări în parte.

În încheierea consideraţiilor noastre prin care am încercat să atragem atenţia asupra unei apariţii editoriale importante, care ar putea interesa şi colegii de breaslă din România, să ne fie permis un citat relevant pentru o posibilă comparaţie între democraţia antică şi democraţiile moderne occidentale: „Cercetarea triburilor unei polis este şi o cercetare a vieţii urbane, cu organele sale politice, sărbătorile religioase, întrecerile sportive şi întrunirile de cea mai diversă natură. Triburile ca bază a organizării corpului civic sunt implicate în multe dintre aceste domenii. Oamenii care, prin apartenenţa lor la o structură în ultimă instanţă convenţională, apar în prim plan provin în principiu din toate straturile sociale, au un nivel de educaţie diferit şi o stare materială total diferită, dar au totuşi ceva în comun: cu toţii sunt bărbaţi, sunt majori şi sunt cetăţeni ai oraşului lor. Străinii, sclavii, copii şi femeile rămân, aşadar, în afara cercetării"[14].

Victor COJOCARU*

[14] Vezi p. 8: „Die Beschäftigung mit den Phylen einer Polis ist auch eine Beschäftigung mit dem städtischen Leben mit seinen politischen Organen, religiösen Festen, Agonen und Vereinigungen verschiedenster Art. Phylen als Grundlage der Bürgerorganisation greifen in viele dieser Bereiche ein. Die Menschen, die durch ihre Zugehörigkeit zu einer letztendlich künstlichen Einteilung ins Blickfeld rücken, stammen grundsätzlich aus allen sozialen Schichten, haben ein unterschiedliches Bildungsniveau und einen völlig unterschiedlichen wirtschaftlichen Hintergrund, aber doch eines gemeinsam: sie sind alle männlich, erwachsen und Bürger ihrer Stadt. Fremde, Sklaven, Kinder und Frauen bleiben in der Studie daher ausgeschlossen".

* Victor Cojocaru: Filiala Iaşi, Institutul de Arheologie, Bd. Carol I, nr. 8, Iaşi 700505; e-mail: cojocaru_arhia@yahoo.com.

IN MEMORIAM

PRO MEMORIA: ALEXANDRU SUCEVEANU ȘI CONSTANȚA



"καὶ [φιλί]ην ἤσκησα, π[ί]στεις/
δὲ φ[ίλων ἐσά]ωσα"
(„Am practicat prietenia și am păstrat încrederea prietenilor"; ISM II 368, r. 9-10)

Încetarea neașteptată din viață în primăvara acestui an, la 24 mai 2013, a cunoscutului cercetător științific de la Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" din București, prof.univ.dr. Alexandru Suceveanu, ne-a întristat profund, pe măsura cunoașterii și aprecierii sale de decenii.

De curând, ultimele trei numere ale revistei Pontica, au reușit să ilustreze mai deplin legăturile puternice și de durată ale remarcabilului specialist în istorie greco-romană cu Dobrogea și în special, cu Constanța; mai întâi Pontica 43 (2010), *volum dedicat lui Alexandru Suceveanu la cea de a 70-a aniversare*, prilej din partea redacției, prin glasul regretatului coleg Mihai Irimia, să evoce, în cuvinte calde, echilibrate și frumos scrise, cele mai însemnate momente din viața și opera distinsului aniversat; prin finețea prezentării și mai ales prin adevărul ei, aceasta merită oricând recitită, având acum o dublă semnificație, deoarece cei doi buni prieteni ne-au părăsit în scurt timp, unul după celălalt.

Răspunsul sensibil al lui Alexandru Suceveanu, la pierderea timpurie a lui Mihai Irimia "*familia arheologilor constănțeni, din care sper, cu mândrie, să fac parte, se vede privată nu numai de un suflet de excepție, ci și de un savant, pe cât de profund, pe atât de reconfortant*" [Pontica 44 (2011), p. 22]-, atrage în egală măsură atenția, el definindu-i acum pe cei doi cercetători de excepție.

În sfârșit, al treilea număr al revistei constănțene, prezintă chiar ultima comunicare a lui Alexandru Suceveanu la Sesiunea Pontica, "*Histria – 1990-2010*", în care autorul spunea: "*Astăzi mă simt dator ca, în fața familiei mele constănțene, adică cea a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie – instituție în care am regăsit o*

căldură sufletească pe care n-am întâlnit-o niciodată în instututția din care făceam parte-, cu ocazia, probabil, a ultimei mele participări, din cele peste 40, la prestigioasa sesiune anuală, să dau socoteală despre ceea ce s-a realizat la Histria în perioada în care am răspuns de soarta șantierului" [Pontica 45 (2012), p. 78].

În cele cinci decenii de activitate Alexandru Suceveanu a reușit, bazat pe o temeinică pregătire clasică și arheologică, să realizeze o operă vastă, în care regăsim valorificarea exemplară a propriilor săpături de la *Histria*, *Fântânele* și *Halmyris*, dar și interpretarea, adeseori novatoare, a istoriei Dobrogei antice, în contextul mai larg al lumii grecești și romane.

Multe dintre contribuțiile lui Alexandru Suceveanu au apărut chiar în paginile revistei Pontica, începând cu nr. 2 al acesteia (1969) și până în ultimul an al vieții sale, autorul abordând teme variate: istoria Moesiei în sec. I î. e. n., data de anexare a Dobrogei de către romani, stratigrafia Histriei romane târzii, probleme politico-economice ale Dobrogei secolelor V-IV î. e. n., statutul juridic al orașului Tomis, tipologia juridică a exploatărilor agricole din orașele vest-pontice (sec. II-III e. n.), inscripții inedite de la Histria, analiza decretului din Dionysopolis – IGB I² 13 – pentru cunoașterea titlului asumat de Burebista și contribuții la cunoașterea romanității vest-pontice.

Problemele Tomisului se regăsesc constant în studiile sale, publicate în reviste din țară și străinătate, cele mai importante reunite acum în a sa *Opuscula Scythica. Grecs et Romains au Bas Danube*, București, 2009.

Capitole consistente asupra metropolei vest-pontice – Tomis – se întâlnesc în teza sa de doctorat, publicată ulterior sub titlul – *Viața economică în Dobrogea romană, secolele I-III e. n.*, București, 1977 – model de analiză a surselor literare, arheologice, epigrafice și numismatice, lucrare consultată constant în cercetarea istorică a ultimelor decenii; asupra evoluției istorice a Tomisului s-a aplecat și în *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991 (lucrare elaborată împreună cu Alexandru Barnea) și în tratatele și enciclopediile la care a colaborat. Indicele tematic întocmit de Al. Suceveanu pentru *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine. Vol. II. Tomis și teritoriul său*, București, 1987, de Iorgu Stoian, ușurează mult consultarea acestui *corpus* și desigur, am putea aminti numeroase alte contribuții. Opera științifică a lui Alexandru Suceveanu rămâne o carte deschisă spre folosul cercetărilor istorico-arheologice viitoare (o listă a lucrărilor sale se regăsește în Pontica 43 (2010), p. 19-24 și în *Antiquitas istro-pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu* (eds. M.V. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez), Cluj-Napoca, 2010, p. 19-26.

Modelul oferit tinerilor de profesorul Alexandru Suceveanu rămâne adânc întipărit; a continuat și consolidat școala istorico-arheologică de pe șantierul Histria, dar și în calitatea sa de *profesor asociat* la Facultatea de Istorie a Universității București; a contribuit, astfel, la formarea de noi specialiști, îndrumând mai bine de două decenii numeroase lucrări de doctorat, teze în mare parte publicate, fapt care l-a bucurat nespus de mult. La Constanța a activat ca profesor la masteratul de istorie veche organizat de Facultatea de Istorie și Științe Sociale a Universității „Ovidius", în perioada 2003-2008, susținând prelegeri urmărite cu vie admirație de studenți. Universitatea din Constanța i-a decernat prof. Alexandru Suceveanu, la 2 martie 2010, titlul de *doctor honoris causa* pentru

activitatea științifică, concretizată într-o listă impresionantă de titluri publicate în țară și străinătate. Urmare a intensei sale cercetări a siturilor din Dobrogea, Al. Suceveanu a primit și premiul "Remus Opreanu" pentru arheologie al Instituției Prefectului Județului Constanța, în anul 2008, care se adaugă altor distincții de prestigiu conferite anterior cercetătorului bucureștean.

Alexandru Suceveanu era așteptat cu bucurie la Constanța, la sesiunea anuală a MINA, dar și cu prilejul diverselor simpozioane organizate aici; prezența sa la discuții era urmărită cu interes și se remarca de fiecare dată prin noutatea interpretării unui eveniment istoric sau a unei evidențe arheologice. La toate se adăuga și un farmec anume, urmare a firii sale deosebit de prietenoase.

Ne-am oprit aici doar asupra unor crâmpeie din îndelungata activitate a colegului nostru, datele esențiale ale acesteia fiind evidențiate în volumele omagiale amintite mai sus. Se cuvine să arătăm sprijinul acordat de Alexandru Suceveanu, în repetate rânduri, colegilor săi din Constanța, în susținerea proiectelor lor științifice, în atingerea unor trepte profesionale, semn al aprecierii sale fiind și prezența acestora în colectivul șantierului Histria.

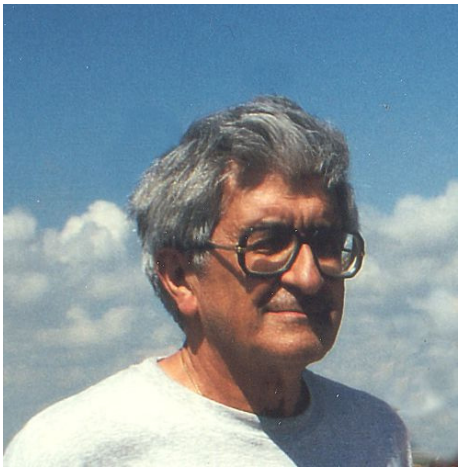
Constanța a fost puntea de legătură a lui Alexandru Suceveanu cu Histria; cea mai aproape de sufletul său a fost, într-adevăr, cetatea Histria. A fost prezent aici an de an, timp de o jumătate de veac, din studenție și până la sfârșitul vieții sale, în echipa de cercetare și pentru două decenii, la conducerea acestui prestigios șantier arheologic. Trei dinte monografiile semnate de Alexandru Suceveanu (alături de unii din colaboratori) sunt de acum repere de bază în cercetarea acestui sit: *Histria VI. Les thermes romains*, Bucarest-Paris 1982 (lucrare distinsă cu premiul "Vasile Pârvan" al Academiei Române din anul 1982); *Histria X. La céramique romaine des I^er^-III^e^ siècles ap. J.-C.*, Bucarest, 2000; *Histria XIII. La basilique épiscopale*, Bucarest, 2007.

Alexandru Suceveanu a ales *să se odihnească* în pământul Histriei, identificându-se *pentru totdeauna* cu aceasta, având în preajmă monumentele străvechii așezări vest-pontice, pe care le-a îndrăgit atât de mult, amintirea familiei și a prietenilor de aproape sau mai de departe.

Maria BĂRBULESCU*

* Maria Bărbulescu: Universitatea "Ovidius" Constanța; e-mail: mariabarbulescu@yahoo.fr.

NUBAR HAMPARTUMIAN
(4 decembrie 1927 – 17 noiembrie 2013)



Anul 2013 a fost unul cu o încărcătură emoțională imensă pentru cetatea situată pe malul lacului Sinoe. Doi dintre cei care au iubit enorm Histria și și-au dedicat o bună parte din viața științifică cercetării trecutului ei au părăsit echipa histriană pentru totdeauna. La numai câteva luni de la încetarea din viață a regretatului profesor Alexandru Suceveanu, s-a stins și bunul său prieten, numismatul Nubar Hampartumian. Au lăsat în urma lor o moștenire bogată: valoroase contribuții științifice şi generații de studenți pe care i-au format de-a lungul timpului.

Deși desprins forțat de Histria încă din anii '70 ai secolului trecut, Nubar Hampartumian a rămas legat de șantierul pe care a activat în tinerețe, dar și de muzeul în fruntea căruia s-a aflat timp de trei ani (1951-1953) - Muzeul regional al Dobrogei (astăzi Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța). Vizitele constante la Histria și Constanța, posibile abia după 1989, au contribuit la augumentarea legăturii sale cu pământurile dobrogene. Cu numai doi ani în urmă, în vara anului 2011, mânat de aceeași energie caracteristică, dar și de un optimism pe care un om rupt de rădăcinile sale cu greu îl poate păstra, vizita pentru ultima oară Histria. Și atunci a promis o revenire, o revedere, promisiune rămasă neîmplinită însă, deoarece soarta a decis altfel.

Nubar Hampartumian s-a născut la 4 decembrie 1927, într-o familie de armeni, stabiliți în România.

În anul 1951 a terminat studiile de specialitate pe care le-a urmat la Facultatea de Istorie, Universitatea București, cu domeniul de interes Istorie Antică și Arheologie.

A fost doctorand în cadrul Departamentului de studii clasice al Facultății de Arte, University of London (King's College), cu aria de cercetare circumscrisă perioadei bizantine.

Va rămâne pentru totdeauna în memoria Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, drept unul dintre primii directori ai instituției, de după transformarea sa, din secție a Muzeului de Antichități, în muzeu regional. La sfârşitul anului 1951 (15 noiembrie) a devenit director pentru aproape 3 ani de zile (până la 20 septembrie 1953), lăsându-și amprenta asupra evoluției instituției constănțene. În timpul directoratului său,activitatea micului muzeu regional pe cale de afirmare s-a desfăşurat confrom unui plan riguros alcătuit. Astfel, pentru anul 1952, printre activităţile întreprinse în cadrul acestei instituţii se numărau: restaurarea pieselor avute în colecţie, recuperarea celor care se aflau la Bucureşti, însă proveneau din Dobrogea, deplasarea pe teren pentru obţinerea de noi piese, organizarea şi clasificarea cărţilor aflate în biblioteca muzeului etc. La 30 aprilie 1952 a fost inaugurtă expoziţia Muzeului Regional al Dobrogei, organizată în clădirea din faţa cazinoului, actualul sediu al *acvarium*-ului constănţean.

Între 1956-1975 este încadrat ca cercetător la Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" din Bucureşti, Secţia numismatică şi Secţia de antichităţi greco-romane şi bizantine şi arheologie, unde și-a dovedit competența în arii tematice precum numismatică, sigilografie, arheologie clasică, topografie urbană romano-bizantină. Din cauza opresiunii sistemului comunist a efectuat doi ani de detenţie politică. Deși i s-a cerut, a refuzat să devină membru de partid. Toate acestea l-au obligat să semneze orice contribuţie ştiinţifică sub pseudonim, folosind numai prenumele întreg şi inițiala numelui: H. Nubar. Astfel apar semnate cele mai importante studii ale sale incluse în larga bibliografie histriană.

În perioada în care a lucrat la Institutul de arheologie a participat la cercetările arheologice desfăşurate anual la Histria, fiind membru al echipei de cercetare, preocupat în primul rând de bogăţia numismatică a cetăţii. A practicat sondaje arheologice în afara incintei romano-bizantine, urmărind elemente de topografie antică în spaţiul dintre aceasta şi cea romană timpurie, dar şi elemente de topografie târzie în spaţiul din interiorul incintei romano-bizantine.

Sub greutatea sistemului politic în care trăia şi-a îndreptat privirile spre vestul Europei, către Anglia, unde a ajuns în 1978 ca refugiat politic și unde, la 51 de ani, a avut puterea de a lua viața de la capăt, întemeiând o familie și consolidându-și o carieră apreciată de toți cei cu care a lucrat.

Între 1979-1999 a activat ca numismat la Institutul Barber, unde a ajuns prin mijlocirea prof. Anthony Bryer, director al Centrului de studii de bizantinistică, perioadă otomană şi greacă modernă, din cadrul Universităţii Birmingham, pe care l-a cunoscut la British Museum. Din această funcţie s-a ocupat, până la pensionare, de colecţia de monede romane, bizantine şi medievale, oferind îndrumare şi tinerilor studenţi sau cercetători interesaţi de acest domeniu. După pensionare, a continuat colaborarea cu instituția, îndrumând-o pe tânăra succesoare a sa în acomodarea, preluarea atribuțiilor și îndreplinirea lor conform rigorilor cerute de funcția pe care el o ocupase timp de 20 de ani. A continuat să participe, cu interes și implcare, la evenimentele organizate de Institutul de cercetare.

În toată această perioadă nu a întrerupt legătura cu România, continuând să colaboreze cu colegii rămași în țară. În 1979 a avut posibilitatea de a oferi lumii științifice internaționale un important volum, la care lucrase încă dinainte de a pleca din țară *Corpus Cultus Equitis Thracii IV. Moesia (Romanian Section) and Dacia*, publicat la Leiden sub patronajul casei editoriale Brill, în introducerea căruia a

ținut să mulțumească cerecetătorilor români care i-au facilitat accesul la informație și care l-au susținut în demersul său. De asemenea, în 1980, apărea în British Archaeological Reports, sub traducerea sa, volumul lui Andrei Aricescu, *The Army in Roman Dobroudja*. Tot în același an, a tradus în limba engleză teza de doctorat a lui Dan Gh. Theodor, pentru a fi publicată în seria BAR – International Series (81), Oxford, sub titlul *The Eastern Carpathian area of Romania in the V-XI Centuries*. Scrisoarea sa din 24 mai 1979 către muzeografii constănțeni (citată în Z. Covacef, N. Mihail, A. Pop, A. Rădulescu, *Le musée d'histoire nationale et archéologiede Constantza,* Pontica 12 (1979), p. 9-54), a constituit un valoros document pentru înregistrarea istorică a funcționării muzeului la sfârșitul anilor '40 și începutul anilor '50 ai secolului XX.

A fost de asemenea membru la Royal Numismatic Society, UK și Institute of Classics.

A publicat volume sau cataloage, ca singur autor sau în colaborare și peste șaisprezece studii și articole, dintre care amintim:

Volume, cataloage

- *Histria III. Descoperirile monetare 1914-1970*, București, 1973. (în colaborare cu C. Preda)
- *Corpus Cultus Equitis Thracii IV: Moesia (Romanian Section) and Dacia*, Leiden, 1979.
- *Coinage of the Twelve Caesars*, University of Birmingham, 1993 (în colaborare cu John Taylor).

Studii și articole

- *Aspetti della circolazione monetaria di Histria nell'epoca romana,* Dacia NS 7 (1963), p. 241-256.
- *Incinta romano-bizantină de la Histria în lumina ultimelor cercetări*, RMM-MIA 49 (1980), 1, p. 19-31. (în colaborare cu arh. Anișoara Sion).
- *Contribuții la topografia cetății Histria în epoca romano-bizantină. Considerații generale asupra necropolei din sectorul basilicii "extra muros"*, SCIVA 22 (1971), 2, p. 199-215.
- *Ein gotisch alanisches Grab in Histria*, Dacia NS 15 (1971), p. 335-347.
- *Monede bizantine descoperite în satul Istria (reg. Dobrogea)*, SCIV 17 (1966), 3, p. 605-607.
- *Monede bizantine de la începutul secolului al VII-lea și sfârșitul cetății Histria*, SCN 3 (1960), p. 183-195.
- *Un sigiliu bizantin descoperit la Histria*, SCIVA 15 (1964), 1, p. 81-84.

Rapoarte de cercetare arheologică

- *Șantierul Histria,* SCIV 3 (1952), p. 231-280 (în colaborare).
- *Șantierul arheologic Histria*, Materiale 9 (1970), p.177-233 (în colaborare).
- *-Săpăturile de la Oinac (1966) (oraşul Giurgiu)*, SCIVA 18 (1967), 2, p. 307-312.

Irina NASTASI*

* Irina Nastasi: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa; e-mail: irina.nastasi@gmail.com.

INTRĂRI DE CARTE
ÎN BIBLIOTECA MINAC (2013)

Schimb internațional

AUSTRIA

- JÖB, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 62/2012, OAW, Wien, 2012.
- Fundberichte aus Österreich, Band 50, 2011, Wien, 2012.
- Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Band 48, Andreas Konecny, Vassilis Aravantinos, Ron Marchese, *Plataiai, Archäologie und Geschichte einer boiotischen Polis*, Wien, 2013.
- Erwin M. Ruprechtsberger, Otto H. Urban, *Vom Keltenschatz zum frühen Linze*, Linz, 2013.
- Alexander Binsteiner, *Die Altsteinzeitlichen Artefakte vom Lehberg, Gemeinde Haidershofen, Eine neue Fundstelle des Donau-Enns-Paläolithikums in Ober- und Niederösterreich*, Linz, 2012.
- Alexander Binsteiner, Erwin M. Ruprechtsberger, *Neue Steinzeitfunde im Unteren Mühlviertel*, Linz, 2013.

BULGARIA

- Izsledranija i publicaţij na muzeinite speţialisti 1991-2006, Velico Târnovo, 2007.
- Ivan Chokoev, *Bishops' Liturgical Vestments in the Middle Byzantine Period: Identification of Archaeological Textiles from Kardzhali (Bulgaria)*, Veliko Târnovo, 2013.
- Velicotârnorschijat Universitet "sr. sr. Kiril i Metodii" i Bâlgarskata arheologhija, 1, Velico Târnovo, 2010.
- Cultural Texts of the Past. Mediators, Symbols and Ideas. Book I Texts of History, History of Texts; Book II Texts of Cult and Religion; Book III Signs, Texts, Madiators; Book IV Texts in Architecture and Images.
- Pavlina Vladkova, *Antičen Proizvodstven Tzentăr pri Pavlikeni (Dolna Mizija)*, Veliko Târnovo, 2011.
- Georgy Atanasov, *The Castellum of Durostorum – Dorostol – Drastar on the Bank of the Danube in Silistra*, 2013.
- Boyan Dumanov, *The Burial of a High-Ranking Officer with a Ceremonial Carriage from Durostorum/Silistra*, Silistra, 2013.

- Rumjana Georgieva, Ivan Băčvarov, *Trakijski nekropol pri s. Profesor Iširkovo, Silistrensko*, Silistra, 1994.
- Plamen Sâbev, *Strastniiat Ţicâl v Bâlgarscata stenna Jiropis Prez XVIII rec.*, Veliko Târnovo, 2011.
- Ivan Tzârov, *Trakite kraj Atrius Trakijsko pogrebenie ot s. Golemanite, Velikotârnovsko*, Sofia, 2008.
- Paleobalcanistica i Starobâlgaristica, Vtori esenni meždunarodni četenija Profesor Ivan Gălăbov Veliko Târnovo 14-17 noembri 1996 g., Veliko Târnovo, 2000.
- *Settlement Life in the Balkans and Asia Minor Throughout the Centuries*, Materials from the Fourth National Student Conference with International Participation St. Cyril and St Methodius University of Veliko Turnovo, 14-16 May 2009, Veliko Târnovo, 2010.
- *Iubileen Sbornic v. čest na prof. Iordan Iordanov*, Veliko Târnovo, 2003.
- *Iubileen Sbornic v čest na st. n. s. Hristo Haritonov*, Veliko Târnovo, 2005.

CEHIA

- Fontes Archaeologici Pragenses vol. 38, Praga, 2012, Natalie Venclová, Jarmila Valentová, *The Stradonice oppidum. Investigations of Albin Stocký in 1929*.
- Studia Mediaevalia Pragensia 11, Univerzita Karlova v Praze, 2012.
- Praehistorica XXX/1, Linda Hroníková, *Traseologická analýza neolitické štípané industrie z lokalit Bylany, Miskovice, Mšeno a Tachlovice*; XXX/2, Zuzana Bláhová-Sklenárová, *Obytné stavby doby bronzové - otázky stavebniho a konstrukčniho vyvoje*, Univerzita Karlova v Praze, 2012.
- Studia Archaeologica Brunensia M17, Masarykova Univerzita, 2012.
- Graeco-Latina Brunensia 17/2012-2, Masarykova Univerzita, 2012; 18/2013-1, Masarykova Univerzita, 2013.
- Časopis Slezského Zemského Muzea vědy historické, Sěrie B, 60. 2011, 3; 61. 2012, 1; 61. 2012, 2.

CROAŢIA

- Ante Piteša – *Early Medieval Stone Monuments in the Archaeological Museum in Split*, Split, 2012.
- Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Split, 2012.
- Pietre sui confini i cippi terminali nei boschi istriani. Monografije i katalozi 22 – Arheoloski Muzej Istre, Pula, 2013.

ELVEŢIA

- Résumés d'archéologie Suisse, 2008, Lausanne, 2013.
- Entre Lacs, Le Pays des Trois – Lacs à l'époque romaine, Musée romain Avenches, 2013.
- Bulletin de l'Association Pro Aventico, n° 54, 2012.

FINLANDA

- Arctos, Acta Philologica Fennica, vol. XLVI, Helsinki, 2012.

FRANȚA

- Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 59 *Al-Hadir, Etudes archéologiques d'un Hameau de Qinnasrin (Syrie du Nord, VII^e-XII^e s.)*; 60 *Les céramiques communes dans leur contexte régional*; 61 *Caroline Sauvage, Routes maritimes et systèmes d'echange internationaux au Bronze Récent en Méditerranée orientale*; 62, Zeugma III, *Fouilles de l'habitat (2); La maison des Synaristôsai, Nouvelles inscriptions.*
- Antiquités Nationales 42, 2011, Saint-Germain-en-Laye.
- Revue des Études Anciennes, tom 114, 2012, N^o 2; tom 115, N^o 1, CNRS, Presses Universitaires de Bordeaux.
- Lyon, Saint-Georges, Archéologie, environnement et histoire d'un espace fluvial en bord de Saône, dAf 106. Edition de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 2013.
- Les premiers retables (XII^e – début du XV^e siècle). Un mise en scène du sacré, Paris, Musée du Louvre, 2009.
- Temps de l'eau, sites et monuments entre Vidourle et Rhône, École Antique de Nîmes, 29, 2011.

GERMANIA

- DRAMA – Forschungen in einer Mikroregion gegründet von Jan Lichardus, Alexander Fol nud Ljudmie Getov, Band 1, Merdžumekja Südosthang Späte Kupferzeit und früheste Bronzezeit: Ergebnisse Siedlungsarchäologischer Forschungen von Ralf Gleser und Matthias Thomas, Bonn, 2012.
- Archäologische Nachrichten aus Baden 84/2012; 85/2012, Freiburg.
- BOREAS, Münstersche Beiträge zur Archäologie, Band 34, 2011, Münster, 2011.
- Abhandlungen und Berichte der Staatlichen Ethnographischen Sammlungen Sachsen 54, Dresda, 2012.
- Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte Band 93, Halle (Saale), 2013.
- Göttinger Jahrbuch Band 60, 2012, Gottingen.
- Südost-Forschungen, Band 71, 2012, München, 2012.
- Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, 59, 2011, Schwerin, 2012.
- Chiron, Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, Band 42, 2012; Band 43, 2013.
- Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst 64/2012, Würzburg – Archiv des Historischen Vereins für Unterfranken und Aschaffenburg, Band 135.
- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 42, 2010; 43, 2011, Rheinisches Landesmuseum Trier.
- Trierer Zeitschrift 73/74, 2010/2011, Rheinisches Landesmuseum Trier.
- Bayerische Vorgeschichtsblätter, 77, 2012, München.
- Integrating Archaeology: Science-Wish-Reality, International Conference on the Social Role, Possibilities and Perspectives of Classical Studies, Frankfurt a.M., 12-14 2012, Römisch-Germanische Kommission, Frankfurt a.M., 2012.
- Kölner Jahrbuch – Herausgegeben von Römisch-Germanischen Museum und der Archäologischen Gesellschaft, Band 45, Köln, 2012.

- Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 58/2011, Teil 1, 2, 3, Mainz, 2012.
- Atlas archäologischer Geländedenkmäler in Baden-Württemberg 2/27 Christoph Morrissey, Dieter Müller, *Vor- und frühgeschichtliche Befestigunge*n, Stuttgart, 2012.
- Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 125, Claus-Joachim Kind, Thomas Beutelspacher, Eva David und Elisabeth Stephan, *Das Mesolithikum in der Talaue des Neckars 2,* Stuttgart, 2012.
- Bonner Jahrbuch, Band 210/211, 2010-2011.
- Südosteuropäische Arbeiten 150, Inszenierte Gegenmacht von rechts, Die „Legion Erzengel Michael" in Rumänien 1918-1938, R. Oldenbourg Verlag München, 2013.
- Fundstücke, Schriftenreihe des Rheinisches Landesmuseums Trier, Nr. 36, 2009.
- Alt-Thringen, Band 42/2010/2011, Weimer, 2013.
- Historische Verein für Straubing und Umgebung 114/2012, Straubing, 2013.

GRECIA

- Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, vol. 78, Number 1, January-March 2009; vol. 81, Number 4, October-December 2012; vol. 82, Number 1, January-March 2013; Number 2, April-June 2013; Number 3, July-September 2013.

ITALIA

- INVIGILATA LUCERNIS 34, 2012, Università degli Studi di Bari, Aldo Moro, Dipartimento di Studi Classici e Cristiani.
- Atti e Memorie, serie XI, vol. XXXIV, 2012; vol. XXXV, 2013, Modena, Aedes Muratoriana.
- Rivista Storica dell'Antichità, anno XLII, 2012, Bologna, 2012.
- DAIDALOS 13, Archeologia e Memoria Storica. Atti delle Giornate di Studio (Viterbo 25-26 marzo 2009), Viterbo, 2012; 14, Cristina Corsi e Elisabetta de Minicis, *In viaggio verso sud. La via Francigena da Acquapendente a Roma*, Viterbo, 2012.
- Rivista di Studi Liguri, anno LXXV-LXXVI, gennaio-dicembre, 2009-2010, Museo Bicknell, Bordighera, 2012.
- Jutta Dresken-Weiland, *Immagine e Parola. Alle origini dell'iconografia cristiana,* Libreria Editrice Vaticana, 2012.
- Rivista di Archeologia Cristiana LXXXVII-LXXXVIII, 2011-2012, Città del Vaticano.

MACEDONIA

- Ziva Antika, 61, 1-2, 2011, Skopje, 2011.
- Ziva Antika, Monographs, N^{o} 10, Skopje, 2012.

MAREA BRITANIE

- OXONIENSIA, vol. 77, 2012, Oxfordshire History, Architecture and Archaeology, Ashmolean Museum, Oxford.
- The Journal of Roman Studies, vol. 102/2012, The Society for the Promotion of Roman Studies, Londra, 2012.
- Heritage Turkey, vol. 2/2012, British Institute at Ankara.
- Anatolian Studies, Journal of the British Institute at Ankara, vol. 62/2012, Cambridge University Press.
- Archaeology International, Institute of Archaeology, London, 2012.
- The Antiquaries Journal, vol. 93, 2013, Society of Antiquaries of London, Cambridge University Press.

MONACO

- Bulletin du Musée d'Anthropologie préhistorique de Monaco, N° 52, Monaco, 2012.

POLONIA

- Patrycja Silska, *Wczesnobrazowa osada obronna w Bruszczewie – Badania 1964-1968*, Poznan, 2012, Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses, vol. 13.
- Magia gry – sztuka rywalizacji (The Magic of the Game – The Art of the Contest), Poznan, 2012.
- Hanna *Kóčka-Krenz*, On Ostrów Island, nearby which today's Poznan is located, Poznan, 2012.
- Fontes Archaeologici Posnanienses vol. 48, Poznan, 2012.
- Sprawozdania Archeologiczne – Archaeological Reports 64, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii, Krakow, 2012.
- Via Archaeologica Lodziensis 4, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Lodzi, Lodz, 2011.
- Eugeniusz Tomczak, *Malo znane warownie Górnego Ślaska*, Katowice, 2012, Slaskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach.
- Badania archeologiczne na Górnym Slasku i ziemiach porganicznych w latach 2009-2010, Katowice, 2012.
- Seweryn Rzepecki, *The Roots of Megalithism in the TRB Culture*, Lotz, 2011.
- Monografie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Lodzkiego 8, Piotr Fudzinski, *Kultura pomorska na Pojezierzu Starogardzkim*, Lotz, 2011; 9, Adrianna Szczerba, *Problem ochrony zabytków archeologicznych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej pod panowaniem rosyjskim*, Lotz, 2012.
- Prace I Materiały, Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, seria Archeologiczna nr. 45, 2010-2012, Lodz, 2012.
- Biblioteka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Lodzi nr. 39, Lutomiersk-Koziówki stanowisko 3 a-c, pow. pabianicki, woj. łódzkie, wielokulturowy zespót osadniczy od schyłkowego paleolitu po okres nowożytny, Lodz, 2012.
- Études et Travaux XXV, Varsovie, 2012.
- Tell Atrib 1985-1995 III. Jolanta Mlynarczyk, *Terracotta Oil Lamps*.
- Staib z Glogowa, Hoard of Glogow, Glogow, 2010.
- 7/8 Glogowskie zeszyty Naukowe, Glogow, 2011.

- Wielokulturowe Dziedzictwo Glogowa – Wczoraj i Dzis.

REPUBLICA MOLDOVA

- Revista de istorie a Moldovei, 1, 2-3, 4/2009; 1, 2, 3-4/2010; 1-2, 3-4/2011; 1, 2/2012, Academia de Ştiinţe a Moldovei, Institutul de Istorie, Stat şi drept.
- Gheorghe Duca, *Contributions to knowledge society*, Chişinău, 2009.
- Ion Şpac, *Cartea în vâltoarea vieţii*, Chişinău, 2012.
- Ion Şpac, *Constantin Stere scriitorul, publicistul, politicianul, juristul, omul*, Chişinău, 2011.
- Revista arheologică, S.N., vol. VI, nr. 2, 2010; vol. VIII, nr. 1-2, 2012, Chişinău.
- Tyragetia, Arheologie, Istorie antică, Serie nouă, vol. VI (XXI), nr. 1, Chişinău, 2012.
- Biblioteca „Tyragetia" XVIII, Ion Niculiţă, Aurel Zanoci, Tudor Arnăut, *Habitatul din mileniul I a.Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna)*, Chişinău, 2008.
- Biblioteca „Tyragetia" XIX, Eugen Sava, Elke Kaiser, *Die Siedlung mit „Aschehügeln" Beim Dorf Odaia-Miciurin, Republik Moldova (Archäologische und Naturwissenschaftliche Untersuchungen)*, Chişinău, 2011.
- Biblioteca „Tyragetia" XXI, Ion Tentiuc, *Contribuţii la istoria şi arheologia spaţiului pruto-nistrean, Siturile de la Durleşti şi Moleşti*, Chişinău, 2012.

SERBIA

- Zbornik, Recueil des travaux du Musée National, XLI, Cacak, 2011.

SLOVENIA

- Opera 24, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24. Zvezdana Modrijan, Tina Milavec, *Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid – Finds*, Ljubljana, 2011; 25, Dolgoročne spremembe okolja 1, Ljubljana, 2012; 26, Sneža Tecco Hvala, Magdalenska gora - Social Structure and Burial Rites of the Iron Age Community, Ljubljana, 2012.
- Ludwig Karl Moser (1845-1918) tra Vienna e Trieste, Atti della Giornata Internazionale di Studi, Trieste, 21 novembre 2008, Ljubljana, 2012.
- Arheološki Vestnik 63, 2012, Ljubljana, 2012.
- ARGO 54, 2/2011, Ljubljana, 2011; 55, 1/2012, Ljubljana, 2012.
- Letopis, Slovenske Akademije Znanosti in Umetnosti 63, 2012, Ljubljana, 2013.

SPANIA

- Sylloge Epigraphica Barcinonensis, SE Barc X, 2012, XI, 2013, Universitat de Barcelona, 2013.
- Emerita, vol. LXXX, 2012, Nº 2, julio-diciembre; vol. LXXXI, 2013, Nº 1, enero-junio, Madrid, CSIC, Instituto de Lenguas y Culturas del Mediterráneo y Oriente Próximo.
- FAVENTIA 32-33, Universitat Autònoma de Barcelona, 2013.
- Gerión, vol. 29, Num. 1 (enero-junio), 2011; Num. 2 (julio-diciembre), 2011, Madrid, 2011.

- Archivo de Prehistoria Levantina XXIX, 2012, Valencia, 2012.
- Cuadernos de Prehistoria y Arqueologia de la Universidad de Granada 21, 2011.
- Hispania Antiqua, Revista de Historia Antigua 35, 2011; 36, 2012, Universidad de Valladolid.
- Studia Historica, Historia Antiqua, vol. 30, 2012, Crisis e inestabilidad en el Mundo Antiguo, Salamanca, 2012.
- Pyrenae 43.1/2012; 43.2/2012, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània occidental, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2012.
- Caesaraugusta 82, La ciudad romana de Los Bañales, Institución „Fernando el Catolico", Zaragoza, 2011.
- Prehistoria y Cine, Museu de Prehistòria de Valencia, Valencia, 2012.
- SALDVIE, Nº 10, Año 2010, Estudios de Prehistoria y Arqueologia, Departamento de Ciencias de la Antiguedad, Universidad de Zaragoza.
- COMPLUTUM, vol. 23, Num. 1 (enero-junio); 2 (julio-diciembre), Madrid, 2012.
- Trabajos de Prehistoria, vol. 69, No. 2, 2012, Madrid, 2012; vol. 70, No. 1, 2013, Madrid, 2013.
- Numisma, año LXII, Núm. 256, enero-diciembre, 2012, Madrid, 2012.
- Lucentum XXXI, 2012, Anales de la Universidad de Alicante, Alicante, 2012.
- BSAA arqueologia LXXVII-LXXVIII, 2011-2012, Universidad de Valladolid, Valladolid, 2012.
- A memória das pedras – retrospectiva fotográfica de Conimbriga 1930-1970, Museu Monográfico de Conimbriga, 2012.
- Sal, pesca y salazones Fenicios en Occidente, XXVI Jornadas de Arqueologia Fenicio-Púnica (Eivissa, 2011), Eivissa, 2012.
- La moneda y su papel en las sociedades Fenicio-Púnicas, XXVII Jornadas de Arqueologia Fenicio-Púnica (Eivissa, 2012), Eivissa, 2013.

STATELE UNITE ALE AMERICII

- Journal of Glass Studies, vol. 54, 2012; 55, 2013, The Corning Museum of Glass, New York.
- MUSE, volumes 44-45, 2010-2011, University of Missouri, 2012.
- American Journal of Archaeology, The Journal of the Archaeological Institute of America, vol. 117, Nº 1, January 2013; Nº 2, April 2013; Nº 3, July 2013; Nº 4, October 2013, Boston, 2013.

TURCIA

- Anatolia Antiqua XXI, Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges Dumezil CNRS USR 3131 de Baccard, 2013.
- Varia Anatolica 27, After the Ubaid. Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC). Papers from the Post-Ubaid Horizon in the Fertile Crescent and Beyond. International Workshop held at Fosseuse, 29th June – 1st July 2009; 28, 4th Century Karia. Defining a Karian Identity under the Hekatonnids, 2013, Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges Dumezil CNRS USR 3131, Istanbul.

UNGARIA

- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 114-115/2011, Budapesta.

Anticariat WASMUTH

- *Une koinè pontique*, textes réunis par Alain Bresson, Askold Ivantchik, Jean-Louis Ferrary, Bordeaux 2007.
- Monumenta Graeca et Romana, volumen II, *L'architecture grecque*, Fasciculus 1, *L'architecture religieuse*; Fasciculus 2, *L'architecture civile et militaire*.
- *Early Hellenistic Portraiture. Image, Style, Context*, edited by Peter Schultz, Ralf von den Hoff, Cambridge University Press, 2007.
- *Prehistoric Art and Ideology*, edited by Emmanuel Anati, Proccedings of the XV World Congress (Lisbon, 4-9 September 2006), BAR International Series 1872, 2008.
- J.J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge University Press, 1986.
- Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XX, 6. Band, Henrieta Todorova, Ivan Vajsov, *Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens*, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2001.
- Meisterwerke. Internationales Symposion anläßlich des 150. Geburtstages von Adolf Furtwängler, Freiburg im Breisgau 30. Juni – 3. Juli 2003, Hirmer Verlag München, 2005.
- Yale Classical Studies, Volume XXX, *Personal Styles in Greek Sculpture*, Cambridge University Press, 1996.
- Ann Brown, *Arthur Evans and the Palace of Minos*, Ashmolean Museum Oxford, 1994.
- Douglass W. Bailey, *Prehistoric Figurines. Representation and Corporeality in the Neolithic,* 2005.

Achiziții, donații, schimb intern

- N. A. Kun, *Miturile Greciei Antice*, Ed. Rossa, Chişinău.
- Ephemeris Dacoromana Serie nuova XIV, 2012.
- Drobeta XXII, Seria Arheologie-Istorie, 2012.
- Materiale şi Cercetări Arheologice, Serie Nouă, VIII, 2012.
- Revista Română de Studii Eurasiatice VIII, 1-2, 2012, Constanţa.
- Anuarul Muzeului Marinei Române XV/2012, Constanţa, 2012.
- Historia Universitatis Iassiensis I/2010, II/2012, Iaşi.
- Crisia XLII, 2012, Oradea, 2012.
- Peuce, serie nouă X, Tulcea, 2012 ; XI, 2013.
- Florin Topoleanu, *Lămpile antice din Colecţiile Muzeului Judeţean de Istorie şi Arheologie Prahova-Ploieşti*, Ploieşti, 2012.
- Sorin-Cristian Ailincăi, *Începuturile epocii fierului în Dobrogea. Cercetările arheologice de la Revărsarea, Isaccea, judeţul Tulcea*, Brăila, 2013.
- *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag (1962-2012),* Actele Conferinţei "Lower Danube Prehistory. 50 Years of Exacvations at Babadag », Tulcea, 20-22 septembrie 2012, Brăila, 2013.
- Cronica Cercetărilor Arheologice din România, campania 2012, Iaşi, 2013.
- Classica et Christiana, Nr. 8-1/2013, Iaşi, 2013; Nr. 8-2/2013, Iaşi, 2013.

- Alexandru Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Leiden-Boston 2013.
- Lăcrămioara Stratulat, Ioan Iaţcu, *Arta pelerinajului, Obiecte creştine în spaţiul est şi sud-est carpatic (secolele XIV-XVI),* Iaşi, 2011.
- Mihai Iorga, *Balta Ialomiţei. Contribuţii istorice*, Brăila, 2012.
- Mihai Maxim, *O istorie a relaţiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turceşti, vol. I Perioada clasică (1400-1600),* Brăila, 2012.
- Hakan Engin, *Ibrail Kalesi'Nin Modernizasyonu: Osmanli Arşiv Belgelerine Göre (1736-1819)*, Brăila, 2012.
- Caiete ARA, Arhitectură, restaurare, arheologie 4, 2013, Bucureşti, 2013.
- Moştenirea istorică a tătarilor II, Bucureşti, 2012.
- Mousaios VI/2001; VIII/2003; IX/2004; XI/2006; XII/2007; XIII/2008; XIV/2009; XV/2010; XVI/2011; XVII/2012, Buzău.
- Biblioteca Mousaios 10, Daniel Costache, Gabriel Stăicuţ, *Bibliografia arheologică a judeţului Buzău,* Buzău, 2013.
- Biblioteca Mousaios 11, Laurenţiu Grigoraş, Eugen Paveleţ, *Ceramica Stoicani-Aldeni, Studiu de caz: Tell-ul de la Aldeni, com. Cernăteşti, jud. Buzău*, Buzău, 2013.
- Brukenthal Acta Musei VII.1, Sibiu, 2012.
- Octavian Bounegru, Marius Alexianu, *Universul epigrafiei greceşti*, Iaşi, 2006.
- Octavian Bounegru, *Mercator. Studien zur antiken Wirtschaft im Pontosgebiet und in der Ägäis*, 2013.
- Octavian Bounegru, *Economie şi societate în spaţiul ponto-egean (sec. II a.C. – III p.C),* Iaşi, 2003.
- Acta Musei Napocensis 49/II, Cluj-Napoca, 2012.
- Tibiscum, Serie nouă, 2/2012, Caransebeş, 2012.
- Zargidava XII, Bacău, 2013.
- Istoria Oraşului 4. Arheologia credinţei, Cercetări arheologice la biserici bucureştene 1, 2 , Bucureşti, 2011.
- *Omagiu profesorului Panait Ion Panait la 80 de ani, O jumătate de veac în slujba istoriei Bucureştilor*, vol. 1,2, Bucureşti, 2011.
- Nelu Pop, *Suciul de Sus, vatră românească milenară* , Baia Mare, 1997.
- Studii de istorie vol. I, Muzeul Brăilei, Brăila, 2012, vol II, Brăila, 2013.
- Alexandru Suceveanu, *Istoria românilor, Compendiu*, Muzeul Brăilei, 2013 .
- Ionel Cândea, *Mănăstirea Măxineni*, Muzeul Brăilei, Brăila, 2012.
- Alexandru Costandachi, *Receptarea lui Alexandru cel Mare în cultura rusă a secolului XII-XVII*, Muzeul Brăilei, Brăila, 2013.
- Mariana Lazăr, *'Spre folosul acestei sfinte case'. Constituirea şi evoluţia domeniului Mănăstirii Cotroceni –secolele XVII-XIX-,* Muzeul Brăilei, Brăila, 2012.
- ISTROS XVIII, Brăila, 2012.
- Analele Brăilei, Serie Nouă,an XII,Nr.12, Brăila, 2012.
- Mirela Vernescu, *Bărăganul în preistorie (circa 3500-1200 a.Chr.). Perioada de tranziţie de la eneolitic la epoca bronzului şi epoca bronzului*, Brăila, 2013.
- Dragoş Măndescu, *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec.V-III a Chr.) între Carpaţi, Nistru şi Balcani*, Brăila, 2010.

- HISTRIA XIV, Vasilica Lungu, *La céramique de style West Slope*, Editura Academiei Române, Bucarest; Diffusion De Boccard, Paris.
- Analele Banatului, Serie Nouă, Arheologie-Istorie VI, Timişoara, 1998.
- Analele Banatului, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XX, 2012.
- Ioan Stanciu, *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie şi perioada de început a epocii medievale timpurii(mijlocul sec.V-sec.VII timpuriu)* Cluj-Napoca, 2011.
- Mădălina Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin*, Diffussion De Boccard, Bordeaux,2011.
- Alexandru Avram, *Prosopographia Ponti Euxini Externa*, Peeters; Leuven-Paris-Walpole, MA, 2013.
- *Apollonia du Pont (Sozopol). La nécropole de Kalfata (V^e-III^e s.av.J.C.). Fouilles franco-bulgares (2002-2004).* Bibliothèque d'Archéologie Mediterranéenne et Africaine 5, Centre Camille Jullian, 2010.
- Materialy Berezanskoj (niznebugskoi). Antičnoj arheologiceskoi expediţii, tom. 2, Issledovanija na ostrove Berezani v 2005-2009 gg. Sankt-Petersburg, 2012.
- Ioan Iaţcu, *Construcţii religioase creştine în provincia Scythia. Secolele IV-VI p.Chr.*, Brăila, 2012.
- Cristian Schuster, Traian Popa, Vasile Barbu, *Cercetări arheologice în bazinul Argeşului (judeţul Giurgiu),* Giurgiu, 2012.
- *Principele Stefan Bocskai şi epoca sa*, Cluj-Napoca, 2006.
- Ana-Maria Gruia, *Povestiri la gura sobei. Catalog selectiv al colecţiei de cahle a Muzeului de Istorie a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 2012.
- Ana-Maria Gruia, *The Gift of Vice. Pipes and the Habit of Smoking in Early Modern Transylvania*, Cluj-Napoca, 2013.
- Gelu Florea, *Dava et Oppidum, Débuts de la genèse urbaine en Europe au deuxième âge du Fer.*, Cluj-Napoca , 2011.
- Cătălin Nicolae Pătroi, *Neo-eneoliticul în Oltenia. Repertoriu de aşezări şi descoperiri*, Craiova, 2013.
- *Comorile Chinei, Treasures of China*, Bucureşti, 2013.
- Dumitru Bondalici, *Enciclopedia marilor personalitaţi din vechiul şi noul testament*, Sibiu, 2010.
- *Vecinătaţi şi ziduri. Români şi ruşi (secolele XVI-XXI)*, Târgovişte, 2012-2013.
- Mihai Gramatopol, *Imperial Art in the Age of Trajan*, Braşov, 2012.
- *Un monument din Carpaţii Orientali cu reprezentări din Preistorie şi Evul Mediu. NUCU-'FUNDU PESTERII' judeţul Buzău*, Brăila-Buzău, 2012.
- Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938.
- *Ephesos – Der neue Führer, 100 Jahre österreichische Ausgrabungen 1985-1995*, Österreichisches Archäologisches Institut in Verbindung mit dem Efes Müzesi Selçuk.
- *Katalog des Ephesos Museums*.
- Zentrum Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, Urlich Sens, Kulturkontakt an der Östlichen Schwarzmeerküste, Langenweißbach, 2009.

Depozit carte muzeu

- Pontica 45, Constanța, 2012.

Abonamente

- Revista Istorică, Serie nouă, tomul XXIII, 2012, Nr. 1-2 ianuarie-aprilie; Nr. 3-4 mai-august.
- Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, Série Beaux-Arts, Tome XLIX, 2012.
- Revue Roumaine d'Histoire, Tome L 2011, N^os^ 3-4 Juillet-Décembre; Tome LI 2012, N^os^ 1-2 Janvier-Juin.
- Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Tomul 63, 2012, 1-2; 3-4.
- Historia Urbana, Tomul XX, 2012.
- Analele Universităţii Bucureşti, Istorie, Anul LX – 2011, Partea II; Anul LXI – 2012, Partea I.
- Studii şi Materiale de Istorie Medie, Volumul XXX, 2012, Bucureşti, 2012.
- Studii şi Materiale de Istorie Modernă , Vol. XXVI, Bucureşti, 2013.
- Anuarul de Istorie „A. D. Xenopol" XLIX 2012, Bucureşti, 2013.
- Revue des études sud-est européennes, Tome LI (n^os^ 1-4), 2013, Bucureşti, 2013.
- Ephemeris Napocensis XXII, 2012, Bucureşti, 2012.
- Materiale şi Cercetări Arheologice, Serie nouă II, 2000-2006, Bucureşti, 2007; IX 2013, Bucureşti, 2013.
- Dacia Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Nouvelle Série, LVII 2013.

Listă întocmită de
Georgeta HAȘOTTI*

* Georgeta Haşotti: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: haşottig@yahoo.com.

LISTA ABREVIERILOR/ ABREVIATIONS

a) Epigraphica

AÉ	- L'année épigraphique, Paris.
AEM	- Archäologisch epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn.
Aphrodisias	- M. Cabe, F. Donald, *Aphrodisias Inscriptions*. Text and Lists. Princeton, 1901.
AthMitt	- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung. Athena-Berlin.
CIG	- *Corpus Inscriptionum Graecarum*.
CIL	- *Corpus Inscriptionum Latinarum*.
CIRB	- V.V. Struve *et alii* (ed.), *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*.
IDR III/5	- Inscriptions d'Apulum, vol. I-II (ed. I. Piso), Paris, 2001.
I.Ephesos	- H. Wankel (ulterior R. Merkelbach *et alii*), *Die Inschriften von Ephesos*.
IG	- *Inscriptiones Graecae*.
IGBulg I^2	- G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Vol. I^2: *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, Sofia^2 1970.
IGLR	- Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976.
IGUR	- L. Moretti, *Inscriptiones Graecae Urbis Romae*, I-IV, 1968-1990.
IK 47	- W. Ameling, *The Inscriptions of Heraclea Pontica*, Bonn 1994.
IK 58	- A. Łajtar, *Die Inschriften von Byzantion*, Bonn 2000.
ILB	- *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Serdice, 1989.
ILBR	- B, Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Sofia, 1989.
ILNovae	- *Inscriptions Latines de Novae* (eds. V. Božilova, J. Kolendo, Leszek Mrozewicz), Poznań, 1992.
IMS	- *Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. VI Scupi e la region Kumanovo* (eds. F. Papazoglou, B. Dragojević-Josifovska),

	Belgrade, 1982.
IOSPE I²	- B. Latyschev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini, Graecae et Latinae*, Vol. I²: *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum*, St. Petersburg² 1916.
I Mylasa	- W. Blümel, *Die Inschriften von Mylasa*, I, 1987; II, 1988 (IK 34-35).
ISM	- *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae* (I: *Histria et vicinia*; II: *Tomis et territorium*; III: *Callatis et territorium*; V: *Capidava-Troesmis-Noviodunum*).
LP	- B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I (1984), II (1972-1980), III (1990).
MAMA	- *Monumenta Asiae Minoris antiqua*.
NO	- T.N. Knipovič, E.I. Levi, *Nadpisi Ol'vii, 1917-1965*, Leningrad 1968.
PIR	- *Prosopographia Imperii Romani*. Saec. I-III.
PS	- Ju.G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, hrsg. in Verbindung mit Heinz Heinen, Mainz 1997.
PLRE	- A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire.*
RIB I	- R.G. Collingwood, R.P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain*, Oxford, 1965.
SEG	- *Supplementum Epigraphicum Graecum.*
TAM	- *Tituli Asiae Minoris*.
Tyche	- Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena.
ZPE	- Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

b) *Alia*

A(A)RMSI	- Academia Română. Memoriile Secțiunii istorice.
ABSA	- Annual of the Britisch School at Athens
Acta Arch Hung	- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
ACSS	- Ancient Civilisations from Scythia to Siberia, Leiden.
AIÉSEE	- Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, București.
AIIA "A.D. Xenopol"	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol", Iași.
AITO	- Arhivele Științifice ale Universității "Al.I. Cuza" din Iași – Teologie Ortodoxă.
Anth	- Antologia Palatina.

Ann Pisa	- Annali della Scuola normale superiore di Pisa.
ANRW	- Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York.
AnatAntiq	- Anatolia Antiqua.
	- Aquileia nostra: bolletino dell'Associazione nazionale per Aquileia.
ANSMN	- The American Numismatic Society. Museum Notes. New York.
BABesch	- Bulletin Anticke Beschaving.
BCH	- Bulletin de correspondance hellénique, Athènes-Paris.
BCMI	- Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
BOR	- Biserica Ortodoxă Română.
BSA	- Annual of the British School at Athens.
BSNR	- Buletinul Societății Numismatice Române, București.
BVgbl	- Bayerische Vorgeschichtsblätter.
CCA	- Cronica Cercetărilor Arheologice din România.
CCDJ	- Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi.
CI	- Cercetări Istorice.
CN	- Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti.
Cumidava	- Cumidava. Muzeul Judeţean de Istorie Braşov, Braşov.
Dacia NS	- Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne (nouvelel série), Bucureşti.
DACL	- F. Cabrol, H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Paris.
Danubius	- Danubius. Muzeul Judeţean Galaţi, Galați.
DThC	- *Dictionnaire de théologie catholique*.
EAA	- *Enciclopedia dell'arte antiqua classica e orientale*, Roma, 1963.
EAIVR	- *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, București.
ÉBPB	- Études Byzantines et Post-Byzantines, București.
Facta	- Facta. A Journal of Roman Material Culture Studies, Pisa-Rome.
FHDR	- *Fontes Historiae Dacoromanae (Izvoare privind istoria României).*
GB	- Glasul bisericii.
Hermes	- Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie. Berlin/Wiesbaden/Stuttgart.
HersSB	- Hersoneskij Sbornik.
Hierasus	- Hierasus. Muzeul Județean Botoșani, Botoșani.
IFAO	- Institut français d'archéologie orientale.
IstMitt	- Istanbuler Mitteilungen. Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul, Istanbul.
Istros	- Istros. Buletinul Muzeului Brăilei,Brăila.

Izvestija Sofia	- Izvestija na Bulgarskija Arheologičeski Institut, Sofia.
JÖAI	- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien.
JRA	- Journal of Roman Archaeology.
Kölner Jahrb	- Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, Köln.
KSIA	- Kratkije soobsenia Inst. arheol. Akad. Nauk SSSR.
LA	- Liber Annuus. Annual of the Studium Biblicum Franciscanum, Jerusalem.
Latomus	- Latomus. Revue d'études latines.
MAIET	- Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii, Sinferopol.
Materiale	- Materiale şi cercetări arheologie, București.
MÉFRA	- Mélanges d'archéologie et d'histoire publiés par l'École Française de Rome (Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité).
MIA	- Materialy i issledovanija po archeologii SSSR, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
MMS	- Mitropolia Moldovei și Sucevei.
NÉH	- Nouvelles Études d'Histoire, București.
Peuce	- Peuce. Studii şi comunicări de istorie şi arheologie. Institutul de Cercetări Ecomuzeale, Tulcea.
PG	- J.P. Migne, *Patrologia. Cursus completus. Series Graeca*, Paris, 1857.
PSB	- Părinţi şi scriitori bisericeşti.
RANarb./RAN	- Revue archéologique de Narbonnaise, Montpellier.
RE	- Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Berlin 1839.
RÉB	- Revue des Études Byzantines, Paris.
RÉG	- Revue des Études Grecques, Paris.
RÉSEE	- Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti.
RCRF Acta	- Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
RevMuz	- Revista Muzeelor, București.
RHSEE	- Revue Historique du Sud-Est Européen, București.
RI	- Revista istorică. Institutul de Istorie "Nicolae Iorga", Academia Română, București.
RMI	- Revista Monumentelor Istorice, Bucureşti.
RMM-M	- Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Muzee, București.
RossArh	- Rossijskaja Arheologija, Moscova.
RRH	- Revue roumanie d'histoire, București.
SAA	- Studia Antiqua er Archaeologica, Iași.
SBBThC	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Catholica.
SCIVA	- Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti.
SCN	- Studii şi Cercetări de Numismatică, Bucureşti.

SMMIM	- Studii și material de muzeografie și istorie militară, București.
ST	- Studii Teologice.
StCl	- Studii Clasice, Bucureşti.
VIstD	- Vospomogatel'nye istoričeskie discipliny, Leningrad.

PONTICA

I	1968	XXV	1992
II	1969	XXVI	1993
III	1970	XXVII	1994
IV	1971	XXVIII-XXIX	1995 - 1996
V	1972	XXX	1997
VI	1973	XXXI	1998
VII	1974	XXXII	1999
VIII	1975	XXXIII-XXXIV	2000 - 2001
IX	1976	XXXV-XXXVI	2002 - 2003
X	1977	XXXVII-XXXVIII	2004 - 2005
XI	1978	XXXIX	2006
XII	1979	XL	2007
XIII	1980	XLI	2008
XIV	1981	XLII	2009
XV	1982	XLIII	2010
XVI	1983	XLIV	2011
XVII	1984	XLV	2012
XVIII	1985	XLVI	2013
XIX	1986		
XX	1987		
XXI-XXII	1988 - 1989		
XXIII	1990		
XXIV	1991		

NORME DE REDACTARE

Este preferabil ca lucrările, redactate în limba română sau într-o limbă de circulație internațională, sa fie procesate pe computer şi să fíe trimise redacției pe suport digital (CD) împreună cu o copie imprimată, eventual ilustrația originală.

Textul articolului şi ilustrațiile vor fi însoțite de rezumatul şi cuvintele cheie, în limba română şi într- o limbă de circulație internațională.

Pentru redactarea textului folosind programul Microsoft Word, formatul paginii este A4. Inițializarea paginii este următoarea: sus - 1,5 cm; jos - 7,3 cm; stânga -3 cm; dreapta - 4,6 cm; antet - 1,3 cm.

Lumina paginii este de 13,5x19,5 cm.

Textul şi imaginile (planşe, desene, fotografii) trebuie să fie încadrate în lumina paginii.

Fontul folosit este *Palatino Linotype,* cu următoarele dimensiuni:

- *titlu articol* - 12,5 puncte, condensat 0,4, boldat, cu majuscule; autor - 12 puncte, condensat 0,4; *text* - 10 puncte, extins 0,2; *note de subsol* - 8,5 puncte, extins 0,4; *rezumat* - 10 puncte, extins 0,2; *bibliografie* - 9 puncte, extins 0,2.

Ilustrația va fi furnizată în format .jpeg sau .tiff, rezoluția minimă 300 dpi. În cazul în care nu este posibilă scanarea conform cerințelor formulate, autorul poate trimite ilustrația în original (desene, fotografii, diapozitive).

Notele infrapaginale, numerotate continuu, vor fi redactate după sistemul anglo-saxon: autor, anul apariției lucrării, pagina citata - după caz figură, tabelul - (ex.: PIPPIDI 1967, 84, fig. 3/4), urmând ca în final să se anexeze o listă bibliografică ordonată alfabetic, după numele autorilor, şi cronologic, pentru fiecare autor în parte.

Lista bibliografică va fi redactată în forma:

- pentru carte de autor: nume autor, anul apariției, titlul lucrării, volum (număr şi titlu), ediție, serie (colecție), numărul în cadrul seriei sau colecției, locul apariției.

Exemple:

BOJILOV, GJIUZELEV 2004 - Ivan Bojilov, Vasil Gjuzelev, *Istorija na Dobroudja, Vol. 2, Sredneyekovîe,* Veliko Târnovo (2004).

PĂUNESCU 2005 - Anca Păunescu, *Oraşul de Floci, un oraş dispărut din Muntenia meridională,* Târgovişte, 2005.

- pentru articole: nume autor, anul apariției, titlul articolului, numele publicației sau al volumului colectiv, tom, număr, locul apariției si editorul - pentru volume colective, paginile articolului.

Exemple:

COJOCARU 2009 – Victor Cojocaru, *Zum Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raumes,* Pontica 42 (2009), p. 349-374.

NICOLAE 2004 - Constantin Nicolae, Raport de cercetare, *Hârşova, jud. Constanța, Fortificația bizantină târzie. Campania 2003.* CCA (2004), nr. 86.

Titlurile periodicelor, volumelor, cataloagelor, *corpora,* enciclopediilor se vor abrevia după *Normele de întocmire a manuscriselor,* Anexele 2 si 3 din SCIVA 46, 1995, 3 - 4, p. 356 - 370. Orice altă abreviere în afara celor ce se regăsesc în lucrarea citată va fi prezentată si explicit, la sfârşitul listei bibliografice.

Redacția își rezervă dreptul de a respinge orice referire cu caracter defăimător sau neștiințific la adresa unor persoane sau instituții științifice de profil.

Lucrările pot fi trimise la adresa MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANȚA, Str. Piața Ovidiu, nr. 12, 900745, Constanța, cu mențiunea „pentru revista Pontica". Corespondența pe durata redactării volumului se poate ține numai pe adresa de e-mail: irina.nastasi@gmail.com sau telefon/fax 0040-241-618763.

PUBLICATION GUIDELINES

The articles should be in Romanian or in an international language as English, French, German or Italian. Each author should provide *keywords* and an *abstract*, both in one of the languages listed above, as well as their Romanian translation.

Authors should use Microsoft Word, page format - A4; margins should fit: top – 1.5 cm; bottom – 7.3cm; left – 3 cm; right – 4.6 cm; header – 1.3 cm.

The text should be written using Palatino Linotype font as follows: *title* – 12.5 points, condensed 0.4, bold, uppercase; *author* - 12 points, condensed 0.4; *text* – 10 points, extended 0.2; *footnotes* – 8.5 points, extended 0.4; *abstract* – 10 points, extended 0.2; *bibliography* – 9 points, extended 0.2.

Illustrations should be submitted separately (do not insert them into the text) as TIFF or JPEG, minimum 300 DPI.

Footnotes will be numbered continuously (1, 2, 3,…) and will be written in accordance with the Anglo-Saxon reference system: PIPPIDI 1967, 84, fig. 3/4. Each such abbreviated reference should be fully explained in the *Bibliography*. The *Bibliography,* included at the end of the article, must be in alphabetical order, by author, and in chronological order for each author with more than one title.

Examples:

BOJILOV, GJIUZELEV 2004 - Ivan Bojilov, Vasil Gjuzelev, *Istorija na Dobroudja*, Vol. 2, Sredneyekovîe, Veliko Târnovo (2004).

PĂUNESCU 2005 - Anca Păunescu, *Oraşul de Floci , un oraş dispărut din Muntenia meridională*, Târgovişte, 2005.

For papers: author's name, publication year, paper totle, name of publication or of collective volume, tom, number, publication place and editor – for collective volumes, pages of paper.

Example:

COJOCARU 2009 – Victor Cojocaru, *Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raumes*, Pontica 42 (2009), p. 349-374.

NICOLAE 2004 - Constantin Nicolae , Raport de cercetare , *Hârşova , jud. Constanța, Fortificația bizantină târzie.* Campania 2003. CCA (2004), nr. 86.

Abbreviations for publication titles, volumes, catalogues, *corpora*, encyclopedias should be written according to *Normele de întocmire a manuscriselor*, Anexes 2 and 3, SCIVA 46, 1995, 3-4, p.356-370. Any abbreviation not included in this list must be fully explained at the end of the bibliography list.

Editorial staff reserves the right to reject any defamatory or unscientific reference to individuals or specialized scientific institutions.

A printed version of each article (the illustration as well) as well as a CD are also required; both should be submitted by mail to the following address:

MUZEUL DE ISTORIE NATIONALA SI ARHEOLOGIE CONSTANȚA, Piața Ovidiu nr. 12, RO-900745, CONSTANȚA ROMÂNIA

Authors can also submit their papers by e-mail, to the following e-mail address: irina.nastasi@gmail.com. For further information contact us by mail or telephone/fax: 0040-241-618763.

Tiparul executat la SC INFCON SA
tel./fax: 0241 580 527, 585 627